

ARCHIWA, BIBLIOTEKI I MUZEA KOŚCIELNE

ARCHIVA, BIBLIOTHECAE ET MUSEA ECCLESIASTICA

QUI SUNT COMMENTARII INSTITUTI
ARCHIVORUM, BIBLIOTHECARUM MUSEORUMQUE ECCLESIASTICORUM
CATHOLICAE UNIVERSITATIS LUBLINENSIS JOANNIS PAULI II

BIS IN ANNO PRODENTES

Volumen CXIX (MMXXII)

EDITORUM OFFICINA
CATHOLICAE UNIVERSITATIS LUBLINENSIS JOANNIS PAULI II
LUBLINI MMXXII

ARCHIWA, BIBLIOTEKI I MUZEA KOŚCIELNE

ORGAN OŚRODKA ARCHIWÓW, BIBLIOTEK
I MUZEÓW KOŚCIELNYCH
W KATOLICKIM UNIWERSYTECIE LUBELSKIM JANA PAWŁA II

PÓŁROCZNIK

Tom 119 (2022)

KATOLICKI UNIWERSYTET LUBELSKI JANA PAWŁA II
LUBLIN 2022

ZAŁOŻYCIEL CZASOPISMA I PIERWSZY REDAKTOR
KS. STANISŁAW LIBROWSKI
1914-2002

REDAKTOR NACZELNY
Artur Hamryszczak

ADRES REDAKCJI I ADMINISTRACJI
PL – 20-023 Lublin, ul. Chopina 29/7
tel. +48 (81) 454 52 67, e-mail: redabmk@kul.pl
<https://czasopisma.kul.pl/abmk/>

Konto: 71 1240 2382 1111 0000 3926 2222

RADA NAUKOWA

Maria Dębowska, ks. Marek Ingłot SI, bp Michał Janocha, Oksana Karlina, ks. Andrzej Kopiczko, Marek Daniel Kowalski, Waldemar Kowalski, Manuel-Reyes Garcia Hurtado, s. Grazia Loparco, Antoni Mironowicz, ks. Andrzej Szczupał CSsR, ks. Stanisław Wilk SDB, ks. Vytautas Vaičiūnas, ks. Dominik Zamiatała CMF, ks. Stanisław Zimniak SDB, ks. Waldemar W. Żurek SDB (przewodniczący)

RECENZENCI

Lista recenzentów półrocznika „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” z 2022 roku
jest umieszczona na stronie internetowej czasopisma:
<https://czasopisma.kul.pl/index.php/abmk/recenzenci>

Redaktor językowy: Marzena Krupa
Opracowanie komputerowe: Jarosław Bielecki

Wersja elektroniczna czasopisma <https://czasopisma.kul.pl/abmk/>
jest jego wersją pierwotną

ISSN 0518-3766

WYDAWNICTWO KUL
ul. Konstantynów 1H, 20-708 Lublin
tel. (81) 740 93 40
e-mail: wydawnictwo@kul.lublin.pl

DRUK I OPRAWA
volumina.pl Sp. z o. o.
ul. Księcia Witolda 7-9, 71-063 Szczecin
tel. 91 812-09-08 e-mail: druk@volumina.pl

AGNIESZKA BANGROWSKA* – KATOWICE

**KONSERWATORSKA OCENA STANU ZACHOWANIA
WYBRANYCH KAZAŃ KOŚCIELNYCH Z LAT 1541-1597
POCHODZĄCYCH Z BIBLIOTEKI FUNDACJI
WIKTORA HR. BAWOROWSKIEGO WE LWOWIE**

**ASSESSMENT OF THE STATE OF PRESERVATION
OF SELECTED SERMONS FROM THE YEARS 1541-1597
FROM THE LIBRARY OF THE COUNT
WIKTOR BAWOROWSKI FOUNDATION IN LVIV**

Abstract

The subject of the study was 16th-century biblical prints (15 selected sermons) from the collection of the Library of the Count Wiktor Baworowski Foundation in Lviv. Analysis of their preservation status was carried out using the Stanford method. It is a statistical method of assessing the state of preservation of book collections, used for this purpose in most studies of library collections (paper, book block, binding). The evaluation of the paper's state of preservation takes into account its staining, discolouration, the degree of tearing and the number of double folds. When evaluating a book block, the degree of damage to the sewing or gluing, which affects the strengthening of the pages in the block, is taken into account. The durability and the overall state of preservation of the surface are taken into account when evaluating the binding. The combined evaluation of these three criteria makes it possible to classify the examined item into one of three categories: prints in very good condition, prints in need of restoration work, and prints in very poor condition that should be taken out of use. An assessment of the state of preservation of the paper, block and binding of the biblical publications from the Lviv collection made it possible to classify the objects into the following categories: first – none; second – nine items, accounting for 60% of the total sample; third – six items, accounting for 40%

*Agnieszka Bangrowska – dr chemii, Instytut Nauk o Kulturze, Uniwersytet Śląski w Katowicach
e-mail: agnieszka.bangrowska@us.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0002-5151-7099>

of the total sample. The evaluation of each print was expanded to include additional paper strength tests and an assessment of the degree of acidity of the paper. The paper is in very good condition in terms of mechanical strength. Determination of the paper's pH was performed by the contact method using an Elmetron CX-741 pH meter, with a composite EPX-3 electrode with an option to automatically determine the end of measurement. In each print, pH was tested at eight points. Five points were delineated on the title page, four of which were located in the corners of the title page and one in the centre. The three remaining measurements were taken on randomly selected pages in the book block, two on the unprinted area and one on the printed area. The measured pH value indicates low acidification rate. The average pH of the books studied is above pH 6, hence items with pH values above 6 do not require deacidification. On the basis of a visual analysis of the biological damage, it can be concluded that the book collection was not stored in optimal conditions in the past, as evidenced by the damage caused by insects, as well as fungi-based stains and streaks on paper.

Keywords: sermons; collection preservation assessment; Stanford method, pH

Translated by Marek Robak-Sobolewski

Wprowadzenie

Kazania stanowią materiał źródłowy wielu współczesnych analiz, ale należy pamiętać, że tylko niewielka ich część ma postać rękopiśmienną czy drukowaną i dzięki temu można je poddać stosownym kwerendom¹. Kazania to forma przepowiadania (kaznodziejstwo). Z kolei mowa wygłaszana przez kaznodzieję to homilia. Kazania mogą mieć również formę utworów literackich o walorach artystycznych jako literatura religijna. W języku greckim używano pojęcia *homilia* (spotkanie), *logos* (mowa), *dialeksis* (rozmowa, dialog), a w języku łacińskim *sermo* (spotkanie) i *homilia*. Stosowano również takie określenia, jak: *enarratio* (komentarz), *expositio* (wykład) czy *tractatus* (rozprawa)². W języku staropolskim termin ten był odpowiednikiem łacińskiego słowa *praedicare*, czyli kazać (wzywać, zakazywać, mówić, nauczyć). W teologii współczesnej kazanie jest słowem „o Bogu” i „słowem Boga”, którego celem jest budowanie wiary chrześcijańskiej i wspólnoty Kościoła prowadzące do spotkania i zjednoczenia z Bogiem³. Kazaniem określa się już przykładowo przemowę wygłoszoną przez Jezusa Chrystusa zwaną „Kazaniem na górze”⁴. W przeszłości zbiory kaznodziejskie i ich autorów charakteryzowali tak wybitni uczeni, jak historycy literatury i kultury: Aleksander Brückner, Ignacy Chrzanowski i Julian Krzyżanowski, a ponadto ks. Józef Sebastian

¹ J. Związek, *Kazanie jako źródło historyczne*, „Folia Historica Cracoviensia”, 4-5 (1997-1998) s. 314.

² B. Migut, *Kazania*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 8, red. B. Migut, Lublin 2000, kol. 1265.

³ A. Lewek, *Kazania*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 8, kol. 1266.

⁴ Z. Poniatowski, *Mały słownik religioznawczy*, Warszawa 1969, s. 167.

Pelczar, święty Kościoła katolickiego, ks. Alojzy Jougan, ks. Władysław Krynicki i Kazimierz Kolbuszewski⁵.

W późniejszych wiekach podczas kazań kaznodzieje przekazywali prawdy wiary, ale w ich treści pojawiały się też zagadnienia ważne dla ówczesnych słuchających. Tematyka kazań dotyczyła głównie problemów teologicznych, filozoficznych, a poruszano w nich także kwestie społeczne czy polityczne (kazania patriotyczne wygłaszane na rozpoczęcie sejmów, zjazdów szlacheckich czy kierowane do oddziałów wojskowych). W XVII wieku częściej niż dotychczas mówiono kazania pogrzebowe⁶. Od XIX wieku wygłaszano z kolei kazania rekolekcyjne i misyjne, a w dwudziestoleciu międzywojennym promowano podczas nich działalność Ligi Katolickiej i Akcji Katolickiej oraz przestrzegano przed zgubnym wpływem sekt religijnych (kazania polemiczne)⁷. Zbiory takich tekstów często pełniły zatem funkcje użytkowe. Autorzy przedstawiali w nich wybrane zagadnienia, starając się w wyczerpujący sposób odpowiedzieć na dylematy odbiorców. Priorytetem duszpasterzy było bowiem nauczanie i przekazywanie wiedzy religijnej. Biorąc pod uwagę funkcje kazań, wyróżnia się kilka ich typów. Homilie to najstarsza forma przepowiadania kościelnego, w okresie reformacyjnym powstawały postylle, a trzecim gatunkiem są kazania (*sermones*). W obrębie tych ostatnich można wydzielić z kolei: *sermones de tempore*, *sermones de dominicis*, czyli *sermones dominicales*, *sermones quadragesimales*, *sermones de festis*, czyli *sermones festivales*, *sermones de communi* oraz *sermones ad varios status*. Ksiądz Jan Związek wyodrębnił ponadto traktaty teologiczne⁸.

Homilia to taka postać

(...) przepowiadania słowa Bożego, która stanowi część samej liturgii, tworzy z nią jeden akt kultu. Opiera się na tekście świętym, czyli pochodzącym z części stałych lub własnych Mszy św., wprowadza w sprawowaną liturgię oraz uwzględnia szczególne potrzeby słuchaczy w dziedzinie wiary i życia chrześcijańskiego. Homilia łączy w sobie trzy elementy, które decydują o jej istocie. Pierwszym jest sprawowane misterium, drugim jest tekst biblijny ze swoim orędziem i jego aktualizacja, trzecim aktualna sytuacja życiowa konkretnych słuchaczy. Przepowiadane orędzie zbawienia powinno łączyć się z liturgią, a jedno i drugie z życiem słuchaczy⁹.

Postylla oznacza natomiast „komentarz do przedstawionego wcześniej fragmentu Pisma Świętego. Od połowy XIV wieku tą nazwą określa się zbiory kazań na niedziele i święta roku kościelnego”¹⁰. Jest to także

⁵ Związek, *Kazanie jako źródło historyczne*, s. 315-316.

⁶ S. Baczewski, *Kazanie pogrzebowe z pierwszej połowy XVII wieku jako spektakl władzy*, „Napis”, Seria 12 (2006) s. 275-285.

⁷ Związek, *Kazanie jako źródło historyczne*, s. 314, 326-327.

⁸ Tamże, s. 316, 321-322.

⁹ L. Szewczyk, *Homilia czy kazanie? O nieuzasadnionym sentymencie kaznodziejów do kazań katechizmowych*, „Przegląd Homiletyczny”, (2010) nr 10, s. 8.

¹⁰ I. Rak, *O przestrojach przed „kacerskimi” naukami w tekstach ramowych postylli Jakuba Wujka*, w: *Świat bliski i świat daleki w staropolskich przestrzeniach*, red. M. Jarczykowska, B. Mazurkowska, S. Dąbrowski, Katowice 2015, s. 103.

(...) uroczysty podniosły sposób przemawiania, prowadzony przez sługę Kościoła, jako nauczyciela ludzi i przedstawiciela Kościoła, tworzący jedną ciągłą wykończoną całość złożoną z kilku części na jeden obrany temat w przedmiocie wiary i obyczajów. W kazaniu daje się wykończony wykład złożonego przedmiotu, wziętego z dziedziny religii lub obszernie rozwija się tekst wzięty z Pisma Św., stanowiąc dowody ze źródeł kościelnych, Biblii i tradycji¹¹.

Z uwagi na to, że ewolucji ulegała problematyka kazań, a zwłaszcza ich język, stały się one specyficzną postacią piśmiennictwa, rodzajem dzieła literackiego¹². „Jako dzieło literackie [kazanie] kieruje się ogólnymi zasadami konstrukcji utworu literackiego, a jego *differentia specifica* to zarówno sama treść właściwa przepowiadaniu kościelnemu jak też i sposób jej prezentowania”¹³. Obiektem badawczym przedstawianego tekstu były kazania kościelne, obecne w praktyce Kościoła od wieków.

Badanie stanu zachowania kazań z lat 1541-1597 z Biblioteki Fundacji Wiktora hr. Baworowskiego w Lwowskiej Bibliotece Naukowej im. W. Stefanyka NAN Ukrainy przeprowadzono metodą stanfordzką, która została opracowana w latach 1970-1980 na Uniwersytecie Stanforda (USA)¹⁴. Później była testowana w bibliotekach innych uniwersytetów w USA. W 1988 roku opublikowano wyniki badania tą metodą w bibliotece uniwersyteckiej w Uppsali¹⁵. Metoda stanfordzka jest statystycznym sposobem oceny stanu zachowania księgozbiorów i stosowana jest w większości badań nad stanem zachowania zbiorów bibliotecznych, pozwala na ocenę stanu zachowania papieru, bloku książki oraz oprawy¹⁶. Uważana jest za metodę dokładną na poziomie ok. 95%, jak wynika z wielu źródeł naukowych¹⁷. Ponadto od 2001 roku metodę tę wykorzystują i aktywnie propagują specjaliści Biblioteki Narodowej, przeprowadzając badania księgozbioru z XIX i XX wieku. Podkreślają oni jednak, że metodą stanfordzką nie oceniali zbiorów zabytkowych¹⁸.

¹¹ Lewek, *Kazania*, kol. 1266.

¹² Związek, *Kazanie jako źródło historyczne*, s. 321-322.

¹³ Tamże, s. 317.

¹⁴ S. Buchanan, S. Coleman, *Deterioration Survey of the Stanford University Libraries Green Library Stack Collection*, w: *Preservation Planning Program, Resource Notebook*, ed. P.A. Darling, Washington 1982; J. Palm, P. Cullhed, *Papierqualität: Eine vergleichende Studie zur Schadensfeststellung an den Beständen der Universitätsbibliothek von Uppsala*, w: *Restaurio: Zeitschrift für Kunsttechniken, Restaurierung und Museumsfragen*, 94 (1988) no 1, s. 38-43.

¹⁵ W. Sobucki, *Metoda stanfordzka – sposób oceny stanu księgozbiorów*, „Notes Konserwatorski”, (1999) nr 3, s. 50.

¹⁶ S. Capiou, M. de Valk, E. Wuyts, *The Universal Procedure for Library Assessment: A statistical model for condition surveys of special collections in libraries*, „International Federation of Library Associations and Institutions”, (2015) vol. 41 (3), s. 265-271.

¹⁷ E. Potrzebicka, *Współczesne metody oceny stanu zachowania zbiorów*, „Notes Konserwatorski”, (1999) nr 3, s. 45.

¹⁸ W. Sobucki, *Ocena metodą stanfordzką stanu zachowania zbiorów z XIX i XX wieku w Bibliotece Narodowej w Warszawie*, w: *Aktualne tendencje ochrony zbiorów bibliotecznych i archiwalnych: materiały z ogólnopolskich warsztatów konserwatorskich, Warszawa 13-14 czerwca 2002 r.*, red. B. Drewniewska-Idziak, Warszawa 2002, s. 78.

W ocenie stanu zachowania papieru uwzględnia się jego zaplamienia, przebarwienia, stopień przedarcia itp. Badanie kondycji papieru polega na wykonaniu prostego testu na zgięcie: sześciokrotnie zgina się narożnik jednej z kart, który następnie jest lekko napinany. Na podstawie wyników testu egzemplarz kwalifikuje się do jednej z kategorii:

- I – test zakończył się sukcesem, brak przebarwień, rozdarć, brzegi karty proste;
- II – papier pękł lub uległ lekkiemu rozdarciu, przebarwienia nieznaczne, nieliczne rozdarcia, brzegi kart przetarte;
- III – papier pękł lub uległ rozdarciu, powierzchnia kart całkowicie lub w znacznej części zażółcona, liczne rozdarcia i ubytki, brzegi kart wytarte¹⁹.

W ocenie bloku książki uwzględnia się stopień uszkodzenia szycia bądź klejenia, co wpływa na wzmocnienie kart w bloku. Wyróżnia się następujące następujące kategorie oceny bloku książki:

- I – szycie lub klejenie nieuszkodzone, karty w bloku mocno związane;
- II – szycie lub klejenie luźne, karty w bloku trzymają się razem, nie wypadają;
- III – szycie lub klejenie uszkodzone, karty luźne, wypadają z bloku²⁰.

Z kolei przy ocenie oprawy bierze się pod uwagę trwałość tego połączenia oraz ogólny stan zachowania powierzchni oprawy. Wyróżnia się trzy kategorie oceny stanu oprawy:

- I – oprawa książki trwale związana z blokiem, grzbiet, przeguby, narożniki, powierzchnia okładek nieuszkodzone, brak reperacji;
- II – oprawa trwale związana z blokiem, grzbiet, przeguby, narożniki lekko uszkodzone, powierzchnia okładek wytarta, drobne reperacje;
- III – jedna lub obie okładki oderwane, grzbiet oprawy połamany, narożniki wytarte, uszkodzone lub ich brak, powierzchnia okładek wytarta i uszkodzona, liczne reperacje²¹.

Łączna ocena tych trzech kryteriów umożliwia zaszeregowanie badanego egzemplarza do jednej z trzech kategorii:

- 1 – druki w bardzo dobrym stanie;
- 2 – druki wymagające prac konserwatorskich;
- 3 – druki w bardzo złym stanie; należy wyłączyć je z użytkowania²².

Interpretację wyników oceny druku przedstawiono w tabeli 1²³.

¹⁹ Tenże, *Ocena stanu zachowania księgozbiorów metodą stanfordzką*, w: *Ochrona i konserwacja zbiorów bibliotecznych: materiały z ogólnopolskiej konferencji Warszawa 15-17 października 1998 r.*, red. B. Drewniewska-Idziak, Warszawa 1998, s. 61.

²⁰ Tamże, s. 62-63.

²¹ Tamże, s. 64.

²² Sobucki, *Metoda stanfordzka*, s. 78.

²³ D. Rams, J. Ważyńska, M. Woźniak, *Ocena stanu zachowania XIX- i XX-wiecznych zbiorów bibliotecznych i archiwalnych. Instrukcja wykonania badań metodą stanfordzką*, „Notes Konserwatorski”, (2004) nr 8, s. 164-178.

Tabela 1. Kryteria oceny stanu druku**Klasyfikacja do grupy 1**

Papier	1	1	1
Konstrukcja bloku	1	1	2
Oprawa	1	2	1

Klasyfikacja do grupy 2

Papier	2	2	2	2	2	2	2	2	1	1	1	1	1
Konstrukcja bloku	1	1	1	2	2	2	3	3	2	1	2	3	3
Oprawa	1	2	3	1	2	3	1	2	2	3	3	1	2

Klasyfikacja do grupy 3

Papier	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	1	2
Konstrukcja bloku	1	1	1	2	2	2	3	3	3	3	3	3
Oprawa	1	2	3	1	2	3	1	2	3	3	3	3

Źródło: opracowanie własne

Ocena zachowania druków z lat 1541-1597 – metodyka badań

W skład zbioru Biblioteki Fundacji Wiktora hr. Baworowskiego w Lwowskiej Bibliotece Naukowej im. W. Stefanyka NAN Ukrainy wchodzi wybrane kazania wydane w okresie od 1541 do 1597 roku. Do badań wytypowano 15 kazań religijnych, których ocenę stanu zachowania przeprowadzono metodą stanfordzką, uwzględniając liczbę podwójnych zgięć oraz wyznaczając pH dokumentu.

Opis bibliograficzny wybranych kazań kościelnych

1. GUILLERMUS Parisiensis

Postilla Guillermi super Epistolas et Evangelia per totius anni circulu[m], de t[em]p[or]e, sanctis et p[ro] defu[n]ctis solerti diligentia cuiusda[m] viri religiosi p[ro] scolasticis exarata: unacu[m] Epistolis et Evangeliiis quadragesimalibus. – Nunc denuo additis et diligentissim[a] emendates. – Cracoviae: per Mathiam Scharffenberg, 1541. – [4], CXLVI, [12], I-XV, XVII-XLI, [2] k.: il.; 4°. – E XVII, 464;

Il. 1. Guillermus Parisiensis, CT II 21657, Biblioteka Fundacji Wiktora hr. Baworowskiego we Lwowie, fot. A. Bangrowska

Kot. 154; KP 352a.; W 1184; BNPOL. – Zawiera: Francisci Mymeri epigrama ad lectorem. – Prow.: 1. *Sam[uel?] Tidemannus Kriger est possessor huius libri* wkl. prz., atr. XVI w. 2. *Liber B. M. V. in Pelplin* k. tyt., atr. XVI-XVII w. 3. ZCz [eksl.] 4. ZCz [p.] 5. WFB [p.] 6. BS [p.]. – Marginalia. – Opr.: deska, sk. brun., tł. ślepe, złocone, plakieta, śl. klamer. CT II 21657 (il. 1).

2. Karnkowski Stanisław

Ie[g]o M. Księdza Stanisława Karnkowskiego... *Messiasz Albo Kazania, O Upadku Y Naprawie Rodzaiu Ludzkiego, Przez Przyście na świat Pana naszego Jezusa Christusa Syna Bożego. Przydane na końcu tegosz Auctora, Kazanie, O Dwoiakim Kosciele Chrześcijańskim.* – Poznań: [Barbara Wolrabowa], 1597. – [12], 248, 43 pp.; 2°. Var. A. References: E XIX, 120 (without the distinction of the variants); Jocher 3789; W 645; PK 722; Boh. 1267; FG 190; DRK 41; WN (Wolrab) 110; BPW 183; DBC; BNPOL (distinguishing of variants); CBNPolona; Trypućko 2198 (var. A); NUKAT; KVK: COPAC, LIBRIS, OPAC SBN, Worldcat. Works co-edited with own title page: „Kazanie Ie[g]o m. ksiedza arcybiskupa gnieznieskiego O dvvoiakim kosciele chrzescianskim, povvszechnym

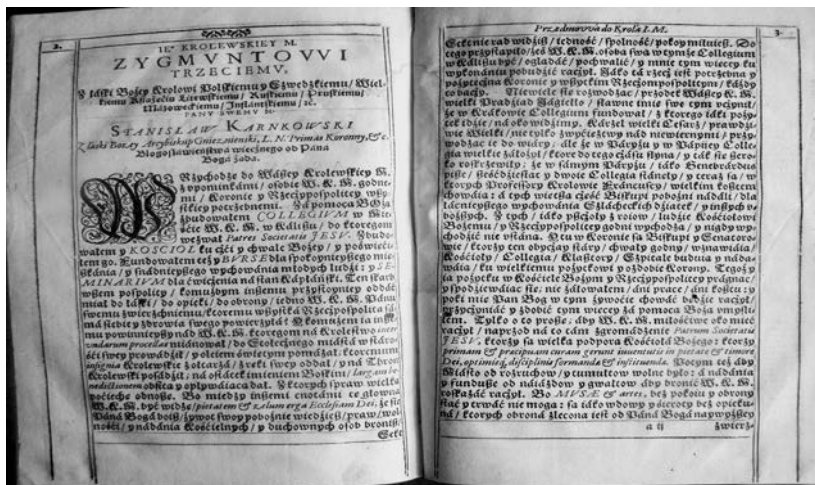
Il. 2. Karnkowski Stanisław,
CT IV 50137, Biblioteka Fundacji
Wiktora hr. Baworowskiego we
Lwowie, fot. A. Bangrowska

y materialnym na posvvwianiu Kosciola przy Collegium svvym Societatis Iesv vv Kaliszu [...] roku Panskiego M.D.XCVI uczynione, a potom nieco rozszerzone...”. The imprint is according to BNPOL. Provenance: 1. *Ex libris Georgij Matthaeus custodis Ratibor[iensis]*, title page, ink, 16th-17th c. 2. WFB [stamp] 3. F. Dembowski [exl.] 4. BS [stamp]. Binding: cardboard, half-leather, with paper boards, 19th c. CT IV 50137 (il. 2).

3. Karnkowski Stanisław

Ie[g]o M. Księdza Stanisława Karnkowskiego... *Messiasz Albo Kazania, O Upadku Y Naprawie Rodzaiu Ludzkiego, Przez Przyście na świat Pana naszego Jezusa Christusa Syna Bożego. Przydane na końcu tegosz Auctora, Kazanie, O Dwoiakim Kosciele Chrześcijańskim.* – Poznań: [Barbara Wolrabowa], 1597. – [12], 248, 43 pp.; 2°. Var. A. References: E XIX, 120 (without the distinction of the variants); Jocher 3789; W 645; PK 722; Boh. 1267; FG 190; DRK 41; WN (Wolrab) 110; BPW 183; DBC; BNPOL (distinguishing of variants); CBNPolona; Trypućko 2198 (var. A); NUKAT; KVK: COPAC, LIBRIS, OPAC SBN, Worldcat. Works co-edited with own title page: „Kazanie Ie[g]o m. ksiedza arcybiskupa gnieznieskiego O dvvoiakim kosciele chrzescianskim, povvszechnym y materialnym na posvvwianiu Kosciola przy Collegium svvym Societatis Iesv vv Kaliszu [...] roku

Panskiego M.D.XCVI wczynione, a potom nieco rozszerzone...”. The imprint is according to BNPOL. Provenance: 1. ZCz [supereksl.] 2. ZCz [p.] 3. WB [p.] 4. WFB [p.] 5. BS [p.]. Binding: cardboard, parchment, 19th c. CT IV 50644 (il. 3).

Il. 3. Karnkowski Stanisław, CT IV 50644, Biblioteka Fundacji Wiktora hr. Baworowskiego we Lwowie, fot. A. Bangrowska

4. Rej Mikołaj

Świętych słów a praw Pańskich, które tu sprawował Pan a zbawiciel nasz na tym świecie, jako prawy Bog, będąc w człowieczeństwie swoim, Kroynika: albo Postilia: Polskim językiem a prostym wykładem, też dla prostaków, krotce uczyniona. – W Krakowie: Drukował Matys Wirzbięta, 1557. – [16], 318, [9] leaves: il.; 2°. References: E XXVI, 180-181; W 2311; PT IX, 1; BNPOL; CBNPolona; JBC; BJP XVI 2037; NUKAT. Two-coloured print. Provenance: 1. ZCz. [eksl.] 2. WB [stamp] 3. WFB [stamp] 4. BS [stamp] Marginalia Binding: board, brown leather, tooled in blind, clasps, 16th c. CT IV 50764 (il. 4).

Il. 4. Rej Mikołaj, CT IV 50764, Biblioteka Fundacji Wiktora hr. Baworowskiego we Lwowie, fot. A. Bangrowska

5. Wujek Jakub

Postylle Katholiczney na Niedziele: Czesc Wtora Letnia: od Troyce s. az do Aduentu; Kthora iuz w sobie zamyka powinosc kazdego czlowieka Chrzescianskiego, tak przeciwko Panu Bogu, iako y przeciw bliźniemu swemu... – W Krakowie: W Drukarni Siebeneycherowej, 1584. – [4] leaves, 377 pp.; 2°. References: E XXXIII, 393; BPW 372; BJP XVI 2686; Boh. 2707; CBNP-olona; KVK: COPAC, GBV-GVK, RSL, OCLC, Worldcat. Two-coloured print. Provenance: 1. *Ex Bibliotheca P.P. Basilianorum Leopold[iensis]*, title page, ink, 17-18th c. 2. WB [stamp] 3. WFB [stamp] 4. BS [stamp]. Binding: board, brown leather, tooled in blind, centrepiece, clasps no longer there, 16th c. CT II 50774/2 (il. 5).

Il. 5. Wujek Jakub, CT II 50774/2, Biblioteka Fundacji Wiktora hr. Baworowskiego we Lwowie, fot. A. Bangrowska

6. Wujek Jakub

Postilla catholica to iest Kazania na Ewangielie niedzielne y odświętne przez cały rok... Teraz z nowu przeyrzana y poprawiona... / przez D. Jakuba Wuyka z Wągrowca... – W Krakowie: W Drukarni Siebeneycherowej, 1584. – [14] leaves, 448 pp.: il; 4°. References: E XXXIII, 392-393; PK 1604; BJP XI 2686; Boh. 2707; NUKAT; HPB; BCKUL; KVK: GBV-GVK, RSL, SBB, OCLC, Worldcat; BASE: DBC. Two-coloured print Works co-edited with own title pages, see no. CT II

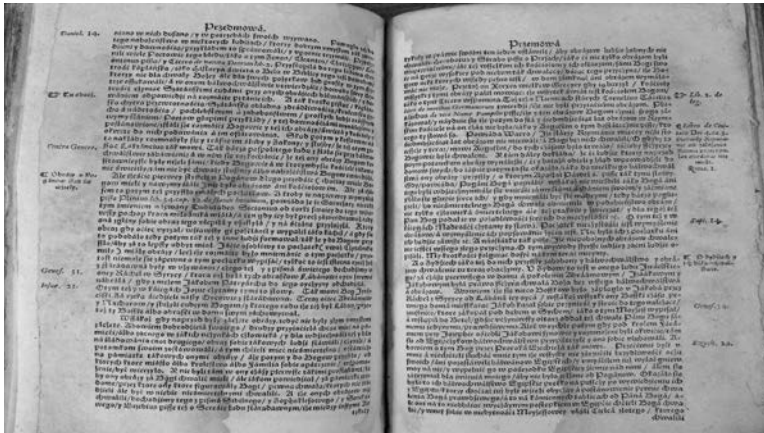

Il. 6. Wujek Jakub, CT II 50774, Biblioteka Fundacji Wiktora hr. Baworowskiego we Lwowie, fot. A. Bangrowska

50774/2, CT II 50774/3. Provenance: 1. *Floriani Jöunga Curati Modlnicensis mapa*; title page, ink, 16-17th c. 2. ZCz [exl.] 3. WB [stamp] 4. WFB [stamp] 5. BS [stamp]. Binding: cardboard, brown leather, tooled in blind, 18th c. CT II 50774 (il. 6).

7. Grzegorz z Żarnowca

Postilla albo wykłady ewangeliy niedzielnych y świąt wroczystych przez cały rok Kościoła krześcianskiego powszechnego... / napisana przez... Grzegorza z Żarnowca... znowu od samego autora z pilnością przyezrzana y na wielu mieyscach poprawiona, y powtore wydana. – [Wilno: Jan Karcan], 1597. – [7], 764 leaves; 2°. References: E XVII, 445; W 1840; Jocher 5191b; BPK 2004; NKor. III 456. Contains: part I. [8], 265 leaves; part II. pp. 266-468; part III. pp. 469-764. Provenance: 1. *Hunc librum dono accepi Anno 1609*, leaf 469, ink, 17th c. 2. *Te Postylle Żarnowca o kturom się pilno starał zdarzył mi Pan Bóg dostać w Grudzińcu w wojewodztwie chełmińskim, za kturom dał czerwony[ch] złotych jeden. Dat[um] d[ie] 30. Septembra A[nn]o 1741 Marcian Ottenhauz mpp*, front endpaper, ink, 18th c. 3. *Ex lib[ris] Thom. [...]*, title page, ink, 17th c., the inscription is illegible 4. *Dub. Bibl. Sluc. I nr 69 a*, front endpaper, ink, 18th-19th c. 3. ZCz [exl.] 4. Biblioteka X.J. Biergiela [stamp] 5. WFB [stamp] 6. BS [stamp]. Marginalia. Binding: board, brown leather, tooled in blind, restored, 17th-18th c. CT IV 50777 (il. 7).

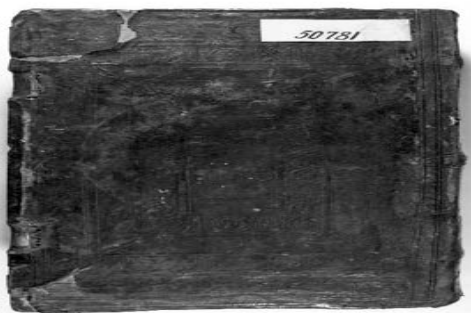

Il. 7. Grzegorz z Żarnowca, CT IV 50777, Biblioteka Fundacji Wiktora hr. Baworowskiego we Lwowie, fot. A. Bangrowska

8. Wujek Jakub

Postilla Catholica, tho iesth, Kazania na każdą Niedzielę y na każde święto przez cały Rok: według wykładu samego prawdziwego, Kościoła Świętego: dla popolitego człowieka: teraz nowo a prosto ięzykiem Polskim napisana / przez Doktora Jakuba Wuyka... – Drukowano w Krakowie: u Mattheusza Siebeneychera, 1573. – [18] leaves, 849 pp. [3] leaves: il.; 4°. References: E XXXIII, 389-391; Jocher 4442a, 4443; W 718, 1489; Boh. 2706; BJP XVI 2685; CBNPolona; BNPOL;

NUKAT. Two-coloured print Contains: two parts, 1. Postylle część Pierwsza, od Aduentu aż do świętej Troyce; 2. Postylle Część Wtóra, od Troyce Świętej aż do Aduentu. Provenance: 1. WB [stamp] 2. WFB [stamp] 3. BS [stamp]. Binding: board, brown leather, tooled in blind, on the front cover there is stamped: POSTILLA CATHOLICA, one clasp. CT II 50781 (il. 8).

Il. 8. Wujek Jakub, CT II 50781, Biblioteka Fundacji Wiktora hr. Baworowskiego we Lwowie, fot. A. Bangrowska

9. Wujek Jakub

Postille mniejszy część wtóra letnia to jest krotkie kazania abo wykłady Świętych Ewangeliy na każdą niedzielę y na każde święto ode dnia przenaświetszey Troyce asz do Adwentu... / teras z nowu s pilnoscia napisana przez D. Jakuba Wuyka z Wągrowca... – Posnaniae: ex Officina Ioannis Volrhabi: impensis... Adami Paulini Pobiedziscen..., 1580. References: E XXXIII, 394; NKor. III 420; WN (Wolrab)11; BPW 368; BUP 316; Boh. 2701; BJP XVI 2682; BNPOL. Provenance: 1. *Agneszki Konoszki z Rogoznik 2. Ex Libris P. Angelini Jordan Ordinis Carmelitarum Antiquae Regularis Observantiae S[antrae] T[heologiae] M[agister] et D[octo]r a die 5. [octo]bris 1795, last leaf, ink, 18th c. 2. WFB [stamp] 3. BS [stamp]. Defect: the title leaf is damaged, reconstructed, part of the title is hand written; leaf 4 and p. 49-50, 497-498 are missing, the last two leaves are bound at the beginning of the book in front of the title leaf. Binding: damaged, reconstructed, board, brown leather, tooled in blind, clasps no longer there, centrepiece, 19th c. CT II 71019/2 (il. 9).*

Il. 9. Wujek Jakub, CT II 71019/2, Biblioteka Fundacji Wiktora hr. Baworowskiego we Lwowie, fot. A. Bangrowska

10. Brant Jan

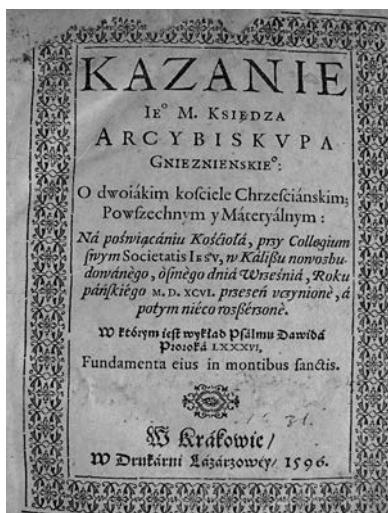
Kazanie pogrzebne na one słowa psalmu 142. Nie wstępuy Panie w sąd z słu-gą twoim etc. Miane przy pogrzebie Jasnie Wielmożnego Pana Jego Mści Pana Jerzego Chodkiewicza Starosty zmużdzkiego etc. etc. / Przez X. D. Jana Branta Societatis Jesu. W Brrostowicy 30. dnia Octobra, roku pańskiego 1595. – W Wilnie: Stanisław Gołda, 1596. – [21] leaves ; 4°. References: E XIII, 320; Maciej. III 385; Abramowicz 51; WBC; BCKUL; Worldcat; NUKAT.

Provenance: 1. ExBibliotheca Alexii Prusinowski [stamp] 2. ZCz [stamp] 3. ZCz [exl.] 4. BS [stamp]. Binding: cardboard, half-parchment, with paper boards, 19th c. CT I 74406 (il. 10).

Il. 10. Brant Jan, CT I 74406, Biblioteka Fundacji Wiktora hr. Baworowskiego we Lwowie, fot. A. Bangrowska

11. Karnkowski Stanisław

Kazanie Ie[g]o M. Księdza arcybiskvpa gnieznienskie[go]: o dwojakim kosciele Chrześcianskim powszechnym y materyalnym. Na poświęcaniu Kościoła... osmego dnia wrzeźnia... M. D. XCVI... – W Krakowie: w Drukarni Lazarzowej, 1596. – [2], 101, [2] pp.; 4°. References: E XIX, 120; W 1824; Osiński 85; Jocher 3839; BNPOL; CBNPolona. Provenance: 1. [...] 1631, title page, ink, 17th c., the inscription erased 2. WFB [stamp] 3. WB [stamp] 4. BS [stamp]. Binding: cardboard, half-parchment, with paper boards, 19th c. CT II 75967 (il. 11).

Il. 11. Karnkowski Stanisław, CT II 75967, Biblioteka Fundacji Wiktora hr. Baworowskiego we Lwowie, fot. A. Bangrowska

12. Grodzicki Stanisław

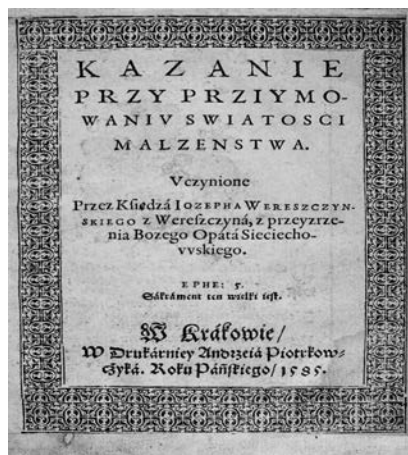
O czyscu: Kazanie Wtore... / Stanisława Grodzickiego... miane w kościele S. Jana Przy pogrzebie... Olbrichta Radziwiłła... – W Wilnie: Z Drukarnie Academij Societatis Iesu, 1593. – [4] leaves, 100 pp.; 4°. References: E XVII, 390; Jocher 4002; Osiński 88; W 585; KVK: COPAC, EROMM Web Search, DBC, Worldcat. Provenance: 1. ZCz [supralib.] 2. WFB [stamp] 3. BS [stamp]. Binding: cardboard, parchment, 19th c. CT II 76040 (il. 12).

- Il. 12. Grodzicki Stanisław, CT II 76040,
Biblioteka Fundacji Wiktora hr. Baworowskiego
we Lwowie, fot. A. Bangrowska

13. Wereszczyński Józef
Kazanie przy przyjmowaniu swiatosci małżeństwa / Uczynione przez Ksiedza Jozepha Wereszczyńskiego z Wereszczyzna, z przyzrzenia Bozego Opatá Sieciechowskiego. – W Krakowie: w Drukarniey Andrzeia Piotrkowczyka, 1585. – [1] leaf, pp. 174-306, [17] leaves; 4°. References: E XXXII, 351; Jocher 3973; W 2785. Provenance: 1. WB [stamp] 2. WFB [stamp] 3. BS [stamp]. Binding: cardboard, half-parchment, with paper boards, 19th c. CT II 76935 (il. 13).

- Il. 13. Wereszczyński Józef, CT II 76935,
Biblioteka Fundacji Wiktora hr. Baworowskiego
we Lwowie, fot. A. Bangrowska

14. Bretkunas Jonas
Postilla tatai esti trumpas ir prastas Ischguldimas Euangeliiu: sakamuii Baszniczoie... / per Jana Bretkuna Lietuwos Plebona Karaliaucziui Prususu. – Isspausta Karaliaucziui: Jurgio Osterbergero, 1591. – 1/ [4] leaves, 431, [1] p., [1] leaf, 2/ 525 pp., [1] leaf: il.; 4°. References: E XIII, 334; W 282; BUP 37; BJP XVI 300; IA 124.905; BNPOL; CBNPolona; UMK; MBC; KVK: SBB, EROMM

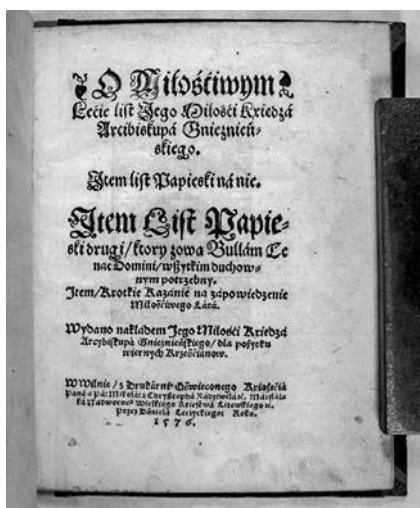

Il. 14. Bretkunas Jonas,
CT II 77089, Biblioteka Fundacji
Wiktora hr. Baworowskiego
we Lwowie, fot. A. Bangrowska

Classic, RSL, KOBV, SWB, VD16, ZV 2454, GBV-GVK; COPAC; NUKAT. Two-coloured print. The whole in two parts, part 2 with its own title card. Provenance: 1. ZCz [exl.] 2. WFB [stamp] 3. BS [stamp] 4. TR ?? [stamp] 5. DUPL[...] F B[...] the stamp is illegible. Binding: board; fair leather, tooled in blind, centrepiece, with one clasp, 16th c. CT II 77089 (il. 14).

15. List

O miłościwym Lecie List Jego Miłości Księdza Arcybiskupa Gnieźnieńskiego. Item list Papieski na nie. Item List Papieski drugi, który zową Bullam Cenae Domini, wszystkim duchownym potrzebny. Item Krotkie kazanie na zapowiedzenie Miłościwego Lata. Wydane nakładem J. M. Ks. Arcybisk. Gniezn. dla pozytku wiernych Krzescianow. – W Wilnie: z Drukarni Oswieconego książećcia Pana a Pana Mikołaiia Chrysztopha Radziwiłła etc. przez Daniela Łęczyckiego Roku 1576. – [20] leaves; 4°. References: E XXI, 337; Jocher 6773, 7829; Maciej, III 25. Provenance: 1. ZCz [exl.] 2. WFB [stamp] 3. WB [stamp] 4. BS [stamp] Marginalia. Binding: cardboard, half-leather, with paper boards, 19th c. CT II 79878 (il. 15).

Il. 15. List papieski, CT II 79878, Biblioteka
Fundacji Wiktora hr. Baworowskiego
we Lwowie, fot. A. Bangrowska

Stan zachowania druków według metody stanfordzkiej – wyniki badań
Przeprowadzona ocena stanu zachowania papieru, bloku i oprawy (tabela 2) metodą stanfordzką pozwoliła zakwalifikować dany obiekt do kategorii (zob. tabela 3):

- do kategorii 1 – brak;
- do kategorii 2 – 9 egzemplarzy, co stanowi 60% całej próby;
- do kategorii 3 – 6 egzemplarzy, co stanowi 40% całej próby.

Tabela 2. Ocena stanu zachowania papieru, bloku i oprawy

Obiekt	Rok wydania	Miejsce wydania	Sygnatura	Ocena stanu zachowania papieru, bloku i oprawy druku
1.	1541	Kraków	CT II 21657	Papier: wiele kart z załamaniem krawędzi, przetarciami i drobnymi ubytkami; zachowany fragment karty tytułowej, reperacje kart, zaplamienia, zażółcenie kart. Konstrukcja bloku książki w dobrym stanie. Oprawa: okładzina deska, materiał obleczeniowy skóra z przetarciami na krawędziach i ubytkami w narożnikach. Uszkodzenie mechaniczne i biologiczne grzbietu, pęknięcia i uszkodzenia oprawy i grzbietu spowodowane przez owady (otwory).
2.	1597	Poznań	CT IV 50137	Papier: nieliczne karty zażółcone z przetarciami na krawędziach. Konstrukcja bloku książki w dobrym stanie. Oprawa typu półskórek, organiczna, okładziny tekturowe obleczone papierem marmurzystym, skóra z przetarciami na krawędziach i ubytkami w narożnikach.
3.	1597	Poznań	CT IV 50644	Papier: nieliczne reperacje i żółte zacieki kart. Konstrukcja bloku książki w dobrym stanie. Oprawa: okładziny tekturowe obleczone pergaminem, z nielicznymi zaciekami i objawami działalności owadów.
4.	1557	Kraków	CT IV 50764	Papier: brzegi kart wytarte, zaplamienia i zacieki kart. Konstrukcja bloku książki: pęknięcie między wyklejkami a grzbietem. Oprawa: oryginalna, okładziny drewniane obleczone brązową skórą, skóra wytarta ze spękaniem lica, drobnymi ubytkami w narożnikach, na krawędziach i grzbiecie.

5.	1584	Kraków	CT II 50774/2	<p>Papier: drobne ubytki w kartach, zagięcia kart w narożnikach, brzegi kart wytarte.</p> <p>Konstrukcja bloku książki: brak dolnego fragmentu skóry na grzbiecie oprawy, pęknięcie między wyklejkami a grzbietem.</p> <p>Oprawa: oryginalna, okładziny drewniane obleczone brązową skórą, skóra wytarta ze spękaniem lica, drobnymi ubytkami w narożnikach, na krawędziach i grzbiecie, znaczny ubytek skóry na tylnej okładzinie, ślady po zapinkach.</p>
6.	1584	Kraków	CT II 50774	<p>Papier: nieliczne przebarwienia kart.</p> <p>Konstrukcja bloku książki w dobrym stanie.</p> <p>Oprawa: oryginalna, okładziny tekturowe obleczone brązową skórą w bardzo dobrym stanie.</p>
7.	1597	Wilno	CT IV 50777	<p>Papier: na kartach brązowe zaplamienia i zacieki.</p> <p>Konstrukcja bloku książki: skóra rozerwana na przegubach, odklejona od grzbietu bloku, luźne karty z tyłu bloku, pęknięcie między wyklejkami a grzbietem.</p> <p>Oprawa: oryginalna, okładziny drewniane obleczone brązową skórą, skóra z licznymi ubytkami, ze spękaniem lica i rozdarciami na krawędziach, ślady po zapinkach.</p>
8.	1573	Kraków	CT II 50781	<p>Papier: na kartach brązowe zaplamienia i zacieki.</p> <p>Konstrukcja bloku książki: luźne karty z przodu i tyłu bloku, pęknięcie między wyklejkami a grzbietem.</p> <p>Oprawa: oryginalna, okładziny drewniane obleczone brązową skórą, skóra z licznymi ubytkami, ze spękaniem lica i rozdarciami na krawędziach, ślady po zapinkach.</p>
9.	1580	Poznań	CT II 71019/2	<p>Papier: na licznych kartach brązowe zaplamienia oraz zacieki.</p> <p>Konstrukcja bloku książki: skóra rozerwana na przegubach, odklejona od grzbietu bloku, grzbiet spękany i z licznymi śladami działalności owadów, luźne karty z tyłu bloku, pęknięcie między wyklejkami a grzbietem, wyklejka z licznymi śladami działalności owadów.</p> <p>Oprawa: oryginalna, okładziny drewniane obleczone brązową skórą, skóra z licznymi ubytkami, ze spękaniem lica i rozdarciami na krawędziach, ślady po zapinkach.</p>

10.	1595	Wilno	CT I 74406	Papier: nieliczne zacieki i zaplamienia na kartach papieru. Konstrukcja bloku książki w dobrym stanie. Oprawa: okładziny tekturowe obleczone papierem marmurzystym. Ubytki na krawędziach, narożniki wytarte.
11.	1596	Kraków	CT II 75967	Papier: nieliczne zacieki i zaplamienia na kartach papieru oraz nieliczne zagięcia kart w narożnikach. Konstrukcja książki w dobrym stanie. Oprawa: okładziny tekturowe obleczone papierem marmurzystym. Ubytki na krawędziach, narożniki wytarte.
12.	1593	Wilno	CT II 76040	Papier: nieliczne zacieki i zaplamienia na kartach papieru. Konstrukcja bloku książki w dobrym stanie. Oprawa: okładziny tekturowe obleczone jasnobrązowym papierem. Narożniki wytarte.
13.	1585	Kraków	CT II 76935	Papier: nieliczne zacieki i zaplamienia na kartach papieru oraz nieliczne reperacje. Konstrukcja bloku książki w dobrym stanie. Oprawa: okładziny tekturowe obleczone papierem marmurzystym. Ubytki na krawędziach, narożniki wytarte.
14.	1591	Osterberg	CT II 77089	Papier: na nielicznych kartach brązowe zaplamienia. Konstrukcja bloku książki: skóra rozerwana na przegubach, odklejona od grzbietu bloku, pęknięcie między wyklejkami a grzbietem. Oprawa: oryginalna, organiczna, okładziny drewniane obleczone brązową skórą, rozdarcia na krawędziach, ślady po zapinkach.
15.	1576	Wilno	CT II 79878	Papier: niewielkie przebarwienia kart papieru. Konstrukcja bloku książki w dobrym stanie. Oprawa: okładziny tekturowe obleczone papierem marmurzystym w bardzo dobrym stanie.

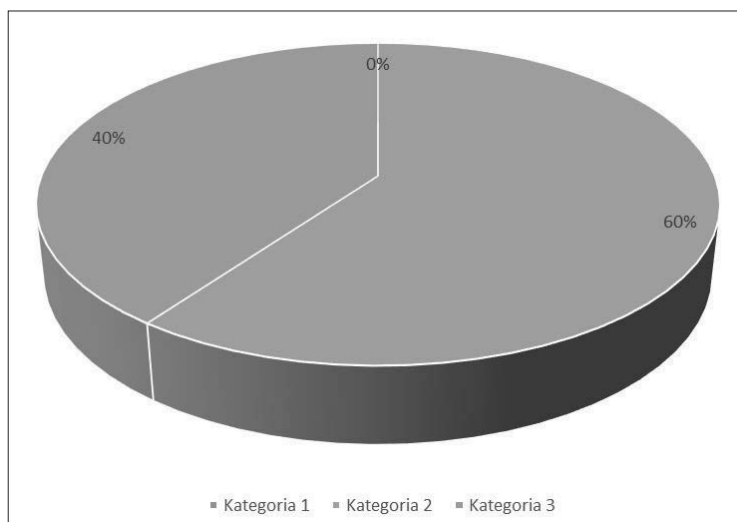
Źródło: opracowanie własne

Tabela 3. Przynależność obiektu do kategorii

Obiekt	Kategoria
1.	3
2.	2
3.	2
4.	3
5.	3
6.	2
7.	3
8.	3
9.	3
10.	2
11.	2
12.	2
13.	2
14.	2
15.	2

Źródło: opracowanie własne

Z tego wynika, że 60% kazań jest w nie najlepszym stanie zachowania i wymaga ingerencji konserwatorskiej, a spośród nich około 40% już teraz powinno być wyłączone z upowszechniania (rys. 1).

Rysunek 1. Stan zachowania zbioru

Źródło: opracowanie własne

Wytrzymałość mechaniczna papieru

Utrata mechanicznej wytrzymałości papieru w zbiorach bibliotecznych jest najbardziej widocznym objawem procesu naturalnego starzenia, ponieważ skutkuje utratą dzieła. Wykonywany w trakcie badania zbioru metodą stanfordzką prosty test na zginanie, polegający na sześciokrotnym zgięciu narożnika karty, ma szczególne znaczenie z tego punktu widzenia. Przyjmując, że oderwanie lub uszkodzenie narożnika karty w trakcie wykonywania testu wskazuje na papier mocno osłabiony, można określić, w jakiej części zbiorów papier wymaga natychmiastowego wzmocnienia.

Test ręcznego zginania pozytywnie przeszedł papier w 14 obiektach, co stanowi 93,33% badanego zbioru. Tylko w jednym druku kazań papier uległ przedarceniu, czyli w 6,66% badanej próby. Należy w tym miejscu podkreślić, że zakwalifikowanie druku do kategorii trzeciej nie oznacza słabej wytrzymałości papieru. Wynika z niego, że papier pod względem wytrzymałości mechanicznej jest w bardzo dobrym stanie, a głównymi czynnikami decydującymi o przynależności do kategorii trzeciej są: jego silne zażółcenie, liczne rozdarcia i ubytki, zniszczone, popękane i przetarte brzegi oraz narożniki kart. W metodzie stanfordzkiej ocena papieru ma największy wpływ na ocenę końcową obiektu.

Wyznaczanie pH papieru w badanym obiekcie religijnym

Obecność substancji kwasowych w materiale papierowym wpływa na jego przyspieszoną degradację, powodując utratę właściwości wytrzymałościowych. Papier staje się kruchy, łamliwy, obniża się jego stopień polimeryzacji, co doprowadza do skracania łańcucha celulozowego, a w końcowym etapie działanie kwasów powoduje jego całkowitą degradację. Pomiar kwasowości papieru umożliwia uzyskanie podstawowej wiedzy o aktualnym stanie zachowania zbiorów, co pomaga w podjęciu odpowiedniej decyzji o rodzaju zakresu ingerencji konserwatorskiej. Dlatego też określenie stopnia zakwaszenia papieru jest podstawowym badaniem fizyko-chemicznym wykonywanym na materiale papierowym.

Na wszystkich badanych obiektach dokonano pomiaru kwasowości. Wyznaczenie pH papieru wykonywano metodą kontaktową z wykorzystaniem pH-metru Elmetron CX-741, z elektrodą zespoloną EPX-3 z opcją automatycznego ustalenia końca pomiaru. W każdym druku pH zbadano w ośmiu punktach. Pięć punktów wyznaczono na stronie tytułowej, z tego cztery były zlokalizowane w narożnikach karty tytułowej, a jeden w środku. Trzy pozostałe pomiary dokonano na losowo wybranych kartach w bloku książki, dwa na obszarze niezadrukowanym, jeden na zadrukowanym. Stopień zakwaszenia zbioru obrazuje tabela 3.

Tabela 3. Działalność biologiczna, średnie pH papieru

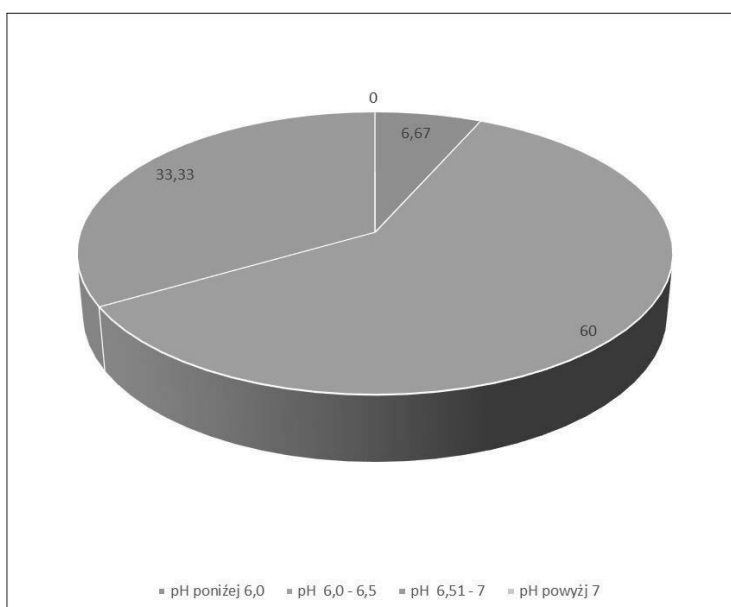
Obiekt	Działalność biologiczna	Średnie pH
1.	tak	6,17
2.	brak	6,60
3.	tak	6,68

4.	brak	6,75
5.	brak	5,95
6.	brak	6,05
7.	brak	6,04
8.	brak	6,08
9.	tak	6,56
10.	brak	6,76
11.	brak	6,40
12.	brak	6,38
13.	brak	6,33
14.	brak	6,40
15.	brak	6,38

Źródło: opracowanie własne

Wartość zmierzonego pH świadczy o niewysokim zakwaszeniu. Średnia pH badanych książek zawiera się powyżej pH 6. Można przyjąć, że obiekty o pH powyżej wartości 6 nie wymagają odkwaszania (rys. 2).

Rysunek 2. Badanie pH papieru

Źródło: opracowanie własne

Podsumowanie

Ocena stanu zachowania badanych druków biblijnych pokazała, że sześć woluminów jest w nie najlepszym stanie zachowania i powinny zostać wyłączone z użytkowania. Papier pod względem wytrzymałości mechanicznej jest w bardzo dobrym stanie. Test ręcznego zginania pomyślnie przeszedł papier w 14 drukach, tylko w jednym uległ rozerwaniu. Ponadto badane egzemplarze religijne nie wymagają odkwaszania, ponieważ kwasowość papieru zbadanych obiektów wynosi powyżej pH 6. Na podstawie wizualnej analizy zniszczeń biologicznych można stwierdzić, że druki kazań nie były przechowywane w najlepszych warunkach, o czym świadczą zniszczenia wywołane przez owady i grzyby, a także zaplamienia i zacieki na papierze. Analiza pod względem mikrobiologicznym nie została tutaj przedstawiona, bo stanowi materiał na kolejny artykuł.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

- Baczeński Stanisław, *Kazanie pogrzebowe z pierwszej połowy XVII wieku jako spektakl władzy*, „Napis”, Seria 12 (2006) s. 275-285.
- Buchanan Saliy, Coleman Sandra, *Deterioration Survey of the Stanford University Libraries Green Library Stack Collection*, w: *Preservation Planning Program, Resource Notebook*, ed. P.A. Darling, Washington 1982, s. 159-191.
- Capiau Sam, de Valk Marijan, Wuyts Eva, *The Universal Procedure for Library Assessment: A statistical model for condition surveys of special collections in libraries*, „International Federation of Library Associations and Institutions”, (2015) vol. 41 (3), s. 265-271.
- Lewek Antoni, *Kazania*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 8, red. B. Migut, Lublin 2000, kol. 1266.
- Migut Bogusław, *Kazania*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 8, red. B. Migut, Lublin 2000, kol. 1265.
- Palm Jonas, Cullhed Per, *Papierqualität: Eine vergleichende Studie zur Schadensfeststellung an den Beständen der Universitätsbibliothek von Uppsala*, w: „Restauro: Zeitschrift für Kunsttechniken, Restaurierung und Museumsfragen”, 94 (1988) no 1, s. 38-43.
- Poniatowski Zygmunt, *Mały słownik religioznawczy*, Warszawa 1969, s. 167.
- Potrzebnička Ewa, *Współczesne metody oceny stanu zachowania zbiorów*, „Notes Konserwatorski”, (1999) nr 3, s. 40-50.
- Rak Iwona, *O przestrożach przed „kacerskimi” naukami w tekstach ramowych postylli Jakuba Wujka*, w: *Świat bliski i świat daleki w staropolskich przestrzeniach*, red. M. Jarczykowska, B. Mazurkowska, S. Dąbrowski, Katowice 2015, s. 103-116.
- Rams Donata, Ważyńska Joanna, Woźniak Maria, *Ocena stanu zachowania XIX- i XX-wiecznych zbiorów bibliotecznych i archiwalnych. Instrukcja wykonania badań metodą stanfordzką*, „Notes Konserwatorski”, (2004) nr 8, s. 164-178.
- Sobucki Władysław, *Metoda stanfordzka – sposób oceny stanu księgozbiorów*, „Notes Konserwatorski”, (1999) nr 3, s. 50-58
- Sobucki Władysław, *Ocena metodą stanfordzką stanu zachowania zbiorów z XIX i XX wieku w Bibliotece Narodowej w Warszawie*, w: *Aktualne tendencje ochrony zbiorów*

- bibliotecznych i archiwalnych: materiały z ogólnopolskich warsztatów konserwatorskich, Warszawa 13-14 czerwca 2002 r.*, red. B. Drewniewska-Idziak, Warszawa 2002, s. 78-89.
- Sobucki Władysław, *Ocena stanu zachowania księgozbiorów metodą stanfordzką*, w: *Ochrona i konserwacja zbiorów bibliotecznych: materiały z ogólnopolskiej konferencji Warszawa 15-17 października 1998 r.*, red. B. Drewniewska-Idziak, Warszawa 1998, s. 61-64.
- Szewczyk Leszek, *Homilia czy kazanie? O nieuzasadnionym sentymencie kaznodziejów do kazań katechizmowych*, „Przegląd Homiletyczny”, (2010) nr 10, s. 8-17.
- Związek Jan, *Kazanie jako źródło historyczne*, „Folia Historica Cracoviensia”, vol. 4-5 (1997-1998) s. 314-330.

**KONSERWATORSKA OCENA STANU ZACHOWANIA
WYBRANYCH KAZAŃ KOŚCIELNYCH Z LAT 1541-1597
POCHODZĄCYCH Z BIBLIOTEKI FUNDACJI
WIKTORA HR. BAWOROWSKIEGO WE LWOWIE**

Streszczenie

Przedmiotem badań były XVI-wieczne druki biblijne (15 wybranych kazań) z kolekcji Biblioteki Fundacji Wiktor hr. Baworowskiego we Lwowie. Analiza stanu ich zachowania została przeprowadzona metodą stanfordzką. Jest ona statystycznym sposobem oceny stanu zachowania księgozbiorów, stosowanym w tym celu w większości badań nad zbiorami bibliotecznymi (papierem, blokiem książki, oprawą). W ocenie stanu zachowania papieru uwzględnia się jego zaplamienia, przebarwienia, stopień przedarcia oraz liczbę podwójnych zgięć. Oceniając blok książki, sprawdza się stopień uszkodzenia szycia bądź klejenia, co wpływa na wzmocnienie kart w bloku. Z kolei przy ocenie oprawy bierze się pod uwagę trwałość tego połączenia oraz ogólny stan zachowania powierzchni oprawy. Łączna ocena tych trzech kryteriów umożliwia zaszeregowanie badanego egzemplarza do jednej z trzech kategorii: druki w bardzo dobrym stanie, druki wymagające prac konserwatorskich, druki w bardzo złym stanie, które należy wyłączyć z użytkowania. Przeprowadzona ocena stanu zachowania papieru, bloku i oprawy publikacji biblijnych z lwowskiej kolekcji pozwoliła zakwalifikować obiekty do poszczególnych kategorii: pierwsza – brak; druga – dziewięć egzemplarzy, co stanowi 60% całej próby; trzecia – sześć egzemplarzy, co stanowi 40% całej próby. Ocenę każdego druku poszerzono o dodatkowe badania wytrzymałościowe papieru oraz o ocenę stopnia zakwaszenia papieru. Papier pod względem wytrzymałości mechanicznej jest w bardzo dobrym stanie. Wyznaczenie pH papieru wykonywano metodą kontaktową z wykorzystaniem pH-metru Elmetron CX-741, z elektrodą zespoloną EPX-3 z opcją automatycznego ustalenia końca pomiaru. W każdym druku pH zbadano w ośmiu punktach. Pięć punktów wyznaczono na stronie tytułowej, z tego cztery były zlokalizowane w narożnikach karty tytułowej, a jeden w środku. Trzy pozostałe pomiary wykonano na losowo wybranych kartach w bloku książki, dwa na obszarze niezadrukowanym, jeden na zadrukowanym. Wartość zmierzonego pH świadczy o niewysokim zakwaszeniu. Średnia pH badanych książek zawiera się powyżej pH 6, stąd obiekty o pH powyżej wartości 6 nie wymagają odkwaszania. Na podstawie wizualnej analizy zniszczeń biologicznych można stwierdzić, że księgozbiór w przeszłości nie był przechowywany w odpowiednich warunkach, o czym świadczą zniszczenia wywołane przez owady, a także zaplamienia i zacieki pochodzenia grzybowego.

Słowa kluczowe: kazania; ocena stanu zachowania zbioru; metoda stanfordzka, pH

AGNIESZKA BENDER* – LUBLIN

POLSKIE ŚLADY W SANKTUARIUM MATKI BOŻEJ ŁASKAWEJ NA MENTORELLI¹

POLISH TRACES AT THE SHRINE OF OUR LADY OF GRACE OF MENTORELLA

Abstract

Mentorella is one of the oldest Marian shrines in Italy. Polish Resurrectionists have been ministering there for more than 160 years. According to tradition, the sanctuary stands at the site of the conversion of the Roman tribune Placidus (turn of the first and second centuries A.D.). Pope Gregory I the Great gave Mentorella to the Benedictines of Subiaco. Their 500-year stay left a legacy in form of fragments of ninth-century architecture, a Romanesque temple from the 12th century and several artefacts (the most important being a statue of Our Lady of Mentorella). The next keepers of the sanctuary were the Jesuits, who took care of the place until the order's suppression in 1773. A visible sign of their presence is the painting of St Stanislaus Kostka in the church. In 1857, Pope Pius IX entrusted the abandoned church and monastery to the newly formed Resurrectionist congregation founded by Poles. Owing to their efforts, the church buildings were renovated, and the church was decorated with paintings and artefacts made by members of the congregation and renowned artists, including Edward Brzozowski and Tomasz Oskar Sosnowski. Before 1970, stained glass windows were made, which were part of the celebration of the millennium of the baptism of Poland in Italy.

* Agnieszka Bender – dr hab. historii sztuki, Instytut Historii Sztuki, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

e-mail: agbender@kul.pl

<https://orcid.org/0000-0002-0432-7436>

¹ Pragnę serdecznie podziękować księżom zmartwychwstańcom Adamowi Dźwignoniowi i Bernardowi Hylle za umożliwienie poznania sanktuarium na Mentorelli i za wszystkie przekazane informacje na temat jego historii.

The earliest surviving entry of Karol Wojtyła in the guest book of the Mentorelli Shrine dates back to 1965. The hierarch visited the place more than 30 times, including eight times as pope. These were private visits, focused on prayer and rest. Currently, one can visit the so-called Papal Room, with collected artefacts of John Paul II. The 502 mountain trail named Sentiero Karol Wojtyła is also a reminder of his visits. The Pope is also commemorated by a bronze statue placed in front of the church entrance. Dozens of photographs of the visits by Pope John Paul II and Polish President Andrzej Duda to the shrine are on display in one of the rooms on the first floor of the monastery building.

Keywords: Mentorella; Marian shrine; Resurrectionists; church museum; John Paul II

Translated by Marek Robak-Sobolewski

Sanktuarium Matki Bożej Łaskawej na Mentorelli usytuowane jest w malowniczym krajobrazie na wschodnim stoku góry Guadagnolo, ok. 60 km na wschód od Rzymu, między Palestriną a Tivoli, w Górach Prenestyńskich, na wysokości 1018 m n.p.m. Jak to trafnie ujął jeden z dziennikarzy: „Prowadzi do niego karłowatymi serpentynami droga, na całej długości opatrzona ostrzeżeniem *caduta massi* – spadające kamienie”². Tym, co uderza po przybyciu do sanktuarium, są cisza i rozciągające się wokół rozległe widoki, z ubogą roślinnością i nagimi skałami. W oddali dostrzec można szczyty najwyższych gór Apeninów, niżej zaś ponad 30 miasteczek i wiosek, położonych na stokach wzgórz i w dolinach³. Wśród nich znajduje się Subiaco, ze słynną grotą Sacro Speco i opactwem założonym przez św. Benedykta z Nursji (480 – ok. 560).

Mentorella jest jednym z najstarszych sanktuariów maryjnych w Italii i zapewne na świecie, z którym blisko związane były losy trzech świętych, w tym jednego Polaka – św. Jana Pawła II, a w którym od ponad 160 lat posługują polscy zmartwychwstańcy. Zgromadzenie Zmartwychwstania Pana Naszego Jezusa Chrystusa powstało w 1836 roku, wyrosło z ducha Wielkiej Emigracji, dla odrodzenia ducha religijnego, głoszenia Misterium Paschalnego i dawania o nim świadectwa. Innym celem było organizowanie prac w parafiach i działalność edukacyjno-wychowawcza⁴.

Z historią tego niewielkiego, trudno dostępnego sanktuarium wiąże się wiele legend. Nieznane jest pochodzenie nazwy „Mentorella”, ale istnieje kilka teorii na temat jej etymologii. Według jednej z nich wcześniejsza nazwa „Vulturella”,

² M. Radwan Rybiński, *Papież objazdowy i zakaz powszechny*, „Dziennik Polski”, 7.05.1999, <https://dziennikpolski24.pl/papiez-objazdowy-i-zakaz-powszechny/ar/2101420> (dostęp: 20.08.2021).

³ *Sanktuarium Matki Bożej Łaskawej na Mentorelli*, <https://santuariodellamentorella.jimdofree.com/w-jezyku-polskim> (dostęp: 20.08.2021); B. Hylla, *Mentorella. Przewodnik*, Mentorella 2013, s. 1.

⁴ <http://www.zmartwychwstancy.pl/site/index.php/zgromadzenie/kim-jestesmy> (dostęp: 20.08.2021); R. Bender, *Chrześcijanie w polskich ruchach demokratycznych XIX stulecia*, Warszawa 1975, s. 156-158; B. Micewski, *Zmartwychwstańcy*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. XX, red. E. Gilewicz, Lublin 2014, kol. 1457-1458.

„Bulturella” lub „Vultuvilla” wskazuje na imię Vult lub Vul, które nosił zaufany dostojnik króla Gotów Totila (?-552)⁵. Nawrócił się on pod wpływem spotkania ze św. Benedyktem i cudu za jego przyczyną na Monte Cassino, co miało miejsce w 534 roku⁶, i wybrał Mentorellę na swoją pustelnię. Kolejna teoria zdaje się wskazywać na obecność sępów w okolicy, bo łacińska nazwa „vultur” oznacza właśnie te ptaki⁷. Inne wytłumaczenie nazwy związane jest z nieistniejącym już średniowiecznym zamkiem – *castrum morellae*, którego ruiny w pobliżu, przy źródle S. Eustachio, były widoczne do ok. 1800 roku⁸. Trudno dokładnie powiedzieć, kiedy oficjalną nazwę sanktuarium, którą była S. Maria in Vulturella, zastąpiła nazwa „Mentorella”, uchodząca wcześniej za nazwę raczej ludową⁹. Ta ostatnia stawała się jednak coraz bardziej popularna i wyeliminowała wszystkie wcześniejsze. W dokumentach z lat 1857-1864, które są w posiadaniu zmartwychwstańców, występuje zawsze nazwa „Mentorella”, podobnie jak na znajdujących się w archiwum kilku pamiątkowych obrazkach z 1901 roku, gdy figura Matki Bożej została ukoronowana przez kapitułę watykańską¹⁰.

Według tradycji sanktuarium na Mentorelli wznosi się w miejscu nawrócenia trybuna rzymskiego i dowódcy wojsk Placyda (Placida Tertulla Anicia), który żył na przełomie I i II wieku. W czasie polowania na terenie ówczesnych jego włości ukazał się mu jeleń z krzyżem jaśniejącym na porożu, nakazujący mu przyjęcie chrześcijaństwa. Rzymianin z całą rodziną nawrócił się i przyjął imię Eustachy. Za publiczne wyznawanie wiary został wraz z żoną Teopistą i synami Teopistem oraz Agapiuszem z rozkazu cesarza Hadriana (76-138) skazany na tortury, a następnie spalenie. O świętym przypomina kapliczka, wybudowana w drugiej połowie XVII wieku na najwyższym klifie Mentorelli, w miejscu jego nawrócenia, z freskami ukazującymi objawienie i męczeńską śmierć św. Eustachego i jego rodziny. Z tego samego wieku pochodzą tzw. Święte Schody (Scala Santa), prowadzące do kaplicy¹¹. Nawrócenie Placyda przedstawia także mały fresk z XVII wieku, znajdujący się na filarze, nad kropielnicą¹².

Pierwszy chrześcijański cesarz Konstantyn I Wielki (ok. 280-337) miał również pielgrzymować do tego miejsca. Głęboko poruszony historią męczennika, nakazać miał wybudowanie świątyni, którą konsekrował papież Sylwester I (?-335),

⁵ G. Cascioli, *Memorie storico-critiche del santuario di Nostra Signora di Mentorella*, Roma 1901, s. 88; *L'etimologia*, <http://www.tibursuperbum.it/ita/escursioni/mentorella/Etimologia.htm> (dostęp: 20.08.2021).

⁶ M. Lorenzon, *Totila, re dei Goti*, Venezia 2013, s. 54-57 [mps, Universita Ca'Foscari Venezia].

⁷ A. Rossi, *Santa Maria in Vulturella (Tivoli). Ricerche di Storia e d'Arte*, Roma 1905, s. 9.

⁸ V. Novara, *Il Santuario di S. Maria delle Grazie alla Mentorella sul Monte Guadagnolo*, <http://www.casatomatteini.it/mentorella.htm> (dostęp: 20.08.2021).

⁹ Rossi, *Santa Maria in Vulturella*, s. 6.

¹⁰ Za tę wiadomość dziękuję bardzo ks. B. Hylle.

¹¹ W. Zaleski, *Eustachy Rzymski*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. IV, red. R. Łukaszyk, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz, Lublin 1985, kol. 1341; J. Iwicki, *Charyzmat Zmartwychwstańców. Historia Zgromadzenia Zmartwychwstania Pańskiego*, t. II, Kraków 2007; Hylle, *Mentorella*, s. 2, 12-13; S. Czerniecki, *Tutaj Wojtyła rozmawiał z Niebem*, „Niezależna Gazeta Polska Nowe Państwo”, 2018, nr 3, s. 85-87.

¹² Hylle, *Mentorella*, s. 12.

i dedykował ją Najświętszej Maryi Pannie. Z IV wieku pochodzą dwie kamienne kolumny w sanktuarium, w kaplicy Krzyża Świętego, i niewykluczone, że są one pozostałością po pierwszym zbudowanym tutaj kościele. Najstarszym zachowanym dziełem ukazującym konsekrację kościoła przez papieża Sylwestra I jest płaskorzeźba wykonana w drewnie dębowym, zapewne w XII wieku (lub nawet wcześniej), z inskrypcją: „Magister Gulielmo fecit oc opus”¹³. Obok tej sceny z prawej strony ukazana została postać Chrystusa objawiającego się Eustachemu na porożu jelenia. Prawdopodobnie ta płaskorzeźbiona tablica pełniła funkcję antependium¹⁴. Chrzest cesarza Konstantyna i wspomnianą konsekrację kościoła ukazują także freski z XVII wieku, autorstwa Antonio Rosatiego z Vicovaro (1636-1683), znajdujące się w kaplicy św. Sylwestra¹⁵.

Benedykt z Nursji (ok. 480-547) był drugim świętym, który zanim osiedlił się w oddalonym o 35 km Subiaco, przynajmniej kilka miesięcy (lub według innych nawet dwa lata) miał przebywać na Mentorelli. Ciekawe, że podobnie jak św. Eustachy pochodził on z patrycjuszowskiego rodu Anicia¹⁶. Pojawia się zatem pytanie, czy był to przypadek, że udał się właśnie na Mentorellę. Z pobytu św. Benedykta wiąże się niedużą skalną grotę, dziś zwaną jego imieniem, usytuowaną w pobliżu sanktuarium maryjnego. Wchodzi się do niej po stromych schodach, które prowadzą do wąskiej szczeliny. To tutaj, w tych surowych warunkach przyrody, ojciec monastycyzmu zachodniego, prowadząc życie pustelnicze, miał odnaleźć sens życia w Bogu i odkryć swoje powołanie¹⁷.

Zapewne wkrótce, bo pod koniec VI wieku, papież Grzegorz I Wielki (ok. 540-604), pochodzący także z rodu Anicia¹⁸, sam wiodący mnisie benedyktyńskie życie¹⁹, miał przekazać Mentorellę benedyktynom z Subiaco. Dokument o tym informujący nie jest jednak przez wszystkich badaczy uznawany za autentyczny. Potwierdzone wiadomości datowane są na koniec IX wieku, kiedy to opiekujący się sanktuarium benedyktyni rzymscy rozbudowują kościół, wznoszą klasztor i szerzą kult maryjny. Pod ich kuratelą Mentorella pozostawała do końca XIV wieku. Po ich przynajmniej pięciusetletnim pobycie pozostały fragmenty architektury

¹³ Rossi, *Santa Maria in Vulturella*, s. 58.

¹⁴ Tamże, s. 49-62; autor poświęcił temu zagadkowemu obiektowi cały podrozdział. Dokonał wnikliwej analizy i próbował odnaleźć analogie. Zamieścił też fotografię całej, zbliżonej do kwadratu, zachowanej deski. Zob. też *Suppellettile ecclesiastica I*, red. B. Montevecchi, S. Vasco Rocca, Firenze 1988, s. 43; autorki wymieniają kilka przykładów antependiów z XII wieku z terenów Italii, wykonanych ze srebra. To z Mentorelli podają jako jedyne, do którego wykonania użyto drewno.

¹⁵ Hylla, *Mentorella*, s. 11.

¹⁶ <https://www.benedettinisublancicassinesi.org/san-benedetto-da-norcia/>; M.G., *Il terremoto e la casa degli Anici di Norcia*, „Archeostorie Magazine”, 2.11.2016, <https://www.archeostorie.it/il-terremoto-e-la-casa-degli-anici-di-norcia/> (dostęp: 20.08.2021).

¹⁷ Czerniecki, *Tutaj Wojtyła rozmawiał z Niebem*, s. 87.

¹⁸ *Benedykt XVI o św. Grzegorzu Wielkim. Katecheza wygłoszona podczas audjencji generalnych 28 maja i 4 czerwca 2008 roku*, <https://grzegorzwiolki.pl/sw-grzegorz-wielki/benedykt-xvi-o-sw-grzegorzu-wielkim/> (dostęp: 20.08.2021).

¹⁹ Tamże; Novara, *Il Santuario di S. Maria delle Grazie alla Mentorella sul Monte Guadagnolo*, <http://www.casatomatteini.it/mentorella.htm> (dostęp: 20.08.2021).

z IX wieku (kaplica św. Sylwestra)²⁰, romańska bryła świątyni z XII wieku, z dwoma nawami bocznymi²¹, wspomniane wyżej dębowe antependium oraz kilka artefaktów. Najważniejszym obiektem z tego okresu jest figura Pani Mentorellskiej, w ikonograficznym typie Tronującej Matki Bożej z Dzieciątkiem (Sedes Sapientiae). Ta wykonana w XII wieku (lub wcześniej), z drewna dębowego, przez nieznanego, być może benedyktyńskiego artystę rzeźba²² była wcześniej polichromowana; odkryto też w miejscu szat ślady złocen²³. Należy nadmienić, że figura Matki Bożej wraz z innymi cennymi przedmiotami, w tym także obrazem Matki Bożej Częstochowskiej, została ukradziona 30 sierpnia 1972 roku. Po odzyskaniu figury w lutym 1973 roku zdjęto polichromię i przeprowadzono prace renowacyjne²⁴. Na uroczystość powrotu figury do sanktuarium zaproszony był kard. Karol Wojtyła. Odpowiedź przyszłego papieża z 31 marca 1973 roku na list ówczesnego kustosa przechowywana jest w archiwum zmartwychwstańców²⁵. Z XII wieku, podobnie jak figura, pochodzi również fragment posadzki (pod ołtarzem), dzieło warsztatów kamieniarskich Cosmatici. W stylu *arte cosmatesca* wykonano także cyborium z 1305 roku. Z XIV wieku zachowały się ponadto: drewniany krzyż procesyjny, pokryty srebrną blachą oraz siedmioramienny, niezwykle rzadki olejowy kandelabr z brązu²⁶. Za czasów benedyktyńskich Mentorella stała się słynnym celem pielgrzymek pokutnych²⁷. Sanktuarium nawiedzili prawdopodobnie m.in. św. Franciszek z Asyżu (1181 lub 1182-1226) ze swoim towarzyszem bł. Idzim z Asyżu (?-1262) oraz bł. Małgorzata Colonna (1255-1280)²⁸.

Po odejściu benedyktynów sanktuarium było opuszczone przez półtora wieku i stopniowo niszczało. Dopiero niemiecki jezuita Atanazy Kircher (1602-1680), czciciel Matki Bożej, przy tym polihistor, naukowiec i wynalazca, zbierając informacje do książki na temat Lacjum, dotarł w 1661 roku do Mentorelli. Został tam zanie-

²⁰ Hylla, *Mentorella*, s. 11.

²¹ Iwicki, *Charyzmat Zmartwychwstańców*, s. 190; Hylla, *Mentorella*, s. 3.

²² Rossi, *Santa Maria in Vulturella*, s. 38-49.

²³ G.M. Fachechi, S. Bracci, *Romanesque polychrome wood sculptures in Italy: towards a Corpus and a comparative analysis of the data from art-historical and technical studies*, „Medievalista”, (2019) nr 26, s. 19.

²⁴ Włoskie Ministerstwo Kultury i Sztuki początkowo nie miało zamiaru oddawać figury ani innych skradzionych przedmiotów. Planowano umieścić je wszystkie w państwowym muzeum. Ostatecznie figura Matki Bożej powróciła na Mentorellę, jak i kilka mniej znaczących przedmiotów. Niektóre zaś o dużej wartości, np. „la luna” (oparcie w kształcie półksiężyca) oraz faldistorium z XII wieku, trafiły do muzeów na terenie Włoch, np. W Wenecji.

²⁵ Archiwum C.R., nr 65.034.21, List Karola Kardynała Wojtyły Arcybiskupa Metropolity Krakowskiego do ks. Rektora Władysława Kosińskiego CR, 31 marca 1973 r.

²⁶ Hylla, *Mentorella*, s. 9-11. Menora była wypożyczona na ważną wystawę prezentującą żydowskie przedmioty kultury i kultury: *Menorah: cult, history and myth*, <https://museoebraico.roma.it/en/2020/02/11/menorah-cult-history-and-myth> (dostęp: 20.08.2021).

²⁷ A. Crielesi, *Due brevi vie della penitenza*, „Lunario Romano”, XXVII (1999) s. 160-184. Od średniowiecza Mentorella była celem pielgrzymek pokutnych. Szlak pokutny prowadził od strony miasteczka Ciciliano (Passo della fortuna). Rozpocynał się od kościoła-kaplicy pw. św. Marii Magdaleny.

²⁸ Iwicki, *Charyzmat Zmartwychwstańców*, s. 191; Hylla, *Mentorella*, s. 3.

dbane sanktuarium, które postanowił odbudować. Dzięki jego entuzjazmowi udało się pozyskać wielu możliwych sponsorów, co pozwoliło na odnowienie budynków, ponowne rozbudzenie kultu maryjnego oraz ożywienie ruchu pielgrzymkowego. Jezuita próbował także ożywić kult św. Eustachego. Stąd wynikały jego inicjatywy związane z wykonaniem fresków ukazujących tego świętego oraz wzniesienie na skale kaplicy, do której prowadzą Schody Święte. Nowe freski w kaplicy św. Sylwestra wykonał wówczas A. Rosati z Vicovaro²⁹. Atanazy Kircher zatrudnił też pracującego w Rzymie, słynnego papieskiego artystę pochodzącego z Monarchii Habsburskiej, Johanna Paula Schora (1615-1674), we Włoszech znanego jako Giovanni Paolo Tedesco, który udekorował freskami kaplicę św. Eustachego³⁰. Była to ostatnia praca tego cenionego malarza³¹.

I tu pojawia się pierwszy polski ślad, wiążący się właśnie z „jedną z najbarwniejszych postaci barokowej nauki”³², czyli wspomnianym jezuitą A. Kircherem, który „wiedział wszystko”³³. Otóż łączyła go bliska znajomość, może nawet przyjaźń³⁴, z polskim jezuitą, misjonarzem, podróżnikiem, przyrodnikiem Michałem Piotrem Boymem (1612 lub 1614-1659), jednym z pierwszych sinologów w świecie, pierwszym Polakiem, a drugim po Marco Polo ambasadorem Chin³⁵. Jak pisze Marian Kałuski: „Zdaje się, że Boym miał w Rzymie tylko jedną życzliwą mu osobę – również jezuitę – o. Atanazego Kirchera, niebawem autora głośnej książki o Chinach pt. *China monumentis illustrata*, wydanej w Antwerpii w 1667 r., opartej na materiale przywiezionym przez Boyma”³⁶.

Niewątpliwie za sprawą przyjaźni z M.P. Boymem A. Kircher wszedł w posiadanie licznych pamiątek z Dalekiego Wschodu³⁷. Po śmierci polskiego jezuitę „Część pozostałego w rękopisach materiału wykorzystał m.in. Atanazy Kircher TJ w swojej pracy *China Monumentis Illustrata*, wydanej w Amsterdamie w 1667 r.”³⁸. Jezuita rodem z Niemiec korespondował ponadto regularnie ze Stanisławem Lubienieckim (1623-1675) i Janem Heweliuszem (1611-1687) oraz kilkunastu innymi Polakami³⁹.

²⁹ Hylla, *Mentorella*, s. 4-5.

³⁰ Iwicki, *Charyzmat Zmartwychwstańców*, s. 190.

³¹ L. Bartoni, *Le vie degli artisti. Residenze e botteghe nella Roma barocca dai registri di Sant'Andrea della Frate (1650-1699)*, Roma 2012, s. 515.

³² M. Choptiany, J. Walewska, *Miłosierdzie historii i cyfrowe samobójstwo. Archiwum na skrzyżowaniu analogu i cyfry*, „Kultura Współczesna”, 22 (2014) nr 4, s. 82-83.

³³ P. Findlen, *Athanasius Kircher: The Last Man Who Knew Everything*, London 2004.

³⁴ J. Konior, *Historia polsko-chińskich kontaktów kulturowych w XVII w. (na przykładzie misji jezuickich)*, Kraków 2013, s. 281.

³⁵ E. Kajdański, *Michał Boym – ostatni wysłannik dynastii Ming*, Warszawa 1988, passim; M. Kałuski, *Michał Boym – Polak ambasadorem chińskim*, „Studia Polonijne”, 24 (2003) s. 62-63; *Michał Boym A.D. 2019 – Polski Marco Polo*, <http://www.michalboym.pl> (dostęp: 20.08.2021).

³⁶ Kałuski, *Michał Boym*, s. 64.

³⁷ Konior, *Historia polsko-chińskich kontaktów kulturowych*, s. 282.

³⁸ Kałuski, *Michał Boym*, s. 71.

³⁹ K. Targosz, *Polscy korespondenci Atanazego Kirchera i ich wkład w jego dzieło naukowe*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”, Seria A, (1968) z. 12, s. 135-145.

Obiektem, który pozostał po czasach jezuitów, jest olejny obraz ukazujący św. Stanisława Kostkę (1550-1568) z Dzieciątkiem Jezus na rękach. To niesygnowane płótno wisi na korytarzu klasztoru, w pobliżu tzw. pokoju papieskiego. Kasata zakonu jezuitów w 1773 roku spowodowała stopniowy kolejny upadek mentorellskiego sanktuarium.

W drugiej połowie XIX wieku rozpoczął się polski rozdział w dziejach Mentorelli. W 1857 roku opuszczony kościół i klasztor Matki Bożej Łaskawej papież Pius IX (1792-1878) powierzył nowo powstałemu, założonemu przez Polaków zgromadzeniu zmartwychwstańców. Wcześniej przełożony generalny o. Hieronim Kajsiewicz (1812-1873) tak pisał w jednym z listów: „Jesteśmy w poszukiwaniu miejsca stosownego na odpoczynek dla naszych księży, gdzie można by prowadzić również pracę duszpasterską”⁴⁰.

Józef Sebastian Pelczar (1842-1924) zauważył, że w geście papieskiej darowizny nie mała musiała być właśnie zasługa o. H. Kajsiewicza, który cieszył się dużym zaufaniem Piusa IX, notabene wielkiego przyjaciela Polaków⁴¹. Zabytkowa świątynia była jednak mocno zaniedbana, wymagała gruntownych prac i remontu, do tego znajdowała się w górach, więc trudność sprawiało dostanie się do niej, gdyż nie było drogi⁴². Zmartwychwstańcy zaraz po osiedleniu się wykonali pierwsze projekty wytyczenia traktu, który miał prowadzić z Ciciliano⁴³. Dzięki hojności dobroczyńców zgromadzenia – hrabiny Julii Pusłowskiej z domu Druckiej-Lubeckiej (1811-1888) i ks. Jana Koźmiana (1814-1877) udało się pozyskać środki na odrestaurowanie sanktuarium. Prace prowadzono od początku z dużym zaangażowaniem i rozmachem, o czym pisał o. Piotr Semenenko (1814-1886) do ks. J. Koźmiana w liście z 1860 roku:

Korzystam z chwilkę czasu, żeby Ci powiedzieć iż kościół mentorelli tego roku zupełnie nową przybrał postać. Z tyłu za wielkim ołtarzem zrobiło się okno gotyckie dosyć wysokie (a to, dlatego że wszystkie inne robią się także gotyckie dla odpowiedności z ostrołukami podpierającymi kościół). To okno tylne nowym łatwym sposobem stanie się kolorowym. Robią się podwójne szyby jedna na drugiej, a po środku z papieru różnokolorowego dobranego wycięte są rysunki, arabeski itd. To doskonale naśladuje. Brat Teodor robi to okno. Dalej dwa półokna gotyckie z obu stron, jedno nad drzwiami i nad owym alabastrem w murze, a drugie z przeciwnej strony. W kaplicy ś.[w.] Michała także półokna. W samym kościele naprzeciwko każdego ostrołuku wielkie okno gotyckie (a więc trzy ich), takie jak tylnej za wielkim ołtarzem kaplicy. Potem cały kościół wybielony, odświeżony [sic!] wewnątrz i na zewnątrz. Bo się dała stabilitura i naokoło domu i naokoło kościoła.

⁴⁰ *Sanktuarium Matki Bożej Łaskawej na Mentorelli*, <https://santuariodellamentorella.jimdofree.com/w-języku-polskim/> (dostęp: 20.08.2021).

⁴¹ J.S. Pelczar, *Pius IX i Jego Pontyfikat na tle dziejów kościoła w XIX wieku*, t. II, Przemysł 1908, s. 383-384.

⁴² Iwicki, *Charyzmat Zmartwychwstańców*, s. 178, 189-192; J. Kozicki, *Duszpasterstwo emigracji polskiej w Rzymie i innych krajach włoskich w latach 1795-1863; okoliczności powstania, postulatory i kierunki badawcze*, „Studia Polonijne”, 39 (2018) s. 57.

⁴³ P. Semenenko, *Listy*, t. IX, Rzym 2003, s. 43.

Ani domu ani kościoła nie poznać teraz, zupełnie co innego; tylko że dom zewnątrz odmieniony, wewnątrz jaki był za Twoich czasów, a kościół zewsząd. I ogród się odmienił. Od owych drzewiczek na skale do Pisciano prowadzących (przy piecu), aż naprzeciwko do wrot prowadzących do Guadagnolo, jedna wielka coraz szersza aleja.

Oto główne odmiany; a do tego i plac przed kościołem zrównany, będziesz miał ogólną ideę robót dokonanych tego roku. Ale, ale dodaj jeszcze dzwoniczkę nad logiettą ot tak⁴⁴.

Do odnowionego maryjnego sanktuarium zaczęli znów przybywać pielgrzymi, a kapłani i ludność z okolicy z podziwem patrzyli na duszpasterskie i narodowe zaangażowanie zmarłychwstańców. W 1872 roku ks. P. Semenenko tak pisał do ks. H. Kajsiewicza: „Tu na Mentorelli bardzo jakoś dobrze. Ma się uczucie, że się jest u siebie i że to miejsce od Pana Boga nam dane. Stąd przychodzą myśli, żeby tego miejsca nigdy nie opuszczać i owszem, ile można, aby się starać o jego stan pomyślny”⁴⁵.

Początki posługi zmarłychwstańców jednak nie były łatwe, bo Pius IX powierzył im sanktuarium najpierw na siedem lat, a w 1864 roku przekazał *in perpetuum* na wieczystą własność. Wkrótce jednak, w roku 1870, Monterella została skonfiskowana przez nowo powstałe państwo włoskie i w 1880 roku wystawiona na licytację. Za sumę 8500 lirów w 1883 roku udało się zmarłychwstańcom wykupić kościół i klasztor od rządu włoskiego⁴⁶.

Wysiłki mające na celu dalsze uporządkowanie i lepszą organizację budynków klasztornych oraz dekorację świątyni stale postępowały. Wiele z tych prac renowacyjnych zmarłychwstańcy wykonywali we własnym zakresie. Między innymi, w 1873 roku, kleryk Eustachiusz Skrochowski, architekt z wykształcenia, sporządził nowe plany ołtarza, które zrealizowane zostały w 1881 roku przez ks. Leona Zbyszewskiego, ówczesnego mistrza nowicjatu na Mentorelli. Razem z ks. Władysławem Orpiszewskim (1856-1942) wniósł on także swój udział w projekt tabernakulum. W latach 1881-1884 prowadzono również wiele innych intensywnych prac związanych z renowacją kościoła i pomieszczeń mieszkalnych. Drewniany tron wykonał brat Walenty Olejnik, mistrz stolarski. Były blacharz, ks. Ferdynand Idzikowski, zrobił z kolei żelazną barierę, zaprojektowaną przez ks. L. Zbyszewskiego⁴⁷. W drugiej połowie XIX wieku powstał zapewne także fresk, na prawym filarze, ukazujący św. Kazimierza królewicza, patrona Polski i Litwy⁴⁸. Według niektórych miał go namalować ks. Franciszek Gordon w 1881 roku⁴⁹.

W kościele, oprócz wspomnianych prac wykonanych przez polskich zakonników, znajdują się też dzieła uznanych artystów, którzy przybyli do Rzymu i pozostawali w kręgu misyjnej działalności zmarłychwstańców. Trudno jednak

⁴⁴ Tamże, s. 188-189.

⁴⁵ Iwicki, *Charyzmat Zmarłychwstańców*, s. 195.

⁴⁶ Hylla, *Mentorella*, s. 5.

⁴⁷ Iwicki, *Charyzmat Zmarłychwstańców*, s. 192-197.

⁴⁸ Hylla, *Mentorella*, s. 12.

⁴⁹ Iwicki, *Charyzmat Zmarłychwstańców*, s. 195.

dokładniej powiedzieć, kiedy Edward Brzozowski (1815 – po 1847), który był zafascynowany twórczością czołowego przedstawiciela grupy nazareńczyków Johanna Friedricha Overbecka (1789-1869), namalował dla zmartwychwstańców obraz ukazujący Immaculatę. Dodać należy, że płótno jest sygnowane w lewym dolnym rogu: „Ed. Brzozowski.[nieczytelne].” Nieznane są ani okoliczności, ani data powstania tego dzieła polskiego „nazareńczyka”⁵⁰. Wiadomo, że inspiracją dla malarza był obraz Philippa Veita (1793-1877) z kaplicy Orsinich w kościele Santissima Trinità dei Monti w Rzymie, namalowany w 1830 roku. W liście do Wojciecha Kornelego Stattlera, pisanym z Rzymu 14 marca 1837 roku, pełen zachwytu E. Brzozowski stwierdził, że:

Z obrazów tegoczesnych zapewne najpiękniejsza jest Madonna Veita w kościele Trinità dei Monti (...) przed takim obrazem można się modlić – patrząc w twarz Matki Boskiej zdaje się, nie malowana, chociaż wypukłość niewielka i koloryt nie bardzo czysty – ale dusza prawdziwa, zdaje się, że zupełnie wyrażona. Draperia na Matce Boskiej śliczna i ślicznie malowana, każdy fałdzik jak najczyściej narysowany, dwie główki aniołków i dwa archanioły dziwnie piękne; jak powiadają ten obraz przyśnił się malarzowi – szczęśliwy że może obrazy myśli przenosić na płótno⁵¹.

Przypuszczalnie zatem *Immaculata* E. Brzozowskiego powstała wkrótce potem, czyli między 1837 a 1842 rokiem, jeszcze przed wyjazdem artysty do kraju. W porównaniu do pracy Ph. Veita kompozycja obrazu E. Brzozowskiego jest prostsza. Matka Boska ukazana została sama, bez aniołów, na tle słonecznej tarczy o kształcie mandorli. Nie wiadomo, kiedy omawiane dzieło znalazło się w sanktuarium na Mentorelli. Do tej pory w literaturze przedmiotu krótka informacja o tym płótnie pojawiła się tylko raz, w artykule Marii Nitki⁵²; obraz jednak nigdy wcześniej nie był reprodukowany.

Malarzem, którego los i twórczość były także blisko związane ze zmartwychwstańcami, jest Leopold Nowotny (1820-1870), również pozostający pod wrażeniem twórczości Johanna Friedricha Overbecka. Artysta być może wykonywał lub odnawiał niektóre dzieła znajdujące się na Mentorelli, ale dotychczas nie ma na to dowodów. Jak sugeruje Emilian Prałat, malowidłem najbliższym stylistyce L. Nowotnego jest przedstawienie św. Kazimierza, które być może odnawiał⁵³. Niewątpliwie malarz przebywał przez pewien czas na Mentorelli, o czym świadczy list ks. P. Semenienki z 12 grudnia 1857 roku⁵⁴.

⁵⁰ M. Nitka, *Twórczość malarzy polskich w papieskim Rzymie w XIX wieku*, Warszawa 2014, s. 155-157; też, *Katalog*, Warszawa 2014, s. 7-9.

⁵¹ A. Melbechowska, *O dwóch polskich „nazareńczykach” – Edwardzie Brzozowskim i Leopoldzie Nowotnym*, „Biuletyn Historii Sztuki”, XXXI (1969) nr 1, s. 109; wspomina też o tym liście M. Nitka, *Biblia ilustrowana polska Leopolda Nowotnego a ikonografia historii Polski w sztuce nazareńskiej*, „Sacrum et Decorum”, (2017) nr 10, s. 64, <https://sacrumetdecorum.pl/wp-content/uploads/2022/01/nitka.pdf> (dostęp: 20.08.2021).

⁵² Nitka, *Biblia ilustrowana polska*, s. 64-65.

⁵³ E. Prałat, *Leopold Nowotny. Życie i twórczość* [b.m.w.] 2021, s. 74.

⁵⁴ Semenenko, *Listy*, s. 32-33. Za informację o tym liście dziękuję ks. B. Hylle.

W świątyni mentorellskiej jest także dzieło rzeźbiarskie dłuta emigracyjnego polskiego artysty. W kaplicy św. Sylwestra znajduje się marmurowy posąg przedstawiający św. Pawła, wykonany przez Tomasza Oskara Sosnowskiego (1810-1886)⁵⁵, sygnowany na podstawie z prawej strony przez artystę: „TO SOSNOWSKI INV ET SCUL”. Ten ceniony rzeźbiarz, reprezentant klasycyzmu akademickiego, tworzył i zmarł w Rzymie. Inne jego prace znajdują się w kilku miejscach w Wiecznym Mieście, m.in. w domu generalnym zmartwychwstańców przy via San Sebastianello oraz w Papieskim Kolegium Polskim. Posągów przedstawiających św. Pawła, które są do siebie bardzo podobne, T.O. Sosnowski wykonał przynajmniej trzy. Lechosław Lameński, autor monografii rzeźbiarza, przygotowując ponad 20 lat temu książkę, nie znał wspomnianej mentorellskiej rzeźby⁵⁶. Wymienił on natomiast dwa posągi tego świętego – jeden przechowywany w Papieskim Kolegium Polskim przy Piazza Remuria i drugi w Pałacu Arcybiskupim na Ostrowie Tumskim w Poznaniu, ponadto model gipsowy, który przechowują zmartwychwstańcy w rzymskim domu generalnym⁵⁷. Jak się wydaje, omawiany posąg św. Pawła z Mentorelli nie był dotąd reprodukowany w literaturze przedmiotu.

Najwięcej polskich tematów ukazują witraże wykonane przed 1970 rokiem, które wpisywały się w obchody tysiąclecia chrztu Polski we Włoszech⁵⁸. W górnej części witraża w prezbiterium widoczne są wizerunki założycieli zgromadzenia zmartwychwstańców: Bogdana Jańskiego, Piotra Semenki i Hieronima Kajsiewicza. W centralnej części zobrazowano Mieszka I i księżną Dąbrówkę. Po stronie lewej ukazana została wieża sanktuarium jasnogórskiego z obrazem Matki Bożej Częstochowskiej, z którego prowadzą promienie w stronę orła białego. Po prawej zaś stronie widnieje postać obrońcy chrześcijaństwa króla Jana III Sobieskiego⁵⁹. W dolnej części witraża widoczny jest duży napis: „SACRUM POLONIAE 966 MILLENIUM 1966”. W dolnym prawym rogu dostrzec można informację o fundatorze: „DONO ST. JOSEPH PARISH, C. R. FONTANA CALIFORNIA – U. S. A.”. Witraż został poświęcony przez prymasa Stefana Wyszyńskiego. Tak napisał on o wyjeździe do sanktuarium 28 października 1970 roku: „Ks. Franciszek M[ączyński] wyciągnął mnie z Rzymu do Mentorelli, do Sanktuarium na pld. Wsch. od Rzymu. (...) Najwspanialsze są widoki gór, wśród których tronuje spokojna Madonna delle Grazie. Przed Jej ołtarzem składam swoje troski i zmęczoną głowę. Poświęcam witraż”⁶⁰. Z tego dnia zachował się również wpis prymasa do mentorellskiej księgi gości.

Należy podkreślić, że dzięki opiece zmartwychwstańców świątynia i inne budynki Mentorelli nie tylko były odrestaurowane, ale i zadbane. Przede wszystkim dobudowano na początku XX wieku (ok. 1901) część dla pielgrzymów-gości, tzw.

⁵⁵ Hylla, *Mentorella*, s. 11-12.

⁵⁶ Panu prof. Lechosławowi Lameńskiemu dziękuję za informację.

⁵⁷ L. Lameński, *Tomasz Oskar Sosnowski 1810-1886*, Lublin 1997, s. 229-230, il. 73, 74.

⁵⁸ H. Fokciński, *Obchody Tysiąclecia Chrztu Polski we Włoszech*, „Polonia Włoska. Biuletyn Informacyjny”, 21 (2016) nr 3-4, s. 26-27.

⁵⁹ Hylla, *Mentorella*, s. 12.

⁶⁰ P. Raina, *Kardynał Wyszyński. Czasy Prymasowskie 1969-1970*, t. 9, Warszawa 2003, s. 247-248.

foresterię⁶¹. W 1959 roku założono instalację elektryczną, co znacznie ułatwiło życie zakonników i działalność sanktuarium. Wkrótce zaczęło przyciągać ono coraz więcej pielgrzymów i turystów, ale tylko tych najbardziej zmotywowanych, bo dostęp do tego miejsca był przez długie lata bardzo utrudniony. Górzysta okolica, strome podejście, od miejscowości Ciciliano, na piechotę lub wierzchem na mule albo osie, po kamiennym, wyboistym szlaku nie były dla każdego. Powrót z Mentorelli okazywał się jeszcze większym wyzwaniem. Tak to barwnie, ale zapewne realistycznie opisał w 1904 roku polski kleryk: „Wprawdzie mieliśmy dwa muły, ale dla zbyt stromej drogi nikt dosiąść ich nie miał odwagi. (...) Droga tak spadzista, że ustawicznie przeskakiwać trzeba z jednego głazu na drugi; grunt kamienisty i to tego rodzaju, że stanowi jeden ciąg małych, ostrych odłamków skały, od których nie zdoła ochronić choćby i najgrubsza podeszwa”⁶².

Drogę łączącą Capranica Prenestina z Guadagnolo wykonano w latach 1955-1956. W roku 1961 z inicjatywy zmartwychwstańców udało się wykonać półtorakilometrowy odcinek drogi kamienistej, umożliwiającą dojazd samochodami z drogi głównej na Mentorellę. Przy budowie pracowali mieszkańcy Guadagnolo⁶³. Dopiero w 1967 roku dokończono prace, kładąc asfalt na ostatnim odcinku drogi⁶⁴. W uroczystym otwarciu planował uczestniczyć prymas S. Wyszyński, który miał wyjechać do Rzymu na synod biskupów we wrześniu wspomnianego roku. Władze PRL jednak odmówiły mu przyznania paszportu⁶⁵. W związku z tym drogę otwierał jego delegat do spraw Polonii na świecie, mieszkający w Rzymie bp Władysław Rubin (1917-1990)⁶⁶. Prymas S. Wyszyński na Mentorelli był, jak wyżej podano, w październiku 1970 roku, a potem w kwietniu 1971 roku, o czym świadczy wykonane wówczas zdjęcie znajdujące się w zbiorach zmartwychwstańców.

Trudno powiedzieć, kiedy K. Wojtyła dowiedział się o sanktuarium na Mentorelli. Znał dobrze zmartwychwstańców jeszcze z Krakowa. Z niektórymi studiował i być może od nich mógł usłyszeć o Mentorelli przed wyjazdem na studia w Papieskim Uniwersytecie Świętego Tomasza z Akwinu w Rzymie (1946-1948)⁶⁷. Wokół pobytów przyszłego papieża w sanktuarium narosło sporo legend. Nie ma jednak dowodów na to, że już wówczas odwiedził sanktuarium Pani Mentorellskiej. Jego wpisy w księdze gości wskazują na to, że zaczął przyjeżdżać tu w czasie trwania Soboru Watykańskiego II, w latach 1962-1965. Najwcześniejszy zachowany jego

⁶¹ Dziękuję za tę informację ks. B. Hylle.

⁶² M.N. [Michał Nawrocki], *Kronika*, „Roczniki Kolegium Polskiego w Rzymie”, III (1904) z. VI, s. 161-164.

⁶³ Dziękuję za te informacje ks. B. Hylle.

⁶⁴ E. Della Riccia, *Un ricordo giornalistico legato all'elezione di Papa Wojtyła nell'ottobre del 1978*, w: *Strenna dei Romanisti*, t. XLIII, Roma 1982, s. 168-169; Hylle, *Mentorella*, s. 6.

⁶⁵ Della Riccia, *Un ricordo giornalistico legato all'elezione di Papa Wojtyła*, s. 174-175; E.K. Czackowska, *Kardynał Wyszyński. Biografia*, Kraków 2013, s. 483-484.

⁶⁶ Hylle, *Mentorella*, s. 6.

⁶⁷ J. Castellano Cervera, *Giovanni Paolo II. Una vita segnata dal mistero di Maria*, s. 63 <http://www.culturamariana.com/publicazioni/fine26/pdf/02-Castellano2005.def.pdf> (dostęp: 20.08.2021); A. Gracz, *Ukochana Mentorella Jana Pawła II*, <https://www.radiomaryja.pl/kosciol/ukochana-mentorella-jana-pawla-ii/> (dostęp: 20.08.2021).

oficjalny wpis pochodzi z 28 marca 1965 roku. Był to jego drugi pobyt na Mentorelli. Później było ich wiele. Jako biskup, a potem jako kardynał przypuszczalnie był ponad 30 razy. Często przyjeżdżał z innymi kapłanami, z krakowskimi księżmi studiującymi w Rzymie, mieszkającymi w Papieskim Kolegium Polskim. Bywał też z krakowskim biskupem pomocniczym Janem Pietraszko. W sanktuarium długo się modlił oraz intensywnie odpoczywał, udając się na długie wędrówki. „Każdą ścieżką naznaczona jest Jego śladem”⁶⁸. Maryjne sanktuarium odwiedził także kilka dni przed konklawe.

Zapewne zachował w pamięci pierwsze wrażenia z trudnej, górskiej, kamienistej drogi i stromego podejścia do starożytnego sanktuarium Pani Mentorellskiej, które w nocy spowijała przejmująca cisza i całkowity mrok. Wygląd i charakter miejsca oraz jego atmosfera niewątpliwie od początku były mu bliskie, gdyż przywoływały krajobrazy rodzinnych stron i polskie góry. W zbiorach zmartwychwstańców jest własnoręczny, niedatowany wpis późniejszego papieża: „Sanktuarium Matki Bożej i piękno tego miejsca ciągnie”⁶⁹. Nie bez znaczenia jest także fakt, iż K. Wojtyła, który przybywał z kraju zniewolonego komunistycznym, narzuconym systemem, Mentorella, poza aspektami natury duchowej, mogła się jawić jako skrawek polskości na ziemi włoskiej, którą to polskość od stulecia podtrzymywali na emigracji zmartwychwstańcy⁷⁰, duchowi spadkobiercy formalnie przegranych powstańców listopadowych.

Jan Paweł II przyleciał helikopterem (jedyny raz) na Mentorellę dwa tygodnie po wyborze na Stolicę Piotrową, 29 października 1978 roku. Była to pierwsza oficjalna pielgrzymka papieża Polaka. Przybył do sanktuarium, aby powierzyć Matce Bożej swoją papieską posługę. Do rzeszy 20 tysięcy pielgrzymów wygłosił przemówienie, w którym powiedział m.in.:

Magnificat anima mea Dominum – „Uwielbia dusza moja Pana”. Pragnęłam przybyć tutaj, w te góry, by śladem Maryi śpiewać *Magnificat*. W tym miejscu człowiek w sposób szczególny otwiera się na Boga, w miejscu tym, oddalonym od wszystkiego, a zarazem bliskim przyrodzie, człowiek rozmawia poufnie z samym Bogiem. Człowiek powinien oddać chwałę Bogu Stworzycielowi i Zbawcy, powinien stać się w jakiś sposób głosem całego stworzenia, w jego imieniu mówić *Magnificat*. Powinien głosić wielkie dzieła Boże, a równocześnie wypowiadać samego siebie w tej wspaniałej relacji z Bogiem, ponieważ w widzialnym świecie tylko człowiek może to czynić. Miejsce to podczas moich pobytów w Rzymie bardzo mi pomagało do modlitwy i dlatego również dzisiaj pragnęłam tu przybyć⁷¹.

⁶⁸ Gracz, *Ukochana Mentorella Jana Pawła II*.

⁶⁹ Tamże.

⁷⁰ P. Rokicki, *Mentorella, ulubione włoskie sanktuarium św. Jana Pawła II*, w: *Zróbcie cokolwiek wam powie. Sanktuaria maryjne w życiu Papieża Polaka i Prymasa Tysiąclecia*, red. W. Kućko, Płock 2020, s. 80.

⁷¹ Jan Paweł II, *Przemówienie w Sanktuarium na Mentorelli (29 października 1978 r.)*, w: *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, t. I, Città del Vaticano 1978, s. 78; Hylla, *Mentorella*, s. 13-15.

Papież wspominał o tym wyjeździe w przemówieniu do pielgrzymów w Kalwarii Zebrzydowskiej w dniu 7 czerwca 1979 roku⁷².

Jan Paweł II w czasie swojego pontyfikatu odwiedził sanktuarium na Mentorelli jeszcze siedem razy. Były to wizyty prywatne, skoncentrowane na modlitwie, medytacji i odpoczynku (31 marca 1979; 28 grudnia 1987; 17 kwietnia 1990; 27 grudnia 1991; 30 grudnia 1996; 28 października 1997; 3 lutego 2000). Zwykle przyjazdy te były zapowiadane dzień wcześniej. Kardynał Stanisław Dziwisz dzwonił i pytał, kto jest w domu, czy będą jakieś grupy lub uroczystości. Wiadomo, że papież wielokrotnie przyjeżdżał w okolice Mentorelli, z nieliczną eskortą, mało rozpoznawalnymi samochodami i aby nie absorbować swoją obecnością w miejscu pielgrzymkowym, zatrzymywał się w górach, nie zjeżdżając do sanktuarium. Kardynał S. Dziwisz wspominał, że papież lubił spacerować w stronę Monte Cerelli, miejsca, skąd z góry widać Mentorellę. Tam przystawał i modlił się⁷³.

Jan Paweł II mógł w klasztorze zmartwychwstańców wypocząć po wędrowce lub zatrzymać się na nocleg. Przygotowano dla niego jeden z pokoi na piętrze, lecz gdy zaczął mieć problemy z chodzeniem, wówczas przeznaczono dla papieża pomieszczenie na parterze. Jest to obecny tzw. pokój papieski, ze zgromadzonymi pamiątkami. Jest to skromne, małe pomieszczenie, z niedużym oknem, z którego rozpościera się piękny, rozległy widok na góry. Po lewej stronie od wejścia znajduje się wąskie łóżko, przykryte wełnianym, szarym kocem, z surowej owczej wełny. Nad łóżkiem wisi obraz Matki Bożej Częstochowskiej i proporczyk z herbem Polski. Po prawej stronie od drzwi umieszczony jest drewniany regał i małe drewniane biurko. Obok stoi fotel obity brązową skórą. Na ścianie wisi krucyfik⁷⁴.

W dzień po kanonizacji św. Jana Pawła II, 28 kwietnia 2014 roku, biskup Tivoli Mauro Parmeggiani poświęcił relikwiarz z krwią świętego papieża Polaka, wykonany przez artystę Marka Szalę, a ufundowany przez krakowską firmę SKALSKI⁷⁵.

Inną pamiątką po wizytach papieża jest górski szlak 502 nazwany Sentiero Karol Wojtyła⁷⁶, który wiedzie od centrum Pisoniano do sanktuarium⁷⁷. Jana Pawła II upamiętnia także figura w brązie, umieszczona przed wejściem do kościoła po lewej

⁷² Jan Paweł II, *Przemówienie do pielgrzymów*, <https://kalwaria.eu/strona/przemowienie-do-pielgrzymow> (dostęp: 20.08.2021). Papież powiedział wówczas m.in.: „Niech z tego miejsca do wszystkich, którzy mnie słuchają tutaj albo gdziekolwiek, przemówi proste i zasadnicze papieskie wezwanie do modlitwy. A jest to wezwanie najważniejsze. Najistotniejsze orędzie! W pierwszą zaraz niedzielę po rozpoczęciu nowego pontyfikatu prosiłem, żeby mnie zawieźli helikopterem na Mentorellę, w pobliżu Rzymu. I tam też uważałem za swoje pierwsze zadanie, pasterskie i papieskie, wygłosić takie orędzie o modlitwie. To jest zawsze pierwsze, podstawowe, najważniejsze. I tu powtarzam – nie te same słowa, ale tę samą sprawę”.

⁷³ M. Mokrzycki, B. Grysiak, *Najbardziej lubił wtorki. Opowieść o życiu codziennym Jana Pawła II*, Kraków 2008, s. 35-36.

⁷⁴ P. Battistelli, *Alla Mentorella*, „La Libertà”, 13.04.2021, <https://laliberta.info/2021/04/13/alla-mentorella/>; *Il Santuario della Mentorella*, „Comune di Capranica Prenestina”, 16.05.2017, <https://comunecapranicaprenestina.it/contenuti/314769/santuario-mentorella> (dostęp: 20.08.2021).

⁷⁵ https://pl.wikipedia.org/wiki/Marek_Szala (dostęp: 20.08.2021).

⁷⁶ Czerniecki, *Tutaj Wojtyła rozmawiał z Niebem*, s. 89.

⁷⁷ *Santuario della Mentorella*, https://www.wikiwand.com/it/Santuario_della_Mentorella (dostęp: 20.08.2021).

stronie. Jest to dar społeczności 12 najbliższej położonych Mentorelli miejscowości, które stanowią tzw. Koronę Pani Łaskawej⁷⁸.

Następca Jana Pawła II, papież Benedykt XVI odwiedził sanktuarium Matki Boskiej Łaskawej na Mentorelli 29 października 2005 roku⁷⁹. Październikowa data została wybrana nieprzypadkowo, gdyż była to rocznica pierwszej oficjalnej pielgrzymki papieża Polaka. Celem tego prywatnego wyjazdu Benedykta XVI był pobyt w jednym z ulubionych miejsc jego wielkiego poprzednika. Papież odprawił Mszę św. i zwiedził sanktuarium, odwiedził też grootę św. Benedykta. Po posiłku odpoczywał w tzw. papieskim pokoju, następnie poszedł na spacer na Monte Cerellę. Niecały rok później, 1 września 2006 roku, lecąc helikopterem w drodze powrotnej z Sanktuarium Świętego Oblicza w Manoppello, pozdrowił i pobłogosławił pielgrzymów⁸⁰.

Sanktuarium na Mentorelli odwiedzali liczni hierarchowie i ważne osobistości z całego świata. Jan Feliks Cieplak (1857-1926), pierwszy arcybiskup metropolita wileński, sufragan mohylewski, działacz społeczny i narodowy, więzień za wiarę, sługa Boży Kościoła katolickiego, po wydaleniu z Rosji Radzieckiej mieszkał w latach 1924-1925 przez pewien czas u zmartwychwstańców w Rzymie i był w sanktuarium. W księdze gości zachował się jego piękny wpis na zakończenie pobytu u Matki Bożej Mentorellskiej. W 40. rocznicę wyboru kard. K. Wojtyły na Stolicę Piotrową, w czasie oficjalnej podróży do Włoch, prezydent Andrzej Duda wraz z małżonką udał się z prywatną wizytą na Mentorellę⁸¹.

Kilkadziesiąt fotografii z odwiedzin sanktuarium mentorellskiego przez obu papieży oraz prezydenta RP eksponują zmartwychwstańcy w jednym z pokoi na parterze budynku klasztornego. Przypominają wzruszające, już historyczne chwile. Polscy pielgrzymi przy okazji wizyt w Rzymie coraz częściej docierają i do tego górskiego sanktuarium maryjnego, tak bliskiego sercu największego Polaka w historii.

⁷⁸ Hylla, *Mentorella*, s. 9.

⁷⁹ Joseph Ratzinger odwiedzał wcześniej sanktuarium jako prefekt Kongregacji Nauki Wiary. Jeden raz przyjechał ze swoją siostrą. Zmartwychwstańcy posiadają bogatą dokumentację fotograficzną jego pobytów na Mentorelli.

⁸⁰ Hylla, *Mentorella*, s. 8.

⁸¹ *Audycja Pary Prezydenckiej u papieża Franciszka*, 15.10.2018, <https://www.prezydent.pl/aktualnosci/wizyty-zagraniczne/audycja-u-papieza-franciszka,3096> (dostęp: 20.08.2021).

Il. 1. Autorka artykułu przy wejściu do sanktuarium; z lewej pomnik św. Jana Pawła II – dar lokalnej społeczności, fot. ze zbiorów A. Bender

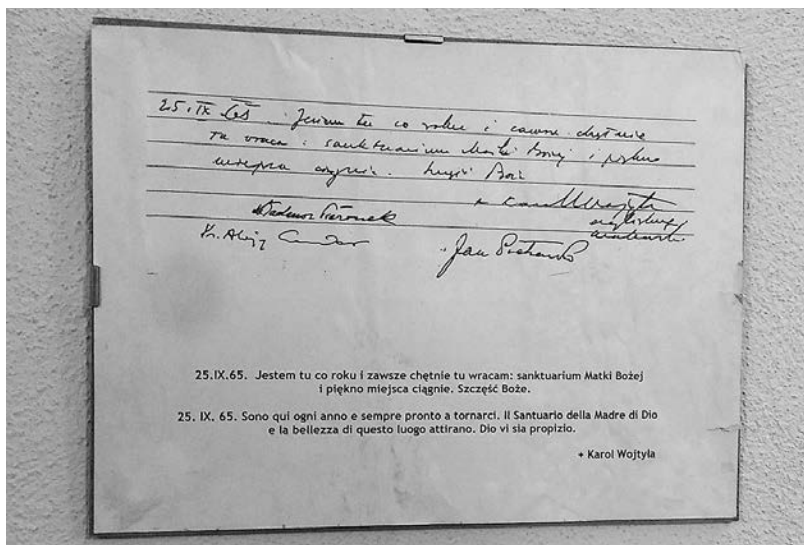
Il. 2. Wnętrze kościoła z freskiem przedstawiającym św. Kazimierza królewicza, fot. A. Bender

Il. 3. Wnętrze kościoła, w głębi figura św. Pawła, autorstwa Tomasza Oskara Sosnowskiego, fot. A. Bender

Il. 4. Witraż milenijny – dar Polonii amerykańskiej, fot. A. Bender

Il. 5. Kopia wpisu kard. Karola Wojtyły do księgi gości sanktuarium w 1965 roku, fot. A. Bender

Il. 6. Grota św. Benedykta, fot. A. Bender

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archivum C.R.
nr 65.034.21, List Karola Kardynała Wojtyły Arcybiskupa Metropolity Krakowskiego do ks. Rektora Władysława Kosińskiego CR, 31 marca 1973 r.

Opracowania

- Bartoni Laura, *Le vie degli artisti. Residenze e botteghe nella Roma barocca dai registri di Sant'Andrea della Frate (1650-1699)*, Roma 2012.
- Bender Ryszard, *Chrześcijaństwo w polskich ruchach demokratycznych XIX stulecia*, Warszawa 1975.
- Cascioli Giuseppe, *Memorie storico-critiche del santuario di Nostra Signora di Mentorella*, Roma 1901.
- Choptiany Michał, Walewska Joanna, *Milosierdzie historii i cyfrowe samobójstwo. Archiwum na skrzyżowaniu analogu i cyfry*, „Kultura Współczesna”, 22 (2014) nr 4, s. 77-92.
- Crielesi Alberto, *Due brevi vie della penitenza*, „Lunario Romano”, XXVII (1999) s. 160-184.
- Czaczkowska Ewa Katarzyna, *Kardynał Wyszyński. Biografia*, Kraków 2013.
- Czerniecki Stefan, *Tutaj Wojtyła rozmawiał z Niebem*, „Niezależna Gazeta Polska Nowe Państwo”, (2018) nr 3, s. 84-89.
- Della Riccia Ettore, *Un ricordo giornalistico legato all'elezione di Papa Wojtyła nell'ottobre del 1978*, w: *Strenna dei Romanisti*, t. XLIII, Roma 1982, s. 168-175.
- Fachechi Grazia Maria, Bracci Susanna, *Romanesque polychrome wood sculptures in Italy: towards a Corpus and a comparative analysis of the data from art-historical and technical studies*, „Medievalista”, (2019) nr 26, s. 1-27.
- Findlen Paula, *Athanasius Kircher. The Last Man Who Knew Everything*, London 2004.
- Fokciński Hieronim, *Obchody Tysiąclecia Chrztu Polski we Włoszech*, „Polonia Włoska. Biuletyn Informacyjny”, 21 (2016) nr 3-4, s. 24-27.
- Hylla Bernard, *Mentorella. Przewodnik*, Mentorella 2013.
- Iwicki John, *Charyzmat Zmartwychwstańców. Historia Zgromadzenia Zmartwychwstania Pańskiego*, t. II, Kraków-Kielce 2007.
- Jan Paweł II, *Przemówienie w Sanktuarium na Mentorelli (29 października 1978 r.)*, w: *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, t. I, Città del Vaticano 1978, s. 78.
- Kajdański Edward, *Michał Boym – ostatni wysłannik dynastii Ming*, Warszawa 1988.
- Kałuski Marian, *Michał Boym – Polak ambasadorem chińskim*, „Studia Polonijne”, 24 (2003) s. 57-83.
- Konior Jan, *Historia polsko-chińskich kontaktów kulturowych w XVII w. (na przykładzie misji jezuitów)*, Kraków 2013.
- Kuzicki Jerzy, *Duszpasterstwo emigracji polskiej w Rzymie i innych krajach włoskich w latach 1795-1863; okoliczności powstania, postulaty i kierunki badawcze*, „Studia Polonijne”, 39 (2018) s. 45-73.
- Lameński Lechosław, *Tomasz Oskar Sosnowski 1810-1886*, Lublin 1997.
- Lorenzon Massimiliano, *Totila, re dei Goti*, Venezia 2013 [mps, Università Ca'Foscari Venezia].

- Melbechowska Aleksandra, *O dwóch polskich „nazareńczykach” – Edwardzie Brzozowskim i Leopoldzie Nowotnym*, „Biuletyn Historii Sztuki”, XXXI (1969) nr 1, s. 107-120.
- Micewski Bolesław, *Zmartwychwstańcy*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. XX, red. E. Gigilewicz, Lublin 2014, kol. 1457-1458.
- [Nawrocki Michał] M.N., *Kronika*, „Roczniki Kolegium Polskiego w Rzymie”, III (1904) z. VI, s. 112-184.
- Nitka Maria, *Katalog*, Warszawa 2014.
- Nitka Maria, *Twórczość malarzy polskich w papieskim Rzymie w XIX wieku*, Warszawa 2014.
- Pelczar Józef Sebastian, *Pius IX i Jego Pontyfikat na tle dziejów kościoła w XIX wieku*, t. II, Przemyśl 1908.
- Prątał Emilian, *Leopold Nowotny. Życie i twórczość*, [b.m.w.] 2021.
- Raina Peter, *Kardynał Wyszyński. Czasy Prymasowskie 1969-1970*, t. 9, Warszawa 2003.
- Rokicki Paweł, *Mentorella, ulubione włoskie sanktuarium św. Jana Pawła II*, w: *Zróbcie cokolwiek wam powie. Sanktuaria maryjne w życiu Papieża Polaka i Prymasa Tysiąclecia*, red. W. Kućko, Płock 2020, s. 79-81.
- Rossi Attilio, *Santa Maria in Vulturella (Tivoli). Ricerche di Storia e d'Arte*, Roma 1905.
- Semenenko Piotr, *Listy*, t. IX, Rzym 2003.
- Suppellettile ecclesiastica I*, red. B. Montevocchi, S. Vasco Rocca, Firenze 1988.
- Targosz Karolina, *Polscy korespondenci Atanazego Kirchera i ich wkład w jego dzieło naukowe*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”, Seria A, (1968) z. 12, s. 135-145.
- Zaleski Wincenty, *Eustachy Rzymski*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. IV, red. R. Łukaszyk, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz, Lublin 1985, kol. 1341.

Netografia

- Audycja Pary Prezydenckiej u papieża Franciszka*, <https://www.prezydent.pl/aktualnosci/wizyty-zagraniczne/audycja-u-papieza-franciszka,3096> (dostęp: 20.08.2021).
- Battistelli Paolo, *Alla Mentorella*, „La Libertà”, 13.04.2021, <https://laliberta.info/2021/04/13/alla-mentorella/> (dostęp: 20.08.2021).
- Benedykt XVI o św. Grzegorz Wielkim. Katecheza wygłoszona podczas audiencji generalnych w 28 maja i 4 czerwca 2008 roku*, <https://grzegorz wielki.pl/sw-grzegorz-wielki/benedykt-xvi-o-sw-grzegorz-wielkim> (dostęp: 20.08.2021).
- Castellano Cervera Jesús, *Giovanni Paolo II. Una vita segnata dal mistero di Maria*, s. 63, <http://www.culturamariana.com/pubblicazioni/fine26/pdf/02-Castellano2005.def.pdf> (dostęp: 20.08.2021).
- Gracj Agnieszka, *Ukochana Mentorella Jana Pawła II*, <https://www.radiomaryja.pl/kosciol/ukochana-mentorella-jana-pawla-ii/> (dostęp: 20.08.2021).
- <http://www.zmartwychwstancy.pl/site/index.php/zgromadzenie/kim-jestesmy> (dostęp: 20.08.2021).
- Il Santuario della Mentorella*, <https://comunecapranicaprenestina.it/contenuti/314769/santuario-mentorella> (dostęp: 20.08.2021).
- Jan Paweł II, *Przemówienie do pielgrzymów*, <https://kalwaria.eu/strona/przemowienie-do-pielgrzymow> (dostęp: 20.08.2021).
- L'etimologia*, <http://www.tibursuperbum.it/ita/escursioni/mentorella/Etimologia.htm> (dostęp: 20.08.2021).

- Novara Vittorina, *Il Santuario di S. Maria delle Grazie alla Mentorella sul Monte Guadagnolo*, <http://www.casatomatteini.it/mentorella.htm> (dostęp: 20.08.2021).
- Menorah: cult, history and myth*, <https://museoebraico.roma.it/en/2020/02/11/menorah-cult-history-and-myth/> (dostęp: 20.08.2021).
- Michał Boym A.D. 2019 – *Polski Marco Polo*, <http://www.michalboym.pl> (dostęp: 20.08.2021).
- Nitka Maria, *Biblia ilustrowana polska Leopolda Nowotnego a ikonografia historii Polski w sztuce nazareńskiej*, „Sacrum et Decorum”, (2017) nr 10, s. 50-66, <https://sacrum-etdecorum.pl/wp-content/uploads/2022/01/nitka.pdf> (dostęp: 20.08.2021).
- Radwan Rybiński Maciej, *Papież objazdowy i zakaz powszechny*, „Dziennik Polski”, 7.05.1999, <https://dziennikpolski24.pl/papiez-objazdowy-i-zakaz-powszechny/ar/21-01420> (dostęp: 20.08.2021).
- San Benedetto da Norcia*, <https://www.benedettinisublacencicassinesi.org/san-benedetto-da-norcia/> (dostęp: 20.08.2021).
- Sanktuarium Matki Bożej Łaskawej na Mentorelli*, <https://santuariodellamentorella.jimdo-free.com/w-języku-polskim/> (dostęp: 20.08.2021).
- Santuario della Mentorella*, https://www.wikiwand.com/it/Santuario_della_Mentorella (dostęp: 20.08.2021).
- Vaglio Mariangela Galatea, *Il terremoto e la casa degli Anici di Norcia*, „Archeostorie Magazine”, 2.11.2016, <https://www.archeostorie.it/il-terremoto-e-la-casa-degli-anici-di-norcia/> (dostęp: 20.08.2021).

POLSKIE ŚLADY W SANKTUARIUM MATKI BOŻEJ ŁASKAWEJ NA MENTORELLI

Streszczenie

Mentorella jest jednym z najstarszych sanktuariów maryjnych w Italii. Od ponad 160 lat posługują w nim polscy zmartwychwstańcy. Według tradycji sanktuarium wznosi się w miejscu nawrócenia trybuna rzymskiego Placyda (przełom I i II wieku po Chr.). Papież Grzegorz I Wielki przekazał Mentorellę benedyktynom z Subiaco. Po ich pięciusetletnim pobycie pozostały fragmenty architektury z IX wieku, romańska bryła świątyni z XII wieku oraz kilka artefaktów (najważniejsze to figura Pani Mentorellskiej). Kolejnymi gospodarzami byli jezuici, którzy opiekowali się tym miejscem do kasaty zakonu w 1773 roku. Widowym śladem ich obecności jest obraz św. Stanisława Kostki w kościele. W 1857 roku opuszczony kościół i klasztor papież Pius IX powierzył nowo powstałemu, założonemu przez Polaków zgromadzeniu zmartwychwstańców. Dzięki ich staraniom odnowiono budynki kościelne, a kościół ozdobiono malowidłami i artefaktami autorstwa członków zgromadzenia oraz uznanych artystów, m.in. Edwarda Brzozowskiego czy Tomasza Oskara Sosnowskiego. Przed 1970 rokiem wykonano witraże, które wpisywały się w obchody tysiąclecia chrztu Polski we Włoszech.

Najwcześniejszy zachowany wpis Karola Wojtyła w księdze gości sanktuarium na Mentorelli pochodzi z 1965 roku. Jednak hierarcha odwiedził to miejsce ponad 30 razy, w tym osiem razy jako papież. Były to wizyty prywatne, skoncentrowane na modlitwie i odpoczynku. Aktualnie można odwiedzić tzw. pokój papieski, ze zgromadzonymi artefaktami po Janie Pawle II. Pamiątką po jego wizytach jest także górski szlak 502 nazwany Sentiero Karol Wojtyła. Papieża upamiętnia także figura w brązie, umieszczona przed wejściem do kościoła. Kilkadziesiąt fotografii z odwiedzin sanktuarium przez Jana Pawła II oraz prezydenta RP Andrzeja Dudę zmartwychwstańcy eksponują w jednym z pokoi na parterze budynku klasztornego.

Słowa kluczowe: Mentorella; sanktuarium maryjne; zmartwychwstańcy; muzeum kościelne; Jan Paweł II

EDYTA CHOMENTOWSKA* – LUBLIN

SCHEMATYZMY KARMELITÓW PROWINCJI GALICYJSKIEJ

DIRECTORIES OF THE CARMELITES OF THE GALICIAN PROVINCE

Abstract

The Carmelites (*Ordo Fratrum Beatae Mariae Virginis de Monte Carmelo*) were among the larger orders in the Polish-Lithuanian Commonwealth around 1772: they numbered nearly 1,000 monks living in 59 religious houses. The change in the political situation of the Polish-Lithuanian Commonwealth and the partitions resulted initially in the disintegration of the monastic orders' provincial structures that had existed until 1772. Subsequently, in accordance with the partitioners' policy toward Catholics, the Church saw the suppression of religious orders: a significant number of monasteries were abolished and monks were dispersed. The lands annexed to Austria became the only area where Carmelites managed to survive in the Galician Province until Poland regained independence.

The historical source presented here, namely directory (also known as *elenchus*), was usually issued annually as a list of diocesan and/or religious clergy members. For the Carmelite community belonging to the Galician province, (today know) 23 annals of such sources have been published in more than 50 years. They contained information about each monk: their name, surname, functions, possibly degrees, year of birth and – in the case of fathers – the year of ordination. The last information about a particular person was that provided in the list of the deceased community members.

* Edyta Chomentowska – dr historii, adiunkt, Ośrodek Badań nad Geografią Historyczną Kościoła w Polsce, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

e-mail: chomentowska@kul.pl

<https://orcid.org/0000-0003-0465-8750>

Although the basic content of the Carmelite directories was not very rich, it does provide a basis for a preliminary determination of community size and basic personal data.

Keywords: directory; male religious orders; Carmelites; Galicia; partitions

Translated by Marek Robak-Sobolewski

Sporządzona bibliografia schematyzmów zakonów obejmujących roczniki zakonu karmelitów¹ oraz uszczegółowiony katalog druków karmelickich przechowywanych w bibliotekach i archiwach krakowskich² stały się bodźcem do przyjrzenia się i analizy treści tego rodzaju źródła historycznego. Wybór druków karmelickich był nieprzypadkowy. Pomimo dość krótkiego okresu ich wydawania, wyróżniają się one na tle tytułów innych zakonów zaawansowaną formą i jakością wydawniczą. Celem artykułu jest więc prezentacja zagadnień źródłoznawczych dotyczących schematyzmów karmelitów, w tym ich powstania, zasobu, treści merytorycznych oraz wartości źródłoznawczej.

Kształtowanie się struktur administracyjnych prowincji galicyjskich

Około 1772 roku Ordo Fratrum Beatae Mariae Virginis de Monte Carmelo (karmelici, często popularnie zwani, dla odróżnienia od karmelitów bosych, karmelitami trzewickowymi) należeli do grupy większych zakonów w Rzeczypospolitej Obojga Narodów: liczyli niemal 1000 zakonników (dokładnie 967) zamieszkujących 59 domów. Plasowało ich to na szóstym miejscu po jezuitach, bernardynach, dominikanach, reformatach i franciszkanach, zarówno pod względem liczby członków, jak i liczby klasztorów³. Karmelici spośród wszystkich wspólnot posiadali najwięcej, bo aż pięć prowincji: małopolską (przed podziałem małopolsko-litewską), ruską, litewsko-ruską, litewską i wielkopolską (ściślejszej obserwacji). Zmiana w sytuacji politycznej Rzeczypospolitej i zabory spowodowały, że udziałem zakonów w pierwszej kolejności stało się rozbitcie istniejących do 1772 roku struktur prowincjalnych. Następnie, zgodnie z prowadzoną przez zaborców polityką wobec Kościoła katolickiego, dokonano w różnych okresach i w różnym zakresie kasat znaczącej części klasztorów, za czym szło rozproszenie zakonników lub wymieranie duchowieństwa zakonnego w nielicznych pozostawionych domach zakonnych.

Efektem restrykcji wobec życia wspólnotowego, stosowanych z różnym natężeniem przez ponad 100 lat przez zaborców, przede wszystkim na terenach

¹ E. Chomentowska, *Karmelici*, w: *Bibliografia schematyzmów zakonów męskich z ziem dawnej Rzeczypospolitej z lat 1718-1918. Bibliography of schematisms of male religious orders in the former Poland between 1718-1918*, Lublin 2016, s. 299-310.

² *Taż*, *Schematyzmy karmelitów trzewickowych w zasobach bibliotek krakowskich* (w druku).

³ A. Chruszczewski, *Zakony i prowincje zakonne w 1772 roku*, w: *Zakony męskie w Polsce w 1772 r.*, red. L. Bieńkowski, J. Kłoczowski, Z. Sułowski, Lublin 1972, s. 28-30, 36.

zabranych przez Prusy i Rosję, było niemal całkowite zamarcie życia wspólnego⁴. W ostatecznym rozrachunku najlepszą sytuację bytową miały zakony w zaborze austriackim. Tam najwcześniej, bo na przełomie XVIII i XIX wieku, wprowadzono „reformy” życia religijnego polegające na znoszeniu klasztorów uznanych za nieużyteczne. Jednakże od połowy XIX stulecia, po złagodzeniu austriackiej polityki państwowej wobec Kościoła katolickiego, a od lat 60. XIX wieku wobec Galicji, wspólnoty miały możliwość, jeśli nie intensywnego rozwoju, to chociaż istnienia i powolnego odradzania się⁵.

Ziemie przyłączone do Austrii stały się też jedynym obszarem, gdzie karmelitom udało się przetrwać do odzyskania przez Polskę niepodległości w ramach prowincji galicyjskiej, która to wywodziła się w swej zasadniczej formie z prowincji ruskiej. Prowincja ruska powstała w 1687 roku z podziału prowincji polskiej na prowincję polską (małopolsko-litewską) oraz właśnie ruską⁶. Następny podział administracyjny miał miejsce w 1756 roku, gdy tę ostatnią podzielono na prowincję litewsko-ruską⁷ (zwaną także litewską lub białoruską⁸) pw. św. Jerzego Męczennika oraz ruską (zwaną również polsko-ruską lub wołyńską⁹) pw. św. Józefa Oblubieńca. W skład prowincji pw. św. Józefa Oblubieńca wchodziło pierwotnie 16 klasztorów. Oprócz dwóch konwentów we Lwowie (Nawiedzenia NMP oraz św. Marcina) były to: Annopol (Glinniki), Bołszowce, Dorohostaje, Horodyszczce, Hussaków, Kisielin, Kochawina, Łabuń, Łuck, Olewsk, Rozdół, Sąsiadowice, Trembowla oraz rezy-

⁴ Zob. szerzej P.P. Gach, *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773-1914*, Lublin 1984, passim; tenże, *Struktury i działalność duszpasterska zakonów męskich na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska w latach 1773-1914*, Lublin 1999, passim; *Kasaty klasztorów na obszarze dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów i na Śląsku na tle procesów sekularyzacyjnych w Europie*, red. M. Derwich, t. 1-4, Wrocław 2014, passim (na szczególną uwagę w kontekście omawianego zagadnienia zasługuje t. I, *Geneza. Kasaty na ziemiach zaborów austriackiego i rosyjskiego*).

⁵ Zob. szerzej R. Prejs, *Życie zakonne w Galicji w XIX i na początku XX w.*, w: *550 lat obecności oo. Bernardynów w Przeworsku (1465-2015)*, red. M.R. Gęśła, A.K. Sitnik, Kalwaria Zebrzydowska 2015, s. 106-112; M. Miławicki, *Stan i perspektywy badań nad dziejami męskich wspólnot zakonnych*, w: *Galicja 1772-1918. Problemy metodologiczne, stan i potrzeby badań*, red. A. Kawalec, W. Wierzbieniec, L. Zaskilniak, t. 2, Rzeszów 2011, s. 152-153. Tam też bogaty wybór literatury dotyczącej józefinizmu, historii poszczególnych zakonów i zgromadzeń męskich oraz żeńskich działających na obszarze zaboru austriackiego.

⁶ X. S. Ch. [ks. S. Chodyński], *Karmelicy w Polsce*, w: *Encyklopedia kościelna podług Teologicznej Encyklopedji Wetzer'a i Weltego z licznymi dopełnieniami*, wyd. M. Nowodworski, t. 10, Warszawa 1877, s. 26-27; W. Kolak, *Karmelicy. II. Karmelicy w Polsce*, w: *Encyklopedia katolicka*, red. F. Gryglewicz, t. 8, Lublin 2000, kol. 811.

⁷ Ch. [Chodyński], *Karmelicy w Polsce*, s. 27-28; I. Chodynicki, *Wiadomość historyczna o fundacyach klasztorów zakonu karmelitańskiego, niegdyś w Polsce i Litwie, a później pod panowaniem Austrii, Rosyi, i Prus zostających*, Lwów 1846, s. 75; L. Bieńkowski, E. Janicka-Olczakowa, L. Müllerowa, *Tabele źródłowe. Karmelicy trzewickowi*, w: *Zakony męskie w Polsce w 1772 r.*, red. L. Bieńkowski, J. Kłoczowski, Z. Sułowski, Lublin 1972, tab. 44, *Prowincja litewsko-ruska św. Jerzego Męcz.*

⁸ Kolak, *Karmelicy*, kol. 811.

⁹ Chodynicki, *Wiadomość historyczna o fundacyach*, s. 75-76; Ch. [Chodyński], *Karmelicy w Polsce*, s. 27-28.

dencja w Monasterku (Ostrogu)¹⁰. W wyniku kolejnych rozbiorów prowincja ruska uległa rozbięciu. Część jej klasztorów funkcjonowała przez pewien czas na ziemiach Rzeczypospolitej (następnie w zaborze rosyjskim, gdzie jako prowincja wołyńska współistniała z dwiema innymi – białoruską i litewską). Do zaboru austriackiego zaś włączonych zostało osiem domów zakonnych (dwa we Lwowie, po jednym w Bołszowcach, Hussakowie, Kochawinie, Rozdole, Trembowli i Sąsiadowicach). Z klasztorów tych utworzono na polecenie rządu austriackiego w 1782 roku prowincję galicyjską pw. św. Józefa Oblubieńca (odrębną od prowincji wołyńskiej pod tym samym wezwaniem na terenie istniejącej jeszcze Rzeczypospolitej) – najpierw pod władzą oddzielnego komisarza, a następnie prowincjała (od 1791 roku)¹¹.

Ostatecznie na obszarze zajęтым przez Austrię znalazło się 11 klasztorów karmelickich: jeden żeński oraz 10 męskich należących wcześniej do prowincji ruskiej, małopolskiej i wielkopolskiej. Pod koniec XVIII wieku skasowano łącznie sześć domów zakonnych: we Lwowie klasztor pw. św. Marcina oraz konwent karmelitanek, w Hussakowie, Kochawinie, Drohobyczu (prowincja wielkopolska karmelitów ściślejszej obserwacji) i Jaśle (prowincja małopolska)¹². Przetrwały zaś klasztory: we Lwowie (zakonnicy z konwentu Nawiedzenia NMP zostali przeniesieni po kasacji karmelitów bosych do ich klasztoru pw. św. Michała Archanioła¹³), w Trembowli, Bołszowcach, Rozdole i Sąsiadowicach. Pozostawienie i dalsze funkcjonowanie trzech ostatnich placówek możliwe było w znacznej mierze dzięki sprawowanemu przez zakonników tychże klasztorów duszpasterstwu parafialnemu (*cura animarum*)¹⁴.

W 1841 roku do prowincji galicyjskiej włączono klasztor w Pilźnie, należący wcześniej do augustianów (w 1855 roku również rezydencję w Lipinach, wymienianą w schematyzmach razem z klasztorem pilźnieńskim)¹⁵, a w 1852 roku z prowincji małopolskiej włączono do prowincji galicyjskiej klasztor Na Piasku

¹⁰ Wymieniony przez M. Giżyckiego klasztor w Olewsku przed 1763 rokiem został włączony do prowincji litewsko-ruskiej (białoruskiej) św. Jerzego, a do prowincji ruskiej wrócił po 1781 roku. Por. Wołyński [M. Giżycki], *Z przeszłości karmelitów na Litwie i Rusi*, cz. 2, Kraków 1918, s. 53; Bieńkowski, Janicka-Olczakowa, Müllerowa, *Tabele źródłowe*, tab. 46. *Prowincja ruska św. Józefa*.

¹¹ Por. Wołyński [Giżycki], *Z przeszłości karmelitów*, s. 59; *Schematismus Ordinis Fratrum Beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo A.R.O. in Provincia S. Josephi Sponsi B.V.M. Regni Galiciae cum M. D. Cracoviensi anno 1898*, Leopoli 1897, sumptibus FF. Carmelitarum, Impressum in Typographia Catholica Josephi Chęciński, 31, [1] ss.

¹² Chodynicki, *Wiadomość historyczna o fundacjach*, s. 88-89.

¹³ Zob. szerzej tamże, s. 26-30, 53; Ch. [Chodyński], *Karmelici w Polsce*, s. 38; J. Smet, *The Carmelites. A History of the Brothers of Our Lady of Mount Carmel*, t. 4, *The modern period 1750-1950*, Darien 1985, s. 9.

¹⁴ Chodynicki, *Wiadomość historyczna o fundacjach*, s. 72-73, 88-89; Ch. [Chodyński], *Karmelici w Polsce*, s. 29, 39, 41-42; Smet, *The Carmelites*, s. 9.

¹⁵ Przekazanie klasztoru nastąpiło na podstawie reskryptu kancelarii rządu z 29 marca 1840 roku. Przyjęty w literaturze rok 1841 odnosi się zapewne do objęcia urzędu przez pierwszego przeora o. Alfonsa Jakiela w dniu 24 marca 1841 roku i pieczy nad sanktuarium Matki Bożej Pocieszenia. Por. szerzej M. Krajewski, *Sanktuarium Matki Bożej Pocieszenia w kościele Ojców karmelitów w Pilźnie*, Pilzno 1995, s. 52-54, 84; Chodynicki, *Wiadomość historyczna o fundacjach*, s. 89-90; Ch. [Chodyński], *Karmelici w Polsce*, s. 29; Kolak, *Karmelici*, kol. 812.

w Krakowie (drugi z krakowskich domów – pw. św. Tomasza uległ likwidacji w ostatnim ćwierćwieczu XVIII wieku)¹⁶.

Na podstawie ostatniego znanego schematyzmu z omawianego okresu obrazującego stan personalny na rok 1913 wiadomo, iż w siedmiu konwentach zamieszkiwało łącznie 44 zakonników¹⁷: w Krakowie Na Piasku 11 osób (6 ojców, 4 kleryków-studentów, 4 braci), w Sąsiadowicach 4 osoby (2 ojców, 2 braci), w Trembowli 3 osoby (2 ojców, 1 brat), w Bołszowcach 5 osób (4 ojców, 1 brat), w Rozdole 4 ojców oraz w Pilźnie 3 ojców.

Struktura i zasób informacji w schematyzmach karmelitów prowincji galicyjskiej

Wspomniane źródło historyczne – schematyzm (często nazywany też katalogiem lub elenchusem) to wydawany, zazwyczaj co roku, spis osobowy duchowieństwa diecezjalnego i/lub zakonnego. Dla wspólnoty karmelitów wchodzących w skład prowincji galicyjskiej na przestrzeni ponad 50 lat opublikowano łącznie (znane współcześnie) 23 roczniki (24 druki), o czym będzie mowa poniżej. Biorąc pod uwagę częstotliwość ukazywania się schematyzmów, uznać można, iż była ona na swój sposób regularna. Pierwszy znany katalog wydany został na 1857 rok, a kolejny prawdopodobnie dopiero po ponad 20 latach, na rok 1881. Właśnie od lat 80. XIX wieku datować można, prawie dwudziestoletnie, rokroczne ogłaszanie ich drukiem; mianowicie z lat 1885-1903 znanych jest 19 druków. Krótka przerwa w okresie 1882-1884 nie powinna znacząco zniekształcać obrazu regularnej publikacji tego wydawnictwa przez karmelitów. Po 1903 roku sytuacja drastycznie zmieniła się, gdyż niemal zupełnie zawieszono upowszechnianie schematyzmów. W latach 1904-1913 ukazały się zaledwie dwa katalogi, a powody takiego postępowania na obecnym etapie badań są trudne do ustalenia.

Karmelici należeli do zakonów, które wydawały schematyzmy niemal przez cały okres jako druki samoistne, co w praktyce zakonnej nie było częstym zwyczajem¹⁸. Z podobnym podejściem spotkać można się przede wszystkim w zakonie jezuitów, misjonarzy, bazylianów czy bernardynów w Galicji. Oczywiście, w innych wspólnotach zakonnych wykazy osobowe również pojawiały się niezależnie od rubrycel i to często przez wiele kolejnych lat, jednak rzadko zdarzało się, by praktycznie tylko takie były znane. Zazwyczaj bowiem drukowano katalogi łącznie z kalendarzami liturgicznymi lub też występowały one w dwóch wersjach: drukowano obydwie te tytuły oddzielnie i w zależności od potrzeb łącono je albo rozpowszechniano osobno. W prowincji galicyjskiej karmelitów znanych jest tylko pięć roczników schematyzmów, które ukazały się wraz z rubrycelami (na rok 1857, 1881, 1899, 1910 i 1913).

¹⁶ Smet, *The Carmelites*, s. 54; Ch. [Chodyński], *Karmelici w Polsce*, s. 31.

¹⁷ [Schematyzm], współwyd. z: *Directorium divini officii Ordinis Fratrum B. Mariae Virginis de Monte Carmelo, provinciae S. Joseph in Gallicia [!] nec non Magno Ducatu Cracoviensi pro anno Domini 1913 in conspectu Angelorum Psallam Tibi Deus Meus*, Gestel St Michaëlis [1912], [b.w.], Ex Typographia Dioecesis Buscoducensis in Instituto Surdo-Mutorum, s. 51-53.

¹⁸ Zob. szerzej E. Chomentowska, *Schematyzmy zakonów męskich z ziem dawnej Rzeczypospolitej lat 1718-1918. Studium źródłoznawcze*, Lublin 2016, s. 88-90.

Niemal wszystkie druki karmelitów znane są pod pojęciem *schematismus*, raz tylko pojawia się określenie *elenchus*¹⁹, a jeden wykaz zakonników nie ma tytułu²⁰. Tytuł zawierał określenie rodzaju druku, pełną nazwę zakonu, nazwę prowincji i jej patrona oraz nazwę geograficzną lub administracyjną obszaru, który prowincja obejmowała.

Wykazy zakonników dołączane do rubrycel liczyły 3-9 stron, zaś samoistne katalogi wydawane były jako książeczki o liczbie stron 20-39 (najczęściej ok. 30). Wszystkie druki, do których udało się dotrzeć, posiadały miękkie, oryginalne oprawy z tekstem o treści identycznej lub bardzo podobnej do tej ze strony tytułowej. Schematyzmy karmelitańskie drukowane były najczęściej w krakowskiej drukarni „Czasu” Franciszka Kulczyckiego i Spółki, którą w omawianym czasie zarządzał Józef Łakociński, we Lwowie w drukarni „Ludowej”, kierowanej przez Stanisława Bayliego, i Drukarni Katolickiej Józefa Chęcińskiego. Pojedyncze roczniki powstały u Felicjana Bednarskiego, a nawet w drukarni diecezjalnej w Bois le Duc (Hertogenbosch) w diecezji utrechckiej²¹. O ile można zidentyfikować podmiot odpowiedzialny za druk schematyzmów, podobnie jak w przypadku innych zakonów, trudne jest bezpośrednio ustalenie autorów ich treści. Prawdopodobnie byli to sekretarze prowincji, którzy wykonywali polecenie przełożonego jednostki, by upowszechnić informacje o stanie personalnym²².

Cechą wyróżniającą roczniki karmelitów na tle innych zakonów, w tym również tych publikujących w Galicji, była jakość druku katalogów. Papier użyty do ich produkcji był dobrej jakości. Widoczny jest także brak konieczności oszczędzania go. W tego rodzaju wydawnictwach rzadko bowiem zdarzało się, by osobne strony przeznaczano tylko na podanie składu personalnego każdego konwentu (niekiedy zaledwie trzyosobowego), a tym bardziej na wskazanie patrona prowincji, generała czy prowincjała; trafiały się też niezapisane strony²³. Ponadto roczniki karmelickie są szczególnie bogate w ilustracje. Od lat 80. XIX wieku umieszczano w nich bardzo często litografie miejsc związanych z zakonem, np. kościoła karmelitów

¹⁹ *Elenchus fratrum provinciae Nostrae S. Joseph in Galicia et M. Duc. Cracov.*, współwyd. z: *Supplementum directorii officii divini pro anno 1910 ex mandato A.R.P. Martini Maciak V. provincialis Ord. FF. B.V.M. de Monte Carmelo ad directorium Romanum additum per R.P. Valerianum Wierzbicki compositum*, Leopoli 1910, [b.w.], Typis Felicis Bednarski, 19 cm, s. 17-20.

²⁰ [Schematyzm], współwyd. z: *Directorium divini officii (...) pro anno Domini 1913*.

²¹ *Directorium divini officii (...) pro anno Domini 1913*.

²² Zob. szerzej S. Librowski, *Katalog rubrycel i schematyzmów diecezji i zakonów historycznej Polski znajdujących się w księgozbiorze podręcznym Archiwum Diecezjalnego we Włocławku*, cz. 2, *Rubrycele i schematyzmy zakonne*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 27 (1973) s. 62; Ł. Krucki, *Katalog rubrycel i schematyzmów zakonów oraz zgromadzeń zakonnych przechowywanych w księgozbiorze podręcznym Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie (1767-2008)*, „Hereditas Monasteriorum”, 6 (2015) s. 351-352; H.E. Wyczawski, *Schematyzm bernardyński z 1753 roku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 26 (1973) s. 278-279; Chomentowska, *Schematyzmy zakonów męskich*, s. 82-84.

²³ Np. *Schematismus Ordinis Fratrum Beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo A.R.O. in Provincia Scti Josephi Sponsi B.V.M. Regni Galiciae cum M.D. Cracoviensi anno 1888*, Cracoviae 1888, sumptibus PP. Carmelitarum, E Typographia Ephemeridum „Czas” Fr. Kluczycki & Soc., Provisore Josepho Łakociński, 25, [3] ss.

Na Piasku w Krakowie²⁴ czy w Bołszowcach²⁵ (powtarzane na tylnej okładce rocznika), a także łaskami słynących wizerunków – Matki Bożej z kościoła Na Piasku²⁶, Jezusa Chrystusa ze świętyni we Lwowie²⁷.

Przy omawianiu tego typu druków istotne jest ustalenie rodzaju zamieszczanych w nich informacji, co pozwoli ustalić zakres, w jakim mogą być przydatne współcześnie i wskazać problematykę podejmowanych prac badawczych, w których mogą być wykorzystywane jako materiał źródłowy.

Układ treści katalogów karmelickich był raczej stały, choć zdarzały się pewne zmiany i przesunięcia wiadomości. Te zdają się tu mieć drugorzędne znaczenie, dlatego przedstawiony zostanie w tym miejscu ujednolicony schemat informacji, z którymi można zapoznać się w rocznikach galicyjskich, oczywiście z uwzględnieniem istotnych odstępstw, jeśli takie miały miejsce.

Na początku druku umieszczano omówione już przedstawienia świętego obrazu lub kościoła oraz wskazywano patrona prowincji, którym w przypadku prowincji galicyjskiej był św. Józef. Następnie przedstawiano strukturę organizacyjną władz zakonu i prowincji. Od 1894 roku ujmowano papieża, którego imię niekoniecznie notowane było na początku druku, ale każdorazowo poświęcano jego osobie samodzielną stronę. Podobnie czyniono w stosunku do prokuratora zakonu, protektora zakonu, generała i prowincjała. Od szczebla władz generalnych starano się umieszczać krótkie notki dotyczące osób piastujących wysokie stanowiska. Obejmowały one przede wszystkim wskazanie innych funkcji w zakonie lub w administracji kościelnej czy tytuły naukowe. W stosunku do przełożonego prowincji już od 1885 roku dodawano krótki biogram, zawierający oprócz powyższych treści, informację o jego miejscu rezydowania, miejscu i dacie wyboru na prowincjała, ewentualnie reelekcji oraz kolejno rok urodzenia i przyjęcia święceń kapłańskich.

Zakonnicy sprawujący pozostałe urzędy w zakonie (w zarządzie prowincji) wymieniani byli w różnej kolejności w zależności od konwencji przyjętej w danym roczniku: zaraz po prowincjale podawano skład definitorium, sekretarza, czasami też kustosza prowincji²⁸ lub najpierw notowano nazwisko sekretarza i socjuszy prowincjała, a dopiero później definitorów²⁹. Początkowo obok nazwisk zakonni-

²⁴ *Schematismus Ordinis Fratrum Beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo A.R.O. in Provincia Scti Josephi Sponsi B.V.M. Regni Galiciae cum M.D. Cracoviensi anno 1885*, Cracoviae 1885, sumptibus PP. Carmelitarum, E Typographia Ephemerid. „Czas” Fr. Kluczycki & Soc., provitore Josepho Łakociński, 31, [1] ss.

²⁵ *Schematismus Ordinis Fratrum Beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo A.R.O. in Provincia Scti Josephi Sponsi B.V.M. Regni Galiciae cum M.D. Cracoviensi anno 1886*, Cracoviae 1886, sumptibus PP. Carmelitarum, E Typographia Ephemeridum „Czas” Fr. Kluczycki & Soc., Provitore Josepho Łakociński, 31, [1] ss.

²⁶ *Schematismus (...) anno 1888*.

²⁷ *Schematismus (...) anno 1898*.

²⁸ Np. *Schematismus Ordinis Fratrum Beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo A.R.O. in Provincia S. Josephi Sponsi B.V.M. Regni Galiciae cum M.D. Cracoviensi anno 1895*, Leopoli 1895, sumptibus FF. Carmelitarum, E Typographia Ludowa, provitore Stanislao Bayli, 33, [2] ss.

²⁹ Np. *Schematismus Ordinis Fratrum Beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo A.R.O. in Provincia S. Josephi Sponsi B.V.M. Regni Galiciae cum M.D. Cracoviensi anno 1894*, Leopoli 1894, sumptibus FF. Carmelitarum, E Typographia Ludowa, provitore Stanislao Bayli, 34, [2] ss.

ków i pełnionych przez nich funkcji podawano rok urodzenia i przyjęcia święceń kapłańskich, ewentualnie miejsce zamieszkiwania. W latach 90. XIX wieku ograniczono tę część, pozostawiając jedynie określenie funkcji³⁰.

Najważniejszą częścią, dla której praktycznie schematyzm powstawał, była ta dotycząca składu osobowego prowincji w danym roku. W drukach karmelitańskich ujmowano go według poszczególnych klasztorów, jako obsadę personalną placówki zakonnej. Klasztory wymieniane były według przynależności diecezjalnej. Najczęściej najpierw te leżące na obszarze archidiecezji lwowskiej – Lwów, Bołszowce, Rozdół, Trembowla, potem w diecezji przemyskiej – Sasiadowice i tarnowskiej – Pilzno, wreszcie w krakowskiej – Na Piasku w Krakowie. Zakonnicy wymieniani byli kolejno według grup zakonnych: ojcowie, klerycy (klerycy-studenci), nowicjusze do stanu kapłańskiego, konwersi i na samym końcu kandydaci na braci zakonnych. O porządku w grupie decydowała więc, jak w większości druków innych zakonów, hierarchia wewnętrzna we wspólnotie zakonnej, choć nie we wszystkich rocznikach była wyodrębniona poprzez odpowiedni nagłówek.

Na początku tradycyjnie podawano nazwisko przełożonego klasztoru, chyba że mieszkał w nim prowincjał – wówczas to on był wymieniany jako pierwszy. O dalszej kolejności generalnie decydowały zajmowane urzędy lub pełnione funkcje, w przypadku takich samych lub podobnych następnym wyznacznikiem stawał się rok święceń zakonnika lub rok urodzenia w przypadku braci. Informacje o każdym ze współbraci obejmowały tytułaturę dotyczącą zakonnika, imię, nazwisko i funkcje, ewentualnie stopnie naukowe, a następnie w tabeli umieszczano rok urodzenia oraz dla ojców rok przyjęcia święceń kapłańskich. Praktycznie były to wszystkie informacje o poszczególnych osobach wchodzących w skład wspólnoty prowincjalnej, pozwalające na identyfikację zakonników. Ostatnią wiadomością dotyczącą określonej osoby umieszczaną w schematyzmie była adnotacja w wykazie zmarłych. Odnośnie tych, którzy odeszli do wieczności w czasie od sporządzenia ostatniego zestawienia personalnego, podawano imię, nazwisko, datę zgonu i jego miejsce, grupę zakonną oraz lata życia.

Do dodatkowych wiadomości w schematyzmach tegoż zakonu należy poczet przełożonych kolejnych prowincji: polskiej, ruskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego, a następnie ruskiej. Oznacza to, iż notowano prowincjalstwo własnej prowincji i jej poprzedniczek w rozwoju historycznym. Początkową datą nie jest jednak utworzenie prowincji polskiej, ale rok fundacji konwentu lwowskiego na początku XVII wieku³¹. Niemal od pierwszych schematyzmów przy poszczególnych klasztorach ujmowano ich historię i czyniono to w większości druków. Była ona rozbudowana i dość szczegółowa w fakty, jednak przekopiowywana bez większych zmian przez cały okres wydawania katalogów, dlatego też jeśli pojawiały się błędy, to z dużym prawdopodobieństwem były powielane. Trudno określić bezpośrednie źródła podawania danych historycznych, gdyż nie ma w tekście żadnych odwołań

³⁰ Np. *Schematismus Ordinis Fratrum Beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo A.R.O. in Provincia Seti Josephi Sponsi B.V.M. Regni Galiciae cum M.D. Cracoviensi anno 1891*, Cracoviae 1891, sumptibus PP. Carmelitarum, E Typographia Ephemeridum „Czas” Fr. Kluczycki & Soc., Provisore Josepho Łakociński, 35, [4] ss.

³¹ Ch. [Chodyński], *Karmelici w Polsce*, s. 38.

do nich. Na podstawie porównania informacji ze schematyzmów z XIX-wieczną literaturą na temat zakonu należy uznać, że ich podstawą były dokumenty w przeważającej mierze o proveniencji zakonnej: kroniki, akta kapituł itp.

Odnosnie do liczby roczników należy wspomnieć, iż na rok 1899 zachowały się dwie różne formy prezentacji. Pierwsza ma postać znanego z innych lat, klasycznego karmelickiego schematyzmu. Druga wersja znana jest z egzemplarza przechowywanego w Bibliotece Uniwersyteckiej KUL³². Jest to wykaz zakonników prowincji galicyjskiej dołączony do rubryceli tej prowincji. Ze względu na różną formę treści obu druków uznać należy, iż wersja z lubelskiej biblioteki jest efektem świadomego dostosowania wykazu zakonników jako dodatku do kalendarza liturgicznego. Wskazuje na to przede wszystkim ograniczenie się do podania podstawowych informacji takich, jak: patron prowincji, władze zakonu i prowincji, skład osobowy poszczególnych klasztorów (wraz z nazwiskiem zmarłego zakonnika), podczas gdy samodzielna wersja obejmuje dodatkowe informacje, w tym rys historyczny klasztorów³³. Poza tym porównanie obu druków wskazuje na różną pisownię tych samych nazwisk³⁴ oraz nieco różniący się układ treści³⁵. Brak większej liczby karmelickich kalendarzy liturgicznych współwydawanych z katalogami ze wskazanego okresu utrudnia ustalenie, czy taka dwoistość była jednorazową praktyką czy też powtarzała się, gdyż pojedyncze roczniki uniemożliwiają ustalenie tej kwestii.

Schematyzmy karmelitów prowincji galicyjskiej jako źródło historyczne

Reasumując, podstawowa treść katalogów karmelitańskich nie była zbyt bogata. Daje ona jednak podstawę do chociażby wstępnego ustalenia liczebności wspólnoty, danych personalnych duchownych i ewentualnej rotacji zakonników w poszczególnych klasztorach.

Coroczne (choć tylko przez dwie dekady) wydawanie schematyzmów wskazuje, iż mogły one odgrywać pewną rolę w kształtowaniu samoświadomości zakonników, skoro zdecydowano się publikować je nawet dla niewielkiej prowincji, jaką tworzyli karmelici na przełomie XIX i XX wieku. Druk katalogów mógł mieć

³² BU KUL, sygn. V-7992/1899: *Schematismus religiosorum Ordinis Carmelitarum Ant. Reg. Observ. in Galicia Austriaca et Magno Ducatu Cracoviensi pro Anno Domini 1899*, współwyd. z: *Ordo divini officii recitandi missaeque celebrandae iuxta ritum et ant. consuetudinem Hierosolymitanae Ecclesiae Fratrum B. et Gl. Mariae de Monte Carmelo ex mandato A.R.P.M. Mariani Spolski provincialis provinciae S. Josephi in Galicia nec non Magno Ducatu Cracoviensi per R.P. Valer. Wierzbicki dispositus pro anno Domini MDCCCXCIX* [1899], Leopoli 1898, [b.w.], Impressum in Typographia Catholica Josephi Chęciński, s. 86-94, [1].

³³ Por. tamże; *Schematismus Ordinis Fratrum Beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo A.R.O. in Provincia S. Josephi Sponsi B.V.M. Regni Galiciae cum M.D. Cracoviensi anno 1899*, Leopoli 1898, sumptibus Fr. Carmelitarum, impressum in Typographia Catholica Josephi Chęciński, 31, [1] ss.

³⁴ Np. brat Adam Wojtanowski, *Schematismus (...) anno 1899*, s. 16, oraz brat Adam Woytanowski, *Schematismus (...) pro Anno Domini 1899*, współwyd. z: *Ordo divini officii (...) pro anno Domini MDCCCXCIX* (1899), s. 91.

³⁵ Np. brat Tadeusz Szostak wyodrębniony jako brat laik, *Schematismus (...) anno 1899*, s. 27, oraz wpisany razem z pozostałymi zakonnikami, *Schematismus (...) pro Anno Domini 1899*, współwyd. z: *Ordo divini officii (...) pro anno Domini MDCCCXCIX* (1899), s. 93.

na celu również rozpowszechnianie poza murami klasztorными wiedzy o stanie liczbowym i zakresie działalności wspólnoty. Co prawda grono odbiorców było zapewne ograniczone do duchowieństwa, dobrodziejów zakonu czy najwyższych władz kościelnych, ale już sama publikacja tego rodzaju roczników wskazuje na udział w ogólnozakonnej praktyce.

Pomijając w tym miejscu rzetelność przytaczanej treści historycznej, nie należy jej dewaluować, pomimo skromnego zakresu danych dotyczących zakonników³⁶. Mogą one być przydatne jako pierwszy etap zbierania informacji zarówno o konkretnych osobach, jak i o całej wspólnotie czy to klasztorów, czy też zakonu, w tym ustalenia składu personalnego prowincji galicyjskiej i ułatwiają usystematyzowanie danych przed dalszymi poszukiwaniami już w poszerzonej bazie źródłowej. Oczywiście nie zawierają one pełnych informacji o członkach wspólnoty, zwłaszcza odnoszących się do sfery duchowej, psychologicznej czy nawet stosunku do pełnionych obowiązków. Niemniej pozwalają stworzyć kalendarium życia zakonnego. Na ich podstawie możliwe jest ustalenie momentu wstąpienia do zakonu, złożenia ślubów czy przyjęcia święceń kapłańskich. Mogą być wykorzystane do ustalenia miejsca przebywania duchownego na przestrzeni lat (a w przypadku dostępu do większej liczby roczników – w odniesieniu do całego życia).

Przede wszystkim w tym zakresie schematyzmy stanowią często źródło wykorzystywane, zwłaszcza w ostatnich latach, przez badaczy zajmujących się problematyką zakonną³⁷. Oprócz zagadnień statystycznych czy prozopograficznych, dla których często są już niemal gotowymi zestawieniami czy to nazwisk, czy liczebności wspólnot, mogą być także przydatne do ustalenia kwestii biograficznych, nawet jeżeli dostępne są inne źródła dotyczące losów zakonników³⁸.

³⁶ O różnicach w faktografii np. schematyzmu z 1892 roku w porównaniu z innymi źródłami historycznymi dotyczącymi historii karmelitów zob. Wołyniak [Giżycki], *Z przeszłości karmelitów*, s. 38-39, 54-55 i in.

³⁷ Np. R. Prejs, *Kapucyni Prowincji Polskiej po kasacie 1864 r. Losy – postawy*, „*Studia Franciszkańskie*”, 8 (1997) s. 238-345; tenże, *Zakonnicy Królestwa Polskiego po kasacie 1864 r. Zagadnienia wybrane*, „*Nasza Przeszłość*”, 88 (1997) s. 311-327; tenże, *Pułapki historiografii: z dziejów franciszkanów w Królestwie Polskim po kasacie w 1864 r.*, „*W Nurcie Franciszkańskim*”, 7 (1998) s. 291-296; tenże, *Rektorzy kościołów pofranciszkańskich. Z dziejów zakonników Królestwa Polskiego po kasacie 1864 r.*, „*Studia Franciszkańskie*”, 9 (1998) s. 125-154; tenże, *Bernardyni Prowincji Małopolskiej po kasacie 1864 r.*, „*Studia Franciszkańskie*”, 10 (1999) s. 327-371; tenże, *Franciszkanie Prowincji Polskiej po kasacie 1864 r.*, „*W Nurcie Franciszkańskim*”, 9 (2000) s. 187-226; tenże, *Klasztor bernardynów w Paradyżu (Wielkiej Woli) w latach 1863-1893. Przykład funkcjonowania klasztoru etatowego w Królestwie Polskim w warunkach pokasacyjnych*, „*Studia Franciszkańskie*”, 11 (2001) s. 275-305; M. Miławicki, *Powołania dominikańskie z diecezji tarnowskiej w latach 1886-1918 w świetle katalogów Prowincji Galicji i Lodomerii św. Jacka*, w: *Dzieje diecezji tarnowskiej*, t. 4, *Ludzie Kościoła*, red. A. Gąsior, J. Królikowski, Tarnów 2013, s. 115-152.

³⁸ Szerzej Chomentowska, *Schematyzmy zakonów męskich*, s. 297-316.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła drukowane

- Elenchus fratrum provinciae Nostrae S. Joseph in Galicia et M. Duc. Cracov.*, współwyd. z: *Supplementum directorii officii divini pro anno 1910 ex mandato A.R.P. Martini Maciak V. provincialis Ord. FF. B.V.M. de Monte Carmelo ad directorium Romanum additum per R.P. Valerianum Wierzbicki compositum*, Leopoli 1910, [b.w.], Typis Felicis Bednarski, 19 cm, s. 17-20.
- Schematismus Ordinis Fratrum Beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo A.R.O. in Provincia Scti Josephi Sponsi B.V.M. Regni Galiciae cum M.D. Cracoviensi anno 1885*, Cracoviae 1885, Sumptibus PP. Carmelitarum, E Typographia Ephemerid. „Czas” Fr. Kluczycki & Soc., provisoro Josepho Łakociński, 31, [1] ss.
- Schematismus Ordinis Fratrum Beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo A.R.O. in Provincia Scti Josephi Sponsi B.V.M. Regni Galiciae cum M.D. Cracoviensi anno 1886*, Cracoviae 1886, Sumptibus PP. Carmelitarum, E Typographia Ephemeridum „Czas” Fr. Kluczycki & Soc., Provisore Josepho Łakociński, 31, [1] ss.
- Schematismus Ordinis Fratrum Beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo A.R.O. in Provincia Scti Josephi Sponsi B.V.M. Regni Galiciae cum M.D. Cracoviensi anno 1888*, Cracoviae 1888, sumptibus PP. Carmelitarum, E Typographia Ephemeridum „Czas” Fr. Kluczycki & Soc., Provisore Josepho Łakociński, 25, [3] ss.
- Schematismus Ordinis Fratrum Beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo A.R.O. in Provincia Scti Josephi Sponsi B.V.M. Regni Galiciae cum M.D. Cracoviensi anno 1891*, Cracoviae 1891, sumptibus PP. Carmelitarum, E Typographia Ephemeridum „Czas” Fr. Kluczycki & Soc., Provisore Josepho Łakociński, 35, [4] ss.
- Schematismus Ordinis Fratrum Beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo A.R.O. in Provincia S. Josephi Sponsi B.V.M. Regni Galiciae cum M.D. Cracoviensi anno 1894*, Leopoli 1894, sumptibus FF. Carmelitarum, E Typographia Ludowa, provisoro Stanislao Bayli, 34, [2] ss.
- Schematismus Ordinis Fratrum Beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo A.R.O. in Provincia S. Josephi Sponsi B.V.M. Regni Galiciae cum M.D. Cracoviensi anno 1895*, Leopoli 1895, sumptibus FF. Carmelitarum, E Typographia Ludowa, provisoro Stanislao Bayli, 33, [2] ss.
- Schematismus Ordinis Fratrum Beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo A.R.O. in Provincia S. Josephi Sponsi B.V.M. Regni Galiciae cum M. D. Cracoviensi anno 1898*, Leopoli 1897, sumptibus FF. Carmelitarum, Impressum in Typographia Catholica Josephi Chęciński, 31, [1] ss.
- Schematismus Ordinis Fratrum Beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo A.R.O. in Provincia S. Josephi Sponsi B.V.M. Regni Galiciae cum M.D. Cracoviensi anno 1899*, Leopoli 1898, sumptibus Fr. Carmelitarum, impressum in Typographia Catholica Josephi Chęciński, 18 cm, 31, [1] ss.
- Schematismus religiosorum Ordinis Carmelitarum Ant. Reg. Observ. in Galicia Austriaca et Magno Ducatu Cracoviensi pro Anno Domini 1899*, współwyd. z: *Ordo divini officii recitandi missaeque celebrandae iuxta ritum et ant. consuetudinem Hierosolymitanae Ecclesiae Fratrum B. et Gl. Mariae de Monte Carmelo ex mandato A.R.P.M. Mariani Spolski provincialis provinciae S. Joseph in Galicia nec non Magno Ducatu Cracoviensi per R.P. Valer. Wierzbicki dispositus pro anno Domini MDCCCXCIX [1899]*, Leopoli 1898, [b.w.], Impressum in Typographia Catholica Josephi Chęciński, 18 cm, s. 86-94, [1].

[Schematyzm], współwyd. z: *Directorium divini officii Ordinis Fratrum B. Mariae Virginis de Monte Carmelo, provinciae S. Joseph in Gallicia [!] nec non Magno Ducatu Cracoviensi pro anno Domini 1913 in conspectu Angelorum Psallam Tibi Deus Meus*, Gestel St Michaëlis [1912], [b.w.], Ex Typographia Dioecesis Buscoducensis in Instituto Surdo-Mutorum, s. 51-53.

Opracowania

- Bieńkowski Ludomir, Janicka-Olczakowa Elżbieta, Müllerowa Lidia, *Tabele źródłowe. Karmelici trzewickzowi*, w: *Zakony męskie w Polsce w 1772 r.*, red. L. Bieńkowski, J. Kłoczowski, Z. Sułowski, Lublin 1972, tab. 43-48.
- Chodynicki Ignacy, *Wiadomość historyczna o fundacjach klasztorów zakonu karmelitańskiego, niegdyś w Polsce i Litwie, a później pod panowaniem Austrii, Rosyi, i Prus zostających*, Lwów 1846.
- [Chodyński Stanisław, ks.] X. S. Ch., *Karmelici w Polsce*, w: *Encyklopedia kościelna podług Teologicznej Encyklopedji Wetzera i Weltego z licznemi dopełnieniami*, wyd. M. Nowodworski, t. 10, Warszawa 1877, s. 26-44.
- Chomentowska Edyta, *Bibliografia schematyzmów zakonów męskich z ziem dawnej Rzeczypospolitej z lat 1718-1918. Bibliography of schematisms of male religious orders in the former Poland between 1718-1918*, Lublin 2016.
- Chomentowska Edyta, *Schematyzmy zakonów męskich z ziem dawnej Rzeczypospolitej lat 1718-1918. Studium źródłoznawcze*, Lublin 2016.
- Chruszczewski Adam, *Zakony i prowincje zakonne w 1772 roku*, w: *Zakony męskie w Polsce w 1772 r.*, red. L. Bieńkowski, J. Kłoczowski, Z. Sułowski, Lublin 1972, s. 27-90.
- Gach Piotr Paweł, *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773-1914*, Lublin 1984.
- Gach Piotr Paweł, *Struktury i działalność duszpasterska zakonów męskich na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska w latach 1773-1914*, Lublin 1999.
- Kasaty klasztorów na obszarze dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów i na Śląsku na tle procesów sekularyzacyjnych w Europie*, red. M. Derwich, t. 1-4, Wrocław 2014.
- Kolak Waclaw, *Karmelici. II. Karmelici w Polsce*, w: *Encyklopedia katolicka*, red. F. Gryglewicz, t. 8, Lublin 2000, kol. 808-813.
- Krajewski Mirosław, *Sanktuarium Matki Bożej Pocieszenia w kościele Ojców karmelitów w Pilźnie*, Pilzno 1995.
- Krucki Łukasz, *Katalog rubrycel i schematyzmów zakonów oraz zgromadzeń zakonnych przechowywanych w księgozbiorze podręcznym Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie (1767-2008)*, „Hereditas Monasteriorum”, 6 (2015) s. 343-396.
- Librowski Stanisław, *Katalog rubrycel i schematyzmów diecezji i zakonów historycznej Polski znajdujących się w księgozbiorze podręcznym Archiwum Diecezjalnego we Włocławku, cz. 2: Rubrycele i schematyzmy zakonne*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 27 (1973) s. 57-130.
- Miławicki Marek, *Powołania dominikańskie z diecezji tarnowskiej w latach 1886-1918 w świetle katalogów Prowincji Galicji i Lodomerii św. Jacka*, w: *Dzieje diecezji tarnowskiej*, t. 4, *Ludzie Kościoła*, red. A. Gąsior, J. Królikowski, Tarnów 2013, s. 115-152.
- Miławicki Marek, *Stan i perspektywy badań nad dziejami męskich wspólnot zakonnych*, w: *Galicja 1772-1918. Problemy metodologiczne, stan i potrzeby badań*, red. A. Kawalec, W. Wierzbieniec, L. Zaszkilniak, t. 2, Rzeszów 2011, s. 147-194.
- Prejs Roland, *Bernardyni Prowincji Małopolskiej po kasacie 1864 r.*, „Studia Franciszkańskie”, 10 (1999) s. 327-371.

- Prejs Roland, *Franciszkanie Prowincji Polskiej po kasacie 1864 r.*, „W Nurcie Franciszkańskim”, 9 (2000) s. 187-226.
- Prejs Roland, *Kapucyni Prowincji Polskiej po kasacie 1864 r. Losy – postawy*, „Studia Franciszkańskie”, 8 (1997) s. 238-345.
- Prejs Roland, *Klasztor bernardynów w Paradyżu (Wielkiej Woli) w latach 1863-1893. Przykład funkcjonowania klasztoru etatowego w Królestwie Polskim w warunkach pokasacyjnych*, „Studia Franciszkańskie”, 11 (2001) s. 275-305.
- Prejs Roland, *Pułapki historiografii: z dziejów franciszkanów w Królestwie Polskim po kasacie w 1864 r.*, „W Nurcie Franciszkańskim”, 7 (1998) s. 291-296.
- Prejs Roland, *Rektorzy kościołów pofranciszkańskich. Z dziejów zakonników Królestwa Polskiego po kasacie 1864 r.*, „Studia Franciszkańskie”, 9 (1998) s. 125-154.
- Prejs Roland, *Zakonnicy Królestwa Polskiego po kasacie 1864 r. Zagadnienia wybrane*, „Nasza Przeszłość”, 88 (1997) s. 311-327.
- Prejs Roland, *Życie zakonne w Galicji w XIX i na początku XX w., w: 550 lat obecności oo. Bernardynów w Przeworsku (1465-2015)*, red. M.R. Gęśła, A.K. Sitnik, Kalwaria Zebrzydowska 2015, s. 106-112.
- Smet John, *The Carmelites. A History of the Brothers of Our Lady of Mount Carmel*, t. 4, *The modern period 1750-1950*, Darien 1985.
- Wołyniak [Marek Giżycki], *Z przeszłości karmelitów na Litwie i Rusi*, cz. 2, Kraków 1918.
- Wyczawski Hieronim Eugeniusz, *Schematyzm bernardyński z 1753 roku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 26 (1973) s. 278-283.

SCHEMATYZMY KARMELITÓW PROWINCJI GALICYJSKIEJ

Streszczenie

Okolo 1772 roku karmelici (Ordo Fratrum Beatae Mariae Virginis de Monte Carmelo) należeli do grupy większych wspólnot zakonnych w Rzeczypospolitej Obojga Narodów: liczyli prawie 1000 zakonników mieszkających w 59 domach. Zmiana sytuacji politycznej Rzeczypospolitej Obojga Narodów i rozbiory spowodowały, że udziałem zakonów w pierwszej kolejności stał się rozpad struktur prowincjonalnych istniejących do 1772 roku. Następnie, zgodnie z polityką zaborców wobec katolików, w Kościele dokonano kasaty zakonów: zlikwidowano znaczną część klasztorów i rozproszono zakonników. Ziemie przyłączone do Austrii stały się jedynym obszarem, na którym karmelitom udało się przetrwać w prowincji galicyjskiej do odzyskania przez Polskę niepodległości.

Prezentowane źródło historyczne, jakim jest schematyzm (zwany też katalogiem lub elenchusem), wydawane było zwykle corocznie jako lista duchowieństwa diecezjalnego i/lub zakonnego. Dla wspólnoty karmelitów należącej do prowincji galicyjskiej w ciągu ponad 50 lat ukazały się (współcześnie znane) 23 roczniki tego rodzaju źródeł. Zawierały informacje o każdym z zakonników: imię, nazwisko, funkcje, ewentualnie stopnie naukowe, rok urodzenia, a w przypadku ojców – rok święceń kapłańskich. Ostatnią wiadomością o konkretnej osobie była ta podawana w wykazie zmarłych członków wspólnoty. Mimo że podstawowa zawartość katalogów karmelitańskich nie była zbyt bogata, to jednak daje ona podstawę do wstępnego określenia liczebności społeczności i poznania podstawowych danych osobowych.

Słowa kluczowe: schematyzm; zakony męskie; karmelici; Galicja; rozbiory

KS. MARIUSZ DRYGIER* – OPOLE

TROSKA PASTERSKA STEFANA WYSZYŃSKIEGO O ADMINISTRACJĘ APOSTOLSKĄ ŚLĄSKA OPOLSKIEGO W LATACH 1949-1967

STEFAN WYSZYŃSKI'S PASTORAL CONCERN FOR THE APOSTOLIC ADMINISTRATION OF OPOLIAN SILESIA IN 1949–1967

Abstract

The former German territories granted to Poland after World War II, with the area of the apostolic administration of Opolian Silesia, separated from the Archdiocese of Wrocław, among them, were put under the administration of the Primate of Poland by the Holy See as early as 1945: first under the auspices of August Hlond and – after his death in 1948 – under Stefan Wyszyński, who officially took office in early 1949. Concern for God's people in the Opole region was thus part of his broader mission to the Church in the Western Territories. Between 1949 and 1967, the Primate came to Opolian administration eight times. In the autumn of 1949, he visited the newly established seminary in Opole and took part as a speaker in a special course for priests aimed at integrating the clergy. In 1951, he came to prevent the schism caused by unlawful interference by state authorities in the appointment of legitimate church rulers in the Recovered Territories. In the following years, he was welcomed in Opolian Silesia, among others, as a minister of the sacraments and consecrator of bishops. These visits were an opportunity for S. Wyszyński to strengthen the faith of Silesian Catholics and their unity with the Church, and were also intended to emphasize the permanence of Silesia's belonging to Poland. The cardinal also made efforts to establish a permanent church administration in the Recovered Territories. His role in Opolian Silesia, as well as in the other apostolic administrations, was diminished in 1956, when the state authorities agreed to allow the bishops appointed by the Holy See to exercise

* Ks. Mariusz Drygier – dr historii Kościoła, Instytut Nauk Teologicznych, Uniwersytet Opolski
e-mail: mariusz.drygier@uni.opole.pl
<https://orcid.org/0000-0001-6228-9215>

ecclesiastical governance, with Franciszek Jop taking the office in Opole. The culmination of S. Wyszyński's efforts was the submission of the Opole administration directly to the Holy See in 1967.

Keywords: Stefan Wyszyński; Opole; apostolic administration; diocese; Silesia

Translated by Marek Robak-Sobolewski

Powstanie administracji apostolskiej Śląska Opolskiego w 1945 roku wiązało się z ówczesną sytuacją archidiecezji wrocławskiej, tragiczną tak pod względem prawnokanonicznym, jak i prawnomiędzynarodowym. Składały się na nią m.in.: brak łączności między duszpasterzami a kurią wrocławską, odseparowaną z powodu działań wojennych, nieuznawanie przez polskie władze Niemców na stanowiskach kościelnych, nieuregulowana kanonicznie aktywność duszpasterska kapłanów przybywających w tamte strony z centralnej Polski lub z dawnych kresów II Rzeczypospolitej, a także – co być może najważniejsze – brak pewności co do przyszłej przynależności politycznej tego obszaru oraz protesty hierarchii niemieckiej przeciw polonizacji niemieckiej dotąd archidiecezji. Pomimo wielu niewiadomych i w obliczu przyznania znakomitej większości ziem dolnośląskiego arcybiskupstwa polskiej administracji państwowej, prymas Polski August Hlond postanowił podzielić je na mniejsze jednostki¹. Jedną z nich była właśnie administratura apostolska Śląska Opolskiego². W jej skład miały wchodzić „te części rejencji opolskiej, które po podziale plebiscytowym zostały w granicach Niemiec”³.

Wolą Stolicy Apostolskiej było to, aby uzyskane przez Polskę ziemie ponemieckie pod względem kościelnym, do czasu ustabilizowania się sytuacji, znajdowały się pod rządami prymasów Polski. Nominalnie od 12 listopada 1948, a faktycznie od lutego 1949 roku prymasem był Stefan Wyszyński⁴ i to właśnie on aż do 1967 roku był bezpośrednim ordynariuszem dla Kościoła na tzw. Ziemiach

¹ Na temat kościelnej reorganizacji struktur kościelnych na Ziemiach Zachodnich i Północnych zob. m.in. S. Wilk, *Nadzwyczajne uprawnienia Prymasa Polski Augusta kard. Hlonda w świetle dokumentów Stolicy Apostolskiej/Die Sondervollmachten des polnischen Primas August Hlond im Lichte der Dokumente des Heiliges Stuhls [Gli straordinari poteri del primate di Polonia, Augusto, card. Hlond alla luce dei documenti della Santa Sede]*, Lublin 2020; J. Pietrzak, *Pełnia prymasostwa. Ostatnie lata prymasa Polski kardynała Augusta Hlonda 1945-1948*, t. 1-2, Poznań 2009.

² K. Dola, *Kościół katolicki na Opolszczyźnie w latach 1945-1965*, „Nasza Przeszość”, 22 (1965) s. 74; M. Drygier, *Integracyjna rola rządców kościelnych na Śląsku w latach 1945-1992*, Opole (2020), s. 60-68; E. Kaszuba, *Dzieje Śląska po 1945 roku*, w: *Historia Śląska*, red. M. Czaplński, Wrocław 2002, s. 441-442; J. Pietrzak, *Działalność kard. Augusta Hlonda jako wysłannika papieskiego na Ziemiach Odzyskanych w 1945 r.* „Nasza Przeszość”, 42 (1974) s. 204.

³ R. Pysiewicz-Jędrusik, A. Pustelnik, B. Konopska, *Granice Śląska. Zmiany granic Śląska w czasie i przestrzeni. Śląsk na dawnej mapie. Obraz Sudetów w dawnej kartografii*, Wrocław (1998), s. 13.

⁴ Pietrzak, *Pełnia prymasostwa*, t. 2, s. 918.

Odzyskanych, w tym również na Śląsku Opolskim⁵. Księża Bolesław Kominek⁶ i Emil Kobierzycki⁷ oraz bp Franciszek Jop⁸, kolejno zarządzający administracją, nie posiadali w tym czasie samodzielnej władzy, lecz funkcjonowali jako delegaci specjalni lub wikariusze generalni prymasa⁹. Postać gnieźnieńsko-warszawskiego metropolity odgrywała na Opolszczyźnie jeszcze inną, szczególną rolę: chodziło o zintegrowanie tego obszaru, noszącego wówczas piętno ziem poniemieckich, z Polską. Prymas przybywał na Śląsk często i z różnych okazji. Wizytował śląskich katolików jako duszpasterz, a jego mowy i działalność stanowiły poważny „wkład w budowę niepodważalnej jedności Kościoła w Polsce”¹⁰.

Faktem jest, że relacje prymasa ze Śląskiem Opolskim nie miały charakteru ani wyłącznego, ani wyjątkowego. „Stanowiły jedynie element szerszych odniesień do

⁵ Podczas wizyty w Cybince nad Odrą 10 listopada 1951 roku S. Wyszyński mówił: „Jestem przed Bogiem, Kościołem i Ojcem Świętym odpowiedzialny za Waszą drogę do Boga. Boć jestem właściwym Waszym biskupem. Stolica Święta zleciła mi opiekę nad Ziemiami Zachodnimi Polski. Nie tylko miłość chrześcijańska, ale i sprawiedliwość każe mi tu być”, S. Wyszyński, *Pro memoria*, t. I, 1948-1952, Warszawa 2017, s. 40.

⁶ Bolesław Kominek – ur. 23 grudnia 1903 roku w Radlinie k. Wodzisławia Śląskiego, w latach 1945-1951 administrator apostolski Śląska Opolskiego, w latach 1956-1974 kolejno wikariusz generalny, administrator apostolski archidiecezji wrocławskiej, arcybiskup metropolita wrocławski, w 1973 roku ogłoszony kardynałem. Zmarł 10 marca 1974 roku we Wrocławiu. Na jego temat zob. m.in. A. Hanich, *Książdz Infułat Bolesław Kominek, pierwszy administrator apostolski Śląska Opolskiego (1945-1951)*, Opole 2012, s. 5; J. Pater, *Kominek Bolesław*, w: *Słownik biograficzny katolickiego duchowieństwa śląskiego*, red. M. Pater, Katowice 1996, s. 180-184.

⁷ Emil Kobierzycki – ur. 4 czerwca 1892 roku we Lwowie, w latach 1951-1956 wikariusz kapitulny w Opolu. Zmarł w Bytomiu 9 stycznia 1963 r. Na jego temat zob. m.in.: J.J. Baron, *Kirche zwischen Nationalismus und Kommunismus. Das Ringen der apostolischen Administratoren von Oppeln um eine zeitgerichte Seelsorge in Oberschlesien 1945-1972*, Frankfurt 1997; J. Kopiec, *Kobierzycki Emil*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 9, red. A. Szostek, Lublin 2002, kol. 221-222; tenże, *Kobierzycki Emil*, w: *Słownik biograficzny*, s. 176-177.

⁸ Franciszek Jop – ur. 8 października 1897 roku w Słupi Starej, w latach 1952-1956 wikariusz kapitulny archidiecezji krakowskiej, w latach 1956-1976 kolejno kościelny zarządca Śląska Opolskiego, administrator apostolski Śląska Opolskiego i biskup opolski. Zmarł 24 września 1976 roku w Opolu. Na jego temat zob.: J. Mikołajec, *Jop Franciszek*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 8, red. A. Szostek, Lublin 2000, kol. 76; H.J. Sobeczko, *W trosce o liturgiczne dziedzictwo. Życie i działalność duszpastersko-liturgiczna biskupa Franciszka Jopa (1897-1976)*, Opole 1986; *Biskup Franciszek Jop 1897-1976. Wspomnienia w 40. rocznicę śmierci*, red. H.J. Sobeczko, Opole 2016; *Życie i posługa biskupa Franciszka Jopa. W 40. rocznicę śmierci pasterza diecezji opolskiej*, red. P. Górecki, Opole 2016.

⁹ Archiwum Diecezji Opolskiej (dalej: ADO), sygn. 4/0/0/23/2, Decretum, k. 1; ADO, sygn. 4/0/0/23/2, List prymasa Polski do biskupa Franciszka Jopa, k. 2; J. Kopiec, *Miejsce kardynała Stefana Wyszyńskiego w dziejach diecezji opolskiej*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego”, 21 (2001) s. 342; R. Wójcicki, *Kościół rzymskokatolicki wobec ziem zachodnich i północnych*, Warszawa 1976, s. 44-45.

¹⁰ Drygier, *Integracyjna rola rządców kościelnych*, s. 402; zob. B. Kominek, *Orędzie ingresowe J. Em. ks. Kardynała Bolesława Kominka do duchowieństwa i ludu Bożego archidiecezji wrocławskiej*, „Wrocławskie Wiadomości Kościelne”, 28 (1973) nr 5, s. 130.

całości kształtu skomplikowanej i trudnej problematyki Ziemi Odzyskanych”¹¹. Zasadniczym celem niniejszego studium będzie uzupełnienie znanych już wiadomości o nieopracowane dotychczas szczegóły pochodzące z dokumentów z Archiwum Diecezji Opolskiej, którego spora część zasobów wciąż czeka na swoich badaczy.

Prymas S. Wyszyński po raz pierwszy przybył na Opolszczyznę na zaproszenie B. Kominka, administratora Kościoła na Śląsku Opolskim w latach 1945-1951, tuż po swojej prymasowskiej nominacji – już 26 października 1949 roku. Przyjechał wówczas do organizowanego seminarium duchownego w Opolu¹² oraz na Górę Świętej Anny, gdzie wystąpił jako prelegent w ramach specjalnych, organizowanych od 1946 roku, kursów doszkalających dla miejscowych księży. Były to szkolenia o charakterze religijno-duszpasterskim, ale i społeczno-narodowym. Zjazdy te miały o tyle istotne znaczenie, że opolskie duchowieństwo składało się zarówno z Polaków przybyłych z dawnych Kresów Wschodnich i innych dzielnic Polski, jak i z autochtonów. U tych ostatnich znajomość polskiego ducha była bardzo zróżnicowana, nieraz dość nikła. Miejsce konferencji także nie było przypadkowe. Wszak Góra Świętej Anny stała się w 1921 roku areną zaciekłych walk w czasie III powstania śląskiego. Właśnie dlatego B. Kominek zapragnął, by ta miejscowość stała się nie tylko centrum nowoczesnego duszpasterstwa, ale i ośrodkiem krzewienia polskiego patriotyzmu¹³. Już wtedy, w latach 40., prymas dostrzegał, jak wielkie tłumy chętnie gromadziły się w tym miejscu na modlitwę. Dlatego właśnie sanktuarium św. Anny stało się ośrodkiem pielgrzymkowym i dla duchownych, i dla świeckich katolików, a postać prymasa miała oddziaływać integrująco¹⁴.

Rok 1951 był dla administracji apostołskiej Śląska Opolskiego i pozostałych struktur kościelnych na Ziemiach Zachodnich i Północnych czasem wstrząsu. Pod pretekstem konieczności zlikwidowania stanu tymczasowości w kościelnej organizacji na Ziemiach Odzyskanych władze państwowe 26 stycznia zdecydowały się na usunięcie dotychczasowych administratorów z zajmowanych stanowisk i wymuszenie na kuriach elekcji wikariuszy kapitulnych¹⁵. W przypadku Opola w miejsce B. Kominka wybrano E. Kobierzyckiego. Jego wybór, dokonany pod przymusem, nie mógł być ważny w świetle prawa kanonicznego, tym bardziej że w reakcji na posunięcie rządu Stolica Apostolska, po interwencji S. Wyszyńskiego w Rzymie, wkrótce mianowała biskupa dla Opola w osobie F. Jopa. Wyznaczonemu biskupowi władze państwowe uniemożliwiły jednak podjęcie obowiązków

¹¹ Kopiec, *Miejsce kardynała Stefana Wyszyńskiego*, s. 341.

¹² Tamże, s. 347.

¹³ B. Kominek, *Droga do repolonizacji*, w: *W służbie „Ziem Zachodnich”*. Bolesław Kominek, z teki pośmiertnej wybrał i przygotował do druku J. Krucina, Wrocław 1977, s. 98-99; *Prymas Stefan Kardynał Wyszyński na Ziemi Opolskiej*, red. B. Woźniak, Opole 2001, s. 18.

¹⁴ A. Hanich, *Góra Świętej Anny. Sanktuarium Diecezji Opolskiej*, Opole 1993, s. 36; J. Liszka, *Powojenna działalność na Śląsku Opolskim*, w: *Dei virtus. Kardynałowi Bolesławowi Kominkowi w hołdzie*, red. J. Krucina, Wrocław 1974, s. 230.

¹⁵ Na temat genezy i przebiegu tych wydarzeń zob. J. Pietrzak, *Zmagania o administratorów apostołskich Ziemi Odzyskanych w latach 1950-1951*, w: *Wokół Kościoła i władzy. Studia dedykowane ks. prof. dr. hab. Zygmuntowi Zielińskiemu w 90 rocznicę urodzin*, red. R. Łatka, J. Wołczański, D. Zamiatała, Warszawa 2021, s. 290-315.

na rzecz E. Kobierzyckiego. Nad Kościołem opolskim zawisło widmo schizmy. Dla jej zapobieżenia prymas zatwierdził wybór E. Kobierzyckiego, ustanawiając wikariusza kapitulnego swoim wikariuszem generalnym¹⁶.

W takim kontekście S. Wyszyński „z niespożytą energią przystąpił do odwiedzania ordynariatów zachodnich i północnych”¹⁷. Jesienią 1951 roku przybył do opolskiej administracji po raz drugi. Z dokumentów Archiwum Diecezji Opolskiej można uzyskać precyzyjne informacje, jaki był charakter tej wizytacji, jej przebieg, a także zaangażowanie miejscowych katolików. Prymas przyjechał do Opola 10 listopada „w późnych godzinach wieczornych”¹⁸, dokładnie: o godz. 17¹⁹. W niedzielę 11 listopada o godz. 10.30 odbyła się w opolskiej prokatedrze suma pontyfikalna, podczas której został powitany przez E. Kobierzyckiego. W swoim przemówieniu prałat przedstawiał go jako reprezentanta papieża, gospodarza stolic biskupich w Gnieźnie i Warszawie, a także jako „rzecznika, zwierzchnika, przyjaciela i ojca”²⁰ Kościoła na opolskiej ziemi. Arcybiskup był pod wrażeniem głębi modlitwy, skupienia i zasłuchania opolskiego ludu, prawdziwie zespolonego „z ołtarzem, z kapłanem, z Kościołem”²¹.

Po zakończonej Mszy przejechał do Bytomia, gdzie spotkał się na modlitwie z „młodzieżą robotniczą Bobrka Bytomskiego”²². Następnie podczas wizyty w Zabrze poświęcił obraz Matki Bożej Nieustającej Pomocy w kościele pw. św. Anny i zjadł kolację z miejscowym duchowieństwem. W jej trakcie miał okazję rozmawiać o narastającym niezadowoleniu ze sposobu, w jaki Ślązacy są traktowani przez władze Polski Ludowej. W odpowiedzi mógł jedynie apelować, by dokładnie odróżnić „obłądną doktrynę od Polski”²³.

Dnia 12 listopada, po nocy spędzonej na plebanii parafii św. Anny w Zabrze, ponownie zawitał w Bytomiu, w kościele św. Jacka, po czym wrócił do Zabrze, gdzie zwiedził kościół św. Józefa. Następnie udał się do Gliwic, by odwiedzić alumnów niższego seminarium i odprawić Mszę św. w kościele Wszystkich Świętych. Na noc wrócił do Zabrze. Z kolei 13 listopada przybył do kościoła farnego w Raciborzu, a stamtąd pojechał do Nysy, gdzie odprawił adorację Najświętszego Sakramentu w kościele pw. śś. Piotra i Pawła i odwiedził kleryków w dwóch seminariach – diecezjalnym i werbistowskim. Wstąpił także na nabożeństwo wieczorne

¹⁶ *Komunikat prasowy Rządu o likwidacji stanu tymczasowości w administracji kościelnej na Ziemiach Zachodnich (27 stycznia 1951)*, w: P. Raina, *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945-1989*, t. 1, Poznań 1994, s. 283-284; Kopiec, *Miejsce kardynała Stefana Wyszyńskiego*, s. 344-345.

¹⁷ Kopiec, *Miejsce kardynała Stefana Wyszyńskiego*, s. 347.

¹⁸ ADO, sygn. 3/0/0/15/12, Program pobytu Jego Ekscelencji Księdza Prymasa na Opolszczyźnie, k. 2.

¹⁹ Wyszyński, *Pro memoria*, t. I, s. 42.

²⁰ ADO, sygn. 3/0/0/15/12, Mowa powitalna ks. E. Kobierzyckiego, k. 6.

²¹ Wyszyński, *Pro memoria*, t. I, s. 42.

²² ADO, sygn. 3/0/0/15/12, List prymasa Polski do ks. F. Komora, k. 9.

²³ Wyszyński, *Pro memoria*, t. I, s. 45.

w progi nieodbudowanego wówczas jeszcze kościoła pw. śś. Jakuba i Agnieszki. W środę 14 listopada, po nocy spędzonej w Opolu, wyruszył w drogę powrotną²⁴.

Po przybyciu do Warszawy arcybiskup wystosował szereg pism – wszystkie z datą 2 grudnia 1951 roku, w których zawarł swoje przemyślenia na temat kondycji Kościoła na Opolszczyźnie. W liście do E. Kobierzyckiego dziękował za doświadczoną życzliwość i wyraził radość z siły Kościoła na Śląsku: „Wróciłem z tej drogi podniesiony na duchu i pełen żywej wiary w potęgę pracy Kościoła św., który tu na Ziemiach Zachodnich Rzeczypospolitej tak umiejętnie spełnia swe trudne zadanie dziejowe”²⁵. Zwrócił uwagę na „wierne Kościołowi, jak i oddane Narodowi duchowieństwo” i „pokojołą atmosferę, która ożywia pracę Kurii Biskupiej, Księży Dziekanów i wszystkich współbraci”, docenił wysiłki wszystkich seminariów duchownych, cieszących się licznymi powołaniami, dał także wyraz podziwu dla ludu Bożego – „rozśpiewanego, rozmodlonego, cierpliwego i spokojnego”²⁶.

W pozostałych listach, skierowanych do księży goszczących go w swoich kościołach i plebaniach, podkreślał krzepiący obraz rozmodlonej młodzieży i gościnność kapłanów²⁷. Akcentował „niezatarte wrażenie”, które wywarła na nim „(...) potęga wiary, ten nieugaszony ogień najlepszych pragnień ludzkich, jak z łez padołu wyrrywają się ku Bogu”²⁸. Nyskiemu proboszczowi, księdzu dziekanowi Józefowi Kądziołce, dziękował za budowanie na Śląsku „(...) prawdziwej wspólnoty ducha katolickiego, który jednocząc naród przed Bogiem, zacieśnia dłonie jego do wzajemnej miłości i do ciężkiej pracy nad odbudową ziemi Nyskiej w ramionach Polski Chrystusowej”²⁹. Rektorowi i profesorom Wyższego Seminarium Duchownego w Nysie polecił „(...) wczuwać się w (...) tętno sił duchowych Narodu Polskiego, który – nie własną mocą, ale ramieniem Ojca Narodów, wprowadzony został do domostwa swego, po tylu wiekach zmiennych losów”³⁰. Ponadto dwa listy z pozdrowieniami skierował prymas do wspólnot, których mimo chęci nie zdołał odwiedzić. Były to nyskie klasztory werbistów i franciszkanów³¹.

Trzecia i piąta wizyta prymasa na Opolszczyźnie wiązała się z koniecznością udzielenia święceń kapłańskich. Należy zwrócić uwagę na fakt, że do 1956 roku

²⁴ ADO, sygn. 3/0/0/15/12, List prymasa Polski do ks. J. Maciaszka, k. 12; ADO, sygn. 3/0/0/15/12, Program pobytu Jego Ekscelencji Księdza Prymasa na Opolszczyźnie, k. 2; Wyszyński, *Pro memoria*, t. I, s. 46-50.

²⁵ ADO, sygn. 3/0/0/15/12, List prymasa Polski do ks. E. Kobierzyckiego, k. 8.

²⁶ Tamże.

²⁷ ADO, sygn. 3/0/0/15/12, List prymasa Polski do ks. F. Komora, k. 9; ADO, sygn. 3/0/0/15/12, List prymasa Polski do ks. P. Krawczyka, k. 10; ADO, sygn. 3/0/0/15/12, List prymasa Polski do ks. J. Szymały, k. 13; ADO, sygn. 3/0/0/15/12, List prymasa Polski do ks. F. Zapłaty, k. 17; ADO, sygn. 3/0/0/15/12, List prymasa Polski do ks. J. Doli, k. 19.

²⁸ ADO, sygn. 3/0/0/15/12, List prymasa Polski do ks. F. Pietruszki, k. 11. Zob. ADO, sygn. 3/0/0/15/12, List prymasa Polski do ks. J. Hajdy, k. 14; ADO, sygn. 3/0/0/15/12, List prymasa Polski do ks. J. Zachłoda, k. 18.

²⁹ ADO, sygn. 3/0/0/15/12, List prymasa Polski do ks. J. Kądziołki, k. 15.

³⁰ ADO, sygn. 3/0/0/15/12, List prymasa Polski do ks. J. Tomaszewskiego, k. 16.

³¹ ADO, sygn. 3/0/0/15/12, List prymasa Polski do ojców werbistów w Nysie, k. 20; ADO, sygn. 3/0/0/15/12, List prymasa Polski do ojców franciszkanów w Nysie, k. 21.

na Śląsku, poza diecezją katowicką, faktycznie nie rezydował biskup, co rodziło problemy właśnie w kwestii wyższych święceń. O pomoc w tej sprawie najczęściej proszono biskupów sąsiednich diecezji. Bywało jednak, że szafarzem sakramentu był sam prymas S. Wyszyński. W Opolu święceń kapłańskich udzielił w latach 1952 i 1953³².

W 1952 roku prymas przyjechał do Opolą 28 czerwca na godz. 18. Dzień święceń, 29 czerwca, miał dla regionu niezwykle doniosłe znaczenie: arcybiskup wyświęcił pierwszych wychowanków Wyższego Seminarium Duchownego Śląska Opolskiego. Było to 18 diakonów, którzy formację rozpoczęli jeszcze w innych seminariach. Ponadto siedmiu kandydatów do kapłaństwa otrzymało święcenia diakonatu, a ponad 30 – święcenia niższe. Obrzęd celebrowano we wciąż odbudowywanym kościele pw. śś. Jakuba i Agnieszki w Nysie w obecności ogromnej rzeszy wiernych, którzy gromadzili się już od godz. 3 rano. Po ceremoniach, obiedzie i chwili odpoczynku prymas nawiedził klasztor werbistów, a następnie powrócił do kościoła, by udzielić dzieciom bierzmowania. Dzień zakończył o godz. 23.30, po powrocie na nocleg do Opolą. Poniedziałek 30 czerwca rozpoczął od porannej Mszy św. i udzielenia bierzmowania ponad 1500 dzieciom z opolskich parafii. Po spotkaniach z księżmi i obiedzie wyjechał do Częstochowy. Podczas rozmów z duchownymi, toczonej najczęściej przy okazji posiłków, poruszano zagadnienia związane z problemami z urzędnikami państwowymi, a także powracano do kwestii pogłębiających się trudności z asymilacją rdzennych Ślązaków w Polsce, zrażonych represyjną wobec nich taktyką państwa. Pojawiły się ponadto wątki: restytucji opolskiej kapituły kolegiackiej, reorganizacji seminariów duchownych wyższego i niższych oraz wielu kapłanów coraz odważniej stojących w obronie niemieckiej kultury i swojej niemieckiej tożsamości³³.

Na koniec roku 1952 roku przypadła czwarta wizytacja prymasa na Śląsku Opolskim. Okazją do niej było 250-lecie pobytu obrazu Matki Bożej Piekarskiej w Opolu. Dostojnik przybył do Opolą już w sobotę 13 grudnia o godz. 16.30, by w niedzielę odprawić w prokatedrze uroczystą sumę pontyfikalną. Po jej zakończeniu przemówił do tłumu z balkonu kurii, a następnie przyjął na audiencji delegatów wszystkich dekanatów. Po obiedzie ponownie uczestniczył w Uroczystym Wieczorze Jubileuszowym Mariańskim w prokatedrze, a wieczorem spotkał się z seminarzystami, którzy w gmachu kurii przygotowali specjalny program ze śpiewem seminaryjnego chóru oraz akademię z okazji jego kardynalskiej nominacji. Ich wysiłek prymas docenił słowami uznania³⁴. W poniedziałek po prywatnej Mszy św. odwiedził nyskie seminarium, po czym odjechał w kierunku Częstochowy³⁵.

³² K. Dola, *Uroczystości seminaryjne i pamiętne wizyty*, „Wiadomości Urzędowe Diecezji Opolskiej”, 29 (1974) nr 11-12, s. 368-369; Kopiec, *Miejsce kardynała Stefana Wyszyńskiego*, s. 347.

³³ Wyszyński, *Pro memoria*, t. I, s. 270-273.

³⁴ Dola, *Uroczystości seminaryjne*, s. 369; tenże, *Kościół katolicki na Opolszczyźnie*, s. 103; *Prymas Stefan Kardynał Wyszyński*, s. 19, 22; F. Wała, *Uroczystości konsekuracyjne związane z nadaniem przez J. Em. księdza Stefana Kardynała Wyszyńskiego sakry biskupiej J. Em. ks. Wacławowi Wyciskowi*, w: *Prymas Stefan Kardynał Wyszyński*, s. 76.

³⁵ ADO, sygn. 3/0/0/15/12, Program pobytu J.E. Księdza Prymasa w Opolu w dniach od 13 do 15 XII 1952 r., k. 24; Wyszyński, *Pro memoria*, t. I, s. 429-430.

Okazją do piątej wizyty na Śląsku Opolskim w dniach 20-22 czerwca 1953 roku była ponownie konieczność udzielenia święceń kapłańskich. Kardynał przybył do Opolą w sobotę 20 czerwca wieczorem, by kolejnego dnia o świcie udać się na pielgrzymkę stanową dla mężczyzn i młodzieńców na Górę Świętej Anny – w jej trakcie miały zostać udzielone święcenia. Prymas był pod wrażeniem tłumy pielgrzymów zmierzających do sanktuarium, często na rowerach, mimo ulewnego deszczu. Do święceń kapłańskich przystąpiło 15 diakonów³⁶. Podczas posiłku, zorganizowanego po uroczystościach w klasztornej refektarzu, S. Wyszyński pouczył duchownych, jak Kościół może z pożytkiem dla własnego oczyszczenia wykorzystać prześladowania ze strony komunizmu. Po południu odwiedził siostry zakonne w pobliskiej Porębie. W poniedziałek 22 czerwca o godz. 9 kardynał odjechał do Warszawy³⁷. Były to ostatnie jego odwiedziny na Opolszczyźnie przed aresztowaniem i uwięzieniem (1953-1956).

Po roku 1956, gdy w zmienionej sytuacji politycznej władzę kościelną na tzw. Ziemiach Odzyskanych przejęli biskupi z prawami biskupów rezydencjalnych – w Opolu F. Jop, modyfikacji musiała ulec forma wizyt S. Wyszyńskiego na Opolszczyźnie. Inne były bowiem odtąd potrzeby pastoralne. Istotnymi wydarzeniami tego okresu były m.in. konsekracje biskupie. I taki był powód szóstej z kolei, a pierwszej po internowaniu, wizyty prymasa w Opolu w dniach 24-26 stycznia 1959 roku. W sobotę 24 stycznia o godz. 20 biskup elekt Wacław Wycisk³⁸ złożył przysięgę, a w niedzielę w opolskiej prokatedrze otrzymał sakrę biskupią. Wieczorem prymas wstąpił jeszcze do Nysy, gdzie został powitany przez kleryków piątego roku, i powrócił na noc do Opolą, by z rana udać się przez Częstochowę do Warszawy³⁹.

W tym samym 1959 roku S. Wyszyński przybył na Opolszczyznę z siódmą wizytą. Tym razem stały przed nim dwa cele – poświęcenie odbudowanej po II wojnie światowej XV-wiecznej świątyni pw. św. Jakuba w Nysie i udzielenie święceń biskupich ks. Henrykowi Grzondzielowi⁴⁰. Do Nysy prymas przyjechał wieczorem 15 sierpnia. Przywitał go tłum katolików, którzy chcieli uczcić ukończenie odbudowy kościoła, rozpoczętej 11 lat po zakończeniu działań wojennych. Po obrzędach S. Wyszyński spotkał się z architektami, robotnikami i księżmi⁴¹.

³⁶ Prymas Stefan Kardynał Wyszyński, s. 20, 23.

³⁷ S. Wyszyński, *Pro memoria*, t. II, 1953, Warszawa 2017, s. 162-164.

³⁸ Wacław Wycisk – ur. 11 lutego 1912 roku w Olbrachcicach, w latach 1958-1984 biskup pomocniczy opolski. Zmarł 22 marca 1984 roku w Opolu. Na jego temat zobacz m.in. J. Kopiec, *Wycisk Wacław*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 20, red. E. Gigilewicz, Lublin 2014, kol. 1046; tenże, *Biskup wśród swojego ludu. Życie i posługa biskupa Wacława Wyciska (1912-1984)*, Opole 2009.

³⁹ S. Wyszyński, *Pro memoria*, t. IV, 1959, Warszawa 2019, s. 30-32.

⁴⁰ Henryk Grzondziel – ur. 26 lipca 1897 roku w Katowicach-Załężu, w latach 1959-1968 biskup pomocniczy opolski. Zmarł 24 maja 1968 roku w Grudziach k. Opolą. Na jego temat zob. m.in. J. Kopiec, *Grzondziel Henryk*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 6, red. J. Walkusz, Lublin 1993, kol. 358-359; tenże, *Ksiądz biskup Henryk Grzondziel (1897-1968), sufragan opolski*, „*Nasza Przeszłość*”, 47 (1977) s. 259-284.

⁴¹ J. Mikołajec, *Pasterz. Działalność biskupa Franciszka Jopa w diecezji opolskiej (1956-1976)*, Opole 1992, s. 102; A. Szymański, *Ks. bp dr Franciszek Jop – prawodawca i organizator diecezji*

Niedziela 16 sierpnia była dniem święceń biskupich. Rankiem biskup elekt złożył przysięgę, a o godz. 10 rozpoczęły się uroczystości konsekracyjne. Mimo podniosłej atmosfery kardynał wciąż wyczuwał lęk Ślązaków przed warszawską władzą. W godzinach popołudniowych wyjechał na wypoczynek do Sokołówki⁴².

Prymas S. Wyszyński wizytował opolskich katolików nie tylko dla umocnienia ich wiary, ale przyjeżdżał również jako gwarant polskości nowo nabytych po wojnie ziem. Tym bardziej że jeszcze wiele lat po wojnie prymas, dzieląc te odczucia ze znaczną częścią polskiego społeczeństwa, obawiał się niemieckich roszczeń względem Ziem Odzyskanych⁴³. Dostojnik – spadkobierca św. Wojciecha dawał wyraźny sygnał łączności Śląska i Gniezna, kolebki piastowskiej ojcowizny⁴⁴. Należy przypomnieć, że od chwili swojego założenia biskupstwo wrocławskie należało do metropolii gnieźnieńskiej i związek ten trwał przez całe stulecia aż do 1821 roku, mimo zmian granic politycznych. Wiwatujące na cześć S. Wyszyńskiego tłumy stawały się zatem strażnikami „polskości i polskiej państwowości tych ziem”⁴⁵. W tym aspekcie znaczący dla Kościoła na Śląsku – jak i w całym kraju – był jubileusz 1000-lecia chrztu Polski w 1966 roku. Była to okazja, by pogłębić i utrwalić więzi między Śląskiem a resztą Polski oraz możliwość „przeżycia, uświadomienia sobie polskości Ziem Zachodnich przez cały kraj”⁴⁶. W tym właśnie duchu witany był prymas na różnych obchodach. Na Opolszczyźnie główne uroczystości jubileuszowe odbyły się 13 i 14 sierpnia 1966 roku. By dodać im „swą obecnością powagi i znaczenia”⁴⁷, S. Wyszyński w asyście 48 biskupów zagościł najpierw w Opolu:

O godzinie 18:00 spod gmachu kurii rusza procesja z relikwiami Świętych pochodzących z Kamienia Śląskiego: św. Jacka, bł. Czesława i bł. Bronisławy. Relikwie zostały specjalnie sprowadzone na te dni z Krakowa i Wrocławia. Cenne relikwiarze niosą opolscy księża prałaci (...). W procesji idzie tylko duchowieństwo, przedstawiciele KUL (...), przedstawiciele ATK (...). J. Em. Ks. Kardynał Prymas idzie w otoczeniu księży biskupów. Na specjalnie przygotowanym podium przed plebanią następuje powitanie dostojnych gości. Orkiestra dziecięca z parafii Tuły (...) gra intradę, następnie dzieci opolskie witają wierszem Księdza Kardynała i Episkopat, a przedstawiciele starszego

opolskiej, Opole 2007, s. 121; *Prymas Stefan Kardynał Wyszyński*, s. 27; Wyszyński, *Pro memoria*, t. VI, s. 195-196.

⁴² Kopicz, *Miejsce kardynała Stefana Wyszyńskiego*, s. 348; Wyszyński, *Pro memoria*, t. VI, s. 196-197.

⁴³ Wyszyński, *Pro memoria*, t. I, s. 40-41.

⁴⁴ B. Kominek, *Inauguracja milenijnego „Te Deum” u grobu bł. Czesława (15.X.1966)*, w: *W służbie „Ziem Zachodnich”*. Bolesław Kominek, z teki pośmiertnej wybrał i przygotował do druku J. Krucina, Wrocław 1977, s. 201.

⁴⁵ Tenże, *Powitanie J. Em. księdza prymasa przez księdza biskupa w katedrze wrocławskiej w dniu 1 kwietnia br.*, „Wrocławskie Wiadomości Kościelne”, 12 (1957) nr 5, s. 154.

⁴⁶ Tenże, *Millenium w sanktuarium trzebnickim (16.X.1966)*, w: *W służbie „Ziem Zachodnich”*, s. 207.

⁴⁷ F. Jop, *Przemówienie, które wygłosił ks. biskup Fr. Jop podczas rozpoczęcia uroczystości milenijnych w Opolu dnia 13 sierpnia 1966 roku*, „Wiadomości Urzędowe Kurii Biskupiej Śląska Opolskiego”, 21 (1966) nr 9, s. 210.

pokolenia chlebem i solą. Gospodarz uroczystości, ks. biskup Franciszek Jop wygłosił przemówienie, w którym omówił historyczne podłoże przyjęcia chrześcijaństwa przez Polskę oraz znaczenie tego faktu⁴⁸.

Następnie obchody przeniosły się do Kamienia Śląskiego, miejsca pochodzenia świętych Odrowążów, gdzie wobec piętnastotysięcznego tłumu pielgrzymów zakończono milenijne uroczystości. W odniesieniu do wywodzących się z Kamienia postaci S. Wyszyński powiedział, że nawet „na kamieniu” może rodzić się świętość⁴⁹.

W nauczaniu prymasa patriotyzm i duszpasterstwo przenikały się ze sobą – wykorzystywał on jedno dla krzewienia drugiego i odwrotnie. Stąd trudno omówić te aspekty oddzielnie. Trzeba zaznaczyć, że dla prymasa punktem wyjścia był pogląd o „odwiecznie polskim charakterze ziem zachodnich”⁵⁰, czym należy tłumaczyć liczne odniesienia do historii czasów piastowskich. Często o Śląsku mówił, że to ziemia uświęcona nauczaniem św. Wojciecha. Przez nią bowiem kroczył święty biskup, by dotrzeć najpierw do Gniezna, na dwór Bolesława Chrobrego, a następnie do Prus, gdzie zginął śmiercią męczeńską⁵¹. Dla prymasa zatem misja Wojciecha była niczym klamra spinająca różne strony jednej polskiej ziemi. Chętnie przy różnych okolicznościach S. Wyszyński pozdrowiał „od św. Wojciecha”, „z Gniezna”⁵².

Podczas przemówień z okazji tysiąclecia chrztu Polski w Opolu i Kamieniu Śląskim w 1966 roku prymas przypominał zgromadzonym, że „(...) miasto Opole w swoim księciu Władysławie Opolczyku sprawiło całej Polsce Katolickiej nie lada przysługę, powierzając Jasnej Górze obraz Matki Najświętszej, który odtąd powiązał z Jasną Górą nie tylko Opole, ale całą naszą ochrzczonej ziemię ojczystą”⁵³. Znakiem wielowiekowej łączności Opolszczyzny z częstochowskim sanktuarium były nieprzerwane pielgrzymki Ślązaków⁵⁴.

Innym razem prymas przypominał, że Śląsk jest ziemią polską. Tak było podczas poświęcenia nyskiego kościoła pw. śś. Jakuba i Agnieszki: „Wy jesteście, najmilsze Dzieci, naszą podporą, gdy dźwigamy te potężne kolumny, jakby ramiona ducha

⁴⁸ G. Kusz, *Millenium w Opolu w dniach 13 i 14 sierpnia 1966*, „Wiadomości Urzędowe Kurii Biskupiej Śląska Opolskiego”, 21 (1966) nr 9, s. 216.

⁴⁹ S. Wyszyński, *Wśród ziomek świętych Odrowążów. Podczas uroczystości milenijnych w diecezji opolskiej. Kamień Śląski, 14 sierpnia Roku Milenijnego 1966*, w: *Prymas Stefan Kardynał Wyszyński*, s. 131; F. Gabelus, *Kamień Śląski – sanktuarium św. Jacka*, „Wiadomości Urzędowe Diecezji Opolskiej”, 30 (1975) nr 6, s. 181; *Przed dwudziestopięciu laty*, „Rocznik Teologiczny Śląska Opolskiego”, 2 (1970) s. 30; A. Sitek, *Za jakie grzechy. Opole 1960-1976*, Opole 2002, s. 20; Sobeczko, *W trosce o liturgiczne dziedzictwo*, s. 79.

⁵⁰ J. Swastek, *Rządcy archidiecezji wrocławskiej w latach 1945-1995*, Wrocław 1998, s. 101.

⁵¹ S. Wyszyński, *Kazanie J. Em. ks. prymasa Stefana kardynała Wyszyńskiego wygłoszone w prokatedrze św. Krzyża w Opolu w dniu konsekracji ks. bpa Wacława Węciska*, w: *Prymas Stefan Kardynał Wyszyński*, s. 81; tenże, *Pani Opolska w Ziemi Opolskiej – „A była tam Matka Jezusowa...” Na rozpoczęcie uroczystości milenijnych Ziemi Opolskiej. Opole, Katedra, 13 sierpnia 1966 Roku Milenijnego*, w: *Prymas Stefan Kardynał Wyszyński*, s. 103; Wyszyński, *Wśród ziomek świętych Odrowążów*, s. 129.

⁵² Wyszyński, *Pani Opolska*, s. 110.

⁵³ Tamże, s. 100-101; zob. Wyszyński, *Wśród ziomek świętych Odrowążów*, s. 130.

⁵⁴ Wyszyński, *Pani Opolska*, s. 101.

polskiego, który czuwa nad polską Ziemią, to Boże Niebo”⁵⁵. Z wielką satysfakcją S. Wyszyński mówił o powrocie Śląska do Polski: „Jakżeż trzeba się cieszyć (...), że Polska wróciła w swoich wnukach na dziedzictwo swoje. (...) To tak, Najmilsze Dzieci, jakbyśmy po długich latach niewidzenia naszej staruszki matki, wrócili do domu, dostrzegli ją w ubożuchnych i podartych szatach (...). Tak myśmy po wiekach tutaj przyszli na dziedzictwo własne”⁵⁶.

Oprócz przekonywania mieszkańców Śląska o polskości ich ziem, S. Wyszyński starał się umocnić w wiernych ducha katolickiego i polskiego. W kontekście odbudowywanych świątyń przypominał o wielkich wyrzeczeniach Polaków, którzy nieraz kosztem własnego mienia starali się o renowację zniszczonych podczas wojny kościołów. Chwalił, że mimo biedy i niepokoju, wiara polskiego narodu i jego miłość do Boga pozwoliły dokończyć tak niezwykle trudne przedsięwzięcia na Śląsku i w całej Polsce⁵⁷. Gnieźnieńsko-warszawski metropolita nalegał, by zwłaszcza młodzi Polacy podtrzymywali w społeczeństwie łączność ducha polskiego z chrześcijańskim, by pozostali wierni „Bogu, Krzyżowi, Ewangelii, Kościołowi św. i jego pasterzom”⁵⁸.

Z drugiej strony należy jednoznacznie podkreślić, że S. Wyszyński szanował wrażliwość autochtonicznych Ślązaków, którzy niechętnie przyjmowali głoszone w kościołach treści patriotyczne czy narodowe. Starał się rozumieć ich trudności wynikające z polityki komunistycznego państwa. Wyrazem jego delikatności była choćby pozytywna odpowiedź na prośbę F. Jopa o „(...) zgodę na zamianę inwokacji «Maryjo, Królowo Polski» na «Matko Boża Częstochowska». W gruncie rzeczy chodziło o niezrażanie Ślązaków, zaniechanie praktyk rozbijających poczucie jedności, a podejmowanie działań łagodzących przeciwieństwa”⁵⁹. W tym samym duchu uległ namowom A. Nossola, który sakrę biskupią pragnął przyjąć w opolskiej katedrze, a nie – jak chciał prymas – na Jasnej Górze⁶⁰.

Prymas S. Wyszyński od początku czynnie angażował się w organizowanie na Opolszczyźnie życia kościelnego⁶¹. Do jego głównych zasług niewątpliwie należy zaliczyć to, że przyczynił się do mianowania dla Opola, jak i dla pozostałych struktur kościelnych za Ziemiach Zachodnich, w 1951 roku polskiego biskupa⁶². Wypada przypomnieć, że dotychczas administraturami apostołskimi na tzw. Zie-

⁵⁵ S. Wyszyński, *Kazanie, jakie wygłosił J. Em. ks. kardynał Stefan Wyszyński w katedrze nyskiej w dniu jej poświęcenia*, w: *Prymas Stefan Kardynał Wyszyński*, s. 85.

⁵⁶ Tamże, s. 88.

⁵⁷ Tamże, s. 84-86.

⁵⁸ Tamże, s. 86.

⁵⁹ Drygier, *Integracyjna rola rządców kościelnych*, s. 136; zob.: A. Hanich, *Ksiądz infułat Bolesław Kominek, pierwszy administrator apostołski Śląska Opolskiego (1945-1951)*, Opole 2012, s. 123; Mikołajec, *Pasterz*, s. 83; Szymański, *Ks. bp dr Franciszek Jop*, s. 172.

⁶⁰ A. Nossol, *Miałem szczęście w miłości. Z biskupem opolskim rozmawiają Krzysztof Zyzik i Krzysztof Ogiolda*, Opole 2012, s. 75.

⁶¹ Kominek, *Inauguracja milenijnego „Te Deum”*, s. 203.

⁶² Pietrzak, *Zmagania o administratorów apostołskich*, s. 293-295; B. Kominek, *Śląsk zawsze wierny – Śląsk Opolski*, w: *W służbie „Ziem Zachodnich*, s. 131; tenże, *Powitanie J. Em. księdza prymasa*, s. 154.

miach Odzyskanych zarządzali duchowni bez święceń biskupich, co stanowiło dla władz komunistycznych łatwy pretekst do zarzucania Kościołowi antypolskiej polityki na tym obszarze. Był „gorącym promotorem sprawy utworzenia nowych diecezji”⁶³ na Ziemiach Zachodnich, co ostatecznie doszło do skutku w 1972 roku. Misja prymasa na Opolszczyźnie dobiegła końca nieco wcześniej, bo w 1967 roku. Wtedy opolska administracja została poddana bezpośrednio Stolicy Apostolskiej. Zabieg ten był kolejnym krokiem ku usunięciu oznak tymczasowości w kościelnej strukturze na poniemieckich obszarach. Wówczas prawa biskupa rezydencjalnego przejął urzędujący w Opolu bp F. Jop⁶⁴.

Podsumowując zaangażowanie S. Wyszyńskiego w sprawę Kościoła na Śląsku Opolskim, warto przytoczyć słowa F. Jopa z 1970 r.: „Cała działalność Księdza Prymasa Wyszyńskiego, tak różnorodna i twórcza, pełna wiary oraz gorącego umiłowania Kościoła i Narodu pociąga ludzi i budzi głęboką wdzięczność ludzi, którzy bezstronnie potrafią ocenić tę piękną służbę Bogu”⁶⁵. Szczera duszpasterska troska S. Wyszyńskiego o lud Boży zamieszkały na ziemiach nowo przyznanych Polsce, w tym śląskich, była wyraźna. Swoją osobą i aktywnością prymas nie tylko umacniał wiarę śląskich katolików, ale stawał się dla nich gwarantem polskości oraz łącznikiem z całą ojczyzną.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Diecezji Opolskiej (ADO)

sygn. 3/0/0/15/12, Program pobytu Jego Ekscelencji Księdza Prymasa na Opolszczyźnie, k. 2.

sygn. 3/0/0/15/12, Mowa powitalna ks. E. Kobierzyckiego, k. 6.

sygn. 3/0/0/15/12, List prymasa Polski do ks. E. Kobierzyckiego, k. 8.

sygn. 3/0/0/15/12, List prymasa Polski do ks. F. Komora, k. 9.

sygn. 3/0/0/15/12, List prymasa Polski do ks. P. Krawczyka, k. 10.

sygn. 3/0/0/15/12, List prymasa Polski do ks. F. Pietruszki, k. 11.

sygn. 3/0/0/15/12, List prymasa Polski do ks. J. Maciaszka, k. 12.

sygn. 3/0/0/15/12, List prymasa Polski do ks. J. Szymały, k. 13.

sygn. 3/0/0/15/12, List prymasa Polski do ks. J. Hajdy, k. 14.

sygn. 3/0/0/15/12, List prymasa Polski do ks. J. Kądziołki, k. 15.

sygn. 3/0/0/15/12, List prymasa Polski do ks. J. Tomaszewskiego, k. 16.

sygn. 3/0/0/15/12, List prymasa Polski do ks. F. Zapłaty, k. 17.

sygn. 3/0/0/15/12, List prymasa Polski do ks. J. Zachłoda, k. 18.

sygn. 3/0/0/15/12, List prymasa Polski do ks. J. Doli, k. 19.

⁶³ F. Jop, *Odezwa z okazji dwudziestej piątej rocznicy prymasowskiej działalności kardynała Stefana Wyszyńskiego*, „Wiadomości Urzędowe Diecezji Opolskiej”, 29 (1974) nr 2, s. 45.

⁶⁴ *Dekret nominacyjny księdza biskupa na administratora apostolskiego*, „Wiadomości Urzędowe Kurii Biskupiej Śląska Opolskiego”, 22 (1967) nr 7, s. 149.

⁶⁵ Jop, *Odezwa z okazji dwudziestej piątej rocznicy*, s. 45.

- sygn. 3/0/0/15/12, List prymasa Polski do ojców werbistów w Nysie, k. 20.
sygn. 3/0/0/15/12, List prymasa Polski do ojców franciszkanów w Nysie, k. 21.
sygn. 3/0/0/15/12, Program pobytu J.E. Księdza Prymasa w Opolu w dniach od 13 do 15 XII 1952 r., k. 24.
sygn. 4/0/0/23/2, Decretum, k. 1.
sygn. 4/0/0/23/2, List prymasa Polski do biskupa Franciszka Jopa, k. 2.

- Dekret nominacyjny księdza biskupa na administratora apostolskiego*, „Wiadomości Urzędowe Kurii Biskupiej Śląska Opolskiego”, 22 (1967) nr 7, s. 149.
- Jop Franciszek, *Odezwa z okazji dwudziestej piątej rocznicy prymasowskiej działalności kardynała Stefana Wyszyńskiego*, „Wiadomości Urzędowe Diecezji Opolskiej”, 29 (1974) nr 2, s. 44-45.
- Jop Franciszek, *Przemówienie, które wygłosił ks. biskup Fr. Jop podczas rozpoczęcia uroczystości milenijnych w Opolu dnia 13 sierpnia 1966 roku*, „Wiadomości Urzędowe Kurii Biskupiej Śląska Opolskiego”, 21 (1966) nr 9, s. 209-211.
- Kominek Bolesław, *Orędzie ingresowe J. Em. ks. Kardynała Bolesława Kominka do duchowieństwa i ludu Bożego archidiecezji wrocławskiej*, „Wrocławskie Wiadomości Kościelne”, 28 (1973) nr 5, s. 124-132.
- Kominek Bolesław, *Powitanie J. Em. księdza prymasa przez księdza biskupa w katedrze wrocławskiej w dniu 1 kwietnia br.*, „Wrocławskie Wiadomości Kościelne”, 12 (1957) nr 5, s. 153-155.
- Komunikat prasowy Rządu o likwidacji stanu tymczasowości w administracji kościelnej na Ziemiach Zachodnich (27 stycznia 1951)*, w: P. Raina, *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945-1989*, t. I, Poznań 1994, s. 283-284.
- Wyszyński Stefan, *Kazanie, jakie wygłosił J. Em. ks. kardynał Stefan Wyszyński w katedrze nyskiej w dniu jej poświęcenia*, w: *Prymas Stefan Kardynał Wyszyński na Ziemi Opolskiej*, red. B. Woźniak, Opole 2001, s. 83-89.
- Wyszyński Stefan, *Kazanie J. Em. ks. prymasa Stefana kardynała Wyszyńskiego wygłoszone w prokatedrze św. Krzyża w Opolu w dniu konsekracji ks. bpa Wacława Wyciska*, w: *Prymas Stefan Kardynał Wyszyński na Ziemi Opolskiej*, red. B. Woźniak, Opole 2001, s. 77-82.
- Wyszyński Stefan, *Pani Opolska w Ziemi Opolskiej – „A była tam Matka Jezusowa...” Na rozpoczęcie uroczystości milenijnych Ziemi Opolskiej. Opole, Katedra, 13 sierpnia 1966 Roku Milenijnego*, w: *Prymas Stefan Kardynał Wyszyński na Ziemi Opolskiej*, red. B. Woźniak, Opole 2001, s. 100-111.
- Wyszyński Stefan, *Pro memoria*, t. I, 1948-1952, Warszawa 2017.
- Wyszyński Stefan, *Pro memoria*, t. II, 1953, Warszawa 2017.
- Wyszyński Stefan, *Pro memoria*, t. VI, 1959, Warszawa 2019.
- Wyszyński Stefan, *Wśród ziomek świętych Odrowążów. Podczas uroczystości milenijnych w diecezji opolskiej. Kamień Śląski, 14 sierpnia Roku Milenijnego 1966*, w: *Prymas Stefan Kardynał Wyszyński na Ziemi Opolskiej*, red. B. Woźniak, Opole 2001, s. 128-139.

Opracowania

- Baron Josef Johann, *Kirche zwischen Nationalismus und Kommunismus. Das Ringen der apostolischen Administratoren von Oppeln um eine zeitgerichte Seelsorge in Oberschlesien 1945-1972*, Frankfurt 1997.
- Biskup Franciszek Jop 1897-1976. Wspomnienia w 40. rocznicę śmierci*, red. H.J. Sobeczko, Opole 2016.

- Biskup Franciszek Jop. W 40. rocznicę śmierci pasterza diecezji opolskiej*, red. P. Górecki, Opole 2016.
- Czaja Andrzej, *Decydującą wartością w życiu abpa Nossola jest format jego człowieczeństwa*, w: K. Zyzik, K. Ogiolda, *Arcybiskup Nossol. Radość jednania*, Opole 2012, s. 159-164.
- Dola Kazimierz, *Kościół katolicki na Opolszczyźnie w latach 1945-1965*, „Nasza Przeszłość”, 22 (1965) s. 69-112.
- Dola Kazimierz, *Uroczystości seminaryjne i pamiętne wizyty*, „Wiadomości Urzędowe Diecezji Opolskiej”, 29 (1974) nr 11-12, s. 368-370.
- Drygier Mariusz, *Integracyjna rola rządców kościelnych na Śląsku w latach 1945-1992*, Opole 2020.
- Grabelus Franciszek, *Kamień Śląski – sanktuarium św. Jacka*, „Wiadomości Urzędowe Diecezji Opolskiej”, 30 (1975) nr 6, s. 178-183.
- Hanich Andrzej, *Góra Świętej Anny. Sanktuarium Diecezji Opolskiej*, Opole 1993.
- Hanich Andrzej, *Ksiądz infułat Bolesław Kominek, pierwszy administrator apostolski Śląska Opolskiego (1945-1951)*, Opole 2012.
- Kaszuba Elżbieta, *Dzieje Śląska po 1945 roku*, w: *Historia Śląska*, red. M. Czaplinski, Wrocław 2002, s. 425-551.
- Kopiec Jan, *Biskup wśród swojego ludu. Życie i posługa biskupa Wacława Wyciska (1912-1984)*, Opole 2009.
- Kopiec Jan, *Grzondziel Henryk*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 6, red. J. Walkusz, Lublin 1993, kol. 358-359.
- Kopiec Jan, *Kobierzycki Emil*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 9, red. A. Szostek, Lublin 2002, kol. 221-222.
- Kopiec Jan, *Kobierzycki Emil*, w: *Słownik biograficzny katolickiego duchowieństwa śląskiego*, red. M. Pater, s. 176-177.
- Kopiec Jan, *Ksiądz biskup Henryk Grzondziel (1897-1968), sufragan opolski*, „Nasza Przeszłość”, 47 (1977) s. 259-284.
- Kopiec Jan, *Miejsce kardynała Stefana Wyszyńskiego w dziejach diecezji opolskiej*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego”, 21 (2001) s. 341-352.
- Kopiec Jan, *Wycisk Wacław*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 20, red. E. Gigilewicz, Lublin 2014, kol. 1046.
- Kusz Gerard, *Millenium w Opolu w dniach 13 i 14 sierpnia 1966*, „Wiadomości Urzędowe Kurii Biskupiej Śląska Opolskiego”, 21 (1966) nr 9, s. 216-219.
- Liszka Joachim, *Powojenna działalność na Śląsku Opolskim*, w: *Dei virtus. Kardynałowi Bolesławowi Kominkowi w hołdzie*, red. J. Krucina, Wrocław 1974, s. 215-241.
- Mikołajec Józef, *Jop Franciszek*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 8, red. A. Szostek, Lublin 2000, kol. 76.
- Mikołajec Józef, *Pasterz. Działalność biskupa Franciszka Jopa w diecezji opolskiej (1956-1976)*, Opole 1992.
- Nossol Alfons, *Miałem szczęście w miłości. Z biskupem opolskim rozmawiają Krzysztof Zyzik i Krzysztof Ogiolda*, Opole 2012.
- Pater Józef, *Kominek Bolesław*, w: *Słownik biograficzny katolickiego duchowieństwa śląskiego*, red. M. Pater, s. 180-184.
- Pietrzak Jerzy, *Działalność kard. Augusta Hlonda jako wysłannika papieskiego na Ziemiach Odzyskanych w 1945 r.*, „Nasza Przeszłość”, 42 (1974) s. 195-249.
- Pietrzak Jerzy, *Pełnia prymasostwa. Ostatnie lata prymasa Polski kardynała Augusta Hlonda 1945-1948*, t. 1-2, Poznań 2009.

- Pietrzak Jerzy, *Zmagania o administratorów apostołskich Ziemi Odzyskanych w latach 1950-1951*, w: *Wokół Kościoła i władzy. Studia dedykowane ks. prof. dr. hab. Zygmuntowi Zielińskiemu w 90 rocznicę urodzin*, red. R. Łatka, J. Wołczański, D. Zamiała, Warszawa 2021, s. 290-318.
- Prymas Stefan Kardynał Wyszyński na Ziemi Opolskiej*, red. B. Woźniak, Opole 2001.
- Przed dwudziestupięćciu laty*, „Rocznik Teologiczny Śląska Opolskiego”, 2 (1970) s. 27-31.
- Pysiewicz-Jędrusik Renata, Pustelnik Andrzej, Konopska Beata, *Granice Śląska. Zmiany granic Śląska w czasie i przestrzeni. Śląsk na dawnej mapie. Obraz Sudetów w dawnej kartografii*, Wrocław 1998.
- Sitek Alojzy, *Za jakie grzechy. Opole 1960-1976*, Opole 2002.
- Sobeczko Helmut Jan, *W trosce o liturgiczne dziedzictwo. Życie i działalność duszpastersko-liturgiczna biskupa Franciszka Jopa (1897-1976)*, Opole 1986.
- Swastek Józef, *Rządcy archidiecezji wrocławskiej w latach 1945-1995*, Wrocław 1998.
- Swastek Józef, *Urban Wincenty*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 19, red. E. Gigilewicz, Lublin 2013, kol. 1387-1388.
- Szymański Andrzej, *Ks. bp dr Franciszek Jop – prawodawca i organizator diecezji opolskiej*, Opole 2007.
- Wala Franciszek, *Uroczystości konsekuracyjne związane z nadaniem przez J. Em. księdza Stefana Kardynała Wyszyńskiego sakry biskupiej J. Em. ks. Wacławowi Wyciskowi*, w: *Prymas Stefan Kardynał Wyszyński na Ziemi Opolskiej*, red. B. Woźniak, Opole 2001, s. 71-76.
- Wójcicki Ryszard, *Kościół rzymskokatolicki wobec ziem zachodnich i północnych*, Warszawa 1976.
- W służbie „Ziem Zachodnich”*. Bolesław Kominek, z teki pośmiertnej wybrał i przygotował do druku J. Krucina, Wrocław 1977.

TROSKA PASTERSKA STEFANA WYSZYŃSKIEGO O ADMINISTRACJĘ APOSTOLSKĄ ŚLĄSKA OPOLSKIEGO W LATACH 1949-1967

Streszczenie

Przyznane Polsce po II wojnie światowej ziemie poniemieckie, wśród nich wydzielony z archidiecezji wrocławskiej obszar administracji apostolskiej Śląska Opolskiego, Stolica Apostolska już w 1945 roku poddała pod zarząd prymasa Polski: najpierw Augusta Hlonda, a po jego śmierci w 1948 roku – Stefana Wyszyńskiego, który objął oficjalnie swój urząd na początku 1949 roku. Troska o lud Boży na Opolszczyźnie była zatem częścią jego szerszej misji wobec Kościoła na Ziemiach Zachodnich. W latach 1949-1967 prymas przybył do opolskiej administracji osiem razy. Jesienią 1949 roku zwizytował nowo utworzone seminarium duchowne w Opolu oraz wziął udział jako prelegent w specjalnym kursie dla księży, którego celem była integracja duchowieństwa. W 1951 roku przyjechał, aby zapobiec schizmie wywołanej bezprawną ingerencją władz państwowych w nominacje legalnych rządców kościelnych na Ziemiach Odzyskanych. W kolejnych latach był witany na Śląsku Opolskim m.in. jako szafarz sakramentów i konsekратор biskupów. Wizyty te były dla S. Wyszyńskiego okazją do umocnienia wiary śląskich katolików i ich jedności z Kościołem, miały też podkreślić trwałość przynależności Śląska do Polski. Kardynał podejmował również wysiłki w celu utworzenia na Ziemiach Odzyskanych stałej administracji kościelnej. Jego rola na Śląsku Opolskim, jak i w pozostałych administraturach apostolskich została zmniejszeniu w 1956 roku, kiedy to władze państwowe wyraziły zgodę na sprawowanie rządów kościelnych przez wyznaczonych przez Stolicę Apostolską biskupów – na Opolszczyźnie urząd objął Franciszek Jop. Zwieńczeniem działań S. Wyszyńskiego było poddanie opolskiej administratury bezpośrednio Stolicy Apostolskiej w 1967 roku.

Słowa kluczowe: Stefan Wyszyński; Opole; administracja apostolska; diecezja; Śląsk

HALINA DUDAŁA* – KRAKÓW

INWENTARZ ZESPOŁU AKT KLASZTORU PW. ŚW. MARCINA SIÓSTR KARMELITANEK BOSYCH W KRAKOWIE¹

INVENTORY OF THE RECORDS OF THE ST MARTIN'S MONASTERY OF THE DISCALCED CARMELITE NUNS IN KRAKÓW

Abstract

The Monastery of the Discalced Carmelite nuns in Kraków on Grodzka Street was the first female foundation in Poland of the Order of the Blessed Virgin Mary of Mount Carmel, reformed in the 16th century by St Teresa of Avila and St John of the Cross. The Discalced Carmelite nuns arrived in Kraków in 1612 and resided in their original abode until the monastery became dissolved in 1787. At that time, the documents of the monastery were transferred to the archives of the second monastery of the nuns of the same order in Kraków, that is, to the archives of the monastery of St Teresa of Jesus and St John of the Cross in the Wesola district. The first attempt to inventory the holdings of this archive was made as early as 1961 by Professor Benignus Wanat, OCD. The creation of the now-published inventory was preceded by preliminary studies, focusing particularly on the order's own regulations regarding the documentation produced and its archiving practices. The resource base of the archives of St Martin's Monastery in Kraków consists of 190 archival units representing 12.5 linear meters of files. They are divided into 10 series reflecting the overall daily life of the community entirely devoted to asceticism and contemplation.

Keywords: Discalced Carmelite nuns; archival inventory; St Martin's Monastery; Kraków; 17th-18th century

Translated by Marek Robak-Sobolewski

* Halina Dudala – dr hab. historii, Instytut Historii i Archiwistyki, Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie

e-mail: halina.dudala@up.krakow.pl

<https://orcid.org/0000-0003-4620-1070>

¹ Tekst artykułu powstał przy okazji realizacji projektu finansowanego przez Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych w ramach konkursu „Wspieranie działań archiwalnych 2020” –

Klasztor karmelitanek bosych w Krakowie przy ul. Grodzkiej był pierwszą w Polsce żeńską fundacją zreformowanego w XVI wieku przez św. Teresę z Avila (Teresa Sánchez de Cepeda y Ahumada, 1515-1582) i św. Jana od Krzyża (Juan de Yepes y Alvarez, 1542-1591) Zakonu Najświętszej Maryi Panny z Góry Karmel. Karmelitanki bose przybyły do Krakowa z Niderlandów w dniu 26 maja 1612 roku na skutek zabiegów karmelitów bosych osiadłych w Krakowie już w 1605 roku oraz dzięki wsparciu finansowemu nawróconej z kalwinizmu Beaty Konstancji z Myszkowskich Bużeńskiej (1565-1627), wdowy po staroście brzeźnickim i dobczyckim Piotrze Bużeńskim (1559-1583), która w 1618 roku sama także wstąpiła do ufundowanego przez siebie klasztoru². Na fundację polską przybyły trzy Niderlandki: Maria od Trójcy Świętej (z klasztoru w Brukseli), Małgorzata od Jezusa (Małgorzata de Maulde, 1586-1656), Krystyna od św. Michała (Christine van de Putte, 1579-1628), Fryzjka – Katarzyna od św. Józefa (Katarzyna Sitcis, zm. 1645) oraz Angielka – Teresa od Jezusa (Teresa Ward, zm. po 1648)³. Oprócz Krystyny od św. Michała oraz Katarzyny od św. Józefa pozostałe zakonnice w latach 1614-1617 powróciły do macierzystych klasztorów w Niderlandach⁴. Krakowski konwent szybko powiększył się o polskie kandydatki i w liczbie ok. 17 zakonnice zajmował w latach 1612-1618 zakupioną przez K. Bużeńską kamienicę położoną naprzeciwko kościoła św. Marcina. W 1618 roku po otrzymaniu kamienic zlokalizowanych w bezpośredniej bliskości tego kościoła (kamienica Anny ze Stemберку Ostrogskiej, dwór Pieniążkowej oraz kamienica Wawrzyńca Gembickiego) wspólnota zakonna przeniosła się do budynków dawnego domu księży emerytów, przy którym w latach 1620-1621 zbudowała klasztor. Na miejscu dawnego drewnianego kościoła św. Marcina wniesiona została w latach 1638-1644 murowana świątynia pw. św. Marcina i św. Józefa, zaprojektowana przez Włocha, nadwornego architekta Zygmunta III Wazy – Jana Trevano, a konsekrowana przez biskupa krakowskiego Piotra Gembickiego w dniu 24 kwietnia 1644 roku. Krakowski klasztor św. Marcina przyczynił się do powstania kolejnych sześciu fundacji karmelitańskich na terenie Rzeczypospolitej: w Lublinie (1624), Wilnie (1638), Lwowie (1642), Warszawie (1649), Poznaniu (1665) oraz drugiego klasztoru w Krakowie (1725)⁵.

Klasztory karmelitanek bosych były w pełni autonomiczne. Na czele wspólnoty stała przeorysza wybierana przez kapitułę na trzyletnią kadencję i wspomagana przez podprzeoryszę, mistrzynię nowicjatu, klucznicę i szafarkę (zakonnice odpowiedzialne za bieżące sprawy finansowe) oraz zelatorki (czuwały nad uchybieniami)⁶.

Opracowanie zasobu Archiwum Klasztoru Sióstr Karmelitanek Bosych w Krakowie, ul. Kopernika 44 (etap pierwszy).

² B.J. Wanat, *Zakon karmelitów bosych w Polsce. Klasztory karmelitów i karmelitanek bosych 1605-1975*, Kraków 1979, s. 55-58, 625.

³ M. Borkowska OSB, *Leksykon zakonnic polskich epoki przedrozbiorowej*, t. II, *Polska Centralna i Południowa*, Warszawa 2005, s. 253.

⁴ C. Gil OCD, *Słownik polskich Karmelitanek Bosych 1612-1914*, Kraków 1999, s. 13-16.

⁵ M. Borkowska OSB, *Zakony żeńskie w Polsce w epoce nowożytnej*, Lublin 2010, s. 336-340.

⁶ Św. Teresa od Jezusa, *Konstytucje*, w: *Dziela*, t. III, Kraków 1995, s. 196-198.

Początkowo wszystkie klasztory karmelitańskie na ziemiach polskich, zarówno męskie, jak i żeńskie, należały do włoskiej Kongregacji pw. św. Eliasza, a od 1617 roku tworzyły już polską Kongregację pw. Świętego Ducha. Nad funkcjonowaniem kongregacji czuwał prowincjał, który co najmniej raz w trakcie swojej trzyletniej kadencji wizytował każdy klasztor. Badał wówczas całokształt życia wspólnoty w kontekście zachowania praw, karności zakonnej oraz administracji domu. Ponadto kontrolował wszelkie urzędowe księgi w klasztorze, co uwierzytelniał własnym podpisem i pieczęcią⁷.

Karmelitanki bose prowadziły życie w całości poświęcone ascezie i kontemplacji, toteż w należącym do ich klasztoru kościele św. Marcina nie organizowano duszpasterstwa zwyczajnego, nie działały przy nim także bractwa religijne. W XVII wieku rytm życia krakowskiego konwentu często zakłócany był zaś przez wojny i kolejne fale epidemii, w czasie których konwent szukał schronienia w majątkach biskupa krakowskiego, klasztorach bądź majątkach należących do karmelitów bosych oraz w siedzibach dobrodziejów klasztoru. W czasie najazdu szwedzkiego w 1655 roku krakowski klasztor i kościół św. Marcina uległy częściowemu zniszczeniu, a wspólnota zakonna aż do 1657 roku przebywała w klasztorze karmelitanek bosych w czeskiej Pradze. W dniu 9 października 1787 roku decyzją administratora diecezji krakowskiej, a zarazem prymasa Polski Michała Jerzego Poniatowskiego klasztor przy ulicy Grodzkiej został zlikwidowany, a 20 przebywających w nim zakonnic przeniesiono do drugiego krakowskiego klasztoru św. Teresy od Jezusa i św. Jana od Krzyża, założonego w 1725 roku, położonego w ówczesnej dzielnicy Wesoła (obecnie ulica Kopernika)⁸.

Zgodnie z konstytucjami pierwotnymi mniszek bosych Zakonu Najświętszej Maryi Panny z Góry Karmel, spisany przez reformatorkę św. Teresę z Avila już w latach 1567-1568, a zatwierdzonymi w 1581 roku na kapitule prowincjalnej w Alcalá, „Dla przechowywania pism i depozytów klasztoru powinna być skrzynia o trzech kluczach (*arca trium clavium*), z których jeden zachowywać będzie przeorysza, a pozostałe dwa – starsze klucznice”⁹. Także w krakowskim klasztorze św. Marcina *arca trium clavium* stanowiła niewątpliwie już od 1612 roku załóżek właściwego archiwum domowego, a zapewne była też jednym ze sprzętów przywiezionych przez mniszki z Niderlandów, podobnie jak zakrystyjny stół z marmurowym blatem i szafą w podstawie¹⁰. Wydane po raz pierwszy w 1631 roku oraz znane w rękopiśmiennych tłumaczeniach w środowisku polskich karmelitów i karmelitanek bosych *Instrukcje różnych urzędów zakonnych*, opracowane

⁷ J. Zieliński, *Polskie archiwum karmelitów bosych: historia, wybitne postaci, metoda i zbiory*, „Itinera Spiritualia”, 12 (2019) s. 137-158.

⁸ C. Gil OCD, *Karmelitanki bose w Polsce*, Kraków 2011, s. 93.

⁹ Św. Teresa Wielka, *Konstytucje*, s. 196.

¹⁰ J. Daranowska-Łukaszevska, M. Trzupek, M. Rogóż, *Badania naukowe historyczno-konserwatorskie dotyczące drugiej zakrystii kościoła ss. karmelitanek bosych przy ul. Kopernika 44 w Krakowie*, Kraków 2004 [mps w Archiwum Klasztoru Karmelitanek Bosych na Wesołej (dalej: AKKBW)], nlb.

przy udziale Pawła Szymona od Jezusa Maryi¹¹ dla włoskiej kongregacji zakonu, określały, że w archiwum domowym powinny być złożone urzędowe księgi własne, czyli kroniki klasztorne, księgi wizyt generałów i prowincjałów, księgi dóbr klasztoru, księgi dochodów, rozchodów i obligacji mszalnych, księgi zmarłych zakonników i zakonnice z krótkimi biogramami, księgi profesji zakonnych, księgi z informacjami o przyjmowanych nowicjuszach i nowicjuskach oraz akta osobiste zakonników i zakonnice, czyli personalia¹². W archiwum przechowywano również dwa kopiarusze przeznaczone do wpisywania akt kapituł i definitoriów generalnych oraz kapituł i definitoriów prowincjalnych. Kopiarusze te uwierzytelniał prowincjał w czasie wizyt kanonicznych. Z ksiąg drukowanych archiwum miało posiadać konstytucje zakonu, ordynarium, manuale, instrukcje urzędów zakonnych oraz kalendarze liturgiczne. Ponadto składać w nim należało pisma o charakterze publicznym: dokumenty i rozporządzenia władz kościelnych i świeckich, breve papieskie, testamenty, kontrakty kupna i sprzedaży, oblaty itp.¹³ Na podstawie zachowanych materiałów archiwalnych pochodzących z klasztoru św. Marcina można wnosić, że wszystkie z wymienionych w *Konstytucjach* oraz *Instrukcjach urzędów zakonnych* rodzaje dokumentacji w nim także się znajdowały. Z biegiem czasu zasób tego archiwum znacznie się powiększył i niemożliwe stało się przechowywanie licznych dokumentów i ksiąg w jednej skrzyni, choć nadal pełniła ona swoją pierwotną funkcję¹⁴. Na archiwum klasztoru zaczęto jednak z czasem przeznaczać oddzielne pomieszczenie, powierzając pieczę nad nim przeorowskiej. Było to też bez wątpienia jedno z najbardziej strzeżonych miejsc w obrębie klasztoru. Zgodnie bowiem ze wspomnianymi *Instrukcjami* z 1635 roku, których anonimowe tłumaczenie pochodzące z XVII wieku przechowywane jest w zasobie archiwum,

W koźdym klastorze niech będzie miejsce iakie scianami murowanemi zewsząd opatrzone y bezpieczone, blisko Celle Prouizorki, y do ktoregoby przez iey Celle przystęp był na ktoremby to miejscu wczesnie mogło stac to schowanie abo skrzynia trzech kluczy swemi podzielona komorkami, y tak wielka w ktoreby się rzeczy pomienione zmiescic mogły¹⁵.

¹¹ Paweł Szymon od Jezusa Maryi (Rivarola) z Genui (1576-1643). Decyzją Klemensa VIII przełożony grupy misyjnej do Persji. Podejmował starania i przygotowania pod fundację zakonu w Polsce. W latach 1614-1617 przeor klasztoru Niepokalanego Poczęcia NMP w Krakowie. Generał zakonu w latach 1623, 1632, 1641. Zob. B.J. Wanat OCD, *Wkład i zasługi włoskich karmelitów bosych w powstanie Prowincji Ducha Świętego w Polsce w I. połowie X VII wieku*, „Analecta Cracoviensia”, 27 (1995) s. 648.

¹² *Instrukciones Fratrum Discalceatorum Congregationis S. Eliae Ordinis Beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo*, Romae 1693, s. 127-129.

¹³ Tamże, s. 130-131.

¹⁴ Przechowywana w krakowskim klasztorze pw. św. Teresy od Jezusa i św. Jana od Krzyża drewniana *arca atrium clavium* (skrzynia o trzech kluczach) nadal pełni funkcję opisaną w *Konstytucjach* i w *Instrukcjach urzędów zakonnych*. Druga skrzynia tego rodzaju znajduje się w Muzeum Karmelitańskim w Czernej.

¹⁵ AKKBW, Instrukcyje roznych urzedow zakonnych, sygn. 31, s. 32r. O początkach krakowskiego archiwum klasztoru karmelitanek bosych zob. H.J. Dudała, „*Hic liber in archivio conventus asservandus*” czyli o archiwum klasztoru św. Marcina karmelitanek bosych w Krakowie (1612-1655), „Archiwa – Kancelarie – Zbiory”, 12(14) (2021) s. 145-165.

Jak już wspomniano, troska o bezpieczeństwo akt stawała się szczególnym wyzwaniem dla krakowskiej wspólnoty karmelitanek bosych w trakcie licznych w XVII i XVIII wieku, często nawet kilkuletnich pobytów konwentu poza własnym klasztorem, spowodowanych przez wojny i nawracające fale epidemii. W sumie w latach 1612-1787 krakowskie mniszki z klasztoru św. Marcina co najmniej dziesięciokrotnie (1613, 1622-1623, 1624, 1652-1653, 1655-1657, 1662, 1677, 1678-1679, 1702, 1707-1711) opuszczały miasto, zabierając ze sobą w podróż archiwum domowe, pozostawiając natomiast w murach klasztoru zabezpieczone, najczęściej poprzez zamurowanie, bibliotekę oraz kosztowności. Przypuszczać zatem należy, iż największe straty dotknęły zasób archiwum klasztoru św. Marcina właśnie w trakcie przymusowych tułaczek i podróży. Nie zachował się ani jeden pochodzący z XVII i XVIII wieku inwentarz zawartości „skrzyni o trzech kluczach”. Jednak liczne materiały archiwalne, które przetrwały, świadczą o wielkiej wadze, jaką ówczesne mniszki, a zwłaszcza kolejne przeorysze przykładały do zabezpieczenia przewożonej dokumentacji klasztornej. Po likwidacji klasztoru św. Marcina w 1787 roku całe jego archiwum oraz biblioteka przeniesione zostały do drugiego klasztoru mniszek tej reguły w Krakowie, czyli do klasztoru pw. św. Teresy od Jezusa i św. Jana od Krzyża w dzielnicy Wesoła. Przeprowadzone w XIX wieku kolejne kasaty i likwidacje karmelitańskich żeńskich wspólnot zakonnych spowodowały, iż do Krakowa już w 1818 roku przywiezione zostało archiwum konwentu z Warszawy (w nim także archiwalia konwentów ze Lwowa i Wilna), a w 1874 roku z Poznania.

Zasób archiwum klasztoru św. Marcina w Krakowie obejmuje 190 jednostek archiwalnych, stanowiących 12,5 metra bieżącego akt. Najczęściej występującą postacią kancelaryjną dokumentacji są księgi wpisów, na które składają się: posiedzenia kapituły i wybory władz konwentu, profesje zakonne, kroniki, żywoty zmarłych zakonnic, zwyczaje zakonne, porządek dnia dla nowicjuszek, przychody i wydatki, przywileje i zobowiązania konwentu, czynsze klasztoru św. Marcina, konferencje, rozważania, pouczenia i kazania wygłaszane w trakcie wizytacji klasztoru oraz w czasie rekolekcji, ceremoniarze, reguła i konstytucje zakonne, zbiory modlitw, wypisy z literatury ascetyczno-mistycznej etc. (101 j.a., 53,1%). Istotną, choć niewielką częścią zasobu są dokumenty pergaminowe i papierowe zawierające papieskie przywileje i odpusty udzielane krakowskiemu klasztorowi (18 j.a., 9,4%). Licznie reprezentowaną grupę stanowią akta luźne, zawierające przede wszystkim korespondencję, teksty rozważań i modlitw, wiersze i pieśni religijne, teksty przedstawień teatralnych, sentencji oraz notatki osobiste zakonnic (64 j.a., 33,6%). W zespole występują ponadto pojedyncze posyty, a zachowane na obwolutach i wypustkach niektórych z nich opisy wskazują na próby opracowania tej części akt na przełomie XIX i XX wieku (8 j.a., 4,2%). Do zespołu akt klasztoru św. Marcina należą też rysunek jego zabudowań i ogrodu (1 j.a., 0,5%) oraz materiały obcego pochodzenia (1 j.a., 0,5%).

Większość dokumentów tworzących omawiany zespół spisana została w języku polskim oraz łacińskim, a pojedyncze – zwłaszcza najstarsza część korespondencji krakowskich mniszek z klasztorami we Włoszech i Niderlandach – w języku włoskim oraz niderlandzkim.

Po likwidacji klasztoru św. Marcina w 1787 roku jego archiwum w całości zostało przeniesione do klasztoru na Wesołej i włączone w skład jego archiwum. Brak zachowanych spisów akt bądź inwentarzy archiwalnych pochodzących z końca XVIII, jak również z XIX wieku i dotyczących tak klasztoru św. Marcina, jak i klasztoru z Wesołej nie pozwala na precyzyjne odtworzenie sposobu postępowania połączonych konwentów wobec akt po zlikwidowanym klasztorze św. Marcina. Analiza zachowanych materiałów archiwalnych wykazała zaś, że nieliczne księgi urzędowe klasztoru św. Marcina kontynuowane były także po 1787 roku¹⁶. Prawdopodobnie miało to bezpośredni związek z faktem, iż do 1811 roku połączonymi wspólnotami rządziły na przemian mniszki z klasztoru św. Marcina oraz klasztoru z Wesołej. Dopiero w 1812 roku na przeoryszę wybrana została zakonnica z klasztoru lwowskiego, a zatem wywodząca się spoza obydwu krakowskich wspólnot¹⁷.

Pierwszy inwentarz archiwum klasztoru karmelitanek bosych w Krakowie na Wesołej opracowany został dopiero w 1961 roku przez o. prof. Benignusa Wanata OCD¹⁸. Pomimo wydzielenia w nim części zatytułowanej „Akta i korespondencja klasztoru Karmelitanek bosych św. Marcina w Krakowie”¹⁹, duża część dokumentacji wytworzonej przez ten klasztor nie została do niej włączona, lecz stanowiła integralną część zespołu akt klasztoru św. Teresy od Jezusa i św. Jana od Krzyża. Z kolei część ksiąg urzędowych klasztoru św. Marcina (np. kroniki, żywoty zmarłych zakonnic, księga profesji zakonnych, księga elekcji), ale także część rękopisów będących jego wytworami i własnością (np. księga zwyczajów domowych) włączono wówczas do zasobu biblioteki klasztoru na Wesołej. Doszło w ten sposób do podziału zespołu akt najstarszego polskiego klasztoru karmelitanek bosych na dwie części – archiwalną (wtopioną jednak w dokumentację wytworzoną przez młodszy konwent z Wesołej) oraz biblioteczną (pochodzenie wielu rękopisów i ksiąg, choć nadal możliwe do odtworzenia dzięki charakterystycznym notom proweniencyjnym, zostało w niej niejako „rozmyte” w połączonym księgozbiórze obydwu konwentów). Podkreślić jednocześnie należy, że w żadnym z dwóch zachowanych spisów książek tworzących bibliotekę klasztorną na Wesołej (1844, 1874) nie zostały wymienione księgi urzędowe klasztoru św. Marcina ani też żaden z rękopisów włączonych do jej zasobu dopiero

¹⁶ AKKBW, Księga akcepty i wydatków klasztoru karmelitanek bossych przy kościele S. Marcina y S[więtego] O[jca] N[aszego] Jozefa będących gdzie y wizyty W[ielebnych] O[jców] N[aszych] wizytatorów generalnych y prowincjalnych od Roku P[ąńskiego] 1760, 1760-1788, sygn. 184; tamże, Księga akcepty y wydatków klasztoru karmelitanek bossych przy kościele S[więtego] Marcina y S[więtego] O[jca] N[aszego] Jozefa będących, gdzie y wizyty W[ielebnych] O[jców] N[aszych] wizytatorów generalnych y prowincjalnych od Roku P[ąńskiego] 1780, 1780-1822, sygn. 185.

¹⁷ Przepuszczenie to pozwolił zweryfikować dopiero pogłębione badania w zakresie porządkowanej obecnie dokumentacji wytworzonej przez klasztor z Wesołej.

¹⁸ B.J. Wanat, *Inwentarz archiwum siostr karmelitanek bosych w Krakowie na Wesołej*, Kraków 1961 [mps w AKKBW]. W roku 2007 *Inwentarz* opracowany przez B. Wanata OCD został poprawiony i uzupełniony przez ówczesną archiwistkę klasztoru, jednak nie wprowadzono żadnych zmian w zakresie akt wytworzonych przez klasztor św. Marcina w Krakowie. W 1961 roku B. Wanat OCD opracował także *Inwentarz rękopisów biblioteki SS. Karmelitanek Bosych w Krakowie na Wesołej*.

¹⁹ Wanat, *Inwentarz rękopisów biblioteki SS. Karmelitanek Bosych w Krakowie na Wesołej*, s. 4.

w 1961 roku²⁰. Jako nadrzędne zadanie towarzyszące opracowaniu zespołu akt klasztoru św. Marcina w Krakowie przyjęto zatem przede wszystkim jego wyodrębnienie zarówno spośród materiałów archiwalnych tworzących zespół akt klasztoru na Wesołej, jak i z działu rękopisów biblioteki klasztornej, a w dalszej kolejności scalenie wyodrębnionych materiałów archiwalnych, uformowanie jednostek oraz ich wewnętrzne uporządkowanie. Na podstawie literatury przedmiotu, jak również ustaleń poczynionych w wyniku kwerendy w badanym archiwum, kwerendy przeprowadzonej w Archiwum Krakowskiej Prowincji Karmelitów Bosych oraz w wybranych zespołach akt przechowywanych w Archiwum Narodowym w Krakowie dokonano szczegółowych studiów wstępnych nad wytwórcą tych akt, czyli nad dziejami klasztoru św. Marcina w Krakowie oraz kolejnymi generacjami żyjących i działających w nim mniszek. Na tym etapie pracy istotne było zapoznanie się z przepisami prawa kanonicznego doby potrydenckiej dotyczącymi archiwów kościelnych, a szczególnie prawa własnego zakonu karmelitańskiego w zakresie wytwarzanej na różnych szczeblach jego struktur organizacyjnych dokumentacji, jej obiegu i kontroli, a także z zasadami funkcjonowania karmelitańskich archiwów zakonnych. Kolejną ważną czynnością badawczą była analiza wszelkich zachowanych adnotacji proveniencyjnych znajdujących się zwłaszcza w księgach oraz rękopisach włączonych w 1961 roku do zasobu biblioteki. Pomocne w tym względzie okazały się ustalenia biograficzne dotyczące autorów i autorek części rękopisów. W przypadku braku daty powstania rękopisu i braku noty proveniencyjnej pozwoliły one bowiem w wielu przypadkach na stwierdzenie autorstwa rękopisów, zaś w innych na wykluczenie możliwości ich powstania w klasztorze na Wesołej. Wydzielono 10 następujących serii tworzących zespół akt klasztoru św. Marcina w Krakowie:

1. Dokumenty papieskie (sygn. 1-18);
2. Dokumenty władz zakonnych (sygn. 19-21);
3. Organizacja klasztoru: reguła, konstytucje, ceremoniarze, zwyczajniki, wybory przełożonych, profesje zakonne (sygn. 22-46);
4. Życie religijne klasztoru: kult, nabożeństwa, uroczystości religijne, pieśni religijne, rozważania i notatki duchowe, kazania, egzorty, certamina (sygn. 47-133);
5. Kroniki, żywoty (sygn. 134-152);
6. Korespondencja (sygn. 153-169);
7. Akta majątkowe (sygn. 170-183);
8. Akta gospodarcze (sygn. 184-185);
9. Plany, mapy, projekty (sygn. 186-189);
10. Akta obcego pochodzenia (sygn. 190).

²⁰ AKKBW, Zespół akt klasztoru św. Teresy od Jezusa i św. Jana od Krzyża, Inwentarz kościoła i klasztoru Zgromadzenia przy Krakowie pod tytułem Panien Karmelitanek Bosych na Wesołej pod tytułem S. Teresy fundowanych sporządzony w roku 1844, Konsygnacja książek w bibliotece klasztornej PP. Karmelitanek bosych na Wesołej przy Krakowie znajdujących się, a pod N^m 14 Tytułu I niniejszego Inwentarza cytowanych, sygn. 37, s. 1-7; tamże, Inwentarz Zgromadzenia PP. Karmelitanek bosych egzystujących na Przedmieściu Wesoła w Krakowie pod N. domu 218 Gmina VIII [...] sporządzony w roku 1874, Konsygnacja książek w Bibliotece klasztornej, sygn. 33, s. 153-179.

Serie odzwierciedlają typologię dokumentacji wytwarzanej przez karmeliński klasztor żeński, rozpoznaną zarówno na podstawie analizy tworzonego od XVI wieku prawa własnego reformowanego zakonu, jak i na podstawie studiów w zakresie zachowanych materiałów archiwalnych. Jednak dopiero ich „wydobycie” w postaci zespołu wyodrębnionego z zasobu archiwum klasztoru na Wesolej pozwoliło na dostrzeżenie nie tylko rozmiarów produkcji aktowej najstarszej fundacji karmelitanek bosych w Polsce, ale przede wszystkim dało szansę rozpoznania ich specyfiki tematycznej. Nie dziwi więc najliczniej reprezentowana seria obejmująca życie religijne klasztoru (86 j.a.). Odpowiada ona bowiem kontemplacyjnemu charyzmatowi wspólnoty karmelitańskich mniszek. Z kolei uporządkowanie zachowanej korespondencji klasztoru św. Marcina ukazało rozległość listownych kontaktów nowożytnych polskich karmelitanek bosych.

W przypadku wszystkich zachowanych tytułów jednostek archiwalnych pozostawiono ich oryginalną pisownię, zaś tytuły nadane w trakcie opracowania oraz przetłumaczone umieszczono w nawiasach kwadratowych, podobnie jak daty krańcowe jednostek archiwalnych. Oprócz tytułu oryginalnego lub nadanego opis poszczególnych jednostek składa się z następujących elementów: daty i miejsca wydania (w serii dokumenty papieskie), dat krańcowych jednostki (w pozostałych seriach), opisu zewnętrznego, fizycznego i postaci jednostki, języka, liczby kart lub stron, dawnych sygnatur bibliotecznych lub archiwalnych oraz uwag archiwalnych, historycznych i danych bibliograficznych.

Praca w archiwum klasztoru karmelitanek bosych w Krakowie przy ulicy Kopernika 44 nie byłaby możliwa nie tylko bez zgody, ale przede wszystkim bez zaufania ze strony siostr klasztoru. Za okazaną życzliwość i wszelką pomoc dziękuję więc m. Cecylii Jagiencarz OCD, m. Miriam Czarlewskiej OCD oraz archiwistce klasztoru s. Łucji Frankowicz OCD.

Wykaz skrótów

AKKBW – Archiwum Klasztoru Karmelitanek Bosych na Wesolej
OCD – Ordo Carmelitorum/Carmelitarum Discalceatorum/Discalceatarum
OFM – Ordo Fratrum Minorum
OSB – Ordo Sancti Benedicti

Seria 1. Dokumenty papieskie

1

1652, 6 maja, Rzym

[Innocenty X papież udziela karmelitankom bosym w klasztorze św. Marcina w Krakowie odpustu w godzinę śmierci]

Oryginał, pergamin, j. łaciński, wym. 405 x 150 mm

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 5

Sygnatura archiwalna: 1

Uwagi: Na odwrocie dopisek z 8 XI 1652 roku: W imieniu biskupa P[iotra] Gembickiego ks. Justus Słowikowski.

2

1671, 2 maja, Rzym

[Klemens X papież udziela karmelitankom bosym w klasztorze św. Marcina w Krakowie odpustu w godzinę śmierci]

Oryginał, pergamin, j. łaciński, wym. 432 x 132 mm

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 5

Sygnatura archiwalna: 2

3

1702, 3 czerwca, Rzym

[Klemens XI papież udziela karmelitankom bosym w klasztorze św. Marcina w Krakowie odpustu w godzinę śmierci]

Oryginał, pergamin, j. łaciński, wym. 392 x 150 mm

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 5

Sygnatura archiwalna: 3

4

1704, 9 września, Rzym

[Klemens XI papież udziela karmelitankom bosym w klasztorze św. Marcina w Krakowie odpustu w godzinę śmierci]

Oryginał, pergamin, j. łaciński, wym. 410 x 140 mm

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 5

Sygnatura archiwalna: 4

5

1705, 26 marca, Rzym

[Klemens XI papież udziela karmelitankom bosym w klasztorze św. Marcina w Krakowie odpustu w godzinę śmierci]

Oryginał, pergamin, j. łaciński, wym. 370 x 120 mm

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 5

Sygnatura archiwalna: 5

6

1710, 17 maja, Rzym

[Klemens XI papież udziela karmelitankom bosym w klasztorze św. Marcina w Krakowie odpustu w godzinę śmierci]

Oryginał, pergamin, j. łaciński, wym. 390 x 138 mm

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 5

Sygnatura archiwalna: 6

7

1722, 20 marca, Rzym

[Innocenty XIII papież udziela licencji dla Krystyny Szymanowskiej na wejście za klauzurę]

Oryginał, pergamin, j. łaciński, wym. 384 x 260 mm

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 5
Sygnatura archiwalna: 7

8

1659, 21 kwietnia, Rzym
[Aleksander VII papież udziela odpustu za nawiedzenie i modlitwę w kościele św. Marcina w Krakowie]

Kopia, papier, j. polski, wym. 315 x 195 mm
Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 5
Sygnatura archiwalna: 8
Uwagi: Tłumaczenie na j. polski.

9

1659, 21 kwietnia, Rzym
[Aleksander VII papież udziela odpustu za nawiedzenie i modlitwę w kościele św. Marcina w Krakowie]

Kopia, papier, j. polski, wym. 315 x 190 mm
Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 5
Sygnatura archiwalna: 9

10

1659, 21 kwietnia, Rzym
[Aleksander VII papież udziela odpustu za nawiedzenie i modlitwę w kościele św. Marcina w Krakowie]

Kopia, papier, j. polski, wym. 315 x 190 mm
Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 5
Sygnatura archiwalna: 10

11

1668, 9 września, Rzym
[Klemens IX, breve o liturgii własnej na uroczystość Świętej Teresy]

Papier, druk, j. łaciński
Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 5
Sygnatura archiwalna: 11
Uwagi: Romae, Typographia Rev. Camerae Apostolicae, Deinde Cracoviae Ex Officina Heredum Christophori Schedel. S.R.M. Typo.

12

1678, 4 marca, Rzym
[Innocenty XI papież, licencja na wejście do klasztorów karmelitanek bosych w Polsce dla Katarzyny z Sobieskich Radziwiłłowej z Sobieszyna, księżnej na Ołyce i Nieświeżu]

Oryginał, papier, rkps, j. łaciński, k. 4
Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 3.VII.4
Sygnatura archiwalna: 12
Uwagi: Karty 3-4 mają tłumaczenie na j. polski.

13

1688, 29 kwietnia, Rzym

[Innocenty XI papież, licencja na wejście za klauzurę klasztoru karmelitanek bosych dla księżnej Krystyny z Lubomirskich Potockiej]

Oryginał, papier, rkps, j. łaciński, wym. 320 x 222 mm

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 5

Sygnatura archiwalna: 13

14

1705, 26 marca, Rzym

[Klemens XI papież udziela karmelitankom bosym w klasztorze św. Marcina w Krakowie odpustu w godzinę śmierci]

Oryginał, papier, rkps, j. łaciński, wym. 180 x 96 mm

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 5

Sygnatura archiwalna: 14

15

1716, 4 września, Rzym

[Klemens XI papież udziela na siedem lat odpustu zupełnego na dzień wspomnienia liturgicznego bł. Jana od Krzyża]

Druk, j. łaciński

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 5

Sygnatura archiwalna: 15

Uwagi: Romae Typis Rev. Camerae Apostolicae.

16

[Odpisy dokumentów papieskich dotyczących odpustów i spraw wewnętrznych klasztorów karmelitanek bosych w Polsce]

[1677-1785]

Papier, rkps, j. polski, k. 7

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 3.VII.6

Sygnatura archiwalna: 16

17

1622, 19 września, Rzym

[Grzegorz XV, Odpust z okazji kanonizacji św. Teresy z Avila]

Druk, rkps, papier, j. łaciński, k. 2

Sygnatura dawna: brak

Sygnatura archiwalna: 17

Uwagi: Na odwrocie k. 1 notatka: Odpust na kanonizaciam S[więtej] Matki naszey ktore trwayą wiecznie, a temu pamięć iesliby yedna zginęła żeby druga była.

18

1624, 10 maja, Rzym

[Urban VIII, Odpust z okazji liturgicznej uroczystości św. Józefa]

Druk, rkps, j. łaciński, k. 2
Sygnatura dawna: brak
Sygnatura archiwalna: 18

Seria 2. Dokumenty władz zakonnych

19

[Listy generałów Zakonu i prowincjałów prowincji polskiej: Jana Marii od św. Józefa (Jan Chrzyciel Centurioni, zm. 1634), Bonawentury od św. Stanisława (Stanisław Frezer, zm. 1687), Ignacego od św. Jana Ewangelisty, Sebastiana od Wszystkich Świętych (Maciej Bolski, zm. 1684), Michała od Zwiastowania (Michał a Vidarte, zm. 1655)]
[1628-1687]

Luzy, rkps, j. włoski, j. łaciński, j. polski, nlb
Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 3.VI.2, VI.3, 3.VI.26, 3.VII.2
Sygnatura archiwalna: 19

20

[Dyspensy i licencje]
[1670-1721]

Luzy, rkps, j. polski, nlb
Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 5
Sygnatura archiwalna: 20

21

[Wyciągi z akt definitorium generalnego oraz z akt kapituł generalnych i prowincjalnych]
[1715-1752]

Luzy, rkps, j. polski, nlb
Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 5
Sygnatura archiwalna: 21

Seria 3. Organizacja klasztoru: reguła, konstytucje, ceremoniarze, zwyczajniki, wybory przełożonych, profesje zakonne

22

Iura et oblata conventus S[ancti] Martini Carmelitarum Discalceatarum
[Prawa i powinności konwentu św. Marcina karmelitanek bosych]
[1617-1701, 1717]

Księga, rkps, j. polski, j. łaciński, wym. 350 x 225 mm, k. 63
Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 4
Sygnatura archiwalna: 22

23

Księga profesyi s[iostr] karm[elitanek] b[osych] konwentu S[więtego] Marcina w Krakowie

[1613-1780]

Księga oprawna w skórę barwioną na zielono z ozdobnymi tłoczeniami: Jezus ukrzyżowany, Matka Boska z Dzieciątkiem, rkps, j. polski, wym. 150 x 200 mm, nlb

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 258, skreślona 43

Sygnatura archiwalna: 23

Uwagi: Pierwsza karta zawiera krótką historię klasztoru św. Marcina (1613-1780). W końcowej części księgi wszyta składka pt. Xięgi wktorych się opisuje przyjmowanie siostr karmelitanek bossyich Zakonu Naj[swiętszej] Panny Maryey z Gory Karmelu (1612-1769).

24

[Egzaminy przed profesją wieczystą Małgorzaty Doroty od św. Trójcy (Anna Rzeczka, zm. 1732) oraz Beaty Doroty (Gabriela) od św. Teresy (Jadwiga Dorota Celestówna, zm. 1745)]

[1687, 1689]

Luzy, rkps, j. polski, k. 2

Sygnatura dawna: brak

Sygnatura archiwalna: 24

25

Sposób obłóczenia Nowicyi w habit naszego Zakonu

[XVII]

Księga oprawna w pergamin, druk, rkps, j. polski, wym. 90 x 150 mm, k. 129

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 17

Sygnatura archiwalna: 25

Uwagi: Karty 93-129 pochodzą z innego druku, którego spis treści na końcu podany jako „Regestr Reguły y Constitucyi Karmelitanek Bossyich”.

26

Xięgi w których się piszą elekcye y insze acta kapitulne klasztoru krakowskiego S[więtego] Marcyna Karmelitanek Bossyich Roku Panskiego 1630

[1630-1779, 1780]

Księga oprawna w kartę pergaminową, rkps, j. polski, wym. 188 x 115 mm, k. 137

Sygnatura dawna: Biblioteka nr 264, skreślona 48

Sygnatura archiwalna: 26

Uwagi: Zachowane wiązania skórzane.

27

Inwentarz abo krótkie zebranie praw klasztorowi S[więtego] Marcina Karmelitanek Bossyich służących których Regestr na końcu ksiąski 1660 poczęty

[1660]

Księga oprawna w pergamin, rkps, j. polski, wym. 196 x 162 mm, k. 291

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 256, skreślona 47

Sygnatura archiwalna: 27

28

[Opisanie aktu konsekracji kościoła i klasztoru św. Marcina i św. Józefa karmelitanek bosych w Krakowie]

[24.04.1644]

Luzy, rkps, j. polski, k. 2

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 3.I.1

Sygnatura archiwalna: 28

29

[Notatki dotyczące habitu, lekarstw na różne choroby, sporządzania mydła]

1626 (?) – 1787

Luzy, rkps, j. polski, s. 9

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 3.II

Sygnatura archiwalna: 29

Uwagi: Karta 1 na odwrocie z dopiskiem: Matki Beaty (Konstancja z Myszkowskich Bużeńska) ręka pisano.

30

Zebranie zwyczajów od W[ielebnych] M[atek] naszych Fundatorek y Pierwszych Matek Świątobliwością sławnych Konwentu S[więtego] Marcina podane, y dotąd chwalebnie zachowane, aby były napotem bez uszczerbku trwające, z różnych miejsc, papierów i karteczek wiernie na większą chwałę Bożą spisane Roku Pańskiego 1729

[1729]

Księga oprawna w pergamin, rkps, j. polski, wym. 170 x 100 mm, s. 298

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 268, skreślone 49

Sygnatura archiwalna: 30

31

Instrukcye roznych urzedow zakonnych

[XVII]

Księga w oprawie tekturowej z grzbietem skórzanym, rkps, j. polski, wym. 100 x 155 mm, k. 68

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 152

Sygnatura archiwalna: 31

Uwagi: Dopisek na karcie tytułowej: Karmelitanek Bossych Conwentu S[więtego] Marcina w Krakowie.

32

Dekret konsystorski o połączeniu konwentu św. Marcina z konwentem na Wesołej

[19.12.1787]

Luzy, rkps, j. polski, k. 4

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 52

Sygnatura archiwalna: 32

33**Ordinarium abo Ceremoniarz pisany ręką o[jca] Hieronima
[XVII]**

Luzy, rkps, j. polski, nlb

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 11

Sygnatura archiwalna: 33

Uwagi: Prawdopodobnie Hieronim od Jezusa Maryi (Jan Drzewicki, zm. 1695). Autorem może być również Hieronim od św. Anny (zm. 1691) lub Hieronim od Zwiastowania NMP (zm. 1676).

34**O zwyczajach naszych i niektóre ceremonie domowe
[XVII/XVIII]**

Księga oprawna w skórę, rkps, j. polski, wym. 190 x 145 mm, s. 78

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 164

Sygnatura archiwalna: 34

35**Manuale Divinorum Officiorum
[Agenda. Podręcznik obrzędów świętych]
[1590]**

Księga oprawna w białą skórę, druk, b.m.w., j. łaciński, wym. 110 x 175 mm, k. 168

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 18

Sygnatura archiwalna: 35

Uwagi: Zachowane 2 z 4 wiązań. Na grzbiecie zatarty napis: MANUALE DIVINORUM OFFICIORUM. Na zewnętrznej okładce napis: Najpierwszy Manual w naszej Reformie Rok Pański 1590. Na wewnętrznej stronie okładki przedniej adnotacja: Uratowana od spalenia hurtownego „starych szpargałów” w roku 1934/18 marca. Ten „skarb” naszych Matek Fundatorek pierwszych w Polsce. + Miała go w rękę M[atka] Krystyna i M[atka] Beata i M[atka] Marchocka. Na karcie pierwszej nieliczbowanej adnotacja tą samą ręką: Manual najpierwszy naszej Reformy na którym jest wydrukowany S[więty] N[asz] O[jciec] Jan od Krzyża jako Definitór Generalny. Niżej dopisek starszy inną ręką: Karmelitanek Bosych Konwentu S[więtego] Marcina w Krakowie. Na k. 2 nieliczbowanej kolejny dopisek inną, starszą ręką: Siostr Karmelitanek Bosych konwentu S[więtego] Marcina w Krakowie.

36**Manual officii abo służby Boskiej według obrządku i zwyczaju Braciy Karmelitów
Bosych z łaciny przetłomaczony 26 Sept[embra] 1662
[1662]**

Księga oprawna w skórę, rkps, j. polski, wym. 180 x 125 mm, s. 193

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 10

Sygnatura archiwalna: 36

37**Manual Officyi abo Służby Boskiej według obrzędu y zwyczaju Braciy Karmelitów Bosych
[1649]**

Księga oprawna w skórę, rkps, j. polski, wym. 160 x 100 mm, nlb

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 92

Sygnatura archiwalna: 37

Uwagi: Dopisek na karcie tytułowej: tłumaczony z łaciny dla Matek Karmelitanek.

38

Manual Służbi Boskiej według obrzędu i zwyczaju Karmelitów bosych Zakonu Naszey Błogosławionej Panny Maryi z Gory Karmelu. Złacińskiego na polski język przetłumaczony dla Wielebnych Matek i Siostr tegoż Zakonu. A[nno] D[omini] 1661 Mensis Aprilis XXII

[1661]

Księga oprawna w skórę, rkps, j. polski, wym. 200 x 160 mm, s. 290

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 69

Sygnatura archiwalna: 38

Uwagi: Dopisek na karcie tytułowej: Karmelitanek Bossych Conwentu S[więtego] Marcina w Krakowie.

39

Regula primitiva et constitutiones Fratrum Discalceatorum congregationis S[ancti] Eliae

[Reguła pierwotna i konstytucje Braci Karmelitów Bosych kongregacji św. Eliasza]

[1611]

Księga, druk, j. łaciński, s. 106

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 16

Sygnatura archiwalna: 39

Uwagi: Romae Ex typographia Gulielmi Facciotti MDCXI (1611).

40

Sporządzenie dnia dla Nowicji

[XVII]

Księga oprawna w półpłótno, rkps, pismo wielu rąk, j. polski, wym. 160 x 100 mm, nlb

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 150

Sygnatura archiwalna: 40

41

Sporządzenie dnia dla Nowicyi

[XVII]

Księga oprawna w papier, rkps, j. polski, wym. 155 x 105 mm, nlb

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 198

Sygnatura archiwalna: 41

42

Rozporządzenie dnia albo Praktyka codzienna tak dla Nowicyi jako też y Nowo-profes Karmelitankom bosym wypisane

[XVIII]

Księga oprawna w tekturę, rkps, j. polski, wym. 196 x 160 mm, nlb

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 70

Sygnatura archiwalna: 42

Uwagi: Nota u dołu karty tytułowej: Mojej Najmilszej Siostrze Katarzynie Teresie od Narodzenia N[ajświętszej] P[anny] Maryi (Teresa Pietrzyńska) ofiaruje niegodna sługa siostra Cecylia Teresa od Ofiarowania N.M.P. (Anna Petronela Zacherlanka, zm. 1772).

43

Sporządzenie dnia dla Nowicyi K[armelitanki] B[osej]
[1749]

Księga oprawna w skórę, rkps, j. polski, wym. 150 x 95 mm, k. 174

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 201

Sygnatura archiwalna: 43

Uwagi: Nota u dołu karty tytułowej: Mojej Najmilszey S[iostrze] Agnieszce (Urszula) Cornelii a Jesu Maria (Agnieszka Groffejówna, zm. 1769) dla gruntowniejszego utrzymania się w wiernym zachowywaniu obyczajów naszych nowicjuszek ofiaruje nieg[odna] s[iostra] Cecylia Teresa od Ofiarowania N[ajświętszej] M[aryi] P[anny] (Anna Petronela Zacherlanka, zm. 1772).

44

Sporządzenie dnia dla Nowicyi
[1765]

Księga oprawna w tekturę, rkps, j. polski, wym. 160 x 100 mm, nlb

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 207

Sygnatura archiwalna: 44

Uwagi: Rękopis s. Cecylii Teresy od Ofiarowania N[ajświętszej] M[aryi] P[anny] (Anna Petronela Zacherlanka, zm. 1772).

45

Wzór do pisania patronów miesięcznych
[XVII/XVIII]

Księga oprawna w skórę, rkps, j. polski, wym. 190 x 145 mm, k. 21

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 265

Sygnatura archiwalna: 45

46

Obligaciones Conventu naszego względem Koscioła S[więtego] Marcina
[XVII]

Pergamin, rkps, j. polski, j. łaciński, atrament czerwony, czarny, zielony, k. 1

Sygnatura dawna: brak

Sygnatura archiwalna: 46

Uwagi: Karta zdobiona w obramowaniu ornamentem roślinno-zwierzęcym oraz z napisem: TIME! Carmelita Discalceata, TIME!

Seria 4. Życie religijne klasztoru: kult, nabożeństwa, uroczystości, pieśni, rozważania i notatki duchowe, kazania, egzorty, rekolekcje, certamina

47

Certamina klasztoru św. Marcina
[Wezwania do współzawodnictwa duchowego]
[1652-1787]

Luzy, rkps, j. polski, k. 17
Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 47
Sygnatura archiwalna: 47

48

[Listy karmelitanek bosych z klasztoru św. Marcina do Jezusa. Listy Jezusa do sióstr z klasztoru św. Marcina]
[1650-1699]

Luzy, rkps, j. polski, k. 40
Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 9
Sygnatura archiwalna: 48

49

[Matka Anna od Jezusa (Jadwiga Stobieńska), Sentencje do matraci po jutrzni]
[1634-1637 (?)]

Poszyt, rkps, j. polski, k. 23
Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 271, skreślone 10
Sygnatura archiwalna: 49

50

[S[iostra] Febronia od Ducha Św. dla s[iostry] Eufrazji od Zwiastowania Wiersz św. Teresy]
[1646-1692]

Luzy, rkps, j. polski, nlb
Sygnatura dawna: brak
Sygnatura archiwalna: 50
Uwagi: Febronia od Ducha Świętego (Zofia Różańska, zm. 1692), Eufrazja od Zwiastowania (Eufrazja Katarzyna od Matki Bożej, Elżbieta Hipolitówna, zm. 1719).

51

Amor. Testamentum Amoris irreuocabile
[Miłość. Testament miłości niewypowiedzianej. Zbiór modlitw, nabożeństw i tekstów duchowych matki Krystyny od św. Michała]
[1623-1626]

Księga oprawna w skórę, rkps, pismo trzech rąk, j. łaciński, j. włoski, wym. 150 x 90 mm, k. 195
Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 200
Sygnatura archiwalna: 51

Uwagi: Karty 199-227: puste; k. 24, 162v: autograf m. Krystyny od św. Michała; między k. 167 a 168 włożony kawałek jedwabnego białego materiału (wym. 23 x 69 mm); k. 1r: adnotacje: Conventu S[więtego] Marcina Karmelitanek Bossych Matki Krystyny Fundatorki od S[więtego] Michała, Od Roku J[ezus] M[aria]+J[an] T[eresa] 1787 Siostr Karmelitanek bosych w Krakowie na Wesołej Droгоценna Pamiątka Rekopis własnoręczny Tej Czcigdnej Matki Krystyny od Św[iętego] Michała; k. 8r: skreślona adnotacja: Conventi Leopold. Carm. Discalc., k. 7v: adnotacja: Hic liber in Archivio conventus asservandus.

52

Ex hortacye niektóre punkta co ważniejsze ile się ich mogło pamiętać W[ielebnego] Oycy Jana Marii od św. Józefa (Jan Chrzyciel Centurioni, zm. 1634)
[23 V 1624 – 29 VI 1624]

Poszyt, rkps, j. polski, k. 14

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 134

Sygnatura archiwalna: 52

Uwagi: Pouczenia i kazania Jana Marii od św. Józefa (Jan Chrzyciel Centurioni, zm. 1634) ogłoszone do sióstr klasztoru św. Marcina. Być może spisane przez przeoryszkę m. Magdalenę od Krzyża (Magdalena Hippolithówna, zm. 1662).

53

[Notatki duchowe: intencje modlitewne, postanowienia, notatki z rekolekcji]
[1670-1787]

Luzy, rkps, j. polski, k. 16

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 134

Sygnatura archiwalna: 53

54

Prześwietna Konfraternia Jezusa, Maryi i Józefa
[1715]

Luzy, rkps, j. polski, k. 4

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 134

Sygnatura archiwalna: 54

Uwagi: Dyplom przynależności do bractwa przy kościele kapucynów w czeskiej Pradze.

55

Dla pracujących najmilszych siostrzyczek 3
[XVIII]

Luzy, rkps, j. polski, k. 4

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 134

Sygnatura archiwalna: 55

Uwagi: Rysunek twarzy cierpiącego Chrystusa.

56

Benedykcyje
[Błogosławieństwa na różne okazje]
[XVIII]

Luzy, rkps, j. polski, k. 7
Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 134
Sygnatura archiwalna: 56

57

[Fragment modlitewnika]
[XVIII]

Poszyt, rkps, druk, j. polski, k. 31, k. 30-31 niezapisane
Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 134
Sygnatura archiwalna: 57
Uwagi: Ryciny znajdują się na kartach: 9r, 11r, 12r, 13r (rycina kolorowa), 19v, 22v, 25r (śląd po rycinie), 28v (druk: C.P.S.C. Maj. Mart. Engelbr. exc. A.V.).

58

[Kantyczki na Boże Narodzenie]
[XVII/XVIII]

Luzy, rkps, j. polski, k. 139
Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 48
Sygnatura archiwalna: 58
Uwagi: Brak autora (autorów) i daty. B. Krzyżaniak, *Kantyczki z rękopisów karmelitańskich (XVII/XVIII w.)*, Kraków 1977, i *Kantyczki karmelitańskie. Rękopis z XVIII wieku*, Kraków 1980.

59

[Kantyczki na Boże Narodzenie]
[1680-1777]

Luzy, rkps, j. polski, k. 35
Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 48
Sygnatura archiwalna: 59
Uwagi: Autorstwo lub/i datacja: k. 1: s[iostra] E; k. 2-3: A.B.; k. 4: s[iostra] Kunegunda; k. 5: s[iostra] Jadwiga Teresa; k. 6-7: imiona sióstr w treści utworu; k. 8-9: s[iostra] Eufrazja; k. 10: 1711; k. 11: s[iostra] Katarzyna od św[iętej] Trójcy, Kantyk na przywołanie Matki wielebnej; k. 12, 21: 1735; k. 13: 1739; k. 14, 22, 34: 1732; k. 15: 1733; k. 16: 1734; k. 17: S[iostra] Cecylia: Suplika pokorna do Krula [!] Nieba i Ziemi; k. 18: s[iostra] Agnieszka; k. 19, 28: s[iostra] Cecylia; k. 20: 1691; k. 23: s[iostra] Cherubina; k. 24: 1710; k. 25: s[iostra] Beata; k. 26-27: s[iostra] Beata Dorota od św[iętej] Teresy; k. 29: s[iostra] Franciszka Podprzeorysza; k. 30: s[iostra] Hieronima; k. 31: s[iostra] M.Z. K[armelitanka]B[osa]; k. 32: s[iostra] Helena Teresa od Ducha Świętego; k. 33: 1680; k. 35: s[iostra] Konstancja (Zofia Mietelska).

60

[Pieśni i modlitwy]
[XVII/XVIII]

Luzy, rkps, j. polski, j. łaciński, k. 46
Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 48

Sygnatura archiwalna: 60

Uwagi: Karta 1: Anielska piosnka przy pogrzebie; k. 2: dedykacja dla M. Teresy; k. 3-4: O św[iętym] Józefie, św[iętej] Annie, Kantyka o marności abo mizeryey swiata; k. 5: Piesni w których dusza szczęśliwo chwile przez ciemno noc wiary [...]; k. 6-7: Pieśń na Possessyją W[ielebnej] M[atki] Przeoryszy (1769); k. 8: S[iostrą] Maria Ancela, Akt strzelisty (?); k. 9: Grzeszna Salomena, Modlitwy; k. 10: Pieśń o Najśw. Pannie Maryi; k. 11-12: Elogium [mowa pochwalna] Matce Bożej; k. 13-14: Akty do Miłosierdzia Bożego; k. 15: Wzywasz mnie Panie; k. 16: Koncert Tryumfalny; k. 17: Pieśń o Najświętszym Sakramencie; k. 18: druk ulotny z wizerunkiem św. Teresy i św. Jana od Krzyża, verso: modlitwa lub rozważanie (rkps); k. 19: Chrystus Pan stal się posłusznym; k. 20: Samego siebie w Bogu [...]; k. 21: Żałość abo skarga; k. 22-23: Modlitwa Urbana Ósmego; k. 24: Pieśń o Najświętszym Sakramencie; k. 25: Hymn: Ty, co wszystko rządysz; k. 26: Pokora; k. 27: Kołacja w piątek; k. 28: Pieśń o św. Annie; k. 29-30: Dusza do Boga idąca; k. 31: Fiant Domini oculi Tui; k. 32: VIII. Przydz ach moy Oblubiencze; k. 33: Miedzy wszelkimi Jesu naidrozszy skarbami kolorowy (rysunek Dzieciątka Jezus); k. 34: Afekt kochającej dusze; k. 35-36: Modlitwa codzienna: obraz Męki Jezusowej; k. 37-38: Modlitwy rozne, tez o smierc szczęśliwą; k. 39: Sen W.M. Eufrozyny; k. 40: Maiąc przestroę (Bryanna i Febronia) – fragment przedstawienia teatralnego; k. 41-42: Pieśń dla W[ielebnego] O[jca] Benigna przez S[iostrę] Eufrozynę; k. 43: Hey niebogo, Beato, Beato; k. 44. Prologus; k. 45-46: Jasnie Oswieconemu [...].

61

[Pieśni religijne]

[XVII/XVIII]

Luzy, rkps, j. polski, k. 18

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 48

Sygnatura archiwalna: 61

Uwagi: Na odwrocie listy bądź ich fragmenty: k. 4: list z życzeniami (XVII/XVIII); k. 13: Kolumba Helena od Ducha Świętego (Teresa Myszkowska, profeska lubelska, zm. 1709) do m. Heleny od Wniebowzięcia NMP; k. 14: 3 XI 1699 Kraków: do przeoryszy; k. 16: list z XVIII wieku; k. 17: Kolumba Teresa (probantka) do przeoryszy w Krakowie m. Eufrazji Katarzyny od Matki Bożej (Elżbieta Hippolithówna, zm. 1719); k. 18: Kolumba Teresa do przeoryszy krakowskiej.

62

Reprezentacje

[Przedstawienia teatralne pt.: Panienci, Symeon, Aniołowie, Anna, Marya, Na Oczyszczenie N[ajświętszej] M[aryi] P[anny], Kapłan, Józef]

[1729]

Zestaw 8 zeszytów, rkps, j. polski, nlb

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 48

Sygnatura archiwalna: 62

63

[Druki ulotne:] Piesn wytania [!] Pana Jezusa, Pieśń o Narodzeniu Boskim [karta z kalendarza], Potomności

1700-1787

Luzy, druk, k. 4

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 48

Sygnatura archiwalna: 63

Uwagi: Na karcie 3v dopisek: Wielebney Matce Cecyliey (prawdopodobnie Cecylia Teresa od Ofiarowania NMP, Anna Petronela Zacherlanka, sześciokrotna przeorysza klasztoru św. Marcina, zm. 1772) obrazkow dziesięć ofiaruję a proszę o święte modlitwy Br. E. mpp (drukarnia w Berdyczowie?).

64

[Pieśni i kantyczki na Boże Narodzenie]
[XVII/XVIII]

Luzy, rkps, j. polski, k. 62

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 48

Sygnatura archiwalna: 64

Uwagi: Karty 1-13: Rotuły na dni uroczyste Narodzenia Pana Naszego Jezusa Chrystusa; k. 14-23: W[ielebna] M[atka] Barbara (od Wszystkich Świętych, Teresa Rożanka, zm. 1731), Na Narodzenie Pańskie; k. 24: Kantyczka od słów: Niech się iako chce trwoży; k. 25: Hey hey, czymże; k. 26: Pozdrowienie Dzieciątku; k. 27: Pozdrowienie Panny N[ajświętszej]; k. 28: Kantyczka od słów: Dziwuj się duszo moia; k. 29-31: Cantica na narodzenie Dzieciątka P[an] Jezus; k. 32: Piosneczka małemu Panu Jezusowi; k. 33: Piosneczka Panu Jezusowi; k. 34: Piosneczka P[anu] Jezusowi y Pannie Nayswietszey; k. 35: Kantyczka na Nar[odzenie] Panskie; k. 36: Piosnecka Panu Jezusowi; k. 37: Piosneczka Panu Jezusowi; k. 38: Przezacne Dziecie; k. 39: Piosneczka Panu Jezusowi; k. 40: Wesoło slychać; k. 41: Nowa jutrzeńko; k. 42: Piosnecka Panu Jezusowi; k. 43: Piosneczka o Panu Jezusie; k. 44: Cantycka; k. 45: Kanticka na Narodzenie Panskie przybycie Trzech królów; k. 46-47: Hejnał; k. 48: Dziś nam jest dany; k. 49: Kantyczka o trzech królach; k. 50: Piosnecka Maluchnemu Panu Jezusowi.

65

Ozdoba cnót Pana Jezusa
[XVIII]

Poszyt, rkps, j. polski, k. 18

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 48

Sygnatura archiwalna: 65

Uwagi: Brak autora.

66

List który nic innego nie iest jeno niejake przygotowanie z Pisma Swietego po wiekszy części zebrane y z nabożnego rozmyślenia złożone ku przystoynemu obchodzeniu Narodzenia Panskiego
[XVII/XVIII]

Poszyt, rkps, j. polski, k. 22

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 48

Sygnatura archiwalna: 66

Uwagi: Brak autora.

67

[Religijne druki ulotne]
[XVIII]

Luzy, druk, j. polski, j. łaciński, nlb

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 9

Sygnatura archiwalna: 67

Uwagi: 1) Litania de S[ancte] Stanislao Episcopo Martyre [b.r., b.m.]; 2) Indulgentiae concessae a Sanctissimo nostro Papa Benedicto XIII recitantibus Rosarium Beatae Mariae Virgine [1726-1727, b.m.]; 3) Modlitwa do B[łogosławionego] Jana Kantego [b.r., b.m.]; 4) Benedictio S[ancti] Antonii de Padva [b.r., b.m.]; 5) Nowenna przez dni Dziewięć przed Świątciem Narodzenia Nayswietszey Panny Maryi w kościele Oycow Karmelitow Starodawney Obserwancyi, przy cudownym obrazie Matki Przenayswietszey na Piasku odprawuiących się [b.r., b.m.]; 6) Zegar Męki Pana Naszego Jezusa Chrystusa [b.r., b.m.]; 7) Odpusty od Oycow S[więtych] Papiezow Urbana, Marcina V y Eugeniusza IV na uroczystość Święta Bożego Ciała y na Wszystkie całą Oktawę [b.r., b.m.]; 8) Sentencje różne [b.r., b.m.].

68

[Ceremonie Wielkiego Tygodnia]
[XVIII]

Poszyt bez okładek, rkps, j. polski, k. 23
Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 15
Sygnatura archiwalna: 68

69

Exorta W[ielebnego] O[jca] Cezarego
[Pouczenie Cezarego od Trójcy Świętej (Jan Tomasz Koziernicki, zm. 1708)]
[XVII/XVIII]

Poszyt, rkps, j. polski, nlb
Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 15
Sygnatura archiwalna: 69

70

Exorta na Wszystkich S[więtych] Z[akonu] N[aszego]
[Pouczenie na święto Wszystkich Świętych Zakonu Karmelitańskiego]
[XVIII]

Luzy, rkps, j. polski, nlb
Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 15
Sygnatura archiwalna: 70

71

Exhorta (!) o odnowieniu ślubów zakonnych
[Kazanie na uroczystość odnowienia ślubów zakonnych]
[XVIII]

Luzy, rkps, j. polski, nlb
Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 15
Sygnatura archiwalna: 71

72

Exorta Wielebnego Oycza Naszego Agatonela od Salvatora którą miał w dzień Professyi naszej Siostry Magdaleny od Zbawiciela Roku Panskiego 1674 dnia 10. Septembra w Niedziele pisane ręką teyze samey Siostry Magdaleny od Zbawiciela

[Kazanie Agatania od Zbawiciela (Aleksander Chodowicz, zm. 1694) na uroczystości ślubów zakonnych Magdaleny od Zbawiciela (Helena Barbara Czeska, zm. 1723)]

[10 września 1674]

Luzy, rkps, j. polski, k. 4

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 15

Sygnatura archiwalna: 72

Uwagi: Na k. 4 w środkowej części ubytek o wymiarach 60 x 30 mm.

73

[Kazanie rozpoczynające się od słowa „Respekt”]

[XVIII]

Luzy, rkps, j. polski, nlb

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 15

Sygnatura archiwalna: 73

Uwagi: Brak autora.

74

[Kazanie na Nowy Rok]

[XVIII]

Luzy, rkps, j. polski, nlb

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 15

Sygnatura archiwalna: 74

Uwagi: Brak autora.

75

[Pouczenia, kazania i notatki różne]

[1682-1685]

Księga oprawna w półskórek, rkps, j. polski, wym. 200 x 150 mm, nlb

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 9

Sygnatura archiwalna: 75

76

Exercitia o Obecności Pańskiej przez W[ielebnego] O[jca] Jana Marii od św. Józefa Marii (Jan Chrzcziciel Centurioni, zm. 1634)

[1725]

Księga oprawna w skórę, rkps, j. polski, wym. 200 x 160 mm

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 19

Sygnatura archiwalna: 76

Uwagi: Przepisane w 1725 roku przez Cecylię od Ofiarowania NMP (Anna Petronela Zacherlanka, zm. 1772).

77

Exercitia Obecności Pańskiej W[ielebnego] O[jca] Jana Marii od Św. Józefa (Jan Chrzyciel Centurioni, zm. 1634) Natenczas Prowincyala Naszego, cwiczenia o Nabożeństwie do Najś[więtszej] Pani W[ielebnego] O[jca] Jana Marii od Św. Józefa [1620-1625]

Księga oprawna w skórę, rkps, j. polski, wym. 190 x 150 mm, k. 122

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 23

Sygnatura archiwalna: 77

Uwagi: Na końcu dołączone 2 listy Jana Marii od św. Józefa pisane do konwentu św. Marcina z klasztoru karmelitów bosych w Lublinie (1622).

78

Kazania, konferencje, ekshortacje naszych ojców [XVII]

Księga oprawna w skórę, rkps, pismo wielu rąk, j. polski, wym. 200 x 160 mm, nlb

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 27

Sygnatura archiwalna: 78

Uwagi: Współopravne z: Bonawentura od św. Stanisława (Stanisław Frezer, zm. 1687), Pieśni Salomonowych o duszy zakonnej wytłumaczenie (zob. Biblioteka, nr 24).

79

Exercitia abo Ćwiczenia Duchowne na odnowienie zakonnej dusze ziew niedoskonałości, które służyć będą na przygotowanie się do Proffessiey [XVII/XVIII]

Księga oprawna w tekturę, rkps, j. polski, wym. 200 x 160 mm, k. 46

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 28

Sygnatura archiwalna: 79

80

Duchowne Exercitia o Abnegatiew i wyrzeczeniu się samych siebie [XVII/XVIII]

Księga oprawna w skórę, rkps, druk, j. polski, wym. 195 x 155 mm, s. 74 + 156

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 31

Sygnatura archiwalna: 80

Uwagi: Dołączony druk pt. Relacya żywota i śmierci W[ielebnej] M[atki] Teresy od Ducha Św. karmelitanki bosej [...] napisana przez O[jca] Eugeniusza od św[iętego] Józefa a na Polski przełożył oj[ciec] Hieronim a Jesu Maria Definitor, Kraków 1691.

81

Exercicya Duchowne dla odnowienia Dusze w nabozenstwie ku Męce Pańskiuy [XVIII]

Księga oprawna w papier, rkps, j. polski, wym. 195 x 155 mm, nlb

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 32

Sygnatura archiwalna: 81

Uwagi: Dopisek na karcie tytułowej: Karmelitanek Bossych Conwentu S[więtego] Marcina w Krakowie.

82

[Bonawentura od św. Stanisława (Stanisław Frezer, zm. 1687), Rozmaitości asce-
tyczne, nauki, konferencje, kazania]

[1670-1687]

Księga oprawna w deskę powleczoną w skórę, rkps, j. polski, wym. 190 x 155 mm, nlb

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 35

Sygnatura archiwalna: 82

83

Postanowienia duchowne ktore każdy sługa Boski wykonać powinien

[XVII]

Księga oprawna w tekturę, rkps, j. polski, wym. 190 x 156 mm, s. 172

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 46

Sygnatura archiwalna: 83

Uwagi: Brak autora. Dopisek na karcie tytułowej: Karmelitanek Bossych Conwentu S[więtego]
Marcina w Krakowie.

84

Różne ćwiczenia lubo nauki Duchowne y wykłady przez Oyca Stefana od św. Teresy
(Hieronim Kucharski, zm. 1653) niegdy Prowincjała Karmelitow bosych napisane
[1631-1634]

Księga oprawna w tekturę, rkps, j. polski, wym. 196 x 160 mm, k. 76

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 62

Sygnatura archiwalna: 84

85

Exhortacja na Regułę nasza przez O[jca] Cyryla od Najświętszej Maryi Panny
z Góry Karmelu (Jan Harcewicz, zm. 1710) spowiednika naszego konwentowi
naszemu darowana

[1695]

Księga oprawna w tekturę, rkps, j. polski, wym. 195 x 155 mm, k. 150

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 64

Sygnatura archiwalna: 85

86

[Zbiór różnych pism duchownych]

Exercitiae o Posłuszeństwie; Sposób krótki modlitwy; Exercitia o Obecności Pańskiej
W[ielebnego] O[jca] Jana Maryey od św[iętego] Józefa (Jan Chrzyciel Centurioni,
zm. 1634) na ten czas Prowincjała naszego; Instrument lubo klucz generalny
otwierający we wszelkiej cnocie do zjednoczenia iey ścisłego rozumem naszym
y apetytem wolej naszej według Rad Pańskich; Exercitia duchowne na przigoto-
wanie się na śmierć

[1698]

Księga oprawna w skórę, rkps, pismo wielu rąk, j. polski, wym. 200 x 155 mm, s. 128

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 66

Sygnatura archiwalna: 86

87

Jan od Jezusa Maryi, Disciplina Albo ćwiczenie zakonne opisane przez Exortacje na Regułę nasze prywatną przez [...] Karmelitę bosego [XVII]

Księga oprawna w półskórek, rkps, j. polski, wym. 190 x 155 mm, nlb

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 67

Sygnatura archiwalna: 87

88

Liber variorum exercitiorum et aliarum rerum spiritualium [Księga różnych ćwiczeń i innych rzeczy duchowych] [XVII]

Księga oprawna w półskórek, rkps, j. łaciński, wym. 200 x 160 mm, k. 338

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 68

Sygnatura archiwalna: 88

Uwagi: Brak autora. Dopisek na karcie tytułowej: Karmelitanek Bossych Conwentu S[więtego] Marcina w Krakowie.

89

Exercitia albo sposób ćwiczenia duchowego około ślubów zakonnych [XVII]

Księga oprawna w skórę, rkps, j. polski, wym. 180 x 153 mm, nlb

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 78

Sygnatura archiwalna: 89

Uwagi: Brak autora. Dopisek na karcie tytułowej: Karmelitanek Bossych Conwentu S[więtego] Marcina w Krakowie.

90

Excytarz Do Miłości Bożej pobudzający abo krótkie sposoby do Miłości Bożej prowadzące y z Panem Bogiem dusze iednoczące [1719]

Księga oprawna w półskórek, rkps, j. polski, wym. 195 x 145 mm, nlb

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 79

Sygnatura archiwalna: 90

91

Duchowne Exercitia dla nabycia Cnoty Milczenia zinwnetaryzowane ofiarowane Matkom Karmelitanekom bosym św. Marcina w 1721 przez F[ratris] C[armelitarum] D[iscalceatorum] [1721]

Księga oprawna w pergamin, rkps, j. polski, wym. 195 x 160 mm, nlb

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 80

Sygnatura archiwalna: 91

92

Disciplina zakonna abo Ćwiczenia Duchowne
[XVII]

Księga oprawna w tekturę, rkps, j. polski, wym. 190 x 155 mm, k. 197

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 81

Sygnatura archiwalna: 92

Uwagi: Brak autora. Dopisek na karcie tytułowej: Karmelitanek Bossych Conwentu S[więtego] Marcina w Krakowie.

93

Święta Pustelnia Zakonników
[1686]

Luzy, rkps, j. polski, s. 143

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 83

Sygnatura archiwalna: 93

Uwagi: Adnotacja: Według relacji Grzegorza od N[ajświętszej] Maryi P[anny] (zm. 1700) rękopis ten pisany był przez naszych dawnych ojców y matkę Agnieszkę od P[ana] Jezusa karmelitanek dla fundatorki pustelników czerneńskich Firlejowej Tenczyńskiej Wojew[odziny] Krakowskiej.

94

Ćwiczenia duchowne krotko zebrane
[XVIII]

Księga oprawna w tekturę, rkps, j. polski, wym. 180 x 135 mm, nlb

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 84

Sygnatura archiwalna: 94

Uwagi: Brak autora. Dopisek na karcie tytułowej: Karmelitanek Bossych Conwentu S[więtego] Marcina w Krakowie.

95

Krotkie wytłumaczenie tajemnic, ktore się znajdują w ceremoniach Wielkotygodniowych
[XVII]

Księga oprawna w tekturę, rkps, j. polski, wym. 190 x 155 mm, nlb

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 87

Sygnatura archiwalna: 95

Uwagi: Brak autora.

96

Sentencje na dary y owoce Ducha Swientego
[15.04.1758]

Księga oprawna w tekturę, rkps, j. polski, wym. 165 x 111 mm, nlb

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 269

Sygnatura archiwalna: 96

Uwagi: Brak autora.

97

Tryumf S[więtej] Teresy, Fundat[orki] Zakonu Karmelitów B[osych] wiersze z łacińskiego na polski przełożone przez Walentego Chuchrackiego studenta nauk wyzwol[onych] – Jej Mości Pannie Christinie od S[więtego] Michała Preorszy R[oku] P[ąńskiego] 1623 dnia 5 października
[5 X 1623]

Księga oprawna w tekturę, rkps, j. polski, wym. 190 x 155 mm, k. 10

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 289

Sygnatura archiwalna: 97

98

Kolęda Jejmości Pannie Magdalenie Hipolitównie (Magdalena od Krzyża, zm. 1662) Pannie a Dobrodziejce mojej
[1612-1662]

Księga oprawna w skórę, rkps, j. polski, wym. 195 x 160 mm, s. 152

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 93

Sygnatura archiwalna: 98

99

Duchowne exrcitia o abnegathey y wyrzeczeniu się samych siebie
XVIII

Księga oprawna w półskórek, rkps, j. polski, wym. 190 x 155 mm, nlb

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 102

Sygnatura archiwalna: 99

Uwagi: Brak autora. Adnotacja: Rękopis pisała s[iostra] Cecylia od Ofiarowania N[ajświętszej] Maryi Panny (Anna Petronela Zacherlanka, zm. 1772) z klasztoru św. Marcina.

100

Nabozenstwo kazdodienne
1711

Księga oprawna w tekturę, rkps, j. polski, wym. 195 x 153 mm, nlb

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 118

Sygnatura archiwalna: 100

Uwagi: Brak autora. Adnotacja: Dar Heleny Szembekowej Kasztelanowej Wiślickiej.

101

Książka różnych nabożeństw i modlitevek i nauk napisana od różnych Matek i Sióstr tego klasztoru, osobliwie od s[iostry] Cecylii Mariancylli od Trójcy Przenajświętszej (Ewa Rozalia Szembek, zm. 1701)
[1679-1700]

Księga oprawna w skórę, rkps, pismo wielu rąk, j. polski, wym. 152 x 95 mm, k. 396

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 131

Sygnatura archiwalna: 101

102

Nabożeństwo przy Mszy Świętej
[1743]

Księga oprawna w tekturę, rkps, j. polski, wym. 155 x 95 mm, nlb

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 133

Sygnatura archiwalna: 102

Uwagi: Adnotacja na ostatniej karcie: S[iostrza] Cecylia Teresa od Ofiarowania NMP (Anna Petronela Zacherlanka, zm. 1772) dedykuje s[iostrze] Franciszce Kazimierze (od Opieki NMP i św. Jana Kantego, Magdalena Błęcka, zm. 1811).

103

[Modlitwy, pieśni, sentencje, fragmenty modlitewnika]
[XVII/XVIII]

Luzy, j. polski, k. 50

Sygnatura dawna: brak

Sygnatura archiwalna: 103

Uwagi: Brak autora.

104

Związek Złotej Miłości A[nno]D[omini] 1691 die 3 Septembris przez Benona
Pieniązka
[3 IX 1691]

Księga oprawna w płótno, rkps, j. polski, wym. 170 x 110 mm, s. 390

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 135

Sygnatura archiwalna: 104

105

Przygotowanie do śmierci dalekie i bliskie Siostry Salomei od Ofiarowania N[aj-
świętszej] M[aryi] P[anny] k[armelitanki] b[osej] (Elżbieta Jaworecka, zm. 1792)
[1737-1792]

Księga oprawna w skórę, rkps, j. polski, wym. 150 x 100 mm, nlb

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 138

Sygnatura archiwalna: 105

106

Kazania i exorty naszych oycow
[1630-1652]

Księga oprawna w pergamin, rkps, j. polski, wym. 155 x 113 mm, k. 81

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 147

Sygnatura archiwalna: 106

Uwagi: Adnotacja: Pisane ręką W[ielebnej] M[atki] Teresy Marchockiej, fundatorki lwowskiej i warszawskiej. Od k. 80 pismo W[ielebnej] M[atki] Marii Teresy od św. Józefa, księżniczki bawarskiej.

107

Rozmaitości
[Medytacje oraz krótki sposób życia]

[XVII]

Księga oprawna w skórę, rkps, j. polski, wym. 150 x 100 mm, s. 344 + 14 nlb

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 148

Sygnatura archiwalna: 107

108

Nauka o rozeznaniu y o umartwieniu passyi abo namiętnosci

[XVII]

Księga oprawna w pergamin, rkps, j. polski, wym. 150 x 95 mm, k. 97

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 149

Sygnatura archiwalna: 108

109

Cantiones variae

[Pieśni różne]

[XVII]

Księga oprawna w skórę, rkps, j. polski, j. łaciński, wym. 155 x 100 mm, s. 175

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 153

Sygnatura archiwalna: 109

Uwagi: Dopisek na karcie tytułowej: Karmelitanek Bossych Conwentu S[więtego] Marcina w Krakowie.

110

Zabawa wesoło nabożna

[XVII]

Księga oprawna w tekturę, rkps, pismo wielu rąk, j. polski, wym. 93 x 150 mm, s. 320

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 156

Sygnatura archiwalna: 110

111

W modlitwie umysłowej ćwiczenia poczynających albo Drogi Oczyszczającej

[1710 (?)]

Księga oprawna w deski powleczone skórą, rkps, j. polski, wym. 160 x 95 mm, s. 192

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 160

Sygnatura archiwalna: 111

Uwagi: Adnotacja: Ta książka darowana jest Konwentowi naszemu od W[ielebnego] O[jca] Cyrylla od P[ani] N[aszej] z Góry Karmelu (Jan Harcewicz, zm. 1710) niegdy spowiednika naszego.

112

Bonawentura od. św. Stanisława (Stanisław Frezer, zm. 1687), Protestacye y akty
rozne złożone przez [...] Karmelitę Bosego

[1670-1687]

Księga oprawna w tekturę, rkps, j. polski, wym. 155 x 100 mm, nlb

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 169

Sygnatura archiwalna: 112

Uwagi: Dopisek na karcie tytułowej: Karmelitanek Bossych Conwentu S[więtego] Marcina w Krakowie.

113

Bonawentura od św. Stanisława (Stanisław Frezer, zm. 1687), 1) Kolacye i Nauki o spowiedzi y Komunii Św[iętej] y grzechach, 2) Exercitia albo ćwiczenia codzienne na psalm miserere od W[ielebnego] O[jca] N[aszego] Prowincjała napisane [1670-1687]

Księga oprawna w deski powlekane skórą, rkps, j. polski, wym. 155 x 100 mm, nlb

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 175

Sygnatura archiwalna: 113

114

Bonawentura od św. Stanisława (Stanisław Frezer, zm. 1687), Sposób postanowienia życia zakonnego porządnie [1670-1695]

Księga oprawna w deski powlekane skórą, rkps, j. polski, wym. 155 x 100 mm, nlb

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 180

Sygnatura archiwalna: 114

Uwagi: Konferencje Bonawentury od św. Stanisława (Stanisław Frezer, zm. 1687) i Hieronima od św. Teresy (zm. 1645).

115

Godność Matki Bożej z Dzieciątkiem Jezus

[Rozmyślania]

[XVII/XVIII]

Księga oprawna w skórę, rkps, j. polski, wym. 150 x 90 mm, nlb

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 183

Sygnatura archiwalna: 115

116

Bonawentura od św. Stanisława (Stanisław Frezer, zm. 1687), Mikołaj od Jezusa Maryi (Mikołaj Opacki), Nauki i ćwiczenia duchowne [1670-1687]

Księga oprawna w skórę, rkps, pismo wielu rąk, j. polski, 145 x 92 mm, nlb

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 184

Sygnatura archiwalna: 116

117

Gorące akty i różne ćwiczenia W[ielebnego] O[jca] Bonawentury od św. Stanisława (Stanisław Frezer, zm. 1687) [1670-1687]

Księga oprawna w deski powleczone skórą, rkps, j. polski, wym. 155 x 95 mm, nlb

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 190

Sygnatura archiwalna: 117

118

Cztery rzeczy człowieka ostatnie opłakane y opisane na postrach na zbawienie [1728]

Księga oprawna w papier, rkps, pismo wielu rąk, j. polski, wym. 150 x 97 mm, s. 8 + 65 nlb

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 199

Sygnatura archiwalna: 118

Uwagi: Prawdopodobnie na podstawie: Klemens Bolesławiusz, Przeraziliwe echo trąby ostatecznej albo cztery rzeczy ostatnie człowieka czekające, Poznań 1670 (i dalsze).

119

Pustinia święta to jest zakonnej duszy odnowienia przez duchowne rekolekcye y medytacje na 8 dni spisane Roku Panskiego 1701

[1701]

Księga oprawna w pergamin, rkps, j. polski, wym. 155 x 100 mm, nlb

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 202

Sygnatura archiwalna: 119

120

Księga wzdychania pobożnego duszy pokutującej

[XVIII]

Księga oprawna w tekturę, rkps, j. polski, wym. 153 x 100 mm, k. 158

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 204

Sygnatura archiwalna: 120

Uwagi: Dopisek na karcie tytułowej: Karmelitanek Bossych Conwentu S[więtego] Marcina w Krakowie.

121

[Śpiewnik kościelny]

[XVIII]

Księga oprawna w deski powleczone skórą, rkps, j. polski, wym. 160 x 95 mm, s. 159 + 24 nlb

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 205

Sygnatura archiwalna: 121

122

Cantiones devotae pro Nativitate Domini Nostri Jesu Christi A[nno] D[omini] 1720. Die vero 30 Octobris scriptae

[Pobożne pieśni o narodzeniu Pana Naszego Jezusa Chrystusa spisane dnia 30 października Roku Pańskiego 1720]

[30 X 1720]

Księga oprawna w tekturę, rkps, j. łaciński, j. polski, wym. 150 x 95 mm, s. 166

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 213

Sygnatura archiwalna: 122

123

[Różne akty i modlitwy]

[XVII/XVIII]

Księga oprawna w deski powleczone skórą, rkps, pismo wielu rąk, j. polski, wym. 150 x 90 mm, nlb

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 217

Sygnatura archiwalna: 123

124

[Nabożeństwa i modlitwy]
[XVII/XVIII]

Księga oprawna w deski powleczone skórą, rkps, druk, j. polski, wym. 143 x 85 mm, s. 263 + 214
Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 218
Sygnatura archiwalna: 124

125

Książeczka w ktorej się zamyka poranne nabożeństwo słuchania Mszy sw. Napisana Roku Panskiego 1669 14 February
[14 II 1669]

Księga oprawna w płótno, rkps, pismo dwóch rąk, j. polski, wym. 103 x 65 mm, s. 100
Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 227
Sygnatura archiwalna: 125

126

[Nabożeństwa i modlitwy]
[1703]

Księga oprawna w deski powleczone skórą, rkps, j. polski, wym. 110 x 65 mm, s. 153
Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 233
Sygnatura archiwalna: 126
Uwagi: Prawdopodobnie część większej całości. Numeracja oryginalna stron od 747 do 900.

127

Nabożeństwo krotkie duszy pobożnej w R[oku] P[zańskim] 1715
[1715]

Księga oprawna w skórę, rkps, j. polski, wym. 85 x 60 mm, s. 102 + 10 nlb
Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 236
Sygnatura archiwalna: 127

128

Jegomości Księdza Stanisława Karnkowskiego Arcy[biskupa] Gnieźnieńskiego
Messiasz abo kazanie o upadku y naprawie rodzaju ludzkiego przez przyjsie na
świat Pana naszego Jezusa Chrystusa
[XVII]

Księga oprawna w skórę, rkps, j. polski, wym. 320 x 195 mm, s. 301
Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 282
Sygnatura archiwalna: 128

129

Krotki dyskurs o Miłości Bożej; O spowiedzi; O Komunii Świętej; Co to jest professya zakonna; Nauka B[łogosławionego] Jana od Krzyża o stanie duchownym;

Przestrogi niektóre duchownym osobom; Obraz człowieka wewnętrznego duchownego; Zordynowanie dzienne
[XVII]

Księga oprawna w deski powleczone skórą, rkps, druk, j. polski, wym. 145 x 90 mm, k. 7 (druk), k. 104 (rkps)

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 276

Sygnatura archiwalna: 129

Uwagi: Karty niezapisane: 7, 14, 27, 89-104.

130

Exercitia Duchowne dla nabycia Cnoty Milczenia. Wizerunek Cnót W[ielebnego] O[jca] Stefana od św. Teresy Karmelitów Bosych niegdy Prowincjała (Hieronim Kucharski, zm. 1653)
[1612-1653]

Księga oprawna w skórę, rkps, pismo wielu rąk, j. polski, wym. 190 x 145 mm, nlb

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 30

Sygnatura archiwalna: 130

Uwagi: Rękopis był własnością klasztoru św. Michała i św. Józefa karmelitów bosych w Krakowie, ofiarowany konwentowi św. Marcina, a później przeniesiony do klasztoru na Wesołą.

131

Modlitwa Wewnętrzna która w sobie zamyka sześć części
[XVII]

Księga oprawna w tekturę, rkps, j. polski, wym. 205 x 170 mm, nlb

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 43

Sygnatura archiwalna: 131

132

Traktat o wyniszczeniu duszy. Krótka nauka czynienia spowiedzi
[1642-1698]

Księga oprawna w skórę, rkps, druk, pismo kilku rąk, j. polski, wym. 187 x 150 mm, nlb

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 61

Sygnatura archiwalna: 132

Uwagi: Rękopis siostr karmelitanek bosych z eremitarza św. Marcina w Krakowie, na wewnętrznej stronie przedniej okładki rękopis m. Anny od Jezusa Stobieńskiej.

133

[Zbiór pieśni kościelnych]
[XVIII]

Księga oprawna w tekturę, rkps, j. polski, wym. 190 x 115 mm, s. 130

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 105

Sygnatura archiwalna: 133

Uwagi: Brak karty tytułowej. Adnotacja: Konwentu Krak[owskiego] S[więtego] Marcina Karmelitanek Bosych Dnia y Roku iako wyżej.

Seria 5. Kroniki, żywoty**134**

Księgi w których są krotko opisane żywoty y cnoty zmarłych zakonniczek Bossych Zakonu Najśw[iętszej] Panny Mariey z Gory Karmelu w klasztorze krakowskim św. Marcina od Roku Panskiego 1627 [1627-1662]

Księga oprawna w skórę zdobioną geometrycznymi wzorami, rkps, j. polski, wym. 197 x 157 mm, s. 475

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 253

Sygnatura archiwalna: 134

Uwagi: Pierwszych 6 kart nie zostało spaginowanych, w tym karta tytułowa. Na 4 ostatnich nie-spaginowanych kartach: Imiona Dzień y Rok Professyey Siostr Karmelitanek Bossych Konwentu Krakowskiego od Roku P[ਾਂskiego] 1612 [do 1755].

135

Opisanie sposobu którymi srodkami y przez które osoby Pan Bog przyprowadziel Oice y Siostry Zakonu Nswietszey Panny Mariei z Gory Carmelu Carmelitalny Bosse do Krolestwa Polskiego za Oica S[wietego] Pawła 5 [1612-1787]

Księga oprawna w skórę barwioną na zielono, rkps, pismo dwóch rąk, j. polski, wym. 198 x 153 mm, k. 180

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 251

Sygnatura archiwalna: 135

Uwagi: Na oprawie ozdobne tłoczenia: Jezus ukrzyżowany, Matka Boska z Dzieciątkiem; *Klasztory Karmelitanek Bosych w Polsce, na Litwie i Rusi. Ich początek, rozwój i tułactwo w czasie rozruchów wojennych w X VII wieku. Rzecz osnuta na kronikach klasztornych*, t. 4, opr. R. Kalinowski OCD, Kraków 1904.

136

Księga fundacji klasztorów Karmelitanek Bossych Prowincyey Polskiej Ducha Sw[iętego] Od Roku Panskiego 1612 [1713]

Księga oprawna w skórę, rkps, j. polski, wym. 200 x 10 mm, k. 173

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 255

Sygnatura archiwalna: 136

Uwagi: Rękopis spisany w 1713 roku przez Cecylię Teresę od Ofiarowania NMP (Anna Petronela Zacherlanka, zm. 1772). *Klasztory Karmelitanek Bosych w Polsce, na Litwie i Rusi. Ich początek, rozwój i tułactwo w czasie rozruchów wojennych w XVII wieku. Rzecz osnuta na kronikach klasztornych*, t. 1-3, opr. R. Kalinowski OCD, Kraków 1900-1903.

137

Cathalogus Monialium Nostrarum Carmelitarum Discalceatarum Conventus Cracoviensis sub Titulo S[ancti] Martini et Josephi. Fundatrix Constantia Buzynska de domo Myszkowska

[Katalog naszych sióstr karmelitanek bosych krakowskiego konwentu św. Marcina i św. Józefa. Fundatorka Konstancja z Myszkowskich Bużeńska]
[1612-1835]

Luzy, rkps, j. polski, j. łaciński, k. 2
Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 3.I.2.
Sygnatura archiwalna: 137

138

Krótkie zebranie życia y cnot y śmierci W[ielebnej] M[atki] Franciszki Theresiey od Maryi Panny Wniebowzięcia (zm. 1739). Krotkie zebranie życia y śmierci W[ielebnej] Siostry Jozefy od Wcielenia Panskiego (zm. 1737). W[ielebna] Siostra Agnieszka od Narodzenia Panny Maryi (zm. 1710)
[1710-1739]

Poszyt, rkps, j. polski, k. 22
Sygnatura dawna: brak
Sygnatura archiwalna: 138

139

Żywot Siostry Jagnieszki od Nas[więtszej] Panny y S[więtego] Josepha (Agnieszka Wężykówna, zm. 1643)
[1643]

Luzy, rkps, j. polski, k. 4
Sygnatura dawna: brak
Sygnatura archiwalna: 139
Uwagi: Brak końcowej części rękopisu.

140

Opis śmierci S[iostry] Mariancylli od Najświętszego Sakramentu (Anna Pytlowicz, zm. 17 III 1654)
[1654]

Luzy, rkps, j. polski, k. 1
Sygnatura dawna: brak
Sygnatura archiwalna: 140

141

[Notatki o śmierci S[iostry] Anny od św[iętego] Joachima (zm. 1746 w Warszawie) oraz S[iostry] Cecylii Teresy od Opieki św[iętego] Józefa (zm. 1767 we Lwowie)]
[1746, 1767]

Luzy, rkps, j. polski, k. 2
Sygnatura dawna: brak
Sygnatura archiwalna: 141

142

Żywot i cnoty znamienite W[ielebnej] M[atki] Teresy od Pana Jezusa klasztorów Karmelitanek Bosych we Lwowie i w Warszawie Fundatorki przez spowiednika tej panny zebrane R[oku] P[ańskiego] 1654
[1725]

Księga oprawna w skórę, rkps, j. polski, wym. 200 x 155 mm, s. 276

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 16

Sygnatura archiwalna: 142

Uwagi: Na okładce dopisek: Tę księgę przepisała W[ielebna] S[iostra] Cecylia od Ofiarowania NMP (Anna Petronela Zacherlanka, zm. 1772) i ofiarowała ją na Wesołą R[oku] P[ąńskiego] 1725.

143

Żywoć Czcgodnej Matki Teresy a Jesu Marchockiej dosłownie z jej własnego rękopisu Przew[ielebny] O[jciec] Definitor Karmelita jej spowiednik Ignacy od św. Jana [Ewangelisty] R[oku] P[ąńskiego] 1652 w Warszawie [1652-1699]

Księga oprawna w pergamin, rkps, j. polski, wym. 205 x 170 mm, s. 215

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 17

Sygnatura archiwalna: 143

Uwagi: *Żywoć Wielebnej Matki Teresy od Pana Jezusa Marchockiej, klasztorów karmelitanek bosych we Lwowie i Warszawie fundatorki, z rękopisu o. Ignacego od św. Jana Ewangelisty k. b. tej Wielebnej Matki spowiednika ułożony i z innych źródeł uzupełniony*, Kraków 1901; *Autobiografia mistyczna m. Teresy od Jezusa karm. bosej (Anny Marii Marchockiej) 1603-1652. Pisarze ascetyczno-mistyczni Polski*, t. II, Poznań 1939; *Teresa od Jezusa (Marianna Marchocka), Autobiografia mistyczna i inne pisma*, opr. C. Gil OCD, Kraków 2010; *Żywoć Matki Teresy od Jezusa (Marchockiej)* opr. C. Gil OCD, Poznań 2017.

144

[Żywoty Anny Stobieńskiej oraz Teresy z Kretkowskich Ligęziny] [1746]

Księga oprawna w skórę, rkps, j. polski, wym. 220 x 167 mm, k. 217

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 49

Sygnatura archiwalna: 144

Uwagi: Obydwa żywoty dołączone do: *Ecclesiastes Po hebrajsku Nazwany Cohereph Z Pisma św. na wiersz Polski Przetłumaczony* (k. 1-33); k. 34: k. 1 [Żywoty], dopisek: *Te Xiążki Jasnie Wielmożny Jeymosci Teresy z Bnina Brzeziny Woiewodziny Kaliski Starosciny Nowodworskiej. Dopisek inną ręką: redemit Reverendissimus Dominus Abbas Raudensis Bernardus de Thil. a milite Borussico 1746. C. Gil OCD, Nauki o życiu zakonnym m. Anny Stobieńskiej oraz m. Teresy Barbary Zadzikowej karmelitanek bosych*, „Nasza Przeszłość”, 105 (2006) s. 80-88.

145

[Stefan od św. Teresy] (Hieronim Kucharski, zm. 1653), Krótkie zebranie żywota świętobliwego W[ielebnej] M[atki] Anny a Jesu Pierwszej z Polek karmelitanki bosej przez [...] niegy Prowincjała, napisany [1612-1653]

Księga oprawna w skórę, rkps, j. polski, wym. 185 x 150 mm, k. 72

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 82

Sygnatura archiwalna: 145

146

Żywot Błogosławionego o[jca] Bonawentury od św. Stanisława (Stanisław Frezer, zm. 1687) Karmelity Bosego
[1687-1699]

Księga oprawna w skórę, rkps, pismo wielu rąk, j. polski, wym. 310 x 20 mm, k. 155

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 243

Sygnatura archiwalna: 146

Uwagi: Wklejone oryginalne listy Bonawentury od św. Stanisława.

147

Krótkie zebranie żywota W[ielebnej] M[atki] Anny od Pana Jezusa Polki, która między Pannami Karmelitankami Bosemi pierwszą była profeską, przez W[ielebnego] Ojca Stefana od św[iętej] Teresy Prowincjała Prowincji Polskiej spisana
[1698]

Księga oprawna w pergamin oklejony papierem, rkps, j. polski, wym. 190 x 150 mm, k. 83

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 263

Sygnatura archiwalna: 147

Uwagi: Na okładce adnotacja ręką m. Anny Rupniewskiej: Ta książeczka przetłumaczona jest z Łacińskiego Jezyka na polskiej przez Wielebnego Oycza Ignacego od Dzieciątka Pana Jezusa w Roku 1698 około 3 miesiące albo więcej przed śmiercią napisał. To podpisał Nasza Najp[rzewielebniejsza] Matka Fundatorka Anna od P[ana] Jezusa.

148

Żywot M[atki] Barbary Teresy od Najśw[iętszego] Sakramentu Kretkowskiej K[armelitanki] B[osej]
[1670]

Księga oprawna w skórę, rkps, j. polski, wym. 190 x 160 mm, s. 148

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 288

Sygnatura archiwalna: 148

Uwagi: K. Górski, *Autobiograficzne zapiski M. Barbary od Najśw. Sakramentu, karmelitanki bosej (+1670)*, „Nasza Przeszłość”, 14 (1961) s. 249-264; C. Gil OCD, *Nauki o życiu zakonnym m. Anny Stobińskiej oraz m. Teresy Barbary Żadzikowej karmelitanek bosych*, „Nasza Przeszłość”, 105 (2006) s. 80-88; *Żywot Matki Barbary od Najśw. Sakramentu (Żadzikowej) karmelitanki bosej (1609-1670)*, opr. C. Gil OCD, Kraków 2013.

149

Fontanna nieprzeliczonych łaski Boskich abo historia obrazu cudownego Panny Najś[wiejszej] Maryi w kościele W[ielebnych] O[jców] Dominikanów w Bochni, przez Andrzeja Rozmynca R[oku] P[kańskiego] 1703 Dnia 15 Kwietnia
[15 IV 1703]

Księga oprawna w tekturę, rkps, j. polski, wym. 132 x 80 mm, nlb

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 225

Sygnatura archiwalna: 149

150

Breve compendium vitae V[enerabilis] M[atris] Annae a Jesu Polonae quae inter Discalceatas Carmelitanas Virgines, prima fuit professa – per V[enerabilis] P[atris] Stephanum a S[ancta] Teresia, Poloniae Provincialem, conscriptum, Lingua vernacula post latinae factum a [Patre] Justino a S[anctae] Hedvigis Anno 1669 [Krótkie zebranie żywota W[ielebnej] M[atki] Anny od Pana Jezusa Polki, która między Pannami Karmelitankami Bosymi pierwszą była profeską, przez W[ielebnego] Ojca Stefana od św[iętej] Teresy Prowincjała Prowincji Polskiej spisana w języku ojczystym na łacinę przełożona przez O[jca] Justyna od św[iętej] Jadwigi] [1669]

Księga oprawna w półskórek, rkps, j. łaciński, wym. 195 x 155 mm, nlb

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 73

Sygnatura archiwalna: 150

Uwagi: Dopisek na karcie tytułowej: Ta książka dana jest konwentowi naszemu od W[ielebnego] O[jca] Ireneusza od Wniebowstąpienia Pańskiego (Wojciech Orzeszko, zm. 1696) spowiednika naszego.

151

Żywoł Serafickiey Panney Teresy Swietey [XVII/XVIII]

Księga oprawna w tekturę, rkps, j. polski, wym. 195 x 150 mm, nlb

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 38

Sygnatura archiwalna: 151

152

[Żywoty karmelitanek bosych] XVII

Księga oprawna w płótno, rkps, j. polski, wym. 200 x 160 mm, k. 400

Sygnatura dawna: Biblioteka, nr 52

Sygnatura archiwalna: 152

Seria 6. Korespondencja**153**

[Listy Dominika od Jezusa Maryi (Dębołęcki, zm. 1625) i Jana Marii od św. Józefa (Jan Chrzyciel Centurioni, zm. 1634) do m. Krystyny od św. Michała (Christine van den Putte, zm. 1628)] [1617-1623]

Luzy, rkps, j. włoski, k. 11

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 3.VI.1

Sygnatura archiwalna: 153

154

[List Jana od św. Józefa (Jan Chrzyciel Centurioni, zm. 1634) do przeoryszy konwentu św. Marcina m. Konstancji od św. Karola (Anna Ociecka, zm. 1656)] [30 IV 1633]

Luzy, rkps, j. polski, k. 1
Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 3.VI.1
Sygnatura archiwalna: 154

155

[Listy Hieronima od Jezusa Maryi (Jan Drzewicki, zm. 1695) do: m. Beaty od św. Fruktuoza (Anna Sobkowicówna, zm. 1692), m. Mariancylli od św. Józefa (Krystyna Frezer, zm. po 1719) – przeoryszy konwentu warszawskiego, m. Teresy Urszuli od Zwiastowania NMP (Urszula Teresa Altemaierówna, zm. 1701), m. Anny Józefy od Pana Jezusa (Helena Konstancja Rupniewska, zm. 1728)]
[1687-1695]

Luzy, rkps, j. polski, k. 18
Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 3.VI.5
Sygnatura archiwalna: 155

Uwagi: 14 listów adresowanych jest do m. Teresy Urszuli od Zwiastowania NMP, przeoryszy krakowskiego konwentu w latach 1693-1696; 2 listy adresowane są do m. Anny Józefy od Pana Jezusa.

156

[Listy Grzegorza od Jezusa Maryi do m. Magdaleny od Krzyża (Magdalena Hippolithówna)]
[1655-1657]

Luzy, rkps, j. polski, j. łaciński, k. 3
Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 3.VI.6
Sygnatura archiwalna: 156

157

[Listy Eugeniusza od św. Józefa (Jakub Prunowski, zm. 1715) do m. Anny Józefy od Pana Jezusa (Helena Konstancja Rupniewska, zm. 1728)]
[1696-1697]

Luzy, rkps, j. polski, k. 5
Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 3.VI.7
Sygnatura archiwalna: 157

158

[Listy Agataniola od Salwatora (Zbawiciel, Jan Chodowicz, zm. 1694) do m. Teresy Urszuli od Zwiastowania NMP (Urszula Teresa Altemaierówna, zm. 1701), przeoryszy konwentu krakowskiego w latach 1693-1696]
[1693]

Luzy, rkps, j. polski, k. 4
Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 3.VI.8
Sygnatura archiwalna: 158

Uwagi: W inwentarzu B. Wanata z 1961 roku błędnie została podana zakonna tytułacja ojca Agataniola – od św. Teresy – wskazująca na zakonnika żyjącego w późniejszym okresie i zmarłego w 1734 roku.

159

[Listy Bonawentury od św. Stanisława (Stanisław Frezer, zm. 1687) do przeorysz konwentu św. Marcina]

[1683-1684]

Luzy, rkps, j. polski, k. 3

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 3.VI.9, 3.VI.10

Sygnatura archiwalna: 159

Uwagi: W liście z 10 marca 1684 roku dopisek Ireneusza od Wniebowstąpienia Pańskiego (Wojciech Orzeszko, zm. 1696) dotyczący wyborów przeoryszy w klasztorze św. Marcina.

160

[Listy Gerarda od Aniołów (Jan Głuchowski, zm. 1695) do przeoryszy klasztoru św. Marcina]

[1693-1695]

Luzy, rkps, j. polski, k. 6

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 3.VI.12

Sygnatura archiwalna: 160

161

[Listy różnych karmelitów bosych (także spoza prowincji polskiej) do karmelitanek bosych w klasztorze św. Marcina w Krakowie]

[1674-1740]

Luzy, rkps, j. polski, k. 15

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 3.VI.19

Sygnatura archiwalna: 161

Uwagi: Autorzy listów: Emmanuel od Jezusa Maryi, Archanioł od św. Joachima (Jan Karczewski), Rajmund od św. Michała (Albert Laskowicz), Sebastian od Wszystkich Świętych (Maciej Bolski zm. 1684), Ignacy od Maryi (prawdopodobnie Krzysztof Gasparowicz), Modest od św. Jana Ewangelisty, Hubert od św. Seweryna, Jerzy od św. Wojciecha (Stanisław Brzostowski), Teodor od św. Augustyna (Krzysztof Jakub Neczt), Augustyn od św. Gerarda (Kasper Neuerlich), Izydor od Krzyża (Stanisław Matliński), Marcel (Makary?) od św. Anny (Józef Wachniowski-Zarzecki).

162

[Listy osób duchownych i świeckich do karmelitanek bosych w klasztorze św. Marcina w Krakowie]

[1645-1760]

Luzy, rkps, j. polski, j. włoski, k. 20

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 3.VIII

Sygnatura archiwalna: 162

Uwagi: Wśród autorów listów są: Elżbieta Sieniawska, ks. Krzysztof Chronowski, Daniel Brykner OFM, Mikołaj Deboli, bp Wacław Hieronim Sierakowski.

163

[Listy Jana Szembeka do m. Anny od Jezusa (Helena Konstancja Rupniowska, zm. 1728)]

[1692]

Luzy, rkps, j. polski, k. 4

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 5

Sygnatura archiwalna: 162

Uwagi: Tylko jeden list jest datowany (k. 1).

164

[Listy wzajemne karmelitanek bosych z klasztoru św. Marcina w Krakowie]

[1631-1693]

Luzy, rkps, j. polski, k. 27

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 3.II

Sygnatura archiwalna: 164

Uwagi: Autorki listów: m. Anna od Jezusa (Jadwiga Stobieńska), Cecylia od św. Teresy (Agnieszka Szembekówna) lub Cecylia Mariancylla od Trójcy Świętej (Ewa Rozalia Szembekówna), Eufrazja od Jezusa Maryi, Maria Anna od św. Teresy, Konstancja Beata od Wniebowzięcia NMP (Helena Dawborówna), Angela od św. Stefana, Eufrazja Cecylia, Aniela Febronia od Wszystkich Świętych, Anna Eleonora od św. Leopolda, Angela od św. Józefa, Mariancylla od św. Józefa, Franciszka Teresa od NMP.

165

[Listy karmelitanek bosych z Rzymu, Bolonii, Brukseli, Antwerpii i Pragi do klasztoru św. Marcina w Krakowie]

[1614-1743]

Luzy, rkps, j. włoski, j. łaciński, j. polski, k. 36

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 3.III.1, 3.III.2, 3.III.3

Sygnatura archiwalna: 165

166

[Listy różne karmelitanek bosych z klasztoru św. Marcina]

[1652-1658]

Luzy, rkps, j. polski, k. 7

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 3.V.1, 3.V.2, 3.V.3

Sygnatura archiwalna: 162

Uwagi: Do listu nr 1 (23 III 1658) dołączony opis śmierci Anastazji od św. Anny (Zofia Waławska/Waławska), zmarłej 29 stycznia 1652 roku.

167

[Listy M. Anny od Jezusa (Helena Konstancja Rupniowska, zm. 1728) oraz akt jej profesji, notatki różne]

[1673-1725 (?)]

Luzy, rkps, j. polski, k. 45

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 2.II.1, 2.II.2

Sygnatura archiwalna: 167

Uwagi: Na odwoicie k. 15 list Franciszka Szembeka z 22 V 1725; k. 38: Czego trzeba na wyprawę nowicjom; k. 45: Widzenie we śnie M[atki] Beaty Konstancji Bużeńskiej.

168

[Listy bł. Matki Anny od św. Bartłomieja (Anna Garcia, 1549-1626)]
[1612-1626]

Luzy, rkps, j. hiszpański, j. polski, k. 7

Sygnatura dawna: brak

Sygnatura archiwalna: 168

Uwagi: Dołączone tłumaczenie listów na j. polski.

169

[Listy biskupa krakowskiego Andrzeja Trzebieckiego do przeoryszy klasztoru św. Marcina w Krakowie]
[1677-1679]

Luzy, rkps, j. polski, k. 19

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 3.IV

Sygnatura archiwalna: 169

Seria 7. Akta majątkowe

170

Księga czynszow w ktorey pod roznemi summami pisać się ma, kiedy y wiele którego czynszu będzie oddano konwentowi krakowskiemu S[więtego] Marcina karmelitanek Bossych spisana R[oku] P[ańskiego] 1756 zaczyna się od Roku Panskiego 1753
[1753,1756-1797]

Księga oprawna w skórę, rkps, j. polski, wym. 230 x 350 mm, s. 268

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 38

Sygnatura archiwalna: 170

Uwagi: Brak stron: 212-215, 217-219, 221-224, 226-229, 231-233. Na s. 261: Obligacje Konw[entu] Krak[owskiego] S[więtego] Marc[ina] Karm[elitanek] Bos[ych] spisane (od roku 1610 do 1757); s. 262-268: Krotko zebrane łaski szcudrobliwości Boskiey Jakim sposobem bez fundatora stanęła fundacja pierwsza w Polsce Karmelitanek Bossych w Krakowie przy kościele św. Marcina zstających [uwaga: wpisy z lat 1754-1787 czynione inną ręką oraz innym atramentem]; k. 267-268: Zebrane Imiona Dzień y Rok professyi WW MM y Siostr karmelitanek bossych konwentu krakowskiego pod Tytułem w. Marcina od Roku Panskiego 1612 do 1788.

171

Dawne kontrakta o wypuszczenie ogrodu w dzierżawę
[1664-1733]

Luzy, rkps, j. polski, nlb

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 51

Sygnatura archiwalna: 171

Uwagi: Wypustka z XIX wieku.

172

Uwolnienie od podatków: ogród s[iostr] karm[elitanek] b[osych] św[iętego] Marcina
[1612-1787]

Luzy, rkps, j. polski, nlb

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 51

Sygnatura archiwalna: 167

173

Papiery dotyczące się ogrodu na Piasku
[1612-1787, 1816]

Luzy, rkps, j. polski, nlb

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 51

Sygnatura archiwalna: 173

Uwagi: Plan (rysunek) domu, ogrodu i zabudowań gospodarczych na Piasku pt. Inwentarz domu z ogrodem.

174

Akta dotyczące Woli Łapczyńskiej
[1649-1787]

Luzy, rkps, j. polski, j. łaciński, nlb

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 55.1

Sygnatura archiwalna: 174

175

Zapis sumy 1000 złp na Marcinkowicach
[1766]

Luzy, rkps, j. łaciński, nlb

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 55.2

Sygnatura archiwalna: 175

176

Papiery co do sumy złp 30 000 na dobrach Kokotów i Bogucice
[1727]

Luzy, rkps, j. łaciński, nlb

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 55.3, No 52

Sygnatura archiwalna: 176

177

Summa złp 5000 na Gręboszowie
[1620-1787]

Luzy, rkps, j. łaciński, j. polski, nlb

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 55.4, No 53

Sygnatura archiwalna: 177

178

10 000 złp na Proszowkach i Krzyżanowicach
[1667-1787]

Luzy, rkps, j. łaciński, nlb

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 55.5, No 54

Sygnatura archiwalna: 178

179

Co do summy na dobrach Szyrzyny
[1634-1764]

Luzy, rkps, j. łaciński, nlb

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 55.6, No 55

Sygnatura archiwalna: 179

180

Co do summy na dobrach Marszowice
[1648-1679]

Luzy, rkps, j. łaciński, nlb

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 55.7, No 56

Sygnatura archiwalna: 180

181

Regestr srebra kościoła S[więtego] Marcina
[1786]

Luzy, rkps, j. polski, k. 1

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 33

Sygnatura archiwalna: 181

182

Kapitały klasztoru św. Marcina Karmelitanek Bosych pozostałe w Polsce
[10 VIII 1787]

Luzy, rkps, j. polski, k. 2

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 33

Sygnatura archiwalna: 182

183

[Różne zapisy majątkowe dla klasztoru św. Marcina w Krakowie]
[1617-1671]

Luzy, rkps, j. polski, j. łaciński, k. 63

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 4

Sygnatura archiwalna: 183

Uwagi: Spis spraw majątkowych (mps).

Seria 8. Akta gospodarcze**184**

Księga accepty i wydatków klasztoru karmelitanek bossych przy kościele S[więtego] Marcina y S[więtego] O[jca] N[aszego] Jozefa będących gdzie y wizyty W[ielebnych] O[jców] N[aszych] wizytatorów generalnych y prowincyalnych od Roku P[ąńskiego] 1760
[1760-1788]

Księga oprawna w skórę, rkps, j. polski, wym. 220 x 330 mm, nlb

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 39

Sygnatura archiwalna: 184

Uwagi: Karta tytułowa uszkodzona (przecięta wzdłuż), duże zniszczenia ostatnich kart oraz grzbietu księgi.

185

Księga akcepty y wydatków klasztoru karmelitanek bossych przy kościele S[więtego] Marcina y S[więtego] O[jca] N[aszego] Jozefa będących, gdzie y wizyty W[ielebnych] O[jców] N[aszych] wizytatorów generalnych y prowincyalnych od Roku P[ąńskiego] 1780
[1780-1822]

Księga oprawna w skórę, rkps, j. polski, wym. 195 x 320 mm, s. 300

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 35

Sygnatura archiwalna: 185

Uwagi: Zachowane pozostałości wiązań materiałowych, uszkodzenia grzbietu, ślady nadpalenia na okładce i kartach, do s. 116 paginacja oryginalna, od s. 117 brak paginacji.

Seria 9. Plany, mapy, projekty, rysunki**186**

[Rysunek kościoła i zabudowań klasztoru św. Marcina wraz z ogrodem przy ul. Grodzkiej]
[1657-1658]

Rkps, j. polski, k. 1

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 1.I.2

Sygnatura archiwalna: 186

Uwagi: Oryginał po konserwacji oraz oprawieniu w ramę umieszczony został w pomieszczeniu muzeum klasztornego. W jednostce o sygn. 186 znajdują się 2 egzemplarze kserokopii rysunku.

187

Conventuum fratrum Discalceatorum Ordinis B[eatae] Virginis Mariae de Monte Carmelo, Chorographica et Topographica descriptio
[Chorograficzny i topograficzny opis klasztorów braci Zakonu Najświętszej Maryi Panny z Góry Karmel]
[XVIII]

Rkps, j. łaciński, k. 15

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 22

Sygnatura archiwalna: 187

Uwagi: Karta 3: Provincia Poloniae – dopisek na karcie tytułowej: Sióstr Karmelitanek Bosych Konwentu Krakowskiego Świętego Marcina y S[więtego] O[jca] N[aszego] Józefa d[ie] 27 Martii A[nno] D[omini] 1737.

188

Mapa Klasztorów Ojcowskich

[po 1725]

Rkps, druk, j. łaciński, j. polski, nlb

Sygnatura dawna: brak

Sygnatura archiwalna: 188

189

Vera mensura plantae pedis B[eatae] V[irginis] Mariae Matris Dei

[Karta w kształcie stopy z napisem: Prawdziwa miara stopy Błogosławionej Dziewicy Matki Boga]

[XVII/XVIII]

Rkps, j. łaciński, k. 1

Sygnatura dawna: brak

Sygnatura archiwalna: 189

Seria 10. Akta obcego pochodzenia

190

[List Jana od Jezusa Maryi (1583-1615) do Andrzeja od Jezusa (Andrzeja Brzechwy, 1584-1640)]

[Rzym, 6 III 1606]

Luzy, rkps, j. łaciński, j. grecki, k. 1

Sygnatura dawna: Archiwum, sygn. 3.VII.1

Sygnatura archiwalna: 190

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Klasztoru Karmelitanek Bosych na Wesołej (AKKBW)

sygn. 31, Instrukcje różnych urzędów zakonnych, XVII.

sygn. 33, Zespół akt klasztoru św. Teresy i św. Jana, Inwentarz Zgromadzenia PP. Karmelitanek bosych egzystujących na Przedmieściu Wesoła w Krakowie pod N. domu 218 Gmina VIII [...] sporządzony w roku 1874, Konsygnacja książek w Bibliotece klasztornej.

- sygn. 37, Zespół akt klasztoru św. Teresy i św. Jana, Inwentarz kościoła i klasztoru Zgromadzenia przy Krakowie pod tytułem Panien Karmelitanek Bosych na Wesołej pod tytułem S. Teresy fundowanych sporządzony w roku 1844.
- sygn. 184, Księga accepty i wydatków klasztoru karmelitanek bossych przy kościele S. Marcina y S[więtego] O[jca] N[aszego] Jozefa będących gdzie y wizyty W[ielebnych] O[jców] N[aszych] wizytatorów generalnych y prowincyalnych od Roku P[ąńskiego] 1760, 1760-1788.
- sygn. 185, Księga akcepty y wydatków klasztoru karmelitanek bossych przy kościele S[więtego] Marcina y S[więtego] O[jca] N[aszego] Jozefa będących, gdzie y wizyty W[ielebnych] O[jców] N[aszych] wizytatorów generalnych y prowincyalnych od Roku P[ąńskiego] 1780, 1780-1822.

Instructiones Fratrum Discalceatorum Congregationis S. Eliae Ordinis Beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo, Romae 1635.

Teresa od Jezusa św., *Konstytucje*, w: *Dziela*, t. III, Kraków 1995.

Opracowania

- Borkowska Małgorzata OSB, *Leksykon zakonnic polskich epoki przedrozbiorowej*, t. II, *Polska Centralna i Południowa*, Warszawa 2005.
- Borkowska Małgorzata OSB, *Zakony żeńskie w Polsce w epoce nowożytnej*, Lublin 2010.
- Daranowska-Łukaszewska Joanna, Trzupek Maria, Rogóż Maria, *Badania naukowe historyczno-konserwatorskie dotyczące drugiej zakrystii kościoła ss. karmelitanek bosych przy ul. Kopernika 44 w Krakowie*, Kraków 2004 [mps w Archiwum Klasztoru Karmelitanek Bosych na Wesołej].
- Dudała Halina Joanna, *Hic liber in archivio conventus asservandus czyli o archiwum klasztoru św. Marcina karmelitanek bosych w Krakowie (1612-1655)*, „Archiwa – Kancelarie – Zbiory”, 12(14) (2021) s. 145-165.
- Gil Czesław OCD, *Karmelitanki bose w Polsce*, Kraków 2011.
- Gil Czesław OCD, *Słownik polskich Karmelitanek Bosych 1612-1914*, Kraków 1999.
- Wanat Benignus Józef, *Inwentarz archiwum sióstr karmelitanek bosych w Krakowie na Wesołej*, Kraków 1961 [mps w Archiwum Klasztoru Karmelitanek Bosych na Wesołej].
- Wanat Benignus Józef OCD, *Wkład i zasługi włoskich karmelitów bosych w powstanie Prowincji Ducha Świętego w Polsce w I. połowie XVII wieku*, „Analecta Cracoviensia”, 27 (1995) s. 637-651.
- Wanat Benignus Józef, *Zakon karmelitów bosych w Polsce. Klasztory karmelitów i karmelitanek bosych 1605-1975*, Kraków 1979.
- Zieliński Jerzy, *Polskie archiwum karmelitów bosych: historia, wybitne postaci, metoda i zbiory*, „Itinera Spiritualia”, 12 (2019) s. 137-158.

INWENTARZ ZESPOŁU AKT KLASZTORU PW. ŚW. MARCINA SIÓSTR KARMELITANEK BOSYCH W KRAKOWIE

Streszczenie

Klasztor karmelitanek bosych w Krakowie przy ul. Grodzkiej był pierwszą w Polsce żeńską fundacją zreformowanego w XVI wieku przez św. Teresę z Avila i św. Jana od Krzyża Zakonu Najświętszej Maryi Panny z Góry Karmel. Karmelitanki bose przybyły do Krakowa w 1612 roku i w pierwotnej lokalizacji zamieszkiwały aż do likwidacji klasztoru w 1787 roku. Wówczas jego dokumenty przeniesione zostały do archiwum drugiego klasztoru mniszek tej reguły w Krakowie, czyli do archiwum klasztoru pw. św. Teresy od Jezusa i św. Jana od Krzyża w dzielnicy Wesoła. Pierwszą próbę inwentaryzacji zasobu tego archiwum podjął już w 1961 roku prof. Benignus Wanat OCD. Powstanie obecnie publikowanego inwentarza poprzedziły studia wstępne zwłaszcza w zakresie prawa własnego Zakonu dotyczącego wytwarzanej dokumentacji oraz praktyk jej archiwizacji. Zasób archiwum klasztoru św. Marcina w Krakowie tworzy 190 jednostek archiwalnych, stanowiących 12,5 metrów bieżących akt. Podzielone one zostały na 10 serii odzwierciedlających całokształt życia wspólnoty prowadzącej życie w całości poświęcone ascezie oraz kontemplacji.

Słowa kluczowe: karmelitanki bose; klasztor św. Marcina; Kraków; XVII-XVIII wiek

KS. MICHAŁ KŁAKUS* – TULON (FRANCJA)

**„NIE SĄDZĘ, ŻEBY POSĄDZANIE MNIE
O WROGOŚĆ DO KOŚCIOŁA BYŁO SŁUSZNE”¹.
ZWIĄZKI CZESŁAWA MIŁOSZA
Z SEMINARIUM POLSKIM W PARYŻU**

**‘I DO NOT AGREE IT IS RIGHT TO SUSPECT ME OF HOSTILITY
TOWARDS THE CHURCH.’ CZESŁAW MIŁOSZ’S RELATIONSHIP
WITH THE POLISH SEMINARY IN PARIS**

Abstract

Czesław Miłosz is counted among the greatest Polish poets, essayists and translators. In 1980, he was awarded the Nobel Prize in recognition of his contribution to literature. He was born in 1911 in Lithuania, where he completed his law studies at the Stephen Báthory University. He was one of the leading activists in the local literary circle in Vilnius. His first book (Poems in Frozen Time) was published in 1933. Before the outbreak of World War II, he worked at Polish Radio. After 1939, he stayed in Romania, then in Vilnius, and eventually managed to reach Warsaw. He took part in the underground cultural life of the occupied capital. After 1945, he began cooperating with the communist authorities. As a diplomat, he worked in New York, Washington and Paris. In 1951, C. Miłosz decided to resign as cultural attaché at the Polish embassy in Paris. It was a beginning of a difficult period for him both materially and morally: he was left destitute, with his marriage (civil union) falling apart. By a happy coincidence, at that time he encountered the then rector of the Polish Seminary in Paris, Rev. Antoni Banaszak, with whose efforts, on 13 January 1956, at the Polish church in rue Saint-Honoré, the writer sanctioned his long-standing relationship by

* Ks. Michał Kłakus – dr historii Kościoła, Institut Diocésain de Formation Pastorale w Tulonie (Francja)

e-mail: mklakus@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0012-7525>

¹ List Czesława Miłosza do ks. Antoniego Banaszaka, Bons, 26 VII 1953, Archiwum Seminarium Polskiego w Paryżu, poszyt: USA.

getting married in church. The article takes a closer look at the relations between the rector of the Polish Seminary and the former communist diplomat, who arrived from the United States.

Keywords: Czesław Miłosz; Rev. Antoni Banaszak; Polish Seminary in Paris; 'Kultura'; Aleksander Giedroyc

Translated by Michał Kłakus

Polskiego poety, laureata Nagrody Nobla, Czesława Miłosza przedstawiać chyba nie trzeba. O jego życiu, zaangażowaniu politycznym i działalności literackiej powiedziano już wiele. Z pewnością najważniejszym opracowaniem biograficznym na jego temat jest obszerna, bo licząca tysiąc stron, książka Andrzeja Franaszka *Miłosz. Biografia*². Na jej kartach znajdziemy opis życia światowej sławy pisarza; świat, w którym żył (realny i poetycko-metafizyczny). Przedstawione w niej zostało również otoczenie polskiego noblisty: członkowie jego rodziny, ludzie, z którymi nawiązywał kontakty i którzy mieli wpływ na jego wybory życiowe. W zamieszczonym na końcu publikacji *Wykazie osób* próżno jednak szukać nazwiska ks. Antoniego Banaszaka³. Był on rektorem Seminarium Polskiego w Paryżu w czasie, kiedy C. Miłosz porzucił służbę dyplomatyczną pełnioną w stolicy Francji na rzecz komunistycznego państwa polskiego. W Archiwum Seminarium Polskiego w Paryżu (poszyt: USA) zachował się odręczny list poety z 26 lipca 1953 roku skierowany do pierwszego kierownika tej polskiej instytucji kościelnej w Paryżu⁴, który w rozmowach (lecz niechętnie⁵, jak wspomina obecny przełożony instytucji ks. dr Krystian Gawron) poruszał temat spotkań z C. Miłoszem⁶. Zawarte w liście informacje pozwalają nie tylko uzupełnić dotychczasową wiedzę na temat stosunku C. Miłosza do katolicyzmu, ale również ukazują ks. A. Banaszaka jako osobę bliską poecie w okresie ciężkim dla niego moralnie i psychicznie, czyli w pierwszej połowie lat 50. ubiegłego wieku.

Dnia 1 lutego 1951 roku, trzy tygodnie po objęciu funkcji *attaché culturel*, C. Miłosz porzucił pracę w polskiej ambasadzie w Paryżu. Była to decyzja przemyślana, na którą wpłynęło kilka wydarzeń. Do najważniejszych należał „incydent

² A. Franaszek, *Miłosz. Biografia*, Kraków 2011.

³ Antoni Banaszak (1901-1999), ksiądz archidiecezji poznańskiej (1927), rektor Seminarium Polskiego w Paryżu (1945-1982).

⁴ Jego odnalezienie nie byłoby możliwe bez życzliwości i wsparcia obecnego administratora Seminarium Polskiego w Paryżu ks. dr. Krystiana Gawrona.

⁵ Ks. dr K. Gawron w rozmowie z autorem artykułu charakteryzował ks. A. Banaszaka jako osobę skromną i skrytą. Do dnia dzisiejszego jego działalność na rzecz Kościoła w Polsce (wyjąwszy sprawy związane z zarządzaniem Seminarium Polskim) za czasów Prymasa Tysiąclecia nie została zbadana.

⁶ Wywiad ks. dr. Michała Kłakusa z ks. dr. Krystianem Gawronem (10 lutego 2021), w zbiorach autora; zob. też: K. Gawron, *Czesław Miłosz w Polskim Seminarium w Paryżu*, <https://seminarium-polskie.fr/pl/aktualnosci/72-czeslaw-milosz-w-polskim-seminarium-w-Paryżu> (dostęp: 1.06.2021).

z listem Einsteina”⁷. Przebywający w polskiej placówce dyplomatycznej w Stanach Zjednoczonych C. Miłosz nawiązał w 1948 roku kontakt ze światowej sławy fizykiem. Jak sam pisał w 1983 roku: „Miałem okazję znać Einsteina osobiście, odwiedzałem go w jego domku w Princeton, a nawet szukałem jego rady w trudnym okresie mego życia. Byłem wówczas, zaraz po wojnie, attaché kulturalnym ambasady Polski Ludowej w Waszyngtonie”⁸. Poecie udało się skłonić uczonego do skierowania listu wraz z życzeniami do uczestników organizowanego w 1948 roku we Wrocławiu Światowego Kongresu Intelktualistów w Obronie Pokoju. Władze komunistyczne zmanipulowały jednak przesłanie Alberta Einsteina, przytaczając uczestnikom jedynie treść życzeń, a pomijając właściwy sens korespondencji. Poeta poczuł się osobiście odpowiedzialny za tę manipulację i jako pierwszy miał o niej zawiadomić uczonego. „Incydent wrocławski zaszokował mnie, nabrał symbolicznego wymiaru”⁹ – pisał po latach. Wydarzenia te zaowocowały przyjaźnią między luminarzami. Przed podjęciem służby dyplomatycznej w Paryżu C. Miłosz wielokrotnie prosił A. Einsteina o rady, w tym dotyczące zajęcia stanowiska wobec władzy komunistycznej¹⁰. Na decyzję o zaniechaniu współpracy z polskimi komunistami wpływ miało również wygłoszone przez Jerzego Putramenta¹¹ na V Walnym Zjeździe Literatów Polskich w Warszawie (12-13 stycznia 1951) wezwanie skierowane do pisarzy, by włączyli się za pomocą pióra w budowanie socjalistycznej ojczyzny.

Po opuszczeniu ambasady paryskiej C. Miłosz znalazł schronienie w siedzibie „Kultury” (Maisons-Laffitte)¹². Wybór miejsca nie był przypadkowy. Już w 1950 roku Józef Czapski¹³ zapewnił poetę o wsparciu, na które mógłby liczyć ze strony polskich intelektualistów przebywających w Paryżu w razie porzucenia dotychczasowej służby dyplomatycznej¹⁴. W 1952 roku C. Miłosz znalazł schronienie w Paryżu (najpierw przy rue de Vaugirard, następnie przy avenue Denfert-Rochereau).

⁷ Albert Einstein (1879-1955), fizyk, laureat Nagrody Nobla (1921), twórca ogólnej teorii względności.

⁸ C. Miłosz, *Przemówienie na paryskiej Sorbonie*, „Kultura”, (1983) nr 12/435, s. 126.

⁹ Tamże, s. 127.

¹⁰ J. Giedroyc, C. Miłosz, *Listy 1952-1963*, Warszawa 2008, s. 128; Franaszek, *Miłosz*, s. 433, 831.

¹¹ Jerzy Putrament (1910-1986), pisarz, poeta, publicysta, polityk i dyplomata; w latach 1947-1950 ambasador Polski w Paryżu; w latach 1950-1953 i 1955-1956 sekretarz generalny Związku Literatów Polskich; Franaszek, *Miłosz*, s. 453.

¹² Instytut Literacki – Kultura Paryska był najważniejszym ośrodkiem wymiany myśli emigracyjnej na Zachodzie. Jego początki sięgały 1946 roku, kiedy to z inicjatywy Jerzego Giedroycia założono w Rzymie Instytut Literacki. Najbliższymi jego współpracownikami byli Zygmunt i Zofia Hertzowie, Gustaw Herling-Grudziński oraz Józef Czapski. Od 1948 roku siedziba Instytutu Literackiego mieściła się w Maisons-Laffitte.

¹³ Józef Czapski (1896-1993), malarz, krytyk, eseista, współtwórca Instytutu Literackiego. W 1942 roku wstąpił do tworzącej się w ZSRR armii gen. Władysława Andersa, z którym łączyły go serdeczne stosunki; przyjaciel J. Giedroycia; jeden z najważniejszych autorów „Kultury”; *Józef Czapski*, https://kulturaparyska.com/pl/people/show/jozef_czapski/biography (dostęp: 1.06.2021).

¹⁴ M. Konrad, *Między literaturą a polityką. Korespondencja Jerzego Giedroycia z Czesławem Miłoszem*, „Zeszyty Historyczne”, (2004) nr 150, s. 7.

Latem 1953 roku przeniósł się do Bons (w departamencie Górna Sabaudia). Tam też dołączyła do niego, przybyła 12 lipca 1953 roku ze Stanów Zjednoczonych, żona z dwójką dzieci. Jego mieszkanie (wynajęte od panny Charmot) składało się z trzech pokoi i kuchni. Po kilku miesiącach (późną jesienią 1953 roku) rodzina Miłoszów zamieszkała w Brie-Comte-Robert (w departamencie Sekwana i Marna). Latem 1957 roku przeprowadziła się do miejscowości Montgeron (w departamencie Seine-et-Oise, obecnie Essonne)¹⁵. W 1960 roku C. Miłosz wyjechał do Stanów Zjednoczonych. Kilkanaście pierwszych miesięcy pobytu we Francji nie należało do najszcześniejszych w życiu polskiego poety. Był znerwicowany, czuł się odrażony, upokorzony, nawiedzały go stany depresyjne¹⁶.

Nie potrafił również odnaleźć się wśród polskiej emigracji na Zachodzie. Drażniły go wewnętrzne przedwojenne spory, rozdrapywanie ran, szukanie winnych za klęskę września 1939 roku. W komentarzu do listu do Witolda Gombrowicza¹⁷ pisał, że pozostając na Zachodzie, został rzucony: „między umysły, które zastygły w sposobach myślenia sprzed 1939 roku, jakby zatrzymał się zegar”¹⁸. W liście zaś do Melchiora Wańkowicza¹⁹ (początek 1952) pisał o wyobcowaniu i samotności, „(...) o przepaści, jaka jest między nami, całym moim środowiskiem i emigracją. Łatwiej nam porozumieć się z Francuzami, Anglikami, Amerykanami – dziś już skończyły się podziały według narodowości”²⁰. Dla poety lojalność wobec wspólnoty nie stanowiła wartości samej w sobie²¹.

Z drugiej strony porzucenie przez C. Miłosza współpracy z polskimi komunistami zostało przyjęte z nieufnością przez polską emigrację. Na łamach prasy emigracyjnej, w „Dzienniku Polskim i Dzienniku Żołnierza” oraz „Syrenie”²², oskarżano byłego dyplomata o szkodenie sprawie polskiej na Zachodzie, „wprowadzanie w błąd opinii publicznej”, a nawet o to, że był „podwójnym agentem komunistycznym”. Przeciwno tym insynuacjom protestowało środowisko paryskiej „Kultury”. Pod przygotowanym przez J. Giedroycia²³ manifestem („od emigran-

¹⁵ Z. Hertz, *Listy do Czesława Miłosza (1952-1979)*, Paryż 1992, s. 19-20; Konrad, *Między literaturą a polityką*, s. 7; Franaszek, *Miłosz*, s. 523.

¹⁶ Konrad, *Między literaturą a polityką*, s. 15-16; Franaszek, *Miłosz*, s. 476-478.

¹⁷ Witold Gombrowicz (1904-1969), pisarz, autor m.in. *Ferdydurke* (1937), przebywający od 1964 roku na stałe we Francji, gdzie zmarł (w miejscowości Vence).

¹⁸ Konrad, *Między literaturą a polityką*, s. 9.

¹⁹ Melchior Wańkowicz (1892-1974), pisarz, dziennikarz; w czasie II wojny światowej korespondent II Korpusu Polskiego gen. W. Andersa; autor książki *Bitwa o Monte Cassino*; po zakończeniu wojny na emigracji (Włochy, Anglia, Stany Zjednoczone, Kanada). Do kraju powrócił w 1958 roku.

²⁰ Konrad, *Między literaturą a polityką*, s. 9.

²¹ Tamże, s. 11.

²² R. Wraga, *Nie ma żadnej „sprawy Miłosza”*, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” nr 8, 9 I 1952, <https://kulturaparyska.com/pl/cuttings/show/nie-ma-zadnej-sprawy-milosza> (dostęp: 1.06.2021); tenże, *Nie ma żadnej „sprawy Miłosza”*, „Syrena” (Francja) nr 206, 19 I 1952, <https://kulturaparyska.com/pl/search/result/Mi%C5%82osz/15/30> (dostęp: 1.06.2021).

²³ Jerzy Giedroyc (1906-2000), pochodził z Mińska (obecnie Białoruś), uczestnik wojny polsko-bolszewickiej 1920 roku, student prawa Uniwersytetu Warszawskiego. Wydawca, dziennikarz i redaktor czasopism: „Wschód”, „Dzień Akademicki”, „Bunt Młodych” i „Polityka”. W czasie II wojny światowej przebywał w Rumunii, walczył jako żołnierz Samodzielnej Brygady Strzelców

tów, którzy współpracowali aktywnie, mamy prawo domagać się wyjaśnień, ale nie kajania się²⁴) podpisał się m.in. wybitny filozof Józef Maria Bocheński OP²⁵.

Dla C. Miłosza wyjściem z sytuacji (już od pierwszych dni „wolności”) było uzyskanie wizy i wyjazd do Stanów Zjednoczonych. W tym celu zwrócił się o pomoc do Thomasa Stearnsa Eliota²⁶, później do zaprzyjaźnionego z zespołem „Kultury” konsultanta Centralnej Agencji Wywiadowczej (CIA) w latach 50. Jamesa Burnhama²⁷ oraz do Margaret Ethel Storm Jameson²⁸, a nawet do A. Einsteina. Wszystkie próby kończyły się jednak niepomyślnie²⁹. Jak pisze A. Franaszek, powodem niepowodzeń były „donosy emigracyjne z USA”³⁰. Józef Czapski bezskutecznie prosił gen. W. Andersa³¹ o pomoc w uzyskaniu wizy do Stanów Zjednoczonych dla C. Miłosza. W liście z 25 października 1951 roku pisał:

Jakże bym chciał, żeby Pan Generał uwierzył, że piszę to do Pana Generała wcale nie jak „Idealista, artysta i w ogóle półgłówek”, ale jak człowiek, któremu się zdaje, że prosić o to Pana Generała jest jego polskim politycznym obowiązkiem (...). Dziś zaś, kiedy mamy go u siebie blisko rok, mogę tylko zaręczyć jeszcze bardziej kategorycznie niż z początku, że wszelkie donosy na niego pisane do Amerykanów i prawdopodobnie do Pana Generała (podwójny agent itd.) są typowym szkalowaniem człowieka³².

Karpackich u boku gen. W. Andersa aż do Monte Cassino. Po zakończeniu wojny współtwórca Instytutu Literackiego w Rzymie, a następnie redaktor i wydawca paryskiej „Kultury”; *Jerzy Giedroyc*, <https://kulturoparyska.com/pl/people/show/jerzy-giedroyc/biography> (dostęp: 1.06.2021).

²⁴ Franaszek, *Miłosz*, s. 468.

²⁵ Józef Maria Bocheński OP, imię zakonne Innocenty (1902-1995), major, w kampanii wrześniowej 1939 roku kapelan 180. Pułku Piechoty z grupy Polesie pod dowództwem gen. Franciszka Kleeberga. Brał udział w kampanii włoskiej i w walkach o Monte Cassino. Po II wojnie światowej zamieszkał w Szwajcarii, gdzie założył Instytut Europy Wschodniej (we Fryburgu).

²⁶ Thomas Stearns Eliot (1888-1965), amerykański poeta, dramaturg i krytyk literacki; laureat Literackiej Nagrody Nobla (1948).

²⁷ James Burnham (1905-1987), amerykański filozof i politolog. W latach 30. XX wieku związany z Komunistyczną Partią Stanów Zjednoczonych Ameryki. W proteście przeciwko paktowi Ribbentrop-Mołotow (1939) zerwał z marksizmem i został antykomunistą. W latach 40. i 50. współpracownik Instytutu Literackiego; *James Burnham*, https://kulturoparyska.com/pl/people/show/james_burnham/biography (dostęp: 1.06.2021).

²⁸ Margaret Ethel Storm Jameson (1891-1986), amerykańska dziennikarka, powieściopisarka, obrończyni praw kobiet.

²⁹ Franaszek, *Miłosz*, s. 397, 479-481, 484, 844.

³⁰ Tamże, s. 484. Na nieprzyznanie wizy C. Miłoszowi, jak pisze A. Franaszek, wpływ miały: status eksdyplomaty sowieckiego, wyczerpanie się liczby miejsc dla polskich emigrantów i postawa emigracji wobec poety (s. 482-483).

³¹ Władysław Anders (1892-1970), generał, polityk. W niewoli sowieckiej od września 1939 roku. Dowódca: w latach 1941-1942 Armii Polskiej w ZSRR, w latach 1942-1943 Armii Polskiej na Wschodzie, w latach 1943-1946 II Korpusu Polskiego na Zachodzie; uczestnik walk pod Monte Cassino. Po wojnie mianowany Generalnym Inspektorem i Naczelnym Wodzem Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie. W 1954 roku sprzeciwił się uznaniu Augusta Zaleskiego za prezydenta RP na uchodźstwie i wstąpił do Rady Trzech, co spotkało się z krytyką m.in. J. Giedroycia. Pochowany na cmentarzu na Monte Cassino.

³² List Józefa Czapskiego do Władysława Andersa, Paryż, 26 X 1951 r., fragment w: *Obrońca Miłosza i prośba o pomoc*, <https://kulturoparyska.com/pl/search/result/Mi%C5%82osz%20wiara/7/30>

Jednak również gen. W. Anders odmówił udzielenia pomocy polskiemu poecie.

W tych okolicznościach C. Miłosz nawiązał kontakt z ówczesnym rektorem Polskiego Seminarium w Paryżu. Ksiądz A. Banaszak tak wspominał słowa pisarza wypowiedziane w trakcie ich pierwszego spotkania³³: „Proszę księdza, chcę być jak najdalej od reżimu w Warszawie: najlepiej w Nowej Zelandii albo w Australii. Teraz staram się o azyl w USA, ale Amerykanie zażądali ode mnie – ode mnie antyklerykała – rekomendacji od polskiego księdza z Paryża”. Początkowo więc była to relacja dość interesowna, jednak – jak stwierdza ks. dr K. Gawron, ówczesny rektor Seminarium Polskiego w Paryżu uszanował poglądy byłego dyplomaty komunistycznego i nie odmówił mu udzielenia pomocy w uzyskaniu wizy.

Autorowi niniejszego artykułu, o czym była już mowa, udało się odnaleźć w Archiwum Seminarium Polskiego w Paryżu odręczny list C. Miłosza do ks. A. Banaszaka. Ich relacje nie ograniczały się jednak wyłącznie do wymiany korespondencji. Poeta był częstym gościem w murach Seminarium Polskiego. Dla niego duchowni z tej instytucji byli „jego księżmi”³⁴. W komentarzu do listu Zygmunta Herta³⁵ z 6 września 1961 roku C. Miłosz napisał: „Ksiądz Antoni Banaszak – rektor polskiej Misji Katolickiej w Paryżu i Seminarium Duchownego przy rue des Irlandais, oraz jego pomocnik, ks. Grzesiek³⁶. Lubiłem Banaszaka, a Grzesiek był użyteczny jako ksiądz ekonom, który doglądał domu podczas naszej nieobecności”³⁷. Ich rozmowy były szczerze, pełne zaufania. Poeta u ks. A. Banaszaka nie tylko szukał porad na tematy religijne, związane z wiarą, ale także dzielił się problemami życia osobistego. Z pewnością rozmowy te przyczyniły się do przezwyciężenia kryzysu w jego związku małżeńskim³⁸. Trudno więc zgodzić się z tezą A. Franaszka wyrażaną słowami: „Jeśli lata czterdzieste i pięćdziesiąte były w życiu Miłosza czasem polityki, filozofii i historii, to dwie następujące po nich

(dostęp: 1.06.2021).

³³ Wywiad ks. dr. Michała Kłakusa z ks. dr. K. Gawronem; zob. też Gawron, *Czesław Miłosz*.

³⁴ Zygmunt Hertz w listach do C. Miłosza z lat 60. takiego właśnie sformułowania „Twoi księża” używał, pisząc o rektorze Seminarium Polskiego i jego współpracownikach (Hertz, *Listy do Czesława Miłosza*, s. 94, 192).

³⁵ Zygmunt Hertz (1908-1979), współzałożyciel i najbliższy współpracownik Instytutu Literackiego; przyjaciel C. Miłosza.

³⁶ Wiktor Grzesiek (1907-1982), ksiądz diecezji poznańskiej; więzień obozu w Dachau (1940-1945). Po zakończeniu II wojny światowej wykładowca (od 1946), ekonom (od 1949) i wicerektor (od 1957) w Seminarium Polskim w Paryżu.

³⁷ Hertz, *Listy do Czesława Miłosza*, s. 95.

³⁸ Janina (Jeanne) Miłosz z d. Dulcka (1909-1986), urodziła się w Zuzeli, w 1934 roku wyszła za mąż za Eugeniusza Cękałskiego, który był wtedy rozwodnikiem (po ślubie kościelnym katolickim), dlatego związek został zawarty w Cerkwi prawosławnej. Jak twierdził C. Miłosz, już po trzech latach małżeństwa (kiedy poznała Czesława) związek miał charakter formalny (Franaszek, *Miłosz*, s. 272–273). Mimo że Janina była, podobnie jak Czesław, antyklerykalna, niewierząca, to jednak 13 I 1956 roku zawarli oni w polskim kościele w Paryżu związek małżeński, pobłogosławiony przez ks. Augustyna Gałęzowskiego. Świadkami byli Władysław Szynakiewicz oraz Anastazja Marecka (Archiwum Polskiej Parafii w Paryżu, Księga ślubów, nr 2/1956; zob. też Franaszek, *Miłosz*, s. 274, 521).

dekady upłynęły mu przede wszystkim na myśleniu o teologii, religii i Bogu³⁹. Prawdopodobnie relacja między C. Miłoszem i ks. A. Banaszakiem nie przetrwała próby czasu i zakończyła się po wyjeździe poety do Stanów Zjednoczonych⁴⁰. Rektor Seminarium Polskiego w Paryżu zachował pozytywną opinię o C. Miłoszu. Świadczy o tym fakt, iż wśród książek przekazanych za jego pośrednictwem polskim biskupom przebywającym w czasie Soboru Watykańskiego II w Rzymie znajdowały się paryskie wydania dzieł pisarza⁴¹. Ksiądz A. Banaszak był kolejnym – po ks. Władysławie Kornilowiczu⁴² z Lasek, a przed poznanym w latach 60. ks. Józefem Sadzikim⁴³ – kapłanem, z którym polski poeta nawiązał dialog. Był on również z pewnością (jak w grudniu 1964 roku pisał Z. Hertz) „(...) czwartym czy piątym polskim księdzem, który jest świątły i świecki, rozsądny i wykształcony. W chwili, gdy Kościół nie odgrywa roli dominującej i arcyważnej, pojawiają się tacy właśnie księża. A może właśnie dlatego?”⁴⁴.

List Czesława Miłosza do ks. Antoniego Banaszaka

Bons, 26 VII 1953 (rkps)⁴⁵

Archiwum Seminarium Polskiego w Paryżu, poszyt: USA

Czesław Miłosz
p.a. Mlle Charmot
Bourg d'en Haut
Bons (Hte Savoie)

26 lipca 1953

Drogi Księżu Rektorze,

Miałem sporo zajęć z odebraniem i ulokowaniem rodziny. Mieszkamy w małym miasteczku a raczej wiosce u podnóża gór Voirons, w pobliżu Lemanu. Jest

³⁹ Tamże, s. 628.

⁴⁰ Zarówno w Archiwum Seminarium Polskiego, jak i aktach personalnych ks. A. Banaszaka brak innych dokumentów świadczących o ich wzajemnych kontaktach.

⁴¹ Ks. A. Banaszak nie był jedynie „dostarczycielem” literatury emigracyjnej dla polskich biskupów w Rzymie, ale jako osoba ciesząca się pełnym zaufaniem prymasa Polski został mianowany przedstawicielem i pełnomocnikiem we wszystkich sprawach dotyczących niesienia pomocy Polsce; zob. Archiwum Seminarium Polskiego w Paryżu, Prymas 1946-61, *Wyszyński do Banaszaka, Warszawa 23 VII 1958*.

⁴² Władysław Emil Kornilowicz (1884-1946), duchowny katolicki, współtwórca i kierownik duchowy Zakładu dla Niewidomych w Laskach. Prowadził apostołstwo dla ludzi poszukujących wiary (Biblioteka Wiedzy Religijnej, pismo „Verbum”, dom rekolekcyjny; zob. też Franaszek, *Miłosz*, s. 274).

⁴³ Józef Sadzik (1933-1980), pallotyn, filozof, redaktor, tłumacz, współtwórca paryskiego Centre du Dialogue i wydawnictwa Les Éditions du Dialogue. Przyjaciel C. Miłosza, którego zainspirował do przekładów Biblii – Księgi Psalmów i Księgi Hioba. Poeta poświęcił mu wiersz *Do Józefa Sadzika* (1983). Ks. *Józef Sadzik*, <https://kulturaparyska.com/pl/people/show/ks-jozef-sadzik/biography> (dostęp: 1.06.2021); C. Miłosz, *Śmierć Józefa Sadzika*, „Kultura”, (1980) nr 10/397, s. 94.

⁴⁴ Hertz, *Listy do Czesława Miłosza*, s. 420.

⁴⁵ Zachowano oryginalną formę listu.

to kraj wielkiej piękności i bardzo mi tu dobrze⁴⁶. Bo potrzebuję miejsca zupełnie spokojnego i wielkie miasta niczym mnie nie nęca. Mój Antek mówi po polsku doskonale, bo ostatecznie rósł w Ameryce w polskim środowisku. Czasem tylko wtrąca słowa angielskie. Martwi się bo nie rozumie jak mówią do niego po francusku i problem szkoły w jesieni mam do rozwiązania. Tymczasem eksploatuję swój zapas bajek polskich i litewskich. Co do młodszego, to mówi swoim językiem i jest optymistą⁴⁷.

Zdaje się że był Książd nieco zaniepokojony z powodu wizyty Jeanne⁴⁸. Jest to osoba dobra z kośćcami i wielka intelektualistka, autorka szeregu prac filozoficznych i docentka uniwersytetu. Myślę że trochę przesadza z tą moją potrzebą poddania się kuracji psychiatrycznej, nie mówiąc o tym że uważam psychoanalizę itp. za tę słówkę której chwytają się tonący t.j. dzisiejsi ludzie wewnętrznie zdeorganizowani, a przede wszystkim za teren nadużyć. Te wszystkie przejścia były dla mnie oczywiście trudne, a lęki mojej żony nie łatwe do przełknięcia – te lęki całej właściwie kategorii ludzi, co raz przeszli wojnę w Polsce, mówią „wszystko tylko nie to” i plując na Amerykę czy Australię tam siedzą czekając od 8 lat na wybuch wojny. Mam nadzieję, że pobyt tutaj, w pięknej okolicy, z dziećmi i mężem, dobrze na nią działa i jest na ogół w dobrym humorze. Co do Jeanne, to cała ta sprawa dla niej była wyjątkowo tragiczna i końcowe stadia doprowadzały mnie niemal do rozstroju nerwowego. Ja intelektualizmu potrzebuję ale w miarę, a życia rodzinnego przede wszystkim – i zmywania garnków wieczorem⁴⁹. Nie-

⁴⁶ C. Miłosz był zafascynowany otaczającą posiadłość przyrodą. W liście do Stanisława Vincenza z 18 lipca 1953 roku pisał: „zupełnie rajska – krajobraz łagodnych zalesionych gór, a jak się wyjdzie ścieżką jakieś 50 metrów w górę to widzi się Leman” (Frasaszek, *Miłosz*, s. 522), podobnie w liście do J. Giedroycia: „Usadziłem rodzinę tutaj, gdzie jest wielce wygodne mieszkanie w ślicznej okolicy (...)” (Giedroyc, *Miłosz, Listy*, s.123). Owocem pobytu poety w tym regionie był wiersz *Notatnik: Bon nad Lemanem*: „Buki czerwone, topole świecące / I strome świerki za mgłą października. / W dolinie dymi jezioro. Już śnieg / Leży na grzbietach gór po drugiej stronie. / Z życia zostaje co? Jedyne światło / Przed którym oczy mrużą się w słoneczny / Czas takiej pory” (C. Miłosz, *Notatnik: Bon nad Lemanem*, w: tegoż, *Wiersze*, Londyn 1967, s. 208). Utwór ten w tomie *Wiersze wszystkie* (Kraków 2011) zamieszczony został pod tytułem *Notatnik: Brzegi Lemanu*.

⁴⁷ C. Miłoszowi, o wiele bardziej niż jego małżonce, która uważała, iż balast polskości będzie ciążył ich synom, zależało, by dzieci zachowały znajomość języka polskiego i zapoznały się z kulturą słowiańską; zob. Franaszek, *Miłosz*, s. 517, 550.

⁴⁸ Mowa o Jeanne Hersch (1910-2000), uczennicy Karla Jaspersa, profesorze filozofii Uniwersytetu Genewskiego. Była kobietą o błyskotliwym umyśle, w której C. Miłosz widział partnera do dyskusji. Zaprzyjaźniona z poetą od początku lat 50., zaborcza, lecz całkowicie mu oddana, domagała się, by porzucił dla niej rodzinę. O romansie z nią C. Miłosz wiosną 1952 roku poinformował przebywającą w Stanach Zjednoczonych żonę. W odpowiedzi J. Miłosz napisał: „Raniliśmy się wzajemnie ale musimy sobie wybaczyć. Żle że wprowadziłeś element uczuciowy ze strony trzeciej. Nie powinieneś być tego robić i teraz pisać mi o «tragedii» jaką będzie mój przyjazd dla kogoś” (Frasaszek, *Miłosz*, s. 520). Latem 1953 roku C. Miłosz w liście do S. Vincenza pisał z Bons: „Chce [Hersch – M.K.] ratować moją duszę i mój geniusz i to dziwnie się jakoś przypadkiem zbiega z jej własnym interesem” (tamże, s. 512); zob. również tamże, s. 505, 513.

⁴⁹ Jerzy Andrzejewski w czasie pobytu we Francji spostrzegł, iż żona C. Miłosza została sprowadzona do roli *femme de menage* (Frasaszek, *Miłosz*, s. 553). Janusz Odrowąż-Pieniążek zapamię-

mniej zawdzięczam Jeanne bardzo wiele i pewnie zginąłbym bez niej w tym całym ponurym okresie. Nasze stosunki zostały przyjacielskie, to wymaga z jej strony pewnego samozaparcia, a mnie żal myśleć że jest tak samotna.

Chciałbym poprosić księdza o coś, co na pewno leży w księdza kompetencji. Otóż pisząc tutaj natknąłem się na pewne problemy związane z przedstawieniem losów jednej z postaci która jest Księdzem⁵⁰ (te tematy bardzo mnie interesują i nie sądzę żeby posądzanie mnie o wrogość do Kościoła było słuszne⁵¹). Czy nie sądzi ksiądz Rektor, że psychologia postaci księdza zbyt mało miejsca zajmuje w literaturze (z wyjątkiem „Pamiętnika wiejskiego proboszcza” Bernanos’a⁵²)? Ryzykiem jakie grozi w jej przedstawieniu jest dyletantyzm. Pragnąc go możliwie ograniczyć stawiam pytania:

1. Czy istnieje książka któraby zawierała organizację i program studiów kapłańskich w okresie międzywojennym w Polsce i Litwie (ilość klas gimnazjum potrzebnych do wstąpienia do seminarium, seminarium, studia teologiczne uniwersyteckie etc.). Jaka to książka i czy mógłbym ją wypożyczyć.

2. Czy istnieje książka zawierająca opis organizacji Kościoła na ziemiach polskich (a jeżeli możliwe również w Litwie) w okresie międzywojennym. Też czy mógłbym ją wypożyczyć.

3. Czy istnieje pamiętnik działalności duszpasterskiej, obejmujący lata seminaryjne, życie w seminarium, na parafii etc. który Ksiądz mógłby mi polecić? Ja nie znam żadnego i obawiam się że mało jest rzeczy tego rodzaju. Nie wiem, może w „Ateneum Kapłańskim” można by znaleźć materiały ale trudno grzebać się w jego tomach, w każdym razie teraz jest ~~n~~ i to niedostępne.

Oto moje prośby. Wspomniałem już że zwrócę się z prośbą o książki dotyczące Kościoła. Boję się Księdza znudzić. Mam i dodatkowe pytania które mi

tał zaś Janinę jako „(...) żonę dyscyplinującą męża, Miłosza zaś podlewającego grządki w ogrodzie, siedzącego w gabinecie pod mapą Wielkiego Księstwa Litewskiego, z fajką i tytoniem Wirginia pod ręką” (tamże, s. 551).

⁵⁰ A. Franaszek podaje, że C. Miłosz rozpoczął pracę nad *Doliną Issy* jesienią 1953 roku, ale z listu wynika, że prawdopodobnie kilka miesięcy wcześniej; zob. Franaszek, *Miłosz*, s. 570.

⁵¹ Również w czasie starania się o poparcie w Watykanie w sprawie uzyskania wizy miał oświadczyć, że nigdy przeciwko religii nie występował i występować nie zamierzał. Sprzeciwiał się zarówno „zabobonnemu” oraz „bezrozumnemu” pojmowaniu religii, jak również pojmowaniu religii jako nośnika wartości narodowych. W rozmowie z Jerzym Zawiejskim we wrześniu 1958 roku krytykował Kościół w Polsce za próby identyfikacji z nacjonalizmem. Rozmówca starał się mu wytłumaczyć, iż prymas, mając do wyboru wizję Kościoła jako twierdzy religijno-antykomunistycznej lub ograniczyć go tylko do roli duszpastersko-religijnych, wybrał to pierwsze; zob. C. Miłosz, *Na marginesie ankiety*, „Kultura”, (1966) nr 3/221, s. 106; Konrad, *Między literaturą a polityką*, s. 50-51; B. Tyszkiewicz, *Naiwny i heroiczny: Jerzy Zawiejski jako mediator pomiędzy kardynałem Wyszyńskim a Władysławem Gomułką*, „Zeszyty Historyczne”, (2006) nr 156, s. 70; Franaszek, *Miłosz*, s. 453.

⁵² Georges Bernanos (1888-1948), pisarz francuski, studiował w Instytucie Katolickim w Paryżu, autor *Pod słońcem szatana* (1926), *Dziennika wiejskiego proboszcza* (1936). W swoich dziełach poruszał problematykę walki dobra ze złem. W późniejszej recenzji *Dziennika* C. Miłosz zauważył, iż traktuje on „o problemie świętości, która wbrew zapewnieniom pogodnych purystów, rodzi się w męce, graniczy z męką, otchłania” (Franaszek, *Miłosz*, s. 280).

przychodzą do głowy w związku z moją pracą. Czy mógłby mi Książdz polecić dobry podręcznik apologetyki? Tudzież jaką książkę o tomizmie Książdz uważa za najbardziej klarowną (dzieła Maritain'a⁵³ znam⁵⁴, Gilson'a⁵⁵ nie).

Dostałem list od Alberta Einsteina który przeczytał „Zniewolony umysł” po angielsku i pisze mi że uważa to za najbardziej przenikliwą analizę psychologiczną tych problemów⁵⁶. Przyjemnie mi, bo znam go osobiście i odegrał w moim życiu pewną rolę. Niech książdz tego chwalenia się nie interpretuje jako sodową wodę, bo wolałbym takich książek jak „Zniewolony umysł” w ogóle nie pisać.

Łączę wyrazy prawdziwego szacunku
Czesław Miłosz

Ps. Co książdz mówi na udział trzech „katolików postępowych” polskich w *Semaine sociale* w Pau?⁵⁷

⁵³ Jacques Maritain (1882-1973), francuski filozof, znawca tomizmu, ambasador francuski przy Stolicy Apostolskiej (1945-1948).

⁵⁴ Już przed wybuchem II wojny światowej C. Miłosz poznał środowisko skupione wokół litewskiego tygodnika „Naujoji Romuva”, odwołujące się do twórczości Maritaina, czego skutkiem była jego fascynacja personalizmem chrześcijańskim. W ankiecie przeprowadzonej na zlecenie czasopisma „Prosto z Mostu” wśród trzech najciekawszych książek przeczytanych w 1937 roku wymienił dwie pozycje francuskiego myśliciela – *Art et Scholastique* oraz *Frontières de la poésie et autres essais*; zob. Franaszek, *Miłosz*, s. 264, 280-281.

⁵⁵ Étienne Henry Gilson (1884-1978), filozof i historyk francuski, specjalista historii średnio-wiecznej, znawca i badacz tomizmu.

⁵⁶ A. Einstein w liście do C. Miłosza z 12 lipca 1953 roku stwierdził po lekturze *Zniewolonego umysłu*: „jest to bardzo dobry przyczynek do naszej wiedzy i rozumienia sytuacji inteligencji Europy Wschodniej” (Franaszek, *Miłosz*, s. 490). W sierpniu 1953 roku w liście do J. Giedroycia C. Miłosz pisał: „Dostałem list od Einsteina niezwykle pochlebny o *Zniewolonym umyśle*” (Giedroyc, *Miłosz, Listy*, s. 128).

⁵⁷ Na zaproszenie Pax Christi delegacja polskich katolików postępowych pod przewodnictwem Wojciecha Kętrzyńskiego wzięła udział w odbywających się w Pau w dniach 20-26 lipca 1953 roku, dwa miesiące przed aresztowaniem prymasa S. Wyszyńskiego, *Semaine sociale* de France. Ich udziałowi przyglądało się francuskie ministerstwo spraw zagranicznych, które odnotowało: „Zachowywali się dość dyskretnie, nie wygłaszali konferencji ideologicznych, nawet nie zabierali głosu na sesjach. Z drugiej strony z pasją oddawali się propagandzie «korytarzowej», działając głównie wśród jezuitów, których wybrali (spośród 1800 słuchaczy i 20 mówców) na przewodników. Wszędzie, gdzie mogli, opowiadali wspaniałe historie o błogosławieństwach polskiego rządu w odniesieniu do katolicyzmu” (Centre des Archives diplomatiques du ministère des Affaires étrangères, La Courneuve, Pologne, *Comportement de la delegation polonaise à la «Semaine Sociale» de Pau, Paris 23 XI 1953*, sygn. 199QOSUP18). O krytycznym stosunku C. Miłosza do polskich katolików postępowych świadczy opublikowany na łamach „Kultury” w 1957 roku artykuł *Pax odsłonięty*. Poeta zgadza się w nim z tezami Marii Winowskiej, która pod pseudonimem Claude Naurois opublikowała książkę *Dieu contre Dieu. Drame des catholiques progressistes dans une église du silence*, Fribourg-Paris 1956. Ponadto C. Miłosz obnażał łatwowierność francuskich katolików postępowych, pisząc: „Pojawiając się na różnych międzynarodowych zjazdach i zebraniach, wykorzystywali łatwowierność grup w rodzaju «Esprit» czy «Témoignage Chrétien» – łatwowierność czy też raczej dowolną ślepotę, bez której runęłaby cała frazeologia” (C. Miłosz, *Pax odsłonięty*, „Kultura”, (1957) nr 3/113, s. 93).

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

- Archiwum Seminarium Polskiego w Paryżu, poszyty: USA; Prymas 1946-61.
Archiwum Polskiej Parafii w Paryżu, Księga ślubów, nr 2/1956.
Centre des Archives diplomatiques du ministère des Affaires étrangères (La Courneuve)
Pologne, sygn. 199QOSUP18.

Źródła drukowane

- Giedroyc Jerzy, Miłosz Czesław, *Listy 1952-1963*, Warszawa 2008.
Hertz Zygmunt, *Listy do Czesława Miłosza (1952-1979)*, Paryż 1992.
Miłosz Czesław, *Na marginesie ankiety*, „Kultura”, (1966) nr 3/221, s. 97-106.
Miłosz Czesław, *Pax odsłonięty*, „Kultura”, (1957) nr 3/113, s. 92-100.
Miłosz Czesław, *Przemówienie na paryskiej Sorbonie*, „Kultura”, (1983) nr 12/435, s. 126-129.
Miłosz Czesław, *Śmierć Józefa Sadzika*, „Kultura”, (1980) nr 10/397, s. 91-97.
Miłosz Czesław, *Wiersze*, Londyn 1967.

Opracowania

- Franaszek Andrzej, *Miłosz. Biografia*, Kraków 2011.
Konrad Marek, *Między literaturą a polityką. Korespondencja Jerzego Giedroycia z Czesławem Miłoszem*, „Zeszyty Historyczne”, 150 (2004) s. 3-54.
Tyszkiewicz Barbara, *Naiwny i heroiczny: Jerzy Zawieyski jako mediator pomiędzy kardynałem Wyszyńskim a Władysławem Gomułką*, „Zeszyty Historyczne”, 156 (2006) s. 40-102.

Netografia

- Gawron Krystian, *Czesław Miłosz w Polskim Seminarium w Paryżu*, <https://seminarium-polskie.fr/pl/aktualnosci/72-czeslaw-milosz-w-polskim-seminarium-w-paryzu> (dostęp: 1.06.2021).
James Burnham, https://kulturaparyska.com/pl/people/show/james_burnham/biography (dostęp: 1.06.2021).
Jerzy Giedroyc, <https://kulturaparyska.com/pl/people/show/jerzy-giedroyc/biography> (dostęp: 1.06.2021).
Józef Czapski, https://kulturaparyska.com/pl/people/show/jozef_czapski/biography (dostęp: 1.06.2021).
Ks. Józef Sadzik, <https://kulturaparyska.com/pl/people/show/ks-jozef-sadzik/biography> (dostęp: 1.06.2021).
Obrona Miłosza i prośba o pomoc, <https://kulturaparyska.com/pl/search/result/Mi%C5%82osz%20wiara/7/30> (dostęp: 1.06.2021).
Wraga Ryszard, *Nie ma żadnej „sprawy Miłosza”*, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” nr 8, 9 I 1952, <https://kulturaparyska.com/pl/cuttings/show/nie-ma-zadnej-sprawy-milosza> (dostęp: 1.06.2021).
Wraga Ryszard, *Nie ma żadnej „sprawy Miłosza”*, „Syrena” (Francja) nr 206, 19 I 1952, <https://kulturaparyska.com/pl/search/result/Mi%C5%82osz/15/30> (dostęp: 1.06.2021).

Relacje

- Wywiad ks. dr. Michała Kłakusa z ks. dr. Krystianem Gawronem (10 lutego 2021), w zbiorach autora.

**„NIE SĄDZĘ, ŻEBY POSĄDZANIE MNIE O WROGOŚĆ DO KOŚCIOŁA
BYŁO SŁUSZNE”. ZWIĄZKI CZESŁAWA MIŁOSZA
Z SEMINARIUM POLSKIM W PARYŻU**

Streszczenie

Czesław Miłosz zaliczany jest do największych polskich poetów, eseistów i tłumaczy. W 1980 roku w uznaniu zasług na polu literatury otrzymał Nagrodę Nobla.

Urodził się w 1911 roku na Litwie. Tam też ukończył studia prawnicze na Uniwersytecie Stefana Batorego. W Wilnie był jednym z czołowych działaczy tamtejszego koła literatów. W 1933 roku ukazała się jego pierwsza książka (*Poemat o czasie zastygłym*). Przed wybuchem II wojny światowej pracował w Polskim Radiu. Po 1939 roku przebywał w Rumunii, następnie w Wilnie i w końcu udało mu się przedostać do Warszawy. Brał udział w konspiracyjnym życiu kulturalnym okupowanej stolicy. Po 1945 roku rozpoczął współpracę z komunistycznymi władzami. Jako dyplomata pracował na placówkach w Nowym Jorku, Waszyngtonie oraz Paryżu.

W 1951 roku C. Miłosz postanowił zrezygnować z funkcji attaché kulturalnego w ambasadzie polskiej w Paryżu. Rozpoczął się wówczas dla niego trudny okres zarówno pod względem materialnym, jak i moralnym: został bez środków do życia, z rozpadającym się małżeństwem (związkiem cywilnym). Szczęśliwym zbiegiem okoliczności na jego życiowej drodze stanął ówczesny rektor Seminarium Polskiego w Paryżu ks. Antoni Banaszak. W wyniku jego starań 13 stycznia 1956 roku w polskim kościele przy rue Saint-Honoré pisarz usankcjonował swój wieloletni związek, zawierając ślub kościelny. Artykuł przybliży, jak układały się relacje między rektorem Seminarium Polskiego a przybyłym ze Stanów Zjednoczonych byłym dyplomata komunistycznym.

Słowa klucze: Czesław Miłosz; ks. Antoni Banaszak; Seminarium Polskie w Paryżu; „Kultura”; Aleksander Giedroyc

KS. ŁUKASZ KRUCKI* – GNIEZNO
JUSTYNA MIZERKA** – GNIEZNO

**INWENTARZ ZESPOŁU
„WYŻSZE SEMINARIUM DUCHOWNE W GNIEŹNIE”
Z ZASOBU ARCHIWUM ARCHIDIECEZJALNEGO W GNIEŹNIE**

**INVENTORY OF THE ‘ECCLESIASTICAL SEMINARY IN GNIEZNO’ FOND
FROM THE RESOURCES
OF THE ARCHDIOCESAN ARCHIVE IN GNIEZNO**

Abstract

Founded in 1960 by Primate Stefan Wyszyński, the Gniezno Archdiocesan Archive was assigned with the role of collecting, preserving, processing and providing access to archival materials related to the history of the Archdiocese and Metropolis of Gniezno. The ‘Ecclesiastical Seminary in Gniezno’ fond, which reflects the history of one of the oldest seminaries functioning in the Polish lands, occupies an important place in its collection.

The Gniezno Seminary was founded by Archbishop Stanisław Karnkowski in 1602. However, its erection witnessed unfavourable times, and consequently proved unsustainable. In 1718, Archbishop Stanisław Szembek re-established the seminary and entrusted its administration to the missionaries of St Vincent à Paulo. It survived in that form until 1835. After the dissolution of the congregation under the Prussian partition, Archbishop Marcin Dunin decided to transform the Gniezno seminary into a practical education facility for seminarians. This form of institution survived until 1927, although the seminary was closed in 1875–1886 as a result of the *kulturkampf*. In 1927, Cardinal August Hlond

* Ks. Łukasz Krucki – dr historii Kościoła, zastępca dyrektora Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie, wykładowca w Prymasowskim Wyższym Seminarium Duchownym w Gnieźnie oraz Wyższym Seminarium Duchownym Misjonarzy Świętej Rodziny w Kazimierzu Biskupim
e-mail: krucki@op.pl

<https://orcid.org/0000-0003-2972-9113>

** Justyna Mizerka – mgr archeologii, kustosz, Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie
e-mail: jmizerka@gniezno.opoka.org.pl

<https://orcid.org/0000-0002-3454-671X>

reorganized the seminary's studies. In Gniezno, he established a full philosophical study for seminarians from the archdioceses of Gniezno and Poznań. During World War II, the Germans set up a police school in the building. Seminar classes did not resume until April 1945. In 1953, Cardinal S. Wyszyński managed to consolidate philosophical and theological studies in Gniezno. Since 1998, the Gniezno seminary has been part of the Faculty of Theology of the Adam Mickiewicz University in Poznań, while retaining its own legal personality and organizational distinctiveness.

The rich tradition of the Gniezno seminary has resulted in a preservation of extensive archival resource concerning its activities. It includes 376 units that refer to documentation produced after 1718. This is because the earlier documents produced by the seminary's registry have not survived, as evidenced by the printed inventory report accompanying this study. It includes archives with distinguishable thematic groups of files: alumni; regulations and curricula; library; income and expenditure; contracts and accounts; Braciszewo estate; inventories; correspondence; archbishop's boarding school; foreign seminary; priestly retreats; construction records.

Keywords: Gniezno; seminary; Archdiocese of Gniezno; seminarians; Catholic education

Translated by Marek Robak-Sobolewski

W 1960 roku prymas Stefan Wyszyński powołał do istnienia Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, którego statutowym celem stało się gromadzenie, przechowywanie, opracowywanie oraz udostępnianie archiwaliów związanych z dziejami najstarszej na ziemiach polskich archidiecezji i metropolii¹. W swoich zbiorach posiada ono jeden z najstarszych i najcenniejszych zasobów archiwalnych w Polsce. Nic zatem dziwnego, że zespoły odnoszące się do akt kapituły metropolitalnej i kapituł kolegiackich (św. Jerzego w Gnieźnie oraz św. Piotra i Pawła w Kruszwicy), konsystorza generalnego i kurii metropolitalnej czy też Archiwum Prymasa Polski z lat 1918-1948 – podobnie jak historyczna Biblioteka Kapitulna oraz Biblioteka Seminaryjna – cieszą się niesłabnącym zainteresowaniem badaczy². Wśród wspomnianych zbiorów Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie poczesne miejsce przynależy zespołowi „Wyższe Seminarium Duchowne w Gnieźnie”, gdyż odzwierciedla on skomplikowane dzieje jednego z najstarszych na ziemiach polskich zakładów teologicznych kształcących kadry duchowieństwa diecezjalnego. Obejmuje przez to różnorodne archiwalia odnoszące się do wielopłaszczyznowe-

¹ Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie (dalej: AAG), Akta Kurii Metropolitalnej. Dział I, sygn. 1823, Statut Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie; *Statut Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie*, „Wiadomości Archidiecezji Gnieźnieńskiej”, 43 (1988) nr 7-8-9, s. 183-185.

² M. Aleksandrowicz, M. Sołomieniak, *Wstęp historyczny*, w: *Rocznik archidiecezji gnieźnieńskiej 2017/18*, Gniezno 2017, s. 59-60.

go funkcjonowania instytucji, którą współczesne dokumenty Kościoła nazywają „sercem diecezji” (*Optatam totius*, pkt 5)³.

Celem niniejszego artykułu jest naukowe omówienie zespołu „Wyższe Seminarium Duchowne w Gnieźnie” oraz sporządzenie jego inwentarza. Zamiar ten jest konieczny ze względu na rangę przywołanych archiwaliów oraz potrzebę dotarcia do nich przez historyków badających rozwój szkolnictwa katolickiego w Polsce, jak i zgłębiających dzieje duchowieństwa diecezjalnego. Dotychczas było to utrudnione z powodu braku odpowiednich pomocy archiwalnych. Opracowanie kompleksowego inwentarza uwzględniającego stan akt z zespołu „Wyższe Seminarium Duchowne w Gnieźnie” na 30 czerwca 2021 roku powinien tę sytuację ułatwić.

1. Zarys historii seminarium

Gnieźnieńskie wyższe seminarium duchowne zostało założone przez prymasa Stanisława Karnkowskiego w 1602 roku, aczkolwiek zamiary jego ustanowienia pojawiły się już cztery lata wcześniej⁴. Wydane w 1598 roku dokumenty z bliżej nieokreślonych powodów nie doczekały się realizacji. Dopiero dekret erekcyjny z 26 listopada 1602 roku, ogłoszony na zamku łowickim, stał się aktem inicjującym działalność zakładu teologicznego w Gnieźnie⁵. Tenor pisma stanowił, iż seminarium powinno kształcić 12 kleryków. Opiekę nad nimi miał sprawować prefekt (odpowiednik obecnego rektora) oraz dwóch profesorów dbających o formację naukową i duchową wychowanków. Na rzecz nowo utworzonej instytucji prymas przeznaczył osobny budynek znajdujący się na placu należącym do mansjonarzy (nieopodal katedry), a w celu jej uposażenia ofiarował przedmieście Gniezna (tzw. Cierpięgi) oraz inne dobra ziemskie⁶. Nadzór nad sprawami materialnymi tworzonego zakładu teologicznego powierzono Kapitulie Katedralnej w Gnieźnie⁷. Powyższe dyspozycje organizacyjne zostały 2 marca 1603 roku zatwierdzone przez króla Zygmunta III Wazę i w listopadzie tegoż roku seminarium rozpoczęło swoją statutową działalność⁸. W 1605 roku uzyskało ono pełną aprobatę Stolicy Apostolskiej⁹.

Po początkowym okresie rozkwitu instytucji nastąpił jej kryzys spowodowany pożarem Gniezna z 28 kwietnia 1613 roku. W jego efekcie spłonęły drewniane

³ Dekret o formacji kapłańskiej „*Optatam totius*”, w: *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekrety, deklaracje*, Poznań 2012, s. 292.

⁴ J. Korytkowski, *Arcybiskupi gnieźnieńscy. Prymasowie i metropolici polscy od roku 1000 aż do roku 1821 czyli do połączenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego z biskupstwem poznańskim*, t. 3, Poznań 1889, s. 510-512.

⁵ Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, Dyplomy Gnieźnieńskie (dalej: Dypl. Gn.), sygn. 860; S. Gądecki, *Prymasowskie Wyższe Seminarium Duchowne w Gnieźnie*, Gniezno 1990, s. 5.

⁶ M. Aleksandrowicz, *Początki Seminarium Duchownego w Gnieźnie (1602-1718)*, w: *Księga Jubileuszowa Prymasowskiego Wyższego Seminarium Duchownego w Gnieźnie 1602-2002*, red. P. Podeszwa, W. Polak, Gniezno 2002, s. 19.

⁷ C. Pest, *Rektorzy seminarium duchownego w Gnieźnie 1602-2005*, Gniezno 2005, s. 27.

⁸ AAG, Dypl. Gn., sygn. 861.

⁹ J. Korytkowski, *Pralaci i kanonicy katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej od roku 1000 aż do dni naszych. Podług źródeł archiwalnych*, t. 3, Poznań 1883, s. 469.

zabudowania seminarium, z alumnatem włącznie¹⁰. W zaistniałej sytuacji prymas Wojciech Baranowski (1608-1615) przystąpił do odbudowy gmachu, tym razem jako budowli ceglano-kamiennej. Z powodu braku odpowiedniego budulca prace postępowały powoli. Kolejny arcybiskup gnieźnieński Wawrzyniec Gembicki (1615-1624) zrezygnował z planów swojego poprzednika i zaproponował budowę seminarium w innym miejscu. W 1621 roku zdecydowano, że jego gmach zostanie ulokowany na placu o nazwie Rymanowskie, który dysponował już stosownymi zabudowaniami, ziemią uprawną, łąkami, ogrodem oraz dostępem do Jeziora Świętego. Dodatkowo w 1623 roku przeniesiono do Gniezna seminarium kaliskie, co skutkowało zwiększeniem uposażenia zakładu o trzy majątki: Mazowo, Romartowo i Łęka. Rok później wybuchła jednak w Gnieźnie zaraza i kleryków wraz wykładowcami przeniesiono do Niestronna, gdzie przebywali do końca 1625 roku. Kolejne lata okazały się równie trudne. Naznaczone były one trudnościami finansowymi, stąd też w latach 1633-1637 prymas Jan Wężyk (1626-1638) i w 1644 roku prymas Maciej Łubieński (1641-1652) podejmowali próby przeniesienia seminarium do Kalisza. Planom tym skutecznie przeciwstawiła się jednak gnieźnieńska kapituła katedralna¹¹.

Lata rozkwitu gnieźnieńskiego seminarium nastąpiły po 1638 roku. Spłacono wówczas zaciągnięte długi. W 1642 roku przeprowadzono generalny remont alumnatu. Realizację kolejnych projektów zaprzepaściła jednak wojna polsko-szwedzka z lat 1655-1660, w trakcie której niemal doszczętnie zostały zniszczone bądź rozgrabione majątki seminaryjne. W ruinie ponownie znalazł się alumnat¹². Brak funduszy sprawił, iż w gnieźnieńskim zakładzie mogło kształcić się jedynie dziewięciu kleryków. W zaistniałej sytuacji prymas Mikołaj Prażmowski (1666-1673) powrócił do myśli przeniesienia seminarium do Kalisza bądź też rozdzielenia studiów na teoretyczne w Kaliszu i praktyczne w Gnieźnie. Kapituła katedralna na takie rozwiązania nie wyraziła zgody¹³.

Zaistniałe podczas potopu szwedzkiego zniszczenia udało się po części zniwelować w latach 70. XVII wieku, choć gmachowi seminaryjnemu nie przywrócono dawnej świetności. Z tej przyczyny za rządów prymasa Stanisława Szembeka (1706-1721) przystąpiono do koniecznych prac renowacyjnych. Podjęto próbę odbudowy seminarium, a zarząd nad nim 19 czerwca 1718 roku przekazano misjonarzom św. Wincentego à Paulo. Było to niezbędne, gdyż duchowieństwo diecezjalne nie było w stanie sprostać tym wymaganiom, o czym może świadczyć długi wakant na urzędzie rektora z lat 1703-1712. Wprowadzoną w 1718 roku reformę umocniono dodatkowo uchwałą synodu diecezjalnego z 1720 roku, która stanowiła, że każdy kandydat do kapłaństwa powinien odbyć dwuletnie przygotowanie w gnieźnieńskim seminarium¹⁴.

¹⁰ AAG, Akta Kapitulne (dalej: A.Cap.), sygn. B 23, k. 310; Aleksandrowicz, *Początki Seminarium*, s. 20.

¹¹ Pest, *Rektorzy seminarium*, s. 27-31.

¹² *Seminarium duchowne w Gnieźnie*, w: *Encyklopedia Gniezna i Ziemi Gnieźnieńskiej*, red. A.W. Mikołajczak, Gniezno 2011, s. 539.

¹³ Tamże.

¹⁴ Aleksandrowicz, Sołomieniuk, *Wstęp historyczny*, s. 57.

Mimo poczynionych wysiłków nie udało się abp. S. Szembekowi przeprowadzić wszystkich zamierzonych prac. Uczynił to dopiero prymas Antoni Ostrowski (1777-1782), który latach 1782-1783 patronował wzniesieniu nowego budynku seminaryjnego wraz z kaplicą pw. Zwiastowania NMP, stanowiącego obecnie parter gmachu zamieszkiwanego przez kleryków¹⁵.

W okresie zaborów Gniezno znalazło się pod dominacją pruską. Prusacy wielokrotnie podejmowali próby likwidacji gnieźnieńskiego seminarium. Już w 1801 roku władze zaborcze zamierzały przekształcić seminarium duchowne w seminarium nauczycielskie. Przeciwwstawił się temu abp Ignacy Krasicki (1795-1801), który wykorzystał w tym celu swoje dobre relacje z dworem Hohenzollernów. W 1806 roku władze pruskie wymusiły jednak wprowadzenie języka niemieckiego jako wykładowego. Stan ten nie trwał długo, gdyż w roku następnym Fryderyk Wilhelm III utracił władzę w Wielkopolsce. Gniezno stało się częścią Księstwa Warszawskiego. Nie poprawiło to jednak sytuacji miejscowego seminarium. W 1807 roku przekształcono część alumnatu w lazaret. Po ponownym włączeniu Wielkopolski do państwa pruskiego (1815) władza zaborcza zamierzała ostatecznie zlikwidować gnieźnieńskie seminarium. Dzięki zabiegom arcybiskupów gnieźnieńskich oraz wytycznym bulli *De salute animarum* z 1821 roku udało się je zachować, a nauczanie w nim kontynuowali misjonarze św. Wincentego à Paulo¹⁶. Stan ten utrzymał się do 1835 roku, gdy na skutek pruskiej polityki kasacyjnej wymierzonej w zakony misjonarze musieli opuścić Gniezno. Arcybiskup Marcin Dunin (1831-1842), chcąc ratować instytucję kształcąca gnieźnieńskich kleryków, złączył ją z seminarium poznańskim. Odtąd klerycy wielkopolskich archidiecezji przez trzy lata wspólnie studiowali teologię w Poznaniu, a rok praktyczny odbywali w Gnieźnie, gdzie zajęcia prowadził wyznaczony przez ordynariusza rektor i jeden profesor, a od 1852 roku dwóch profesorów. W Gnieźnie wykładano teologię moralną, teologię pastoralną, socjologię, prawo kanoniczne, homiletykę, liturgikę, katechetykę i ryt. W celu rozlokowania kleryków z dwóch archidiecezji – gnieźnieńskiej i poznańskiej poczyniono niezbędne remonty. W 1848 roku dobudowano drugie piętro gmachu. Systematycznie podejmowano także niezbędne remonty i naprawy¹⁷.

W 1875 roku na skutek polityki kulturkampf seminarium gnieźnieńskie zostało zamknięte. Reaktywowano je po 11 latach. Dzięki temu klerycy mogli wrócić do Gniezna z potajemnych studiów teologicznych odbywanych m.in. na uniwersytetach niemieckich w Würzburgu, Münster i Regensburgu¹⁸.

¹⁵ *Seminarium duchowne*, s. 539.

¹⁶ C. Pest, *Losy Arcybiskupiego Seminarium Duchownego w Gnieźnie w czasie niewoli narodowej i w niepodległej ojczyźnie (do 1953 roku)*, w: *Księga Jubileuszowa Prymasowskiego Wyższego Seminarium Duchownego w Gnieźnie 1602-2002*, red. P. Podeszwa, W. Polak, Gniezno 2002, s. 43-44.

¹⁷ Aleksandrowicz, Sołomieniuk, *Wstęp historyczny*, s. 57-58.

¹⁸ Z. Zieliński, *Wykonanie ustawy sejmu pruskiego z 11 V 1873 roku o kształceniu księży i zatrudnianiu duchowieństwa na terenie archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej*, w: *Studia historyczne*, t. 2, red. M. Żywczyński, Z. Zieliński, Lublin 1968, s. 12; tenże, *Kulturkampf w archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej w latach 1873-1887*, Poznań 2011, s. 90-93.

W latach 1893-1894 oraz w 1910 roku dokonano niezbędnej przebudowy gmachu, co było konieczne do dalszego funkcjonowania seminarium. Gdy po 1919 roku nastąpił dynamiczny wzrost powołań do kapłaństwa prymas August Hlond (1926-1948) podjął decyzję, by powiększyć alumnat o trzecie piętro oraz dobudować dwa trzypiętrowe skrzydła¹⁹. Hierarcha ten zreformował również system studiów seminaryjnych. W 1927 roku zorganizował w Gnieźnie dwuletnie studia filozoficzne dla kleryków wywodzących się zarówno z archidiecezji gnieźnieńskiej, jak i poznańskiej. Dalsze, trzyletnie studia z teologii wspomniani klerycy kontynuowali w seminarium poznańskim. W 1933 roku wydłużono studia seminaryjne o kolejny rok, obejmowały one zatem sześć lat²⁰. W okresie omawianej reorganizacji studiów urząd rektora sprawowali ks. Aleksander Żychliński (1927-1929) i ks. Michał Kozal (1929-1939), późniejszy biskup pomocniczy wrocławski i męczennik z Dachau, beatyfikowany przez Jana Pawła II w 1987 roku²¹.

W czasie II wojny światowej gnieźnieńskie seminarium zamknięto, a w jego gmachu utworzono szkołę policyjną. W kwietniu 1945 roku wznowiono zajęcia dydaktyczne²². Do 1947 roku w Gnieźnie odbywały się pełne sześcioletnie studia filozoficzne i teologiczne dla obu archidiecezji, gdyż seminarium w Poznaniu zostało w trakcie działań wojennych zniszczone²³.

W 1946 roku ustała unia personalna łącząca Gniezno i Poznań. W związku z tym należało rozwiązać problem współistnienia wielkopolskich seminariów. Zadania tego podjął się prymas S. Wyszyński (1949-1981), który w 1953 roku doprowadził do scalenia w jednym miejscu studiów filozoficznych i teologicznych dla alumnów z archidiecezji gnieźnieńskiej. Nadał wówczas seminarium także statut, w którym ustalił jego nazwę jako Prymasowskie Wyższe Seminarium Duchowne w Gnieźnie w odróżnieniu od używanej uprzednio nazwy Arcybiskupie Wyższe Seminarium Duchowne²⁴, aczkolwiek tytuł upowszechnił się dopiero w związku z obchodami Milenium Chrztu Polski²⁵. W 1974 roku gnieźnieńskie seminarium otrzymało w zarząd kościół pw. św. Jerzego, który zaczęto wykorzystywać do celów dydaktyczno-pastoralnych²⁶.

W okresie PRL-u seminarium gnieźnieńskie poddawane było licznym represjom. Po aresztowaniu i internowaniu prymasa S. Wyszyńskiego usunięto z urzędu rektora ks. Józefa Pacynę oraz ojca duchownego ks. Stanisława Szymańskiego.

¹⁹ *Seminarium duchowne*, s. 540.

²⁰ Pest, *Losy Arcybiskupiego Seminarium*, s. 62-64.

²¹ Tenże, *Rektorzy seminarium*, s. 131-141.

²² K. Śmigiel, *Z dziejów wielkopolskich seminariów duchownych w latach 1939-1945*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 20 (1973) z. 4, s. 77-81.

²³ J. Nowacki, *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, t. 2, Poznań 1964, s. 716-718.

²⁴ Archiwum Prymasowskiego Wyższego Seminarium Duchownego, Skoroszyt nr 10: Statuty i regulaminy, Statut ramowy Prymasowskiego Seminarium Duchownego w Gnieźnie [mps], Gniezno 1953, art. 2.

²⁵ Ł. Krucki, *Prymasowskie Wyższe Seminarium Duchowne w Gnieźnie (1953-1992)*, Gniezno 2015, s. 20.

²⁶ *Seminarium duchowne*, s. 540.

Dokonywano przeszukiwań budynku, aresztowano kleryków²⁷. Na instytucję naładano ogromne podatki²⁸. W latach 1961-1978 kleryków powoływano do odbycia zasadniczej służby w Ludowym Wojsku Polskim²⁹. Pomimo stosowanych szykan liczba kandydatów do kapłaństwa wzrastała. Ich kulminacja przypadła na rok 1979, gdy do gnieźnieńskiego seminarium na I rok zgłosiło się 50 kandydatów³⁰. Podjęto wówczas decyzję o rozbudowie gmachu, by mógł pomieścić ok. 200 alumnów. Prace budowlane rozpoczął rektor ks. Jan Wiktor Nowak, kontynuował je jego następca ks. Bogdan Wojtuś. Zainicjowane w 1982 roku dzieło zostało ukończone po sześciu latach. W znacznej mierze dokonało się ono dzięki pomocy Fundacji im. Kardynała Józefa Glempa z Holandii (Kardinal Glemp Stiftung) oraz zbiórkom przeprowadzanym wśród wiernych archidiecezji gnieźnieńskiej. Klerycy do nowego gmachu wprowadzili się jednak dopiero w 1990 roku³¹.

Prezentując historię gnieźnieńskiego seminarium duchownego, nie można pominąć działań zmierzających do podniesienia w nim poziomu nauczania. Dzięki staraniom rektora ks. J.W. Nowaka 10 grudnia 1975 roku została zawarta umowa z Papieskim Wydziałem Teologicznym w Poznaniu, na mocy której klerycy zdobywali na nim magisterium z zakresu teologii. W 1994 roku seminarium zostało afiliowane do Papieskiego Wydziału Teologicznego w Poznaniu. Dnia 30 listopada 1998 roku stało się częścią nowo powstałego Wydziału Teologicznego Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, przy zachowaniu własnej osobowości prawnej i odrębności organizacyjnej³².

Na skutek reformy administracyjnej Kościoła katolickiego w Polsce, którą przeprowadzono w 2004 roku – jako uzupełnienie do postanowień wyrażonych w bulli *Totus Tuus Poloniae populus* z 1992 roku – gnieźnieńskie seminarium opuścili alumni pochodzący z nowo utworzonej diecezji bydgoskiej. Do Gniezna przybyli natomiast klerycy z Poznania i Włocławka wywodzący się z terenów przyłączonych do najstarszej polskiej archidiecezji³³. Skutkowało to poważnymi zmianami organizacyjnymi w funkcjonowaniu seminarium. Z czasem zmniejszyła się również liczba alumnów. W wyniku tych zmian prymas Wojciech Polak podjął decyzję, by z początkiem roku akademickiego 2016/2017 ulokować alumnów tylko w historycznym budynku seminarium, a z jego nowego gmachu utworzyć Centrum Edukacyjno-Formacyjne Archidiecezji Gnieźnieńskiej. Rok akademicki

²⁷ Krucki, *Prymasowskie Wyższe Seminarium*, s. 56.

²⁸ Tamże, s. 61.

²⁹ Tamże, s. 256-272.

³⁰ Tamże, s. 226.

³¹ T. Hanelt, *Budowa nowego Seminarium*, w: *Księga Jubileuszowa Prymasowskiego Wyższego Seminarium Duchownego w Gnieźnie 1602-2002*, red. P. Podeszwa, W. Polak, Gniezno 2002, s. 101-102.

³² Pest, *Rektorzy seminarium*, s. 44.

³³ Ł. Krucki, *Zmiany terytorialno-organizacyjne archidiecezji gnieźnieńskiej w następstwie „Aneksu” do bulli cyrkumskrypcyjnej „Totus Tuus Poloniae populus” z 2004 roku*, „Ecclesia. Studia z Dziejów Wielkopolski”, 9 (2014) s. 267.

2021/2022 rozpoczęło 23 alumnów, w tym pięciu z roku propedeutycznego oraz jeden kleryk urlopowany³⁴.

Na przestrzeni czterech stuleci w seminarium gnieźnieńskim urząd rektora sprawowali księża: Michał Sabinus (?-1616), Jakub Dubius (1616-1624), Bartłomiej Januszewicz (1624-1628), J. Dubius (1628-1638), Maciej Burszowic (1638-1643), Wojciech Łańcucki (1643-1646), Adam Piątkowicz (1646), Kacper Paweł Chudziński (1647-1665), Stefan Damalewicz (1665-1666), Marcin Łękowski (1666-1668), Jan Kursiński (1668-?), Jan Modrzyński (?-1687), Kazimierz Pathun (1687-1694), Sebastian Jeliński (1694-1699), Mateusz Jagielski (1700-1703), Józef Mniszkiewicz (1712-?), Kruszyński (1717-1718), Jakub Stanisław Mroczek (1718-1725), Piotr Potyrański (1726-1728), Jan Więckowski (1728-1734), Stanisław Skrzyszewski (1734-1736), Walenty Stanisław Jankowski (1736-1737), Maciej Kazimierz Kowalski (1737-1741), Jan Konstanty Kossobucki (1741-1751), Jakub Włodarski (1751-1754), Józef Maszterowski (1754-1762), Michał Józef Ziemiańkiewicz (1762-1768), Kajetan Narzymiski (1768-1776), Jan Długaj (1776-1795), Józef Jakubowski (1795-1796), Adolf Józef Faltynowski (1796-1828), Antoni Kupczyński (1828-1836), Jan Kanty Dąbrowski (1836-1841), Andrzej Kidaszewski (1841-1849), Józef Frasunkiewicz (1849-1853), Franciszek Ksawery Duliński (1853-1866), Józef Cybichowski (1867-1875), Antoni Andrzejewicz (1886-1890), Jan Nepomucen Łukowski (1890-1892), Ignacy Goczkowski (1892-1903), Wilhelm Atanazy Kloske (1903-1914), Jerzy Beyer (1915-1924), Stanisław Kopernik (1924-1927), Aleksander Żychliński (1927-1929), Michał Kozal (1929-1939), Antoni Banaszak (1939), Kazimierz Józef Kowalski (1945-1946), Aleksy Wietrzykowski (1946-1947), Józef Pacyna (1947-1963), Kazimierz Więckowski (1963-1970), Jan Wiktor Nowak (1970-1982), Bogdan Wojtuś (1982-1988), Teofil Wilski (1989-1995), Andrzej Kozakowski (1995-1999), Wojciech Polak (1999-2003), Bogdan Czyżewski (2003-2007), Wojciech Rzeszowski (2007-2016)³⁵. Od 2016 roku rektorem seminarium jest ks. Przemysław Kwiatkowski³⁶.

2. Charakterystyka zespołu

Zespół „Wyższe Seminarium Duchowne w Gnieźnie” obejmuje 376 jednostek archiwalnych. Najstarsze pochodzą z 1718 roku, z czasu przejęcia zarządu nad seminarium przez misjonarzy Wincentego à Paulo. Datą domykającą omawiany zespół jest 1996 rok.

Wypada zauważyć, że wcześniejszych źródeł do dziejów seminarium gnieźnieńskiego należy szukać w innych zespołach Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie. Pozytywną kwerendą w tym zakresie mogą zakończyć się prace nad zespołami: „Dyplomy gnieźnieńskie”, „Akta Kurii Metropolitalnej” oraz „Kapituła Katedralna w Gnieźnie”. Zwłaszcza w ostatnim ze wspomnianych znajdują się akta wytworzone przez gnieźnieńską korporację kanoników katedralnych, które

³⁴ *Rocznik archidiecezji gnieźnieńskiej 2021/22*, Gniezno 2021, s. 54-55.

³⁵ *Seminarium duchowne*, s. 540.

³⁶ *Rocznik archidiecezji*, s. 51.

dokumentują wywiązywanie się kapituły z obowiązków gospodarczych względem seminarium³⁷.

W zespole „Wyższe Seminarium Duchowne w Gnieźnie” można wyodrębnić następujące grupy tematyczne (rzeczowe):

1. Akta ogólne.
2. Personalia.
3. Regulaminy, programy nauczania, formacja.
4. Biblioteka.
5. Inwentarze.
6. Akta budowlane i zabudowania.
7. Sprawy materialne.
8. Korespondencja.
9. Miscellanea.

Zespół „Wyższe Seminarium Duchowne w Gnieźnie” pozostaje otwarty, stąd też znajdujące się w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie archiwalia seminaryjne stanowią jedynie fragment dokumentacji, której istotna część przechowywana jest nadal w składnicy akt Prymasowskiego Wyższego Seminarium Duchownego w Gnieźnie. Służą one bieżącym pracom kancelaryjnym tegoż zakładu teologicznego³⁸. Z czasem zostaną przekazane do Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie i scalone z prezentowanym zespołem archiwalnym.

Istotne okazuje się określenie formy i stanu zachowanych akt seminaryjnych. W omawianym zespole mamy do czynienia z pojedynczymi księgami, wśród których wymienić należy dwie najcenniejsze – *Liber alumnorum* z lat 1718-1848 i 1848-1922. Poza tym występują poszyty, powszechne dla XIX-wiecznego systemu kancelaryjnego, jak i liczne luzy. Stan dokumentów jest ogólnie dobry. Zdarzają się jednak akta ze śladami po zawilgoceniu. Większym problemem okazuje się kruchość kwaśnego papieru stosowanego powszechnie w XIX i XX wieku.

Jako że zespół „Wyższe Seminarium Duchowne w Gnieźnie” obejmuje akta wytworzone na przestrzeni trzech stuleci, stąd też różnorodne uwarunkowania wpłynęły na język zastosowany w prowadzeniu kancelarii seminaryjnej. W omawianym zespole znajduje się zatem dokumentacja sporządzona po łacinie, w języku niemieckim (zwłaszcza z czasów zaboru pruskiego) oraz w języku polskim.

3. Opracowanie zespołu

Archiwalia stanowiące obecnie zespół „Wyższe Seminarium Duchowne w Gnieźnie” zaczęto przekazywać z Prymasowskiego Wyższego Seminarium Duchownego do Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie w 1962 roku. Najwcześniej przeniesione akta obejmowały dokumentację odnoszącą się do lat 1718-1939. Wyłączono z nich jednak akta niezbędne w bieżącej pracy kancelaryjnej seminarium.

³⁷ M. Aleksandrowicz, J. Rył, W. Zientarski, *Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie*, w: *Dzieje Poznania i województwa poznańskiego (w granicach z 1974 roku)*. Informator o materiałach archiwalnych, red. C. Skopowski, Warszawa 1982, s. 224.

³⁸ Tamże.

Uporządkowaniem i opracowaniem zespołu zajął się ks. Marian Aleksandrowicz, wieloletni pracownik i dyrektor Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie³⁹. Miał on ku temu odpowiednie kwalifikacje. Praca ta łączyła się z jego zainteresowaniami naukowymi i stanowiła kontynuację badań prowadzonych w związku z pisaniem pracy magisterskiej (*Początkowe dzieje seminarium gnieźnieńskiego 1602-1718*⁴⁰), podjętej pod kierunkiem ks. prof. Mieczysława Żywczyńskiego a sfinalizowanej w 1963 roku⁴¹. Inwentaryzację zespołu ks. M. Aleksandrowicz zakończył w 1967 roku⁴². Jej efektem stał się inwentarz sporządzony w formie maszynopisu oraz schemat opublikowany w 1982 roku w pozycji książkowej *Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie*⁴³.

Jako że archiwalia seminaryjne napływały do archiwum także w następnych latach, stąd też niezbędna okazała się kontynuacja pracy zapoczątkowanej przez ks. M. Aleksandrowicza. W 2002 roku podjęła się jej Justyna Mizerka, kustosz Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie. Uporządkowała i zinwentaryzowała na nowo całość zespołu, nadała mu układ rzeczowo-chronologiczny oraz sporządziła adekwatny inwentarz, który został dołączony do niniejszego artykułu.

Ważną uwagą odnoszącą się do sprawy opracowania zespołu „Wyższe Seminarium Duchowne w Gnieźnie” jest kwestia sygnowania akt. W trakcie opracowywania zespołu sygnatury poszczególnym jednostkom nadawał ks. M. Aleksandrowicz. Składały się one z wielkiej litery, cyfry rzymskiej oraz cyfry arabskiej (niejednokrotnie połączonej z małą literą). W 2002 roku, gdy wprowadzono w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie elektroniczny system katalogowania, należało przyjęty model zmodyfikować i uprościć. Obecnie sygnatury ograniczają się tylko do zapisu poczynionego za pomocą cyfr arabskich. W efekcie tego w drukowanym obecnie inwentarzu uwzględniono zarówno dawny, jak i nowy system sygnowania akt, by ułatwić dostęp do archiwaliów, które przywoływane były przez starszą literaturę przedmiotu.

³⁹ Ł. Krucki, *Aleksandrowicz Marian*, w: *Słownik biograficzny polskich archiwistów kościelnych*, t. 1, red. J. Marecki, Kraków 2017, s. 15.

⁴⁰ M. Aleksandrowicz, *Seminarium Duchowne w Gnieźnie w latach 1602-1718*, w: *Studia historyczne*, red. M. Żywczyński, Z. Zieliński, t. 1, Lublin 1968, s. 267-314.

⁴¹ Ł. Krucki, *Aleksandrowicz Marian*, w: *Słownik polskich teologów katolickich 2004-2013*, t. 10, red. T. Błaszczuk, W. Gliński, J. Mandziuk, Warszawa 2019, s. 22.

⁴² AAG, Sekretariat Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie, *Sprawozdanie z działalności Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie za rok 1966/1967*, k. 2.

⁴³ Aleksandrowicz, Ryl, Zientarski, *Archiwum Archidiecezjalne*, s. 223-225.

**Zespół „Wyższe Seminarium Duchowne w Gnieźnie” (A. Sem.)
w zasobie Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie (AAG)**

Lp.	Tytuł jednostki archiwalnej	Lata skrajne	Sygn.	Dawna sygn.	Słowa kluczowe	Uwagi
1.	Akta dotyczące erekcji i dotacji tegoż Seminarium	1796-1799	274		akta ogólne	odpisy najstarszych dokumentów
2.	Hipoteki seminaryjne	1740-1825	178		akta ogólne, sprawy materialne	odpisy przywilejów i nadań z akt wcześniejszych dotyczących pośrednio lub bezpośrednio seminarium
3.	Album [alumnów seminarium gnieźnieńskiego]	1718-1848	1	B II	personalia	
4.	[Święcenia]	1797-1822	367		personalia	
5.	[Akta dotyczące alumnów z innych diecezji]	1815-1827	343		personalia	
6.	[Spis alumnów]	1827	344		personalia	
7.	[Spis alumnów]	1834	331		personalia	
8.	Akta dotyczące wsparcia alumnów	1836-1893	5	B II 1	personalia	
9.	Akta dotyczące wojskowości alumnów	1836-1901	233		personalia	
10.	Akta seminarium duchownego w Gnieźnie dotyczące nauczyciela śpiewu	1836-1914	275		personalia	
11.	Obligationes clericorum Seminarii Gnesnensis ante presbyteratum suscipiendae	1836-1925	4	B II 2	personalia	
12.	Akta dotyczące księży przysyłanych na rekolekcje	1837-1889	263		personalia	
13.	Akta regensa	1837-1867	328		personalia	
14.	Księża z Polski na studia posłani	1837-1900	6	B II 3	personalia	
15.	[Zapomogi dla kleryków z kasy konsystorskiej]	1838-1843	241		personalia	
16.	Akta dotyczące stołowania personelu seminarium	1838-1864	330		personalia	
17.	Akta dotyczące alumnów	1846-1859	283		personalia	
18.	Liber alumnorum Seminarii Arch[idiocesi] Gn[esnensis]	1848-1922	2		personalia	

Lp.	Tytuł jednostki archiwalnej	Lata skrajne	Sygn.	Dawna sygn.	Słowa kluczowe	Uwagi
19.	Akta dotyczące lekarza instytutowego	1850-1905	237		personalia	
20.	[Święcenia alumnów]	1852-1854	125		personalia	
21.	Akta dotyczące docentów w ogólności	1852-1899	265		personalia	
22.	Księga meldunkowa seminarium w Gnieźnie	1853-1949	272		personalia	
23.	Akta dotyczące alumnów	1860-1869, 1919	271		personalia	
24.	Wykaz meldunkowy personelu seminaryjnego w Gnieźnie	1860-1892	189		personalia	
25.	[Prokurator seminarium]	1861-1902	339		personalia	
26.	Prokurator seminarium	1866-1875	338		personalia	
27.	Księga protokołów. Kronika seminaryjna	1866-1875, 1886-1924, 1946, 1947	213		personalia	
28.	Akta personalne Jana Witkiewicza, nauczyciela historii	1907, 1950	137		personalia	
29.	Lista konduity alumnów kurs 1908/09	1908-1909	7	B II 4	personalia	
30.	Lista konduity alumnów kurs 1909/10	1909-1910	8	B II 5	personalia	
31.	Klerycy kursu 1912/1913	1912-1913	204		personalia	
32.	Akta personalne kleryka Pietrowicza Stefana	1916-1919	232		personalia	
33.	Alumni Seminarium Gnesnensis die 23 Februarii 1918 ad s. presbyteratum promovendi	1918	9	B II 6	personalia	
34.	Spis neoprezbiterów	1919	145		personalia	
35.	Nominacje księży profesorów i nauk teologicznych. Generalia. Służba wojskowa. Kasa chorych. Ornaty po śp. bp Kloske	1923-1927	193		personalia, inwentarze	
36.	Akta dotyczące udzielania święceń i przyjmowania alumnów do seminarium	1924-1927	10	B II 7	personalia	
37.	Seminarium duchowne w Gnieźnie – książka lekarza zakładowego	1928-1933	212		personalia	
38.	Tonsura	1928-1938	154		personalia	

Lp.	Tytuł jednostki archiwalnej	Lata skrajne	Sygn.	Dawna sygn.	Słowa kluczowe	Uwagi
39.	Akta seminarium duchownego w Gnieźnie – sprawy duchowne	1928-1939	161		personalia	
40.	[Klerycy z innych diecezji]	1929-1937	365		personalia	
41.	[Prośby o przyjęcie do seminarium]	1929-1939	280		personalia	
42.	Akta seminarium duchownego w Gnieźnie – klerycy i kapłani studiujący na uniwersytetach	1929-1939	162		personalia	
43.	Księga klasyfikacji [alumnów]	1929-1946	3	B II 1a	personalia	
44.	Akta dotyczące studiów zagranicznych kleryków	1930-1939	180		personalia	
45.	Seminarium zagraniczne Towarzystwa Chrystusowego	1934-1939	110	I	personalia, inventarze	
46.	Pobyty wakacyjne kleryków	1930-1939	203		personalia	
47.	Stowarzyszenie św. Tomasza z Akwinu – organizacja pomocy naukowej dla kapłanów studiujących zagranicą	1930-1939	198		personalia, sprawy materialne	
48.	Wnioski o odroczenie czesnego na rok szkolny 1929/30	1929-1930	79	E I 67	personalia, sprawy materialne	
49.	[Czesne]	1931-1937	172		personalia, sprawy materialne	
50.	Akta dotyczące czesnego	1935-1938	81	E I 69	personalia, sprawy materialne	
51.	Akta seminarium duchownego w Gnieźnie – sprawy wojskowe	1931-1938	157		personalia	
52.	[Ewidencja wojskowa]	1932-1939	305		personalia	
53.	Księga chorych seminarium duchownego w Gnieźnie	1933-1938	148		personalia	
54.	Legitymacje szkolne	1935-1939	201		personalia	
55.	Lekarz seminaryjny	1935-1960	187		personalia	
56.	Pensje [profesorskie. Budżet seminarium]	1937-1938, 1956-1976	309		personalia, sprawy materialne	ochrona danych osobowych, zakaz udostępniania (dalej: RODO)

Lp.	Tytuł jednostki archiwalnej	Lata skrajne	Sygn.	Dawna sygn.	Słowa kluczowe	Uwagi
57.	[Podania o przyjęcie do seminarium]	1938-1939	249		personalia	
58.	Liber ordinis functionum ab Alumnis Seminarii Peractarum	1938-1959	334		personalia	
59.	Niższe Seminarium Duchowne [Prośby o przyjęcie]	1945-1952	363		personalia	RODO
60.	Sprawy dotyczące alumnów z Gorzowa. Korespondencja z Kurią Administracji Apostolskiej w Gorzowie	1946-1948	310		personalia, korespondencja	
61.	„Caritas” – okręg gnieźnieński i „Związek Wieczystego Kapłana” [Prośby o wsparcie i dary]	1947-1948	139		personalia	RODO
62.	Akta osobiste Zdzisława Lipińskiego z Paryża	1949-1950	171		personalia	
63.	Prolongata czesnego	1949-1953	132		personalia, sprawy materialne	RODO
64.	Egzamin końcowy klasy XI dla Niższego Seminarium Duchownego w Gnieźnie	1949-1954	134		personalia	RODO
65.	Akta personalne Zygmunta Błocha	1950	195		personalia	
66.	Dziennik lekcyjny Niższego Seminarium Duchownego w Gnieźnie kl. IX	1950-1951	238		personalia	
67.	Akta seminarium duchownego w Gnieźnie – świadectwa lekarskie	1950-1952	170		personalia	RODO
68.	[Podania kandydatów do seminarium]	1953	226		personalia	RODO
69.	[Wyniki egzaminów]	1953-1955	257		personalia	RODO
70.	Karty ocen	1953-1960	219		personalia	RODO
71.	Świadectwa lekarskie. Kurs VI 1960/61	1954-1955	175		personalia	RODO
72.	Świadectwa odejścia	1954-1969	211		personalia	RODO
73.	Niedziele kapłańskie – asysty	1954-1973	143		personalia	
74.	[Świadectwa święceń diakonatu]	1955	361		personalia	
75.	Powtórki egzaminów	1955-1963	168		personalia	RODO
76.	Świadectwa approbaticum	1955-1963	317		personalia	RODO

Lp.	Tytuł jednostki archiwalnej	Lata skrajne	Sygn.	Dawna sygn.	Słowa kluczowe	Uwagi
77.	Świadectwa philosophicum	1955-1963	322		personalia	RODO
78.	Świadectwa rigorosum	1955-1963	321		personalia	RODO
79.	Skrutinia alumnów przed święceniami	1955-1969	131		personalia	RODO
80.	Obniżka wpłaty czesnego	1956-1957	133		personalia, sprawy materialne	RODO
81.	[Podania o przyjęcie do seminarium]	1956-1957, 1965	250		personalia	RODO
82.	[Akta dotyczące spraw kleryckich – opinie]	1956-1962, 1972	150		personalia	RODO
83.	[Programy nauczania, regulaminy, wykładowcy, spisy kleryków]	1956-1983	244		personalia, regulaminy, programy nauczania	
84.	Matura państwowa 1956/57	1957-1960	207		personalia	
85.	Tematy prac klauzurowych	1957-1980	306		personalia	
86.	Bp Michał Kozal – proces informacyjny	1958-1961	360		personalia	
87.	[Odroczenia czesnego]	1958-1963	304		personalia, sprawy materialne	RODO
88.	Wakacje alumnów	1958-1978	329		personalia	
89.	[Asysty kleryckie]	1959-1960	149		personalia	
90.	Akta personalne ks. Stanisława Szymańskiego	1959-1964	368		personalia	
91.	Praktyki duszpasterskie	1959-1974	141		personalia, formacja	
92.	[Zapowiedzi o święceniach]	1960-1968	358		personalia	
93.	Karty ocen	1960-1970	229		personalia	RODO
94.	Księża profesorowie [wykładowcy seminarium]	1960-1975	245		personalia	
95.	[Korespondencja z klerykami odbywającymi służbę wojskową]	1961-1977	208		personalia	
96.	Protokoły posiedzeń rady profesorskiej	1961-1982	314		personalia	RODO
97.	Seminarium duchowne w Gnieźnie – arkusze zdrowia, kurs II	1962-1963	169		personalia	RODO
98.	[Akta personalne kleryka Konieczki Józefa]	1963	225		personalia	RODO

Lp.	Tytuł jednostki archiwalnej	Lata skrajne	Sygn.	Dawna sygn.	Słowa kluczowe	Uwagi
99.	[Prokurator seminarium]	1963	248		personalia	
100.	Sprawy wynagrodzeń profesorskich PWSD	1963, 1981-1994	285		personalia	RODO
101.	Franciszkanie studiujący w seminarium gnieźnieńskim	1964, 1972-1978	174		personalia	RODO
102.	[Akta personalne – Błachowicz Kazimierz]	1964-1971	251		personalia	RODO
103.	Prośby o przyjęcie do seminarium osób spoza terenów archidiecezji	1964-1979	366		personalia	RODO
104.	Wakacyjne praktyki alumnów	1975-1980, 1986	206		personalia	
105.	[Protokoły komisyjnych egzaminów magisterskich]	1984-1988	236		personalia	RODO
106.	[Tematy prac magisterskich do zatwierdzenia]	1986-1989	286		personalia	
107.	Kandydaci na I rok 1992/93 [Podania rozpatrzone negatywnie]	1992-1994	302		personalia	RODO
108.	[Podania o zatwierdzenie tematów prac magisterskich]	1993-1996	284		personalia	
109.	Akta seminarium dotyczące statutów seminaryjnych	1718-1813	155		regulaminy, programy nauczania, formacja	
110.	Akta dotyczące różnych rozporządzeń archidiecezjalnych	1833-1863	279		regulaminy, programy nauczania, formacja	
111.	Akta dotyczące odpustu św. Wincentego à Paulo w kaplicy seminaryjnej	1836-1856	266		formacja	
112.	Akta dotyczące się prelekcji [plany, propozycje wykładów]	1840-1901	13	C 3	regulaminy, programy nauczania, formacja	
113.	Sprawozdania semestralne seminarium duchownego w Poznaniu	1842-1846	121		regulaminy, programy nauczania, formacja	

Lp.	Tytuł jednostki archiwalnej	Lata skrajne	Sygn.	Dawna sygn.	Słowa kluczowe	Uwagi
114.	Akta seminarium duchownego w Gnieźnie dotyczące rozporządzeń odbywania rekolekcji	1849-1866	235		regulaminy, programy nauczania, formacja	
115.	Akta seminarium duchownego w Gnieźnie dotyczące różnych rozporządzeń archidiecezjalnych	1860-1873	258		regulaminy, programy nauczania, formacja	
116.	[Materiały na rekolekcje przed święceniami prezbiteratu]	1862-1865	364		programy nauczania, formacja	
117.	Akta seminarium duchownego w Gnieźnie dotyczące corocznych rekolekcji dla księży	1868-1890	156		formacja	
118.	[Ordines praelectionum et exercitiorum pietatis]	1864-1927	12	C 2	regulaminy, programy nauczania, formacja	
119.	[Ordo diurnus tempore exercitiorum]	1897-1912	11	C 1	regulaminy, programy nauczania, formacja	
120.	Akta seminarium duchownego w Gnieźnie – plany zajęć	1928-1939	196		programy nauczania, formacja	
121.	Sprawozdania	1928-1939	197		programy nauczania, formacja	
122.	Akta seminarium duchownego w Gnieźnie – statystyka	1934-1939	159		regulaminy, programy nauczania, formacja	
123.	Akta dotyczące rekolekcji kapłańskich	1935	111	J	formacja	
124.	Zjazdy księży rektorów	1949-1967	246		programy nauczania, formacja	
125.	[Materiały dotyczące dzieła powołań kapłańskich]	1951-1957	376		regulaminy, programy nauczania, formacja	

Lp.	Tytuł jednostki archiwalnej	Lata skrajne	Sygn.	Dawna sygn.	Słowa kluczowe	Uwagi
126.	Instrukcje porządkowe i wychowawcze	1955-1956	164		regulaminy, programy nauczania, formacja	
127.	[Sprawozdania za rok 1958-1962]	1958-1962	373		programy nauczania, formacja	
128.	[Propagowanie akcji trzeźwościowej w seminarium]	1959-1981	357		programy nauczania, formacja	
129.	[Materiały formacyjne i programy nauczania w seminarium „Ratio studiorum”]	1960-1977	356		regulaminy, programy nauczania, formacja	
130.	[Działalność naukowa. Sympozja]	1961-1980	369		programy nauczania, formacja	
131.	Seminarium Duchowne w Gnieźnie [Seminarium naukowe. Szkice prac]	1962-1963	166		programy nauczania, formacja	
132.	Księga ogłoszeń seminarium duchownego w Gnieźnie	1963-1983	224		programy nauczania, formacja	
133.	[Materiały soborowe i ich realizacja]	1964-1968	194		programy nauczania, formacja	
134.	Materiały Archidiecezjalnej Komisji Liturgicznej	1964-1970	239		programy nauczania, formacja	
135.	Duszpasterstwo miłosierdzia [Materiały duszpasterskie dotyczące działalności charytatywnej]	1966-1967	210		programy nauczania, formacja	
136.	Formacja duchowa w seminarium [Zarządzenia, sprawozdania, materiały formacyjne]	1967-1993	287		regulaminy, programy nauczania, formacja	
137.	Materiały duszpasterskie [komunikaty i zarządzenia]	1970-1976	140		regulaminy, programy nauczania, formacja	
138.	Archidiecezjalny Instytut Pastoralny w Gnieźnie	1975-1982	218		programy nauczania, formacja	

Lp.	Tytuł jednostki archiwalnej	Lata skrajne	Sygn.	Dawna sygn.	Słowa kluczowe	Uwagi
139.	[Słuchacze Archidiecezjalnego Instytutu Pastoralnego]	1975-1982	290		formacja, personalia	
140.	Seminarium Duchowne w Gnieźnie 1990/91	1991-1992	372		regulaminy, programy nauczania, formacja	
141.	Ratio Institutionis Sacerdotalis [mps]	[b.d.]	323		regulaminy, programy nauczania, formacja	
142.	[Polskie Towarzystwo Teologiczne. Koło gnieźnieńskie. Statuty]	[b.d.]	177		regulaminy, programy nauczania, formacja	
143.	[Szkice kazań. Różne opracowania]	[b.d.]	375		regulaminy, programy nauczania, formacja	
144.	Filozofia przyrody [skrypt]	[b.d.]	112		programy nauczania, formacja	
145.	Teologia dogmatyczna [skrypt]	[b.d.]	113		programy nauczania, formacja	
146.	Traktat o łasce [skrypt]	[b.d.]	115		programy nauczania, formacja	
147.	Wstęp do teologii moralnej [skrypt]	[b.d.]	116		programy nauczania, formacja	
148.	Komisja Episkopatu ds. seminarium [Uwagi o programie nauczania]	[b.d.]	135		regulaminy, programy nauczania, formacja	
149.	[Przejęcie książek z] Biblioteki Koronowskiej [pocysterskiej]	1820	353		biblioteka	
150.	Biblioteka	1837-1853	209		biblioteka	
151.	Akta różne dot. biblioteki seminaryjnej	1897-1919	15	D 2	biblioteka	
152.	Czytelnia seminaryjna w Gnieźnie. Teka do listów nadesłanych, rachunków, kwitów	1910-1916	269		biblioteka	

Lp.	Tytuł jednostki archiwalnej	Lata skrajne	Sygn.	Dawna sygn.	Słowa kluczowe	Uwagi
153.	Korespondencja bibliotekarza seminarium	1928-1931	14	D 1	biblioteka, korespondencja	
154.	Biblioteka	1928-1939	282		biblioteka	
155.	Kwity biblioteczne	1929-1939	243		biblioteka	
156.	Biblioteka. Kwity [rachunki, prenumeraty, zapowiedzi, zamówienia]	1956-1965	144		biblioteka	
157.	[Akta dot. wypożyczenia dwóch manuskryptów z biblioteki seminaryjnej]	1957-1959	215		biblioteka	
158.	[Sprawozdania biblioteczne]	1958-1963	254		biblioteka	
159.	[Biblioteka – korespondencja, kwity, zapowiedzi, zamówienia]	1960-1981	253		biblioteka	
160.	[Akta dotyczące przebudowy pomieszczeń bibliotecznych]	1968-1970	255		biblioteka	
161.	Akta wizytacji seminarium	1721-1809	354		inwentarze	
162.	Rejestr porządków domowych dawniejszych i nowo sprawionych w seminarium [...] spisany in anno 1796	1796	94	E V 1	inwentarze	
163.	Spis rzeczy respective sprzętów pod dozór kucharzowi [...] w dniu 20 czerwca 1835 roku oddanych	1835	95	E V 2	inwentarze	
164.	Korespondencja po zreorganizowaniu Seminarium ks. regensa Dąbrowskiego, prokuratora. Tradycja sprzętów	1835-1851, 1905	153		inwentarze	
165.	Spis sprzętów seminarium	1836-1854	337		inwentarze	
166.	Wykaz wszystkich aparatów i bielizny należących do zakrystii seminarium praktycznego w Gnieźnie	1852-1872	96	E V 3	inwentarze	
167.	Akta tradycyjne	1855-1866	97	E V 4	inwentarze	
168.	Spis sprzętów w seminarium gnieźnieńskim	1856-1890	188		inwentarze	
169.	[Tradycje inwentarza seminaryjnego]	1890-1892	214		inwentarze	
170.	Inwentaryzacja PWSO pw. św. Wojciecha w Gnieźnie [plany, rysunki]	[b.d.]	227		inwentarze	

Lp.	Tytuł jednostki archiwalnej	Lata skrajne	Sygn.	Dawna sygn.	Słowa kluczowe	Uwagi
171.	Akta dotyczące się konwiktu	1909-1910, 1913-1919	108	G 1-2	konwikt, zabudowania	
172.	Urządzenie mieszkania dla SS. Elżbietanek w Seminarium [rachunki]	1919	252		zabudowania, sprawy budowlane	
173.	Figura [Serca Pana Jezusa]	1930	199		zabudowania, sprawy budowlane	
174.	Kaplica	1931-1934	308		zabudowania, sprawy budowlane	
175.	Dębki	1950-1968	315		zabudowania, sprawy budowlane, sprawy materialne, personalia, formacja	
176.	[Akta przebudowy seminarium. Kosztorys. Plany]	1893, 1909-1910, 1919	340		sprawy budowlane, zabudowania	
177.	[Plany budynku gospodarczego]	1901, 1911	327		sprawy budowlane, zabudowania	
178.	[Prace remontowe i budowlane]	1909-1912	362		sprawy budowlane, zabudowania	
179.	Bauvertrage zum Auban des Priesterseminars [plany, rysunki, kosztorysy]	1910	216		sprawy budowlane, zabudowania	
180.	Gmach seminaryjny [Plany]	1927, 1938	342		sprawy budowlane, zabudowania	
181.	Akta budowlane	1927-1928	182		sprawy budowlane, zabudowania	
182.	Projekt przebudowy arcybiskupiego seminarium [Plany]	1927-1928, 1941-1942	341		sprawy budowlane, zabudowania	
183.	Projekt na powiększenie refektarza w seminarium duchownym w Gnieźnie [Plan przebudowy seminarium z 1927 roku]	1927-1952	230		sprawy budowlane, zabudowania	

Lp.	Tytuł jednostki archiwalnej	Lata skrajne	Sygn.	Dawna sygn.	Słowa kluczowe	Uwagi
184.	Akta budowlane	1953	352		sprawy budowlane, zabudowania	
185.	Remont łazienek [wyposażenie pokoi i remonty łazienek w seminarium]	1956-1961	217		sprawy budowlane, zabudowania	
186.	Dokumentacja projektowo-kosztorysowa. Studium przedprojektowe ochrony powietrza atmosferycznego	1982	223		sprawy budowlane, zabudowania	
187.	Rozbudowa i montaż abonenckiej centrali telefonicznej	1983-1987	300		sprawy budowlane, zabudowania	
188.	Dokumentacja projektowo-kosztorysowa na montaż centrali telefonicznej	1986	298		sprawy budowlane, zabudowania	
189.	Dokumentacja projektowo-kosztorysowa dot. budowy telefonicznego przyłącza kablowego	1986-1987	299		sprawy budowlane, zabudowania	
190.	Projekt ogrodzenia [brama wjazdowa, wjazd do żuźłowni]	1987	301		sprawy budowlane, zabudowania	
191.	[Działalność fundacji „Kardinal Glemp Stichting” i inne darowizny na rzecz seminarium]	1987-1988, 1994	296		sprawy budowlane, zabudowania	
192.	Rachunki [budowlane]	1982, 1984, 1986	288		sprawy budowlane, zabudowania sprawy materialne	
193.	Wpłaty na rozbudowę seminarium	1986	291		sprawy budowlane, zabudowania, sprawy materialne	
194.	[Prośby prymasa Polski o wsparcie na budowę seminarium, składki]	1982-1991	297		sprawy budowlane, zabudowania, sprawy materialne	

Lp.	Tytuł jednostki archiwalnej	Lata skrajne	Sygn.	Dawna sygn.	Słowa kluczowe	Uwagi
195.	Projekt budynku mag[azynowo]-socjalnego na terenie PWSO w Gnieźnie	[b.d.]	160		sprawy budowlane, zabudowania	
196.	[Akta dotyczące budowy nowego gmachu seminarium. Plany, rysunki techniczne]	[b.d.]	222		sprawy budowlane, zabudowania	
197.	[Obliczenia konstrukcyjne i plany dotyczące nowego gmachu seminarium. Brudnopis]	[b.d.]	221		sprawy budowlane, zabudowania	
198.	Budynek gospodarczy – koncepcja funkcjonalno-przestrzenna [plan]	[b.d.]	326		sprawy budowlane, zabudowania	
199.	Opinia geotechniczna w sprawie warunków gruntowo-wodnych na terenie przewidzianych pod rozbudowę budynków gospodarczych	[b.d.]	289		sprawy budowlane, zabudowania	
200.	Projekt techniczny [nowego gmachu seminarium]	[b.d.]	220		sprawy budowlane, zabudowania	
201.	Akta Miscellanea tyjące się kapitałów seminarium	1749-1829	350		sprawy materialne	
202.	Akta dot. majątku ziemskiego seminarium duchownego	1750-1845	93	E IV 11	sprawy materialne	
203.	[Akta dochodów i wydatków seminarium]	1769-1825	346		sprawy materialne	
204.	Acta spectantia bona: Wola Przedmiejska, Szarów, Uniejów	1792-1804	349		sprawy materialne	
205.	Dochody i rozchody seminarium	1796-1805	16	E I 1	sprawy materialne	
206.	Akta tyjące wypożyczenia kapitału 16 000 zł	1796-1819	185		sprawy materialne	
207.	[Długi chłopów braciszewskich i inne notatki gospodarcze]	1804-1816	128		sprawy materialne	
208.	Papiery tyjące dochodów seminaryjnych	1805-1831	17	E I 2	sprawy materialne	
209.	[Wykaz przychodów i rozchodów seminarium]	1809-1813, 1822-1825	268		sprawy materialne	
210.	[Wykaz posiadłości i dochodów ze wsi Braciszewo]	1816	355		sprawy materialne	

Lp.	Tytuł jednostki archiwalnej	Lata skrajne	Sygn.	Dawna sygn.	Słowa kluczowe	Uwagi
211.	Dochody i wydatki seminarium	1822-1827	19	E I 3	sprawy materialne	
212.	Akta dotyczące legatu ks. kan. Dominika Tomickiego w ilości 16 000 zł pol.	1822-1867	262		sprawy materialne	
213.	[Ekspensarum Seminarii]	1826-1827	120		sprawy materialne	
214.	Zestawienie wydatków w roku szkolnym 1827/28	1827-1828	18	E I 2	sprawy materialne	
215.	Kontrakty dzierżawne i kwity	1828-1887, 1894-1900	82	E II 1	sprawy materialne	
216.	Akta tyżące się gruntu w Braciszewie pod nr 12 położonego	1830-1864	83	E IV 1	sprawy materialne	
217.	Akta prokuratora seminarium duchownego tyżące się deputowanego drzewa i funduszu budowlanego wsi seminaryjnej Braciszewo	1835-1866	359		sprawy materialne	
218.	Rechnung über Einnahme und Ausgabe bei dem Weltpriestlichen Seminarium [...] für Monat Dezember 1836	1836	20	E I 4	sprawy materialne	
219.	Akta tyżące się dzierżawy i budowli w Braciszewie	1836-1874	84	E IV 2	sprawy materialne	
220.	Akta tyżące się etatu	1836-1894	184		sprawy materialne	
221.	Rachnung über Einnahen und Ausgabe bei Seminarien Casse [...] Julii 1837	1837	332		sprawy materialne	
222.	Rechnung über Einnahme und Ausgabe bei dem Weltpriestlichen Seminarium [...] für dem Monat October 1837	1837	22	E I 6	sprawy materialne	
223.	Wydatki seminarium od 1 VIII 1837 – 31 XII 1838	1837-1838	21	E I 5	sprawy materialne	
224.	Haushalts Rechnung deroku [...] Seminarii [...] für den Monat April, Majj und Junii 1838	1838	24	E I 8	sprawy materialne	

Lp.	Tytuł jednostki archiwalnej	Lata skrajne	Sygn.	Dawna sygn.	Słowa kluczowe	Uwagi
225.	Haushalts Rechnung deroku [...] Seminarii [...] für den Monat Julii, August und September 1838	1838	25	E I 9	sprawy materialne	
226.	Akta dotyczące się gruntu młynarskiego położonego w Braciszewie pod nr 9	1838-1851	85	E IV 3	sprawy materialne	
227.	Akta dotyczące się rachunków	1839-1841	26	E I 10	sprawy materialne	
228.	Dochody i rozchody seminarium	1839-1841	27	E I 11	sprawy materialne	
229.	Haushalts Rechnung der Weltgeistlichen Seminarii [...] vom 1 I 1839 bis 31 XII 1841. Journal	1839-1841	28	E I 12	sprawy materialne	
230.	Manual der Einnahme und Ausgabe der Erzbischöflichen Seminar Kasse für das Jahr 1840	1840	29	E I 13	sprawy materialne	
231.	Haushalts Rechnung der Weltgeistlichen Seminarii [...] vom 1 I bis 7 X 1841. Journal	1841	31	E I 15	sprawy materialne	
232.	Manual der Einnahme und Ausgabe der Erzbischöflichen Seminar Kasse für das Jahr 1841	1841	30	E I 14	sprawy materialne	
233.	Akta dotyczące legatu śp. bpa Ignacego Kozierowskiego	1841-1905	234		sprawy materialne	
234.	Rechnung der Erzbischoff Seminarien Kasse pro 1842	1842	33	E I 17	sprawy materialne	
235.	Akta dotyczące się różnych rozporządzeń leśnych	1842-1843	186		sprawy materialne	
236.	Beläge zur Rechnung der Erzbischoff Seminar pro 1842	1842-1843	32	E I 16	sprawy materialne	
237.	[Zestawienia dochodów i rozchodów seminaryjnych za lata 1842-1844]	1842-1844	34	E I 18	sprawy materialne	
238.	Wydatki od 1 I 1842 – 31 XII 1844	1842-1844	35	E I 19	sprawy materialne	
239.	Rechnung der Erzbischoff Seminarien Kasse pro 1843	1843	36	E I 20	sprawy materialne	

Lp.	Tytuł jednostki archiwalnej	Lata skrajne	Sygn.	Dawna sygn.	Słowa kluczowe	Uwagi
240.	Rechnung [...] de Seminarien Kasse pro 1844	1844	37	E I 21	sprawy materialne	
241.	Wydatki od 1 I 1845 – 31 XII 1847	1845-1847	38	E I 22	sprawy materialne	
242.	Rachunki za pranie bielizny	1849	39	E I 23	sprawy materialne	
243.	Akta dotyczące się praw dominium Braciszewa	1850-1866	86	E IV 4	sprawy materialne	
244.	Korespondencja seminarium duchownego w sprawie funduszków państwowych oraz dowodów wydatków	1851	122		sprawy materialne	
245.	Kwity kasowe	1852, 1855, 1867	123		sprawy materialne	
246.	[Wykaz kapitałów seminarium]	1853, 1854	374		sprawy materialne	zły stan zachowania
247.	Akta dotyczące się separacji gruntów w Braciszewie	1856-1896	87	E IV 5	sprawy materialne	
248.	Rachunki z dochodu i wydatku na utrzymanie seminarium [...] za miesiące I- III, X-XII 1861	1861	40	E I 25	sprawy materialne	
249.	Rachunki z dochodu i wydatku na utrzymanie seminarium [...]	1862	41	E I 26	sprawy materialne	
250.	Akta dotyczące legatu po śp. regensie seminarium Andrzeju Kidaszewskim, Mikołaju, kan. i reg. Kloske i kan. Goryczkowskim. Fundusz ks. kan. Kęgła na wsparcie dla ubogich kleryków	1862-1914	261		sprawy materialne	
251.	Dowody do rachunków kasy seminaryjnej	1864	270		sprawy materialne	
252.	Rachunki kasy seminarium	1866	176		sprawy materialne	
253.	Dowody do rachunków kasy seminaryjnej	1867	42	E I 27	sprawy materialne	
254.	Rachunki z dochodu i wydatku na różne potrzeby seminarium	1867-1878	278		sprawy materialne	
255.	Dowód do rachunków kasy seminaryjnej	1870	44	E I 29	sprawy materialne	
256.	Rachunki kasy seminaryjnej złożone za pana Kosińskiego. Przychód [i rozchód]	1870	43	E I 28	sprawy materialne	

Lp.	Tytuł jednostki archiwalnej	Lata skrajne	Sygn.	Dawna sygn.	Słowa kluczowe	Uwagi
257.	Akta dotyczące się rachunków seminaryjnych	1874	45	E I 31	sprawy materialne	
258.	Akta dotyczące się legatu 500 tal. śp. ks. Zienkiewicza, prałata, infulata, proboszcza katedralnego gnieźnieńskiego	1874-1886	181		sprawy materialne	
259.	[Etat seminaryjny z legatu śp. abp Stefana Wydźgi]	1874-1890	345		sprawy materialne	
260.	Rachunki seminarium	1875	267		sprawy materialne	
261.	[Wybory deputowanych do Landszafty poznańskiej i udział w niej przedstawicieli posiadłości Braciszewo należącej do seminarium]	1886-1908	347		sprawy materialne	
262.	Rachunki z dochodu i wydatku na różne potrzeby seminarium za czas 1 kwietnia 1887 do października 1890	1887-1890	46	E I 32	sprawy materialne	
263.	Akta dotyczące dzierżawy łąk	1887-1895	190		sprawy materialne	
264.	[Rachunki seminarium w Gnieźnie] 1888/89	1888-1889	124		sprawy materialne	
265.	Akta dotyczące się ordynacji z legatu śp. arcybiskupa Wydźgi z roku 1681	1889-1890	183		sprawy materialne	
266.	Rachunki z dochodu i wydatku na różne potrzeby seminarium od 1 października 1890 do 1 kwietnia 1899 roku	1890-1899	47	E I 33	sprawy materialne	
267.	Beläge zur Jahres Rechnung von deroku [...] Priester – Seminaroku [...] für das Etatsjahre 1891/1892	1891-1892	48	E I 34	sprawy materialne	
268.	Pisma konsystorza gnieźnieńskiego dotyczące sprawozdań kwartalnych kasy seminaryjnej	1894-1900	49	E I 35	sprawy materialne	
269.	[Akta seminarium w Gnieźnie dotyczące etatu i rachunków]	1899	127		sprawy materialne	
270.	Rachunki seminarium arcybiskupiego w Gnieźnie od 19 IV 1899 do X 1899	1899	117		sprawy materialne	

Lp.	Tytuł jednostki archiwalnej	Lata skrajne	Sygn.	Dawna sygn.	Słowa kluczowe	Uwagi
271.	Beläge zu der Jahres Rechnung [...] für das Etatsjahre 1899/1900	1899-1900	50	E I 37	sprawy materialne	
272.	Rachunki	1901	260		sprawy materialne	
273.	Rachunki seminaryjne od roku 1903 począwszy	1903-1913	51	E I 38	sprawy materialne	
274.	Beläge [...] für das Etatsjahre 1904	1904	52	E I 39	sprawy materialne	
275.	Entwässerung-Projekt von dem zum Priester-seminar zu Gnesen gehörigen Rittengute Braciszewo	1904	88	E IV 6	sprawy materialne	
276.	[Majątek Braciszewo]	1907	89	E IV 7	sprawy materialne	
277.	Abrechnung I, Braciszewo	1908	90	E IV 8	sprawy materialne	
278.	Rachunki z funduszu budowlanego seminaryjnego nadetatowego za rok 1908	1908	53	E I 40	sprawy materialne	
279.	Rachunki z funduszu szportli administracyjnych za rok 1908	1908	54	E I 41	sprawy materialne	
280.	Abrechnung II, Braciszewo	1909	91	E IV 9	sprawy materialne	
281.	Abrechnung III, Braciszewo	1910	92	E IV 10	sprawy materialne	
282.	Kostenzusammenstellung uber den Anbau [...] [Rachunki]	1910-1911	191		sprawy materialne	
283.	Etaty	1911	179		sprawy materialne	
284.	Beläge zur Beantwortung der Prüfungsverhandlung der Königl. Ober Rechnungskammer vom 25 Februar 1913 [...] über Rechnung von der Verwaltung des Erzbischöfliche praktische Priester Seminar zu Gnesen für das Etatsjahre 1911-1913	1911-1913	55	E I 42	sprawy materialne	
285.	[Rachunki seminarium w Gnieźnie]	1914	126		sprawy materialne	
286.	[Etat]	1914-1919	325		sprawy materialne	

Lp.	Tytuł jednostki archiwalnej	Lata skrajne	Sygn.	Dawna sygn.	Słowa kluczowe	Uwagi
287.	Beläge zu des Jahres „Rechnung von der Verwaltung des praktisch Priester Seminar zu Gnesen für das Etatsjahre 1915”	1915	56	E I 43	sprawy materialne	
288.	Rachunki kasy seminaryjnej	1915-1916	119		sprawy materialne	
289.	Wykaz opłat za utrzymanie	1918-1927	192		sprawy materialne	
290.	Dowody rozchodowe do rachunków kasy seminarium za rok 1922	1922	58	E I 45	sprawy materialne	
291.	Rachunek roczny kasy seminarium za rok 1922 sporządzony w Gnieźnie dnia 30 XI 1925	1925	57	E I 44	sprawy materialne	
292.	Rachunek roczny kasy seminarium za rok 1923. Sporządzone w Gnieźnie dnia 30 XI 1925	1925	59	E I 46	sprawy materialne	
293.	Rachunek roczny kasy seminarium za rok 1925. Sporządzone w Gnieźnie dnia 4 XI 1926	1926	60	E I 47	sprawy materialne	
294.	Dowody do rachunków za przebudowę seminarium	1927-1928	61	E I 48	sprawy materialne	
295.	Księga przychodów i rozchodów za lata 1927-1933	1927-1933	62	E I 49	sprawy materialne	
296.	Dowody do rachunku. [Dotyczy] urzędzenia wewnętrznego seminarium	1928	63	E I 50	sprawy materialne	
297.	Rachunki za rok akademicki 1928/29	1928-1929	64	E I 52	sprawy materialne	
298.	Msze św. funduszowe	1928-1939	200		sprawy materialne	
299.	Rachunki – kwity 1929/30	1929-1930	65	E I 53	sprawy materialne	
300.	Dowody wydatków na utrzymanie seminarium za VIII-XIII 1930	1930	66	E I 54	sprawy materialne	
301.	Zobowiązania dłużników	1930-1937	318		sprawy materialne	

Lp.	Tytuł jednostki archiwalnej	Lata skrajne	Sygn.	Dawna sygn.	Słowa kluczowe	Uwagi
302.	Dowody wydatków na utrzymanie seminarium za rok 1931	1931	67	E I 55	sprawy materialne	
303.	Legat stypendialny im. ks. bpa Antoniego Laubitza	1931-1939	205		sprawy materialne	
304.	Dowody wydatków na utrzymanie seminarium za rok 1932	1932	68	E I 56	sprawy materialne	
305.	Dowody wydatków na utrzymanie seminarium za I-VIII 1933	1933	69	E I 57	sprawy materialne	
306.	Akta seminarium duchownego w Gnieźnie – sprawy finansowe	1933-1937	242		sprawy materialne	
307.	Księga przychodów i rozchodów za lata 1933-1938	1933-1938	70	E I 58	sprawy materialne	
308.	Dowody wydatków na utrzymanie arcybiskupiego seminarium duchownego za lipiec 1934	1934	307		sprawy materialne	
309.	Odroczenie opłat za utrzymanie	1934	80	E I 68	sprawy materialne	
310.	Dowody wydatków na utrzymanie seminarium za rok 1934/35	1934-1935	71	E I 59	sprawy materialne	
311.	Sprawozdania kasowe seminarium [...] za rok 1934/35	1934-1935	72	E I 60	sprawy materialne	
312.	Akta dotyczące spłacenia procentu przez Andrzeja Maćkowiaka z Gniezna	1934-1937	73	E I 61	sprawy materialne	
313.	[Akta dotyczące rachunków za sukno]	1934-1939	351		sprawy materialne	
314.	[Rachunki seminarium duchownego]	1934-1939	129		sprawy materialne	
315.	Dowody wydatków na utrzymanie seminarium za rok 1935/36	1935-1936	74	E I 62	sprawy materialne	
316.	Sprawozdania kasowe seminarium duchownego	1935-1936	320		sprawy materialne	
317.	Dowody wydatków na utrzymanie seminarium za rok akademicki 1936-37	1936-1937	75	E I 63	sprawy materialne	

Lp.	Tytuł jednostki archiwalnej	Lata skrajne	Sygn.	Dawna sygn.	Słowa kluczowe	Uwagi
318.	Sprawozdanie kasowe seminarium [...] za czas od 1 X 1936 do 30 IX 1937	1936-1937	76	E I 64	sprawy materialne	
319.	[Rachunki] za węgiel i koks	1936-1938	319		sprawy materialne	
320.	Rachunki	1936-1939	202		sprawy materialne	
321.	[Rachunki] za światło i wodę	1937-1938	316		sprawy materialne	
322.	Dowody wydatków na utrzymanie seminarium za rok akademicki 1937/38	1937-1938	77	E I 65	sprawy materialne	
323.	Sprawozdanie kasowe seminarium [...] za czas od 1 VIII 1937 do 30 IX 1938	1937-1938	78	E I 66	sprawy materialne	
324.	Rachunki seminarium duchownego w Gnieźnie	1938	151		sprawy materialne	
325.	Rachunki seminarium duchownego w Gnieźnie [styczeń-sierpień]	1939-1940	152		sprawy materialne	
326.	[Rachunki za remonty]	1947-1948	281		sprawy materialne, sprawy budowlane	
327.	[Wydatki seminarium]	[b.d.]	23	E I 7	sprawy materialne	
328.	Auto 2CV [Darowizna na rzecz seminarium]	1956-1962	370		sprawy materialne	
329.	Korespondencja rektora seminarium [ks. Faltynowskiego]	1807-1825	98	F 1	korespondencja	
330.	Korespondencja prokuratora seminarium [ks. Dorszewskiego]	1836-1855	99	F 2	korespondencja	
331.	Akta dotyczące się rachunków [korespondencja]	1838-1850	100	F 2a	korespondencja, sprawy materialne	
332.	Akta dotyczące korespondencji z władzą duchowną	1838-1900	264		korespondencja	
333.	Korespondencja prokuratorów seminarium	1851-1898	101	F 3	korespondencja	
334.	Korespondencja prokuratorów seminarium	1861-1900	102	F 4	korespondencja	

Lp.	Tytuł jednostki archiwalnej	Lata skrajne	Sygn.	Dawna sygn.	Słowa kluczowe	Uwagi
335.	Akta seminarium dotyczące się przechodzenia przez podwórze seminarium	1873-1889	103	F 5	korespondencja	
336.	Żurnal korespondencji	1886-1890	240		korespondencja	
337.	Akta seminarium dotyczące się korespondencji z władzą duchowną	1900-1910	104	F 6	korespondencja	
338.	Akta seminarium duchownego w Gnieźnie – Magistrat [Korespondencja]	1905-1912	158		korespondencja	
339.	Korespondencja rektora seminarium	1925-1926, 1931	106	F 8	korespondencja	
340.	Książka korespondencyjna seminarium duchownego w Gnieźnie	1927-1947	147		korespondencja	
341.	Korespondencja	1929-1932	105	F 7	korespondencja	
342.	Korespondencja wpływająca Kółka Misyjnego alumnów seminarium w Gnieźnie	1929-1935	130		korespondencja	
343.	Korespondencja z seminarium duchownym w Gnieźnie	1929-1939	163		korespondencja	
344.	Korespondencja przychodząca Gnieźnieńskiego Koła Polskiego Towarzystwa Teologicznego	1934-1935	109	H	korespondencja	
345.	Korespondencja dotycząca spraw materialnych	1935-1939	107	F 9	korespondencja	
346.	Korespondencja z kurią metropolitalną	1948-1975	167		korespondencja	
347.	[Kontakty seminarium z władzami świeckimi. Urząd do Spraw Wyznań]	1950-1967	311		korespondencja	
348.	Urząd Kontroli Prasy i Widowisk [korespondencja]	1952-1981	303		korespondencja	
349.	Księga korespondencji	1953-1955	228		korespondencja	
350.	[Korespondencja rektora. Zarządzenia i komunikaty władzy duchowej]	1955-1969	146		korespondencja	
351.	[Księga korespondencji]	1956-1957	256		korespondencja	
352.	[Księga korespondencji]	1959-1962	312		korespondencja	
353.	[Księga korespondencji]	1962-1963	313		korespondencja	
354.	Księga korespondencji	1963	336		korespondencja	

Lp.	Tytuł jednostki archiwalnej	Lata skrajne	Sygn.	Dawna sygn.	Słowa kluczowe	Uwagi
355.	Seminarium duchowne w Gnieźnie – inne seminaria [Korespondencja]	1963-1981	173		korespondencja	
356.	Dziennik korespondencyjny	1964-1972	276		korespondencja	
357.	Akta korespondencji	1970-1975	138		korespondencja	
358.	[Korespondencja]	1976-1981	371		korespondencja	RODO
359.	Dziennik korespondencyjny	1984-1987	294		korespondencja	
360.	Dziennik korespondencyjny	1987-1989	292		korespondencja	
361.	Dziennik korespondencyjny	1989-1992	293		korespondencja	
362.	Akta miscellanea seminarium	1795-1895	335		miscellanea	
363.	[Akta seminarium. Różne]	1836-1913	348		miscellanea	
364.	[Akta różne]	1910-1923	259		miscellanea	
365.	Akta ogólne	1927-1939	333		miscellanea	
366.	Uroczystości [obchodzone w seminarium. Programy, zaproszenia]	1932-1938	324		miscellanea	
367.	Obrona przeciwlotnicza	1935-1939	273		miscellanea	
368.	Jednodniówka	1929	114		miscellanea	
369.	Jednodniówka	1947-1948	136		miscellanea	
370.	Jednodniówka	1951-1952	377		miscellanea	
371.	Jednodniówka	1952/53	118		miscellanea	
372.	Konferencje księży dziekanów [odbywające się w seminarium duchownym w Gnieźnie]	1952-1980	165		miscellanea	
373.	Towarzystwo Przyjaciół KUL-u	1957-1965	142		miscellanea	
374.	Drukarnia	1958-1966	247		miscellanea	
375.	[Maszynopis projektu uchwał synodalnych. Praca nad synodem]	1978-1981	231		miscellanea	
376.	Dyplom uczestnictwa w V Ogólnopolskim Studenckim Festiwalu Piosenki Religijnej [...] dla zespołu WSD w Gnieźnie „Adonai”	1994	295		miscellanea	

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie (AAG)

Akta Kapitulne, sygn. B23, Acta Capituli Gnesnensis 1604-1625.

Akta Kurii Metropolitalnej w Gnieźnie

Dział I, sygn. 1823, Archiwum Archidiecezjalne [1956-1968].

Dyplomy Gnieźnieńskie

sygn. 860, Dekret erygujący seminarium duchowne w Gnieźnie.

sygn. 861, Pismo kancelarii królewskiej zatwierdzające dekret erygujący seminarium duchowne w Gnieźnie.

Archiwum Prymasowskiego Wyższego Seminarium Duchownego (APWSD)

Skoroszyt nr 10, Statuty i regulaminy.

Źródła drukowane

Rocznik archidiecezji gnieźnieńskiej 2021/22, Gniezno 2021.

Statut Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie, „Wiadomości Archidiecezji Gnieźnieńskiej”, 43(1988) nr 7-8-9, s. 183-185.

Dekret o formacji kapłańskiej „Optatam totius”, w: *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekryty, deklaracje*, Poznań 2012, s. 288-301.

Opracowania

Aleksandrowicz Marian, *Początki Seminarium Duchownego w Gnieźnie (1602-1718)*, w: *Księga Jubileuszowa Prymasowskiego Wyższego Seminarium Duchownego w Gnieźnie 1602-2002*, red. P. Podeszwa, W. Polak, Gniezno 2002, s. 17-23.

Aleksandrowicz Marian, *Seminarium Duchowne w Gnieźnie w latach 1602-1718*, w: *Studia historyczne*, red. M. Żywczyński, Z. Zieliński, t. 1, Lublin 1968, s. 267-314.

Aleksandrowicz Marian, Rył Jadwiga, Zientarski Władysław, *Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie*, w: *Dzieje Poznania i województwa poznańskiego (w granicach z 1974 roku)*. Informator o materiałach archiwalnych, red. C. Skopowski, Warszawa 1982, s. 85-235.

Aleksandrowicz Marian, Sołomieniuk Michał, *Wstęp historyczny*, w: *Rocznik archidiecezji gnieźnieńskiej 2017/18*, Gniezno 2017, s. 25-68.

Gądecki Stanisław, *Prymasowskie Wyższe Seminarium Duchowne w Gnieźnie*, Gniezno 1990.

Hanelt Tadeusz, *Budowa nowego Seminarium*, w: *Księga Jubileuszowa Prymasowskiego Wyższego Seminarium Duchownego w Gnieźnie 1602-2002*, red. P. Podeszwa, W. Polak, Gniezno 2002, s. 101-102.

Korytkowski Jan, *Arcybiskupi gnieźnieńscy. Prymasowie i metropolici polscy od roku 1000 aż do roku 1821 czyli do połączenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego z biskupstwem poznańskim*, t. 3, Poznań 1889.

Korytkowski Jan, *Pralaci i kanonicy katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej od roku 1000 aż do dni naszych. Podług źródeł archiwalnych*, t. 3, Poznań 1883.

- Krucki Łukasz, *Aleksandrowicz Marian*, w: *Słownik biograficzny polskich archiwistów kościelnych*, t. 1, red. J. Marecki, Kraków 2017, s. 13-19.
- Krucki Łukasz, *Aleksandrowicz Marian*, w: *Słownik polskich teologów katolickich 2004-2013*, t. 10, red. T. Błaszczuk, W. Gliński, J. Mandziuk, Warszawa 2019, s. 22-24.
- Krucki Łukasz, *Prymasowskie Wyższe Seminarium Duchowne w Gnieźnie (1953-1992)*, Gniezno 2015.
- Krucki Łukasz, *Zmiany terytorialno-organizacyjne archidiecezji gnieźnieńskiej w następstwie „Aneksu” do bulli cyrkumskrypcyjnej „Totus Tuus Poloniae populus” z 2004 roku*, „*Ecclesia. Studia z Dziejów Wielkopolski*”, 9 (2014) s. 253-269.
- Nowacki Józef, *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, t. 2, Poznań 1964.
- Pest Czesław, *Losy Arcybiskupiego Seminarium Duchownego w Gnieźnie w czasie niewoli narodowej i w niepodległej ojczyźnie (do 1953 roku)*, w: *Księga Jubileuszowa Prymasowskiego Wyższego Seminarium Duchownego w Gnieźnie 1602-2002*, red. P. Po-deszwa, W. Polak, Gniezno 2002, s. 43-76.
- Pest Czesław, *Rektorzy seminarium duchownego w Gnieźnie 1602-2005*, Gniezno 2005.
- Seminarium duchowne w Gnieźnie*, w: *Encyklopedia Gniezna i Ziemi Gnieźnieńskiej*, red. A.W. Mikołajczak, Gniezno 2011, s. 539-541.
- Śmigiel Kazimierz, *Z dziejów wielkopolskich seminariów duchownych w latach 1939-1945*, „*Roczniki Teologiczno-Kanoniczne*”, 20 (1973) z. 4, s. 77-81.
- Zieliński Zygmunt, *Kulturkampf w archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej w latach 1873-1887*, Poznań 2011.
- Zieliński Zygmunt, *Wykonanie ustawy sejmu pruskiego z 11 V 1873 roku o kształceniu księży i zatrudnianiu duchowieństwa na terenie archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej*, w: *Studia historyczne*, t. 2, red. M. Żywczyński, Z. Zieliński, Lublin 1968, s. 7-170.

INWENTARZ ZESPOŁU „WYŻSZE SEMINARIUM DUCHOWNE W GNIEŹNIE” Z ZASOBU ARCHIWUM ARCHIDIECEZJALNEGO W GNIEŹNIE

Streszczenie

Założone w 1960 roku przez prymasa Stefana Wyszyńskiego, Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie zostało zobowiązane do gromadzenia, przechowywania, opracowywania oraz udostępniania archiwaliów związanych z dziejami archidiecezji i metropolii gnieźnieńskiej. W jego zasobie ważne miejsce zajmuje zespół „Wyższe Seminarium Duchowne w Gnieźnie”, który odzwierciedla dzieje jednego z najstarszych seminariów funkcjonujących na ziemiach polskich.

Seminarium duchowne w Gnieźnie zostało założone przez abp. Stanisława Karnkowskiego w 1602 roku. Erekcja ta przypadła jednak na niesprzyjające czasy, stąd też okazała się nietrwała. W 1718 roku abp Stanisław Szembek dokonał ponownego ustanowienia seminarium i powierzył jego zarząd misjonarzom św. Wincentego à Paulo. W tej formie przetrwało ono do 1835 roku. Po kasacie zgromadzenia w zaborze pruskim abp Marcin Dunin postanowił przekształcić seminarium gnieźnieńskie w zakład kształcący kleryków w zakresie praktycznym. Rozwiązanie to przetrwało do 1927 roku, mimo iż w latach 1875-1886 seminarium było zamknięte na skutek kulturkampfu. W 1927 roku kard. August Hlond dokonał reorganizacji studiów seminaryjnych. W Gnieźnie ustanowił pełne studium filozoficzne dla kleryków z archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej. W trakcie II wojny światowej w gmachu uczelni Niemcy urządzili szkołę policyjną. Zajęcia seminaryjne wznowiono w kwietniu 1945 roku. W 1953 roku kard. S. Wyszyński doprowadził do scalenia w Gnieźnie studiów filozoficznych i teologicznych. Od 1998 roku gnieźnieńskie seminarium stanowi część Wydziału Teologicznego Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, przy zachowaniu własnej osobowości prawnej i odrębności organizacyjnej.

Bogata tradycja gnieźnieńskiego seminarium sprawiła, że z jego działalności zachował się okazały zasób archiwalny. Obejmuje on 376 jednostek, które odnoszą się do dokumentacji powstałej po 1718 roku. Nie zachowały się wcześniejsze dokumenty wytwarzane przez kancelarię seminaryjną, co uświadamia drukowany inwentarz dołączony do niniejszego opracowania. Uwzględnia on archiwalia, z których można wyodrębnić następujące tematyczne grupy aktowe: wychowankowie; regulaminy i programy nauczania; biblioteka; dochody i rozchody; kontrakty i rachunki; majątek Braciszewo; inwentarze; korespondencja; konwikt arcybiskupi; seminarium zagraniczne; rekolekcje kapłańskie; akta budowlane.

Słowa kluczowe: Gniezno; seminarium duchowne; archidiecezja gnieźnieńska; klerycy; szkolnictwo katolickie

TOMASZ KRZYŻOWSKI* – KRAKÓW

**BIBLIOTEKA ARCYBISKUPA ORMIAŃSKIEGO
JÓZEFA TEODOROWICZA: JEJ LOSY
W CZASIE II WOJNY ŚWIATOWEJ
I W LATACH POWOJENNYCH**

**LIBRARY OF ARMENIAN ARCHBISHOP
JÓZEF TEODOROWICZ: ITS FATE
DURING WORLD WAR II
AND IN THE POSTWAR YEARS**

Abstract

Archbishop Jozef Teodorowicz (1864–1938), Ordinary of the Armenian Archdiocese of Lviv, was a respected preacher, author of theological works and a patriot active in many areas of religious and social life in Poland. The hierarch amassed an impressive private library of several thousand volumes in Polish, Latin, German, French and other languages. The collection of old prints, including rare Armenian-language publications and manuscripts, was of particular value. The book collection constituted a workshop for the ambitious priest, preacher and writer, and later archbishop, as well as shaped his views on socio-political issues. The archbishop successively expanded and complemented the library's resources throughout his life, keeping abreast of the book and antiquarian market both in Poland and abroad. The subject matter of the book collection varied. The largest group included religious publications, primarily representing various branches of theology: biblical studies, theology of spirituality, dogmatic theology, moral theology, liturgy, apologetics, and canon law. Several hundred works were devoted to the life of Jesus Christ, Mariology and hagiography. Interestingly, the authors of the theological works (mostly biblical commentaries) included representatives of various factions of Protestantism,

* Tomasz Krzyżowski – dr historii, pracownik naukowo-badawczy w Ośrodku Badań nad Kulturą Ormiańską w Polsce, Polska Akademia Umiejętności w Krakowie
e-mail: krzyzowskit@interia.pl
<https://orcid.org/0000-0001-7193-5661>

Orthodox Christians and rabbis. J. Teodorowicz's library also contained many publications of fiction by both Polish and foreign authors, as well as philosophical treatises, studies of Church history and general history, political science, culture, and art history. The book collection also included many works on psychology and the education and formation of youth. During World War II, the library of Archbishop J. Teodorowicz was fragmented and dispersed. Part of the collection was destroyed by Soviet soldiers quartered in the archbishop's palace in Lviv, and the surviving books were deposited in 1940 at the Lviv branch of the Library of the Academy of Sciences of the Ukrainian Soviet Socialist Republic (the former Ossoliński National Institute). Fragments of the preserved book collection are currently in several institutions in Ukraine and Poland.

Keywords: Józef Teodorowicz; Armenians; libraries; Armenian Church; Lviv

Translated by Marek Robak-Sobolewski

Wprowadzenie

Działalność abp. Józefa Teodorowicza¹ (il. 1), rządcy lwowskiej archidiecezji ormiańskiej i duchowego przywódcy Ormian polskich, odegrała znaczącą rolę w historii Kościoła katolickiego na ziemiach polskich pierwszych czterech dekad XX stulecia. Aktywność hierarchy na niwie kościelnej, politycznej i społecznej była

¹ Józef Teofil Teodorowicz urodził się 25 lipca 1864 roku w Żywaczowie w Galicji Wschodniej w spolonizowanej rodzinie ormiańskiej Grzegorza i Gertrudy Ohanowicz. W 1882 roku ukończył gimnazjum w Stanisławowie i rozpoczął studia prawnicze na uniwersytecie w Czerniowcach. Po roku zmienił plany życiowe i wstąpił do seminarium duchownego obrządku łacińskiego jako kleryk ormiańskokatolicki. W 1887 roku przyjął święcenia prezbiteratu z rąk arcybiskupa ormiańskiego Izaaka Isakowicza. Pracował duszpastersko we Lwowie, Stanisławowie i Brzeżanach. W 1897 roku został kanonikiem gremialnym ormiańskiej kapituły katedralnej we Lwowie. W 1901 roku wybrany przez duchowieństwo archidiecezji na arcybiskupa ormiańskiego, 2 lutego 1902 roku w katedrze ormiańskiej we Lwowie z rąk kard. Jana Puzyny przyjął sakrę biskupią i odbył ingres. Z racji piastowanej godności arcybiskupiej należał do Izby Panów w Wiedniu (1902-1918), Sejmu Krajowego we Lwowie (1902-1914) i Konferencji Episkopatu Austrii (1902-1918). Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości był posłem na Sejm Ustawodawczy (1919-1922), senatorem (1922-1923) oraz członkiem Konferencji Episkopatu Polski. W 1911 roku uczestniczył w obradach Synodu Episkopatu Ormiańskiego w Rzymie, a w 1928 roku w Konferencji Episkopatu Ormiańskiego w Rzymie. Doktor *honoris causa* Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Lwowskiego (1912), odznaczony orderem Polonia Restituta (1924). Był cenionym kaznodzieją i autorem wielu książek o tematyce religijnej i patriotycznej, w tym dzieła o życiu Jezusa Chrystusa (z planowanych 10 tomów ukazały się trzy). Zmarł 4 grudnia 1938 roku we Lwowie i został pochowany na Cmentarzu Orłąt. W latach 70. XX wieku w obawie przed profanacją grobu arcybiskupa grupa Polaków przeniosła jego prochy do prywatnego grobowca na Cmentarzu Łyczakowskim. W 2011 roku doczesne szczątki hierarchy złożono ponownie na Cmentarzu Orłąt. T. Krzyżowski, *Archidiecezja lwowska obrządku ormiańskokatolickiego w latach 1902-1938*, Kraków 2020, *passim*; R. Król-Mazur, *Teodorowicz Józef Teofil*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 53, red. A. Romanowski, Warszawa-Kraków 2020, s. 162-171 (tu obszerna bibliografia).

przedmiotem rozlicznych studiów i rozpraw naukowych. Szerokie horyzonty hierarchy i zainteresowania znajdują odzwierciedlenie w obszernym księgozborze, który zgromadził. Jego biblioteka była imponująca zarówno pod względem różnorodności tematyki literatury, czasopism, broszur i innych publikacji, jak również rzadkich starodruków i cennych rękopisów stanowiących wyjątkowe rarytasy bibliofilskie. Szacowana na kilkanaście tysięcy tytułów, księżnica była z całą pewnością najobszerniejszą w owych czasach biblioteką należącą do Ormianina². Dotychczas uwaga badaczy skupiała się na starodrukach pochodzących z kolekcji J. Teodorowicza³, tymczasem unikatowy i cenny księgozbiór, jego zawartość treściowa oraz tragiczne losy z okresu II wojny światowej zasługują na szczegółowe omówienie. Powyższe cele badawcze zrealizowane zostaną klasyczną metodą historyczną poprzez analizę i krytykę materiału źródłowego.

Il. 1. Arcybiskup ormiański Józef Teodorowicz (1864-1938), Wiedeń 1910, fot. Fundacja Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie

² Z powodu braku informacji źródłowych trudno porównać dane liczbowe i zawartość biblioteki J. Teodorowicza z księgozbiorami współczesnych mu metropolitów lwowskich obrządku łacińskiego – abp. Józefa Bilczewskiego i abp. Bolesława Twardowskiego. Wiadomo zaś, że metropolita greckokatolicki Andrzej Szeptycki zgromadził księgozbiór szacowany na 4000 pozycji. O. Dzoban, *Biblioteka mitropolita Andrzeja Szeptyckiego u Lvovi*, „Zapiski Lvivskoj naukovej biblioteki im. V. Stefanyka”, 9/10 (2002) s. 142.

³ T. Mańkowski, *Lwowskie ormiańskie starodruki*, w: *Biblioteki Lwowa XVI-XVII stulecia*, Lwów 1940 [mps w Archiwum Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki Ukrainy im. Wasyla Stefanyka we Lwowie], opis 1, sprawa 2b, k. 21-35; T. Krzyżowski, *Starodruki z kolekcji arcybiskupa Józefa Teodorowicza* [w druku].

Gromadzenie księgozbioru

Nie posiadamy szczegółowych informacji, kiedy i w jakich okolicznościach J. Teodorowicz rozpoczął gromadzenie księgozbioru. Można wszakże przypuszczać, że już w trakcie studiów teologicznych we Lwowie nabywał dzieła z zakresu teologii i filozofii. Z kolei zebrane pozycje obcojęzyczne (przeważnie w języku łacińskim, niemieckim i francuskim) pozwalały mu na doskonalenie umiejętności językowych. Księgozbiór wzbogacał się w sposób ciągły i stanowił dla ambitnego kapłana, kaznodziei i pisarza warsztat pracy. Poprzez częstą lekturę rozwijał on swoje zainteresowania i kształtował poglądy na tematy społeczno-polityczne. Bibliotekę sukcesywnie powiększał i uzupełniał w kolejnych latach, zwłaszcza po objęciu stolicy arcybiskupów ormiańskich we Lwowie. Śledził na bieżąco rynek księgarski i kupował zarówno książki, jak i periodyki przeważnie z zakresu teologii. Interesowały go tak wydawnictwa krajowe, jak zagraniczne.

Analiza rachunków kurii ormiańskiej we Lwowie pozwala na stwierdzenie, że każdego miesiąca opłacano prenumeratę czasopism, gazet oraz zakup książek dla abp. J. Teodorowicza⁴. Hierarcha sprowadzał książki bezpośrednio z wydawnictw bądź księgarni przeważnie austriackich, niemieckich i francuskich, korzystał też z pomocy pośredników⁵. Ważne miejsce w handlu książką zajmował Lipsk. Arcybiskup często korzystał z usług tamtejszych księgarni i antykwariatów: Alfreda Lorentza⁶, znanego księgarza i wydawcy Ottona Harrassowitza⁷ czy wydawnictwa Felixa Meinera⁸. Według danych z 1938 roku sprowadził z Niemiec książki o wadze 27 kg⁹. W stolicy Austrii z kolei kupował często w wydawnictwie Verlag Herder Wien oraz Herder & CO Buch- und Kunsthandlung¹⁰. Hierarcha angażował do pomocy również pośredników, którzy wyszukiwali i sprowadzali wyselekcjonowaną literaturę. Lwowski księgarz Leon Turkiewicz, pracownik Towarzystwa

⁴ Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. Wasyla Stefanyka. Oddział Rękopisów (dalej: LNNBUL), fond 9, sprawa 1613, Zestawienie wydatków Kurii ormiańskiej za miesiąc marzec i kwiecień 1927 r., k. 37; LNNBUL, f. 9, sp. 1613, Rachunek za prenumeratę „Głosu Narodu”, Kraków 5 kwietnia 1927 r., k. 41; Centralne Państwowe Historyczne Archiwum Ukrainy we Lwowie, f. 475, op. 1, sp. 52, Wyciągi z rachunku pożyczek stołowych abp. J. Teodorowicza od 1 stycznia do 31 grudnia 1929 r., k. 15-18.

⁵ LNNBUL, f. 9, sp. 1613, Rachunek za książki i czasopisma, Wiedeń 28 marca 1927 r., k. 39; tamże, Wiedeń 14 października 1926 r., k. 43; tamże, Wiedeń 11 czerwca 1926 r., k. 54.

⁶ LNNBUL, f. 9, sp. 1613, Rachunek za książki, Lipsk 11 września 1928 r., k. 27.

⁷ LNNBUL, f. 9, sp. 1613, Zestawienie wydatków za realność przy ul. Ormiańskiej 7, Lwów 22 czerwca 1927 r., k. 32.

⁸ LNNBUL, f. 9, sp. 1613, Rachunek za książki, Lipsk 25 luty 1927 r., k. 34.

⁹ Archiwum Abpa Eugeniusza Baziaka w Krakowie, sygn. t. 29, Kwit celny na przewóz książek z zagranicy dla abp. J. Teodorowicza, Lwów 20 września 1938 r., bez pag.

¹⁰ LNNBUL, f. 9, sp. 1613, Zestawienie wydatków Kurii ormiańskiej za styczeń 1926 r., k. 57; Archiwum Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie (dalej: AFKiDOP), t. 140, sygn. 335/91 [5], Pismo wydawnictwa Herder & CO Buch- und Kunsthandlung do abp. J. Teodorowicza, Wiedeń 24 stycznia 1938 r., s. 2.

Wydawniczego Biblioteka Religijna, wspominał po latach, że sprowadzał wiele książek na zamówienie J. Teodorowicza¹¹.

Okazję do poszerzania księgozbioru stanowiły liczne wyjazdy abp. J. Teodorowicza, zwłaszcza do Wiednia (gdzie bywał regularnie) oraz do Rzymu. Miasta te obfitowały w księgarnie i antykwariaty księgarskie, co umożliwiało zakup wartościowej literatury. Z całą pewnością niebagatelną rolę w procesie gromadzenia księgozbioru odegrały szerokie kontakty J. Teodorowicza z różnymi środowiskami, zarówno te wynikające z pełnionych funkcji kościelnych czy politycznych, jak i liczne znajomości na gruncie prywatnym. Świadczą o tym chociażby zachowane dedykacje dla arcybiskupa od autorów darowanych dzieł, jak również korespondencja, w której hierarcha dziękuje ofiarodawcom za przesłane publikacje¹².

Prace inwentaryzacyjne

Książnica J. Teodorowicza była przechowywana w pałacu arcybiskupim przy ul. Ormiańskiej 7 we Lwowie (il. 2) i zajmowała zapewne kilka pomieszczeń, gdyż książki ułożono w 27 szafach. W latach 1937-1938 księgozbiór uporządkowano oraz nadano mu sygnatury. Nie mamy jednak pewności, czy prace inwentaryzacyjne zostały ukończone¹³. Skatalogowane pozycje (il. 3-4) zostały opatrzone znakiem własnościowym (il. 5-8). Była to owalna pieczęć z napisem „Biblioteka Arcybiskupa Teodorowicza” oraz prostokątna z taką samą informacją oraz sygnaturą. Czasami umieszczano też suchy stempel z herbem arcybiskupim. Wówczas opracowano dwa katalogi, zachowane częściowo do dziś i aktualnie przechowywane w Lwowskiej Narodowej Naukowej Bibliotece im. Wasyla Stefanyka we Lwowie¹⁴. Nie są one jednak kompletne i nie oddają w pełni skali zgromadzonych przez hierarchę zbiorów bibliotecznych. Pierwszy rękopiśmienny katalog zawiera 1834¹⁵ karty inwentarzowe, oprawione w 9 tomach¹⁶. Na każdej karcie znajdują się najważniejsze elementy opisu bibliograficznego danego dzieła: autor, tytuł, treść, wydawca, język, liczba tomów, informacje o rodzaju oprawy i odnoszące się do miejsca przechowywania: szafa, półka, rząd, a także numer inwentarzowy oraz numer działu. Nie wszystkie rubryki na kartach inwentarzowych były skrupulatnie uzupełniane, nierzadko ograniczano się do podania autora, tytułu oraz sygnatury.

¹¹ Archiwum Prowincji Franciszkanów-Reformatów w Krakowie, bez sygn., List Leona Turkiewicza do o. Modesta Pasiecznika OFM, Wiedeń 28 stycznia 1965 r., bez pag.

¹² AFKiDOP, t. 132, sygn. 1303/420 (12) [7], Kopia listu abp. J. Teodorowicza do Czesława Lechickiego, Lwów 9 listopada 1932 r., s. 1; AFKiDOP, t. 135, sygn. 1535/185 [4], Kopia listu abp. J. Teodorowicza do ks. Józefa Umińskiego, Lwów 6 listopada 1934 r., s. 1-2; AFKiDOP, t. 133, sygn. 1531/185 [4], Kopia listu abp. J. Teodorowicza do ks. Zdzisława Obertyńskiego, Lwów 6 listopada 1934 r., s. 1; AFKiDOP, t. 133, sygn. 120/19 [6], Kopia listu tegoż do tegoż, Lwów 12 stycznia 1935 r., s. 2.

¹³ Krzyżowski, *Starodruki z kolekcji arcybiskupa Józefa Teodorowicza*.

¹⁴ Podstawowe informacje na ich temat zawiera publikacja *Biblioteki na wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej. Informator*, oprac. U. Paszkiewicz [et al.], Poznań 1998, s. 375; U. Paszkiewicz, *Catalogus catalogorum*, t. 1, *Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej od XVI wieku do 1939 roku. Spis scalony, poprawiony i uzupełniony*, Warszawa 2015, s. 626.

¹⁵ W katalogu występuje błędna foliacja.

¹⁶ LNNBUL, f. 9, sp. 3079/1-3079/9, Katalog biblioteki arcybiskupa Józefa Teodorowicza.

Czasem tytuł zapisany jest błędnie bądź fragmentarycznie, zdarzają się też pomyłki w opisach bibliograficznych. Niekiedy w katalogu podawano dodatkowe informacje, np. o ilości woluminów danego dzieła bądź brakujących tomach, ewentualnie o lokalizacji książki, np. przy dziele Louisa Laneau *De deificatione justorum per Jesum Christum* (Hong Kong 1887) dopisano: „Nad piecykiem gazowym do stałego podręcznego użycia”¹⁷.

Drugi katalog (maszynopis), ułożony alfabetycznie, składa się z 1250 kart i zawiera nazwisko autora, tytuł/tytuły publikacji, sygnaturę (nie podano roku i miejsca wydania)¹⁸ i jest przypuszczalnie kontynuacją wspomnianego wyżej rękopiśmiennego. Trzeci katalog, tytułowy (maszynopis), liczy 115 kart¹⁹. Do naszych czasów zachowało się zatem 3200 kart inwentarzowych, co stanowi ok. 1/4 przedwojennego zasobu. Nie mamy dowodów na to, w jakim stopniu zgromadzony przez hierarchę księgozbiór został skatalogowany. Pytanie to jest zasadne z uwagi na rozbieżność danych liczbowych na temat wielkości ksiąźnicy.

Il. 2. Pałac arcybiskupów ormiańskich we Lwowie przy ul. Ormiańskiej 7
w okresie I wojny światowej,

fot. Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie

¹⁷ LNNBUL, f. 9, sp. 3079/5, k. 168.

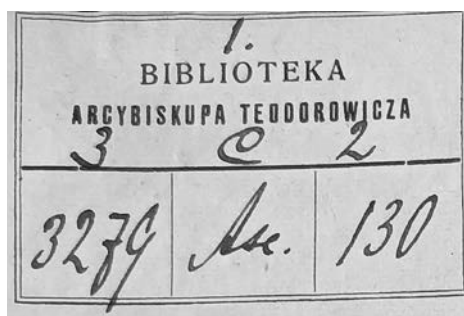
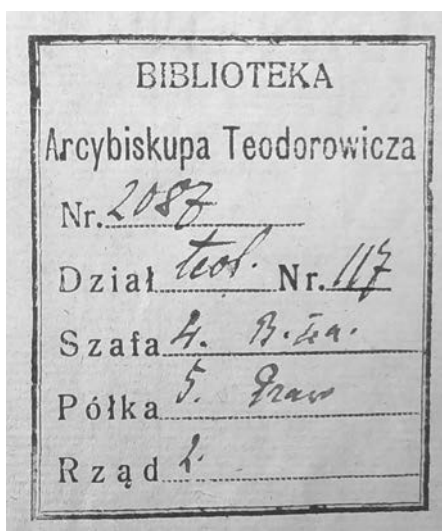
¹⁸ LNNBUL, f. 9, sp. 3063, Katalog biblioteki arcybiskupa Józefa Teodorowicza.

¹⁹ Tamże.

Autor: <i>Lebreton Jules</i>		Liczba { inveni. <i>11098</i> działu: <i>4</i> 523
Tytuł: <i>Histoire du dogme de la Trinité</i>		
Treść: <i>I. Des origines au Concile de Nicée</i> <i>II. de St. Clément à St. Grégoire</i>		
Miejsce: <i>Paris</i>	źródło: <i>Beauchesne</i>	
Szafa:	W języku: <i>fr.</i>	
Półka:	Ilość tomów: <i>2</i>	
Rząd:	Oprawa: <i>nieop.</i>	

BIBLIOTEKA ARCYBISKUPA TEODOROWICZA			
Numer			
Autor lub Tłumacz			
Tytuł dzieła			
Wydania	Miejsce	Format rok	
Tomów	Opr.	Br.	
w Bibliotece	Oddział	Ształuga	Półka
	Numer seryi		
Uwaga:			

II. 3-4. Karty katalogu biblioteki
abp. Józefa Teodorowicza,
fot. Lwowska Narodowa Naukowa
Biblioteka im. Wasyla Stefanyka we Lwowie

II. 5-8. Pieczętki z księgozbioru
abp. Józefa Teodorowicza,
fot. Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka
im. Wasyla Stefanyka we Lwowie

Charakterystyka księgozbioru

Poniższy przegląd zawartości biblioteki oparty został na wspomnianych katalogach bibliotecznych, które poddano analizie. Na potrzeby niniejszego opracowania w księgozborze wyróżniono kilka grup tematycznych w celu bardziej przejrzystej charakterystyki zbioru. Arcybiskup J. Teodorowicz najwięcej publikacji zgromadził z zakresu teologii. W jego bibliotece znalazły się też dzieła z literatury pięknej, a także opracowania z historii Kościoła, kultury, filozofii, pedagogiki, biografistyki i innych dziedzin.

Teologia i prawo kanoniczne

Z zakresu nauk teologicznych reprezentowane były różne gałęzie tej dziedziny wiedzy: teologia dogmatyczna, moralna, pastoralna, egzegeza Pisma Świętego, patrystyka, liturgika, a także prawo kanoniczne. Przegląd literatury rozpoczniemy od wydawnictw encyklopedycznych, z których wymienić należy dwa monumentalne – *Dictionnaire encyclopédique de la théologie catholique: rédigé par les plus savants professeurs et docteurs en théologie de l'Allemagne catholique moderne* (Paris 1900), 26 tomów pod redakcją Heinricha Josepha Welte'a, oraz *Prompta bibliotheca, canonica, juridica, moralis, theologica, nec non ascetica, polemica, rubricistica, historica* (Paris 1860-1861), 8 tomów autorstwa Lucio Ferrarisa²⁰. W księgozborze występują też publikacje dotyczące doktryny katolickiej, m.in. liczne katechizmy, w tym znane opracowania kard. Roberta Bellarmina, kard. Pietro Gasparriego i ks. Franza Spirago trzytomowy *Katolicki katechizm ludowy* (Mikołów 1906). Ponadto kilkutomowe XIX-wieczne kompendia wiedzy o prawdach wiary Kościoła katolickiego autorstwa Ambroise'a Guilloisa i Jeana Josepha Gaume'a tłumaczone na język polski²¹.

Z zakresu dogmatyki przeważały opracowania syntetyczne oraz podręczniki akademickie, m.in. lwowskiego uczonego ks. Macieja Sieniatyckiego. Najwięcej publikacji dotyczyło dogmatu o Trójcy Świętej, np. dwutomowa *Histoire du dogme de la Trinité: des origines a saint Augustin* (Paris 1925-1928) autorstwa Jules'a Lebretona SJ²².

Osobną grupę stanowiły wydawnictwa z chrystologii, szacowane na kilkaset pozycji, w języku polskim, niemieckim, włoskim, francuskim, angielskim, łacińskim. Były to traktaty teologiczne, podręczniki akademickie, publikacje poruszające różne aspekty życia Chrystusa, takie jak nauczanie, męka i zmartwychwstanie, medytacje, publikacje o Chrystusie jako postaci historycznej i inne. Tytułem przykładu warto podać kilka opracowań: J. Lebreton *La vie et l'enseignement de Jésus-Christ Notre Seigneur* (Paris 1931), Louis Claude Fillion *Vie de N.S. Jésus-Christ: exposé historique, critique et apologétique* (Paris 1925), Moritz Meschler *Das Leben unseres Herrn Jesu Christi, des Sohnes Gottes* (Freiburg im Breisgau 1912). Arcybiskup J. Teodorowicz sięgał również po opracowania teologów pro-

²⁰ LNNBUL, f. 9, sp. 3079/4, k. 118, k. 185.

²¹ LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 1128; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/4, k. 196, k. 207; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/8, k. 109.

²² LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 423, 689, 838; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/5, k. 211, 215; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/8, k. 266; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/9, k. 46.

testanckich, w tym profesora teologii anglikańskiej z Oxfordu Williama Sandaya, teologa luterańskiego Joachima Jeremiasa i innych. Posiadał w swoich zbiorach również oryginalne wydanie wizji życia Chrystusa Anny Katarzyny Emmerich *Das bittere Leiden unseres Herrn Jesu Christi: nach den Betrachtungen der gottseligen Anna Katharina Emmerich* (Regensburg 1914), spisane przez Clemensa Brentano²³.

Wyróżnić też należy – choć są reprezentowane znacznie skromniej – wydawnictwa naukowe z mariologii oraz publikacje o charakterze dewocyjnym dotyczące kultu Najświętszej Maryi Panny²⁴. W trakcie analizy inwentarza odnaleziono również prace z zakresu pneumatologii²⁵.

Arcybiskup J. Teodorowicz jako teolog katolicki i biskup dużą wagę przywiązywał do rozwoju życia duchowego. Nic więc dziwnego, że skwapliwie gromadził literaturę z teologii duchowości, ascetyki i mistyki. Bardzo szeroko w jego księgozbiorze reprezentowane były dzieła mistyków, doktorów Kościoła i świętych z różnych szkół duchowości. Do najbardziej znanych i poczytnych w literaturze chrześcijańskiej dzieł należy *O naśladowaniu Chrystusa (De imitatione Christi)* przypisywane niemieckiemu mnichowi Tomaszowi à Kempis, tłumaczone na wiele języków i często wznawiane w różnych oficynach. Hierarcha korzystał z kilku edycji, posiadał oryginał w języku łacińskim oraz tłumaczenia na francuski, niemiecki i polski²⁶.

Hierarcha posiadał także prace innych pisarzy ascetycznych, wiele wydań w kilku wariantach językowych. Do najbardziej poczytnych autorów zaliczyć należy św. Alfonsa Marię de Liguori, autora szeregu książek z zakresu życia duchowego, takich jak *Sposób ciągłego obcowania z Bogiem* (Warszawa 1896) czy *O godności i obowiązkach kapłańskich* (Tarnopol 1880), medytacji, pobożności maryjnej, apologetyki i innych. Wspomnieć należy również o licznie reprezentowanych dziełach ascetycznych św. Franciszka Salezego²⁷.

Szeroko reprezentowana jest duchowość ignacjańska. Począwszy od *Ćwiczeń duchowych* św. Ignacego Loyoli poprzez różne wydania prac jego konfratrów. Na uwagę zasługuje postać hiszpańskiego jezuita Luisa de la Puente, autora bardzo poczytnych, często wznawianych dzieł ascetycznych, w tym: *Méditations sur les mystères de notre sainte foi: avec la pratique del'oraison mentale* (Paris 1867-1868), a także Alfonsa Rodrígueza, Henry'ego Pinard de La Boullaye i innych²⁸.

Przyjaźń J. Teodorowicza z członkami zgromadzenia zmartwychwstańców, a także fascynacja jego duchowością znajduje odzwierciedlenie w omawianym

²³ LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 326, 549, 689, 809; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/2, k. 147; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/8, k. 120-121, 123.

²⁴ LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 129, 1333; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/4, k. 157-159; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/5, k. 8, 32, 44, 78-79, 97, 140; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/8, k. 7.

²⁵ LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 767.

²⁶ LNNBUL, f. 9, sp. 3079/5, k. 2, 23-27.

²⁷ LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 722; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/5, k. 99-129, 143-145; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/8, k. 19-30.

²⁸ LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 112, 132, 674; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/5, k. 139, 184; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/6, k. 200, 255, 264-266, 268-269; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/7, k. 18; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/8, k. 105, 107-108.

księgozbiornie. Znalazło się w nim wiele tytułów autorstwa Hieronima Kajsiewicza, Waleriana Kalinki, Piotra Semenienki, Pawła Smolikowskiego. Były to przeważnie publikacje dotyczące życia wewnętrznego, medytacje, kazania oraz prace historyczne na temat zmartwychwstańców autorstwa P. Smolikowskiego²⁹.

Arcybiskup lwowski sięgał również po dzieła mistyki karmelitańskiej: św. Jana od Krzyża, św. Teresy z Ávili oraz św. Teresy z Lisieux³⁰. Nie były mu obce ćwiczenia duchowe w oparciu o regułę św. Benedykta oraz wprowadzenie do duchowości franciszkańskiej *Introductio ad vitam seraphicam* (Friburgum Brisgoiae 1882) autorstwa Gaudenza Guggenbichlera³¹.

Z innych wydawnictw omawianej problematyki warto wymienić publikacje: Lorenza Scupoli *Walka duchowa* (Kraków 1912), św. Bonawentury *Trésor de la vie spirituelle* (Paris 1880), Józefa Sebastiana Pelczara *Życie duchowne czyli doskonałość chrześcijańska według najcelniejszych mistrzów duchownych* (Kraków 1892), a także Josepha Schrijversa – belgijskiego redemptorysty i ks. Aleksandra Żychlińskiego – polskiego teologa, których książki zasiły bibliotekę J. Teodorowicza w ilości kilkunastu tytułów. Na uwagę zasługują także fachowe opracowania na temat chrześcijańskiej mistyki i ascetyki³².

Wiele dzieł z zakresu życia duchowego i doskonałości chrześcijańskiej odnosiło się bezpośrednio do formacji duchowieństwa. Były to konferencje, medytacje i podręczniki dotyczące różnych aspektów życia kapłana i posługi duszpasterskiej. Dla przykładu warto podać dwutomowe wydanie Józefa Waltera *Kapłan katolicki w osobistym życiu i duszpasterskiej działalności* (Sandomierz 1930) oraz *De officio et moribus episcopi* (Romae 1866) Aleksandra Sauli³³.

Znacznie mniej opracowań odnotowano z teologii moralnej. Przeważają prace moralistów niemieckich i francuskich: Godeharda Brauna *System der christkatholischen Moral* (t. I-III, Trier 1834-40), Franza Adama Göpferta *Moraltheologie* (t. I-III, Paderborn 1923-1924) oraz Jeana Pierre'a Gury SJ *Compendium theologiae moralis Ioannis Petri Gury ab auctore recognitum et Antonii Ballerini adnotationibus locupletatum* (t. I-II, Romae 1882), bardzo poczytne, kilkakrotnie wznawiane. Ponadto wspomnieć należy o tłumaczeniu znanego opracowania Thomasa Marie Josepha Gousseta *Teologia moralna dla użytku plebanów i spowiedników* (t. I-IV, Warszawa 1858) oraz o publikacjach ks. Wojciecha Filarskiego³⁴.

Ważne miejsce w księgozbiornie J. Teodorowicza zajmowała bibliistyka. Oprócz różnych wydań Biblii, w tym kilku edycji wiedeńskich i lwowskich ks. Jakuba Wujka oraz wydania Nowego Testamentu w języku greckim, wymienić należy

²⁹ LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 566, 1099, 1119; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/5, k. 4-7; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/8, k. 192; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/9, k. 74.

³⁰ LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 530, 572, 1191-1192.

³¹ LNNBUL, f. 9, sp. 3079/4, k. 148; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/7, k. 23.

³² LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 1083, 1093, 1335; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/2, k. 90-91; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/4, k. 191; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/6, k. 6; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/9, k. 47.

³³ LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 294, 504, 780, 783-784, 1261; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/6, k. 7, 15, 46, 222, k. 227-231, 241, 260; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/7, k. 6, 17, 32-33; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/8, k. 32, 35, 39, 41, 45, 54.

³⁴ LNNBUL, f. 9, sp. 3079/2, k. 206-207; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/4, k. 206, 208, 189-190.

specjalistyczne słowniki francuskiego biblisty Fulcrana Grégoire'a Vigouroux *Dictionnaire de la Bible* (Paris 1895-1912) oraz jezuitę Louisa Billota *Petit Dictionnaire biblique* (Genève 1905), a także prace związane z introdukcją bibliijną. Przeważająca większość publikacji z omawianej tematyki to egzegezy ksiąg Starego i Nowego Testamentu. Ze znanych i cenionych egzegetów wspomnieć trzeba flamandzkiego jezuitę z przełomu XVI i XVII wieku Corneliusa a Lapide, autora licznych komentarzy do Pisma Świętego (J. Teodorowicz zgromadził kilkadziesiąt wydań jego autorstwa), francuskiego egzegetę Louisa Claude'a Filliona, niemieckiego biblistę Norberta Petersa, ks. Józefa Archutowskiego (m.in. *Wstęp szczegółowy do Starego Testamentu*), profesora teologii z Münster Maxa Meinertza, profesora teologii w Monachium Petera Dauscha i autorów wielu innych wydań przeważnie w języku francuskim i niemieckim³⁵. W bibliotece J. Teodorowicza znalazły się też komentarze i przekłady Starego Testamentu autorów żydowskich – rabina i prominentnego działacza Żydów brytyjskich Claude'a Montefiore oraz warszawskiego rabina i tłumacza Izaaka Cylkowa³⁶.

Cennym uzupełnieniem druków z biblistyki były studia z archeologii i geografii biblijnej (np. mapy), w tym publikacje o. Atanazego Fica i ks. Józefa Bilczewskiego³⁷. W księgozbiornie znalazło się też kilka prac luterńskiego teologa i orientalisty Gustafa Hermanna Dalmana o historii Palestyny z czasów Chrystusa oraz inne wydawnictwa na temat historii, kultury, zwyczajów, chorób w tym regionie geograficznym w okresie starożytnym³⁸.

Ciekawą kolekcję stanowiły publikacje na temat historii narodu wybranego – Izraela, judaizmu i jego relacji z innymi religiami, kultury ludów semickich i Talmudu. Z ciekawszych tytułów wymienić należy: *Storia d'Israele. I dalle origini all'esilio* (Torino 1934) Giuseppe Ricciottiego, *Kulturgeschichte Israels* (Göttingen 1919) Alfreda Bertholeta, prace rabina Michela Rabbinowicza na temat Talmudu i Izraela³⁹ oraz kilka opracowań o dziejach diaspory żydowskiej w późniejszych wiekach, zwłaszcza w XIX i XX stuleciu w Europie i w Polsce, ks. Stanisława Trzeciaka i Tadeusza Zadereckiego⁴⁰.

Arcybiskup J. Teodorowicz zebrał także szereg wydawnictw z patrystyki – monografie o życiu ojców Kościoła z uwzględnieniem kontekstu historycznego epoki oraz wydania ich dzieł teologicznych i filozoficznych. Prym w tej dziedzinie wiodą pisma św. Augustyna z Hippony, łącznie kilkanaście wydań w języku łaciń-

³⁵ LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 14, 296, 314, 326, 455, 475-476, 498, 622, 706, 711, 646, 648, 805, 836, 872, 925, 967, 1020, 1039, 1052, 1082, 1111, 1152, 1162, 1242, 1246; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/2, k. 72; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/3, k. 15, 43-66, 133-135; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/4, k. 73-77; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/8, k. 302; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/9, k. 50, 112-118.

³⁶ LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 839; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/3, k. 70-75.

³⁷ LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 60, 322; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/2, k. 235, 239; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/9, k. 3.

³⁸ LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 103, 229, 434; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/6, k. 300; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/9, k. 11.

³⁹ LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 24, 73, 76, 204, 283, 328, 393, 417, 731, 886, 991, 1014, 1075, 1269.

⁴⁰ LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 712, 1216, 1314.

skim, niemieckim, francuskim i polskim, w tym monumentalna jedenastotomowa edycja *Sancti Aurelii Augustini Hipponensis episcopi Opera omnia* (Paris 1861). Z tej publikacji J. Teodorowicz często korzystał, o czym świadczy zapis na karcie inwentarzowej⁴¹. Dzieła ojców Kościoła są reprezentowane także przez św. Justyna (*Dialog z Żydem Tryfonem*, kilka wydań w różnych językach), św. Ambrożego (kilkutomowe *Opera omnia*), a także św. Teodoretę z Cyru, św. Jana Chryzostoma, św. Grzegorza z Nazjanzu i innych⁴².

Z klasyków teologii i filozofii średniowiecznej wymienić należy św. Tomasza z Akwinu, który zostawił bardzo obszerny dorobek piśmienniczy. W bibliotece J. Teodorowicza znajdowało się wiele wydań krytycznych jego prac w różnych językach, zwłaszcza dzieła *Summa theologiae* (Paris 1885), z którego duchowny często korzystał, o czym świadczy notatka na karcie katalogowej. Nie zabrakło też licznych komentarzy i interpretacji dzieł Doktora Anielskiego⁴³.

Bogato reprezentowane są publikacje z homiletyki, to przede wszystkim podręczniki sztuki kaznodziejskiej, materiały z warsztatów homiletycznych oraz setki kazań, konferencji, listów pasterskich i przemówień wygłaszanych przez hierarchów i duchowych niższych szczebli z okazji różnych uroczystości kościelnych. Spośród cenionych kaznodziejów J. Teodorowicz posiadał czterotomowe wydanie kazań francuskiego biskupa z XVIII wieku *Sermons de messire Jean-Baptiste-Charles-Marie de Beauvais* (Paris 1807) oraz kilkutomowe wydanie francuskiego kard. Ferdinanda Donneta z jego dorobkiem piśmienniczym *Instructions pastorales, mandements, lettres et discours* (Bordeaux-Paris 1837-1850), kazania cenionego misjonarza ludowego w Niemczech i Austrii o. Maxa Kassiepe'a. Z autorów polskich były to wydania prac abp. Józefa Bilczewskiego, bp. Józefa Sebastiana Pelczara, ks. Antoniego Krechowickiego, ks. Stefana Momidłowskiego i innych⁴⁴. Ponadto wiele publikacji z omawianej dziedziny dotyczyło warsztatu homiletycznego i retoryki kościelnej, wśród nich vademeca homiletyczne oraz podręczniki i słowniki kaznodziejstwa przeważnie autorów zachodnich takich, jak Prosper Baudot SJ (*Les „évangéliques” du prédicateur: manuel homilétique d'Évangile*, Paris 1923) czy Martin Chaffrey (*Dictionnaire de prédication ancienne, moderne et contemporaine. Morale*, Paris 1873), oraz publikacje wspomnianego bp. Józefa Sebastiana Pelczara na temat dziejów kaznodziejstwa w Kościele powszechnym i polskim⁴⁵.

W bibliotece ormiańskiego hierarchy przechowywane były różnego rodzaju księgi liturgiczne w języku łacińskim i ormiańskim: pontyfikały (*Pontificale*

⁴¹ LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 22; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/1, 49-54; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/8, k. 111.

⁴² LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 465, 561, 701; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/1, k. 64; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/4, k. 184; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/5, k. 60, 70.

⁴³ LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 665, 1199, 1206; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/1, k. 56-61, 73; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/4, k. 209; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/6, k. 258.

⁴⁴ LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 569, 833; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/2, k. 45; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/5, k. 76-77; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/6, k. 291-293; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/7, k. 96.

⁴⁵ LNNBUL, f. 9, sp. 3079/2, k. 27-28; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/5, k. 91; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/6, k. 67, 290.

Romanum), kancjonały (np. *Cantionale ecclesiasticum*, Leopoli 1845), graduwały, mszały, brewiarze, rytuały (*Rituale sacramentorum*, Wilno 1858), podręczniki liturgiczne oraz rozprawy naukowe z liturgiki⁴⁶.

Co ciekawe, hierarcha zgromadził pokaźną liczbę tytułów teologów protestanckich różnych wyznań: ewangelików, luteranów, anglikanów, prezbiterianów, kalwinów, baptystów, o niektórych była już mowa wyżej. Większość prac dotyczyła egzegezy Pisma Świętego i kaznodziejstwa, w tym publikacje ewangelickiego egzegety Emila Friedricha Kautzsch'a i pastora Kościoła Szkocji Alexandra Balmaina Bruce'a (7 pozycji książkowych). Ponadto wymienić należy encyklopedię *Lexikon für Theologie und Kirchenwesen* (Leipzig 1882) pióra niemieckiego ewangelika Heinricha Juliusa Holtzmanna⁴⁷.

Jako pasterz i rządcą archidiecezji ormiańskiej J. Teodorowicz sięgał po opracowania i kompendia z zakresu prawa kanonicznego. W podręcznej bibliotece hierarchy znajdowały się wydania cenionego kanonisty Felice Marii Cappello *Summa iuris canonici in usum scholarum concinnata* (Roma 1932), francuskiego jezuitę Marie Dominique'a Bouix, kard. Pietra Gasparriego, dekrety soboru trydenckiego, dokumenty synodu ormiańskiego z 1911 roku oraz komentarze do *Kodeksu prawa kanonicznego* promulgowanego w 1918 roku pióra Stanisława Łukomskiego i Ignacego Grabowskiego. Kilka opracowań dotyczyło prawa małżeńskiego. Ponadto w zbiorach znalazły się liczne encykliki i inne dokumenty papieskie, a także rocznik statystyczny Stolicy Apostolskiej *Annuario Pontificio* i jej oficjalny organ prasowy „Acta Apostolicae Sedis”⁴⁸.

Arcybiskup J. Teodorowicz posiadał również publikacje z religioznawstwa i religiofilologii. Dotyczyły one buddyzmu, islamu, anglikanizmu, prawosławia, badaczy Pisma Świętego⁴⁹. Kilka wydawnictw poświęcono okultyzmowi i spirytyzmowi⁵⁰.

Podczas analizy katalogu bibliotecznego stosunkowo niewiele prac odnaleziono na temat społecznej nauki Kościoła; kilka wydawnictw dotyczyło apostołatu świeckich i Akcji Katolickiej⁵¹.

Pokaźną część biblioteki zajmowały czasopisma. Dane źródłowe z lat 1932-1933 wymieniają 50 prenumerowanych tytułów w większości dotyczących różnych gałęzi teologii⁵².

⁴⁶ LNNBUL, f. 9, sp. 3079/5, k. 89; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/6, k. 211; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/7, k. 67, 69.

⁴⁷ LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 584; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/2, k. 150-156; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/4, k. 127.

⁴⁸ LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 88, 164, 410, 527, 569, 1169; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/2, k. 202-204; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/3, k. 84; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/4, k. 199, 204-205; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/9, k. 45.

⁴⁹ LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 126, 257.

⁵⁰ LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 764, 810, 1046, 1315.

⁵¹ LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 131, 235.

⁵² „ABC” (Warszawa), „Ateneum Kapłańskie” (Włocławek), „Awangarda” (Poznań), „Biblica” (Rzym), „Biblische Zeitschrift” (Fryburg Bryzgowijski), „Das Innere Leben” (Berlin), „Der Anzeiger für die Seelsorge” (Fryburg Bryzgowijski), „Der gerade Weg” (München), „Die Zeit” (Berlin), „Études” (Paryż), „Études Carmélitaines. Mystiques et Missionnaires” (Paryż), „Gazeta Kościelna” (Lwów), „Gazeta Warszawska” (Warszawa), „Głos Narodu” (Kraków), „Kirchenzeitung” (Salsburg),

Literatura piękna

Literatura to druga po teologii dziedzina, z której J. Teodorowicz zgromadził największą liczbę publikacji. Różnorodność tematyki jest imponująca, poczynając od autorów starożytnej Grecji i Rzymu, przez niemal wszystkie epoki literackie, kończąc na autorach współczesnych arcybiskupowi. Przegląd rozpoczniemy od kanonu autorów klasycznych takich, jak: Homer (*Odyseja*), Demostenes (*Mowy*), Cyceon (różne pisma), Wergiliusz (*Eneida*)⁵³. Z literatury nowożytnej autorów zachodnich przeważa literatura angielska, szkocka i francuska. W inwentarzu odnaleziono dzieła Williama Szekspira (różne wydania, oryginały i tłumaczenia), kilka tytułów angielskiego pisarza Gilberta Keitha Chestertona, szkockiego pisarza i poety Waltera Scotta oraz Arthura Ignatiusa Conan Doyle'a, szkockiego pisarza znanego głównie z powieści o Sherlocku Holmesie⁵⁴.

Literaturę francuską reprezentują: Ferdinand Brunetière, pisarz i krytyk; Honoré de Balzac, światowej sławy powieściopisarz; Marie-Henri Beyle (znany jako Stendhal), jeden z prekursorów realizmu; Paul Bourget, powieściopisarz; Victor Marie Hugo, pisarz i poeta epoki romantyzmu. Spośród klasyków literatury europejskiej J. Teodorowicz sięgał także do twórczości Lwa Tołstoja, Johanna Christopha Friedricha von Schillera, Fiodora Dostojewskiego, Johanna Wolfganga von Goethego (wiele wydań w oryginale i tłumaczeniach), Giovanniego Papiniego – włoskiego poety i moralisty oraz Ralpa Waldo Emersona – amerykańskiego filozofa i poety⁵⁵.

Lista literatów i poetów polskich jest bardzo długa i nie sposób wymienić wszystkich twórców, dlatego ograniczymy się do zwięzłego szkicu. Poczynając od autorów okresu staropolskiego, w księżnicy J. Teodorowicza znalazły się utwo-

„Korrespondenz des Priester-Gebetsvereines Associatio Perseverantiae Sacerdotalis” (Wiedeń), „Kurier Lwowski” (Lwów), „L'Illustrazione Vaticana” (Rzym), „La Documentation Catholique” (Paryż), „La Nouvelle Revue des Jeunes” (Paryż), „La Revue biblique” (Paryż), „La Revue catholique des idées et des faits” (Bruksela), „La Vie catholique” (Paryż), „La Vie intellectuelle” (Paryż), „La Vie spirituelle” (Paryż), „Mysterium Christi” (Kraków), „Myśl Narodowa” (Warszawa), „Niwa” (Płock), „Nowa Biblioteka Kaznodziejska” (Poznań), „Powściągliwość i Praca” (Miejsce Piastowe), „Prąd” (Lublin), „Przegląd Homiletyczny” (Kielce), „Przegląd Katolicki” (Warszawa), „Przegląd Powszechny” (Kraków), „Przegląd Teologiczny” (Lwów), „Przewodnik Społeczny” (Poznań), „Recherches de science religieuse” (Paryż), „Revue des Lectures” (Paryż), „Roczniki Katolickie” (Poznań), „Rycerz Niepokalanej” (Niepokalanów), „Schönere Zukunft. Katholische Wochenschrift für Religion und Kultur” (Wiedeń-Regensburg), „Stimmen der Zeit” (Fryburg Bryzgowijski), „Szkoła Chrystusowa” (Lwów), „Tęcza” (Poznań), „Theologie und Glaube” (Paderborn), „Theologische Revue” (Münster), „Theologisch-Praktische Quartalschrift” (Regensburg), „Verbum Domini” (Rzym), „Wiadomości Katolickie” (Kraków), „Zeitschrift für Ascese und Mystik” (Innsbruck). CPAHUL, f. 475, op. 1, sp. 317, Spis prenumerowanych czasopism za 1932 r., k. 91-94; CPAHUL, f. 475, op. 1, sp. 317, Spis prenumerowanych czasopism zagranicznych za 1933 r., k. 97-98; LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 199, 406.

⁵³ LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 221, 244, 491, 1283; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/3, k. 98-99.

⁵⁴ LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 186; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/3, k. 106; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/8, k. 143-144; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/8, k. 274-275, 296-297.

⁵⁵ LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 391, 907; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/2, k. 14-18, 134, 182-183, 214; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/3, k. 104-105; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/4, k. 13-18, 129-130; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/8, k. 247-256; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/9, k. 20-21, 43.

ry Jana Kochanowskiego, Mikołaja Reja, poezje Mikołaja Sępa Szarzyńskiego, pamiętniki Jana Chryzostoma Paska i Ignacego Krasickiego⁵⁶. W omawianych zbiorach nie zabrakło dzieł wieszczów narodowych: Adama Mickiewicza, Juliusza Słowackiego i Zygmunta Krasińskiego. Spośród reprezentantów romantyzmu, pozytywizmu i Młodej Polski wymienić należy: Jana Zacharyasiewicza, Kazimierza Przerwę-Tetmajera, Władysława Syrokomlę, Leopolda Staffa, Abgara Sołtana, Henryka Sienkiewicza, Bolesława Prusa, Władysława Reymonta, Cypriana Kamila Norwida, Juliana Ursyna Niemcewicz, Mieczysława Romanowskiego, Władysława Orkana, Elżbę Orzeszkową, Teofila Lenartowicza, Zofię Kossak-Szczucką, Józefa Kraszewskiego (26 książek)⁵⁷.

Oprócz utworów literackich J. Teodorowicz gromadził także opracowania krytyczne z historii literatury. Z ważniejszych publikacji były to prace Kazimierza Brodzińskiego, poety i krytyka literackiego z początku XIX wieku dotyczące literatury polskiej, oraz Juliusza Kleinera z podobnej tematyki. Niektóre publikacje skupiały się na charakterystyce twórczości wybitnych postaci. Przykładowo Marian Zdziechowski, ceniony uczony i krytyk literacki wydał biografie George'a Byrona i Zygmunta Krasińskiego, a historyk literatury Stanisław Kostka Tarnowski biogramy literatów i artystów: Zygmunta Krasińskiego, Waleriana Kalinki CR, Fryderyka Chopina, Artura Grottgera. Dwie prace dotyczyły J.W. von Goethego – Heinricha Schmidta *Goethe-Lexikon* (Leipzig 1912) oraz Johanna Petera Eckermanna *Gespräche mit Goethe in den letzten Jahren seines Lebens* (Leipzig 1923). Na uwagę zasługuje *Rys dziejów piśmiennictwa świata niechrześcijańskiego* (Kraków 1867) pióra Józefa Szujskiego, *Historia literatury żydowskiej* (Warszawa 1902) Juliana Święcickiego oraz opracowania na temat literatury greckiej, rzymskiej, rumuńskiej, hiszpańskiej, francuskiej i niemieckiej⁵⁸.

Historia, polityka, kultura

Znacznie skromniej pod względem liczebnym reprezentowane są opracowania z zakresu historii. Prym w tej dziedzinie wiodą wydawnictwa dotyczące dziejów Kościoła, przeważnie w XIX i XX wieku. Uwzględniając chronologię, wspomnieć należy trzypięciotomową rozprawę poświęconą Kościołowi w starożytności Louisa Marie Oliviera Duchesne'a, filologa i znawcy chrześcijańskiego antyku, pt. *Histoire ancienne de l'Église* (Paris 1908-1910) oraz inne opracowania poświęcone Kościołowi w czasach apostoelskich i w starożytności, katakumbom czy literaturze starożytności chrześcijańskiej. Księgozbiór wzbogaciły także publikacje dotyczące późniejszych epok historycznych, m.in. kilka tytułów lwowskiego uczonego ks. Józefa Umińskiego poświęconych Kościołowi w Polsce oraz innych autorów z analogicznej tematyki,

⁵⁶ LNNBUL, f. 9, sp. 3079/7, k. 76-77; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/8, k. 149.

⁵⁷ LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 640-641, 707, 1108, 1118, 1165; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/6, k. 149, 110-112, 116, 153-156, 324; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/7, k. 78; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/8, k. 4-6, 134-135, 171, 183-184, 193-199, 206-214, 217-237, 315; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/9, k. 38-41, 79-80.

⁵⁸ LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 82, 110, 606, 696, 848, 1321; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/4, k. 9, 163; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/8, k. 142, 153, 323; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/9, k. 25-28, 30-33, 61-62, 65-66.

jak również książka kontrowersyjnego duchownego Guglielmo Audisio *Introduction aux études ecclésiastiques* (Tournai 1856). Kilka wydawnictw poruszało tematykę Kościołów wschodnich (w tym grekokatolickiego), a wśród nich książki znanego historyka i bizantologa Raymonda Janina⁵⁹.

W inwentarzu odnaleziono także szereg prac poświęconych dziejom państwa kościelnego, pontyfikatom poszczególnych papieży, zwłaszcza w XIX i w początkach XX wieku, a także zakonom i zgromadzeniom zakonnym: dominikanom, jezuitom, augustianom, bernardynom, niepokalankom itd. Kilka prac z najnowszej historii opisywało prześladowania Kościoła katolickiego w Rosji Sowieckiej i w Meksyku z lat 20. XX wieku oraz sytuację Kościoła w Niemczech w czasie I wojny światowej⁶⁰.

Z zakresu historiografii powszechnej dominuje historia starożytna. Wspomnieć należy o edycji źródłowej dzieł Korneliusza Publiusza Tacyta oraz opracowania Guglielmo Ferrero na temat Juliusza Cezara i cywilizacji antycznej, Johanna Gustava Bernharda Droysena o epoce hellenistycznej i Aleksandrze Macedońskim⁶¹.

Wiele zgromadzonych wydawnictw dotyczyło historii Galicji i Lwowa, poczynając od *Encyklopedii do Krajoznawstwa Galicji* (Lwów 1868-1874) Antoniego Schneidera oraz prac ukazujących strukturę społeczną, gospodarkę i życie kulturalne. Ponadto w bibliotece J. Teodorowicza znalazły się opracowania z historii Polski Michała Bobrzyńskiego, prace Oskara Haleckiego, Kazimierza Chłędowskiego, kilka tomów bp. Pawła Kubickiego (m.in. *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i ojczyzny w latach 1861-1915*, Sandomierz 1933-1940). Arcybiskup miał też monografie historyczne poszczególnych krajów: Austrii, Niemiec, Francji⁶².

Spośród wydawnictw z zakresu historii sztuki oprócz kilku opracowań o sztuce polskiej wymienić trzeba sześciotomowe wydanie niemieckiego uczonego Karla Woermanna *Geschichte der Kunst aller Zeiten und Völker* (Wien 1900-1922). W księgozbiornie reprezentowane były również zagadnienia związane z dziejami kultury. Przede wszystkim książki Tadeusza Zielińskiego, kulturoznawcy i filologa klasycznego, na temat kultury i religii starożytnej Grecji i Rzymu, prace Jacoba Burckhardta o odrodzeniu we Włoszech oraz trzypięciotomowe wydanie Aleksandra Brücknera *Dzieje kultury polskiej* (Kraków 1930-1932)⁶³.

Wiele publikacji dotyczyło zagadnień narodowościowych, aktualnej sceny politycznej oraz różnych koncepcji politycznych, przede wszystkim na gruncie polskim, ale i w szerszym kontekście europejskim. W tym dziale znajdziemy wydawnictwa na temat odzyskania przez Polskę niepodległości podejmowane przez działaczy emigracyjnych (np. wydane w Paryżu w 1843 roku anonimowe dzieło *Kilka rad ku oswobodzeniu Polski: wyjątki z dziennika Demokrata Polski*), pol-

⁵⁹ LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 84, 185, 275, 344, 449, 533, 616, 1223; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/4, k. 79-81.

⁶⁰ LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 63, 94, 118, 218, 570, 576, 733, 933, 1101, 1318; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/8, k. 265, 303.

⁶¹ LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 318, 1180; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/3, k. 110.

⁶² LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 93, 55, 188, 227, 430, 653, 979; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/8, k. 188.

⁶³ LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 138, 144, 1299, 1323.

skiej polityki międzynarodowej autorstwa Joachima Bartoszewicza czy Stanisława Strońskiego, polskiego ustawodawstwa okresu międzywojennego, etosu życia narodowego (Zofia Żółtowska, *O etyce życia narodowego: szkic*, Poznań 1927) oraz wychowania narodowego pióra Stanisława Pigionia, Lucjana Zarzeckiego i Ignacego Chrzanowskiego. W tym kontekście wspomnieć też należy o pismach osób znanych z działalności politycznej w okresie zaborów i po roku 1918: Romana Dmowskiego, Jędrzeja Giertycha, Władysława Sikorskiego⁶⁴.

Filozofia

Dysproporcja liczebna wydań poświęconych filozofii w stosunku do teologii i literatury dowodzi, że była ona na marginesie zainteresowań naukowych właściciela księgozbioru. Ważniejszymi pracami były dzieła autorów starożytnych: kilka utworów Platona, *Moralia* Plutarcha, *Rozmyślenia* Marka Aureliusza, *Zasady* Epikura i *Opera* Seneki Młodszego⁶⁵.

Spośród współczesnych filozofów chrześcijańskich, przeważnie Francuzów i Niemców, na uwagę zasługują: Antonin-Gilbert Sertillanges OP – przedstawiciel neotomizmu, Alois Mager OSB – autor książek z filozofii chrześcijańskiej i filozofii religii oraz Jacques Maritain i Dietrich von Hildebrand, którzy odegrali znaczącą rolę w katolickim życiu intelektualnym XX wieku⁶⁶. Arcybiskup J. Teodorowicz posiadał też dzieła Arthura Schopenhauera, Maxa Schelera – przedstawiciela fenomenologii, Ludwiga Feuerbacha – reprezentującego materializm i ateizm, Johanna Gottlieba Fichtego – reprezentanta idealizmu, cenionego intelektualisty rosyjskiego Nikołaja Bierdiajewa, a także opracowania syntetyczne z historii filozofii, m.in. Władysława Tatarkiewicza, prace z filozofii religii, metafizyki, teozofii itd.⁶⁷

Biografistyka i hagiografia

Poczesne miejsce w omawianym księgozbiornie zajmowała biografistyka. Hierarcha zgromadził wiele biografii wybitnych osobistości reprezentujących różne środowiska i epoki historyczne. Byli wśród nich monarchowie i przywódcy polityczni: Juliusz Cezar, Aleksander Macedoński, Ludwik XIV, Napoleon Bonaparte, Franciszek Józef, Edward VII, Henryk IV, Katarzyna II, Mikołaj II, Jan bez Ziemi, Maria Antonina, Maria Stuart, Lew Sapieha; hierarchowie kościelni: Pius IX, Leon XIII, Pius X, kard. Desiré Joseph Mercier, kard. Mariano Rampolla, bp Jacques-Bénigne Bossuet, abp Florian Stablewski, abp Andrzej Szeptycki; ludzie nauki i kultury: Józef Flawiusz, Zygmunt Freud, Hipokrates, Ernest Renan, ks. Karol Bołoz Antoniewicz SJ⁶⁸. Wspomnieć należy Emila Ludwiga, znanego

⁶⁴ LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 39, 193, 377, 1332; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/6, k. 309; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/9, k. 71.

⁶⁵ LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 949, 1100; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/4, k. 21.

⁶⁶ LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 479, 775, 786, 1103.

⁶⁷ LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 62, 401, 425, 1187; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/4, k. 50-52; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/8, k. 259, 317-318, 325.

⁶⁸ LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 65, 77, 415, 553, 626, 680, 743, 765, 798, 956, 974, 1257, 1287, 1328; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/2, k. 180; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/7, k. 104; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/8, k. 3, 250.

niemieckiego biografistę, którego kilka prac posiadał J. Teodorowicz, m.in. biografie Johanna Wolfganga von Goethego, Ottona von Bismarcka i Jezusa Chrystusa⁶⁹. Wiele dzieł w zbiorach arcybiskupa poświęcono żywotom świętych Kościoła katolickiego. Były to zarówno opracowania zbiorowe, takie jak *Martyrologium Romanum*, jak również biografie poszczególnym świętych i błogosławionych, na temat życia niektórych po kilka wydań w różnych językach. Byli to: Elżbieta Seton, Klemens Maria Hofbauer, Paweł Apostoł, Klaudiusz de la Colombière, Honorat Koźmiński, Katarzyna ze Sieny, Teresa z Ávili, Augustyn, Ambroży, Jan od Krzyża, Jan Chrzyciel, Andrzej Bobola, Karol Boromeusz, Pier Giorgio Frassati, Emilie des Filles de la Croix, Franciszek z Asyżu, Jan Sarkander, Benedykt z Nursji, Anna Katarzyna Emmerich, Wacław, Gemma Galgani, Joanna d'Arc, Teresa z Lisieux, Franciszek Salezy, Sebastian, Bernard z Clarvoix, Józef, Jan z Dukli, Albert Chmielowski, Rafał Kalinowski, Wincenty Pallotti, Aniela Merici, Jan Maria Vianney, Tomasz z Akwinu, Dominik Savio, Alfons Maria de Liguori, Wincenty á Paulo, Jan Bosco, Alojzy Gonzaga, Antoni Padewski, Bazyli Wielki⁷⁰.

Psychologia i pedagogika

Arcybiskup J. Teodorowicz interesował się zagadnieniami z psychologii i psychiatrii, dlatego gromadził fachowe opracowania z tej tematyki i wykorzystywał do badań i publikacji o mistyczce Teresie Neumann z Konnersreuth. W jego bibliotece znalazły się m.in.: dwutomowe wydanie dzieła niemieckiego uczonego Josepha Fröbesa SJ *Lehrbuch der experimentellen Psychologie* (Freiburg im Breisgau 1923-1929), dwutomowe opracowanie lwowskiego lekarza Jakuba Frostiga *Psychjatrja* (Lwów 1933), praca Jana Łubieńskiego *Psychoanaliza Freuda w świetle prawdy chrześcijańskiej* (Lwów 1934) i wiele innych dzieł z psychologii, psychoanalizy, parapsychologii, psychopatologii⁷¹.

Wiele ważnych tytułów zebrał J. Teodorowicz na temat kształtowania charakteru, wychowania, rozwoju emocjonalnego i fizycznego dzieci i młodzieży oraz *savoir-vivre'u*. Z ciekawych prac wymienić można znaną publikację francuskiego myśliciela Jeana de La Bruyère'a *Les Caractères ou les Mœurs de ce siècle* (Bruxelles 1843), niemieckiego pisarza Adolpha Knigge'a *Über den Umgang mit Menschen* (Leipzig 1900), uchodzącą za kompendium zasad dobrego wychowania, oraz francuskiego myśliciela Josepha Marie de Gérando trzytomowe *O udoskonaleniu moralnem czyli o ukształceniu samego siebie* (Mińsk 1855). Ważną rolę w rozwoju pedagogiki i koncepcji wychowania odegrał Friedrich Wilhelm Foerster – Teodorowicz posiadał kilkanaście wydanych przez niego książek. Z polskich

⁶⁹ LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 740.

⁷⁰ LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 21, 42, 47-48, 52, 68, 72, 77, 128, 136, 152, 156, 172, 183, 187, 205, 213, 220, 222, 236, 263, 284, 307, 315, 358, 360, 380, 444, 474, 508, 519, 523, 593, 718, 738-739, 837, 842, 846, 929, 1057, 1060-1061, 1073, 1213, 1289; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/6, k. 97; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/8, k. 60.

⁷¹ LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 99, 143, 269, 346-347, 787, 861, 1113.

autorów wspomnieć należy pracę ks. Jana Ciemniejskiego *Poznanie i kształcenie charakteru* (Poznań 1926)⁷².

W orbicie zainteresowań J. Teodorowicza znalazły się zagadnienia z pedagogiki. Zgromadzona literatura na temat wychowania i nauczania młodzieży obok aspektu religijnego i patriotycznego zwracała uwagę na rozwój fizyczny, rekreację, higienę, etykę seksualną, etykę chrześcijańską czy projekty reform szkolnictwa w Galicji. Tytułem przykładu warto wymienić kilku autorów: Stanisława Szczepanowskiego *O polskich tradycjach w wychowaniu* (Lwów 1912), ks. Karola Zoellera *Główne prawdy wychowania z najlepszych dzieł pedagogicznych* (Brody 1879), encyklikę Piusa XI *Divini Illius Magistri – O chrześcijańskim wychowaniu młodzieży* (Rzym 1929)⁷³. Wiele książek i broszur dotyczyło życia rodzinnego, a także roli katolickiej kobiety jako żony i matki. Do ważniejszych zaliczyć należy bez wątpienia Charlesa Wagnera *Podstawy życia rodzinnego* (Warszawa 1900)⁷⁴.

Wydawnictwa armenistyczne

Hierarcha utrzymywał kontakty z przedstawicielami środowisk ormiańskich poza granicami Polski. Interesował się też historią Kościoła ormiańskiego oraz dziejami diaspory ormiańskiej. Świadczy o tym wiele publikacji dotyczących historii, kultury i literatury ormiańskiej oraz historii Armenii i jej relacji z innymi państwami i narodami. Oprócz publikacji poświęconych Ormianom polskim autorstwa Sadoka Barączka OP, Czesława Lechickiego, Tadeusza Mańkowskiego, Zdzisława Obertyńskiego, Bronisławy Wójcik-Keuprulian⁷⁵, J. Teodorowicz posiadał w swoich zbiorach prace autorów zagranicznych. Z ważniejszych tytułów wymienić należy: Ferdinanda Buissona *Pour l'Arménie independante* (Paris 1920), Jacques'a de Morgana *Histoire du Peuple Arménien Depuis les Temps les Plus Reculés de Ses Annales Jusqu'à Nos Jours* (Paris 1918) oraz trzypięciotomową antologię *La Roseraie d'Arménie pages choisies des meilleurs poètes* (Paris 1929) Archaga Tchobaniana. Kilka wydawnictw związanych było z dziejami ormiańskiego zakonu mechitarystów w Wiedniu oraz biografią jego założyciela Mechitara z Sebasty⁷⁶.

Varia

Arcybiskup J. Teodorowicz korzystał z różnych słowników i wydawnictw o charakterze encyklopedycznym. Były to liczne słowniki języków obcych, gramatyka języka francuskiego, ćwiczenia ze starożytnej greki, leksykon cytatów, słownik aforyzmów, dwutomowy słownik anegdot *Dictionnaire encyclopédique*

⁷² LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 197, 334; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/4, k. 55-56, 106; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/5, k. 41, 178; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/8, k. 110.

⁷³ LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 801, 1028, 1075; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/6, k. 104, 163, 319; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/8, k. 11, 148, 174, 176, 190-191, 312-313; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/9, k. 19, 35, 54; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/9, k. 14.

⁷⁴ LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 760; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/8, k. 241; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/9, k. 59, 90, 106.

⁷⁵ LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 691, 772, 887, 1304.

⁷⁶ LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 15, 61, 134, 141, 514, 845, 881, 904, 941, 1181, 1189; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/3, k. 87.

d'anecdotes modernes et anciennes, françaises et étrangères (Paris 1929) autorstwa Victora Fournela⁷⁷ oraz *Meyers Blitz-Lexikon: die Schnellauskunft für jedermann in Wort und Bild* (Leipzig 1932), stanowiący przydatne kompendium wiedzy z różnych dziedzin⁷⁸.

W zbiorach J. Teodorowicza znalazły się także wydania poświęcone Polonii na świecie, zwłaszcza w Stanach Zjednoczonych i Italii, oraz książka Jana Bystronia *Polacy w Ziemi Świętej, Syrii i Egipcie 1147-1914* (Kraków 1930)⁷⁹.

W księżnicy hierarchy reprezentowane były także publikacje z nauk przyrodniczych i zoologii. Warto przede wszystkim wymienić dziesięciotomowe monumentalne wydawnictwo niemieckiego zoologa Alfreda Edmunda Brehma *Brehms Tierleben: allgemeine Kunde des Tierreichs. Gesamt-Register zu Brehms Tierleben* (Leipzig 1900), książki autorstwa weterynarzy i botaników, m.in. Wilhelma Dieckerhoffa i Alberta Bernharda Franka, czy poradnik dotyczący hodowli drobiu⁸⁰.

W księgozbiornie znajdowały się również publikacje z medycyny, geometrii wykresnej, podręczniki do nauki fizyki i chemii, rachunkowości czy handlu⁸¹.

Losy księgozbioru w czasie II wojny światowej

Po zgonie abp. J. Teodorowicza (4 grudnia 1938) księgozbiór pozostał w pałacu arcybiskupim. Testament sporządzony przez hierarchę nie zawiera żadnych informacji o bibliotece i rękopisach ormiańskich, wymienia tylko osobistą spuściznę arcybiskupa, którą powierzył opiece ks. Leona Isakowicza⁸². Przepuszczalnie do wybuchu II wojny światowej nic w tej materii nie uległo zmianie, gdyż proces nominacji następcy arcybiskupa przeciągał się i nie było nowego gospodarza w archidiecezji. Sytuacja zmieniła się diametralnie po wybuchu II wojny światowej i zajęciu Lwowa przez wojska sowieckie. We wrześniu 1939 roku pałac arcybiskupów ormiańskich został bezprawnie zajęty przez żołnierzy sowieckich⁸³. Według relacji ks. Franciszka Jakubowicza, ówczesnego wikariusza katedry ormiańskiej, biblioteka arcybiskupa i biblioteka kapituły katedralnej zostały przejęte przez okupanta i zaplombowane. Następnie, chcąc zapewne zwiększyć powierzchnię użytkową mieszkania, część zbiorów Sowietci umieścili czasowo na wieży katedralnej. Stamtąd zrzucali książki na podwórze i częściowo palili na placu katedralnym,

⁷⁷ LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 427, 1306; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/2, k. 233; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/8, k. 257-258.

⁷⁸ LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 817.

⁷⁹ LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 155, 735; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/5, k. 90.

⁸⁰ LNNBUL, f. 9, sp. 3063, k. 122; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/3, k. 114; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/8, k. 167.

⁸¹ LNNBUL, f. 9, sp. 3079/7, k. 72; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/8, k. 141, 163, 165, 311; LNNBUL, f. 9, sp. 3079/9, k. 99.

⁸² AFKiDOP, t. 114, sygn. 2094/171 [5], Uchwała Sądu Grodzkiego we Lwowie w sprawie spadku po abp. J. Teodorowiczu, Lwów 16 marca 1939 r., k. 39.

⁸³ *Le Saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les pays Baltes: 1939-1945*, Première partie: 1939-1941, éd. par P. Blet [et al.], Città del Vaticano 1967, s. 441-442.

niektóre zaś darli, przeznaczając na papier higieniczny⁸⁴. Nie ulega wątpliwości, że część zbiorów bibliotecznych została celowo zniszczona oraz rozkradziona⁸⁵.

Dnia 13 lutego 1940 roku Lwowska Filia Biblioteki Akademii Nauk Ukrainiejskiej Socjalistycznej Sowieckiej Republiki (dalej: LFBAN USSR) upoważniła oddział koncentracji do przejmowania prywatnych bibliotek i archiwów⁸⁶. Oznaczało to, że pozostawione bez opieki zbiory biblioteczne bądź znajdujące się w nieruchomościach zajmowanych przez Sowieców podlegały konfiskacie. W sierpniu 1940 roku ocalała część księgozbioru abp. J. Teodorowicza, liczącą kilkanaście tysięcy woluminów, przejęła LFBAN USSR⁸⁷. Transport książek odbył się w kilku etapach pod nadzorem Wołodymyra Kotowicza, Ukrainca zatrudnionego w oddziale koncentracji. W dniu 15 sierpnia 1940 roku przywieziono trzy wozy książek, których liczbę oszacowano na ok. 5000 tomów. Akcję kontynuowano w kolejnych dniach: 16 sierpnia transport trwał od godziny 5.30 do 10.00, z kolei 17 sierpnia przewieziono dwa samochody książek, 18 sierpnia również dwa samochody, a 20 sierpnia kontynuowano transport, nie odnotowano jednak szczegółów i szacunkowych danych odnośnie do transportu⁸⁸. W sprawozdaniu z działalności biblioteki za sierpień 1940 roku oddział koncentracji informował, że z pałacu arcybiskupów ormiańskich przywieziono 12 wozów książek⁸⁹. Dokument z 5 września 1940 roku podaje bardziej precyzyjne dane dotyczące liczby i rodzaju przejętego księgozbioru. Było to 18 000 tomów, w tym starodruki, literatura ormiańska, teologiczna, z zakresu nauk społecznych oraz rękopisy⁹⁰. Dokument podsumowujący pracę biblioteki za 1940 rok podaje większą liczbę – 20 000 tomów, w tym sporo starodruków oraz literatury ormiańskiej o tematyce religijnej⁹¹.

W czasie okupacji niemieckiej Lwowa w latach 1941-1944 przejęte wcześniej przez Sowieców prywatne księgozbiory pracownicy dawnego Ossolineum przy-

⁸⁴ Biblioteka Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Oddział Zbiorów Specjalnych, rps 1946/III-1, List Wandy Wróblekiej Składzień do prof. Eugeniusza Słuszkiewicza, Tamów 6 października 1968 r., bez pag.

⁸⁵ *Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy imeni V. Stefanyka: peremishchennia i vtraty fondiv*, t. 1, 1939-1945: zbirnyk dokumentiv i materialiv, nauk. red. G. Svarnyk, Lviv 2010, s. 177.

⁸⁶ T. Krzyżowski, *Źródła archiwalne do dziejów Kościoła ormiańskokatolickiego we współczesnych zbiorach lwowskich archiwów, bibliotek i muzeów*, „Lehahayer. Czasopismo Poświęcone Dziejom Ormian Polskich”, 3 (2015) s. 100.

⁸⁷ Taką nazwę nadali urzędnicy sowieccy Zakładowi Narodowemu im. Ossolińskich po włączeniu do Lwowa w 1939 roku. Obecnie biblioteka funkcjonuje pod nazwą Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. Wasyla Stefanyka. *Lvivska natsionalna naukova biblioteka*, t. 1, s. XX; M. Matwijów, *Zakład Narodowy imienia Ossolińskich w latach 1939-1946*, Wrocław 2003, s. 90.

⁸⁸ *Lvivska natsionalna naukova biblioteka*, t. 1, s. 131.

⁸⁹ Tamże, s. 85.

⁹⁰ Warto dodać, że spośród wymienionych w powyższym wykazie 53 bibliotek państwowych, kościelnych i prywatnych zbiory przejęte z biblioteki J. Teodorowicza były drugie w kolejności co do rozmiaru. Z biblioteki seminarium duchownego obrządku łacińskiego przejęto ponad 30 000 tomów literatury teologicznej. W przypadku pozostałych bibliotek było to zazwyczaj od kilkuset do kilku tysięcy woluminów. Tamże, s. 88-90.

⁹¹ Tamże, s. 110.

gotowywali do zwrotu prawowitym właścicielom. Wówczas dyrektor biblioteki Mieczysław Gębarowicz podjął, zwyciężone sukcesem, starania u ks. Dionizego Kajetanowicza, ówczesnego rządcy archidiecezji ormiańskiej, o pozostawienie rękopisów i książek J. Teodorowicza w bibliotece na zasadzie depozytu⁹². W okresie okupacji niemieckiej wiele dzieł pozyskanych podczas koncentracji skatalogowano. Zinventaryzowano również księgozbiór J. Teodorowicza, ale nie posiadamy danych w jakim stopniu⁹³. Raport z końca 1949 roku z działalności Lwowskiej Biblioteki Akademii Nauk URSS zawiera informacje o bibliotece arcybiskupa, ale nie precyzuje, ile *de facto* dzieł pochodzących z jego księgozbioru zostało skatalogowanych⁹⁴.

Okres powojenny

Po wcieleniu Kresów Południowo-Wschodnich II Rzeczypospolitej do Związku Sowieckiego w 1944 roku ekspatriowani w granice powojennej Polski Polacy i Ormianie zabierali ze sobą cenne pamiątki kultury. W ten sposób za pośrednictwem lwowskich dominikanów w 1946 roku przewieziono do Wrocławia starodruki oraz rękopisy ze zbiorów abp. J. Teodorowicza⁹⁵, a być może także inne druki pochodzące z jego biblioteki. Wobec powyższych wypadków odtworzenie dokładnych losów omawianych zbiorów bibliotecznych jest praktycznie niemożliwe.

W 1945 roku Zakład Narodowy im. Ossolińskich otrzymał nową siedzibę we Wrocławiu. Nie dało się jednak przetransportować całości jego zbiorów. Znacząca ich część pozostała we Lwowie, w Lwowskiej Bibliotece Akademii Nauk URSS. W dniu 18 lipca 1946 roku władze tej instytucji przekazały Zakładowi Narodowemu im. Ossolińskich we Wrocławiu tzw. dar, zawierający książki i rękopisy stanowiące zaledwie 27% przedwojennych zbiorów biblioteki, a wśród nich m.in. książki z biblioteki J. Teodorowicza⁹⁶.

Trudno obecnie prześledzić kierunki rozchodzenia się omawianych zbiorów bibliotecznych. Kilkadziesiąt pozycji udało się zlokalizować na podstawie znaków własnościowych w Lwowskiej Narodowej Naukowej Bibliotece im. Wasyla Stefanyka we Lwowie, przeważnie wydane na zachodzie Europy publikacje o tematyce teologicznej. Kilka pozycji z biblioteki J. Teodorowicza znalazło się po II wojnie w Muzeum Historii Religii we Lwowie⁹⁷. Kilkadziesiąt książek jest aktualnie przechowywanych w Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie.

⁹² Matwijów, *Zakład Narodowy imienia Ossolińskich*, s. 121; Krzyżowski, *Źródła archiwalne do dziejów Kościoła ormiańskokatolickiego*, s. 101.

⁹³ Matwijów, *Zakład Narodowy imienia Ossolińskich*, s. 175; *Lvivska natsionalna naukova biblioteka*, t. 1, s. 410.

⁹⁴ *Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy imeni V. Stefanyka: peremishchennia i vraty fondiv*, t. 2: 1946 – berezen 1953: zbirnyk dokumentiv i materialiv, nauk. red. G. Svarnyk, Lviv 2019, s. 213.

⁹⁵ M. Matwijów, *Walka o lwowskie dobra kultury w latach 1945-1948*, Wrocław 1996, s. 131; Krzyżowski, *Źródła archiwalne do dziejów Kościoła ormiańskokatolickiego*, s. 101.

⁹⁶ Matwijów, *Zakład Narodowy imienia Ossolińskich*, s. 301.

⁹⁷ I. Haiuk, *Iliustrowana entsyklopediia virmenskoj kultury v Ukraini z katalohizovanim dodatkom pereliku pamiatok virmenskoj kultury v muzeiakh ta zapovidnykakh*, t. 1, Lviv 2012, s. 772.

Są to przeważnie wydania z drugiej połowy XIX i początku XX wieku. Dominuje tematyka religijna, dzieje Kościoła katolickiego, kaznodziejstwo i problematyka społeczna. W kilku książkach zachowały się dedykacje dla arcybiskupa od różnych osób, m.in. od opata mechtarystów wiedeńskich Mesropa Haboziana, mechtarysty z Wiednia Minasa Nurikhana, autora pracy o Ormianach w Stanisławowie Czesława Chowańca, historyka Kazimierza Krotoskiego, ks. prof. Stanisława Trzeciaka, Ormianina Antoniego de Abgaro Zachariasiewicza⁹⁸.

Dane liczbowe

Trudno odpowiedzieć dziś na pytanie o wielkość omawianego księgozbioru. Dane sprzed II wojny światowej są nader skąpe, bo tylko C. Lechicki w 1928 roku wzmiankuje o bibliotece arcybiskupa i szacuje ją na 12 000 pozycji⁹⁹. Pozostałe informacje pochodzą z okresu II wojny światowej i nie są precyzyjne. Ograniczają się bowiem do podania szacunkowej liczby książek przetransportowanych z pałacu arcybiskupiego do LFBAN USSR. Nikt wówczas nie sporządził spisów zdawczo-odbiorczych i nie prowadził dokładnych statystyk. Nie mamy też pewności, czy transportowane książki pochodziły wyłącznie z kolekcji abp. J. Teodorowicza, czy znajdowały się wśród nich woluminy ze zbiorów kapitulnych bądź należące do innych kapłanów mieszkających przy katedrze ormiańskiej. Taki scenariusz wydaje się możliwy, biorąc pod uwagę perturbacje dotyczące zbiorów spowodowane przez Sowieców na początku wojny.

Dokument charakteryzujący przemieszczenia zbiorów bibliotecznych we Lwowie podczas II wojny światowej podaje liczbę 16 500 woluminów¹⁰⁰. Janina Kelles-Krauz, która w czasie wojny kierowała oddziałem opracowania i katalogów, szacowała zbiory J. Teodorowicza na ok. 15 000 tomów¹⁰¹. Z kolei memoriał pióra Franciszka Pajączkowskiego w sprawie Zakładu Narodowego im. Ossolińskich z 1947 roku wymienia 13 000 tomów¹⁰². Podsumowując, dane liczbowe podawane przez pracowników dawnego Ossolineum oscylują w granicach od 13 000 do 20 000 woluminów. Z uwagi na brak możliwości ich weryfikacji i uściślenia oraz fakt, że przejmowane przez LFBAN USSR w 1940 roku zbiory uległy uprzednio dekompletacji, podanie dokładnej liczby druków z biblioteki abp. J. Teodorowicza jest obecnie niemożliwe, choć nie ulega wątpliwości, że biblioteka liczyła kilkanaście tysięcy publikacji.

Podsumowanie

Biblioteka abp. J. Teodorowicza była imponująca nie tylko pod względem liczby dzieł, ale także ich różnorodności. Arcybiskup zgromadził księgozbiór specjalistyczny z szeroko pojętej humanistyki, ze szczególnym uwzględnieniem nauk teologicznych, z bogato reprezentowaną teologią duchowości oraz dziełami pisarzy chrześcijańskich. Interesującą kolekcję stanowiły tłumaczenia oraz kry-

⁹⁸ Ustalono na podstawie kwerendy w zbiorach Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich.

⁹⁹ C. Lechicki, *Kościół ormiański w Polsce. (Zarys historyczny)*, Lwów 1928, s. 158.

¹⁰⁰ *Lvivska natsionalna naukova biblioteka*, t. 1, s. 393.

¹⁰¹ Tamże, s. 407.

¹⁰² Matwijów, *Walka o lwowskie dobra kultury*, s. 301.

tyczne opracowania ksiąg Pisma Świętego autorów katolickich, protestanckich, prawosławnych i rabinów. Szeroka i różnorodna baza źródłowa umożliwiała badania z biblistyki z wielu perspektyw, gdyż ich autorzy reprezentowali różne szkoły oraz wyznania. Pokażny zbiór stanowiły wydawnictwa dotyczące Jezusa Chrystusa. Hierarcha wykorzystywał fachową literaturę z tej tematyki do badań nad osobą i życiem Zbawiciela. Ich pokłosiem są trzy tomy serii z zaplanowanych pierwotnie dziesięciu¹⁰³.

W latach 20 i 30. XX wieku bibliotekę J. Teodorowicza zasiłiły liczne wydawnictwa związane z mistyczką Teresa Neumann z Konnersreuth. Hierarcha był mocno zaangażowany w propagowanie wiarygodności objawień wizjonerki i napisał książkę na jej temat¹⁰⁴. W związku z tym śledził i kupował na bieżąco wydawnictwa jej poświęcone oraz opracowania dotyczące zjawisk mistycznych.

Podkreślić należy więc wymiar praktyczny zgromadzonych zbiorów bibliotecznych jako warsztatu pracy pisarskiej i duszpasterskiej. Od pierwszych lat kapłaństwa J. Teodorowicz okazał się płodnym pisarzem i publicystą zabierającym głos w aktualnych sprawach religijnych, społecznych i wychowawczych. Słuchaczy przyciągały jego kazania, a cechy stylu wypowiedzi świadczą o sporym odczytaniu w literaturze pięknej. Ze swojego księgozbioru J. Teodorowicz korzystał podczas przygotowywania wystąpień, listów pasterskich czy prac teologicznych. Dostęp do literatury zagranicznej ułatwiała mu biegła znajomość łaciny, języka niemieckiego i francuskiego¹⁰⁵. Drugi wymiar obok nauki i rozwoju intelektualnego to rozwój duchowy, któremu służyła częsta lektura dzieł z ascetyki i mistyki oraz żywotów świętych.

Językami dominującymi w księgozbiornie oprócz polskiego były francuski i niemiecki. Wiele publikacji, zwłaszcza edycji XIX-wiecznych, drukowano po łacinie. Zdarzały się też publikacje w języku włoskim i angielskim. Podczas analizy katalogu bibliotecznego odnotowano niewielką liczbę wydań w języku ukraińskim i ormiańskim (księgi liturgiczne) oraz jeden egzemplarz w języku hiszpańskim.

Arcybiskup udostępniał swój księgozbiór osobom zainteresowanym. Jedną z nich był ks. prof. Piotr Stach, biblista z Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie, mieszkający przy ul. Ormiańskiej, który wspominał, że często korzystał z prywatnej biblioteki J. Teodorowicza, dobrze wyposażonej i zasobnej w najnowsze wydawnictwa z biblistyki¹⁰⁶.

Temat zbiorów bibliotecznych J. Teodorowicza pozostaje w zasadzie otwarty ze względu na możliwość zarówno uzyskania nowych danych z zakresu jego kształtowania, jak i odnalezienia fragmentów księgozbioru w różnych instytucjach w Polsce i na Ukrainie.

¹⁰³ J. Teodorowicz, *Od Betlejem do Nazaretu*, Poznań 1932; tenże, *Od Jahwy do Mesjasza*, Poznań 1936; tenże, *Herold Chrystusa na ile epoki*, Poznań 1937.

¹⁰⁴ J. Teodorowicz, *Zjawiska mistyczne i ich tłumaczenia (Konnersreuth)*, Poznań 1933; tenże, *Konnersreuth im Lichte der Mystik und Psychologie*, Salzburg 1936; tenże, *Mystical Phenomena in the Life of Theresa Neumann*, tłum. R. Kraus, London 1940.

¹⁰⁵ Bibliografia opublikowanych prac J. Teodorowicza zob. L. Grzebień, *Teodorowicz Józef Teofil*, w: *Słownik polskich teologów katolickich 1918-1981*, t. 7, red. L. Grzebień, Warszawa 1983, s. 307-311.

¹⁰⁶ *Wspomnienia ks. Prof. Piotra Stacha*, [oprac. J. Trela], Ujanowice [2006] s. 207.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Abpa Eugeniusza Baziaka w Krakowie
Akta personalne księży, t. 29, Teodorowicz Józef.

Archiwum Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie (AFKiDOP)
Spuścizna Abp. Józefa Teodorowicza. Korespondencja: t. 114, t. 132, t. 133, t. 135, t. 140.

Archiwum Prowincji Franciszkanów-Reformatów w Krakowie
bez sygn., Relacje na temat ks. Dionizego Kajetanowicza zebrane przez o. Modesta Pa-
siecznika OFM.

Biblioteka Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Oddział Zbiorów Specjalnych
rps 1946/III-1, Spuścizna prof. Eugeniusza Słuszkiewicza.

Centralne Państwowe Historyczne Archiwum Ukrainy we Lwowie
fond 475, opis 1, Ormiański Konsystorz Metropolitalny.
sprawa 52, Osobowa sprawa metropolity Teodorowicza J[ózefa]; 1882-1937.
sprawa 317, Korespondencja z lwowskimi wydawnictwami w sprawie prenumeraty cza-
sopism; 1903-1933.

Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. Wasyla Stefanyka. Oddział Ręko-
pisów (LNNBUL)

fond 9, sprawa 1613, [Józef] Teodorowicz. Materiały [z] osobistego archiwum.

fond 9, sprawa 3063, Katalog biblioteki arcybiskupa Józefa Teodorowicza.

fond 9, sprawa 3079/1, Katalog biblioteki arcybiskupa Józefa Teodorowicza.

fond 9, sprawa 3079/2, Katalog biblioteki arcybiskupa Józefa Teodorowicza.

fond 9, sprawa 3079/3, Katalog biblioteki arcybiskupa Józefa Teodorowicza.

fond 9, sprawa 3079/4, Katalog biblioteki arcybiskupa Józefa Teodorowicza.

fond 9, sprawa 3079/5, Katalog biblioteki arcybiskupa Józefa Teodorowicza.

fond 9, sprawa 3079/6, Katalog biblioteki arcybiskupa Józefa Teodorowicza.

fond 9, sprawa 3079/7, Katalog biblioteki arcybiskupa Józefa Teodorowicza.

fond 9, sprawa 3079/8, Katalog biblioteki arcybiskupa Józefa Teodorowicza.

fond 9, sprawa 3079/9, Katalog biblioteki arcybiskupa Józefa Teodorowicza.

Źródła drukowane

Le Saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les pays Baltes: 1939-1945,
Première partie: 1939-1941, éd. par P. Blet [et al.], Città del Vaticano 1967.

*Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy imeni V. Stefanyka: peremishchennia
i vtraty fondiv*, t. 1, 1939-1945: *zbirnyk dokumentiv i materialiv*, nauk. red. G. Svar-
nyk, Lviv 2010.

*Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy imeni V. Stefanyka: peremishchennia
i vtraty fondiv*, t. 2, 1946 – berezen 1953: *zbirnyk dokumentiv i materialiv*, nauk. red.
G. Svarnyk, Lviv 2019.

Teodorowicz Józef, *Herold Chrystusa na tle epoki*, Poznań 1937.

Teodorowicz Józef, *Konnersreuth im Lichte der Mystik und Psychologie*, Salzburg 1936.

Teodorowicz Józef, *Mystical Phenomena in the Life of Theresa Neumann*, London 1940.
Teodorowicz Józef, *Od Betlejem do Nazaretu*, Poznań 1932.
Teodorowicz Józef, *Od Jahwy do Mesjasza*, Poznań 1936.
Teodorowicz Józef, *Zjawiska mistyczne i ich tłumaczenia (Konnersreuth)*, Poznań 1933.
Wspomnienia ks. Prof. Piotra Stacha, [oprac. J. Trela], Ujanowice [2006].

Opracowania

Biblioteki na wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej. Informator, oprac. U. Paszkiewicz [et al.], Poznań 1998.

Dzoban Oleksandr, *Biblioteka mitropolita Andreja Szeptickogo u Lvovi*, „Zapiski Lvivskoj naukovej biblioteki im. V. Stefanyka”, 9/10 (2002) s. 141-151.

Grzebień Ludwik, *Teodorowicz Józef Teofil*, w: *Słownik polskich teologów katolickich 1918-1981*, t. 7, red. L. Grzebień, Warszawa 1983, s. 307-311.

Haiuk Iryna, *Iliustrowana entsyklopediia virmenskoi kultury v Ukraini z katalogizovanym dodatkom pereliku pamiatok virmenskoi kultury v muzeiakh ta zapovidnykakh*, t. 1, Lviv 2012.

Król-Mazur Renata, *Teodorowicz Józef Teofil*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 53, red. A. Romanowski, Warszawa-Kraków 2020, s. 162-171.

Krzyżowski Tomasz, *Archidiecezja lwowska obrządku ormiańskokatolickiego w latach 1902-1938*, Kraków 2020.

Krzyżowski Tomasz, *Starodruki z kolekcji arcybiskupa Józefa Teodorowicza* [w druku].

Krzyżowski Tomasz, *Źródła archiwalne do dziejów Kościoła ormiańskokatolickiego we współczesnych zbiorach lwowskich archiwów, bibliotek i muzeów*, „Lehahayer. Czasopismo Poświęcone Dziejom Ormian Polskich”, 3 (2015) s. 95-114.

Lechicki Czesław, *Kościół ormiański w Polsce. (Zarys historyczny)*, Lwów 1928.

Mańkowski Tadeusz, *Lwowskie ormiańskie starodruki*, w: *Biblioteki Lwowa XVI-XVII stulecia*, Lwów 1940 [mps w Archiwum Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki Ukrainy im. Wasyla Stefanyka we Lwowie] opis 1, sprawa 2b.

Matwijów Maciej, *Walka o lwowskie dobra kultury w latach 1945-1948*, Wrocław 1996.

Matwijów Maciej, *Zakład Narodowy imienia Ossolińskich w latach 1939-1946*, Wrocław 2003.

Paszkiewicz Urszula, *Catalogus catalogorum*, t. 1, *Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej od XVI wieku do 1939 roku. Spis scalony, poprawiony i uzupełniony*, Warszawa 2015.

BIBLIOTEKA ARCYBISKUPA ORMIAŃSKIEGO JÓZEFA TEODOROWICZA: JEJ LOSY W CZASIE II WOJNY ŚWIATOWEJ I W LATACH POWOJENNYCH

Streszczenie

Arcybiskup Józef Teodorowicz (1864-1938), ordynariusz archidiecezji ormiańskiej we Lwowie, był cenionym kaznodzieją, autorem prac teologicznych i patriotą aktywnym na wielu płaszczyznach życia religijnego i społecznego w Polsce. Hierarcha zgromadził imponującą prywatną bibliotekę, liczącą kilkanaście tysięcy woluminów w języku polskim, łacińskim, niemieckim, francuskim i innych. Niezwykle cenna była kolekcja starodruków, w tym rzadkie wydawnictwa i rękopisy w języku ormiańskim. Księgozbiór stanowił dla ambitnego kapłana, kaznodziei i pisarza, a później arcybiskupa warsztat pracy pisarskiej oraz kształtował jego poglądy na tematy społeczno-polityczne. Arcybiskup sukcesywnie powiększał i uzupełniał bibliotekę przez całe życie, śledząc na bieżąco rynek księgarski i antykwaryczny zarówno w Polsce, jak i za granicą. Tematyka księgozbioru była zróżnicowana. Największą grupę stanowiły wydawnictwa religijne, przede wszystkim reprezentujące różne gałęzie teologii: biblistykę, teologię duchowości, teologię dogmatyczną, moralną, liturgikę, apologetykę, a także prawo kanoniczne. Kilkaset dzieł poświęconych było życiu Jezusa Chrystusa, mariologii i hagiografii. Co ciekawe, wśród autorów dzieł teologicznych (przeważnie komentarzy biblijnych) znajdowali się przedstawiciele różnych odłamów protestantyzmu, prawosławni oraz rabini. W bibliotece J. Teodorowicza znajdowało się również wiele wydawnictw z literatury pięknej zarówno autorów polskich, jak i zagranicznych, a także rozpraw filozoficznych, opracowań z historii Kościoła i historii powszechnej, politologii, kultury, historii sztuki. Na księgozbiór składało się również wiele prac poświęconych psychologii oraz wychowaniu i formacji młodzieży. W okresie II wojny światowej biblioteka abp. J. Teodorowicza uległa zdekompletowaniu i rozproszeniu. Część zbiorów zniszczyli żołnierze sowieccy zakwaterowani w pałacu arcybiskupim we Lwowie, a ocalałe książki zdeponowano w 1940 roku w Lwowskiej Filii Biblioteki Akademii Nauk Ukrainińskiej Socjalistycznej Sowieckiej Republiki (dawny Zakład Narodowy im. Ossolińskich). Fragmenty zachowanego księgozbioru znajdują się aktualnie w kilku instytucjach na Ukrainie i w Polsce.

Słowa kluczowe: Józef Teodorowicz; Ormianie; biblioteki; Kościół ormiański; Lwów

RAFAŁ ŁATKA* – WARSZAWA
KS. JÓZEF WOŁCZAŃSKI** – KRAKÓW

**„POSTAWA NASZA MUSI BYĆ JASNA I CZYTELNA DLA NARODU”.
BISKUP IGNACY TOKARCZUK
JAKO CZŁONEK EPISKOPATU POLSKI W OKRESIE
PRYMASOSTWA KARD. STEFANA WYSZYŃSKIEGO (1965-1981)**

**‘OUR ATTITUDE MUST BE SOUND AND CLEAR TO THE NATION.’
BISHOP IGNACY TOKARCZUK
AS A MEMBER OF THE POLISH EPISCOPATE
DURING THE PRIMACY
OF CARDINAL STEFAN WYSZYŃSKI (1965–1981)**

Abstract

The article presents a comprehensive outlook on the role of Bishop Ignacy Tokarczuk in the Episcopate of Poland during the Primacy of Cardinal Stefan Wyszyński. Chronologically, it covers the period from the hierarch’s appointment as Ordinary of Przemyśl (in 1965) until the Primate’s death (in May 1981). The analysis is based on a number of archival sources, primarily from church collections. Of key importance in this regard were materials from the holdings of the Warsaw Archdiocesan Archives, fond: Secretariat of the Primate of Poland, and from the diaries of Bishop I. Tokarczuk (located in the collection of Rev. Prof. Józef Wołczanski) and Cardinal S. Wyszyński (from the Gniezno Archdiocesan Archives). The text takes a closer look, among other things, at the activity of the Ordinary of Przemyśl in the specialized commissions of the

* Rafał Łatka – dr hab. historii, prof. UKSW, Instytut Historii, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

e-mail: r.latka@uksw.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0003-2650-4031>

** Ks. Józef Wołczanski – prof. nauk humanistycznych, Instytut Historii, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

e-mail: jwolczan@wp.pl

<https://orcid.org/0000-0001-6210-1411>

Episcopate, with particular emphasis on the General Commission / Council; the influence of Bishop I. Tokarczuk on strategic decisions made by the conference of Polish bishops; the hierarch's anti-communist stance – unique among the Polish Episcopate; his approach to the dialogue conducted by the authorities of the People's Republic of Poland with the Holy See in 1971–1978; the bishop's attitude toward the Pre-August Opposition and the Solidarity movement. The article proves that Bishop I. Tokarczuk played an important role in the Episcopate of Poland during the Primacy of S. Wyszyński's, as evidenced not only by his constant presence in the General Commission/Council, but also by the fact that his voice was respected by all the bishops headed by the Primate of the Millennium. The authors share a hope that the information contained therein regarding the role of the Ordinary of Przemyśl in the work of the Polish Episcopate in 1965–1981 will be an important element of the future biography of the hierarch, which still awaits its potential insightful author.

Keywords: Ignacy Tokarczuk; Diocese of Przemyśl; Stefan Wyszyński; Primate of the Millennium; Polish Episcopate

Translated by Marek Robak-Sobolewski

Nie wolno nam iść na minimalizm.
Ulgowa taryfa jest nie do przyjęcia w chrześcijaństwie.
Religia musi wymagać, wymaga wyrzeczeń dla wyższych wartości¹
Wypowiedź bp. I. Tokarczuka z 30 III 1971 r.

Wprowadzenie

Arcybiskup Ignacy Tokarczuk był bez wątpienia w Episkopacie Polski osobą wyjątkową zarówno ze względu na swoje poglądy, jak i sposób podejścia do rzeczywistości społeczno-politycznej PRL. Trafne wydaje się w związku z tym określenie „radykalny antykomunista”, którym to określali go tak inni polscy biskupi, jak i władze państwowe. Na temat działalności ordynariusza przemyskiego w okresie Polski Ludowej istnieje już dość obfita i różnorodna literatura (brak jednak ciągle jego pełnej biografii), choć niewątpliwie widać w niej wyraźny przechyl w kierunku prac dotyczących jego aktywności w sferze społeczno-politycznej². Brakuje

¹ Archiwum Archidiecezjalne Warszawskie (dalej: AAW), Sekretariat Prymasa Polski (dalej: SPP) 04/26, Rada Główna Episkopatu Polski 1971, k. 46, Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski, Warszawa 30 III 1971.

² I. Tokarczuk, *Wytrwać i zwyciężyć*, Paryż 1988; *Księga jubileuszowa 25 lat pasterskiego posługiwania ks. Biskupa Ignacego Tokarczuka*, red. J.F. Adamski, M. Rudnicka, Brzozów-Stalowa Wola 1991; J. Bar, A. Szal, *Nowe kościoły diecezji przemyskiej w jej dawnych granicach powstałe w latach 1966-1992*, Przemyśl 1993; I. Tokarczuk, *W starciu z totalitaryzmem. Rozmowy przeprowadził T. Fredro-Boniecki*, Paryż 1994; A. Szypuła, *Historia nowych kościołów w Diecezji Przemyskiej 1966-1993*, t. 1-4, Rzeszów 1997-1998; I. Tokarczuk, *Kazania pod specjalnym nadzorem*, oprac. L. Żbikowska, Marki-Struga 1998; tenże, *Z przemyskiej „twierdzy”*, t. 1-2, oprac. L. Żbikowska, Marki 1999; J. Żaryn, *Bp Ignacy Tokarczuk*, w: *Opozycja w PRL. Słownik biograficzny 1956-1989*, t. 2, Warszawa 2002, s. 337-339; *Arcybiskup Ignacy Tokarczuk w oczach społeczeństwa*, red. J. Zimny,

w dalszym ciągu analiz poświęconych aktywności wewnętrzkościelnej hierarchii, a szczególnie roli w Episkopacie Polski³. Niniejszy artykuł ma za zadanie wypełnić wspomnianą lukę i przedstawić aktywność bp. I. Tokarczuka w Episkopacie Polski w okresie komunistycznej dyktatury. Kluczowa była szczególnie jego rola w Komisji/Radzie Głównej Episkopatu⁴. Ordynariusz przemyski zasiadał w niej nieprzerwanie od 1967 roku, a Konferencja Plenarna kilkakrotnie przedłużała jego mandat (zdecydowaną większością głosów). Już samo to pokazuje, że był postacią powszechnie cenioną przez ogół biskupów⁵.

Poniższy tekst składa się z kilku części. W pierwszej z nich omówiona została działalność bp. I. Tokarczuka w komisjach Episkopatu. Podjęto również próbę przeanalizowania wpływu ordynariusza przemyskiego na strategiczne decyzje podejmowane przez Episkopat Polski. W drugiej części artykułu nakreślono podejście hierarchii do walki o prawa Kościoła i społeczeństwa w latach 1966-1970

Sandomierz 2003; „Studia Rzeszowskie” 2003, t. 10; S. Bober, *Persona non grata. Biskup Ignacy Tokarczuk i władze PRL*, Lublin 2005; A. Garbarz, *Działalność duszpastersko-społeczna arcybiskupa Ignacego Tokarczuka*, Rzeszów 2006; S. Bober, *Krytyka PRL w kazaniach biskupa Ignacego Tokarczuka*, „Dzieje Najnowsze”, (2006) nr 1, s. 123-140; P. Chmielowiec, M. Krzysztofiński, *Abp Ignacy Tokarczuk. Trzeba oprzeć wszystko na prawdzie*, w: *Nigdy przeciw Bogu. Komunistyczna bezpieka wobec biskupów polskich*, red. J. Marecki, F. Musiał, Kraków 2007, s. 417-622; P. Chmielowiec, *Działania operacyjne Służby Bezpieczeństwa wobec biskupa Ignacego Tokarczuka i kurii biskupiej w Przemysłu*, w: *Aparat bezpieczeństwa wobec kurii biskupich w Polsce*, red. A. Dziurok, Warszawa 2009, s. 282-316; B. Lipian, *Wybrał Go Jezus... Ks. Arcybiskup Ignacy Tokarczuk (1918-2012)*, Jarosław 2013; *Nie można zdradzić Ewangelii. Rozmowy z abp. Ignacym Tokarczukiem*, oprac. M. Krzysztofiński, Rzeszów-Kraków 2013; I. Tokarczuk, „*Kochałem tych ludzi całym sercem i oddaniem*”. *Wspomnienia z lat 1918-1976*, oprac. J. Wołczański, Lwów 2014; J. Wołczański, *Księżda Ignacego Tokarczuka „Dziennik duchowy” z lat 1959-1965*, w: *Super omnia veritas. Księga dedykowana Księdzu Profesorowi Tadeuszowi Śliwie w 90. rocznicę urodzin i 50-lecie pracy naukowej*, red. J. Wołczański, Lwów-Kraków 2015, s. 701-731; D. Iwaneczko, *Zmierzch dekady Gierka. Polska Południowo-Wschodnia 1975-1980*, Rzeszów 2016, s. 230-264; *Non omnis moriar. Abp Ignacy Tokarczuk we wspomnieniach*, oprac. M. Krzysztofiński, Rzeszów-Lwów 2016; R. Łatka, „*Był człowiekiem dla PRL bardzo niebezpiecznym*”. *Ordynariusz przemyski abp Ignacy Tokarczuk w świetle wspomnień i relacji*, „*Glaukopis*”, (2018) nr 35, s. 305-326.

³ Jedyną analizą na ten temat jest tekst Mariusza Krzysztofińskiego *Biskup Ignacy Tokarczuk w służbie Konferencji Episkopatu Polski (1965-1981)*, w: *Kościół na drogach przeszłości*, red. J. Walkusz, M. Nabożny, Lublin 2020, s. 95-130. Wspomniany artykuł ma jednak niepełny charakter i opiera się w zasadzie tylko na omówieniu wypowiedzi ordynariusza przemyskiego wygłaszanych na forum Komisji (a od 1970 roku Rady) Głównej Episkopatu Polski. Autor nie wykorzystał protokołów posiedzeń Konferencji Plenarnych Episkopatu Polski (z zasobu Sekretariatu Prymasa Polski, znajdującego się w Archiwum Archidiecezjalnym Warszawskim), nie sięgnął do dziennika prowadzonego przez bp. Tokarczuka ani do diariusza kard. Stefana Wyszyńskiego (z zasobu Archiwum Archidiecezji Gnieźnieńskiej), nie wykorzystał także dokumentacji aparatu bezpieczeństwa PRL (szczególnie analiz Departamentu IV MSW). Z tych względów tekstu M. Krzysztofińskiego nie można traktować jako wyczerpującego to zagadnienie.

⁴ Na temat kompetencji Komisji/Rady Głównej Episkopatu Polski zob. szerzej R. Łatka, *Episkopat Polski wobec stosunków państwo-Kościół i rzeczywistości społeczno-politycznej PRL 1970-1989*, Warszawa 2019, s. 58-77.

⁵ Zob. tamże.

prezentowane przez niego na forum Episkopatu Polski. Kolejny fragment artykułu dotyczy antykomunistycznej postawy hierarchy w praktyce jego działania w latach 70. XX wieku. Była ona unikalna pośród polskich biskupów i wyróżniała mocno hierarchę w Episkopacie. Osobne rozważania poświęcono na przedstawienie stosunku bp. I. Tokarczuka do dialogu prowadzonego przez władze PRL ze Stolicą Apostolską w latach 1971-1978 oraz jego stosunku do opozycji przedsierniowej (omówiono jedynie jego podejście na forum Episkopatu Polski, gdyż jego działalność w diecezji przemyskiej ma już swoją literaturę). Kolejna część tekstu dotyczy aktywności hierarchy w 1979 roku, czyli okresu, gdy miała miejsce I pielgrzymka Jana Pawła II do ojczyzny oraz gdy władze próbowały wymusić na Episkopacie odcięcie się od bp. I. Tokarczuka. Ostatni fragment tekstu odnosi się do stosunku ordynariusza przemyskiego do rewolucji „Solidarności”.

Podstawą źródłową przeprowadzonej analizy jest dokumentacja Episkopatu Polski pochodząca z Sekretariatu Prymasa Polski, przechowywana w Archiwum Archidiecezjalnym Warszawskim, ze szczególnym uwzględnieniem protokołów z obrad Komisji/Rady Głównej Episkopatu Polski i z posiedzeń plenarnych, a także dziennik abp. I. Tokarczuka prowadzony w latach 1975-2000, będący w posiadaniu prywatnym. Ważnym uzupełnieniem wspomnianych materiałów są: zapiski *Pro memoria* prymasa Stefana Wyszyńskiego z lat 1965-1981, przechowywane w zasobach Archiwum Archidiecezji Gnieźnieńskiej; dokumentacja Służby Bezpieczeństwa MSW z Archiwum IPN; wydane drukiem wydawnictwa źródłowe zawierające wspomnienia abp. I. Tokarczuka, wywiady-rzeki z nim, relacje jego współpracowników oraz szereg opracowań dotyczących ordynariusza przemyskiego.

Działalność bp. I. Tokarczuka w komisjach specjalistycznych Episkopatu Polski

Biskup I. Tokarczuk do grona Episkopatu Polski wszedł w momencie otrzymania nominacji Stolicy Apostolskiej na ordynariusza przemyskiego. Ta nadeszła niespodziewanie 3 grudnia 1965 roku. Z polecenia kard. S. Wyszyńskiego kanonicznie objął diecezję 18 dni później⁶. Konsens kanoniczny wyraził wobec prymasa 18 grudnia, trzy dni później decyzja została oficjalnie ogłoszona⁷. Przez kolejnych 28 lat pełnił wspomnianą funkcję, wywierając wielki wpływ na działalność diecezji, którą kierował (od 1992 roku jako arcybiskup metropolita przemyski). Po raz pierwszy w posiedzeniu plenarnym Episkopatu wziął udział w dniach 9-10 lutego 1966 roku, a w imieniu ogółu biskupów powitał go kard. S. Wyszyński⁸.

⁶ Garbarz, *Działalność duszpastersko-społeczna*, s. 138-148, 435-484; *Nie można zdradzić Ewangelii*, s. 46; J. Wołczański, *Wprowadzenie*, w: Tokarczuk, „*Kochałem tych ludzi*”, s. 10. Mimo tego niespodziewanego wyróżnienia nowy biskup został dobrze przyjęty przez wiernych i duchowieństwo diecezji przemyskiej. *Relacja ks. Stanisława Marczaka*, w: *Non omnis moriar*, s. 239; S. Nabywaniec, *Sprawa obiektowa nr 1: Kościół. Kościół przemyski w świetle akt rzeszowskiej bezpieki (1944-1989)*, t. 1, Rzeszów 2011, s. 193.

⁷ Archiwum Archidiecezji Gnieźnieńskiej (dalej: AAG), S. Wyszyński, *Pro memoria 1965*, zapis z 18 XII 1965 i 21 XII 1965.

⁸ AAW, SPP 04/220, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 9-10 II 1966, k. 11, Protokół 91 Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski, Warszawa 9-10 II 1966; AAG, S. Wyszyński, *Pro memoria 1966*, zapis z 9 II 1966.

Biskup I. Tokarczuk był przez cały okres swojej posługi biskupiej w okresie PRL członkiem Komisji Duszpasterskiej/Duszpasterstwa Ogólnego Episkopatu⁹. Regularnie zabierał głos na forum plenarnym, odnosząc się do problematyki z tego zakresu¹⁰. Na jej zlecenie przygotował także specjalne opracowania, m.in. w 1971 roku vademecum zatytułowane *Najważniejsze postulatory współczesnego życia parafialnego w Polsce*¹¹ czy w 1974 roku referat *Humanizm kapitalistyczny i humanizm socjalistyczny*¹².

Dość często wypowiadał się w sprawach duszpasterstwa ludności wiejskiej, uważając się z pewnością w tym zakresie za eksperta zarówno z tytułu pochodzenia, jak i studiów socjologiczno-filozoficznych. W czasie posiedzenia plenarnego Episkopatu w kwietniu 1976 roku nakreślił sytuację panującą na wsi, zwracał uwagę na ryzyko jej wyludnienia i brak jakiegokolwiek koncepcji władz PRL w zakresie troski o gospodarkę wiejską. Zaznaczył także: „Duchowieństwo nie jest przygotowane do nowych warunków życia ludności wiejskiej. Na pracy duszpasterskiej zaważył model wiejski dawnego stylu. Na zachodzie Europy nie wypracowano dotąd modelu duszpasterstwa w miastach. Zresztą duchowieństwo jest w znacznym stopniu pochodzenia wiejskiego i to także rzutuje na sposób jego pracy”¹³.

W czasie obrad Rady Głównej i Konferencji Plenarnych Episkopatu proponował także rozmaite rozwiązania mające na celu poprawę działania Komisji. Przykładowo w czasie posiedzenia Rady Głównej 25 stycznia 1973 roku wskazywał, iż powinien zostać precyzyjnie przygotowany regulamin tego gremium, z dokładnym wskazaniem obowiązków diecezjalnych referentów duszpasterstwa ogólnego i zadań kurii biskupiej oraz nakreśleniem ram działalności (jak daleko Komisja może iść w proponowaniu i wdrażaniu konkretnych rozwiązań w oparciu o polecenia władzy kościelnej)¹⁴. Przedstawiał także raporty dotyczące różnych zagadnień duszpasterskich w swojej diecezji; przykładowo w czasie obrad Rady Głównej w czerwcu 1974 roku zaprezentował analizę sytuacji ekumenicznej, ze szczególnym uwzględnieniem dialogu z prawosławnymi¹⁵.

⁹ Członkiem tej Komisji został decyzją Konferencji Plenarnej z 23 marca 1966 roku (AAW, SPP 04/221, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 23 III 1966, k. 23, Protokół 92 Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski, Warszawa 23 III 1966).

¹⁰ Przykładowo uczestniczył w dyskusji o ateizacji w 1967 roku (AAW, SPP 04/234, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 23-24 XI 1967, k. 39, Protokół 105 Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski, Warszawa 22-23 XI 1967) i w 1971 roku (AAG, S. Wyszynski, *Pro memoria 1971*, zapis z 31 III 1971); w dyskusji o możliwości odprawiania Mszy św. w sobotę jako niedzielnej w wyjątkowych sytuacjach (AAG, S. Wyszynski, *Pro memoria 1971*, zapis z 27 I 1971).

¹¹ AAW, SPP, 04/252, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 27-28 I 1971, k. 61-62, Protokół 123 Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski, Warszawa 27-28 I 1971.

¹² AAW, SPP, 04/272, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 19-20 VI 1974, k. 38, Protokół 143 Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski, Warszawa 19-20 VI 1974.

¹³ AAW, SPP, 04/281, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 28-29 IV 1976, k. 40, Protokół 152 Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski, Warszawa 28-29 IV 1976.

¹⁴ AAW, SPP, 04/28, Rada Główna Episkopatu Polski 1973, k. 13, Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski, Warszawa 23 I 1973.

¹⁵ AAW, SPP, 04/29, Rada Główna Episkopatu Polski 1974, k. 89, Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski, Warszawa 18 VI 1974.

Biskup I. Tokarczuk krótko kierował ponadto Komisją ds. Duszpasterstwa Kobiet¹⁶ i był przewodniczącym Komisji *Iusitia et Pax*¹⁷. Powstanie pierwszej z wymienionych było jego inicjatywą i od początku konstruował jej ramy personalne, tematyczne i organizacyjne (oczywiście w konsultacji z Konferencją Episkopatu Polski). W czasie obrad plenarnych Episkopatu w dniu 31 sierpnia 1966 roku podkreślał, że duszpasterstwo kobiet jest konieczne w warunkach społecznych PRL, „religijna zaś mobilizacja kobiet może oddać duszpasterstwu duże zasługi”¹⁸. Zwracał uwagę na podwójny cel działań komisji – pracę apostołską oraz pomoc w uzyskaniu pełnych praw dla kobiet w życiu społecznym¹⁹. W czasie obrad plenarnych w dniach 22-23 listopada 1967 roku zaproponował skład Komisji, do której w większości miały należeć kobiety, zarówno osoby z tytułami naukowymi, jak i członkinie tzw. „Ósemki”²⁰. Wskazał także na priorytety działalności Komisji. Wśród nich na pierwszy plan wysuwały się: opieka nad kobietami pracującymi zawodowo, utworzenie ośrodka duszpasterskiego w Warszawie, regularne organizowanie specjalistycznych konferencji, przygotowanie corocznej pielgrzymki na Jasną Górę (oraz do innych sanktuariów maryjnych) i wreszcie próba nadania Międzynarodowemu Dniu Kobiet 8 marca charakteru religijnego. Ordynariusz przemyski zwracał uwagę, iż do pracy w Komisji należy angażować przede wszystkim kobiety samotne²¹. Podczas sesji Konferencji Plenarnej Episkopatu z 20 czerwca 1969 roku zaproponował, aby w każdej diecezji został powołany stały duszpasterz

¹⁶ Biskup I. Tokarczuk w czasie posiedzenia plenarnego Episkopatu w dniach 31 sierpnia i 1 września 1966 roku wskazywał na potrzebę powołania odrębnego duszpasterstwa dla kobiet, gdyż „mobilizacja kobiet” może oddać duże zasługi duszpasterstwu (AAW, SPP 04/225, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 31 VIII – 1 IX 1966, k. 30, Protokół 96 Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski 31 VIII – 1 IX 1966, Warszawa). W czasie kolejnych miesięcy zorganizował konferencję naukową dotyczącą duszpasterstwa specjalnego dla kobiet i rozpoczął (ze wsparciem Konferencji Episkopatu Polski) przygotowania do utworzenia centralnego ośrodka Duszpasterstwa Kobiet w Warszawie (AAW, SPP 04/229, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 15-16 II 1967, k. 37, Protokół 100 Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski, Warszawa 15-16 II 1967).

¹⁷ Biskup postulował, aby w składzie wspomnianych komisji zasiadali również świeccy, w tym kobiety (AAG, S. Wszyński, *Pro memoria 1966*, zapis z 22 VIII 1966).

¹⁸ AAW, SPP, 04/225, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 31 VIII – 1 IX 1966, k. 30, Protokół 96 Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski, Warszawa 31 VIII – 1 IX 1966.

¹⁹ AAG, S. Wszyński, *Pro memoria 1966*, zapis z 31 VIII 1966.

²⁰ Tamże, zapis z 24 XI 1967. Wśród członków Komisji znaleźli się: ks. Aleksander Woźny z Poznania, ks. Józef Wojtukiwicz z Gietrzwałdu, o. Stanisław Nawrocki TJ z Krakowa, Helena Zakrzewska z Częstochowy, Jadwiga Jełowicka z Częstochowy, Janina Michalska z Warszawy, Felicja Krzywińska z Poznania, Helena Wistubianka z Gietrzwałdu, Barbara Strasburger z Wrocławia i Elżbieta Sujak z Katowic (AAW, SPP 04/234, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski z 22-23 XI 1967, k. 47, Protokół 105 Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski Warszawa 22-23 XI 1967).

²¹ AAW, SPP 04/234, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski z 22-23 XI 1967, k. 47-48, Protokół 105 Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski Warszawa 22-23 XI 1967. Analogiczne cele bp. I. Tokarczuk sformułował w czasie obrad Konferencji Plenarnej Episkopatu we wrześniu 1968 roku (AAW, SPP 04/239, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 15-17 IX 1968, k. 45, Protokół 110 Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski, Jasna Góra-Opole 15-17 IX 1968).

kobiet²². Następnie, począwszy od 1969 roku, rozpoczął organizowanie kursów dla diecezjalnych duszpasterzy kobiet²³. W 1970 roku na stanowisku przewodniczącego Komisji zastąpił go bp Mikołaj Sasinowski²⁴.

Członkiem Komisji Iusitia et Pax bp I. Tokarczuk był od początku jej istnienia, czyli od 4 maja 1968 roku, gdy skład zaproponowany przez kościelnego asystenta Komisji²⁵, a następnie przez jej przewodniczącego abp. Bolesława Kominka został zatwierdzony przez Konferencję Plenarną Episkopatu²⁶. Po śmierci metropolity wrocławskiego nowym przewodniczącym został bp I. Tokarczuk. Nominację otrzymał 27 października 1974 roku²⁷.

W czasie obrad Episkopatu w dniach 4-5 września 1975 roku bp I. Tokarczuk referował stan prac Komisji i jej zadania na przyszłość. Zwracał uwagę, że należy położyć większy nacisk na propagowanie katolickiej nauki społecznej, szczególnie w zakresie nauczania kierowanego do młodzieży, która nie jest z nim obeznana²⁸. Kilka miesięcy później w czasie posiedzenia Rady Głównej, 27 kwietnia 1976 roku, próbował złożyć rezygnację z funkcji przewodniczącego wspomnianej Komisji. W protokole odnotowano: „Biskup Tokarczuk oświadczył, że w związku z rozbiciem w łonie inteligencji katolickiej znalazł się w trudnej sytuacji. Nie widzi siebie w tej chwili na stanowisku przewodniczącego. Ks[iaźdz] Prymas radzi jeszcze odczekać. Zobaczmy, jak będzie się układała sytuacja”²⁹. Kardynał S. Wyszyński podtrzymywał to stanowisko i był zwolennikiem zwoła-

²² AAW, SPP 04/242, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 12-13 II 1969, k. 24, Protokół 113 Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski, Warszawa 12-13 II 1969.

²³ Zainaugurowała je sesja w Niepokalanowie w dniach 28-30 IX 1969 roku (AAW, SPP 04/243, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 20 VI 1969, k. 41, Protokół 115 Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski, Warszawa 20 VI 1969).

²⁴ Skład Komisji pozostał poza tym niemal niezmieniony. Dołączył ks. dr Jerzy Pawlik (w zamian za ks. S. Nawrockiego) i Alina Wnukowa z Przemyśla (AAW, SPP 04/246, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 15-16 I 1970, k. 42, Skład Komisji Episkopatu Do Spraw Duszpasterstwa Kobiet, stan na 15 I 1970).

²⁵ Pierwszym przewodniczącym był prof. Czesław Strzeszewski. Na jego temat zob. szerzej R. Drabik, *Czesław Strzeszewski*, w: *Słownik biograficzny polskiego katolicyzmu społecznego*, t. 2, red. R. Łatka, Warszawa 2021, s. 389-393.

²⁶ AAW, SPP 17/92, Komisje Episkopatu Polski, k. 42, Pismo abp. Bolesława Kominka do kard. Stefana Wyszyńskiego dotyczące składu Komisji Iusitia et Pax, 30 IV 1968; M. Białkowski, *Udział Bolesława Kominka w pracach Konferencji Episkopatu Polski i jej komisji specjalistycznych*, „Studia Salvatoriana Polonica”, 13 (2019) s. 189.

²⁷ AAW, SPP 17/92, Komisje Episkopatu Polski, k. 217, Pismo bp. Bronisława Dąbrowskiego sekretarza Episkopatu Polski do mons. Andrei Cordero Lanza di Montezemelo, sekretarza Papieskiej Rady Iusitia et Pax, Warszawa 14 III 1975.

²⁸ AAW, SPP 04/278, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 4-5 IX 1975, k. 64, Protokół 149 Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski, Warszawa 4-5 IX 1975.

²⁹ AAW, SPP, 04/30, Rada Główna Episkopatu Polski 1976, k. 44, Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski, Warszawa 27 IV 1976; AAG, S. Wyszyński, *Pro memoria 1976*, zapis z 11 VI 1976. Dokładne uzasadnienie swej rezygnacji bp I. Tokarczuk zawarł w piśmie skierowanym do kard. S. Wyszyńskiego 4 kwietnia 1976 roku (AAW, SPP 17/92, Komisje Episkopatu Polski, k. 219-220, Pismo bp. Ignacego Tokarczuka ordynariusza przemyskiego do kard. Stefana Wyszyńskiego Prymasa Polski, Przemyśl 4 IV 1976).

nia posiedzenia Komisji i podjęcia przez jej przewodniczącego obserwacji, aby wypracować odpowiedni model działania w ramach aktualnego wówczas składu personalnego. W czasie kolejnego posiedzenia Rady Głównej prymas przekonał ordynariusza przemyskiego, aby nie rezygnował ze swojej funkcji mimo podziałów w środowisku katolików zasiadających w Komisji³⁰. Ostatecznie jednak na posiedzeniu Rady Głównej 16 listopada 1976 roku bp I. Tokarczuk złożył rezygnację z funkcji przewodniczącego Komisji *Iusitia et Pax*, a na jego miejsce Rada wytypowała bp. Lecha Kaczmarka, ordynariusza gdańskiego³¹. Stanowisko Rady Głównej zostało zatwierdzone w czasie obrad plenarnych 17-18 listopada tego samego roku³².

Wydaje się, że tak krótki staż w roli przewodniczącego obydwu Komisji mógł wynikać z przekonania kard. S. Wyszyńskiego, że ordynariusz przemyski powinien skoncentrować się bardziej na aktywności w Komisji/Radzie Głównej oraz na pracy w diecezji, gdzie – jak już wspomniano – rozwijał w bezprecedensowy sposób akcję budowy świątyń. Nie bez znaczenia mógł być też w tym zakresie mocny charakter bohatera niniejszego tekstu, który mógł przyczyniać się do rozmaitych napięć w pracy zespołowej kierowanych przez niego komisji.

Biskup I. Tokarczuk odgrywał ważną rolę w powołanej w 1972 roku Nadzwyczajnej Komisji ds. Budowy Kościołów, która przekształciła się w roku 1975 w zwyczajną komisję Episkopatu³³. Na jej czele stanął ordynariusz katowicki bp Herbert Bednorz, a oprócz ordynariusza przemyskiego tworzyli ją: bp Jerzy Ablewicz (ordynariusz tarnowski), bp Jerzy Modzelewski (biskup pomocniczy warszawski), bp Zygfryd Kowalski (biskup pomocniczy chełmiński), bp Franciszek Musiel (biskup pomocniczy częstochowski) oraz bp Bronisław Dąbrowski, który wraz ze swoimi referentami z Sekretariatu Episkopatu miał towarzyszyć Komisji jako rzeczoznawca³⁴ oraz koordynator, który na bieżąco prowadził rozmowy z władzami, również w zakresie budownictwa sakralnego³⁵. Zgodnie ze swoim niezmiennym stanowiskiem ordynariusz przemyski zalecał budowanie świątyń bez oglądania się na konieczność otrzymania pozwoleń oraz postulował konieczność

³⁰ AAW, SPP, 04/30, Rada Główna Episkopatu Polski 1976, k. 59, Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski, Przemyśl 11 VI 1976.

³¹ AAW, SPP, 04/31, Rada Główna Episkopatu Polski 1976, k. 90-91, Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski, Warszawa 16 XI 1976; AAW, SPP 17/92, Komisje Episkopatu Polski, k. 225, Pismo bp. Ignacego Tokarczuka ordynariusza przemyskiego do kard. Stefana Wyszyńskiego Prymasa Polski, Przemyśl 3 XI 1976; tamże, k. 227, Pismo kard. Stefana Wyszyńskiego Prymasa Polski do bp. Ignacego Tokarczuka, Warszawa 6 XII 1976.

³² AAW, SPP 04/284, Konferencja Plenarna 17-18 XI 1976, k. 78, Protokół 155 Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski, Warszawa 17-18 XI 1976.

³³ Na temat działalności tej komisji zob. szerzej R. Gryz, *Pozwolić czy nie? Władze PRL wobec budownictwa katolickich obiektów sakralnych w latach 1971-1980*, Kielce 2007, passim; Łatka, *Episkopat Polski*, s. 132 i nn.

³⁴ AAW, SPP, 04/285, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 9-10 II 1977, k. 166, Protokół 129 Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski, Warszawa 9-10 II 1972; AAG, S. Wyszyński, *Pro memoria 1972*, zapis z 10 II 1972.

³⁵ Zob. szerzej P. Raina, *Rozmowy z władzami PRL. Arcybiskup Dąbrowski w służbie Kościoła i Narodu*, t. 1: 1970-1981, Warszawa 1995, passim.

permanentnego wywierania nacisku na władze przy pomocy wiernych i regularnych interwencji Episkopatu. Przemyski hierarcha we wspomnieniach następująco klarował swoją koncepcję:

Budowa kościołów ma dalekosiężne następstwa dla stanu społeczeństwa. Po rewolucji francuskiej niszczone kościoły, zrujnowano nawet wiele katedr. (...) Rewolucja niszczyła kościoły, bo wychodziła z założenia, że teorią socjologiczną komunizmu ludzi nie przekonają, nie zrobią ich komunistami. Mogą to osiągnąć tylko wtedy, kiedy ludzie nie będą mieli miejsca na spotkania, nie będzie wspólnoty. I tak Francja stała się w dużym stopniu ateistyczna, bo poniszczono kościoły. (...) Tej samej zasady trzymali się komuniści. Wiedzieli, że ludzi nie przekonają swoją doktryną, bo byli realistami³⁶.

Precyzyjnie postawę ordynariusza przemyskiego w omawianej kwestii przedstawiono w dokumencie Departamentu IV MSW: „Taktyka Tokarczuka jest rozpoznana. Opiera się na twierdzeniu: co Kościół wywalczy, będzie miał”³⁷. Z kolei sam hierarcha na posiedzeniu Konferencji Plenarnej w styczniu 1973 roku wskazywał, jak powinien zachowywać się Kościół wobec stosowanych przez władze ograniczeń:

Władze dążą do oddzielenia kapłana od wiernych. Zadaniem zaś Kościoła jest pomagać ludziom w budownictwie. To podnosi ich ducha religijnego i obywatelskiego. Jasna i zdecydowana postawa ludności zmusza władze do zmiany krzywdzącego Kościół ustawodawstwa budowlanego. Władze administracyjne wyrażają obawę, by punkty katechetyczne nie przerodziły się w samodzielne ośrodki duszpasterskie. Stąd płynie nerwowość w zamykaniu kaplic i szantaże w postaci wstrzymania wykonania udzielonych pozwoleń budowlanych³⁸.

Członkiem kierowniczego gremium polskiego Kościoła, czyli Komisji Głównej (od 1970 roku Rady Głównej) Episkopatu Polski został bp I. Tokarczuk stosunkowo niedługo po nominacji biskupiej, bo już 14 lutego 1967 roku, obejmując wakujące miejsce po zmarłym w listopadzie 1964 roku swoim przemyskim poprzedniku bp. Franciszku Bardzie³⁹. W czasie posiedzenia Komisji Głównej z tego dnia, jak możemy przeczytać w protokole z obrad, został jednogłośnie wytypowany do zasiadania w tym gremium. W tym samym dniu został wskazany jako kandy-

³⁶ *Nie można zdradzić Ewangelii*, s. 53. Zob. Tokarczuk, *Moc i wytrzymałość*, s. 7-8. Analogiczną wypowiedź bp I. Tokarczuk przedstawił na posiedzeniu plenarnym Episkopatu 22 marca 1973 roku (AAW, SPP, 04/264, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 21-22 III 1973, k. 39, Protokół 135 Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski, Warszawa 21-22 III 1973).

³⁷ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (dalej: AIPN), 0639/146, t. 4, Departament IV MSW, Tezy, I półrocze 1972 r., k. 60, Tezy nt. budownictwa sakralnego w diecezji przemyskiej, Warszawa 20 I 1972 r. Zob. ocenę sporządzoną przez Wydział Administracyjny KC PZPR: Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), KC PZPR, LI/169, k. 85-87, Notatka dotycząca ordynariusza diecezji przemyskiej bp. Tokarczuka, Warszawa 14 IX 1971.

³⁸ AAW, SPP, 04/263, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 24-25 I 1973, k. 76, Protokół 134 Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski, Warszawa 24-25 I 1973. Analogiczne spostrzeżenia zgłosił w czasie obrad plenarnych w styczniu 1974 roku (AAW, SPP, 04/269, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 23-24 I 1974, k. 64, Protokół 140 Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski, Warszawa 23-24 I 1974).

³⁹ AAW, SPP, 04/21, Komisja Główna Episkopatu Polski 1966, k. 3, Protokół Komisji Głównej Episkopatu Polski z 14 II 1967; AAG, S. Wyszynski, *Pro memoria 1967*, zapis z 14 II 1967.

dat do Komisji Wspólnej przedstawicieli rządu i Episkopatu Polski po zmarłym bp. Michale Klepaczku⁴⁰.

Po raz pierwszy w posiedzeniu Komisji Głównej ordynariusz przemyski wziął udział 11 kwietnia 1967 roku, a w imieniu jej członków został przywitany przez kard. S. Wyszyńskiego⁴¹. Bardzo szybko zaczął w niej odgrywać znaczącą rolę dzięki wnikliwemu spojrzeniu na sprawy społeczno-polityczne i relacje państwo – Kościół⁴². Członkiem Komisji/Rady Głównej bp. I. Tokarczuk był do 1993 roku, czyli do osiągnięcia wieku emerytalnego, zaś w pracach Komisji Wspólnej na skutek sprzeciwu władz PRL nie brał udziału aż do końca istnienia systemu komunistycznego⁴³.

Obydwie nominacje potwierdzały wyraźnie, że bp I. Tokarczuk cieszył się daleko idącym zaufaniem najważniejszych polskich biskupów i należał do ścisłego, kilkusobowego kierownictwa Episkopatu Polski. Znalazło to swój wyraz w kilku charakterystykach przygotowanych przez Służbę Bezpieczeństwa na przestrzeni lat 1967-1969. W opracowaniu sporządzonym przez dyrektora antykościelnego Departamentu IV MSW płk. Stanisława Morawskiego podkreślano, że bp. I. Tokarczuk należy do wąskiego grona „osób wnoszących główne koncepcje działania i wypracowujących metody ich realizacji” oraz że „wysunął się na czoło ordynariuszy jako prognostyk polityczny, przedstawiciel nowoczesnej myśli kościelnej, rzutki organizator o cechach przywódczych”⁴⁴. W trafnej charakterystyce ordynariusza przemyskiego z 1968 roku syntetycznie przedstawiono z kolei rolę odgrywaną przez niego w Episkopacie: „W pełni popiera i realizuje politykę kard. Wyszyńskiego. Aktywny propagator hasła jedności Episkopatu i Kościoła. Aktywnie i wrogo występuje, prowadząc otwartą walkę z państwem. Manifestacyjnie deklaruje swój wrogi stosunek do komunizmu. Dobry organizator. Rygorystyczny w stosunku do podległego duchowieństwa”⁴⁵.

⁴⁰ AAW, SPP 04/22, Komisja Główna Episkopatu Polski 1967, k. 3, Protokół Komisji Głównej Episkopatu Polski z 14 II 1967. Członkostwo w Komisji Wspólnej traktowano jak udział w pracach Episkopatu i każdy jej członek ze strony kościelnej posiadał mandat udzielony przez Konferencję Plenarną. Zob. szerzej M. Stępień, *Pozycja prawna Konferencji Episkopatu Polski. Studium prawnohistoryczne*, Łomża 2014, passim; Łatka, *Episkopat Polski*, s. 87-89.

⁴¹ AAW, SPP 04/22, Komisja Główna Episkopatu Polski 1967, k. 10, Protokół Komisji Głównej Episkopatu Polski z 11 IV 1967.

⁴² Swego rodzaju symbolem tej tendencji i wzrastającego szybko znaczenia bp. I. Tokarczuka w Episkopacie Polski było powierzenie mu w 1969 roku przez kard. S. Wyszyńskiego zadania przygotowania w 1969 roku rekolekcji dla biskupów (AAG, S. Wyszyński, *Pro memoria 1969*, zapis z 31 VIII 1969 i 1-3 IX 1969).

⁴³ W latach 1990-1991 był współprzewodniczącym działającej już w zupełnie innych warunkach Komisji Wspólnej Episkopatu Polski i Rządu RP (K.R. Prokop, *Biskupi Kościoła katolickiego w III Rzeczpospolitej*, Kraków 1998, s. 149-151).

⁴⁴ AIPN, 0445/70, Opracowania kościelne i materiały duszpasterskie dotyczące różnych zagadnień, k. 7, Opracowanie: „Układy sił w Episkopacie. Analiza + statystyka” (projekt), maj 1969 r., Warszawa, dyrektor Departamentu IV MSW płk Stanisław Morawski.

⁴⁵ AIPN, 01283/578, Almanach biskupów Kościoła Rzymskokatolickiego 1968 r., k. 173-174, Charakterystyka bp. Ignacego Tokarczuka. Na temat stosunku aparatu bezpieczeństwa do bp. I. Tokarczuka zob. szerzej Chmielowiec, *Działania operacyjne Służby Bezpieczeństwa*, s. 282-316;

Skutkiem negatywnych ocen wystawionych przez aparat bezpieczeństwa oraz Urząd ds. Wyznań był sprzeciw władz PRL wobec udziału bp. I. Tokarczuka w pracach Komisji Wspólnej⁴⁶. Wynikało to zarówno z jego zdecydowanie antykomunistycznych poglądów, jak też niechęci rządu do wznawiania obrad gremium zawieszonoego od roku 1963⁴⁷. Rządzący Polską Ludową wykorzystywali nominację ordynariusza przemyskiego jako wygodny pretekst do dalszego zamrożenia jej prac. Episkopat nie miał bynajmniej zamiaru biernie przyjmować tego do wiadomości. Na posiedzeniu Rady Głównej 14 czerwca 1967 roku ustalono, że z protestem w tej sprawie do premiera Józefa Cyrankiewicza wystąpi prymas w imieniu Episkopatu (tekst pisma opracował abp Antoni Baraniak) oraz bp I. Tokarczuk we własnym imieniu⁴⁸. Konsekwentne stanowisko w tej sprawie podtrzymano również w 1968 roku, gdy kard. S. Wyszyński jasno wskazywał, że desygnowany do Komisji Wspólnej bp I. Tokarczuk nie może zostać z niej wycofany i będzie uczestniczyć w jej obradach, jeśli zostaną zwołane⁴⁹. Analogicznie sytuacja wyglądała w latach 70. XX wieku, choć w 1974 roku Episkopat dopuszczał nawet ustępstwo, które było nie do pomyślenia w latach 60., a nawet na początku kolejnej dekady; chodziło o rezygnację z uczestnictwa w tym gremium bp. I. Tokarczuka. Ordynariusz przemyski zdecydował, że dla ułatwienia rozmów wycofa swoją kandydaturę, aby w razie reaktywacji istnienia Komisji Rada Główna powołała do niej innego biskupa. Deklaracja ta nie miała jednak znaczenia, gdyż władze już bez ogródek stwierdziły, iż wystarczy im formuła rozmów z sekretarzem Episkopatu⁵⁰. Komisję ostatecznie reaktywowano dopiero we wrześniu 1980 roku, ale już bez udziału ordynariusza przemyskiego⁵¹.

D. Zamiatała, *Biskup Ignacy Tokarczuk w działaniach operacyjnych Służby Bezpieczeństwa*, „Seminare”, (2019) nr 3, s. 201-212.

⁴⁶ Sprzeciw przekazano listem kierownika Urzędu ds. Wyznań Aleksandra Skarzyńskiego do prymasa S. Wyszyńskiego. Zarzucano w nim bp. I. Tokarczukowi brak rozwagi politycznej i obiektywizmu, co prowadzić miało do braku umiejętności rozwiązywania konfliktów w relacjach państwo – Kościół (A. Dudek, *Państwo i Kościół w Polsce 1945-1970*, Kraków 1995, s. 216). Decyzje w tej sprawie podjęto w czasie posiedzenia Komisji Komitetu Centralnego ds. Kleru z 1 kwietnia 1967 roku (*Protokół z posiedzenia Komisji KC ds. Kleru w dniu 1 kwietnia 1967 r.*, w: *Tajne dokumenty państwo-Kościół 1960-1980*, Londyn 1996, s. 270).

⁴⁷ Zob. szerzej K. Michalski, *Działalność Komisji Wspólnej przedstawicieli rządu PRL i Episkopatu Polski 1980-1989*, Warszawa 2012, s. 56-61.

⁴⁸ AAW, SPP 04/22, Komisja Główna Episkopatu Polski 1967, k. 19, Protokół Komisji Głównej Episkopatu Polski z 14 VI 1967; AAG, S. Wyszyński, *Pro memoria 1967*, zapis z 14 VI 1967 i 4 VII 1967.

⁴⁹ AAW, SPP 04/23, Komisja Główna Episkopatu Polski 1968, k. 7, Protokół Komisji Głównej Episkopatu Polski z 23 I 1968; tamże, k. 63, Protokół Komisji Głównej Episkopatu Polski z 23 X 1968. Co ciekawe, bp I. Tokarczuk jako jedyny członek Rady Głównej był sceptyczny w sprawie wznawiania Komisji Wspólnej w początkowym okresie rządów Edwarda Gierka (AAW, SPP, 04/25, Rada Główna Episkopatu Polski 1970, k. 15, Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski, Warszawa 26 I 1971).

⁵⁰ Łatka, *Episkopat Polski*, s. 152-153.

⁵¹ Władze PRL przez całą dekadę lat 70. XX wieku nie zgadzały się na wznowienie Komisji i to nawet bez udziału bp. I. Tokarczuka. Na ten temat zob. szerzej R. Łatka, *Episkopat wobec*

Walka o prawa Kościoła i społeczeństwa w pracach Episkopatu w latach 1966-1970

Już w pierwszych latach działalności na forum Episkopatu bp I. Tokarczuk dał się poznać jako zwolennik twardego realizowania misji polskiego Kościoła, bez oglądania się na ewentualne negatywne reakcje władz PRL. Aktywnie realizował na terenie diecezji przemyskiej program obchodów roku milenijnego zaprojektowany przez kard. S. Wyszyńskiego⁵². Ordynariusz przemyski w czasie posiedzenia plenarnego Episkopatu 21 października 1966 roku podkreślał: „Nie lekceważyć mas i nie poddawać się elitaryzmowi; to są wielkie misje narodowe – S[acrum] P[oloniae] M[illennium]. Społeczeństwo nie chce ateizmu, stąd jego postawa w uroczystościach Sacrum Poloniae Millenium. Społeczeństwo miało sposobność do wyznania wiary”⁵³. Już na jednym z pierwszych posiedzeń Episkopatu, w którym uczestniczył, zwracał zresztą uwagę na pewien istotny paradoks, że nachalna ateizacja przyczynia się do pogłębiania religijności wśród Polaków. Apelował: „Patrzyć na to zjawisko bez trwogi i lęku. Potrzebna jest nowoczesna idea Boga, pogłębiona. Potrzebna jest właściwa idea człowieka; w etyce – wysunięcie na czoło prymatu Miłości Boga. Komunizm tego nie ma, a człowiek współczesny tego potrzebuje”⁵⁴.

Biskup I. Tokarczuk regularnie w czasie posiedzeń Episkopatu podnosił problem służby wojskowej kleryków, sugerując wzmacnianie działań mających na celu przekonanie władz do jej zniesienia, w tym informowanie społeczeństwa o prześladowaniach alumnów, o czym pisano w komunikatach Episkopatu⁵⁵. Przeciwstawiał się także zdecydowanie ingerencjom władz w funkcjonowanie wyższych seminariów duchownych. W czasie sesji plenarnej Episkopatu 13 grudnia 1966 roku wskazywał, że rozmowy z władzami można prowadzić, ale w żadnym razie nie można się zgadzać na jakąkolwiek formę nadzoru sposobu nauczania, wewnętrznego funkcjonowania wspomnianych instytucji czy prób wprowadzenia zajęć z marksizmu: „Nie chcemy drażnić, ale na niedopuszczalną ugodowość nie pójdziemy. Nie będziemy w Seminariach uczyć ateizmu”⁵⁶. Ordynariusz przemyski

złudnej normalizacji relacji państwo-Kościół 1971-1978, w: *Dzieje Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim*, t. 3, 1972-1978, red. M. Siedziako, Z. Stanuch, G. Wejman, Szczecin 2018, s. 69.

⁵² Najnowszą i najpełniejszą analizą na ten temat jest publikacja B. Noszczak, *Antymilenium. Konflikt państwa z Kościołem na tle obchodów tysiąclecia chrztu Polski (1956-1966/1967)*, Warszawa 2020.

⁵³ AAG, S. Wyszyński, *Pro memoria 1966*, zapis z 21 XI 1966.

⁵⁴ Tamże, zapis z 1 IX 1966. Na temat stosunku bp. I. Tokarczuka do ateizmu zob. szerzej M. Krzysztofiński, *Arcybiskup Ignacy Tokarczuk wobec ateizmu. Zarys zagadnienia*, „Humanities and Social Sciences”, (2016) nr 2, s. 89-101.

⁵⁵ AAW, SPP 04/225, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 31 VIII – 1 IX 1966, k. 41, Protokół 96 Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski 31 VIII – 1 IX 1966, Warszawa; AAW, SPP 04/249, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 17-18 VI 1970, k. 27, Protokół 120 Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski 17-18 VI 1970, Warszawa; AAG, S. Wyszyński, *Pro memoria 1966*, zapis z 17 X 1966 i 21 X 1968.

⁵⁶ AAW, SPP 04/228, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 13 XII 1966, k. 5, Protokół Nadzwyczajnej Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski 13 XII 1966, Warszawa.

znalazł się także w komisji powołanej przez Episkopat *ad hoc* do opracowania regulaminu dla wyższych seminariów duchownych⁵⁷.

Analogicznie sytuacja wyglądała w przypadku postawy ordynariusza przemyskiego na forum Episkopatu w sprawie budowy kościoła w Wołkowyi. Na posiedzeniu Rady Głównej z listopada 1967 roku bp I. Tokarczuk deklarował: „Wydarzenia w Wołkowyi – sprawę wygramy”⁵⁸. Pokłosiem tej sprawy (i innych podobnych wydarzeń na terenie całego kraju) był komunikat Episkopatu z 17 grudnia 1967 roku, w którym wskazywano na ograniczenia budownictwa sakralnego. Prymas w czasie obrad Komisji Głównej mówił: „Pilna jest sprawa budownictwa sakralnego. Należałoby dać komunikat na ambonę. Idzie zima, ludzie b[ardzo] często muszą w błocie i mrozie uczestniczyć w nabożeństwach, a jednocześnie podejmuje się sprawy drastyczne jak np. Wołkowyja i Warszawa ul. Dickensa”⁵⁹. W czasie Konferencji Plenarnej w dniach 2-4 maja 1968 roku ordynariusz przemyski przedstawił przygotowany na zlecenie Konferencji Episkopatu Polski memoriał dotyczący relacji państwo – Kościół i powodów ich „zakłóceń” (wśród nich ważne miejsce zajmowało budownictwo sakralne), który miał zostać przesłany rządowi. Znalazło się w nim również żądanie usunięcia przeszkód administracyjnych krępujących działalność Kościoła. Projekt został uzupełniony o poprawki zasugerowane przez zgromadzonych i zdecydowano, iż zostanie podpisany w czasie kolejnych obrad plenarnych w Gnieźnie⁶⁰. Ostatecznie w czasie sesji plenarnej po wprowadzeniu dalszych poprawek projekt listu do rządu został przyjęty i podpisany przez wszystkich zgromadzonych biskupów, a następnie skierowany do władz centralnych⁶¹.

Równie zdecydowaną postawę ordynariusz przemyski zajmował w czasie wydarzeń Marca 1968. Oceniał, iż główną winę za wybuch niepokojów społecznych ponoszą władze PRL. Należał także do grona hierarchów, którzy uważali, iż należy opublikować list w obronie dobrego imienia Polaków oskarżanych o antysemityzm. W czasie posiedzenia Komisji Głównej wskazywał, że

⁵⁷ AAG, S. Wyszynski, *Pro memoria 1966*, zapis z 30 XII 1966.

⁵⁸ AAW, SPP 04/22, Komisja Główna Episkopatu Polski 1967, k. 74, Protokół Komisji Głównej Episkopatu Polski z 22 XI 1967. Do wspomnianej sprawy bp I. Tokarczuk odniósł się również w czasie obrad plenarnych w styczniu 1968 roku, informując o wybudowaniu przez miejscową ludność baru w miejsce rozebranego wcześniej Kościoła. Wskazał, iż budynek rozebrano, a kilkanaście osób aresztowano. Nie złamało to jednak ducha walki o nową świątynię (AAW, SPP 04/235, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 24-25 I 1968, k. 25, Protokół 106 Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski 24-25 I 1968, Warszawa). Należy podkreślić, że bp I. Tokarczuk miał w tej sprawie pełne poparcie kard. S. Wyszynskiego, który wysłał do wojewody rzeszowskiego list w obronie hierarchy i zaznaczył w nim jasno sprzeciw Episkopatu wobec „wyczynów” w Wołkowyi (AAG, S. Wyszynski, *Pro memoria 1967*, zapis z 12 XI 1967).

⁵⁹ AAW, SPP 04/22, Komisja Główna Episkopatu Polski 1967, k. 74, Protokół Komisji Głównej Episkopatu Polski z 22 XI 1967. Zob. AAW, SPP 04/234, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 23-24 XI 1967, k. 44, Protokół 105 Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski, Warszawa 22-23 XI 1967.

⁶⁰ AAW, SPP 04/237, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 2-4 V 1968, k. 23, Protokół 108 Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski, Jasna Góra 2-4 V 1968.

⁶¹ AAW, SPP 04/238, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 28-30 VI 1968, k. 43, Protokół 109 Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski, Jasna Góra 28-30 VI 1968.

(...) i młodzież, i świat nauki, i literaci wystąpili w obronie wolności. Obok pozytywnych jednak faktów wystąpiły wydarzenia negatywne. Dlatego Kościół nie może milczeć, gdyż musi dawać świadectwo prawdzie, jako sumienie narodów. Jak to zrobić? Na płaszczyźnie wydarzeń ostatnich dać wyjaśnienie z pozycji naszej etyki nie angażując się w żadne grupy czy jednostki. Podjąc też problem obrony dobrego imienia Narodu⁶².

W projektowanym liście pasterskim z obrad Episkopatu z 3 maja znalazły się ważne słowa, które zachowują szczególną wartość w dzisiejszych czasach:

Usiłuje się mianowicie eksterminację Żydów dokonaną w hitlerowskich obozach zagłady przypisywać Polakom. Jest to straszliwa krzywda moralna, jeśli się zważy, że w obozach tych poniosły śmierć miliony Polaków. Przez pamięć o naszych rodakach, a także w oparciu o wszystkie dowody miłości bliźniego, jakie w okresie okupacji Polacy wyświadczyli prześladowanym Żydom, domagamy się zaprzestania tej kłamliwej i krzywdzącej propagandy oraz jej prowokowania⁶³.

Ostatecznie przeważało jednak przekonanie, że jest to inicjatywa ryzykowna i mogąca przynieść skutek manipulacji efekty odbiegające od oczekiwań. Do grona zwolenników ogłoszenia listu poza bp. I. Tokarczkiem należeli abp Bolesław Kominek i bp Franciszek Jop. Za jego przeredagowaniem i odłożeniem w czasie wnioskowali pozostali członkowie Komisji Głównej, którzy poparli stanowisko kard. Karola Wojtyły, iż „w obecnym komunikacie wszystko stanowi ocenę wydarzeń, od których oddaliliśmy się [tak woryginale] bardzo”⁶⁴.

W czasie posiedzenia Rady Głównej 16 czerwca 1970 roku bp I. Tokarczuk wygłosił wręcz programową tezę na temat misji polskiego Kościoła:

Dla Kościoła nie ma wartości, dla których można by zdradzać zasady. Dlatego nie wolno ulegać motywacjom politycznym. Sens Kościoła i jego przyszłości polega na wierności zasadom i motywacji religijnej. Duch Ewangelii to obrona słabszych i poszkodowanych, a czy jest naród, który tyle doznał krzywd jak Polska. Nie mamy pieniędzy, ale mamy inne wartości, które dajemy. Musimy pukać i prosić w imię dochowania Ewangelii i Soborowi Wat[ykańskiemu] II⁶⁵.

Ordynariusz przemyski był zdecydowanym zwolennikiem wydania przez Episkopat listu zatytułowanego *Episkopat Polski na rocznicę wielkich zmiłowań*

⁶² AAW, SPP 04/23, Komisja Główna Episkopatu Polski 1968, k. 41, Protokół Komisji Głównej Episkopatu Polski z 19 IV 1968.

⁶³ *Słowo Episkopatu Polski o Wydarzeniach Marcowych, Jasna Góra 3 V 1968*, w: *Listy pasterskie Episkopatu Polski 1945-1974*, Paris 1975, s. 525-526. W edycji brak informacji, że „Słowo” nie zostało ostatecznie opublikowane, na co słusznie zwróciła uwagę Ewa Czackowska w tekście *Marzec '68 w dokumentach Konferencji Episkopatu Polski*, w: *Stefan Wyszyński wobec oporu społecznego i opozycji 1945-1981*, red. E. Czackowska, Warszawa 2018, s. 151-153. Zob. także R. Łatka, *Prymas Wyszyński wobec rzeczywistości politycznej doby Władysława Gomułki*, w: *Dzieje Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim*, t. 2: 1956-1972, red. M. Siedziako, Z. Stanuch, G. Wejman, Szczecin 2018, s. 60-61.

⁶⁴ AAW, SPP 04/23, Komisja Główna Episkopatu Polski 1968, k. 55, Protokół Komisji Głównej Episkopatu Polski 27 VI 1968.

⁶⁵ AAW, SPP 04/25, Rada Główna Episkopatu Polski 1970, k. 74, Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski 17 VI 1970.

Bożych. W odpowiedzi na pytanie postawione przez kard. S. Wyszyńskiego, czy publikować i w jakiej formie list z okazji 50. rocznicy bitwy warszawskiej z 1920 roku, bp I. Tokarczuk stwierdził jasno, że ogłoszenie listu to minimum, co Episkopat powinien zrobić. Dodawał: „Konformizm bowiem dla nas jest jak najbardziej szkodliwy. Musimy choćby i dlatego wystąpić, by utraćić rozpowszechnioną opinię, że zmieniliśmy front i boimy się”⁶⁶. Poza sprawami historycznymi biskupi zajęli się kwestią niezwykle dla Kościoła istotną, czyli wizją rodziny i wychowania młodego pokolenia. Nie mogło się to podobać władzom PRL⁶⁷, zwłaszcza że hierarchowie bardzo krytycznie i niemal wprost odnieśli się do koncepcji państwa socjalistycznego:

Zagrożone jest małżeństwo i rodzina przez rozkład moralny, egoizm, niewierność, szukanie samego siebie. Zagrożony jest pion moralny ateizowanej młodzieży polskiej. Czyż tacy mają być rodzice przyszłych pokoleń, spadkobiercy wielkiej kultury narodowej, którzy wezmą ster życia Polski idącej w przyszłość?! W obronie ojczyzny ginęli najliczniej młodzi. Widzieliśmy to na barykadach Powstańczej Warszawy. Umieeli miłować, umieeli walczyć i oddawać życie. Czy dzisiaj ma ginąć młodzież wyniszczona bezładem moralnym i grzechem?⁶⁸

Wobec silnej presji władz i grózb kierownika Urzędu ds. Wyznań Rada Główna podjęła 1 sierpnia 1970 roku decyzję, by pisma publicznie nie odczytywać⁶⁹. Biskup I. Tokarczuk wypowiedział się na ten temat w dyskusji toczony na forum Rady Głównej, jednoznacznie popierając ten krok i uzasadniając, dlaczego było to trafne rozwiązanie:

Oświadczył, że list był potrzebny, bo zwycięstwo w 1920 r. miało wielkie znaczenie dla Polski i Europy. Głos Episkopatu jest głosem sumienia i nie wolno nam poprzestać na chwili obecnej, ale musimy oceniać sprawy z pozycji historii. Cały naród jest odpowiedzialny za Polskę, a biskupi są członkami tego narodu. Reakcję rządu spowodował strach, a nie patriotyzm. Nam nie wolno się bać. Zawieszamy decyzję o czytaniu listu nie ze strachu, ale ze względu na rozeznanie sytuacji. Dlatego decyzja Ks. Prymasa była słuszna. Musimy ją podtrzymać⁷⁰.

Nie oznacza to, że zawsze ordynariusz przemyski podporządkowywał się decyzjom Rady Głównej czy prymasa. Przykładem może być zrezygnowanie przez

⁶⁶ Tamże, k. 76.

⁶⁷ W notatce przygotowanej w Wydziale Administracyjnym KC PZPR następująco oceniono memoriał: „Uchwalony przez Episkopat list składa się z dwóch części, z których pierwsza nasycona jest treściami politycznymi ujętymi w religijną formę, w części drugiej dominują akcenty dewocyjno-maryjne i wezwanie do «biologicznego istnienia» i «katolickiego ducha narodu», zagrożonego przez «własne siły rozkładowe». Cel polityczny listu uzewnętrznia się najbardziej przez wielokrotne przypomnianie misji, jaką rzekomo ma do spełnienia naród polski” (AAN, KC PZPR, LI/167, Notatka w sprawie zamierzonego ogłoszenia przez Episkopat listu do wierzących dotyczącego tzw. cudu nad Wisłą, Wydział Administracyjny KC PZPR, 8 VII 1970 r., s. 1).

⁶⁸ *Episkopat Polski na rocznicę wielkich zmiłowań Bożych. List pasterski z 17 VI 1970*, w: *Listy pasterskie Episkopatu Polski 1945-1974*, s. 751.

⁶⁹ A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół w Polsce 1945-1989*, Kraków 2006, s. 272.

⁷⁰ AAW, SPP 04/25, Rada Główna Episkopatu Polski 1970, k. 81, Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski 1 VIII 1970.

kard. S. Wyszyńskiego – ze względu na niepewną sytuację społeczno-polityczną – z publicznej prezentacji listu o biologicznych zagrożeniach narodu w grudniu 1970 roku⁷¹. Biskup I. Tokarczuk podjął decyzję, że w jego diecezji list będzie ogłoszony, bo ani prymas, ani sekretarz Episkopatu nie mieli w jego przekonaniu prawa, przynajmniej bez konsultacji z Radą Główną, odwoływać odczytania dokumentu. W liście do bp. B. Dąbrowskiego stwierdził ponadto, że tego typu decyzje przynoszą w społeczeństwie „ujemne skutki”⁷².

Biskup I. Tokarczuk oceniał krytycznie działalność stowarzyszenia PAX i był zwolennikiem zdecydowanego działania wobec tego środowiska⁷³. W czasie dyskusji toczony na forum Komisji Głównej ordynariuszowi przemyskiemu udało się przekonać pozostałych członków tegoż gremium, że należy przygotować specjalny komunikat skierowany do księży w sprawie działalności PAX, koncentrując się na kwestiach religijnych. Wspomniane zadanie zostało powierzone wnioskodawcy, który jeszcze w czasie tego samego posiedzenia przygotował projekt planowanego dokumentu. Został on po niewielkich poprawkach przyjęty przez Komisję⁷⁴, ostatecznie przybierając formę *Listu Episkopatu Polski do duchowieństwa o moralnym zagrożeniu Narodu*⁷⁵. Znalazły się w nim słowa o istotnym zagrożeniu akcją ateistyczną i laicyzacyjną, którą władze prowadzą za pomocą różnorodnych organizacji⁷⁶. O wiele dobitniej stanowisko Episkopatu wybrzmiało w komunikacie z Konferencji Plenarnej ogłoszonym 25 stycznia 1968 roku, którego głównym autorem był bp. I. Tokarczuk. Wyliczono w nim szkodliwie wobec Kościoła działania PAX, poczynając od aresztowania i uwięzienia prymasa S. Wyszyńskiego i abp. A. Baraniaka, aż po jego udział w likwidacji Caritas i aktywne wspieranie

⁷¹ Na ten temat zob. szerzej R. Łatka, *Czy prymasa Wyszyńskiego można określać mianem realisty politycznego?*, „Politeja”, (2013) nr 25, s. 206-207. Biskup I. Tokarczuk nie wziął udziału w posiedzeniu Rady Głównej Episkopatu, która rozpatrywała kwestię, jak Kościół powinien zareagować na rewoltę na Wybrzeżu. Na ten temat zob. szerzej *Grudzień 1970 roku w oczach Episkopatu Polski. Protokół z posiedzenia Rady Głównej Episkopatu, Warszawa 29 grudnia 1970 r.*, oprac. J. Eisler, J. Żaryn, „Polska 1944/45-1989. Studia i Materiały”, 7 (2005) s. 307-358; Łatka, *Episkopat Polski*, s. 94-101.

⁷² Prymas skierował w tej sprawie osobisty list do bp. I. Tokarczuka, wyjaśniając powody swojej decyzji (Tokarczuk, „*Kochałem tych ludzi*”, s. 264-266; J. Wołczański, „*Muszę stanąć w obronie wyższych wartości*”. Abp Ignacy Tokarczuk o swej roli w Episkopacie Polski drugiej połowy XX w., w: *Christus vincit. Księga dedykowana biskupowi Edwardowi Frankowskiemu w 80. rocznicę urodzin*, red. M. Krzysztofiński, J. Wołczański, Kraków-Rzeszów-Stalowa Wola-Toruń 2017, s. 537-541; AAG, S. Wyszyński, *Pro memoria 1970*, zapis z 23 XII 1970).

⁷³ Kardynał S. Wyszyński, odnosząc się do przebiegu obrad plenarnych Episkopatu w dniach 31 sierpnia – 1 września 1966 roku, zwracał uwagę w swoim dzienniku, że bp I. Tokarczuk podkreślał, iż za anarchizowanie duchowieństwa w znacznej mierze odpowiada PAX (AAG, S. Wyszyński, *Pro memoria 1966*, zapis z 1 IX 1966).

⁷⁴ AAW, SPP 04/23, Komisja Główna Episkopatu Polski 1968, k. 5, Protokół Komisji Głównej Episkopatu Polski z 23 I 1968.

⁷⁵ Pełna treść listu w *List Episkopatu Polski do duchowieństwa o moralnym zagrożeniu Narodu, Warszawa 25 I 1968*, w: *Listy pasterskie Episkopatu Polski 1945-2000*, t. 1, Warszawa 2003, s. 595-606.

⁷⁶ Tamże, s. 596-597.

antykościelnych aktów prawnych władz PRL. W podsumowaniu stwierdzono: „Dlatego jeszcze raz ostrzegamy wiernych i duchowieństwo przed taką działalnością Stowarzyszenia «Pax». Ponieważ w prasie i wydawnictwach «Paksu» jest wiele wypaczeń nauki katolickiej, stąd wszelki kolportaż i popieranie tych wydawnictw jest niegodne świadomego katolika (...)”⁷⁷. Zdecydowanie negatywną postawę względem środowiska PAX-u przemyski hierarcha prezentował przez cały swój pontyfikat. W czasie jednej z kongregacji dziekanów diecezji przemyskiej, 13 lutego 1978 roku, wysunął pod adresem duchowieństwa jednoznaczne żądanie: „Dopilnować, aby w żadnym kościele nie było prasy paxowskiej”⁷⁸. W czerwcu tegoż roku zanotował w dzienniku uwagę, iż w całej diecezji w żadnej parafii nie kolportuje się tego typu periodyków i żaden duchowny nie uczestniczy w zjazdach działaczy PAX-u⁷⁹. Z biegiem lat bp I. Tokarczuk coraz krytyczniej oceniał stanowisko prymasa S. Wyszyńskiego, a także niektórych biskupów z kręgu kierownictwa Episkopatu względem PAX-u, manifestowane m.in. ich wspólnym udziałem w okolicznościowych wydarzeniach, np. w otwarciu wystawy dedykowanej Janowi Pawłowi II w jednym z kościołów warszawskich. W styczniu 1979 roku zanotował w dzienniku swoje refleksje:

Nie rozumiem tej dwulicowości i braku prostolinijności u Prymasa i bp Dąbrowskiego. Co innego mówi się do biskupów, a co innego robi się w terenie, w Warszawie. Jest jakiś konformizm i koniunkturalność w tym wszystkim, co demoralizuje duchowieństwo. (...) w ostatnich latach (2-3) kościelna Warszawa bardzo zmiękła w stosunku do Pax-u, pozwala się księżom drukować w ich pismach, ks. Orszulik z polecenia bp. Dąbrowskiego podaje telefonicznie wiadomości o konferencji episkopatu, itp. Czyż to nie jest zwyczajny relatywizm etyczny, trzymanie się zasady – cel uświęca środki i *pecunia non olet*. Smutne, ale prawdziwe⁸⁰.

Kiedy w kwietniu 1979 roku dostał kilka zaproszeń na konferencję o ochronie zabytków sakralnych i ich wystroju w duchu soborowej reformy liturgicznej organizowaną przez PAX, z irytacją pisał w dzienniku:

PAX w dalszym ciągu pcha się nachalnie w szeregi Kościoła, aby swoją robotę z polecenia Urzędu do spraw Wyznań wykonać. W ostatnich czasach było kilka przykrych wystąpień między innymi prałata Piotrowskiego na pogrzebie Piaseckiego, następnie bp. Dąbrowskiego przy otwarciu wystawy Pax. To wszystko powoduje dezorientację wśród duchowieństwa i zamieszanie wśród wiernych. Dlatego wystosowałem do bp. Dąbrowskiego w związku z ostatnim zaproszeniem list, w którym próbowałem wykazać szkodliwość tego rodzaju akcji⁸¹.

⁷⁷ *Komunikat Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski do duchowieństwa o działalności Stowarzyszenia „Pax”*, Warszawa 25 I 1968, w: *Komunikaty Konferencji Episkopatu Polski 1945-2000*, oprac. J. Żaryn, Poznań 2006, s. 72.

⁷⁸ ZJWK, bez sygn., I. Tokarczuk, *Dziennik*, t. 9, rps.

⁷⁹ Tamże, s. 2.

⁸⁰ Tamże, t. 13, s. 57.

⁸¹ Tamże, t. 14, s. 104.

W dokumencie tym przemyski hierarcha stawiał retoryczne pytanie: czyżby PAX zmienił swoje oblicze, skoro zaprasza biskupów i delegatów instytucji diecezjalnych na sympozja naukowe? Przestrzegał przed angażowaniem się duchowieństwa w tego typu inicjatywy, bo udział w nich będzie przejawem konformizmu. Ponadto oburzając się na ingerencję czynników wrogich Kościołowi w sferę *sacrum*, chciał wiedzieć, czy kwestię liturgicznego wystroju świątyń uzgodniono z kompetentną komisją Episkopatu. Apelował też o zajęcie stanowiska w tej sprawie przez Episkopat Polski, przestrzegając przed „wymknięciem się kierownictwa polskim Kościołem z rąk biskupów”⁸². Zdecydowany ostracyzm bp. I. Tokarczuka względem PAX-u przejawiał się nawet w formie nieodpisywania na korespondencję, bo jego uprzejmość mogłaby zostać zinterpretowana jako aprobata i solidarność z ideami owego stowarzyszenia⁸³.

Podobnie jak kard. S. Wyszyński, tak i bp I. Tokarczuk krytycznie na forum Episkopatu oceniał działalność środowiska „Więzi”. Na początku 1970 roku, odnosząc się do dyskusji na temat katolików „postępowych”, zaznaczał, że ustawia ono duchowieństwo w kierunku kontestowania poleceń biskupów, a w programie ma cel „budzenia niezadowolenia” wśród księży. Wskazywał, że Episkopat nie może się biernie przyglądać tego typu aktywności, jako wprowadzającej niepotrzebne zamieszanie do działalności Kościoła⁸⁴.

Biskup I. Tokarczuk poruszał w czasie posiedzeń Komisji/Rady Głównej czy obrad plenarnych Episkopatu również problem relacji z władzami na poziomie wojewódzkim. W październiku 1968 roku zwracał uwagę na niekonsekwencje w działaniu I sekretarza KW PZPR w Rzeszowie Władysława Kruczka⁸⁵. Jego stanowisko w tej sprawie odnotowano w protokole posiedzenia Komisji Głównej Episkopatu:

Na terenie swojej diecezji dostrzega ciekawe zjawiska – często sprzeczne ze sobą. Jest wiele trudności, ale i są osiągnięcia. Np. zarządził ożywienie miejsc pielgrzymkowych – pielgrzymki idą bez przeszkód. Ciekawa postawa Sekretarza K[omitetu] W[ojewódzkiego] Kruczka wobec Ordynariusza. Dawniej był przeciwny i atakował, obecnie bierze go w obronę przeciwko atakującym⁸⁶.

W czasie sesji Komisji Głównej 16 kwietnia 1969 roku bp I. Tokarczuk zwracał z kolei uwagę na niszczące na terenie diecezji przemyskiej cerkwie greckokatolickie, których władze nie chcą oddać do użytku wiernych obrządku łacińskiego⁸⁷. Wskazywał także na trudną sytuację religijną na terenie Bieszczad: „Ludność bo-

⁸² Tamże, s. 104 a.

⁸³ Tamże, s. 129.

⁸⁴ AAW, SPP 04/23, Komisja Główna Episkopatu Polski 1970, k. 10, Protokół Komisji Głównej Episkopatu Polski z 14 I 1970.

⁸⁵ Na jego temat zob. szerzej M. Krzysztofiński, *Władysław Kruczek – szara eminencja KW PZPR w Rzeszowie*, w: *Elity komunistyczne w Polsce*, red. M. Szumiło, M. Żukowski, Warszawa-Lublin 2015, s. 533-549.

⁸⁶ AAW, SPP 04/23, Komisja Główna Episkopatu Polski 1968, k. 63, Protokół Komisji Głównej Episkopatu Polski z 21 X 1968.

⁸⁷ Wspomniany temat bp. I. Tokarczuka poruszał także w czasie obrad Komisji Głównej 19 czerwca 1969 roku. Zob. AAW, SPP 04/24, Komisja Główna Episkopatu Polski 1969, k. 47, Protokół

hatersko broni swoich praw do nauki religii dzieci i do praktyk religijnych. Kuria i duchowieństwo spieszy ludności z pomocą materialną i moralną. Represje jednak władz administracyjnych są gwałtowne. Jak dotąd ludność się trzyma⁸⁸. Wspomniana kwestia mocno leżała na sercu ordynariusza przemyskiego, gdyż to właśnie Bieszczady były jednym z głównych terenów walki z władzami partyjnymi o nowe świątynie w diecezji przemyskiej. Kwestia budownictwa sakralnego i utrudnień ze strony władz w tym zakresie (nie tylko na terenie wspomnianej diecezji) była także jednym z najważniejszych wątków podnoszonych przez bp. I. Tokarczuka w kolejnych latach działalności na forum Episkopatu⁸⁹.

Antykomunizm bp. I. Tokarczuka w praktyce lat 70. XX wieku na forum Episkopatu

Ordynariusz przemyski był znany ze swojego zdecydowanego antykomunizmu. Negatywne stanowisko wobec władz państwowych realizujących w praktyce ideologię komunistyczną wyróżniało go spośród członków Episkopatu, co oddają słowa abp. Tadeusza Gocłowskiego:

Bp Tokarczuk był radykalnym antykomunistą. Radykalizm ten był unikalny na tle Episkopatu Polski. Nikt spośród jego przedstawicieli nie miał wątpliwości co do charakteru komunizmu. Posiadaliśmy też wspólną ocenę *ad rem Patriae*. W kwestii oceny sytuacji zgadzaliśmy się z bp. Tokarczukiem, ale co do metody postępowania wobec komunizmu już niezupełnie. Bp Tokarczuk był zaś konsekwentny, co do treści, jak i formy. Stosowane przez niego metody nie były powszechnie popierane w Episkopacie Polski⁹⁰.

Komisji Głównej Episkopatu Polski z 19 VI 1969; AAW, SPP 04/25, Komisja Główna Episkopatu Polski 1970, k. 5, Protokół Komisji Głównej Episkopatu Polski z 14 I 1970.

⁸⁸ AAW, SPP 04/24, Komisja Główna Episkopatu Polski 1969, k. 34, Protokół Komisji Głównej Episkopatu Polski z 16 IV 1969.

⁸⁹ Przykładowo, 28 marca 1969 roku bp. I. Tokarczuk skierował list do kard. S. Wyszyńskiego, w którym w związku z trudną dla władz sytuacją przed wyborami postulował wykorzystać tę szansę do zwiększenia nacisków na realizację kościelnych postulatów z budownictwem sakralnym na czele (AAW, SPP 04/24, Komisja Główna Episkopatu Polski 1969, k. 9, List bp. Ignacego Tokarczuka ordynariusza przemyskiego do kard. Stefana Wyszyńskiego prymasa Polski, Przemysł 28 III 1969).

⁹⁰ *Relacja abp. Tadeusza Gocłowskiego*, w: *Non omnis moriar*, s. 155-156. Zob. *Nie można zdradzić Ewangelii*, s. 62. Warto podkreślić, że stanowisko bp. I. Tokarczuka w większości podzielali jego biskupi pomocniczy, którzy go wspierali w działaniu, szczególnie bp Tadeusz Błaszkiewicz. Poglądy ostatniego następująco scharakteryzował aparat bezpieczeństwa: „Wrogo ustosunkowany do PRL, czemu daje wyraz w publicznych wystąpieniach, poddaje krytyce filozofię marksistowską, politykę partii i rządu. Domaga się odstąpienia od wzorców moralności socjalistycznej oraz dostępu Kościoła do środków masowego przekazu. Był rzecznikiem NSSZ «Solidarność», nawołując wiernych do wspierania tego związku, jako obrońcy uciśnionego Kościoła w Polsce. W stanie wojennym udzielał moralnego wsparcia internowanym działaczom byłej «Solidarności». Aktywnie propaguje Ruch Światło-Życie, jako alternatywę socjalistycznych organizacji młodzieżowych” (AIPN, 1585/4647, MSW, Biskupi Kościoła Rzymskokatolickiego w Polsce – almanach (marzec 1988 r.), k. 52, Charakterystyka bp. Tadeusza Błaszkiewicza sufragana diecezji przemyskiej).

Przejawiało się to w latach 70. XX w. m.in. w licznych jego wypowiedziach na forum Rady Głównej i działań podejmowanych w ramach tegoż gremium lub Konferencji Episkopatu Polski, które zostaną poniżej omówione.

W styczniu 1971 roku bp I. Tokarczuk na forum Rady Głównej odniósł się precyzyjnie do roli Kościoła w niepewnej rzeczywistości społeczno-politycznej. Mówił:

W chwilach, kiedy nie wiemy do czego dojść może, bo wszystko jest w stanie wrzenia, musimy sięgnąć do podstawowych zasad, do wierności Ewangelii i Kościołowi. O co chodzi? O to, co powiedział Ksiądz Prymas, że musimy trzymać z Narodem, bo to jest Kościół żywy. Chrystus przyszedł i ustanowił Kościół dla ludu. Kościół w każdej epoce historycznej trzymał z dołami, trzymał z uciemiężonymi. Dziś robotnicy walczą o chleb. Nie możemy, jak tu powiedziano, ręki podanej odrzucać, ale ostrożnie z pertraktacjami. Może niektórzy chcieliby szantażować nas niebezpieczeństwem inwazji sowieckiej? Oczywiście, że nikt z nas nie będzie podlegał do rozruchów, ale interesów Kościoła musimy bronić, musimy położyć nacisk na principia zasadnicze. (...) Dziś wszyscy czekają na VIII Plenum. Cokolwiek jednak zrobimy, wydaje się, że na tym etapie cykle napięć będą częstsze⁹¹.

Stanowisko Episkopatu wpisywało się w słowa, które ordynariusz przemyski wygłosił w czasie obrad Rady Głównej. Znalazło ono swój wyraz w liście pasterskim *Biskupi polscy wzywają cały Naród do modlitwy za Ojczyznę*, skierowanym do wiernych 27 stycznia 1971 roku. Podkreślono w nim m.in., że obowiązkiem społecznym jest troska o pokój wewnętrzny, gdyż tylko on zabezpiecza byt i wolność ojczyzny, wzywano do modlitwy za poległych i ich rodziny⁹².

Przedstawione wyżej podejście ordynariusza przemyskiego do spraw społeczno-politycznych przejawiało się także w jego stosunku do propagowanej przez władze „normalizacji” stosunków państwo – Kościół. Biskup, a także prymas i większość członków Rady Głównej szybko doszli do wniosku, że jest to ułuda, a komuniści nie mają zamiaru iść na żadne poważniejsze ustępstwa w zakresie realizacji postulatów od lat zgłaszanych przez władze kościelne⁹³. Hierarcha był zwolennikiem zdystansowanego i ostrożnego podejścia do deklaracji rządzących. Na forum Rady Głównej przekonywał: „To, że komuniści liczą się z nami, zawdzięczamy wewnętrznej spójności społeczeństwa. Zdając sobie sprawę, że nowe porozumienie z komunistami nic nam nie da, nie powinniśmy się spieszyć, ale i odrzucać ich propozycji”⁹⁴. Analogiczne podejście prezentował prymas i pozostali

⁹¹ Prymas S. Wyszyński wskazywał w swoich zapiskach, że bp I. Tokarczuk był zwolennikiem bardzo ostrożnego prowadzenia rozmów ze względu na różne możliwości rozwoju sytuacji społecznej (AAW, SPP, 04/25, Rada Główna Episkopatu Polski 1970, k. 11-12, Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski, Warszawa 26 I 1971; AAG, S. Wyszyński, *Pro memoria 1971*, zapis z 26 I 1971).

⁹² *Biskupi polscy wzywają Naród do modlitwy za Ojczyznę*, Warszawa 27 I 1971, w: *Listy pasterskie Episkopatu Polski 1945-2000*, s. 771-774.

⁹³ Na ten temat zob. szerzej Łatka, *Episkopat wobec złudnej normalizacji*, s. 57-86.

⁹⁴ AAW, SPP, 04/26, Rada Główna Episkopatu Polski 1971, k. 77, Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski, Warszawa 19 IV 1971; AAG, S. Wyszyński, *Pro memoria 1971*, zapis z 19 IV 1971. Nie oznacza to, że bp. I. Tokarczukowi nie zdarzało się w wyjątkowych okolicznościach wyrażać się pozytywnie o niektórych działaniach władz. Takie wrażenie wyniósł ze swojego spo-

najważniejsi biskupi. Z tego względu przedstawiciele Episkopatu spotykali się dość regularnie z reprezentantami władz centralnych⁹⁵. Nie przynosiły one jednakże poważniejszych postępów, jeśli chodzi o realizację postulatów zgłaszanych przez biskupów. Ordynariusz przemyski w 1972 roku bardzo krytycznie ocenił deklaracje dygnitarzy partyjnych, równocześnie trafnie odczytując ich prawdziwe zamiary: „Musimy działać roztropnie i dobrej woli nie ignorować, (...) blok komunistyczny nie ma dobrej woli wobec Kościoła. (...) Komuniści próbują tylko różnych sztuczek. (...) Widać wyraźnie, że chodzi im o utrzymanie *status quo*”⁹⁶.

Ordynariusz przemyski był zdecydowanym zwolennikiem regularnego dopominania się przez biskupów o respektowanie praw Kościoła. Z tego względu popierał w pełni przygotowanie memoriału Episkopatu o wolności religijnej jako podstawie normalizacji stosunków pomiędzy państwem a Kościołem, skierowanego do władz w styczniu 1973 roku⁹⁷. Zawarto w nim wizję współdziałania Kościoła z państwem w trosce o młode pokolenie oraz podkreślono, że to głównie na rodzinie, a nie na państwie spoczywa zadanie wychowania dzieci i młodzieży⁹⁸. Uważał, że dokument ten jest słuszny i potrzebny, ale należy go odnieść nie tylko do rządu, ale również do całego społeczeństwa, gdyż agitacja partyjno-państwowa przynosi konkretne negatywne efekty:

Nikt nie chce celowo zadrażniać sytuacji, ale świat pod wpływem propagandy przechyla się w drugą stronę, świat fascynowany wizjami lepszego jutra ulega ich hasłom i komuniści robią pozę dobroczyńców ludzkości. Musimy uczyć społeczeństwo, by się nie dało oszukać. Trzeba bardzo uważać, ażeby się nie dać zasugerować osiągnięciami. E[dward] Gierek na pewno ma pewne osiągnięcia. Obecne kierownictwo jednak popełnia jeden błąd, tj. chcąc pozyskać społeczeństwo, rozbudza takie apetyty, wyzwała požądania, których nie da się zaspokoić, stąd społeczeństwo nie zadowala się tym, co otrzymuje. Niezadowolone i rozżalone ludzi jest bardzo wielkie. Zbyt długo nie da się grać na uczuciach społeczeństwa⁹⁹.

tkania z wicepremierem Wincentym Krašką 21 czerwca 1971 roku (AAW, SPP, 04/26, Rada Główna Episkopatu Polski 1971, k. 156, Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski, 22 VI 1971; AAN, KC PZPR, LI/169, k. 85-86, Notatka dotycząca ordynariusza diecezji przemyskiej bp. Tokarczuka, Warszawa 14 IX 1971; AAG, S. Wyszyński, *Pro memoria 1971*, zapis z 22 VI 1971).

⁹⁵ Łatka, *Episkopat Polski*, s. 114-128.

⁹⁶ AAW, SPP 04/27, Rada Główna Episkopatu Polski 1972, k. 49-50, Protokół Komisji Głównej Episkopatu Polski z 8 II 1972. Podejście prymasa S. Wyszyńskiego było w tym przypadku dokładnie takie samo jak ordynariusza przemyskiego. Zob. szerzej R. Łatka, „Normalizacja” *relacji państwo-Kościół w latach siedemdziesiątych XX wieku z perspektywy Prymasa Stefana Wyszyńskiego – nieznanymi dokument z Sekretariatu Prymasa Polski*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, (2018) nr 2, s. 531-546.

⁹⁷ Pełna treść dokumentu: *Memoriał Episkopatu Polski do rządu o wolności religijnej jako podstawie normalizacji stosunków pomiędzy państwem a Kościołem*, Wrocław 31 X 1972, w: P. Raina, *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945-1989*, t. 2, *Lata 1960-1974*, Poznań 1995, s. 597-610.

⁹⁸ Tamże, s. 605-606. Zob. także: P. Raina, *Kardynał Wyszyński. Czasy prymasowskie 1973*, Warszawa 2004, s. 27-29.

⁹⁹ AAW, SPP, 04/28, Rada Główna Episkopatu Polski 1973, k. 8-9, Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski, Warszawa 23 I 1973.

Biskup I. Tokarczuk był w latach 70. XX wieku m.in. autorem trzech bardzo ważnych dokumentów Episkopatu, które doskonale obrazowały jego poglądy w zakresie walki o wolność religijną: listu z okazji 80. rocznicy edycji encykliki Leona XIII *Rerum novarum* (4 maja 1971)¹⁰⁰, listu pasterskiego Episkopatu o chrześcijańskim patriotyzmie z okazji 200. rocznicy I rozbioru Rzeczypospolitej (5 września 1972)¹⁰¹ oraz memoriału z 12 marca 1975 roku dotyczącego dyskryminacji ludzi wierzących¹⁰².

Pierwszy z wymienionych dokumentów był przedmiotem licznych poprawek i uzupełnień biskupów i kard. S. Wyszyńskiego, gdyż jak zauważył prymas: „Projekt ma charakter bardziej wykładu, niż Listu Pasterskiego”¹⁰³. Dokument został obszernie przedyskutowany w czasie posiedzenia Rady Głównej 3 maja 1971 roku i obrad plenarnych Episkopatu w dniu następnym. Wysunięto wobec niego wiele uwag i sugestii, które autor uwzględnił w toku dalszej pracy. Nie dotyczyły one jednakże kwestii generalnych i układu dokumentu, ale treści niektórych sformułowań oraz „przeładowania materiałem”. Aprobatę dla sposobu ujęcia tematu wyrazili m.in. prymas, kard. K. Wojtyła oraz bp H. Bednorz¹⁰⁴. Ponownie do jego treści kard. S. Wyszyński odniósł się aprobatywnie dwa tygodnie później, w swoim dzienniku. W momencie, gdy dokument był przepisywany na maszynie w Instytucie Prymasowskim, prymas zauważył:

Na pewno [jest] za trudny, zbyt wykładowy, ale nabyty treścią, która jest zestawieniem postulatów Kościoła. Nie podoba się ani Ludowi Bożemu, ani Partii. Ale kto uważnie wysłucha, na pewno wiele skorzysta, poprawiając sobie poglądy, wypracowany w opinii przez katolików usługowych z Paxu i milczących ze „Znaku”, że nie ma katolickiej nauki społecznej. Istnieje natomiast „jedynie, pełne, postępowe rozwiązanie podane przez Allacha i jego Proroków z Kremla”¹⁰⁵.

List odczytano ostatecznie z ambon 20 czerwca 1971 roku¹⁰⁶.

Drugi z listów opracowanych przez bp. I. Tokarczuka dygnitarze partyjni uznali za ingerencję w „sojusze międzynarodowe”¹⁰⁷. Jego koncepcję przygotowano na posiedzeniach Rady Głównej 4 maja i 5-6 września 1972 roku. Pomysł wniósł abp A. Baraniak, a zadanie przygotowania dokumentu otrzymał bp I. Tokarczuk, który miał w tym celu powołać specjalny zespół¹⁰⁸. Zgodnie z ustaleniami po-

¹⁰⁰ *List Biskupów Polskich na 80-lecie ogłoszenia encykliki Leona XIII „O położeniu ludzi pracujących”*, Jasna Góra 4 V 1981, w: *Listy pasterskie Episkopatu Polski 1945-2000*, s. 642-646.

¹⁰¹ *List Episkopatu Polski „O chrześcijańskim patriotyzmie”*, Poznań 5 IX 1972, w: *Listy pasterskie Episkopatu Polski 1945-1974*, s. 886-891.

¹⁰² Zob. P. Raina, *Kardynał Wyszyński. Czasy prymasowskie 1975*, Warszawa 2006, s. 50-57.

¹⁰³ AAG, S. Wyszyński, *Pro memoria 1971*, zapis z 24 IV 1971 i 27 IV 1971.

¹⁰⁴ AAW, SPP, 04/26, Rada Główna Episkopatu Polski 1971, k. 87-88, Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski Jasna Góra 3 V 1971; AAW, SPP 04/254, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 4 V 1971, k. 52-53, Protokół 125 Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski, Jasna Góra 4 V 1971.

¹⁰⁵ AAG, S. Wyszyński, *Pro memoria 1971*, zapis z 14 V 1971.

¹⁰⁶ Jak odnotował prymas, był on trzykrotnie redagowany przed odczytaniem, dwukrotnie przez niego i raz pod kątem stylistycznym przez Marię Okońską (AAG, S. Wyszyński, *Pro memoria 1971*, zapis z 20 VI 1971).

¹⁰⁷ AAN, KC PZPR, LI/172, Stosunki państwo-Kościół w Polsce, 12 IX 1975, s. 3.

¹⁰⁸ AAG, S. Wyszyński, *Pro memoria 1972*, zapis z 4 V 1972.

wziętymi na sesji Episkopatu dokument miał posiadać przede wszystkim wymiar moralny i eksponować chrześcijańskie rozumienie patriotyzmu¹⁰⁹. Ordynariusz przemyski podkreślał, że powinien on zawierać swego rodzaju wykład chrześcijańskiego patriotyzmu, by wzbudzić określoną reakcję odbiorcy oraz „Mniej werbalizmu, więcej konkretów”¹¹⁰. Jego zwarty projekt bp I. Tokarczuk przedstawił na sesji Konferencji Plenarnej we wrześniu 1972 roku. Biskupi zgłosili wówczas wiele uwag, zalecając, by nie przejawiać patriotyzmu, nie upolityczniać słowa pasterskiego, podkreślić wady narodowe i konieczność pracy nad nimi oraz pominąć przyczyny zewnętrzne upadku Polski ze względu na spodziewaną reakcję sowieckiego hegemonu. Kardynał K. Wojtyła zaakcentował potrzebę patriotyzmu w dobie kryzysu, a prymas „(...) wskazał na procesy odrodzeniowe narodu w dobie rozbioru. W obecnej rzeczywistości słowem «narodowy» zaślania się internacjonalizm. Rodzina zostaje nadal ostoją patriotyzmu. Kościół zawsze budził sumienia, dzielił losy narodu i zdobył swoje historyczne miejsce w narodzie”¹¹¹. Ostatecznie w liście pasterskim skoncentrowano się na tym, by wyjaśnić, czym jest miłość ojczyzny, i stwierdzono, że należy pracować nad wadami narodowymi, gdyż do upadku Rzeczypospolitej w XVIII wieku oprócz zaborców przyczynili się też sami Polacy¹¹². Przede wszystkim jednak podkreślono obecność Boga jako „najwyższej wartości i normy postępowania ludzkiego”. W dalszej części dokumentu biskupi zaznaczyli, że prawdziwa miłość ojczyzny polega na solidnej pracy i trosce o dobro wspólne, potępili prywatę i służenie obcym. Niewątpliwie złość władz partyjnych wzbudzał fragment odnoszący się do różnic w pojmowaniu świata przez uniwersalizm chrześcijański i materializm, „zamykający całą istotę ludzką w kategorii wartości doczesnych i materialnych”. Episkopat stwierdził, że chrześcijański model patriotyzmu

(...) to nie tylko troska o jej [Polski] najwyższy rozwój gospodarczy, społeczny i kulturalny, ale także o rozwój duchowy i religijny (...). Doświadczenie wieków w pełni potwierdza prawdziwość takiego rozumienia. Właśnie tutaj wzajemnie zahaczają o siebie obydwie ogniwa: z jednej strony bytu narodowego, z drugiej posłannictwa i pracy Kościoła. (...) naród nasz od wieków to rozumiał. Stąd powstała równoległość dążeń Kościoła i narodu, pociągająca za sobą równoległość losów. Gdy dobrze układały się warunki życiowe narodu, wówczas i Kościół cieszył się wolnością; i odwrotnie, gdy Kościół był uciskany, wówczas i naród nie korzystał z takiej sprawiedliwości i wolności, na jaką zasługiwał. Bez zrozumienia tego faktu nikt nie pojmie właściwego oblicza naszego rodzinnego patriotyzmu polskiego¹¹³.

¹⁰⁹ AAW, SPP, 04/27, Rada Główna Episkopatu Polski 1972, k. 137, Protokół Rady Główniej Episkopatu Polski, 4 V 1972; P. Raina, *Kardynał Wyszyński. Czasy prymasowskie 1972*, Warszawa 2004, s. 153.

¹¹⁰ AAW, SPP, 04/27, Rada Główna Episkopatu Polski 1972, k. 137, Protokół Rady Główniej Episkopatu Polski, 4 V 1972.

¹¹¹ AAW, SPP, 04/261, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 5-6 IX 1972, k. 40-42, Protokół 132 Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski, Poznań 5-6 IX 1972; AAG, S. Wyszyński, *Pro memoria 1972*, zapis z 5 IX 1972.

¹¹² *List Episkopatu Polski o chrześcijańskim patriotyzmie*, s. 886-891.

¹¹³ Tamże, s. 887-890; Raina, *Kardynał Wyszyński. Czasy prymasowskie 1972*, s. 153-156.

Władze PRL za pomocą różnorodnych środków naciskały na Kościół, by wycofał polecenie odczytania z ambon wspomnianego listu w diecezjach; korzystały m.in. z interwencji katolików „postępowych”, takich jak Konstanty Łubieński i Stanisław Stomma. Nie przyniosły one efektów i dokument przygotowany przez bp. I. Tokarczuka z zespołem został odczytany zgodnie z planem¹¹⁴.

Równie istotny był memoriał dotyczący dyskryminacji ludzi wierzących opracowany przez bp. I. Tokarczuka¹¹⁵. Zawierał on wykaz wszystkich interwencji polskich biskupów wobec ekipy Edwarda Gierka¹¹⁶ i znalazło się w nim wiele zdecydowanych sformułowań dowodzących społecznego upośledzenia katolików i ludzi wierzących¹¹⁷. Dokument spotkał się z negatywną reakcją władz. Na posiedzeniu Rady Głównej w czerwcu 1975 roku bp B. Dąbrowski opisał swoją rozmowę z Kazimierzem Kąkolem, który oświadczył, że „memoriał wywołał napięcie w stosunkach państwo – Kościół”, a jego sformułowania „są nieprawdziwe i jątrzące”. Odnotowano: „Gdy jednak sekretarz Episkopatu podjął dyskusję, trudno było ministrowi swoje uwagi udowodnić”¹¹⁸. Tym razem Episkopat uzyskał pisemną odpowiedź, którą minister-kierownik Urzędu ds. Wyznań wystosował 15 sierpnia 1975 roku. Nie odnosiła się ona do przedstawionych zarzutów¹¹⁹, mimo to prymas zapisał: „Po raz pierwszy jednak pismo jest obszerne, utrzymane w tonie grzecznym, nienapastliwe”¹²⁰. Zgodnie z jego decyzją do listu ustosunkował się kard. K. Wojtyła¹²¹.

Biskup I. Tokarczuk w latach 70. XX wieku na forum Episkopatu opowiadał się zdecydowanie za twardym stanowiskiem hierarchii kościelnej wobec działań władz PRL zmierzających do laicyzacji i ateizacji młodzieży¹²². Wynikało to z jego stanowiska prezentowanego w czasie posiedzenia plenarnego Episkopatu w dniach 21-22 marca 1973 roku: „Pamiętać, że Państwo najmniej nadaje się na wychowawcę, a zwłaszcza – ateistyczne”¹²³. Przeciwwstawiał się m.in. pomysłowi władz, by utworzyć większe szkoły zbiorcze, które miałyby funkcjonować do późnych godzin popołudniowych. Zwracał uwagę, że reforma służyła faktycznie

¹¹⁴ Łatka, *Episkopat Polski*, s. 269-270.

¹¹⁵ Projekt memoriału zaakceptowano na obradach Konferencji Plenarnej Episkopatu 11-12 III 1975 roku (AAW, SPP, 04/277, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 26-27 VI 1975, k. 36, Protokół Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski, Warszawa 26-27 VI 1975; AAG, S. Wyszyński, *Pro memoria 1975*, zapis z 12 III 1975).

¹¹⁶ AAG, S. Wyszyński, *Pro memoria 1975*, zapis z 25 IV 1975.

¹¹⁷ Raina, *Kardynał Wyszyński. Czasy prymasowskie 1975*, s. 50-57.

¹¹⁸ AAW, SPP, 04/30, Rada Główna Episkopatu Polski 1975, k. 63, Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski, Warszawa 25 VI 1975.

¹¹⁹ Raina, *Kardynał Wyszyński. Czasy prymasowskie 1975*, s. 58-64.

¹²⁰ AAW, SPP, 04/30, Rada Główna Episkopatu Polski 1975, k. 76, Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski, 4 Warszawa IX 1975.

¹²¹ Tamże, k. 76.

¹²² Choć, jak podkreślał w swoich zapiskach kard. S. Wyszyński, bp. I. Tokarczuka bardziej od ofensywy ideologicznej władz PRL niepokoił wzrost nihilizmu wśród młodzieży (AAG, S. Wyszyński, *Pro memoria 1972*, zapis z 14 IX 1972).

¹²³ AAG, S. Wyszyński, *Pro memoria 1973*, zapis z 22 III 1973. Hierarcha przemyski podkreślał także, że w związku z tym rósł opór społeczeństwa przeciwko władzom (tamże, zapis z 15 VI 1973).

do indoktrynacji ateistycznej i politycznej¹²⁴. W czasie kolejnych obrad Rady Głównej zaznaczał, że jeśli opór społeczeństwa uświadamianego przez Kościół będzie znaczący, to władze same wycofają się z projektów zmian w systemie wychowawczym. Dodawał także: „Nasza akcja na pewno da rezultaty”¹²⁵.

Biskupi zgodnie uznali, że postulowane przez komunistów reformy mają w istocie osłabić wpływ rodziny i Kościoła na wychowanie młodego pokolenia oraz zwiększyć rolę laickiego państwa. Wyrazili to dobitnie w komunikacie z obrad Konferencji Plenarnej w dniach 16-17 czerwca 1973 roku¹²⁶. Kwestię tę dyskutowała również Rada Główna w czerwcu 1974 roku. Biskupi wskazali na negatywne aspekty funkcjonowania szkół zbiorczych, oceniając, że występują duże trudności z ich wprowadzeniem ze względu na sytuację ekonomiczną i bierny opór nauczycieli. Biskup I. Tokarczuk wskazał, że mimo to władze będą forsować swoją koncepcję, by programowo ateizować dzieci i młodzież¹²⁷. Członkowie Rady zwrócili również uwagę na prowadzoną konsekwentnie demoralizację, a ordynariusz przemyski podsumował: „Przez demoralizację do ateizacji. Rozłożeni moralnie dorabiają sobie filozofię”¹²⁸.

Biskup I. Tokarczuk bardzo trafnie zwracał uwagę na zmiany w metodach zwalczania Kościoła przez władze. Świadczy o tym dobitnie jego wypowiedź ze stycznia 1975 roku. Wskazywał, że „choć nie zmieniły się cele i plany Bloku komunistycznego, jesteśmy na nowym etapie walki z Kościołem. Komuniści chcą: 1) opanować Kościół za pomocą hierarchii kościelnej będącej w ich rękach; 2) siać chaos wewnątrz Kościoła przez anonimy, aby duchowieństwo psychicznie osłabić i zastraszyć”¹²⁹.

Poparł go kard. S. Wyszyński, który zauważył, że trzeba jasno i dokładnie pokazać cele władz, by „biskupi nie posnęli w błogim spokoju”¹³⁰. Należy w tym miejscu dodać, że ocena bp. I. Tokarczuka odnosiła się do dezintegracyjnych metod działania aparatu bezpieczeństwa, który w latach 70. XX wieku dążył do skonfliktowania hierarchów kościelnych¹³¹. W tej samej wypowiedzi wskazywał

¹²⁴ AAW, SPP 04/28, Rada Główna Episkopatu Polski 1973, k. 27, Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski, Warszawa 22 III 1973.

¹²⁵ AAW, SPP 04/28, Rada Główna Episkopatu Polski 1973, k. 50, Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski, Pieniężno 15 VI 1973.

¹²⁶ *Komunikat 137 Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski*, Warszawa 18 VI 1973, w: *Komunikaty Konferencji Episkopatu Polski*, s. 131.

¹²⁷ AAW, SPP, 04/29, Rada Główna Episkopatu Polski 1974, k. 81-82, Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski, Warszawa 18 VI 1974; AAG, S. Wyszyński, *Pro memoria 1974*, zapis z 18 VI 1974.

¹²⁸ AAW, SPP, 04/29, Rada Główna Episkopatu Polski 1974, k. 82, Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski, Warszawa 18 VI 1974.

¹²⁹ AAW, SPP, 04/30, Rada Główna Episkopatu Polski 1975, k. 9, Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski, Warszawa 14 I 1975.

¹³⁰ Tamże, k. 9-10.

¹³¹ Zob. szerzej R. Łatka, *Relacje państwo-Kościół w pierwszych latach rządów Edwarda Gierka – czyli jak wyglądała polityka „normalizacji” w praktyce*, w: *Państwo-religia. Instytucje państwowe i obywatele wobec religii w Europie Środkowo-Wschodniej w XX w.*, t. 2, red. J. Durka, Kalisz 2018, s. 215-240.

on także, co musi się zdarzyć, by zmiana w podejściu władz była rzeczywista: „Społeczeństwo oczekuje jasnego postawienia sprawy, na czym mianowicie polega normalizacja? Należy zacząć od zachowania konstytucji, zniesienia ustaw niepraworządnych, uszanowania wolności słowa. Uświadamić i mobilizować duchowieństwo”¹³².

Ordynariusz przemyski, podobnie jak inni członkowie Rady Głównej, negatywnie oceniał nowelizację konstytucji PRL przeprowadzoną w 1976 roku¹³³. W pełni popierał stanowisko Kościoła wyrażone w dwóch memoriałach przesyłanych do władz w styczniu tamtego roku; był także jednym z hierarchów, którzy odpowiadali za kształt tych dokumentów¹³⁴. Stanowisko to przyniosło określony efekt w postaci rezygnacji przez rząd PRL z niektórych projektowanych zapisów. Wśród nich najważniejsze było wycofanie się z uzależnienia praw społecznych Polaków od wykonywania obowiązków obywatelskich. Biskup I. Tokarczuk oceniał, że stało się tak na skutek zdecydowanego stanowiska biskupów, wyrażanego zarówno publicznie, jak i w dokumentach skierowanych do dygnitarzy partyjnych. Żałował, że nie doprowadziły one do wycofania się z tego pomysłu, ale przynajmniej pomogły wprowadzić „ostatni szlif” w kierunku sugerowanym przez hierarchię kościelną¹³⁵. Biskup I. Tokarczuk miał w tym zakresie rację, gdyż nawet Stanisław Kania i Kazimierz Kąkol przyznawali, że władze naniósł zmiany w tekście na skutek presji kard. S. Wyszyńskiego i Episkopatu¹³⁶.

Ordynariusz przemyski dość sceptycznie oceniał na forum Episkopatu efekty spotkania na szczycie kard. S. Wyszyńskiego z E. Gierkiem z 29 października 1977 roku¹³⁷. Nie podzielał pozytywnej oceny prymasa, choć zwracał równocześnie uwagę, że „lepiej rozmawiać, niż się bić”, a brak chęci do dialogu byłby argumentem dla przeciwników. Przemyski hierarcha wezwał, aby zachować ostrożność w kontaktach z władzami, gdyż społeczeństwo jest „hiperkrytyczne” i uwrażliwione na kontakty Kościoła z rządem. Dodał: „Nie wolno nam stworzyć wrażenia, że my czasem podpieramy wrogów Kościoła i narodu. Po ostatnich wydarzeniach wątpliwości są po obu stronach, tak katolickiej, jak i partyjnej. Inne zagadnienie

¹³² AAW, SPP, 04/30, Rada Główna Episkopatu Polski 1975, k. 9, Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski, Warszawa 14 I 1975.

¹³³ Z największą krytyką polskich biskupów spotkał się zapis o kierowniczej roli partii i sojuszu ze Związkiem Sowieckim. Zob. szerzej Łatka, *Episkopat Polski*, s. 279-287.

¹³⁴ W czasie posiedzenia Rady Głównej w styczniu 1975 roku został wyznaczony przez członków owego gremium wraz z kard. S. Wyszyńskim i kard. K. Wojtyłą do przygotowania opinii na temat praw katolików w związku ze zmianą konstytucji (AAW, SPP, 04/30, Rada Główna Episkopatu Polski 1975, k. 9, Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski, Warszawa 14 I 1975).

¹³⁵ AIPN, 0639/136, t. 2, k. 15, Meldunek kpt. Stanisława Dzioka, naczelnika Wydziału IV KW MO w Rzeszowie, do naczelnika Wydziału IV Departamentu IV MSW w Warszawie, Rzeszów 21 I 1976.

¹³⁶ AAG, S. Wyszyński, *Pro memoria 1976*, zapis z 6 II 1976 i 4 III 1976.

¹³⁷ AIPN, 02011/535, Departament I MSW, k. 263, Wyciąg z raportu źródła nr 4072 z 22 I 1978 r. dotyczący stosunku bp. Tokarczuka do rozmów kard. Wyszyńskiego z I sekretarzem KC Edwardem Gierkiem, Warszawa 30 I 1978 r. Na temat tego spotkania zob. szerzej Łatka, *Episkopat Polski*, s. 316-325.

oceny faktycznej. Faktyczny stan rzeczy i kwestia odbioru psychologicznego¹³⁸. W podręcznym dzienniku zanotował swój głos w dyskusji podczas obrad Rady Głównej Episkopatu z 13 grudnia 1977 roku:

Mija okres totalnej konfrontacji, a nadchodzi okres dialogu. Budzą się 4 wątpliwości:

- czy można ufać Gierkowi? Przecież za niego zrobiono takie rzeczy: rolnictwo, szkolnictwo, kultura narodowa (cenzura);

- mówi się, że Gierek niczego nie może, a w takim razie czy jest sens na nim budować;

- czy partia nie chce, aby Kościół ją wsparł w kryzysie gospodarczym i społecznym;

- oddzielić od społeczeństwa, które domaga się demokratyzacji.

Chciałbym, aby moje obawy były bezpodstawne. (...) Wydaje mi się, że Gierek jest świetnym, inteligentnym graczem – taktikiem, umiał zyskać zaufanie Prymasa. Z całą pewnością cechą zasadniczą naszych stosunków jest brak zaufania, podejrzliwość. Ale chyba nie będzie przesady, kiedy się budzi podejrzenie, że chodziło o taktykę, o wyzyskanie propagandowe w kraju i za granicą, zwłaszcza we Włoszech. Moim zdaniem rozmawiać można, ale nie wolno było się zgadzać na wyzyskanie spektakularne¹³⁹.

Biskup I. Tokarczuk miał żal do prymasa, iż w czasie rozmów z E. Gierkiem nie wykorzystał szansy, aby załatwić szereg ważnych postulatów Kościoła: likwidację dekretu o obsadzaniu stanowisk kościelnych oraz służby wojskowej kleryków, rozstrzygnąć kwestię nominacji biskupa ordynariusza dla archidiecezji poznańskiej czy chociażby wymusić większe koncesje na rzecz budownictwa sakralnego. Zaniechanie realizacji tych szans uznał za nieudolność lub nieumiejętność wykorzystania okazji wymuszenia zysków dla Kościoła w dobie słabnącej kondycji władz partyjno-państwowych¹⁴⁰.

Temat oceny E. Gierka powrócił na forum Episkopatu w marcu 1978 roku. Prymas uważał, że Kościół nic by nie zyskał na odejściu I sekretarza KC PZPR na skutek wzrostu napięcia społecznego. Odnosząc się do tej kwestii, bp I. Tokarczuk podkreślił:

Stoimy na stanowisku zasady: niewykorzystywania trudnej sytuacji władz, nie chcemy obalać systemu, nie wolno doprowadzić do niepokoju, nie chcemy spraw Kościoła traktować egoistycznie w oderwaniu od narodu – ale względy duszpasterskie zmuszają nas do działania, choćby to systemowi się nie podobało. Praca duszpasterska to troska o naród¹⁴¹.

Podczas posiedzenia Rady Głównej Episkopatu Polski 27 listopada 1978 roku bp I. Tokarczuk zdumiony był obroną E. Gierka przez prymasa S. Wyszyńskiego. W dzienniku zanotował: „Ks. Prymas zatroskany sprawami gospodarczymi, ogromnie broni Gierka («nikt nie może go zastąpić», «po nim sprawy Kościoła

¹³⁸ AAW, SPP, 04/33, Rada Główna Episkopatu Polski 1978, k. 17, Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski, Warszawa 19 I 1978; AAG, S. Wyszyński, *Pro memoria 1978*, zapis z 19 I 1978.

¹³⁹ ZJWK, bez sygn., I. Tokarczuk, *Dziennik*, t. 8, s. 41, 44.

¹⁴⁰ Tamże, s. 58.

¹⁴¹ AAW, SPP, 04/33, Rada Główna Episkopatu Polski 1978, k. 17, Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski, Warszawa 19 I 1978, k. 111.

wyglądałyby gorzej»). Dziwne to zdania w ustach ks. Prymasa. Gierek wedle Prymasa ma postawę «moralną i narodową»¹⁴². Z kolei w czasie Konferencji Plenarnej Episkopatu z udziałem papieża Jana Pawła II na Jasnej Górze w dniach 5-6 czerwca 1979 roku bp I. Tokarczuk wspólnie z wszystkimi biskupami przeciwstawił się kard. S. Wyszyńskiemu postulującemu zamieszczenie w komunikacie podziękowania władzom państwowym za pomoc w organizacji papieskiej pielgrzymki. Nie kryjąc oburzenia, pisał w dzienniku: „Ta sprawa jak i inne pokazuje, że Ks. Prymas i bp Dąbrowski są dosłownie zakochani w Gierku, wychwalają go, gdzie tylko mogą. Przejawia się w tym jakaś naiwność i supremacja spraw politycznych nad pastoralnymi”¹⁴³.

W czasie obrad Rady Głównej Episkopatu w czerwcu 1978 roku przemyski hierarcha poparł jasne stanowisko kard. K. Wojtyły, uznając, że „Kościół musi być wyrazicielem i obrońcą praw narodu i praw człowieka”¹⁴⁴. Dodał także, iż Kościół musi iść z narodem i popierać jego wolnościowe dążenia. Ocenił, że Episkopat nie może jednak bezpośrednio angażować się w działalność polityczną, a celem nie są walka i awanturnictwo, ale spokojna praca na rzecz społeczeństwa¹⁴⁵.

Dialog władz PRL ze Stolicą Apostolską z perspektywy bp. I. Tokarczuka

Biskup I. Tokarczuk był zwolennikiem wywierania nacisku na Stolicę Apostolską w sprawie uregulowania statusu diecezji na Ziemiach Zachodnich i Północnych. W czasie sesji Rady Głównej 2 września 1970 roku wskazywał, że podstawę do załatwienia tej sprawy daje układ zawarty między Związkiem Sowieckim a RFN. Precyzował: „Trzeba więc mocno naciskać i prosić o załatwienie. Szanujemy Stolicę Apostolską (...), ale obowiązkiem naszym jest dbać o sprawy Kościoła. Dziś Stolica Apostolska nie będąc skrzepowaną uwarunkowaniami państwa kościelnego może prowadzić politykę bardziej ewangeliczną”¹⁴⁶. Ordynariusz przemyski podkreślał w czasie obrad Episkopatu, jak odnotował prymas S. Wyszyński, że Polska jest niedowartościowana w stosunku do Niemiec, dlatego „nacisk musi iść dalej”¹⁴⁷.

Przemyski hierarcha, analogicznie jak pozostali członkowie Rady Głównej, uważał, że dialog, który władze PRL prowadzą ze Stolicą Apostolską od początku lat 70. XX wieku ma dwulicowy charakter i ma służyć głównie legitymizacji reżimu za granicą oraz do ograniczenia roli Episkopatu Polski¹⁴⁸. Świadczy o tym wypowiedź ordynariusza przemyskiego na posiedzenia Rady Głównej z maja 1971 roku:

¹⁴² ZJWK, bez sygn., I. Tokarczuk, *Dziennik*, t. 12, s. 134.

¹⁴³ Tamże, t. 15, s. 115. Na temat podejścia prymasa S. Wyszyńskiego do E. Gierka zob. szerzej R. Łatka, *Czy Prymas Polski Stefan Wyszyński był antykomunistą?*, w: *Antykomunizm Polaków w XX wieku*, red. P. Kardela, K. Sacewicz, Białystok-Olsztyn-Warszawa 2019, s. 583-589.

¹⁴⁴ AAW, SPP, 04/33, Rada Główna Episkopatu Polski 1978, k. 142, Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski, Warszawa 13 VI 1978.

¹⁴⁵ Tamże, k. 143.

¹⁴⁶ AAW, SPP 04/25, Rada Główna Episkopatu Polski 1970, k. 92, Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski 2 IX 1970.

¹⁴⁷ AAG, S. Wyszyński, *Pro memoria 1971*, zapis z 1 IX 1971.

¹⁴⁸ Na temat opinii innych członków RG w tym okresie zob. szerzej Łatka, *Episkopat Polski*, s. 183-254; tenże, *Arcybiskup Antoni Baraniak jako członek Episkopatu Polski, cz. 2 (1967-1977)*,

(...) podjęcie rozmów ze strony rządu jest:

- próbą odsunięcia żądań Episkopatu,
- sprawą propagandową wobec społeczeństwa,
- usiłowaniami wywarcia przymusu na wyrażenie zgody Episkopatu – szczególnie poprzez nękanie w terenie¹⁴⁹.

Ordynariusz przemyski uważał także, że rząd PRL chce za pomocą rozmów ze Stolicą Apostolską osłabić więź polskiego Kościoła z narodem¹⁵⁰. Jak notował w swoich zapiskach prymas: „Bp Tokarczuk uważa, że słuszną jest rzeczą przedstawić Stolicy Ap[ostolskiej] nową sytuację Polski. Brak jest tam ciągle równowagi w dowartościowaniu Polski w porównaniu z Niemcami”¹⁵¹.

Tak nakreślona postawa nie zmieniła się w kolejnych latach. Równocześnie bp. I. Tokarczuk, analogicznie jak kard. S. Wyszyński, był przekonany, że watykańscy dyplomaci nie posiadają odpowiedniej wiedzy i kompetencji, by prowadzić skuteczne rozmowy z komunistami, dlatego też sprzeciwiał się utworzeniu nuncjatury w Polsce. Najlepiej oddaje to jego opinia wypowiedziana podczas posiedzenia Rady Głównej w grudniu 1973 roku, podzielana przez jej pozostałych członków:

Możemy się cieszyć, że Rzym nie chce podejmować żadnych decyzji o nas bez nas. W dalszym ciągu trzeba dokładnie informować Stolicę Ap[ostolską], między innymi trzeba by wypracować krótką diagnozę metod komunistycznego działania w różnych dziedzinach życia społeczeństwa. Tego im brak. Stąd postępowanie komunistów mierzą miarą zachodnią. Każdy człowiek z natury jest nastawiony, aby innemu człowiekowi wierzyć, bo mowa powinna być na służbie prawdy. Tu *a priori* trzeba niedowierzać, bo to jest system zakłamania. Należałoby skierować list do abp. Casarolego od Rady Głównej, aby w razie pobytu w Polsce zachował postawę kościelną, a nie polityczną¹⁵².

Analogiczne uwagi przedstawił bp I. Tokarczuk kilka miesięcy później, w czasie posiedzenia Rady Głównej w lutym 1974 roku. Podkreślał, że polscy biskupi powinni stale przypominać urzędnikom dyplomacji watykańskiej, czym jest komunizm i w jaki sposób władze Związku Sowieckiego „chcą wmanewrować” Stolicę Apostolską w swoje plany polityczne. Po raz kolejny wskazywał: „Prowadząc rozmowy z komunistami należy uwzględniać istotny dla Kościoła aspekt moralny, tj., wierność misji Chrystusowej. Jak dotychczas, ze wszystkich rozmów w skali światowej tylko komuniści korzystają. (...) Musimy doradzać Stolicy Apostolskiej, by nie spieszyła się z konkluzją, żeby bardziej liczyła się z narodem

„Seminare”, (2020) nr 1, s. 136; R. Łatka, B. Mackiewicz, D. Zamiatała, *Prymas Stefan Wyszyński. Biografia*, Warszawa 2020, s. 87-89.

¹⁴⁹ AAW, SPP, 04/26, Rada Główna Episkopatu Polski 1971, k. 87, Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski, 3 V 1971; AAW, SPP, 04/254, k. 42, Protokół 125 Konferencji Episkopatu Polski, 4 V 1971.

¹⁵⁰ AAG, S. Wyszyński, *Pro memoria 1975*, zapis z 10 III 1975.

¹⁵¹ AAG, S. Wyszyński, *Pro memoria 1971*, zapis z 19 IX 1971.

¹⁵² AAW, SPP, 04/28, Rada Główna Episkopatu Polski 1973, k. 96, Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski, Warszawa 13 XII 1973.

niż z rządem”¹⁵³. Tak nakreślone stanowisko podzielali kard. S. Wyszyński i inni członkowie Rady Głównej¹⁵⁴.

Na początku 1975 roku na forum tegoż gremium miała miejsca kolejna dyskusja o działalności przedstawicieli Stolicy Apostolskiej w Polsce. Mianowicie w październiku 1974 roku Stolica Apostolska mianowała abp. Luigię Poggię szefem delegacji ds. stałych kontaktów roboczych z PRL. Po raz pierwszy przebywał on w Polsce od 25 lutego do końca marca 1975 roku. Jego wizyta wywołała szereg reperkusji także w łonie Episkopatu Polski. Prymas jasno podkreślił, że dyplomacja watykańska powinna szczegółowo informować o swoich posunięciach, tak by „bracia czerwoni” nie mogli zaskakiwać Episkopatu¹⁵⁵. Znalazł w tym zakresie wsparcie pozostałych członków tego gremium, w tym także bp. I. Tokarczuka, który dodał:

Jeżeli abp Poggi chce nam pomóc, powinien z nami współpracować. My zaś powinniśmy starannie analizować sytuację wewnętrzną. Wszystkie przełomy zaczynają się od spraw ekonomicznych. Gospodarka nie gra. Społeczeństwo się burzy i ustawia negatywnie. Przy pomocy Watykanu komuniści chcieliby nas spacyfikować. Musimy trzymać z narodem. Największym zwycięstwem reżimu byłby fakt osłabienia naszej więzi z narodem. (...) Nie potrzeba księżom uznania rządu dla udzielania sakramentów. Głos opinii publicznej jest wielką siłą polityczną. Nie mając innej broni, musimy sięgać po opinię¹⁵⁶.

Na łamach dziennika przemyski hierarcha pisał:

Nieporozumieniem jest wizyta ar[cy]b[isku]p[a] Poggi’ego, wbrew Episkopatowi. Poggi jest ofiarą, wystawiono go do wiatru, bo nie będąc Ekspertem ma być reprezentantem Stolicy Apostolskiej na zjeździe UNESCO poświęconemu zabytkom, a równocześnie rola jego sprowadza się do «ochrzczenia» nieślubnego dziecka Konstytucji. Polityka Watykanu dała dowód naiwności. Przykro to pisać, ale prawda przede wszystkim. Moim zdaniem jest walka w Rzymie ze stanowiskiem Prymasa, do czego częściowo i sam Prymas przyczynił się. Różni komentatorzy krajowi wyjeżdżający za granicę jeszcze wyolbrzymiają. Taką sprawą jest rola tzw. „Ósemki”, a szczególnie Marii Okońskiej, dalej – natarczywe domaganie się aktu oddania świata Matce Bożej, sprawa nominacji biskupów, nadzwyczajne uprawnienia. To wszystko obraca się przeciw Prymasowi, który ma historyczne zasługi dla Kościoła i Narodu, i ma też realne spojrzenie na Rosję i komunizm. Z tej strony grozi wielkie

¹⁵³ AAW, SPP, 04/29, Rada Główna Episkopatu Polski 1974, k. 41, Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski, Warszawa 21 II 1974. Analogiczne stanowisko bp I. Tokarczuk zajął dwa lata później. W czasie obrad Rady Głównej, odnosząc się do dyskusji nad listem do sekretarza stanu Stolicy Apostolskiej kard. J.M. Villota, zdecydowanie podkreślił, że watykańscy dyplomaci nie powinni podejmować rozmów w zakresie tematycznym, na którym się nie znają (AAW, SPP 04/31, Rada Główna Episkopatu Polski 1976, k. 27, Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski, Warszawa 17 II 1976).

¹⁵⁴ Zob. szerzej Łatka, *Episkopat Polski*, s. 208-214.

¹⁵⁵ Tamże, s. 217.

¹⁵⁶ AAW, SPP, 04/30, Rada Główna Episkopatu Polski 1975, k. 22, Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski, 10 III 1975. Biskup I. Tokarczuk wskazał ponadto, że rząd PRL chce za pomocą rozmów ze Stolicą Apostolską osłabić więź polskiego Kościoła z narodem (AAG, S. Wyszyński, *Pro memoria 1975*, zapis z 10 III 1975).

niebezpieczeństwo. Partia wykorzystuje niektóre słabe punkty do tego dokłada masę plotek i oszczerstw, a – niestety – Sekretariat Stanu daje posłuch tym zarzutom. Dlatego musimy robić wszystko, aby przez solidarność umocnić stanowisko Prymasa¹⁵⁷.

W czasie kolejnych wizyt abp. L. Poggiego w Polsce (kwiecień 1976, maj 1977)¹⁵⁸ bp I. Tokarczuk pilnie obserwował jego posunięcia, komentując je na kartach swego dziennika. Dnia 12 marca 1976 roku celebrował Mszę św. w kaplicy biskupów przemyskich w intencji pomyślnych rezultatów misji watykańskiego wysłannika¹⁵⁹. Pięć dni później spotkał się z nim osobiście w Lubaczowie, wręczając mu okolicznościowe prezenty¹⁶⁰. Do ponownego spotkania doszło 3 czerwca 1977 roku w Krakowie. Watykański dostojnik w rozmowie poruszył trzy zarzuty wysuwane przez polskie władze pod adresem abp. I. Tokarczuka: upolitycznienie kazań, nielegalne budownictwo sakralne i erygowanie bez zgody władz parafii oraz popieranie Komitetu Obrony Robotników (KOR). Wysłuchał wyjaśnień oskarżonego, przyjmując je bez komentarza do wiadomości¹⁶¹. Po kolejnym spotkaniu z abp. L. Poggim na posiedzeniu Rady Głównej Episkopatu 10 czerwca 1977 roku bp I. Tokarczuk odnotował wyraźną zmianę nastawienia dygnitarza względem polskich władz państwowych; informował on biskupów, iż rozmowy z przedstawicielami rządu były bardzo trudne i bezskuteczne. Przemyski hierarcha konkludował: „Poggi wyjeżdża stłamszony złą wolą, brakiem kultury i szacunku dla Stolicy Apostolskiej. Traktowali go *per nogam*. Poggi zrozumiał sytuację obecną. Dali mu poznać, że im nie zależy na stosunkach ze Stolicą Apostolską”¹⁶².

Warto odnotować jeszcze trzykrotne spotkania obu hierarchów, tym razem na gruncie rzymskim podczas wizyty bp. I. Tokarczuka w Wiecznym Mieście w listopadzie 1977 roku. Poruszono wtedy m.in. temat oskarżeń władz państwowych pod adresem przemyskiego ordynariusza o atakowanie w kazaniach Związku Sowieckiego oraz odniesień do realiów społeczno-ekonomicznych Polski. Gość przedstawił gospodarzowi swoje racje, tłumacząc, iż relacje z komunistami nie mogą się opierać na mediacjach i ustępstwach, bo uznają oni tylko twardą i zdecydowaną postawę. Po spotkaniu bp I. Tokarczuk zanotował w dzienniku:

Poggi przyznawał we wszystkim rację. Ogólnie rzecz biorąc widzi, że Watykan chce za wszelką cenę zawrzeć jakiś układ z rządem, co do przedstawiciela Stolicy Apostolskiej w Polsce. Sprawa włoska ma także tu swój wpływ. O to wszystko zahacza problem następstwa po kardynale Wyszyńskim, co do którego widzi dużą niechęć w kołach kurialnych. W każdym razie nie wiemy, co Watykan zyska – komuniści wygrali na pewno wprzegając przedstawicieli Stolicy Apostolskiej do uspokajania Kościoła polskiego. Zbliży się moment trudny i krytyczny dla polskiego Kościoła z dwóch stron – od strony reżimu

¹⁵⁷ ZJWK, bez sygn., I. Tokarczuk, *Dziennik*, t. 1, s. 146-147.

¹⁵⁸ J. Żaryn, *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944-1989)*, Warszawa 2003, s. 316-322.

¹⁵⁹ ZJWK, bez sygn., I. Tokarczuk, *Dziennik*, t. 5, s. 26.

¹⁶⁰ Tamże, s. 43.

¹⁶¹ Tamże, t. 6, s. 23-24.

¹⁶² Tamże, s. 39.

i – co za paradoks – od strony Watykanu. Niech Matka Boża ma dalej Kościół w swej pieczy¹⁶³.

Ordynariusz przemyski był zwolennikiem odkładania w czasie powołania nuncjatury w Polsce. Uważał, że w istniejących realiach politycznych przyniosłoby to realną szkodę polskiemu Kościołowi. W czerwcu 1977 roku wskazywał, iż temat powinien zostać poruszony w czasie zbliżającego się wyjazdu *ad limina* biskupów polskich do Rzymu i sugerował podjęcie wszelkich starań, by do tego nie doszło¹⁶⁴. Podzielał stanowisko kard. K. Wojtyły wyrażone w czasie obrad Rady Głównej 15 czerwca 1977 roku: „Gdy idzie o przedstawiciela Stolicy Ap[ostolskiej] w Polsce, mówimy: pełna normalizacja warunkiem przedstawicielstwa. Inny *modus procedendi* byłby niebezpieczny”¹⁶⁵. Biskup I. Tokarczuk podkreślał ponadto, że kwestie rozmów Stolica Apostolska – władze PRL należy widzieć w szerszej perspektywie ogólnoswiatowej i tak przedstawiać je w Watykanie. Wskazywał, że „nie ma rozwoju ekonomicznego bez wolności” i widać w tym zakresie zdecydowaną wyższość państw zachodnich, którą dostrzegają wszyscy mieszkańcy bloku wschodniego wyjeżdżający na Zachód¹⁶⁶. Analogiczne zastrzeżenia ordynariusz przemyski wysuwał w czasie sesji biskupów ordynariuszy, która odbyła się dzień później. Jego stanowisko odnotował w swoich zapiskach prymas:

Bp Tokarczuk uważa, że nad granicą Wschodnią polityka Watykanu wynika z kompleksu niższości. Bierze na serio slogany kom[unistyczne]. Można historycznie wykazać, że komunizm jest ostatnim słowem starej epoki. K[ościół] nie może uprawiać „Realpolitik – materialistycznej”. Wszyscy jesteśmy za Ojcem św., ale odpowiedzialność za K[ościół] w Polsce my mamy¹⁶⁷.

W swoim negatywnym w tym zakresie stanowisku utwierdził się po ostatniej – jak się później okazało – na przełomie maja i czerwca 1978 roku oficjalnej wizycie abp. L. Poggiego jako stałego przedstawiciela Stolicy Apostolskiej do spraw rozmów z władzami PRL. Opinia bp. I. Tokarczuka na temat jego aktywności i osoby była bardzo dosadna, ale – jak się wydaje – podzielał ją zarówno prymas, jak i pozostali najważniejsi polscy biskupi. W czasie obrad Rady Głównej przemyski hierarcha oświadczył, że „jest przerażony poziomem widzenia spraw przez delegata Ap[ostolskiego] – [który] przejawia mentalność wiejskiego proboszcza”¹⁶⁸.

Stosunek do opozycji przedsierniowej – wyjątkowe podejście

Wśród polskich biskupów nie było zgodności w zakresie oceny powstałych w 1976 roku organizacji opozycyjnych. Wytworzył się w tym zakresie podział także wśród członków Rady Głównej. Większość hierarchów opowiadała się za zajęciem zdystansowanego i ostrożnego stanowiska, mimo pewnej sympatii dla części po-

¹⁶³ Tamże, t. 7, s. 25, 45.

¹⁶⁴ AAW, SPP, 04/32, Rada Główna Episkopatu Polski 1977, k. 64-65, Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski, Tarchomin 15 VI 1977.

¹⁶⁵ Tamże, k. 64.

¹⁶⁶ Tamże, k. 65.

¹⁶⁷ AAG, S. Wyszyński, *Pro memoria 1977*, zapis z 16 VI 1977.

¹⁶⁸ AAW, SPP, 04/33, Rada Główna Episkopatu Polski 1978, k. 144, Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski, Warszawa 13 VI 1978.

stulatów wspomnianych środowisk¹⁶⁹. Do nielicznych ordynariuszy popierających podziemie polityczne należeli kard. K. Wojtyła¹⁷⁰ i bp I. Tokarczuk. Ordynariusz przemyski zajmował w tym zakresie najbardziej bezkompromisowe i daleko idące stanowisko, gdyż wpierał opozycję nie tylko słowem, ale i czynem¹⁷¹. Miał kontakty z przedstawicielami licznych organizacji, nie tylko tych najważniejszych, ale również regionalnych, takich jak Komitet Samoobrony Ludzi Wierzących¹⁷². Regularne kontakty z nimi utrzymywał przez zaufanych duchownych¹⁷³. Wielu działaczom pomagał finansowo. Generalnie opozycjonistów oceniał pozytywnie (poza Adamem Michnikiem, do którego nie miał zaufania)¹⁷⁴.

Poglądy na temat stosunku Kościoła do kontestatorów przed Sierpniem '80 ordynariusz przemyski prezentował otwarcie na sesjach Rady Głównej. W czasie dyskusji na tym forum w listopadzie 1976 roku wskazywał, że sam fakt pojawienia się takiej organizacji jak KOR należy odbierać pozytywnie, bo „jest przełamaniem bariery, gdyż jest jakiś głos niezależny, który bada i wyniki publikuje. Musimy im okazywać sympatię”¹⁷⁵. Apelowal o poparcie moralne dla tego ruchu¹⁷⁶. Proponował także stworzenie funduszu finansowego na rzecz poparcia tej organizacji, ale nie znalazł w tym zakresie zrozumienia u pozostałych członków Rady Głównej¹⁷⁷. W styczniu 1977 roku na marginesie referatu jednego z czołowych działaczy partyjnych analizujących straty w produkcji rolnej bp I. Tokarczuk odnotował nasilającą się w stosunku do KOR-u walkę „podjazdową i psychologiczną”. Licząc na dojrzałość polskiego społeczeństwa, widział konieczność wykorzystania

¹⁶⁹ Zob. szerzej R. Łatka, *Rada Główna Episkopatu Polski wobec przedsięwziętej opozycji (1976-1981)*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, (2017) nr 1, s. 110-136.

¹⁷⁰ Zob. szerzej R. Łatka, *Polityka władz PRL wobec Kościoła katolickiego w województwie krakowskim w latach 1980-1989*, Kraków 2016, s. 83-84; P. Skibiński, *Kardynał Karol Wojtyła a opozycja polityczna 1976-1978*, w: *Księża dla władzy groźni. Duchowni współpracujący z opozycją 1976-1989*, red. R. Łatka, Warszawa 2019, s. 69-80.

¹⁷¹ M. Krzysztofiński, *Kontakty bp. Ignacego Tokarczuka z opozycją antysystemową w drugiej połowie lat siedemdziesiątych XX wieku*, w: *PRL na pochylni (1975-1980)*, red. M. Bukala, D. Iwaneczko, Rzeszów 2017, s. 738-754; S. Bober, *Biskup Ignacy Tokarczuk a opozycja. Zarys zagadnienia*, w: *Księża dla władzy groźni*, s. 58-68.

¹⁷² A. Friszke, *Czas KOR-u. Jacek Kuroń a geneza Solidarności*, Kraków 2011, s. 330; *Nie można zdradzić Ewangelii*, s. 108-124. Ich motywację, by spotykać się z ordynariuszem przemyskim, najlepiej przedstawił ks. Zdzisław Majcher: „Większość opozycji starała się z bp. Tokarczukiem spotykać. Można przypuszczać, iż traktowała go jako swoisty pas transmisyjny. Mieli do niego zaufanie. Wiedzieli też, jaką ma pozycję w Episkopacie Polski. Dzięki temu bp Tokarczuk mógł przekazywać sugestie laikatu Episkopatowi” (*Nie można zdradzić Ewangelii*, s. 108).

¹⁷³ Iwaneczko, *Zmierch dekady Gierka*, s. 233-235.

¹⁷⁴ *Nie można zdradzić Ewangelii*, s. 110-111.

¹⁷⁵ AAW, SPP, 04/31, Rada Główna Episkopatu Polski 1976, k. 89, Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski, Warszawa 16 XI 1976.

¹⁷⁶ ZJWK, bez sygn., I. Tokarczuk, *Dziennik*, t. 3, s. 149.

¹⁷⁷ AAW, SPP, 04/31, Rada Główna Episkopatu Polski 1976, k. 89, Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski, Warszawa 16 XI 1976, k. 89-90.

tej sytuacji, „bo to jest broń bez rozruchów i wojny na poszerzenie zakresu praw ludzkich i obywatelskich”¹⁷⁸.

Nie wolno zapominać, że hierarcha w prezentowanych przez siebie opiniach uwzględniał realia PRL. Wyraźnie świadczy o tym jego wypowiedź na zebraniu Rady Głównej 9 marca 1978 roku. Analizując sytuację polityczną i wskazując, jakie kroki powinien podjąć Kościół, stwierdził, że nie może on wykorzystywać trudnej sytuacji władz, dążyć do obalenia systemu politycznego ani wzniecać niepokojów społecznych. Uznał, iż spraw kościelnych nie wolno traktować w oderwaniu od interesu narodowego, ale dodał: „względy duszpasterskie zmuszają nas do działania, choćby się to systemowi nie podobało”¹⁷⁹. Swoją wypowiedź doprecyzował na czerwcowej sesji Rady tegoż roku: „[Kościół] powinien popierać tendencje wolnościowe w narodzie. (...) Dla nas ta sytuacja jest trudna i delikatna. Nie możemy się angażować z pozycji politycznej, ale postawa nasza musi być jasna i czytelna dla narodu. Nie jest naszym celem walka i awanturnictwo. Łagodnie i rozważnie – ale nie kosztem narodu”¹⁸⁰.

Powód wspierania przez bp. I. Tokarczuka opozycji i środowisk kontestujących system komunistyczny w Polsce świetnie uchwycił Bohdan Cywiński, trafnie odczytując jego poglądy:

Bp Tokarczuk był zawsze bardzo gościnnie, gdy przyjeżdżałem do Przemysła nocowałem w pałacu biskupim. Biskup płacił za podróż, a jeśli znajdował jakikolwiek pretekst, ofiarowywał pomoc. Nie to jednak było najważniejsze. Inni biskupi, jak pamiętam, przyjmowali opozycjonistów z widocznym napięciem wewnętrznym. Najczęściej trzeba się było tłumaczyć ze swego, pożał się Boże, opozycyjnego radykalizmu. U bp. Tokarczuka było zawsze odwrotnie, to on był odważniejszy, bardziej radykalny i pewnie dlatego tak świetnie rozumiał nasze udręki i pragnienia¹⁸¹.

Ordynariusz przemyski różnił się także dość zdecydowanie od pozostałych hierarchów w zakresie stosunku do księży współpracujących z opozycją. Nie tylko ją wspierał, czytał nielegalne periodyki organizacji opozycyjnych, celebrował w intencji represjonowanych działaczy błagalne Msze św. i dziękczynne po wypuszczeniu na wolność uwięzionych, ale również sam inicjował tego typu zaangażowanie duchowieństwa i spieszył z materialną pomocą relegowanym z pracy działaczom opozycyjnym (m.in. Bohdanowi Cywińskiemu i Antoniemu Macierewiczowi)¹⁸². Kiedy dowiedział się 27 maja 1977 roku o głodówce działaczy KOR-u w warszawskim kościele pw. św. Marcina, pisał w podręcznym dzienniku: „Akcja ta zasługuje na poparcie całego społeczeństwa. Sytuacja w kraju staje się coraz bardziej trudna i skomplikowana. A wszystko ma swoje źródło najgłębsze w fałszu i zakłamaniu całego systemu, który pozuje na obrońcę ludu, a faktycznie

¹⁷⁸ ZJWK, bez sygn., I. Tokarczuk, *Dziennik*, t. 4, s. 114.

¹⁷⁹ AAW, SPP, 04/33, Rada Główna Episkopatu Polski 1978, k. 111, Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski, 7 III 1978.

¹⁸⁰ Tamże, k. 143, Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski, 13 VI 1978.

¹⁸¹ *Relacja Bohdana Cywińskiego*, w: *Non omnis moriar*, s. 77.

¹⁸² ZJWK, bez sygn., I. Tokarczuk, t. 4, s. 123; t. 5, s. 132; t. 6, s. 107; t. 8, s. 157.

jest największym jego wrogiem”¹⁸³. Kiedy dowiedział się podczas obrad Rady Głównej Episkopatu Polski 10 czerwca 1977 roku z ust prymasa o odmowie spotkania z kilkoma działaczami KOR-u, pisał ze smutkiem: „Prymas odmówił, z wypowiedzi widać było, że Prymas posługiwał się argumentami nacjonalistycznymi, wyliczając ile tam było Żydów (głódówka). Samą głódówkę oceniał Prymas ujemnie, że to akcja nie na poziomie”¹⁸⁴. Wątek ten wrócił ponownie w notatkach bp. I. Tokarczuka w kontekście wizyty w maju 1977 roku u kard. S. Wyszyńskiego parlamentarzystów Koła Poselskiego „Znak”; zanotował w dzienniku:

Nie mogę się z tym pogodzić, aby autorytet Kościoła był nadużywany i Kościół był instrumentalizowany przez pana Kąkole z Urzędu Wyznań. Jeśli Kościół nie będzie dbał o prostolinijność i uczciwość moralną, to traci rację bytu, bo zaczyna robić to samo, co robią i politycy marksistowscy. Rzekome unikanie „polityki” jest uprawianiem swoistej polityki. Z drugiej zaś strony bardziej ewangeliczną jest rzeczą stać po stronie cierpiących i bitych niż po stronie możliwych i interesarzy politycznych¹⁸⁵.

Zwolnienie z więzienia 23 lipca 1977 roku członków KOR-u przyjął z niekłamaną radością, upatrując w tym nie tylko symbol zachodzących zmian, ale także skutek siły moralnej tej organizacji oraz wyraźnego respektowania przez władze głosu społeczeństwa¹⁸⁶.

Był pod tym względem wyjątkiem, gdyż zdecydowana większość ordynariuszy uważała, że podlegli im kapłani powinni trzymać się z daleka od środowisk opozycyjnych¹⁸⁷. Jednym z wielu przykładów takiej postawy był stosunek bp. I. Tokarczuka do głódówki zorganizowanej przez środowisko lubelskich „Spotkań”. Nie tylko wsparł on duchowo protestujących, ale również zgodził się udostępnić im dowolną świątynię na ten cel na terenie swojej diecezji¹⁸⁸. Jak odnotowano w donosie TW ps. Roman, czyli o. Bogusława Woźnickiego OCD¹⁸⁹: „Biskup Tokarczuk jest silnie związany z opozycją, często reprezentowaną przez ludzi wyznania mojżeszowego. Księżom parafialnym poleca wykonywanie szeregu usług dla ośrodków opozycyjnych polegających np. na zbieraniu podpisów pod listami i petycjami, które trafiają do antypolskich ośrodków”¹⁹⁰.

Mimo dość istotnych różnic w spojrzeniu na opozycję biskup przemyski otwarcie nie krytykował publicznie swoich współbraci w biskupstwie, a zwłaszcza

¹⁸³ Tamże, t. 6, s. 12.

¹⁸⁴ Podobnie podczas posiedzenia Rady Głównej Episkopatu 27 XI 1978 roku prymas wyraził się o członkach KOR-u zdecydowanie pejoratywnie: „Same Żydy”, zaś bp B. Dąbrowski był przekonany o inwigilacji szeregów organizacji przez organa bezpieki (tamże, t. 6, s. 38; t. 12, s. 163).

¹⁸⁵ Tamże, t. 6, s. 98.

¹⁸⁶ Tamże, s. 107.

¹⁸⁷ R. Łatka, *Episkopat Polski wobec współpracy duchowieństwa z opozycją solidarnościową 1980-1989 na tle relacji państwo-Kościół*, w: *Księża dla władzy groźni*, s. 15-57.

¹⁸⁸ Żaryn, *Dzieje Kościoła*, s. 452.

¹⁸⁹ Na temat jego współpracy ze Służbą Bezpieczeństwa zob. szerzej AIPN Rz, 00111/649, Teczka personalna i teczka pracy TW „Roman”; Chmielowiec, *Działania operacyjne Służby Bezpieczeństwa*, s. 311-313.

¹⁹⁰ Tamże, s. 312.

cza najważniejszych polskich hierarchów. Marian Drozdowski, działacz opozycji i historyk, wspominał:

Nie wypadało mu krytykować niektórych posunięć prymasa Stefana Wyszyńskiego czy potem kard. Józefa Glempa, ale w rozmowach dawał do zrozumienia, że zawierane z władzą kompromisy nie są zgodne z jego przekonaniami, jak również z opiniami wiernych. Biskup Tokarczuk posiadał jednak na tyle taktu, że nigdy nie krytykował wprost Episkopatu Polski¹⁹¹.

Miał jednak odwagę zachować swój punkt widzenia, o czym świadczy m.in. wpis do podręcznego dziennika z grudnia 1978 roku:

Warszawa (Prymas i bp Dąbrowski) wciąż broni Gierka, lojalność uważa za jedynie słuszne rozwiązanie. Mam wrażenie, że jest to wynikiem sprytu Kąkola, który czaruje Prymasa i sekretarza episkopatu. Ale nie tylko. Większość społeczeństwa przez trzydzieści kilku lat wytresowana do bierności legalizmu a może i strachu, przy czym nie ma rolę odgrywa zwykle wygodnictwo. A duchowieństwo warszawskie nigdy w historii od czasów powstania diecezji, a później archidiecezji, nie odznaczało się wielkimi walorami. Dlatego i Ks. Prymas zwłaszcza obecnie już w starszych latach nie ma siły oporu i samodzielności myślenia i postawy.

Dawniej Ks. Prymas i otoczenie motywowało swoje stanowisko niebezpieczeństwem ingerencji Rosji, a obecnie, że opozycja (KOR) to sami Żydzi (tak powiedział na ostatniej Radzie Główniej). Smutne to, ale to są skutki podobieństwa z ideologią endecji, na co wskazuje cicha, ale stała (ukrywana przed episkopatem) zmiana stanowiska wobec PAX-u. Przyjmuje się redaktorkę „Życia i myśli” (słyszałem to z ust Prymasa), pozwala się drukować księżom w czasopiśmie paxowskich (wbrew uchwale episkopatu). Kąkol i PAX chwytają Prymasa na 2 pułapki: hasło narodowe i troska o moralność społeczną (i rodzinną). Tymczasem to są tylko słowa, a rzeczywistość zupełnie inna. Ileż to razy Ks. Prymas sam to podkreślał, jako wielkie troski Gierka. Wyraźnie inne stanowisko muszę zajmować. Jest to dla mnie bardzo bolesny krzyż i trudne doświadczenie. Bo z jednej strony jestem w pełni świadomy historycznych zasług w minionym okresie Ks. Prymasa, a z drugiej strony nie mogę działać wbrew memu sumieniu i przekonaniu. Szerzowanie hasłami jedności jest niewłaściwe, bo jedność nie jest wartością absolutną tylko względną; służyć może zarówno dobrem, jak i złym celom. Oczywiście nie demonstрую głośno mego stanowiska wobec szerszych grup świeckich czy duchownych, ale w ramach episkopatu wyraźnie i jednoznacznie głoszę moje stanowisko i praktycznie je realizuję. Bardzo często modłę się w tej intencji, abym nie kierował się żadnym subiektywizmem, ale obiektywną i rzetelną troską o dobro Kościoła i Narodu. Na tym mi jedynie zależy i to tylko nadaje sens naszej pracy i walce¹⁹².

¹⁹¹ *Relacja Mariana Drozdowskiego*, w: *Non omnis moriar*, s. 102. Zob. *Relacja Antoniego Tokarczuka*, w: *Non omnis moriar*, s. 368.

¹⁹² ZJWK, bez sygn., I. Tokarczuk, *Dziennik*, t. 12, s. 163-164.

Wobec papieskiej pielgrzymki i ataków władz w 1979 roku (na forum Episkopatu)

Rok 1979 z powodu pielgrzymki Jana Pawła II do ojczyzny miał przełomowy charakter dla polskiego społeczeństwa i Kościoła. Biskup I. Tokarczuk należał do zwolenników twardego podejścia Episkopatu do władz w zakresie negocjacji warunków przyjazdu ojca świętego i programu jego wizyty¹⁹³. Relacjonując na kartach dziennika przebieg obrad Rady Głównej Episkopatu Polski w dniu 3 maja 1979 roku na Jasnej Górze, pisał o piętrzących się trudnościach w przygotowaniach do wizyty papieskiej, generowanych przez władze państwowe. Miały one sparaliżować prace komitetu koordynacyjnego, m.in. wysuwaniem żądań finansowych za trybuny i sanitariaty na Błoniach krakowskich, szerzeniem dezinformacji o bardzo odległych od miejsca papieskiej celebry parkingach, antypapieską propagandą kolportowaną na zebraniach partyjnych. Rekapitulował: „Typowa obłuda komunistyczna – na płaszczyźnie dyplomatycznej umizgi, a w terenie niewybredna, kłamliwa kontrakcja”¹⁹⁴. Niezwykle mocno przeżywał udział w Mszach św. koncelebrowanych z Janem Pawłem II. Po zakończonych uroczystościach na Placu Zwycięstwa w Warszawie 2 czerwca 1979 roku zanotował:

Dzień dzisiejszy przejdzie z pewnością do historii. Spełniło się marzenie Pawła VI, aby przekroczyć żelazną kurtynę. Papież i do tego jeszcze Polak wkroczył do zamkniętego świata komunistycznego, co będzie miało dalekosiężne skutki, zwłaszcza duchowo-psychologiczne w pierwszym rządzie, a w dalszej konsekwencji także w innych dziedzinach. Naród budzi się, wierzący wyprostowują się, nabierają poczucia godności i przełamują barierę strachu¹⁹⁵.

Biskup I. Tokarczuk był świadom, że na dojrzałe skutki papieskiej wizyty w Polsce trzeba będzie poczekać, ale pewne owoce już daje się określić: wzmocnienie więzi polskiego narodu ze Stolicą Apostolską, wzrost poczucia jedności rodziny ludzkiej i uniwersalizmu, ugruntowanie poczucia godności, odwagi i odpowiedzialności społeczeństwa. W zorganizowanej z udziałem Jana Pawła II Konferencji Plenarnej Episkopatu w dniach 5-6 czerwca 1979 roku na Jasnej Górze ustalono, aby nadal kontynuować kontakty państwo – Kościół mimo braku wymiernych efektów. Biskup I. Tokarczuk z wyraźną satysfakcją odnotował w dzienniku słowa ojca świętego, „by nie dać się wmanewrować i zinstrumentalizować”, powtórzone później w kazaniu wygłoszonym na krakowskich Błoniach 10 czerwca 1979 roku¹⁹⁶. Wypowiedź ta ściśle korespondowała z tokiem myślenia przemyskiego hierarchy, z czym solidaryzował się Jan Paweł II.

Po papieskiej pielgrzymce bp I. Tokarczuk sądził, że władze PRL ze względu na swoją wiarygodność nie miały wyboru i musiały zgodzić się na przyjazd papieża:

¹⁹³ Na temat podejścia Episkopatu do pierwszej pielgrzymki papieskiej zob. szerzej R. Łatka, *Rada Główna Episkopatu Polski a pierwsza pielgrzymka Jana Pawła II do Ojczyzny*, „Dzieje Najnowsze”, (2018) nr 1, s. 229-262.

¹⁹⁴ ZJWK, bez sygn., I. Tokarczuk, *Dziennik*, t. 15, s. 12.

¹⁹⁵ Tamże, s. 103.

¹⁹⁶ Tamże, s. 112, 124.

Gdy chodzi o zgodę władz na przyjazd Ojca Świętego, to uważam, że władze były w jakiejś sytuacji konieczności. Gdyby Ojciec Święty nie był Polakiem, łatwiejsza by była dla nich sytuacja, mogliby nie wyrazić zgody. Natomiast, gdy Polak został papieżem, w tej sytuacji niewpuszczenie go do ojczyzny byłoby dla nich większym niebezpieczeństwem, jeszcze większym złem aniżeli wpuszczenie. I dlatego jakiś zimny rachunek, jakaś konieczność tutaj zdecydowały¹⁹⁷.

Ordynariusz przemyski na forum Episkopatu wykazał się także dobrym zmysłem analizy w zakresie oceny efektów papieskiej pielgrzymki. Podzielał zdanie kard. S. Wyszyńskiego, że obecność ojca świętego w Polsce wpłynęła znacząco na pogłębienie religijności w całym bloku wschodnim¹⁹⁸. Wskazywał, że zanegowała ona schematy prowadzonej wcześniej (przed 1978) przez Stolicę Apostolską *Ostpolitik*, nadając jej nowy, zupełnie inny wymiar. Zwrócił także uwagę na entuzjazm i nadzieję narodów wschodnich, najpierw wynikające z wyboru polskiego papieża, a później z jego przyjazdu do jednego z państw bloku komunistycznego¹⁹⁹. Niezwykle trafnie ocenił także jej międzynarodowe znaczenie:

Gdy chodzi o wymiar międzynarodowy, to opinia światowa widzi dzisiaj w Kościele i w Ojcu Świętym przywódcę międzynarodowego. Stąd pochodzi odrodzenie religijno-moralne. Świat odkrywa na nowo, że najpotężniejszą siłą społeczną jest Kościół, jest religia. I zaczyna się o tej religii mówić w kręgach, gdzie był inny klimat, o religii bardzo pozytywnie, ze zrozumieniem, o jej roli i znaczeniu. Mówi się, że nie ma wielkich przywódców, bo nie ma wielkich idei. W związku z tym Kościół staje się dzisiaj największym obrońcą praw człowieka w sensie uniwersalnym, nie tylko praw politycznych, społecznych, ale wolności sumienia, prawa do wyznawania religii, swoich osobistych przekonań²⁰⁰.

Po pielgrzymce władze okazywały życzliwość Kościołowi, pozornie dążąc do dalszej poprawy relacji. Biskupi mieli jednak świadomość, że ma to charakter czysto koniunkturalny²⁰¹. Najcelniej wyraził to właśnie bp I. Tokarczuk, który na posiedzeniu Rady Głównej w czerwcu 1979 roku zauważył:

¹⁹⁷ AAW, SPP, 04/34, Rada Główna Episkopatu Polski 1979, k. 135, Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski, 26 VI 1979.

¹⁹⁸ Na temat oceny prymasa S. Wyszyńskiego zob. szerzej R. Łatka, *Ocena przebiegu i efektów dwóch pierwszych pielgrzymek Jana Pawła II do Ojczyzny dokonana przez prymasów Stefana Wyszyńskiego i Józefa Glempa – próba porównania*, w: *Papieskie pielgrzymki w PRL*, red. W. Polak, J. Kufel, P. Ruchlewski, Gdańsk 2019, s. 267-286.

¹⁹⁹ AAW, SPP, 04/34, Rada Główna Episkopatu Polski 1979, k. 109-110, Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski, 5 VI 1979; AAW, SPP, 04/34, Rada Główna Episkopatu Polski 1979, k. 146, Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski, 26 VI 1979.

²⁰⁰ AAW, SPP, 04/34, Rada Główna Episkopatu Polski 1979, k. 146-147, Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski, 26 VI 1979.

²⁰¹ Zob. szerzej R. Łatka, „Zbyttnio nie ulegać tej pozornej zmianie atmosfery”. *Relacje państwo-Kościół 1979-1980 z perspektywy Episkopatu Polski*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, (2018) nr 31, s. 405-428.

Naród ukazał, kim jest i partia na pewno z jakimś wielkim szokiem musiała przyjąć do wiadomości obraz tego narodu taki, jaki w czasie pielgrzymki pokazał. I to wpłynęło na reakcje partii i po pielgrzymce Ojca Świętego. Żeby się jednak nie izolować od narodu, trzeba było choć w niektóre tony uderzyć, które naród przeżywał. To było pociągnięcie taktyczne. Bo praktycznie zwołano narady na szczeblu centralnym, po województwach, po komitetach, jak się ustosunkować do pielgrzymki po jej zakończeniu. Z jednej strony nie można się od narodu odgradzić, zwłaszcza w obecnej sytuacji, a z drugiej strony chcieliby tak jak zawsze i tę atmosferę, owoce i skutki wykorzystać do swoich celów. Musimy pamiętać, że konfrontacje ideologiczne wciąż są i oni się z tym nie kryją. Natomiast chcieliby nas wyciszyć, żebyśmy się tej walce ideologicznej nie przeciwstawiali, żeby proces laicyzacji szedł. (...) Wydaje mi się, że musimy być bardzo czujni, żeby zbytnio nie ulegać tej pozornej zmianie atmosfery (...). Chcieliby nas wmanewrować w jakieś wielkie idee, żebyśmy wyczerpali swoją energię. Ojciec Święty też nam powiedział, żebyśmy byli czujni i nie dali się wmanewrować ani zinstrumentalizować pod żadnym względem²⁰².

Podobnego zdania był prymas S. Wyszyński, który przekonywał, że władze będą poszukiwać nowych metod zwalczania Kościoła w obawie o zbyt duży wzrost jego autorytetu społecznego²⁰³.

Jednym z przejawów wspomnianego wyżej przekonania było nasilenie działań władz wymierzonych w bp. I. Tokarczuka. Wynikało to z dwóch zasadniczych powodów – jego aktywności w sferze budownictwa sakralnego oraz kontaktów i współpracy z opozycją przedsierniową²⁰⁴. Ponadto ordynariusz przemyski – jak już była wyżej mowa – uważał, że cały Kościół powinien silniej wesprzeć środowiska kontestujące system komunistyczny. Najpełniej wyraził to w liście do sekretarza Episkopatu bp. B. Dąbrowskiego z 30 lipca 1979 roku, w którym tłumaczył swoją postawę oraz przedstawił generalną wizję stosunków Kościół – władze – opozycja:

Kościół dziesiątki lat walczył samotnie o wolność religijną i obywatelską, a jego prymas nie wahał się pójść do więzienia, dzięki czemu mimo nacisku i prześladowań nie tylko wytrwał, ale i zwyciężył, ratując nie tylko siebie, ale ducha całego narodu. A czyż obecnie, kiedy budzi się inteligencja (będąca do niedawna filarem marksizmu), młodzież akademicka, robotnicy i chłopci, i wszyscy skupiają się wokół tych samych dążeń i walki o poszanowanie praw ludzkich i obywatelskich, Kościół w Polsce musiałby być sojusznikiem ateistycznego reżimu, który z różnych zresztą przyczyn jest w tej chwili słaby i niedołężny? Gdyby to się stało, podeptalibyśmy nie tylko naszą własną chlubną przeszłość, ale wykopalibyśmy zgubną przepaść między nami a narodem; popełnilibyśmy największy błąd, ani do darowania, ani do naprawienia w przyszłości. Dlatego Ojciec Święty tak dobitnie i z mocnym akcentem ostrzegał

²⁰² AAW, SPP, 04/34, Rada Główna Episkopatu Polski 1979, k. 135-136, Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski, 26 VI 1979; ZJWK, bez sygn., *Dziennik*, t. 15, s. 164-165.

²⁰³ R. Łatka, *Zwycięstwo Kościoła. Prymas Tysiąclecia o pierwszej papieskiej pielgrzymce po Polsce*, „Biuletyn IPN”, (2017) nr 6, s. 151-152.

²⁰⁴ AAW, SPP, 04/34, Rada Główna Episkopatu Polski 1979, k. 191, Sprawozdanie z rozmowy przeprowadzonej w Urzędzie Rady Ministrów przy Al. Ujazdowskich z p. Piotrem Jaroszewiczem, prezesem Rady Ministrów PRL, 19 VIII 1979 r., Warszawa.

nas w Częstochowie przed niebezpieczeństwem wmanewrowania i zinstrumentalizowania ze strony wojującego ateizmu. A przecież dzisiaj łatwiej utrzymać właściwy kierunek niż dawniej, bo nie jesteśmy sami, a przeciwnik przeżywa coraz więcej trudności. Jest to linia jedynie słuszna i zgodna zarówno z duchem Ewangelii, jak i dobrem narodu²⁰⁵.

Sekretarz Episkopatu, a przede wszystkim prymas nie podzielali tej opinii, ale wobec ataków na ordynariusza przemyskiego wspierali go i odpierali zarzuty władz, szczególnie na polu walki o nowe świątynie²⁰⁶. Świadczą o tym spotkania bp. B. Dąbrowskiego z dygnitarzami partyjnymi, ministrem K. Kąkolem i premierem Piotrem Jaroszewiczem w lipcu i sierpniu 1979 roku, kiedy wprost zapowiedział on, że represje wymierzone w bp. I. Tokarczuka zaszkodzą tym, którzy je realizują. Premier odpowiedział, że postawa ordynariusza przemyskiego to jedyna przeszkoda w ułożeniu wzajemnych relacji i zadeklarował: „Jeżeli bp Tokarczuk się nie uspokoi i Episkopat nie zechce spowodować, by nie drażniał stosunków – będziemy musieli uważać, że Episkopatowi nie zależy na normalizacji stosunków”²⁰⁷. Sekretarz Episkopatu zdecydowanie wskazał, że to nie bp I. Tokarczuk rozpoczął politykę napięć, a instancje wojewódzkie, które przeciwstawiały się budowie świątyń:

Czy pan premier uważa, że biskup przemyski mógł potulnie poddać się tej polityce kacyków rzeszowskich? To władze rzeszowskie są winne tej sytuacji, a nie biskup. Jeżeli teraz chcą sankcji – to niech je stosują, ale niech pan premier przyjmie do wiadomości, że cały Episkopat stanie po stronie biskupa przemyskiego. Całe społeczeństwo i cały świat go poprze. (...) Wy macie siłę fizyczną i możecie jej użyć, ale ani bp Tokarczuk, ani Episkopat się jej nie ułknie. Ubolewam tylko nad tym, że znowu sięgacie do pogróźek²⁰⁸.

Prymas nie tylko nie odcinał się od ordynariusza przemyskiego, ale mówił rządzącym, że należałoby go odznaczyć za działalność na trudnym terenie, mającym tendencję do „ukrainizowania się”. W rozmowie z K. Kąkolem 12 października 1979 roku na jego uwagę, że być może nastąpi interwencja w diecezji przemyskiej, odpowiedział: „Uważam, że to rozpocznie sprawę oporu społeczeństwa od nowa. Radzę ustąpić, nie atakować biskupa, gdyż społeczeństwo upomni się o biskupa. (...) Na pewno lud nie wystąpi przeciwko biskupowi, choćby zmontowano akcję prasową i administracyjną. Radzę władzom adm[inistracyjnym], by sprawę tę same

²⁰⁵ R. Łatka, *Dwie wizje roli Kościoła w realiach komunistycznej dyktatury – wymiana korespondencji pomiędzy bp. Ignacym Tokarczukiem ordynariuszem przemyskim a sekretarzem Episkopatu Polski bp. Bronisławem Dąbrowskim w 1979 r.*, „Dzieje Najnowsze”, (2019) nr 1, s. 224-225.

²⁰⁶ Łatka, *Episkopat Polski*, s. 388.

²⁰⁷ AAW, SPP, 04/34, Rada Główna Episkopatu Polski 1979, k. 194, Sprawozdanie z rozmowy przeprowadzonej w Urzędzie Rady Ministrów przy Al. Ujazdowskich z p. Piotrem Jaroszewiczem, prezesem Rady Ministrów PRL, Warszawa 19 VIII 1979 r.

²⁰⁸ Tamże, k. 195. Zob. *Sprawozdanie z rozmowy w Urzędzie Rady Ministrów przy Al. Ujazdowskich z Panem Piotrem Jaroszewiczem, Prezesem Rady Ministrów PRL*, Warszawa 28 VII 1979, w: Raina, *Rozmowy z władzami PRL*, t. 1. 1970-1981, s. 349-353. W liście do bp. I. Tokarczuka sekretarz Episkopatu podkreślił, że nie byłby on nietykalny, gdyby nie stał za nim cały Episkopat (Łatka, *Dwie wizje*, s. 233).

wyciszyły”²⁰⁹. Tego typu postawa prymasa i bp. B. Dąbrowskiego doprowadziła do chwilowego osłabienia akcji propagandowej wymierzonej w ordynariusza przemyskiego²¹⁰.

Wobec wydarzeń 1980-1981 i „Solidarności” na forum Episkopatu

W okresie strajków 1980 roku bp I. Tokarczuk jednoznacznie popierał protestujących, uważając ich główny postulat, czyli utworzenie niezależnych związków zawodowych, za słuszny i właściwy²¹¹. Już 30 sierpnia tegoż roku zdawał sobie sprawę z przełomowego w dziejach PRL charakteru tych wydarzeń. W czasie obrad Rady Głównej wskazywał:

Natomiast, gdy idzie o generalia – to te osiągnięcia są milowym krokiem naprzód. W państwie totalnym, przy szantażu rosyjskim, nie można było ruszyć z miejsca. Społeczeństwo dezintegrowane przez 35 lat – całkowicie uzależnione, zdobyło się dzisiaj na taką integrację nie z powodu agitacji, ale że to samo cały naród czuł. To zjawisko jest dla partii wspomnieniem i ostrzeżeniem. To państwo, tak bezwzględnie totalitarne, ustąpiło – jest to wielkie zwycięstwo. (...) Wolne związki zawodowe to niesłychany wyłom, który dokonał się w systemie. A ta walka psychologiczna, która spowodowała zmiany w rządzie i partii, to osiągnięcie nadzwyczajne. Problem związków zawodowych był problemem najważniejszym, i to osiągnięto. Partia będzie się starała pomniejszyć te osiągnięcia robotników, ale efekty praktyczne na pewno będą. Polska przed strajkami i Polska po strajkach – już nie jest taka sama. Podobnie jest z całym wschodnim komunizmem – cały wschód żyje wieściami z Polski. Dziś już nie ma czasu, ale czy nie trzeba będzie na następnym posiedzeniu przedyskutować tego, aby Kościół też nacisnął o swoje prawa, np. dekret o obsadzaniu stanowisk itp.²¹²

Ordynariusz przemyski wskazywał równocześnie, że Związek Sowiecki nie zdecyduje się na interwencję w Polsce. Swoje przekonanie opierał na wnikliwej analizie geopolitycznej oraz szeregu uwarunkowań, którym podlega moskiewski hegemon bloku:

Czy możliwa jest ingerencja Moskwy? Teoretycznie jest to niebezpieczeństwo w pewnym zakresie – jest jednak straszaniem na wyrost, bo teoretyczna możliwość maleje. Dziś komuniści radzieccy są realistami – chcą swoje cele osiągnąć pokojowo. Sytuacja jest b[ardzo] delikatna, bo idzie o cały naród. Naród musi naciskać, ale roztropnie. Jakościowo sytuacja się zmieniła i szanse dla społeczeństwa są realne²¹³.

²⁰⁹ AAG, S. Wyszyński, *Pro memoria 1979*, zapis z 12 X 1979.

²¹⁰ Powróciła ona z pełną mocą w okresie procesu zabójców ks. Jerzego Popiełuszki. Zob. szerzej W. Jedynak, *Walka o prawdę. Próba skompromitowania biskupa Ignacego Tokarczuka w czasie procesu toruńskiego*, Sandomierz 2015.

²¹¹ Żaryn, *Dzieje Kościoła*, s. 420.

²¹² AAW, SPP, 04/35, Rada Główna Episkopatu Polski 1980, k. 173-174, Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski, 30 VIII 1980; AAG, S. Wyszyński, *Pro memoria 1980-1981*, zapis z 30 VIII 1980.

²¹³ AAW, SPP, 04/35, Rada Główna Episkopatu Polski 1980, k. 166, Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski, 26 VIII 1980. Ordynariusz przemyski analogiczne przekonanie wyrażał także

Inne podejście prezentował kard. S. Wyszyński, który odnotował:

Biskup przemyski uważa, że idzie o cały naród. Partia boi się związków zawodowych, bo to byłoby załamaniem się monopolu rządzenia. Osiągnięciem dla życia społecznego byłyby wolne z[wiązki] z[awodowe], gdyż nadal byłyby one obroną robotników. Gdy idzie o interwencję ZSRR, to uważa to za straszenie w jakimś zakresie – nie można tego wykluczyć, ale nie [można też] wyolbrzymiać. Epoka p[ana] Gierka się kończy – bo każdy następny władca rządzi krócej. Dziś rozmawiamy – bo rząd musi to dziś czynić. Strajk dziś to broń narodu. Szansa zwycięstwa bez wojny jest możliwa²¹⁴.

Biskup I. Tokarczuk, podobnie jak większość biskupów polskich, oceniał powstanie niezależnych związków zawodowych jako pozytywne zjawisko. Znalazło to swój wyraz w komunikacie z 176. Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski, ogłoszonym 17 października 1980 roku:

Wydarzenia ostatnich miesięcy, których byliśmy świadkami, a nawet w jakiejś mierze uczestnikami, wstrząsnęły wszystkimi dziedzinami życia zbiorowego: społecznego, gospodarczego, kulturalnego, a nawet życia osobistego. Świadomi swej godności i zadania robotnicy uwydatnili izolację społeczną tych, którzy przejęli na siebie obowiązek kierowania wszystkimi dziedzinami życia publicznego. (...) Biskupi dzielą troski, którymi żyją dziś ludzie pracy. Wspierają ich moralnie i bronią ich słusznych praw. Jednocześnie wyrażają przekonanie, że wszyscy po uznaniu praw ludzi pracy, unormowaniu stanu nowych związków zawodowych, ze wzmożoną energią i zapałem wypełnią swe obowiązki na wszystkich odcinkach pracy i życia narodu²¹⁵.

Równocześnie bp I. Tokarczuk miał świadomość, że sytuacja jest dynamiczna i należy postępować w sposób spokojny i odpowiedzialny, uwzględniając realia polityczne: „Nie można mówić o moralności bez wolności. (...) Zdajemy sobie sprawę z naszej odpowiedzialności, to jest nasz teren, ale nie możemy go traktować w izolacji, lecz na szerokiej płaszczyźnie. W naszych wystąpieniach o odpowiedzialności społecznej, o pijaństwie, o pracy musimy wziąć to pod uwagę”²¹⁶.

Zdecydowana większość członków Rady Głównej uważała, że niebezpieczne wpływy w „Solidarności” zdobyły organizacje polityczne, ze szczególnym uwzględnieniem KOR-u. Jako jedyny nieco inne podejście prezentował bp I. Tokarczuk, który wskazał co prawda, że do tego środowiska trzeba podchodzić ostrożnie,

w kolejnych miesiącach, ale jego stanowisko było w Episkopacie odosobnione. Zob. szerzej Łatka, *Episkopat Polski*, s. 403 i n.

²¹⁴ AAG, S. Wyszyński, *Pro memoria 1980-1981*, zapis z 26 VIII 1980. Zob. szerzej R. Łatka, *Prymas Stefan Wyszyński wobec zagrożenia interwencją sowiecką 1980-1981*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, (2018) nr 1, s. 145-164.

²¹⁵ Komunikat 176. Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski, Warszawa 17 X 1980, w: *Komunikaty Konferencji Episkopatu Polski*, s. 235-236.

²¹⁶ AAW, SPP, 04/35, Rada Główna Episkopatu Polski 1980, k. 196-197, Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski, 9 IX 1980. Pogląd ten nie cieszył się jednak poparciem kard. S. Wyszyńskiego, który w swoim dzienniku zanotował: „Nadto bp T[okarczuk] jest zawsze trochę demagogiem usiłującym wychodzić ku nieokreślonym postawom ludzi zbuntowanych politycznie. W tej tendencji niekiedy narywa się na myślenie kontrowersyjne” (AAG, S. Wyszyński, *Pro memoria 1980-1981*, zapis z 9 IX 1980).

ale również należy pamiętać, by nie dać się zinstrumentalizować władzom państwowym i nie przeciwstawiać się słusznym dążeniom. Ordynariusz przemyski o wiele krytyczniej ocenił Konfederację Polski Niepodległej, a szczególnie jej lidera Leszka Moczulskiego²¹⁷. Najtrafniej powody sceptycyzmu biskupów wobec KOR-u nakreślił bp Józef Rozwadowski: „Wielu spośród nich jest wrogo ustosunkowanych do Kościoła. Chodzi tu tylko o własny interes i poklask społeczeństwa. Dążą do wciągnięcia Kościoła jako narzędzia dla wykonywania własnych planów i interesów”²¹⁸.

Mimo pozytywnej oceny roli środowisk opozycyjnych w „Solidarności” bp I. Tokarczuk, podobnie jak wielu innych hierarchów, wyrażał w czasie posiedzeń Episkopatu obawę, że nowy ruch społeczny może wykorzystać Kościół do własnych celów. Na październikowym spotkaniu Rady Głównej wskazał na ryzyko związane ze zbyt mocnym wspomaganie „Solidarności”: „Na pewno tak partia, jak i związki chciałyby Kościół wykorzystać dla siebie i instrumentalizować go. Nie możemy na to się zgodzić. Nie możemy utożsamiać się ze związkami. Związki walczą o dobro narodu – w tym ich poprzemy”²¹⁹. Z tym podejściem korespondował jego stosunek do wspierania przez podległych mu duchownych aktywności opozycji. Nie tylko je tolerował, ale również inspirował i wskazywał kierunki, jednak równocześnie zastrzegał, by nie wchodzili oni w spory w jej łonie. W taki sposób zapamiętał to ks. Stanisław Bartmiński:

Bp Tokarczuk to człowiek walki, niezależny w myśleniu i działaniu, niełatwy do zasufladkowania. Będąc całym sercem za „Solidarnością”, podczas kongregacji w Jarosławiu mówił: „Księża popierajcie Solidarność moralnie i finansowo. Nie angażujcie się jednak w spory i sprawy wewnętrzne Solidarności, gdyż z tego matecznika wyrośnie wiele partii politycznych”. Dodawał przy tym: „ale skrzętnie dokumentujcie tę pomoc, gdyż przyjdzie czas, że z każdego grosza zostaniecie rozliczeni”. Od bezpośredniego poparcia ważniejsze było, że przez budowę świątyń obudził podmiotowość chłopów. Dawał im przekonanie, że mogą czegoś dokonać, że jest ktoś, kto władzy się nie boi. Tutaj podmiotowość przeszła z czasem ze spraw Kościoła na sprawy polityczne²²⁰.

Członkowie Episkopatu byli zgodni, że Kościół powinien zdecydowanie wspierać utworzenie „Solidarności Rolniczej”. Kwestia ta była szczególnie ważna dla bp. I. Tokarczuka, który mówił o tym jasno w czasie obrad Rady Głównej:

W ostatnich dniach dokonała się bardzo ważna rzecz. Były przed tym trzy nurty „Solidarności” wiejskiej. Obecnie się wszyscy zjednoczyli, wspólny zarząd, wspólne tendencje. Ludzie są zdeterminowani, chłop się budzi wolniej niż robotnik, zresztą jego praca jest tego rodzaju, że jest w pojedynkę, ma

²¹⁷ AAW, SPP, 04/35, Rada Główna Episkopatu Polski 1980, k. 195-196, Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski, 9 IX 1980.

²¹⁸ Tamże, k. 197-198. Zob. AAW, SPP, 04/305, k. 42-43, Protokół 176. Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski, Warszawa 15-16 X 1980.

²¹⁹ AAW, SPP, 04/35, Rada Główna Episkopatu Polski 1980, k. 256, Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski, 12 X 1980.

²²⁰ *Relacja ks. Stanisława Bartmińskiego*, w: *Non omnis moriar*, s. 24.

dozę pewnej nieufności, podejrzliwości, ale jak się obudzi i zwiąże, jest bardzo uparty, bardziej konsekwentny – nawet jako robotnik. Jest to ruch potężny. Wszyscy czekają na wynik dzisiejszy, uważają, że choćby rząd ich nie uznał, będą istnieć i muszą się w rzeczywistości z nimi liczyć²²¹.

Znajdował w tym pełne zrozumienie u kard. S. Wyszyńskiego, który jednoznacznie popierał ideę utworzenia związku dla rolników²²². Publicznie Rada Główna poparła dążenia chłopów w komunikacie z 10 lutego 1981 roku: „Prawo rolników do swobodnego zrzeszania się zgodnie z ich wolą i potrzebami, niezależnie od istniejących zrzeszeń, jest prawem naturalnym”²²³. Jak notowała Służba Bezpieczeństwa, biskupi również na szczeblu lokalnym chronili swoim autorytetem kapłanów pomagających „Solidarności Rolniczej”, a chłopci mieli błogosławieństwo prymasa, by stosować metodę faktów dokonanych²²⁴.

Bezpośrednio po śmierci kard. S. Wyszyńskiego relacje w trójkącie Kościół – władze państwowe – „Solidarność” ordynariusz przemyski widział zupełnie inaczej niż większość czołowych polskich hierarchów. Uważał, że Kościół powinien zdecydowanie wspierać ten ruch społeczny, gdyż ma on charakter wolnościowy. Był jednak w tej opinii odosobniony, bo tak jak on myślało niewielu biskupów i księży²²⁵. To już jednak temat na osobne rozważania, podobnie jak działalność ordynariusza przemyskiego na forum Episkopatu w okresie prymasostwa kard. Józefa Glempa.

Podsumowanie

Biskup I. Tokarczuk był postacią cenioną w Episkopacie Polski w okresie prymasostwa kard. S. Wyszyńskiego. Bardzo szybko przekonał do siebie lidera polskiego Kościoła, a jego wpływ na decyzje podejmowane przez Komisję/Radę Główną, czyli kierownicze gremium Episkopatu Polski, stał się istotny. Wkład ordynariusza przemyskiego w funkcjonowanie tejże instytucji był znaczący. Znajdowało to swój wyraz m.in. w wypracowywaniu decyzji ogółu biskupów dotyczących relacji Kościoła z komunistycznym państwem. Podejście bp. I. Tokarczuka do opozycji przedsierniowej oraz jego antykomunizm, zarówno w koncepcjach, jak i w praktyce działania, były unikalne na forum Episkopatu. Autorzy niniejszego tekstu mają nadzieję, że artykuł dotyczący roli ordynariusza przemyskiego w pracach Episkopatu Polski w latach 1965-1981 stanie się ważnym elementem przyszłej biografii hierarchy, gdyż dotychczas jego aktywność w Episkopacie nie była przedmiotem osobnego projektu badawczego.

²²¹ AAW, SPP, 04/36, Rada Główna Episkopatu Polski 1981, k. 102, Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski, 10 II 1981.

²²² Zob. szerzej R. Łatka, *Plaszczyzny wpływu Kościoła na Solidarność (1980-1981)*, „Komunizm: System – Ludzie – Dokumentacja”, (2016) nr 5, s. 139-140; *Stefan Kardynał Wyszyński, Prymas Tysiąclecia do rolników*, red. E. Marciniak, Włocławek 1996.

²²³ Żaryn, *Dzieje Kościoła*, s. 436.

²²⁴ Tamże, s. 436-439.

²²⁵ Zob. szerzej Łatka, *Episkopat Polski*, s. 478-488.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych (AAN)

sygn. AAN, KC PZPR, LI/167.

sygn. AAN, KC PZPR, LI/169.

sygn. AAN, KC PZPR, LI/172.

Archiwum Archidiecezjalne Gnieźnieńskie (AAG)

AAG, S. Wszyński, *Pro memoria 1965-1981*.

Archiwum Archidiecezjalne Warszawskie, Sekretariat Prymasa Polski (AAW SPP)

sygn. AAW, SPP, 04/21, Komisja Główna Episkopatu Polski 1966.

sygn. AAW, SPP, 04/22, Komisja Główna Episkopatu Polski 1967.

sygn. AAW, SPP, 04/23, Komisja Główna Episkopatu Polski 1968.

sygn. AAW, SPP, 04/24, Komisja Główna Episkopatu Polski 1969.

sygn. AAW, SPP, 04/25, Rada Główna Episkopatu Polski 1970.

sygn. AAW, SPP, 04/26, Rada Główna Episkopatu Polski 1971.

sygn. AAW, SPP, 04/27, Rada Główna Episkopatu Polski 1972.

sygn. AAW, SPP, 04/28, Rada Główna Episkopatu Polski 1973.

sygn. AAW, SPP, 04/29, Rada Główna Episkopatu Polski 1974.

sygn. AAW, SPP, 04/30, Rada Główna Episkopatu Polski 1975.

sygn. AAW, SPP, 04/31, Rada Główna Episkopatu Polski 1976.

sygn. AAW, SPP, 04/32, Rada Główna Episkopatu Polski 1977.

sygn. AAW, SPP, 04/33, Rada Główna Episkopatu Polski 1978.

sygn. AAW, SPP, 04/34, Rada Główna Episkopatu Polski 1979.

sygn. AAW, SPP, 04/220, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 9-10 II 1966.

sygn. AAW, SPP, 04/221, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 23 III 1966.

sygn. AAW, SPP, 04/225, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 31 VIII – 1 IX 1966.

sygn. AAW, SPP, 04/228, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 13 XII 1966.

sygn. AAW, SPP, 04/229, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 15-16 II 1967.

sygn. AAW, SPP, 04/234, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 23-24 XI 1967.

sygn. AAW, SPP, 04/235, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 24-25 I 1968.

sygn. AAW, SPP, 04/237, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 2-4 V 1968.

sygn. AAW, SPP, 04/238, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 28-30 VI 1968.

sygn. AAW, SPP, 04/239, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 15-17 IX 1968.

sygn. AAW, SPP, 04/242, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 12-13 II 1969.

sygn. AAW, SPP, 04/243, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 20 VI 1969.

sygn. AAW, SPP, 04/246, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 15-16 I 1970.

sygn. AAW, SPP, 04/249, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 17-18 VI 1970.

sygn. AAW, SPP, 04/252, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 27-28 I 1971.

sygn. AAW, SPP, 04/254, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 4 V 1971.

sygn. AAW, SPP, 04/261, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 5-6 IX 1972.

sygn. AAW, SPP, 04/263, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 24-25 I 1973.

sygn. AAW, SPP, 04/264, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 21-22 III 1973.

sygn. AAW, SPP, 04/269, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 23-24 I 1974.

sygn. AAW, SPP, 04/272, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 19-20 VI 1974.

sygn. AAW, SPP, 04/277, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 26-27 VI 1975.
 sygn. AAW, SPP, 04/278, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 4-5 IX 1975.
 sygn. AAW, SPP, 04/281, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 28-29 IV 1976.
 sygn. AAW, SPP, 04/284, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 17-18 XI 1976.
 sygn. AAW, SPP, 04/285, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 9-10 II 1977.
 sygn. AAW, SPP, 17/92, Komisje Episkopatu Polski.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (AIPN)

sygn. AIPN, 02011/535, Departament I MSW.

sygn. AIPN, 0445/70, Opracowania kościelne i materiały duszpasterskie dotyczące różnych zagadnień.

sygn. AIPN, 0639/136, t. 2.

sygn. AIPN, 0639/146, t. 4, Departament IV MSW, Tezy, I półrocze 1972 r.

sygn. AIPN, 01283/578, Almanach biskupów Kościoła Rzymskokatolickiego 1968 r.

sygn. AIPN, 1585/4647, MSW, Biskupi Kościoła Rzymskokatolickiego w Polsce – almanach (marzec 1988 r.).

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Rzeszowie (AIPN Rz)

sygn. AIPN Rz, 00111/649, Teczka personalna i teczka pracy TW „Roman”.

Zbiory ks. prof. dr. hab. Józefa Wołczańskiego w Krakowie (ZJWK)

bez sygn., I. Tokarczuk, *Dziennik*, t. 1, 3-6, 8-9, 12-14, 15 (lata 1975-1979), rps.

Źródła drukowane

Grudzień 1970 roku w oczach Episkopatu Polski. Protokół z posiedzenia Rady Głównej Episkopatu, Warszawa 29 grudnia 1970 r., oprac. J. Eisler, J. Żaryn, „Polska 1944/45–1989. Studia i Materiały”, 7 (2005) s. 307-358.

Komunikaty Konferencji Episkopatu Polski 1945-2000, oprac. J. Żaryn, Poznań 2006.

Kościół i opozycja na Lubelszczyźnie w dokumentach SB 1971-1983, Lublin 2009.

Listy pasterskie Episkopatu Polski 1945-1974, Paris 1975.

Listy pasterskie Episkopatu Polski 1945-2000, t. 1, Warszawa 2003.

Łatka Rafał, *Dwie wizje roli Kościoła w realiach komunistycznej dyktatury – wymiana korespondencji pomiędzy bp. Ignacym Tokarczukiem ordynariuszem przemyskim a sekretarzem Episkopatu Polski bp. Bronisławem Dąbrowskim w 1979 r.*, „Dzieje Najnowsze”, (2019) nr 1, s. 215-234.

Łatka Rafał, „Normalizacja” relacji państwo-Kościół w latach siedemdziesiątych XX wieku z perspektywy Prymasa Stefana Wyszyńskiego – nieznany dokument z Sekretariatu Prymasa Polski, „Pamięć i Sprawiedliwość”, (2018) nr 2, s. 530-545.

Nie można zdradzić Ewangelii. Rozmowy z abp. Ignacym Tokarczukiem, oprac. M. Krzysztofiński, Rzeszów-Kraków 2013.

Non omnis moriar. Abp. Ignacy Tokarczuk we wspomnieniach, oprac. M. Krzysztofiński, Rzeszów-Lwów 2016.

Raina Peter, *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945-1989*, t. 2, *Lata 1960-1974*, Poznań 1995.

Raina Peter, *Rozmowy z władzami PRL. Arcybiskup Dąbrowski w służbie Kościoła i Narodu*, t. 1. *1970-1981*, Warszawa 1995.

Stefan Kardynał Wyszyński, Prymas Tysiąclecia do rolników, red. E. Marciniak, Włocławek 1996.

- Tajne dokumenty państwo-Kościół 1960-1980*, Londyn 1996.
- Tokarczuk Ignacy, „*Kochałem tych ludzi całym sercem i oddaniem*”. *Wspomnienia z lat 1918-1976*, oprac. J. Wołczański, Lwów-Kraków 2014.
- Tokarczuk Ignacy, *W starciu z totalitaryzmem. Rozmowy przeprowadził T. Fredro-Boniecki*, Paryż 1994.
- Tokarczuk Ignacy, *Wytrwać i zwyciężyć*, Paryż 1988.
- Tokarczuk Ignacy, *Z przemyskiej „twierdzy”*, t. 1-2, oprac. L. Żbikowska, Marki 1999.

Opracowania

- Arcybiskup Ignacy Tokarczuk w oczach społeczeństwa*, red. J. Zimny, Sandomierz 2003.
- Bar Józef, Szal Adam, *Nowe kościoły diecezji przemyskiej w jej dawnych granicach powstałe w latach 1966-1992*, Przemyśl 1993.
- Białkowski Michał, *Udział Bolesława Kominka w pracach Konferencji Episkopatu Polski i jej komisji specjalistycznych*, „*Studia Salvatoriana Polonica*”, 13 (2019) s. 164-212.
- Bober Sabina, *Biskup Ignacy Tokarczuk a opozycja. Zarys zagadnienia*, w: *Księga dla władzy groźni. Duchowni współpracujący z opozycją 1976-1989*, red. R. Łatka, Warszawa 2019, s. 69-80.
- Bober Sabina, *Krytyka PRL w kazaniach biskupa Ignacego Tokarczuka*, „*Dzieje Najnowsze*”, (2006) nr 1, s. 123-140.
- Bober Sabina, *Persona non grata. Biskup Ignacy Tokarczuk i władze PRL*, Lublin 2005.
- Chmielowiec Piotr, *Działania operacyjne Służby Bezpieczeństwa wobec biskupa Ignacego Tokarczuka i kurii biskupiej w Przemyślu*, w: *Aparat bezpieczeństwa wobec kurii biskupich w Polsce*, red. A. Dziurok, Warszawa 2009, s. 282-316.
- Chmielowiec Piotr, Krzysztofiński Mariusz, *Ahp Ignacy Tokarczuk. Trzeba oprzeć wszystko na prawdzie*, w: *Nigdy przeciw Bogu. Komunistyczna bezpieka wobec biskupów polskich*, red. J. Marecki, F. Musiał, Kraków 2007, s. 417-622.
- Czaczkowska Ewa, *Marzec '68 w dokumentach Konferencji Episkopatu Polski*, w: *Stefan Wyszyński wobec oporu społecznego i opozycji 1945-1981*, red. E. Czaczkowska, Warszawa 2018, s. 143-155.
- Drabik Rafał, *Czesław Strzeszewski*, w: *Słownik biograficzny polskiego katolicyzmu społecznego*, t. 2, red. R. Łatka, Warszawa 2021, s. 389-393.
- Dudek Antoni, *Państwo i Kościół w Polsce 1945-1970*, Kraków 1995.
- Dudek Antoni, Gryz Ryszard, *Komuniści i Kościół w Polsce 1945-1989*, Kraków 2006.
- Friszke Andrzej, *Czas KOR-u. Jacek Kuroń a geneza Solidarności*, Kraków 2011.
- Garbarz Andrzej, *Działalność duszpastersko-społeczna arcybiskupa Ignacego Tokarczuka*, Rzeszów 2006.
- Gryz Ryszard, *Pozwolić czy nie? Władze PRL wobec budownictwa katolickich obiektów sakralnych w latach 1971-1980*, Kielce 2007.
- Iwaneczko Dariusz, *Zmierzch dekady Gierka. Polska południowo-wschodnia 1975-1980*, Rzeszów 2016.
- Jedynak Witold, *Walka o prawdę. Próba skompromitowania biskupa Ignacego Tokarczuka w czasie procesu toruńskiego*, Sandomierz 2015.
- Krzysztofiński Mariusz, *Arcybiskup Ignacy Tokarczuk wobec ateizmu. Zarys zagadnienia*, „*Humanities and Social Sciences*”, (2016) nr 2, s. 89-101.
- Krzysztofiński Mariusz, *Kontakty bp. Ignacego Tokarczuka z opozycją antysystemową w drugiej połowie lat siedemdziesiątych XX wieku*, w: *PRL na pochylni (1975-1980)*, red. M. Bukała, D. Iwaneczko, Rzeszów 2017, s. 738-754.

- Krzysztofiński Mariusz, *Władysław Kruczek – szara eminencja KW PZPR w Rzeszowie*, w: *Elity komunistyczne w Polsce*, red. M. Szumiło, M. Żukowski, Warszawa-Lublin 2015, s. 533-549.
- Księga jubileuszowa 25 lat pasterskiego posługiwania ks. Biskupa Ignacego Tokarczuka*, red. J.F. Adamski, M. Rudnicka, Brzozów-Stalowa Wola 1991.
- Lipian Bernadeta, *Wybrał Go Jezus... Ks. Arcybiskup Ignacy Tokarczuk (1918-2012)*, Jarosław 2013.
- Łatka Rafał, *Arcybiskup Antoni Baraniak jako członek Episkopatu Polski, cz. II (1967-1977)*, „Seminare”, (2020) nr 1, s. 129-140.
- Łatka Rafał, *Czy Prymas Polski Stefan Wyszyński był antykomunistą?*, w: *Antykomunizm Polaków w XX wieku*, red. P. Kardela, K. Sacewicz, Białystok-Olsztyn-Warszawa 2019, s. 569-592.
- Łatka Rafał, *Czy prymasa Wyszyńskiego można określać mianem realisty politycznego?*, „Politeja”, (2013) nr 25, s. 201-213.
- Łatka Rafał, *Episkopat Polski wobec stosunków państwo-Kościół i rzeczywistości społeczno-politycznej PRL 1970-1989*, Warszawa 2019.
- Łatka Rafał, *Episkopat Polski wobec współpracy duchowieństwa z opozycją solidarnościową 1980-1989 na tle relacji państwo-Kościół*, w: *Księża dla władzy groźni. Duchowni współpracujący z opozycją 1976-1989*, red. R. Łatka, Warszawa 2019, s. 15-57.
- Łatka Rafał, *Episkopat Polski wobec złudnej normalizacji relacji państwo-Kościół 1971-1978*, w: *Dzieje Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim*, t. 3. 1972-1978, red. M. Siedziako, Z. Stanuch, G. Wejman, Szczecin 2018, s. 57-86.
- Łatka Rafał, *Ocena przebiegu i efektów dwóch pierwszych pielgrzymek Jana Pawła II do Ojczyzny dokonana przez prymasów Stefana Wyszyńskiego i Józefa Glempa – próba porównania*, w: *Papieskie pielgrzymki w PRL*, red. W. Polak, J. Kufel, P. Ruchlewski, Gdańsk 2019, s. 267-286.
- Łatka Rafał, *Płaszczyny wpływu Kościoła na Solidarność (1980-1981)*, „Komunizm: System – Ludzie – Dokumentacja”, (2016) nr 5, s. 139-140.
- Łatka Rafał, *Polityka władz PRL wobec Kościoła katolickiego w województwie krakowskim w latach 1980-1989*, Kraków 2016.
- Łatka Rafał, *Prymas Stefan Wyszyński wobec zagrożenia interwencją sowiecką 1980-1981*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, (2018) nr 1, s. 145-164.
- Łatka Rafał, *Prymas Wyszyński wobec rzeczywistości politycznej doby Władysława Gomułki*, w: *Dzieje Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim*, t. 2, 1956-1972, red. M. Siedziako, Z. Stanuch, G. Wejman, Szczecin 2018, s. 47-65.
- Łatka Rafał, *Rada Główna Episkopatu Polski a pierwsza pielgrzymka Jana Pawła II do Ojczyzny*, „Dzieje Najnowsze”, (2018) nr 1, s. 229-262.
- Łatka Rafał, *Rada Główna Episkopatu Polski wobec opozycji przedsierpniowej (1976-1981)*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, (2017) nr 1, s. 110-136.
- Łatka Rafał, *Relacje państwo-Kościół w pierwszych latach rządów Edwarda Gierka – czyli jak wyglądała polityka „normalizacji” w praktyce*, w: *Państwo – religia. Instytucje państwowe i obywatele wobec religii w Europie Środkowo-Wschodniej w XX w.*, t. II, red. J. Durka, Kalisz 2018, s. 215-240.
- Łatka Rafał, *„Zbyt nie ulegać tej pozornej zmianie atmosfery”. Relacje państwo-Kościół 1979-1980 z perspektywy Episkopatu Polski*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, (2018) nr 31, s. 405-428.

- Łatka Rafał, *Zwycięstwo Kościoła. Prymas Tysiąclecia o pierwszej papieskiej pielgrzymce po Polsce*, „Biuletyn IPN”, (2017) nr 6, s. 146-153.
- Łatka Rafał, Mackiewicz Beata, Zamiatała Dominik, *Prymas Stefan Wyszyński. Biografia*, Warszawa 2020.
- Nabywaniec Stanisław, *Sprawa obiektowa nr 1: Kościół. Kościół przemyski w świetle akt rzeszowskiej bezpieki (1944-1989)*, t. 1, Rzeszów 2011.
- Noszczak Bartłomiej, *Antymilenium. Konflikt państwa z Kościołem na tle obchodów tysiąclecia chrztu Polski (1956-1966/1967)*, Warszawa 2020.
- Nowak Stanisław, *Parafia – cud zakorzenienia Kościoła*, w: *Arcybiskup Tokarczuk w oczach społeczeństwa*, oprac. J. Zimny, Sandomierz 2003.
- Prokop Krzysztof Rafał, *Biskupi Kościoła katolickiego w III Rzeczypospolitej*, Kraków 1998.
- Raina Peter, *Kardynał Wyszyński. Czasy prymasowskie 1972*, Warszawa 2004.
- Raina Peter, *Kardynał Wyszyński. Czasy prymasowskie 1973*, Warszawa 2004.
- Raina Peter, *Kardynał Wyszyński. Czasy prymasowskie 1975*, Warszawa 2006.
- Skibiński Paweł, *Kardynał Karol Wojtyła a opozycja polityczna 1976-1978*, w: *Księża dla władzy groźni. Duchowni współpracujący z opozycją 1976-1989*, red. R. Łatka, Warszawa 2019, s. 69-80.
- Sopel Tadeusz, *Niezależny ruch chłopski „Solidarność” w Polsce południowo-wschodniej w latach 1980-1989*, Przemysł 2000.
- Stępień Marek, *Pozycja prawna Konferencji Episkopatu Polski. Studium prawnohistoryczne*, Łomża 2014.
- „Studia Rzeszowskie”, t. 10.
- Szetelnicki Waław, *Zapomniany lwowski bohater ks. Stanisław Frankl (1903-1944)*, Roma 1983.
- Szypuła Antoni, *Historia nowych kościołów w Diecezji Przemyskiej 1966-1993*, t. 1-4, Rzeszów 1997-1998.
- Wołczański Józef, *Księdza Ignacego Tokarczuka „Dziennik duchowy” z lat 1959-1965*, w: *Super omnia veritas. Księga dedykowana Księdzu Profesorowi Tadeuszowi Śliwie w 90. rocznicę urodzin i 50-lecie pracy naukowej*, red. J. Wołczański, Lwów-Kraków 2015, s. 701-731.
- Wołczański Józef, *„Muszę stanąć w obronie wyższych wartości”. Abp Ignacy Tokarczuk o swej roli w Episkopacie Polski drugiej połowy XX w.*, w: *Christus vincit. Księga dedykowana biskupowi Edwardowi Frankowskiemu w 80. rocznicę urodzin*, red. M. Krzysztofiński, J. Wołczański, Kraków-Rzeszów-Stalowa Wola-Toruń 2017, s. 511-569.
- Zamiatała Dominik, *Biskup Ignacy Tokarczuk w działaniach operacyjnych Służby Bezpieczeństwa*, „Seminare”, (2019) nr 3, s. 201-212.
- Żaryn Jan, *Bp Ignacy Tokarczuk*, w: *Opozycja w PRL. Słownik biograficzny 1956-1989*, t. 2, Warszawa 2002, s. 337-339.
- Żaryn Jan, *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944-1989)*, Warszawa 2003.

**„POSTAWA NASZA MUSI BYĆ JASNA I CZYTELNA DLA NARODU”.
BISKUP IGNACY TOKARCZUK JAKO CZŁONEK EPISKOPATU POLSKI
W OKRESIE PRYMASOSTWA KARD. STEFANA WYSZYŃSKIEGO
(1965-1981)**

Streszczenie

Artykuł w całościowy sposób przybliży rolę bp. Ignacego Tokarczuka w Episkopacie Polski w okresie prymasostwa kard. Stefana Wyszyńskiego. Chronologicznie obejmuje okres od nominacji hierarchy na ordynariusza przemyskiego – w 1965 roku aż do śmierci prymasa – w maju 1981 roku. Analiza opiera się na wielu źródłach archiwalnych, pochodzących przede wszystkim ze zbiorów kościelnych. Kluczowe w tym zakresie były materiały z zasobu Archiwum Archidiecezjalnego Warszawskiego, zespół: Sekretariat Prymasa Polski, oraz z dzienników bp. I. Tokarczuka (znajdujących się w zbiorach ks. prof. Józefa Wołczańskiego) i kard. S. Wyszyńskiego (z Archiwum Archidiecezjalnego Gnieźnieńskiego). W tekście przybliżono m.in. aktywność ordynariusza przemyskiego w komisjach specjalistycznych Episkopatu, ze szczególnym uwzględnieniem Komisji/Rady Głównej; wpływ bp. I. Tokarczuka na strategiczne decyzje podejmowane przez zgromadzenie polskich biskupów; antykomunistyczną postawę hierarchy unikalną na tle Episkopatu Polski; jego podejście do dialogu prowadzonego przez władze PRL ze Stolicą Apostolską w latach 1971-1978; stosunek biskupa do opozycji przedsiempniowej i „Solidarności”. Tekst udowadnia, że bp. I. Tokarczuk odgrywał w Episkopacie Polski w okresie prymasostwa S. Wyszyńskiego ważną rolę, o czym świadczyła nie tylko jego stała obecność w Komisji/Radzie Głównej, ale także fakt, że jego głos był szanowany przez wszystkich biskupów z Prymasem Tysiąclecia na czele. Autorzy tekstu mają nadzieję, że zawarte w nim informacje dotyczące roli ordynariusza przemyskiego w pracach Episkopatu Polski w latach 1965-1981 będą ważnym elementem przyszłej biografii hierarchy, która w dalszym ciągu czeka na swojego wnikliwego autora.

Słowa kluczowe: Ignacy Tokarczuk; diecezja przemyska; Stefan Wyszyński; Prymas Tysiąclecia; Episkopat Polski

ALICJA MATCZUK* – LUBLIN

***BIBLIOGRAFIA HISTORII KOŚCIOŁA W POLSCE
ZA LATA 1944-1984
ORAZ RYS HISTORYCZNO-METODYCZNY OD XVII WIEKU***

***BIBLIOGRAPHY OF THE HISTORY OF THE CHURCH IN POLAND
(1944–1984) AND HISTORICAL AND METHODOLOGICAL
OUTLINE SINCE THE 17TH CENTURY***

Abstract

In its beginnings (16th–18th centuries), the Bibliography of the history of the Church in Poland was formed within the framework of general, historical and theological compilations. When more extensive lists of works on the history of the Polish Church appeared in the first half of the 19th century, they constituted parts of literary and historical bibliographies. In the second half of the 19th century, bibliography of Church history in Poland was present within historical bibliography. The independence of the bibliography of Church history in Poland occurred as late as in the second half of the 20th century. It was inspired by Father Hieronim E. Wyczawski, a professor of theological sciences and Church historian, and an employee of the Academy of Catholic Theology. For the purposes of the projected retrospective and current bibliography of the history of the Church in Poland, he developed a detailed instruction on the method of its compilation. In 1977, volume one of the *Bibliography of the History of the Church in Poland for 1944–1970* (in three parts) was published, prepared under his direction. Five more volumes covering the period 1971–1984 were published between 1977 and 1997. Their authors were Rev. Franciszek Stopniak, Rev. Marian Banaszak, Ryszard Źmuda and Piotr Latawiec. The *Bibliography of the History of the Church in Poland* takes into account not only the history of the Church in the strict sense, but also the history of church art, the history of theological sciences and the history of

* Alicja Matczuk – dr hab. nauk humanistycznych w zakresie bibliologii i informatologii,
Instytut Nauk o Kulturze, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
e-mail: alicja.matczuk@mail.umcs.pl
<https://orcid.org/0000-0001-7225-3996>

liturgy and worship. In addition to works on the history of the Catholic Church, it encompasses also those on the history of other Christian Churches operating in Poland. It follows a chronological and factual order, except for the volumes for 1971–1972 and 1973–1974, in alphabetical arrangement. The printed version of the *Bibliography* for 1944–1984 has been converted to electronic form and is available on the server of the Library of Cardinal Stefan Wyszyński University. Currently, the maintenance of this database is not being continued, so the content in it is not being supplemented. In addition, the *Bibliography* has been digitized and is available in the FIDES Virtual Book Collection of the Federation of Church Libraries.

Keywords: history of the Church in Poland; bibliography; *Bibliography of the history of the Church in Poland*; church libraries; KUL University Library

Translated by Marek Robak-Sobolewski

Powstanie bibliografii dotyczącej danej nauki jest świadectwem pewnego etapu rozwoju tej nauki w ogóle. Bibliografia tworzona jest bowiem w momencie, gdy kumulacja piśmiennictwa osiągnie taki poziom, że intuicja i indywidualne poszukiwania badaczy przestają być skuteczne. Bibliografia prezentująca dorobek całej dziedziny ma wyjątkowe znaczenie. Jej zadaniem jest świadczenie pomocy badaczom: zarejestrowane materiały zwalniają uczonego od żmudnego i czasochłonnego docierania do rozproszonych dokumentów dotyczących tematu, który bierze on na warsztat, oraz znakomicie orientują w stanie badań. Do takich dzieł niewątpliwie należy *Bibliografia historii Kościoła w Polsce* za lata 1944–1984, powstała z inicjatywy bibliologów, historyków Kościoła i teologów z Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie. Największe jednak zasługi położył tu – dzięki ogromnej pracy i zabiegom – ks. prof. Hieronim Eugeniusz Wyczawski, główny jej pomysłodawca i pierwszy redaktor. Rozpoczęte przez niego dzieło jego współpracownicy i uczniowie kontynuowali z powodzeniem przez 20 lat.

Pojawienie się *Bibliografii* entuzjastycznie przyjęli historycy Kościoła polskiego. Bardzo dobitnie podkreślano w jej ocenach, że wychodzi ona naprzeciw potrzebom polskiej historii kościelnej, że spełnia ważny postulat naukowy. Marek Budziarek pisał:

Przez długie lata historycy parający się dziejami Kościoła polskiego byli pozbawieni własnej bibliografii. Zazdrościli naukowcom niemieckim, francuskim czy anglosaskim. Każde zagadnienie musieli poprzedzać wnikliwą kwerendą bibliograficzną. (...) Także szukanie odpowiedniej ścieżki w wykazach prac zamieszczonych w pokrewnych pozycjach nie należało do działań twórczych jako powielające pracę innych. Jak to bywa z marzeniami, niekiedy się one spełniają¹.

Bibliografia historii Kościoła w Polsce nie doczekała się dotąd kompleksowego opracowania. Stan badań w tym zakresie jest nader skromny, a informacje

¹ M. Budziarek, (rec.) *Ryszard Żmuda, Bibliografia historii Kościoła w Polsce za lata 1982–1984*, „Przegląd Powszechny”, (1999) nr 1, s. 112.

mocno rozproszone i bardzo ogólnikowe, zwłaszcza w ujęciu bibliograficznym². Przeważnie są to krótkie wzmianki zamieszczone w artykułach biograficznych i wspomnieniowych poświęconych twórcom *Bibliografii*, szczególnie ks. H.E. Wyczawskiemu, który zaistniał w świadomości naukowej jako jej twórca. W literaturze bibliologicznej i teologicznej brak również syntetycznego naświetlenia problemu rozwoju dokumentacji bibliograficznej w zakresie historii Kościoła w Polsce przed pojawieniem się *Bibliografii*.

Zamierzeniem naukowym autorki niniejszego artykułu jest więc możliwe całościowe omówienie wszystkich wydanych dotychczas tomów *Bibliografii historii Kościoła w Polsce* za lata 1944-1984, przede wszystkim od strony metodyki bibliograficznej, w tym także zmian wprowadzonych w ciągu lat ukazywania się wydawnictwa, oraz ocena jego odbioru przez środowisko naukowe. Opracowanie zostanie poprzedzone rysem historyczno-metodycznym, ukazującym etapy rozwoju polskiej bibliografii kościelnej w ramach polskich bibliografii ogólnych i dziedzicznych (historycznych i teologicznych), począwszy od XVII wieku. Analiza tych bibliografii pozwoli na prześledzenie metody ujmowania w nich historii Kościoła w Polsce oraz procesu prowadzącego do wyodrębnienia się bibliografii tej dyscypliny w niezależną, osobną całość.

Rys historyczny

Bibliografia historii Kościoła w Polsce potraktowana samoistnie pojawiła się bardzo późno. Przez długi czas występowała w obrębie innych (ogólnych, teologicznych i historycznych) spisów piśmiennictwa. W jej rozwoju historycznym można wyróżnić kilka okresów. Wieki XVI-XVIII charakteryzuje dość pokaźny materiał. Zaczątków wykazów piśmiennictwa dotyczącego historii kościelnej w Polsce można doszukiwać się w pracy Krzysztofa Warszewickiego (1543-1603), autora pierwszego drukowanego spisu pisarzy polskich pt. *Reges, sancti, bellatores, scriptores Poloniae* (Rzym 1601). W dziele *Scriptores* zamieszcza on 27 nazwisk pisarzy, w tym 11 historyków (m.in. Wincentego Kadłubka, Jana Długosza, Macieja z Miechowa, Marcina Kromera, Bernarda Wapowskiego), jednak daje przy nich wyłącznie określenie „historicus scripsit” lub „historicus”³. Jak twierdzi Jerzy Starnawski, dziełko K. Warszewickiego miało być informatorem o Polsce i Polakach na użytek najwyższych władz kościelnych⁴. Przeważają w nim duchowni, bo jest to już czas nasilenia kontreformacji; oczywiście pominięto różnowierców.

Bardziej godnym wzmianki wykazem zawierającym piśmiennictwo dotyczące historii Kościoła w Polsce jest dzieło Szymona Starowolskiego (1588-1656), polihistora i publicysty, a pod koniec życia kanonika krakowskiego, pt. *Scriptorum Polonicorum Hecatontas seu centum illustrium Poloniae scriptorum elogia et vitae* (Frankfurt 1625, następne wydanie Wenecja 1627). W zamieszczonym na końcu wykazie (*Catalogus illustrium Poloniae scriptorum* – w pierwszym wydaniu

² R. Nir, *Polskie bibliografie teologiczne*, „Colloquium Salutis”, 4 (1972) s. 249-268.

³ H. Hleb-Koszańska, *Spór o początki bibliografii w Polsce*, „Studia o Książce”, 3 (1972) s. 328-329.

⁴ J. Starnawski, *Szymona Starowolskiego Hecatontas i początki bibliografii*, „Roczniki Humanistyczne”, 12 (1964) z. 1, s. 136.

175 nazwisk, w drugim – 220) autor podaje m.in. przy 41 nazwiskach określenie „theologus” (np. Jakub Wujek, Stanisław Hozjusz), przy nazwiskach J. Długosza, B. Wapowskiego, Macieja z Miechowa – „historicus”. Podobnie jak K. Warszewicki, S. Starowski w doborze materiału do swojego słownika kierował się kryterium ortodoksji wyznaniowej.

Dla bibliografii polskiej historii kościelnej zasłużyli się bibliografowie pomorscy, których zainteresowania kierowały się bądź ku literaturze teologicznej, bądź ku piśmiennictwu historycznemu. I tak np. Efraim Praetorius (1657-1723), uczony gdańszczanin, senior duchowieństwa protestanckiego, opracował bibliografię teologiczną pt. *Bibliotheca homiletica* (Gdańsk 1691). Pomyślana jako swoisty indeks do tekstów biblijnych i teologicznych, miała ona ułatwić pracę kaznodziejską poprzez wskazanie literackich odniesień przydatnych na różne okazje⁵. Z kolei Efraim Oloff (1685-1735), pastor i kaznodzieja z Torunia, opracował słownik biobibliograficzny autorów i tłumaczy pieśni religijnych różnych wyznań, zarówno Kościoła rzymskokatolickiego, jak i ewangelicko-luterańskiego, a także połączonych Kościołów reformowanych. Dzieło to, pt. *Polnische Liedergeschichte* (Gdańsk 1744), zostało wydane 10 lat po śmierci autora przez historyka Sylwiusza Wilhelma Ringeltaubego. Sam S.W. Ringeltaube był autorem monografii bibliograficznej o polskich przekładach i tłumaczach Pisma Świętego pt. *Grundliche Nachricht von den polnischen Bibeln* (Gdańsk 1744).

Bogactwo informacji o piśmiennictwie dotyczącym dziejów Kościoła w Polsce zawiera wysokiej klasy dzieło Samuela Hoppiusa (1684-1754) *De scriptoribus Historiae Polonicae schediasma literarium* (Dantisci 1707), uchodzące za jedną z pierwszych w Europie bibliografii poświęconych historii jednego kraju. W odrębnym dziale autor wymienia historyków ustroju i Kościoła, wyszczególniając ich pisma i różne wydania tychże. Wykaz opracowany jest rzeczowo i sumiennie⁶. Nowe wydanie tego dzieła, z poprawkami oraz dodatkami jego profesora Gabriela Groddecka i Walentego Schlieffa, ukazało się jako załącznik do tomu pierwszego *Historii Polski* J. Długosza (Frankfurt 1711).

Kluczowym okresem w rozwoju polskiej bibliografii kościelnej była pierwsza połowa XIX stulecia. Przyniosła ona dokonania historyków piśmiennictwa: Feliksa Bentkowskiego, Adama Benedykta Jochera i Michała Wiszniewskiego, starających się ująć w swych dziełach wśród całokształtu polskiej produkcji piśmienniczej również literaturę dotyczącą historii Kościoła w Polsce. Autorzy ci wyodrębnili wprawdzie w osobne rozdziały materiały dotyczące Kościoła, lecz różnili się w ich ujęciu.

Feliks Bentkowski w tomie II swej *Historii literatury polskiej* (t. I-II, Warszawa 1814) poświęca kilkanaście stron *Historii kościelnej* (s. 477-494), stanowiącej pierwszy poddział w dziale *Teologia*. Jak objaśnia:

⁵ A. Żbikowska-Migoń, *Gdańscy bibliografowie doby Oświecenia*, „Libri Gedanenses”, 13/14 (1995-1996) s. 43-44.

⁶ Por. uwagi o Hoppiusie w dziele: J. Korpała, *Dzieje bibliografii w Polsce*, Warszawa 1969, s. 61; Żbikowska-Migoń, *Gdańscy bibliografowie*, s. 41-43.

Pod tym napisem obejmujemy tu nie tylko dzieła istotnie historii kościelnej poświęcone, ale też i wszelkie pisma, które bezpośrednio do niej należą lub treścią swoją do jej objaśnienia służyć mogą, licząc w to oraz opisanie zborów tak prowincjonalnych jak diecezjalnych, tudzież życia biskupów i historyków różnych zakonów i t. d.⁷

Ponadto odsyła on do działu prawniczego, gdzie odnotowane zostały zbiory synodalne różnych wyznań religijnych, oraz do tomu pierwszego, gdzie zamieszczono żywoty biskupów. Wykaz zawiera omówienie autorów i dzieł w układzie chronologicznym. Autor nie ogranicza się do suchego wyliczenia tytułów, lecz przeplata je często uwagami krytycznymi i biograficznymi oraz przytacza sądy i opinie innych badaczy.

W nieco inny sposób ujął historię Kościoła M. Wiszniewski w swej *Historii literatury polskiej* (t. I-X, Kraków 1840-1857). Interesowała go przede wszystkim historia literatury, więc bibliografię uważał za dodatek do niej i przesunął ją do odsyłaczy, co w tym przypadku było słusznym zabiegiem. Rozdziały 15 i 16 w tomie VIII poświęcił historii Kościoła. Pierwszy z nich składa się z sześciu podrozdziałów: 1. *Żywoty biskupów polskich*; 2. *Żywoty Jezusa Chrystusa. Żywoty świętych. Żywoty śś. Patronów polskich*; 3. *Skarga i Bzowski, tudzież dzieła do historii kościoła polskiego i litewskiego jak równie do rozmowy toruńskiej i soboru trydenckiego itd. należące*; 4. *Historia polskich zakonów, klasztorów i opactw*; 5. *Historia akatolików przez nich samych lub przez katolików pisana, tudzież źródła i dokumenty do takiej historii. Opis odbytych dysput z akatolikami*; 6. *O Jezuitach, ich historii, książkach za i przeciw nim wydanych do połowy siedemnastego wieku*. Z kolei rozdział 16 zawiera podrozdział *Źródła historii Kościoła ruskiego i rozdzielenia cerkwi wschodniej w Polsce*. Michał Wiszniewski podaje zwykle autora, tytuł dzieła, ocenę krytyczną, czasem wyjątki z pism przytoczonych autorów. Trzeba przyznać, że zebrany przez niego materiał bibliograficzny do polskiej historii kościelnej, ilustrujący całokształt piśmiennictwa związanego z dziejami polskich zakonów, działalnością biskupów, przedstawia się imponująco. Szczególnie bogato prezentuje się dział piśmiennictwa polemicznego katolików z różnowiercami.

Właściwym ujęciem bibliograficznym wykazał się A.B. Jocher, który w swym *Obrazie bibliograficzno-historycznym literatury i nauk w Polsce* (t. I-III, Wilno 1840-1857) połączył funkcje obu dziedzin – historii i bibliografii. Część opisywał, jak ją nazywał – „historyczno-krytyczną”, wsparł wyodrębnionym wykazem bibliograficznym w układzie systematycznym, ujmując całość piśmiennictwa polskiego według jego dziedzin. Uzupełnieniem są przypisy, czyli tzw. *Noty*, które pochodzą – jak pisze A.B. Jocher – z rozmaitych źródeł. Tomy II i III *Obrazu* dotyczą teologii. W tomie III znajduje się rozdział zatytułowany *Dzieje Kościoła* (s. 360-610), który dzieli się na liczne podrozdziały, takie jak: 1. *Wszech miejsc i czasów: a) w ogólności, b) w szczególności* (1. *Żywoty Chrystusa Pana i Najświętszej Maryi Panny, 2. Żywoty i wychwalanie śś. Pańskich i Błogosławionych, 3. Żywoty ludzi świętobliwych, 4. Papieże Rzymscy*); 2. *Kościół w Polsce, Litwie i u obcych: a) Kościół Rzymsko-Katolicki* (1. *Wiadomości ogólne, 2. Kościoły*

⁷ F. Bentkowski, *Historia literatury polskiej w spisie dzieł drukiem ogłoszonych*, t. 2, Warszawa 1814, s. 477.

i obchody ich, b) Ormianie, c) Cerkwia Wschodnia, d) Wyznanie Augsburskie, e) Wyznanie Helweckie, f) Socynianizm, g) Bracia Czescy, h) Preadamici, i) Jan-senizm, k) Żydzi, l) Turcy, m) Niedowiarstwo, n) Jakobinizm, o) Wolnomularstwo). W obrębie tych podrozdziałów występuje szeregowanie chronologiczne według dat wydania publikacji. Opis bibliograficzny zastosowany przez A.B. Jochera jest w zasadzie wierną kopią karty tytułowej danego druku. Pod opisem podaje on źródło, z którego zaczerpnął tenże, a także inne dane o druku lub jego autorze. Obszerniejsze wiadomości i cytaty podaje w *Notach* (s. 611-700), zaopatrzonych w numery kolejnych pozycji. Tam też zamieszcza dane biograficzne, informacje o autorstwie i wydaniach druku, jego zawartości, czasem wyjątki oraz wzmianki o recenzjach. Zakres druków dotyczących historii Kościoła w Polsce jest bardzo szeroki; zwraca przy tym uwagę fakt zebrania osobno publikacji odnoszących się do innych wyznań.

Zestawienia zamieszczone w pracach F. Bentkowskiego, A.B. Jochera i M. Wiszniewskiego stanowią pierwsze poważniejsze kroki na drodze do stworzenia bibliografii polskiej historii kościelnej.

W drugiej połowie XIX i na początku XX wieku nastąpił dalszy rozwój w tym zakresie. Jednakże i wówczas jeszcze wykazy piśmiennictwa dotyczącego historii Kościoła w Polsce nie pojawiały się samodzielnie, lecz występowały w obrębie bibliografii ogólnej i historycznej. Po ukazaniu się dzieła A.B. Jochera bibliografia historii kościelnej jako zwarta całość zniknęła z tego rodzaju opracowań, a po 40 latach od tego momentu dojrzała już bibliografia narodowa w postaci pomnikowego dzieła Karola Estreichera *Bibliografia polska*, które wchłonęło bibliografię historii Kościoła, i dziedzina skupiona dotąd w jednym dziale rozproszyła się w najnowszym typie układu – abecedowym (krzyżowym).

Bibliografia historii Kościoła odrodziła się ponownie w dziele Ludwika Finkla *Bibliografia historii polskiej* (cz. 1-3 oraz dodatki 1-2, Lwów-Kraków 1891-1914). Rejestruje ono piśmiennictwo, które dotyczyło dziejów Polski (i Litwy) od czasów najdawniejszych aż po 1815 rok, a ukazało się do 1910 roku. Nowością, tym razem konieczną i dobrze umotywowaną, było wprowadzenie przez L. Finkla nowego rodzaju materiałów w postaci artykułów z czasopism i rozpraw z dzieł zbiorowych. Dzieło składa się z trzech części i dwóch dodatków oraz skorowidzów. Zastosowany przez L. Finkla podział materiału bibliograficznego na źródła i opracowania w bibliografii obejmującej tak długi odcinek czasu wpływa niekorzystnie na jej funkcjonalność, na co zwracali uwagę recenzenci⁸. Zaowocowało to tym, że w praktyce badacz, w tym również historyk Kościoła, jest zmuszony do przeglądania materiałów zarówno w dziale *Źródła*, jak i *Opracowania*.

Bibliografia historii polskiej ma duże znaczenie z uwagi na szerokie potraktowanie historii kościelnej oraz bogactwo materiałów. W części 2, zawierającej opracowania, piśmiennictwo dotyczące historii Kościoła w Polsce zostało wyodrębnione w osobnym dziale zatytułowanym *Wiara i Kościół* (s. 636-782), który ma układ rzeczowy. Dzieli się on na następujące działy główne: 1. *Epoka przedchrześcijańska*, 2. *Epoka chrześcijańska: Historia Kościoła katolickiego, Historia*

⁸ A. Nowak, *Złote lata bibliografii polskiej. Ludwik Finkel i jego dzieło*, Warszawa 2007, s. 89.

Kościół w Polsce, Historia Kościoła ruskiego: schizmatyckiego i unickiego, Historia Kościoła ormiańskiego, sekty Kościoła katolickiego, Religia żydowska. Działy te zawierają liczne poddziały, w których poszczególne pozycje uszeregowano według chronologii wydawniczej bądź przedmiotowo (tematycznie). Widoczna jest tendencja do komasowania dzieł o charakterze ogólniejszym (podręczniki, encyklopedie, żywoty świętych) i lokowania ich na początku każdego z poddziałów. Dział *Wiara i Kościół* zawiera 3596 ponumerowanych pozycji, ale w rzeczywistości jest ich zdecydowanie więcej, gdyż pod jednym numerem znajduje się często kilka, a nawet kilkanaście opisów bibliograficznych. Niektóre takie pozycje zbiorowe są bardzo obszerne, np. poz. 22045 *Budowle kościelne* zajmuje 8 stron (a indeks autorów odsyła tylko do numeru pozycji).

Sprawność informacyjną *Bibliografii* podnoszą liczne, praktycznie pomyślane odsyłacze (wyrazowe i numerowe), które kierują do pozycji umieszczonych w innych miejscach, np. „Archiwa bernard., zob. Nr 76”; „w Karczówce, zob. Nr 39”; „Szkoly jezuićkie, zob. Oświata (Szkoly)”. Odszukanie ich (w całości prac z zakresu historii Kościoła) ułatwia *Spis głównych przedmiotów*. Chociaż trzeba szukać ich pod różnymi hasłami, jak: „historia kościelna”, „Kościół katolicki”, „Kościół ruski (prawosławny, schizma i unicki)”, to trud ten się opłaca, bo odsyłają one bezpośrednio do konkretnej strony w danym rozdziale. Kolejnym ułatwieniem w prowadzeniu poszukiwań są indeksy: osób, miejscowości i autorów. Pierwszy obejmuje wszystkie osoby sprzed 1815 roku, bez względu na charakter, w jakim wystąpiły one w *Bibliografii*, a trzeci wymienia tylko autorów XIX-wiecznych (prac wydanych po 1815 roku).

Kontynuację *Bibliografii* L. Finkla stanowiła bieżąca bibliografia historii polskiej. Zaczęła się ona ukazywać w 1902 roku. Początkowo była drukowana na łamach „Kwartalnika Historycznego”, następnie w latach 1928-1934 w formie dodatków (co roku lub co dwa lata) do tego czasopisma. Do 1918 roku prowadził ją Eugeniusz Barwiński (z przerwą na 1915 rok, za który materiały bibliograficzne zestawiała Helena Polackówna). Później opracowywana była ona przez różnych autorów, m.in. Kazimierza Tyszkowskiego, Mariana Friedberga i Marię Mazankównę-Friedbergową. Materiały bibliograficzne za lata 1935-1939 były już częściowo (za lata 1935-1937) przygotowane do druku przez M. Mazankównę-Friedbergową, ale ich ogłoszeniu przeszkodził wybuch II wojny światowej. Po wojnie (1950) zakupiło je od autorki Polskie Towarzystwo Historyczne. Ich uzupełnieniem i opracowaniem zajął się Jan Baumgart i jego współpracownicy z Zakładu Dokumentacji Instytutu Historii PAN. *Bibliografia historii polskiej za lata 1935-1937* została opublikowana w 1976 roku w układzie – co należy podkreślić – przedwojennym, a ta za lata 1938-1939, już w układzie dostosowanym do powojennej bieżącej bibliografii historycznej, ukazała się w 1981 roku. Oba tomy były publikacjami krakowskiej placówki Instytutu Historii PAN i zostały wydane pod redakcją Wiesława Bienkowskiego.

Od początku bieżąca *Bibliografia historii polskiej* szeroko uwzględniała piśmiennictwo z zakresu dziejów Kościoła w Polsce, zebrane w osobnym dziale (początkowo zatytułowanym *Kościół*, następnie *Historia Kościoła*). Oczywiście dział ten podlegał ewolucji na przestrzeni lat w wyniku wzrostu liczby publikacji.

W zestawieniu za lata 1930-1931 (1932), opracowanym przez małżeństwo Friedbergów, materiał bibliograficzny został zgrupowany w następujących poddziałach: *Religia pogańska; Kościół rzymskokatolicki: dzieje Kościoła, diecezje, kościoły, zakony, prawo kościelne, literatura teologiczna i liturgia; Kościół ruski: schizmatycki i unicki; Protestantyzm*⁹. W ich obrębie poszczególne pozycje uszeregowane zostały według grup tematycznych. W zależności od charakteru zebranego materiału wprowadzane były pewne modyfikacje w układzie bibliografii.

Bibliografia historii polskiej L. Finkla i przedwojenna bieżąca bibliografia historii polskiej w pełni zaspokajały potrzeby informacyjne historyków Kościoła, wobec czego nie odczuwano potrzeby tworzenia specjalnej bibliografii kościelnohistorycznej¹⁰. Wiadomo zaś, że na zlecenie Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej i Funduszu Kultury Narodowej Aleksy Deruga (1909-1981), badacz dziejów Cerkwi prawosławnej w Rzeczypospolitej, gromadził materiały do bibliografii Kościoła prawosławnego i unickiego w Polsce (XIV-XX wiek)¹¹. W tym celu odbył kilka podróży do Krakowa, Warszawy i Lwowa. Bibliografia ta nie ukazała się drukiem, ale zgromadzone do niej materiały A. Deruga wykorzystał przy pisaniu licznych prac naukowych¹².

Po zakończeniu II wojny światowej wraz z innymi dyscyplinami teologicznymi odradza się też historia Kościoła w Polsce, a wraz z nią wypływa sprawa odrębnej bibliografii z tej dziedziny. W 1949 roku na łamach „Polonia Sacra” ogłoszony został przegląd bibliograficzny publikacji historycznokościelnych wydanych w latach 1945-1948, opracowany przez ks. H.E. Wyczawskiego¹³. Autor zarejestrował w nim unikalne pozycje, które uszły uwadze autorów dotychczasowych bibliografii i były trudne do zdobycia.

Niestety, po pomyślnym starcie rozwój bibliografii historycznokościelnej został zahamowany w wyniku zmiany realiów społeczno-politycznych zapoczątkowanej pod koniec lat 40. XX wieku. Wrogie nastawienie władz państwa do Kościoła stanowiło czynnik ogromnie opóźniający i tłumiący rozwój bibliografii z zakresu teologii, w tym historii Kościoła. Również przemiany ideologiczno-metodologiczne w nauce polskiej odcisnęły piętno na obliczu metodycznym bibliografii historycznych, co najbardziej widoczne jest w potraktowaniu bibliografii historii Kościoła, w jej układzie i selekcji¹⁴. Warto zauważyć, że układ zaproponowany

⁹ M.M. Friedbergowie, *Bibliografia historii polskiej za rok 1930-1931*, Lwów 1932, s. 83.

¹⁰ H.E. Wyczawski, *Wprowadzenie*, w: *Bibliografia historii Kościoła w Polsce za lata 1944-1970*, cz.1, zebrane zespołowo materiały opracował i ułożył ks. H.E. Wyczawski, Warszawa 1977, s. 11.

¹¹ H. Ilgiewicz, *Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej oraz Szkoła Nauk Politycznych w Wilnie (1930-1939)*, Warszawa 2019, s. 116; zob. też K. Chodynicki, *W sprawie bibliografii historii kościoła prawosławnego w Polsce (w odpowiedzi p. mgrowi A. Derudze)*, „Ateneum Wileńskie”, 11 (1936) s. 9.

¹² Ilgiewicz, *Instytut*, s. 117.

¹³ H. Wyczawski, *Przegląd literatury historyczno-kościelnej za okres powojenny 1945-1948*, „Polonia Sacra”, 2 (1949) s. 72-86.

¹⁴ A. Znajomski, *Bariery polityczne w bibliografiach polskich po II wojnie światowej*, w: *Książka ponad podziałami*, pod red. A. Krawczyka, Lublin 2007, s. 117.

w 1948 roku przez J. Baumgarta, pierwszego powojennego autora i redaktora bieżącej bibliografii historycznej, przewidywał wyodrębnienie w niej 10 głównych działów, w tym również historii Kościoła i życia religijnego, nie został on jednak w swej zasadniczej części zaakceptowany i zastosowany¹⁵. Narzucony odgórnie autorowi schemat klasyfikacyjny dla *Bibliografii historii polskiej* nie uwzględniał prowadzenia osobnego działu dotyczącego historii Kościoła. Jak pisał J. Baumgart w przedmowie do tomu I:

Przyjęto za podstawę, że naukowe pojmowanie dziejów nakłada na bibliografa obowiązek jednolitego traktowania historii, a nie parcelowania jej na działy. Stąd znikła w niniejszym układzie odrębna historia polityczna, społeczno-gospodarcza, prawno-ustrojowa, wojskowa, kościelna, a na to miejsce wprowadzono jeden dział *Dzieje Polski* z podziałem na okresy¹⁶.

W konsekwencji w rocznikach za lata 1948-1971 (Wrocław 1952-1973) prace historyków Kościoła w Polsce były rozproszone po wszystkich działach i stąd trudne do odszukania, zwłaszcza przy braku indeksu przedmiotowego. Zależność *Bibliografii* od uwarunkowań politycznych znalazła swój wyraz także w selekcji ideologicznej materiału dotyczącego historii Kościoła. Na jej niekompletność w tym zakresie wskazał Józef Szymański¹⁷. Brała ona pod uwagę tylko niektóre z czasopism teologicznych zamieszczających artykuły historyczne oraz niektóre z wydawnictw kościelnych, a ponadto w przypadku pozycji książkowych stosowano selekcję tematyczną¹⁸.

Okoliczności powstania *Bibliografii historii Kościoła w Polsce*

Niekompletność *Bibliografii historii polskiej* oraz trudności w korzystaniu z niej (dla historyków Kościoła) to czynniki, które sprawiły, że Komisja Bibliograficzna Akademii Teologii Katolickiej (ATK) w Warszawie powzięła decyzję o wydaniu osobnej bibliografii historii Kościoła w Polsce¹⁹. Sprawa nabrała realnych kształtów dopiero w latach 70. XX wieku, kiedy to nastąpiło złagodzenie polityki partii rządzącej wobec Kościoła. Sprzyjająca koniunktura wyzwoliła wówczas liczne inicjatywy bibliograficzne w dziedzinie teologii²⁰. Nadal jednak działalność wydawnicza Kościoła była reglamentowana poprzez przydział papieru, ograniczony dostęp do zakładów drukarskich oraz cenzurę. Problem ten zniknął dopiero po roku 1989.

¹⁵ J. Baumgart, *Wytoczne przy opracowaniu Bibliografii historii polskiej*, „Kwartalnik Historyczny”, 56 (1948) s. 554.

¹⁶ Tenże, *Przedmowa*, w: *Bibliografia historii polskiej za rok 1948*, Wrocław 1952, s. VI.

¹⁷ J. Szymański, *O bibliografię historii polskiej*, „Zeszyty Naukowe KUL”, 4 (1961) nr 1, s. 128-129.

¹⁸ R. Nir, *Polskie bibliografie teologiczne*, „Colloquium Salutis”, 4 (1972) s. 265.

¹⁹ Tamże, s. 249.

²⁰ W 1969 roku wyszedł pierwszy tom *Polskiej bibliografii teologicznej za lata 1940-1948* w opracowaniu Joachima Bara i Alfonsa Schletza, w roku 1971 ukazało się zestawienie za lata 1949-1968, następnie wychodziły roczne wykazy. Historia Kościoła uwzględniona została tylko w pierwszym tomie, ponieważ podjęto prace nad retrospektywną bibliografią historii Kościoła za lata 1944-1970. Zob. R. Nir, *Polska bibliografia teologii i prawa kanonicznego za lata 1940-1970*, „Collectanea Theologica”, 43 (1973) nr 4, s. 170.

Il. 1. Ks. prof. dr hab.
Hieronim Eugeniusz
Wyczawski OFMObs
(1918-1993)

Inspiratorem i realizatorem odrębnej bibliografii historii Kościoła w Polsce był ks. H.E. Wyczawski, profesor nauk teologicznych i historyk Kościoła, pracownik ATK²¹. Odłożył on na później przygotowanie takiego zestawienia za lata 1937-1939 i zajął się okresem 1944-1970. Zadanie to podjął wraz z liczną grupą współpracowników z ATK. Na potrzeby projektowanej bibliografii, a także z myślą o jej kontynuacji w formie bieżących zestawień opracował szczegółowe wytyczne określające zakres i zasięg spisu, zasady selekcji materiału, formę opisu i układu²². Niektóre rozwiązania metodyczne, jak np. zasady opisu bibliograficznego oraz wybrane elementy systemu klasyfikacyjnego, wzorowane były na bieżącej *Bibliografii historii polskiej*, którą ks. H.E. Wyczawski wysoko cenił za sprawność informacyjną. Pomimo że brakowało w niej osobnego działu dotyczącego historii Kościoła, odgrywała ona

według niego również ogromną rolę usługową. Określając jej relację do bibliografii historii Kościoła, dobitnie podkreślił, że:

Historyk Kościoła nie może się obejść bez gruntownego poznania epoki, którą się zajmuje, i to w różnych przekrojach. I tu właśnie musi korzystać z „Bibliografii historii polskiej”, co o tyle ma ułatwione, że wymieniona bibliografia posiada układ chronologiczny i dzieli historię Polski na stosunkowo drobne okresy. Posiada przy tym i dział rzeczowy, poświęcony kulturze materialnej, sprawom gospodarczo-społecznym, prawno-ustrojowym, politycznym, kulturalnym, nie mówiąc już o dziale ogólnym i dziale nauk pomocniczych. Tak więc, jeśli „Bibliografia historii Kościoła w Polsce” ma spełnić jakąś funkcję usługową, to tylko w połączeniu z „Bibliografią historii polskiej”²³.

Kontynuację tej bibliografii retrospektywnej stanowi bibliografia bieżąca, obejmująca sześć dwu- lub trzyletnich zestawień za lata 1971-1984. Bibliografię za lata 1971-1972 (Warszawa 1977) opracował ks. Franciszek Stopniak²⁴, za lata 1973-1974 (Warszawa 1978) i 1978-1979 (Warszawa 1985) – ks. Marian Banaszak²⁵; kolejne zestawienia opracowali uczniowie H.E. Wyczawskiego: za lata 1975-1977

²¹ Hieronim Eugeniusz Wyczawski OFMObs (1918-1993) – bernardyn, historyk, redaktor, archiwista, profesor, dziekan Wydziału Teologicznego i kierownik Katedry Historii Kościoła Czasów Nowożytnych Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie.

²² Zob. Wyczawski, *Wprowadzenie*, s. 16-22.

²³ Tamże, s. 16.

²⁴ Ks. Franciszek Stopniak (1930-2001) – historyk, profesor, redaktor, wykładowca na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, następnie kierownik Katedry Archeologii i Katedry Historii Kościoła Czasów Nowożytnych Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie.

²⁵ Ks. Marian Banaszak (1926-1997) – historyk, archiwista, profesor, dyrektor Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu, kierownik Katedry Historii Kościoła w Średniowieczu, dziekan Wydziału Teologii i Wydziału Kościelnych Nauk Historycznych i Społecznych Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie; wydał czterotomową *Historię Kościoła katolickiego* (1987-1992).

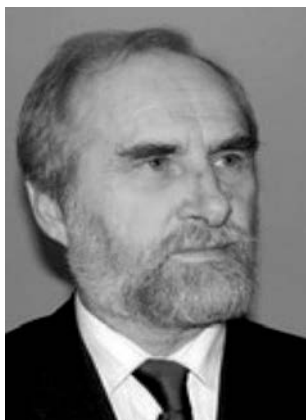
(Warszawa 1982) Ryszard Żmuda²⁶, za lata 1980-1981 (cz. 1-2, Warszawa 1989) Ryszard Żmuda i Piotr Latawiec²⁷, za lata 1982-1984 (cz. 1-3, Warszawa 1997) R. Żmuda. Bibliografia ta ukazywała się z opóźnieniem od pięciu do siedmiu lat, a więc stosunkowo dużym, przy czym zaznaczała się tendencja do wydłużania tego okresu. Ta nieterminowość wynikała z wydłużającego się cyklu wydawniczego; zredagowane zestawienia czekały na publikację kilka lat.

II. 2. Ks. Franciszek Stopniak
(1930-2001)

II. 3. Ks. Marian Banaszak
(1926-1997)

II. 4. Piotr Latawiec

II. 5. Ryszard Żmuda

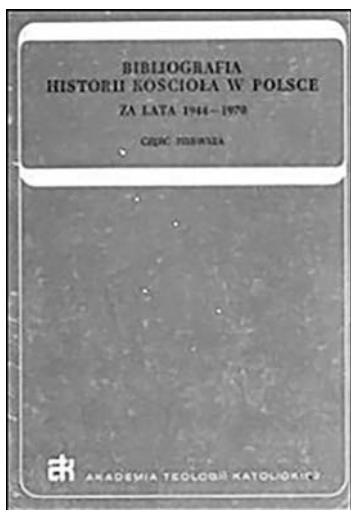
²⁶ Ryszard Żmuda (1950-) – historyk, bibliotekoznawca, bibliograf, biografista, doktor, nauczyciel akademicki, adiunkt, starszy kustosz dyplomowany, pracownik Biblioteki Głównej i Katedry Historii Kościoła w Polsce na Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie oraz Biblioteki Uniwersyteckiej w Łodzi, kierownik studiów podyplomowych oraz studiów zaocznych Katedry Bibliotekoznawstwa i Informacji Naukowej Uniwersytetu Medycznego w Łodzi. Autor licznych bibliografii, m.in. dziedzin i zagadnień, regionalnych, lokalnych, zawartości czasopism, zespołów osobowych i poszczególnych osób, w tym dotyczących historii Kościoła, zakonów i zgromadzeń zakonnych oraz bibliotek kościelnych.

²⁷ Piotr Latawiec (1947-) – historyk, etnograf, bibliotekoznawca, nauczyciel akademicki, starszy kustosz dyplomowany, dyrektor Biblioteki Głównej Akademii Teologii Katolickiej i Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.

Analiza metodyczna retrospektywnej i bieżącej *Bibliografii historii Kościoła w Polsce*

Naczelną zasadą *Bibliografii historii Kościoła w Polsce 1944-1970* była kompletność materiałów z tej dziedziny w ramach przyjętych kryteriów. Podstawę źródłową stanowiły: bieżąca bibliografia narodowa („Bibliografia Zawartości Czasopism”, „Przewodnik Bibliograficzny”), bieżąca *Bibliografia historii polskiej* oraz wybrane czasopisma. Kartoteka opisów bibliograficznych została przygotowana w zasadzie w ciągu pierwszego roku prac, ale wymagała jeszcze gruntownej weryfikacji. Ponadto wyszły na jaw niedostatki pracy zespołowej. Okazało się, że opuszczono wiele publikacji oraz nie przestrzegano instrukcji dotyczącej zasad sporządzania opisu bibliograficznego. Cały ciężar prac związanych z uzupełnieniem materiału, ujednolicaniem opisów i ich uporządkowaniem wzięła na siebie ks. H.E. Wyczawski.

Tom pierwszy *Bibliografii historii Kościoła w Polsce za lata 1944-1970*, składający się z trzech części, ukazał się w 1977 roku. Z punktu widzenia potrzeb informacyjnych historyków Kościoła zakres rzeczowy *Bibliografii* jest bardzo szeroki. Uwzględnia ona nie tylko historię Kościoła w ścisłym znaczeniu, ale również historię sztuki kościelnej, historię nauk teologicznych oraz historię liturgii i kultu. Oprócz prac z historii Kościoła katolickiego w Polsce zamieszczone są te dotyczące historii innych Kościołów chrześcijańskich, a mianowicie Cerkwi prawosławnej, Kościołów protestanckich i historii wyznań akatolickich. Ponadto uwzględniono pozycje na temat dziejów Kościoła powszechnego.

Il. 6. Okładka *Bibliografii historii Kościoła w Polsce za lata 1944-1970*, cz. 1, Warszawa 1977

Zasięg czasowy *Bibliografii* to lata 1944-1970 (za punkt wyjścia obrano ten sam rok co w powojennej *Bibliografii historii polskiej*). Zasięgiem terytorialnym obejmuje ona Polskę w granicach historycznych. Jeśli chodzi o okres zaborów, uwzględnia granice z 1772 roku, za lata 1918-1944 – granice II Rzeczypospolitej, od 1944 roku – granice obecnego państwa polskiego. Piśmiennictwo dotyczące spraw religijno-kościelnych Polaków poza granicami Polski w dwóch ostatnich okresach zostało zebrane w oddzielnym poddziale *Polacy na obczyźnie*. Przy doborze materiału do tego działu nie brano pod uwagę narodowości, języka, wyznania, przynależności państwowej czy ideologii wyznawanej przez autora, zamieszczano wszystko, co dotyczy historii Kościoła w Polsce, niezależnie od tego, kto, gdzie i w jaki sposób o niej pisał. Zarejestrowano również prace z dziejów Kościoła powszechnego, o ile ich autorami lub recenzentami są Polacy.

Zasięg wydawniczy bibliografii jest bardzo szeroki. Odnotowuje ona druki zwarte, ciągłe, artykuły z czasopism, rozprawy z dzieł zbiorowych, komunikaty, recenzje, a także większe fragmenty bibliograficzne. Pominięto natomiast nadbitki

i odbitki. Nie uwzględniono również artykułów z prasy, z wyjątkiem „Tygodnika Powszechnego”, „Przeglądu Katolickiego” oraz urzędowych organów kurii diecezjalnych i czasopism informacyjno-propagandowych niektórych Kościołów akatolickich. Bibliografia ta ma charakter selektywny, koncentruje się przede wszystkim na piśmiennictwie naukowym oraz popularnonaukowym, zwłaszcza autorstwa zawodowych historyków.

Opis bibliograficzny poszczególnych pozycji jest rejestracyjny, sporządzony zasadniczo według norm bibliograficznych obowiązujących w 1973 roku. Adnotacje, mimo dużego rozczłonkowania materiałów przy szczegółowym układzie systematycznym, są stosowane dość często; wyjaśniają one treść lub uzupełniają tytuł, podają zawartość prac zbiorowych, niekiedy mają charakter księgoznawczy. Zawierają np. informacje o kolejnych wydaniach, tytułach w językach obcych.

Bibliografia ma układ chronologiczno-rzeczowy, co ogromnie ułatwia korzystanie z niej. Ten daje bowiem przejrzysty obraz dorobku piśmienniczego w zakresie historii kościelnej w Polsce. Materiał bibliograficzny podzielony jest na trzy części: A. *Dzieła ogólne*; B. *Historia Kościoła katolickiego*; C. *Historia Kościołów akatolickich*.

Część A obejmuje następujące działy: I. *Bibliografia*; II. *Czasopisma*; III. *Organizacja nauki historyczno-kościelnej*; IV. *Historia historiografii*; V. *Nauki pomocnicze historii Kościoła*; VI. *Biblioteki kościelne*.

Część B: I. *Historia Kościoła powszechnego*; II. *Historia Kościoła w Polsce* (układ chronologiczny z podziałem na źródła i opracowania), *Polacy – katolicy na obczyźnie* (układ topograficzny), *Historia Cerkwi Grecko-Katolickiej* (źródła i opracowania), *Historia Kościoła Ormiańsko-Katolickiego*, *Historia metropolii i diecezji* (źródła i opracowania; następnie alfabetycznie według metropolii i diecezji), *Parafie i kościoły*, *Zakony i zgromadzenia* (z podziałem na męskie i żeńskie), *Historia liturgii i kultu*, *Hagiografia*, *Biografie*, *Historia szkolnictwa kościelnego*, *Historia teologii*, *Historia sztuki kościelnej*.

Część C: I. *Historia Cerkwi prawosławnej*; II. *Historia Kościołów protestanckich*; III. *Starokatolicy*, *Mariawici*, *Kościół Polsko-Katolicki*.

W obrębie poddziałów pozycje szeregowane są rzeczowo, logicznie i przedmiotowo, sporadycznie alfabetycznie, np. w dziale *Czasopisma*.

Zrąb główny *Bibliografii* dopełniają dwa starannie opracowane indeksy – nazw osobowych i nazw geograficznych, które podnoszą sprawność informacyjną dzieła. Ich autorem jest R. Żmuda. Dotkliwie natomiast odczuwa się brak indeksu przedmiotowego w tak obszernej bibliografii o układzie systematycznym (7740 pozycji, nie licząc rozpisanych w adnotacjach dzieł zbiorowych i recenzji).

Bibliografia bieżąca oparta została na tych samych ogólnych założeniach metodycznych co bibliografia retrospektywna. Niemniej zmieniły się nieco zasady opisu i układu, co sprawiło, że zestawienia bieżące różnią się w niektórych punktach dość istotnie od pierwotnych wytycznych. Szeroko potraktowany został w nich zasięg formalno-wydawniczy: odnotowywano druki zwarte, czasopisma, wydawnictwa zbiorowe, kalendarze, serie wydawnicze, dokumenty życia społecznego, artykuły z czasopism, rozprawy z dzieł zbiorowych, recenzje, nekrologi, wspomnienia pośmiertne, sprawozdania z jubileuszy. Przy doborze materiału decydującym kryterium

w odniesieniu do druków zwartych był rok wydania, a przy czasopismach i innych wydawnictwach ciągłych rok, za który zostały one wydane. Ponadto w kolejnych zestawieniach uwzględniono prace pominięte w poprzednich okresach. Od tomu za lata 1971-1972 rozpisane zostały publikacje zawierające zbiorowe materiały biograficzne (np. *Polski słownik biograficzny*), a od tomu za lata 1980-1981 wydawnictwa wielotomowe (np. *Encyklopedia katolicka*). Skrupulatność i niezwykle rygorystycznie przestrzegane przez autorów dążenie do kompletności, w ramach wyznaczonych zasad selekcji, oraz narastanie piśmiennictwa z zakresu historii kościelnej były przyczyną tego, że bibliografia ciągle zwiększała swoją objętość: w pierwszym zestawieniu, za lata 1971-1972 znalazły się 1643 pozycje; za lata 1973-1974 – 3303; za lata 1975-1977 – 7553; za lata 1978-1979 – 4745; za lata 1980-1981 – 4562, a w ostatnim, za lata 1982-1984 – 12 646. W sumie *Bibliografia* bieżąca odnotowuje 34 452 numerowane pozycje. Prace heurystyczne nad zebraniem tak ogromnego materiału bibliograficznego pochłonęły wiele czasu i energii, ale dzięki temu czytelnik otrzymał wyczerpujący obraz bibliograficzny historii Kościoła w Polsce za lata 1971-1984 i nie jest zmuszony do czerpania informacji z różnych innych bibliografii.

Od zestawienia za lata 1975-1977 obok pełnego opisu rejestracyjnego stosowane są opisy skrócone dla publikacji sygnalizowanych we wcześniejszych tomach *Bibliografii*, które w bieżącym znalazły się ze względu na recenzję. Ważnym składnikiem opisu są szeroko stosowane adnotacje wyjaśniające i zawartościowe, które zawierają pełny lub częściowy spis treści danej publikacji. Na końcu opisu wyszczególniono recenzje.

Wbrew wytycznym ks. H.E. Wyczawskiego autorzy dwóch pierwszych tomów bieżącej *Bibliografii* odstąpili od pierwotnej koncepcji układu chronologiczno-rzeczowego i wprowadzili układ alfabetyczny, za którym opowiedziała się Komisja Historyczna ATK²⁸. Nie negując celowości stosowania w pewnych przypadkach układu alfabetycznego, co jednak w bibliografiach dziedzin powinno być bardzo rzadkim przypadkiem, można stwierdzić, że Komisja nie uważała informacji rzeczowej za najważniejszą. Aż dziwne, że F. Stopniak uzasadnia w następujący sposób przyjęcie tej formy układu:

Wprowadzono układ alfabetyczny, umieszczając klasyfikację materiału w skrowidzach. Fragmentaryczność, złożoność tematów w poszczególnych pracach uniemożliwiały jednoznaczne zaszeregowanie poszczególnych pozycji do wydzielonych grup tematycznych w układzie rzeczowym. Krzyżowy skorowidz rzeczowy usunął te trudności (...). Powodem przyjęcia takiego układu była troska o pełniejsze wykorzystanie literatury historycznej dotyczącej Kościoła, dość skomplikowanej z racji przedmiotu i form opracowania²⁹.

Zastosowanie w *Bibliografii* układu alfabetycznego nie było jednak dobrym i do końca przemyślanym rozwiązaniem. Nie daje on bowiem skupień pożądaných dla czytelnika szukającego przede wszystkim informacji rzeczowych. Sytuację

²⁸ M. Banaszak, *Przedmowa*, w: *Bibliografia historii Kościoła w Polsce 1978-1979*, przy współudziale P. Latawca, Warszawa 1985, s. 10.

²⁹ F. Stopniak, *Wstęp*, w: *Bibliografia historii Kościoła w Polsce 1971-1972*, Warszawa 1977, s. 5-6.

ratuje nieco indeks systematyczny, ale udziela on informacji rzeczowych drogą pośrednią, zmuszając do powtórnego sięgania po pełne dane bibliograficzne do zrzębu głównego. Takie wyszukiwanie jest nie tylko czasochłonne, ale i pracochłonne, a przecież bibliografia powinna być łatwa w korzystaniu i szybko, możliwie najkrótszą drogą kierować czytelnika do poszukiwanych informacji.

Tom za lata 1975-1977 był o tyle ważny, że od tego momentu powrócono do układu pierwotnego, czyli chronologiczno-rzeczowego. Uczynił to R. Żmuda, prawdopodobnie pod wpływem sugestii samego ks. H.E. Wyczawskiego, wprowadzając przy tym pewne modyfikacje, co było spowodowane przyrostem i charakterem materiału. W części A dodano poddział *Encyklopedie. Słowniki*, w części B – np. *Współczesne prawosławne kościoły wschodnie, Ekumenizm, Misje, Jubileusze, Duchowni w Komisji Edukacji Narodowej*. Pewne korekty do układu wprowadził także M. Banaszek. Zmiany te są merytorycznie uzasadnione. Widać troskę autorów o to, aby dostosować schemat do materiału bibliograficznego, a nie materiał do schematu. I choć wraz z kolejnymi tomami układ ten uległ jeszcze pewnym modyfikacjom, to jednak pierwotny schemat klasyfikacji pozostał bez zmian; materiał jest podzielony na trzy główne części: A. *Dział ogólny*; B. *Historia Kościoła katolickiego*; C. *Historia Kościołów akatolickich*.

O ile zasadniczy układ jest w kolejnych zestawieniach niezmienny (poza różnicą w szczegółowości poddziałów), o tyle zasady szeregowania wewnątrz działów różnią się dość znacznie od tych pierwotnie przyjętych. Zrezygnowano z porządkowania materiału według grup tematycznych na rzecz układu alfabetycznego, zachowując elementy szeregowania przedmiotowego (np. według osób, nazw miejscowości, nazw instytucji itp., wyróżnionych graficznie, co ułatwia ich odszukanie).

Ponieważ poszczególne pozycje mają przydział jednokrotny, ważną rolę, jeśli chodzi o układ, spełniają w *Bibliografii* odsyłacze numerowe łączące materiał o pokrewnej tematyce. W zestawieniu za lata 1975-1977 występują one sporadycznie, w kolejnych stosowane są powszechniej.

Tomy za lata 1971-1972 i 1973-1974, o układzie alfabetycznym, wyposażone są w indeks systematyczny. Każdy z nich ma inny schemat klasyfikacyjny. W tomie za lata 1971-1972 materiał ujęty jest w dziewięć działów: I. *Struktura Kościoła*; II. *Zakony*; III. *Działalność Kościoła za granicą*; IV. *Kościoły niekatolickie*; V. *Kościół i państwo*; VI. *Nauka Kościoła*; VII. *Religijność*; VIII. *Sztuka sakralna*; IX. *Kościół w przekroju chronologicznym*. Każdy z tych działów dzieli się na szczegółowe zagadnienia przedstawione „(...) według kryterium organizacji, chronologii czy pokrewieństwa problematyki. W działach tych zwracano uwagę na pozycje istotne dla grupowanego tematu”³⁰. Z kolei w tomie za lata 1973-1974 indeks ujęty jest w dwa główne działy, oznaczone wielkimi literami alfabetu, które dzielą się dalej na poddziały pierwszego stopnia oznaczone cyframi rzymskimi, poddziały drugiego stopnia oznaczone cyframi arabskimi i trzeciego stopnia – małymi literami alfabetu. Wygląda to następująco: A. *Nauka historii Kościoła w Polsce*: I. *Bibliografie, encyklopedie, kalendarze, czasopisma, podręczniki*; II. *Źródła i akta*; III. *Organizacja nauki historycznej, sympozja i rocznice historyczne*;

³⁰ Tamże, s. 6.

IV. *Nauki pomocnicze historii*; B. *Zagadnienia dziejów Kościoła w Polsce*: I. *Źródła i opracowania poszczególnych okresów i regionów*; II. *Struktura Kościoła*; III. *Zakony*; IV. *Kościół katolicki obrządku greckiego i ormiańskiego*; V. *Inne religie i wyznania*; VI. *Kościół. Państwo. Społeczeństwo*; VII. *Kościół wśród Polonii i na misjach*; VIII. *Nauka Kościoła*; IX. *Religijność i obyczajowość*; X. *Sztuka sakralna w Polsce*. W niektórych poddziałach zastosowano określniki, podając je obok wskaźników cyfrowych. Warto zauważyć, że indeks systematyczny jest rzadko stosowany, gdyż niezaprzeczalnie lepiej jest podawać materiały w układzie logicznym w zrębie głównym niż w indeksie. Tom za lata 1971-1972 jest ponadto uzupełniony o jeden wspólny indeks nazw osobowych i geograficznych, natomiast w tym za lata 1973-1974 występują dwa – osobowy i nazw geograficznych.

Wraz ze zmianą układu zasadniczego od tomu za lata 1975-1977 *Bibliografia* zaopatrzona została w jeden niepełny indeks krzyżowy. Z haseł alfabetycznych przejął on nazwy autorów i współpracowników, tytuły wydawnictw źródłowych, tytuły prac zbiorowych, a z haseł przedmiotowych jedynie nazwiska osób stanowiących przedmiot opracowania i nazwy geograficzne. Od tomu za lata 1980-1982 zakres haseł alfabetycznych został poszerzony o tytuły serii wydawniczych, prac anonimowych, a haseł przedmiotowych – o nazwy historyczne. Zastosowane w indeksie wyróżnienia graficzne pozwalają na szybkie odszukanie hasła interesującego czytelnika.

Każdy z tomów *Bibliografii* zaopatrzony jest w przedmowę informującą o metodzie opracowania dzieła, w wykaz wykorzystanych czasopism wraz z ich skrótami oraz szczegółowy spis rzeczy. W spisie, oprócz wyliczonych części składowych bibliografii, podany jest także schemat układu zrębu głównego i wymienione szczegółowo nagłówki poddziałów dalszych stopni. Taki szczegółowy spis treści, ułatwiający wstępną, dość dokładną orientację w zawartości danego zestawienia, jest tym bardziej pożądany, że w *Bibliografii* nie ma – poza indeksami nazw osobowych i geograficznych – indeksów rzeczowych.

Wszystkie tomy *Bibliografii historii Kościoła w Polsce* wyszły nakładem ATK i w większości drukowane były przez Zakład Graficzny Politechniki Warszawskiej, z wyjątkiem tomu za lata 1973-1974 (Zakład Graficzny Politechniki Śląskiej) i za lata 1982-1984 („Adam”. Oficyna Wydawniczo-Poligraficzna). Ich nakład kształtował się w granicach 1030-1100 egzemplarzy.

Tom za lata 1978-1979 został zadedykowany ks. H.E. Wyczawskiemu. We wstępie czytamy:

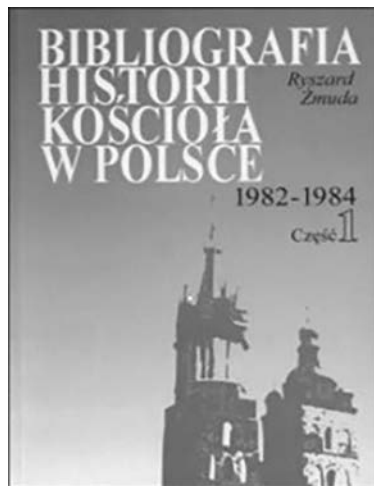
Inicjator i pierwszy redaktor *Bibliografii*, ks. prof. dr hab. Eugeniusz H. Wyczawski, ukończył 65 rok swego pracowitego i dla nauki historycznej zasłużonego życia. W ubiegłym roku akademickim (czyli 1983/84) upływa także 30 lat Jego działalności naukowej i dydaktycznej w Akademii Teologii Katolickiej. Nie mając możliwości dedykowania Księdzu Profesorowi znakomitszego dzieła, składamy mu w hołdzie ten tom *Bibliografii historii Kościoła w Polsce*, którą inicjując, dał uczonym cenną pomoc w ich poszukiwaniach historycznych³¹.

³¹ Banaszak, *Przedmowa*, s. 10.

Bibliografia historii Kościoła w Polsce do czekała się dwóch recenzji i dwóch krótkich notek informacyjnych. Dotyczyły one tomów opracowanych przez R. Żmudę.

Recenzja pióra Wiktora Gramatowskiego³², która wbrew tytułowi nie odnosiła się do wszystkich opublikowanych tomów, lecz skupiła się na omówieniu najnowszego wówczas, za lata 1975-1977, była zdecydowanie negatywna. Recenzent sformułował różne uwagi krytyczne. Punktem wyjścia jego rozważań jest stwierdzenie, że poszczególne tomy *Bibliografii* „(...) mimo złożonej spójności nie zachowują tej samej zasady układu wewnętrznego [chodzi tu o układ zasadniczy zrębu głównego – przyp. A.M.], co jest zawsze niekorzystne dla prac bibliograficznych”³³. Wyraża on przy tym przekonanie, że ta niejednorodność metodyczna spowodowana jest brakiem opracowania instrukcji określającej

zakres i zasięg bibliografii, zasady selekcji, formy opisu, układ i rodzaj indeksów oraz innych spisów pomocniczych. Jak pisze: „To zaniedbanie podstawowe zdecydowało o charakterze rozlicznych niekonsekwencji i braków, które obniżają wartość pożytecznej publikacji”³⁴. Wystarczy powiedzieć, że W. Gramatowski nie ma racji, co też przekonująco wykazał R. Żmuda w odpowiedzi na ten zarzut³⁵. Założenia i wytyczne metodyczne przyjęte dla *Bibliografii* jasno sformułowane zostały przez ks. H.E. Wyczawskiego we wstępie do pierwszego tomu wydawnictwa. Z tego więc należy wnosić, że recenzent nie zapoznał się ze wstępem albo celowo go pominął. Formułuje on także inne uwagi krytyczne, najczęściej dotyczące doboru materiału, klasyfikowania pozycji do poszczególnych działów oraz odsyłaczy, zastrzegając nie bez racji, że w tak dużym dziele nie może nie być błędów i uchybień. W konkluzji jednak W. Gramatowski stwierdza: „W *Bibliografii historii Kościoła w Polsce* podjęto dzieło niezmiernie trudne, ambitne, rozległe. O wartości bibliografii decyduje w sposób istotny zakres zgromadzonego tu materiału. Zarazem mankamenty są konsekwencją owego ogromu materiałowego”³⁶.

Il. 7. Okładka *Bibliografii historii Kościoła w Polsce 1982-1984*, cz. 1, Warszawa 1997

³² O. Wiktor Gramatowski SJ (1928-2004) – jezuita, bibliotekoznawca, archiwista, historyk, doktor, dyrektor Archivum Romanum Societatis Iesu w Rzymie i filii Papieskiego Instytutu Studiów Kościelnych w Warszawie.

³³ W. Gramatowski, *Uwagi nad „Bibliografią historii Kościoła w Polsce” za lata 1944-1977*, „Collectanea Theologica”, 55 (1985) nr 1, s. 203-207.

³⁴ Tamże, s. 203.

³⁵ R. Żmuda, *W odpowiedzi ks. Wiktorowi Gramatowskiemu SJ na recenzję „Bibliografii historii Kościoła w Polsce”*, „Collectanea Theologica”, 55 (1985) nr 4, s. 183-184.

³⁶ Gramatowski, *Uwagi*, s. 207.

Natomiast tom za lata 1982-1984 wysoko ocenił w swej recenzji M. Budziarek. Pisał on:

Praca Żmudy pozwala w szybki i nieskomplikowany sposób orientować się w najnowszej (ściśle mówiąc, z poł. l. 80.) „produkcji” wydawniczej dotyczącej najdrobniejszych nawet zagadnień z historii Kościoła. A to wszystko ułatwia poruszanie się w dorobku naukowym naszych historyków Kościoła. I nie tylko. Pokazuje, że nasz dorobek w poznaniu dziejów „naszego” Kościoła, ich analiza i sposób prezentacji nie odbiega od norm europejskich. „Bibliografia” Ryszarda Żmudy unaocznia, jak głęboko jesteśmy zakorzenieni w Europie. W sensie historycznym, naukowym, a także bibliograficznym³⁷.

Znamienne, że informacje o *Bibliografii* zamieściły również czasopisma katolickie przeznaczone dla szerokiego kręgów czytelników³⁸. Świadczy to o wadze, jaką przykładano w środowisku katolickim do jej pojawienia się. W jednej z notek zwrócono uwagę, że chociaż bibliografia „(...) przeznaczona jest zasadniczo dla profesjonalistów, może być jednak pomocą dla szerokiego grona osób, które przez ciekawą lekturę pragną poszerzyć swą wiedzę o historii Kościoła”³⁹.

Na pewno nikt nie odbierze *Bibliografii* jej niewątpliwiej wartości, pełny podziw dla autorów za ich wysiłek i to osiągnięcie jest całkowicie uzasadniony. Nie mogą obniżyć tej opinii zastrzeżenia recenzenta tomu za lata 1975-1977. W żadnej dziedzinie ludzkiej aktywności nie ma dzieł bez błędów, nawet arcydzieła nie są od nich wolne. Tak też i w najlepiej opracowanej bibliografii wnikliwy recenzent może coś zakwestionować albo nie znajdzie czegoś, co jego zdaniem powinno się tam znajdować. Przypomina się tu fragment wstępu L. Finkla do jego pomnikowej *Bibliografii historii polskiej*:

Na zarzuty tego rodzaju [tzn. dotyczące braków i błędów – A.M.] mogę jedynie odpowiedzieć to, co na jednym z kongresów orzekł angielski bibliograf, któremu zarzucano, że w jego bibliografii czasopism jest 10 000 błędów: „Tak jest, ale podałem tytułów 200 000, zatem jest to tylko 5%; reszta, 190 000, przyda się dobrze uczonym”⁴⁰.

Bibliografia historii Kościoła w Polsce zakończyła swój żywot na zestawieniu za lata 1982-1984, opublikowanym w roku 1997. W konsekwencji badacze dziejów Kościoła w Polsce zostali pozbawieni dostępu do pełnej dokumentacji bibliograficznej z ich dyscypliny. Wprawdzie bieżąca *Bibliografia historii polskiej* prowadzi odrębny dział *Zagadnienia historii Kościołów i religioznawstwa*, ale nie uwzględnia ona, ze zrozumiałych względów, całego piśmiennictwa z zakresu historii kościelnej w Polsce, co właśnie czyniła omawiana *Bibliografia*. Przesądza to o celowości jej kontynuowania w postaci dotychczasowej – drukowanej lub bazy danych, a najlepiej w obu tych, wzajemnie się uzupełniających, formach.

Pierwszy krok w tym kierunku już uczyniono. Na serwerze Biblioteki Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego dostępna jest baza „Bibliografia historii

³⁷ Budziarek, (rec.) Ryszard Żmuda, s. 113.

³⁸ R. Żmuda, *Bibliografia historii Kościoła w Polsce za lata 1975-1977*, cz. 1-2, Warszawa 1982. Rec.: (ds), „Za i Przeciw”, (1983) nr 9, s. 18; K.S., „Myśl Społeczna”, 19 (1983) nr 10, s. 24.

³⁹ (ds.), „Za i Przeciw”, s. 18.

⁴⁰ L. Finkel, *Wstęp*, w: *Bibliografia historii polskiej*, cz. I, Lwów 1891, s. XIX.

Kościola w Polsce za lata 1944-1984”, która powstała w wyniku przeniesienia danych bibliograficznych z wersji wydrukowanej przez ATK do wersji elektronicznej. Struktura bazy została opracowana przez ks. Krzysztofa Goneta w sposób umożliwiający gromadzenie opisów różnych typów dokumentów⁴¹. Rekordy były sporządzane w obowiązkowym wówczas formacie danych MARC BN. Prace nad przeniesieniem bibliografii rozpoczęto w grudniu 1996 roku, zakończono zaś w marcu 1997 roku. Bazę tworzone w ramach programu zewnętrznego, brali w tym udział pracownicy Biblioteki ATK oraz Biblioteki Wyższego Metropolitalnego Seminarium Duchownego św. Jana Chrzciciela w Warszawie. Rozpoczęto od pierwszego tomu wydanego w 1977 roku (cz.1-3), jako ostatni przeniesiono trzydziesty tom obejmujący lata 1982-1984, wydany w roku 1997. Prace koordynował ówczesny dyrektor Biblioteki ATK P. Latawiec. Bazę udostępniono w internecie, w witrynie elektronicznej Biblioteki UKSW. Zawiera ona 32 476 rekordów. Początkowo można ją było przeszukiwać według dziewięciu indeksów: zagadnień, działów, nazw osobowych, nazw korporacyjnych, tytułu, słów w tytułach, serii, wydawcy, tytułu czasopisma. Z czasem została zbudowana w systemie Expertus, pozwalającym na prezentację danych z MAK-a. Obecnie wyszukiwanie w bazie odbywa się poprzez indeksy: osoba, tytuł, słowa w tytule, czasopismo, zagadnienie, dział, nazwa korporacyjna, seria, wydawca, ISBN, numer pozycji w bibliografii. Można łączyć je ze sobą dzięki zastosowaniu algebry Boole’a. Baza ta dostępna jest także przez multiwyszukiwarkę FIDKAR. Aktualnie nie jest kontynuowana i nie planuje się prac nad nią w takiej formie, w jakiej została stworzona. Zarzucenie pracy nad *Bibliografią historii Kościoła w Polsce* nastąpiło z wielu przyczyn: braku środków, braku zespołu będącego w stanie się jej podjąć, braku sił i środków potrzebnych do korekty bazy przy jej ewentualnej konwersji, struktury bazy (np. przynależność tematyczna poszczególnych rekordów – tematowanie było odwzorowaniem układu bibliografii w danym tomie, przestało ono być wiarygodne dla całego zakresu czasowego *Bibliografii*, ponieważ w kolejnych tomach wersji drukowanej zwiększano szczegółowość rozdziałów)⁴². *Bibliografia historii Kościoła w Polsce* za lata 1944-1984 została również zdigitalizowana i jest dostępna w Księgozbiornie Wirtualnym Federacji Bibliotek Kościelnych FIDES, co niewątpliwie ułatwia korzystanie z niej.

Zawieszenie prac nad bibliografią historii Kościoła w Polsce – zarówno w wersji drukowanej, jak i elektronicznej – jest wielką stratą dla historyków zajmujących się dziejami Kościoła polskiego. Można jedynie żywić nadzieję, że różnorakie przeszkody w kontynuowaniu *Bibliografii historii Kościoła w Polsce*, chociażby w wersji elektronicznej, zostaną wkrótce pokonane. Należałoby także pomyśleć o udostępnieniu przygotowanych do druku dalszych tomów *Bibliografii* – bieżącej za lata 1985-1986 w opracowaniu P. Latawca, retrospektywnej do roku 1900 przygotowanej przez ks. H.E. Wyczawskiego, R. Żmudę i P. Latawca oraz za lata

⁴¹ D. Szumilas, *Dziedzinowe bazy bibliograficzne Biblioteki Uniwersytetu Stefana Wyszyńskiego w Warszawie*, „EBIB” 2009, nr 19, <http://www.ebib.pl/publikacje/matkonf/mat19/szumilas.php> (dostęp: 6.05.2021).

⁴² Szczegółowe informacje na temat bazy pochodzą od mgr. Tomasza Winiarskiego, dyrektora Biblioteki Głównej Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.

1901-1939 sporządzonej przez ks. M. Banaszaka⁴³. Gdyby te wszystkie zamierzenia się powiodły, historycy Kościoła polskiego, w odróżnieniu od badaczy innych dyscyplin, dysponowałiby całościową dokumentacją bibliograficzną w zakresie swojej dziedziny, za okres od czasów najdawniejszych do współczesnych.

Podsumowanie

Dobiegając do końca rozważań nad *Bibliografią historii Kościoła w Polsce* za lata 1944-1984, warto zaznaczyć, że przyjęta metoda opracowania oraz jej rozwój i doskonalenie w ciągu lat ukazywania się tego wydawnictwa wpłynęły korzystnie na wartość i sprawność informacyjną bibliografii, krótko mówiąc – na jej jakość. Zasadniczy kierunek nadany przez jej inicjatora, ks. H.E. Wyczawskiego, utrzymywali jego następcy, szczególnie odnosi się to do zestawień przygotowanych przez R. Żmudę i P. Latawca. W metodzie opracowania materiału zaznaczają się korzystne różnice pomiędzy tomami początkowymi a dalszymi. Położono większy nacisk na kompletność materiału (np. rozpisywanie dzieł zbiorowych) oraz informację o treści druków. Zaslugą R. Żmudy jest również modyfikacja układu przez wprowadzenie nowych poddziałów, odzwierciedlających aktualny stan badań w zakresie historii Kościoła w Polsce. *Bibliografia* ma tę szczególną cechę, że zyskuje, gdy ocenia się ją całościowo i wykorzystuje wszechstronnie. Ocena jej sprawności informacyjnej przez pryzmat skutecznego dotarcia do poszukiwanych wiadomości wypada pozytywnie.

Bibliografia historii Kościoła w Polsce za lata 1944-1984 zajmuje wyjątkowe miejsce wśród polskich bibliografii dziedzinowych. Brak zestawień za lata 1985-2021 jest odczuwalną i widoczną stratą dla nauki polskiej i Kościoła.

To krótkie podsumowanie kończymy niezbyt optymistyczną konkluzją na temat niefrasobliwego podejścia katolickich instytucji naukowych do spraw bibliografii kościelnych dyscyplin, w tym historii Kościoła polskiego, sformułowaną w 2010 roku przez R. Żmudę:

Spisy bibliograficzne zarówno drukowane, jak i udostępniane w sieci Internet – powinny być i jedne i drugie – będą zawsze poszukiwane przez użytkowników informacji naukowej. Obecnie w tej sprawie robi się niewiele. Wydawnictwo UKSW prowadzi krótkowzroczną, pozbawioną perspektywicznego myślenia i błędną politykę edytorską odnośnie bibliografii. Biblioteka Uniwersytecka KUL nie należy do członków Federacji Bibliotek Kościelnych FIDES⁴⁴, a sądę, że mogłaby służyć pomocą innym i sama się jeszcze wiele nauczyć! Uniwersytet Papieski Jana Pawła II jest dopiero na etapie tworzenia własnych elektronicznych baz danych prac dyplomowych. Jeżeli nadal będą ignorowane sprawy bibliografii, to obniży się jeszcze poziom prac dyplomowych, zwiększy się ilość plagiatów oraz będzie mniej wartościowych publikacji. [...] Obser-

⁴³ R. Żmuda, *Wstęp*, w: *Bibliografia historii Kościoła w Polsce za lata 1981-1982*, Warszawa 1989, s. 11.

⁴⁴ Biblioteka Uniwersytecka KUL była w grupie założycielskiej Federacji Bibliotek Kościelnych FIDES w 1991 roku. Dyrektor ksiąźnicy ks. dr Tadeusz Stolz był pierwszym jej przewodniczącym (1991-1994). Po przyjęciu przez BU KUL amerykańskiego programu biblioteczno-informacyjnego VTLS kierownictwo zrezygnowało z członkostwa w federacji. W 2014 roku na wniosek ówczesnej dyrektor BU KUL mgr Barbary Zezuli ksiąźnica ponownie została przyjęta do FIDES-u.

wowana obojętność w tym zakresie będzie miała negatywny wpływ na poziom intelektualny świeckich absolwentów szkół wyższych oraz duchowieństwa diecezjalnego i zakonnego. Już w 2010 roku należy poważnie rozważyć ten problem, aby kościelne dyscypliny naukowe nie pozostały w przyszłości bez bibliografii⁴⁵.

Niestety, od tamtego momentu nic się w tym zakresie nie zmieniło.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

I. Źródła

1. Bibliografia historii Kościoła w Polsce

Banaszak Marian, *Bibliografia historii Kościoła w Polsce za lata 1973-1974*, Warszawa 1978.

Banaszak Marian, *Bibliografia historii Kościoła w Polsce 1978-1979*, Warszawa 1985.

Bibliografia historii Kościoła w Polsce za lata 1944-1970, cz. 1-3, zebrane zespołowo materiały opracował i ułożył ks. H.E. Wyczawski, Warszawa 1977.

Stopniak Franciszek, *Bibliografia historii Kościoła w Polsce 1971-1972*, Warszawa 1977.

Żmuda Ryszard, *Bibliografia historii Kościoła w Polsce za lata 1975-1977*, cz. 1-2, Warszawa 1982.

Żmuda Ryszard, *Bibliografia historii Kościoła w Polsce za lata 1982-1984*, cz. 1-3, Warszawa 1997.

Żmuda Ryszard, Latawiec Piotr, *Bibliografia historii Kościoła w Polsce za lata 1980-1981*, cz. 1-2, Warszawa 1989.

2. Inne bibliografie

Baumgart Jan, *Bibliografia historii polskiej za rok 1948*, Kraków 1952.

Bentkowski Feliks, *Historia literatury polskiej wystawiona w spisie dzieł drukiem ogłoszonych*, t. I-II, Warszawa 1814.

Bibliografia historii polskiej za rok 1985, oprac. W. Bukowski, S. Głuszek, Z. Solak, Wrocław 1988.

Finkel Ludwik, *Bibliografia historii polskiej*, cz. 1-3 oraz dodatki 1-2, Lwów-Kraków 1891-1914.

Friedbergowa Maria, *Bibliografia historii polskiej za lata 1933-1934*, Lwów 1936.

Jocher Adam Benedykt, *Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauki w Polsce, od wprowadzenia do niej druku po rok 1830 włącznie (...)*, t. I-III, Wilno 1840-1857.

Starowolski Szymon, *Scriptorum Polonicorum Hecatontas seu centum illustrium Poloniae scriptorum elogium et vitae*, Francoforti 1625.

Wiszniewski Michał, *Historia literatury polskiej*, t. I-X, Kraków 1840-1857.

Wyczawski Hieronim, *Przegląd literatury historyczno-kościelnej za okres powojenny 1945-1948*, „Polonia Sacra”, 2 (1949) s. 72-86.

⁴⁵ R. Żmuda, *Kościelne dyscypliny naukowe bez bibliografii?*, „Saeculum Christianum”, 18 (2011) nr 2, s. 303-304, <https://digital.fides.org.pl/dlibra/publication/1399/edition/1290?language=en> (dostęp: 20.10.2021).

II. Opracowania

- Baumgart Jan, *Wytyczne przy opracowaniu Bibliografii historii polskiej*, „Kwartalnik Historyczny”, 56 (1948), s. 548-554.
- Budziarek Marek, (rec.) Ryszard Żmuda, *Bibliografia historii Kościoła w Polsce za lata 1982-1984*, „Przegląd Powszechny”, (1999) nr 1, s. 112-113.
- Chodynicki Kazimierz, *W sprawie bibliografii historii kościoła prawosławnego w Polsce (w odpowiedzi p. mgrowi A. Derudze)*, „Ateneum Wileńskie”, 11 (1936) s. 9.
- (ds.) (rec.) R. Żmuda, *Bibliografia historii Kościoła w Polsce za lata 1975-1977*, cz. 1-2, Warszawa 1982, „Za i Przeciw”, (1983) nr 9, s. 18.
- Gramatowski Wiktor, *Uwagi nad „Bibliografią historii Kościoła w Polsce” za lata 1944-1977*, „Collectanea Theologica”, 55 (1985) nr 1, s. 203-207.
- Hleb-Koszańska Helena, *Spór o początki bibliografii w Polsce*, „Studia o Książce”, 3 (1972) s. 327-344.
- Ilgiewicz Henryk, *Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej oraz Szkoła Nauk Politycznych w Wilnie (1930-1939)*, Warszawa 2019.
- Korpała Józef, *Dzieje bibliografii w Polsce*, Warszawa 1969.
- K.S. (rec.), R. Żmuda, *Bibliografia historii Kościoła w Polsce za lata 1975-1977*, cz. 1-2, Warszawa 1982, „Myśl Społeczna”, 19 (1983) nr 10, s. 24.
- Mandziuk Józef, *Banaszak Marian (1926-1997)*, w: *Słownik polskich teologów katolickich 1994-2003*, pod red. J. Mandziuka, t. 9, Warszawa 2006, s. 45-54.
- Mandziuk Józef, *Wyczawski Hieronim Eugeniusz (1918-1997)*, w: *Słownik polskich teologów katolickich 1994-2003*, pod red. J. Mandziuka, t. 8, Warszawa 1995, s. 643-645.
- Mandziuk Józef, Zwoliński Piotr, *Stopniak Franciszek (1930-2001)*, w: *Słownik polskich teologów katolickich 1994-2003*, pod red. J. Mandziuka, t. 9, Warszawa 2006, s. 624-631.
- Murawiec Wiesław Franciszek, Żmuda Ryszard, *Wyczawski Hieronim Eugeniusz OFM Obs (1918-1993)*, w: *Słownik pracowników książki polskiej*, suplement 4, pod red. M. Rządkiwolskiej, Warszawa 2016, s. 313-315.
- Nir Roman, *Polska bibliografia teologii i prawa kanonicznego za lata 1940-1970*, „Collectanea Theologica”, 43 (1973) nr 4, s. 169-174.
- Nir Roman, *Polskie bibliografie teologiczne*, „Colloquium Salutis”, 4 (1972) s. 249-268.
- Nowak Adam, *Złote lata bibliografii polskiej. Ludwik Finkel i jego dzieło*, Warszawa 2007.
- Ocalić od zapomnienia. Profesorowie Akademii Teologii Katolickiej we wspomnieniach wychowanków*, pod red. J. Dołęgi, J. Mandziuka, Warszawa 2002.
- Sitnik Aleksander Krzysztof, *Człowiek, mistrz, przyjaciel – Hieronim Eugeniusz Wyczawski OFM (1918-1993)*, w: *Źródła wielkości mistrzów. Księga jubileuszowa dedykowana prof. Piotrowi Pawłowi Gachowi*, red. M. Nowak, R. Jusiak, J. Mazur, Lublin 2013, s. 207-227.
- Sitnik Aleksander Krzysztof, *Hieronim Eugeniusz Wyczawski OFM (1918-1993)*, w: *Tempus est optimus magister vitae. Prace dedykowane ojcu prof. Wiesławowi Franciszkowi Murawcowi OFM*, red. A.K. Sitek, Kraków 2010, s. 195-204.
- Sitnik Aleksander Krzysztof, *Historyk Kościoła Hieronim Eugeniusz Wyczawski OFM (1918-1930)*, w: *Niezwykli franciszkanie XX/XXI stulecia*, red. S.B. Tomczak, cz. 2, Poznań 2012, s. 141-162.
- Starnawski Jerzy, *Szymona Starowolskiego Hekatomtas i początki bibliografii*, „Roczniki Humanistyczne”, 12 (1964) z. 1, s. 133-150.
- Szymański Józef, *O bibliografię historii polskiej*, „Zeszyty Naukowe KUL”, 4 (1961) nr 1, s. 126-129.

- Weiss Anzelm, *Stopniak Franciszek*, w: *Encyklopedia 100-lecia Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, red. E. Gigilewicz, t. 2, Lublin 2018, s. 283.
- Znajomski Artur, *Bariery polityczne w bibliografiach polskich po II wojnie światowej*, w: *Książka ponad podziałami*, pod red. A. Krawczyka, Lublin 2007, s. 113-126.
- Żbikowska-Migoń Anna, *Gdańscy bibliografowie doby Oświecenia*, „*Libri Gedanenses*”, 13/14 (1995-1996) s. 33-48.
- Żmuda Ryszard, *W odpowiedzi ks. Wiktorowi Gramatowskiemu SJ na recenzję Bibliografii historii Kościoła w Polsce*, „*Collectanea Theologica*”, 55 (1985) nr 4, s. 183-186.

III. Netografia

- Banaszak Marian, *Ks. prof. dr hab. Eugeniusz Hieronim Wyczawski*, „*Studia Theologica Varsaviensia*”, 26 (1988) nr 2, s. 5-12, https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Studia_Theologica_Varsaviensia/Studia_Theologica_Varsaviensia-r1988-t26-n2/Studia_Theologica_Varsaviensia-r1988-t26-n2-s5-12/Studia_Theologica_Varsaviensia-r1988-t26-n2-s5-12.pdf (dostęp: 20.10.2021).
- Latawiec Piotr, *Dr Ryszard Żmuda (ur. 1950)*, „*Forum Bibliotek Medycznych*”, 5 (2012) nr 2, s. 442-460 (spis publikacji), <http://forum.bg.umed.lodz.pl/images/wydawnictwa/forum/ForumNr10.pdf> (dostęp: 6.05.2021).
- Mandziuk Józef, *Książd prof. dr hab. Franciszek Stopniak – historyk Kościoła w Polsce w czasach najnowszych (w 70-tą rocznicę urodzin)*, „*Saeculum Christianum*”, (2000) nr 2, s. 5-14, bazhum.muzhp.pl/media/files/Saeculum_Christianum_pismo_historyczne/Saeculum_Christianum_pismo_historyczne-r2000-t7-n2/Saeculum_Christianum_pismo_historyczne-r2000-t7-n2-s5-14.pdf (dostęp: 6.05.2021).
- Mandziuk Józef, *Życie i działalność ks. prof. dr hab. Hieronima Eugeniusza Wyczawskiego OFM Obs. (1918-1993)*, „*Studia Theologica Varsaviensia*”, 31 (1993) s. 7-17, https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Studia_Theologica_Varsaviensia/Studia_Theologica_Varsaviensia-r1993-t31-n1/Studia_Theologica_Varsaviensia-r1993-t31-n1-s7-17/Studia_Theologica_Varsaviensia-r1993-t31-n1-s7-17.pdf (dostęp: 6.05.2021).
- Myszor Wincenty, *Ks. Profesor dr hab. Marian Banaszak w ATK*, „*Saeculum Christianum*”, (1994) nr 1/2, s. 7-11, https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Saeculum_Christianum_pismo_historyczne/Saeculum_Christianum_pismo_historyczne-r1994-t1-n2/Saeculum_Christianum_pismo_historyczne-r1994-t1-n2-s7-11/Saeculum_Christianum_pismo_historyczne-r1994-t1-n2-s7-11.pdf (dostęp: 6.05.2021).
- Szumilas Dorota, *Dziedziczne bazy bibliograficzne Biblioteki Uniwersytetu Stefana Wyszyńskiego w Warszawie*, „*EBIB*”, 2009, nr 19, <http://www.ebib.pl/publikacje/matkonf/mat19/szumilas.php> (dostęp: 6.05.2021).
- Żmuda Ryszard, *Dokumentacja działalności naukowej i dydaktycznej ks. prof. dr hab. Hieronima Eugeniusza Wyczawskiego OFM za lata 1947-1992*, *Kalwaria Zebrzydowska* 1993, <https://digital.fides.org.pl/dlibra/show-content/publication/edition/777?id=777> (dostęp: 20.10.2021).
- Żmuda Ryszard, *Dyrektor Biblioteki Głównej Uniwersytetu Stefana Wyszyńskiego w Warszawie – mgr Piotr Latawiec, starszy kustosz dyplomowany*, „*Fides*”, (2014) nr 1, s. 221-234, <http://docplayer.pl/19183011-Ryszard-zmuda-dyrektor-biblioteki-glownej-universytetu-kardynala-stefana-wyszynskiego-w-warszawie-mgr-piotr-latawiec-starszy-kustosz-dyplomowany.html> (dostęp: 6.05.2021).
- Żmuda Ryszard, *Kościelne dyscypliny naukowe bez bibliografii?*, „*Saeculum Christianum*”, 18 (2011) nr 2, s. 284-304, <https://digital.fides.org.pl/dlibra/publication/1399/edition/1290?language=en> (dostęp: 20.10.2021).

BIBLIOGRAFIA HISTORII KOŚCIOŁA W POLSCE ZA LATA 1944-1984 ORAZ RYS HISTORYCZNO-METODYCZNY OD XVII WIEKU

Streszczenie

Bibliografia historii Kościoła w Polsce w swych początkach (wiek XVI-XVIII) formowała się w ramach zestawień ogólnych, historycznych i teologicznych. W pierwszej połowie XIX wieku, kiedy pojawiały się już obszerniejsze wykazy piśmiennictwa dotyczącego dziejów Kościoła polskiego, stanowiły one część bibliografii historycznoliterackich. W drugiej połowie XIX wieku bibliografia historii Kościoła w Polsce występowała w obrębie bibliografii historycznej. Usamodzielnienie się bibliografii historii Kościoła w Polsce nastąpiło późno, bo dopiero w drugiej połowie XX wieku. Jej inspiratorem był o. Hieronim E. Wyczawski, profesor nauk teologicznych i historyk Kościoła, pracownik Akademii Teologii Katolickiej. Na potrzeby projektowanej, retrospektywnej i bieżącej, bibliografii historii Kościoła w Polsce opracował on szczegółową instrukcję dotyczącą metody jej opracowania. W 1977 roku ukazał się tom pierwszy, w trzech częściach, *Bibliografii historii Kościoła w Polsce za lata 1944-1970*, przygotowany pod jego kierunkiem. W latach 1977-1997 wydano kolejnych pięć tomów obejmujących okres 1971-1984. Ich autorami byli: ks. Franciszek Stopniak, ks. Marian Banaszak, Ryszard Żmuda i Piotr Latawiec. *Bibliografia historii Kościoła w Polsce* uwzględnia nie tylko historię Kościoła w ścisłym znaczeniu, ale również historię sztuki kościelnej, historię nauk teologicznych oraz historię liturgii i kultu. Oprócz prac z historii Kościoła katolickiego rejestruje te dotyczące dziejów innych Kościołów chrześcijańskich działających w Polsce. Ma ona układ chronologiczno-rzeczowy, z wyjątkiem tomów za lata 1971-1972 i 1973-1974, w których zastosowano układ alfabetyczny. Wersja drukowana *Bibliografii* za lata 1944-1984 została przekonwertowana do wersji elektronicznej i jest dostępna na serwerze Biblioteki Głównej Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego. Aktualnie prowadzenie tej bazy nie jest kontynuowane, więc treści w niej zawarte nie są uzupełniane. Ponadto *Bibliografia* została zdigitalizowana i jest dostępna w Księgozbiornie Wirtualnym Federacji Bibliotek Kościelnych FIDES.

Słowa kluczowe: historia Kościoła w Polsce; bibliografia; *Bibliografia historii Kościoła w Polsce*; biblioteki kościelne; Biblioteka Uniwersytecka KUL

ANTONI MIRONOWICZ* – BIAŁYSTOK

O POCZĄTKACH ŻYROWICKIEGO SANKTUARIUM

THE ORIGINS OF THE ZHYROVICHY MONASTERY

Abstract

Zhyrovichi Temple, the largest shrine in Belarus, has been the subject of numerous publications and studies. The Zhyrovichi cult centre was known as early as the end of the 15th century, in the Grand Duchy of Lithuania. Believers of various faiths (Orthodox, later Uniates, Roman Catholics and even Protestants) flocked to the miraculous icon of the Mother of God. Seeking help and consolation, rulers, princes, magnates, nobles, clergy, townspeople and peasants were drawn to the Zhyrovichy Orthodox Church and Monastery. The icon of the Mother of God was venerated in the same way during the period of the centre's state affiliation with the Grand Duchy of Lithuania, the Republic of Poland, Russia, the Second Republic of Poland and Belarus. This unique place, chosen by the Blessed Virgin Mary, has remained deeply rooted in the religious consciousness of many nations, but especially among Belarusians. The article presents the oldest accounts of the apparition of Our Lady of Zhyrovichi; it also discusses how the event was depicted in different periods. The author has made a critical presentation of known and unknown sources for the history of the Zhyrovichi shrine. In the next part of the article, he focused on the issue of the affiliation of Zhyrovichi with Aleksander Sołtan in 1470 and the possibility of Mary's apparition in his presence that year. This part of the study polemicalizes with previous findings and provides the most reliable description of the events surrounding the apparition of the Blessed Virgin Mary in the Zhyrovichi Picture and the establishment of the monastery.

Keywords: Zhyrovichi monastery; icon of Our Lady of Zhyrovichi; Grand Duchy of Lithuania; Aleksander Sołtan; Zhyrovichi

Translated by Marek Robak-Sobolewski

* Antoni Mironowicz – prof. historii, Katedra Teologii Prawosławnej, Uniwersytet w Białymstoku
e-mail: amir@uwb.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0001-5317-8695>

Najstarsze relacje o objawieniu Matki Bożej Żyrowickiej

Жыровіце – największy obecnie ośrodek kultu na ziemiach białoruskich był tematem licznych publikacji¹. W ostatnich latach powstało kilka opracowań mono-

¹ Иоанникий (Галятковский), иеромонах, *Небо новое, з новыми звездами сотворенное, тоест Препоблагословенная Дева Мариа Богородица з чудами Своими*, Львов 1665; Иоанникий (Галятковский), *Новое небо с новыми звездами, или Повествование о чудесах Богородицы, почерпнутое из достоверных преданий и древних летописей игуменом Иоанникием Галятковским, и напечатанное 1677 года в Чернигове на польско-русском языке: С присовокуплением сказаний о чудотворных иконах Богоматери Тихвинской, Владимирской, Одигитрии и прочих, также о положении ризы Богородицы во Влахернской церкви*, пер. А. Плохово, Москва 1850; Николай (Редутто), архим., *О Жировицкой чудотворной иконе Божией Матери и о Жировицкой обители*, „Литовские Епархиальные Ведомости” (dalej: ЛЕВ), (1863) № 3, s. 83-100; *Жировицкая чудотворная икона Божией Матери и Жировицкая обитель*, Вильна 1867; *Ostatnie Stebelskiego prase*, wyd. i opr. W. Sereduński, „Archiwum Komisji Historycznej”, t. 1, seria „Scriptores Regum Polonicarum”, t. IV, Kraków 1874; Е.М. Орловский, *Жировицы: (Краткое историческое описание)*, „Виленский календарь на 1894 г.”, Вильна 1893, s. 217-230; *Жировицкая чудотворная икона Божией Матери и Жировицкая обитель*, 2-е изд., доп., Вильна 1897; Л. Паевский, *Древнее сказание о Жировицах и чудотворном образе Жировицкой Богоматери*, Гродна 1897, изд. П. Гомель 1994; Н. Диковский, протоиерей, *Коронование Жировицкой чудотворной иконы Богоматери (1730 г.)*, Гродно 1902; *Жировицкая икона Божией Матери*, ЛЕВ, (1903) № 36-37, s. 286-288; *Жировицкая чудотворная икона Божией Матери и Жировицкая обитель*, Гродна 1907; П. Жукович, *Гистория або повесть людей розных, веры годных, о образе чудовном пренасветейшого Девы Марии Жировицком в повете Слонимском*, „Известия Отделения русского языка и словесности императорской Академии Наук”, т. XVII, кн. 2, Санкт-Петербург 1912, s. 245-249; П. Жукович, *Неизданное русское сказание о Жировицкой иконе Божией Матери (в связи с историей русского дворянского рода Солтанов Жировицких)*, „Известия отделения русского языка и словесности императорской Академии Наук”, XVII (1912) кн. 2, s. 175-245; *Жировицкая чудотворная икона Божией Матери и Жировицкая обитель*, 2-е изд., доп. Вильна 1915; *Жировицкая чудотворная икона Божией Матери и Жировицкая обитель*, Супрасль 1919; W. Charkiewicz, *Żyrowice – łask krunicie*, Słomin 1930; П. Войтович, протоиерей, *Жировицкая святыня (К 500-летию основания Жировицкого монастыря и обретения Жировицкой иконы Божией Матери)*, „Журнал Московской Патриархии”, 1970, № 9, s. 28-37; А.А. Асіпчык, *Жыровічы: гістарычны нарыс*, Кліўленд 1980; І. Крамко, А. Мальдзіс, *Невядомы помнік старабеларускай пісьменнасці*, „Беларуская лінгвістыка”, (1983) № 23, s. 49-54; № 24, s. 55-61; *Жировицкая святыня (По материалам митрополита Антония Мельникова)*, „Вестник Белорусского Экзархата”, (1990) № 3, s. 33-37; A. Mironowicz, *Jozafat Dubieniecki. Historia cudownego obrazu żyrowickiego*, „Rocznik Teologiczny”, XXXIII (1991) z. 1, s. 195-215; В. Пуцко, *Жыровіцкая ікона Божае Маці*, Кліўленд 1993; *Жировицкий Свято-Успенский монастырь*, Москва 1999; В.В. Попов, *Явление чудотворной иконы Божией Матери «Жировицкая» по письменным источникам XVI-XVIII вв.*, „Минские Епархиальные Ведомости”, (2004) № 1, s. 59-62; А. Кудин, *Систематическо-библиографическое описание историко-архивного фонда Свято-Успенского Жировичского монастыря. Дипломная работа*, Жировичи 2005; Г. Соколов, А.А. Ярошевич, *Жировицкий (Жировичский) в честь Успения Пресвятой Богородицы ставропигиальный мужской монастырь*, „Православная энциклопедия”, т. XIX, Москва 2008, s. 263-271; Агафопод (Есоян), инок, *Документы Свято-Успенского Жировичского мужского монастыря в фондах Литовского государственного исторического архива (кон. XVI в. – 40-е гг. XX в.)*,

graficznych poświęconych monasterowi i kultowi ikony Matki Bożej Żyrowickiej², ale żadne z nich nie dało odpowiedzi w sprawie daty powstania sanktuarium. Pomimo licznych źródeł rękopiśmiennych³ i drukowanych⁴ nie mamy przekonujących informacji, w jakich okolicznościach i kiedy nastąpiło objawienie się Matki Bożej koło Słonima. W tej sytuacji celem niniejszego opracowania jest próba ustalenia tych faktów.

Жировичи 2011; Н.А. Морозова, *Библиотека Жировичского монастыря: история книжного собрания*, w: *Славянская письменность Великого княжества Литовского: характерные черты и специфические особенности*, Вильнюс 2014, s. 169-204; таż, *Предварительный список рукописей, принадлежавших библиотеке Жировичского монастыря*, w: *Славянская письменность Великого княжества Литовского: характерные черты и специфические особенности*, Вильнюс 2014, s. 205-224; П. Бубнов, *История изучения прошлого Свято-Успенского Жировичского монастыря*, „ХРОНОС: церковно-исторический альманах”, (2018) № 6, s. 73-97.

² *История Жировичского Свято-Успенского монастыря по письменным источникам, преданиям и свидетельствам современников*, сост. игуменья Гавриила (Глухова), Москва 2004; П. Бубнов, *Датировка явлений Жировичской иконы Божией Матери и начала церковной и монастырской жизни в Жировичах в исторических произведениях XVII-XVIII вв.*, w: *Христианство как интегрирующий фактор мировой культуры: сборник докладов XXIV международных Кирилло-Мефодиевских чтений*, Минск 2019, s. 157-165; tenże, *Милости источник: Жировичская чудотворная икона Божией Матери и Жировичская Успенская обитель в 1470-1618 гг.*, Минск 2020; *Жыровічы: пад святым пакровам: энцыклапедыя, рэдкал.* В.У. Ваніна, Мінск 2020.

³ *Collectanea Historica o klasztorze Żyrowickim z spraw, y Relacij Ludzi wiadomych starych (...) not[o] wane przez X Antoniego Żawalzkiego Superyora Zyrowickiego (1713)*, Санкт-Петербургский институт истории Российской академии наук, Санкт-Петербург (dalej: Архив СПб ИИ РАН), ф. 52, оп. 1, ед. хр. 164; *Главная церковная и ризничная опись Жировичского Успенского второклассного монастыря*, Российский государственный исторический архив, Санкт-Петербург, ф. 834, оп. 3, ед. хр. 2745.

⁴ T. Borowik, *Historia abo powieść zgodliwa przez pewne podanie ludzi wiary godnych, o obrazie Przczystej Panny Mariej Żyrowickim cudotworem w powiecie słonimskim, i o rozmaitych cudach (...) pilnie zebrana i (...) to drugi raz w druk podana*, Wilno 1622, 1628 (przedruk: П. Жукович, *Гистория або повесть людей розных, веры годных, о образе чудовном пренасветейшое Девы Марии Жировицком в повете Слонимском*, „Известия Отделения русского языка и словесности императорской Академии Наук”, XVII (1912) кн. 2. s. 175-249; I. Крамко, А. Мальдзіс, *Невядомы помнік старабеларускай пісьменнасці*, „Беларуская лінгвістыка”, (1983) № 23, s. 49-54; № 24, s. 55-61; J. Dubieniecki, *Historia o obrazie Przczystej Panny Mariey cudownym w W. X. Lit. w powiecie słonimskim będącym żyrowickim, miejscami objaśniona z cudami, które przy tymże obrazie w roku 1651 i w roku 1652 Bóg Wszchemogący okazał, przez o. Iosaphata Dubienieckiego Zakonu Ś. Bazylego W. ordynaria, kaznodzieję i poenitenta żyrowickiego, w druku podana w Wilnie w drukarni OO. Bazylianów unitów*, Wilno 1653; Иоанникий (Галятковский), *Небо Новое, з новыми звездами сотворенное*, Львов 1665, л. 1046-129a; J. Drews, *Methodus peregrinationis menstruae Marianae ad imagines Deiparae Virginis*, Vilnae [1684]; I. Nardi, *Relacja historyczna o zjawieniu obrazu Najsw. Panny Zyrowickiej pod rządem Bened. Urlewicza*, Supraśl 1728; I. Kulczynski, *Il diaspro prodigioso di tre colori ovvero Narrazione istorica della tre immagini miracolose della Beata Vergine Maria la prima in Zyrowice in Lituania, la secondo in Pascolo di Roma e la terza copia della seconda parimente in Zyrowice detta da; quei popoli Romana, Romae* 1732.

Podstawowe źródła związane z dziejami żyrowickiego sanktuarium powstały dopiero w XVII i XVIII stuleciu. Jednym z najcenniejszych była spisana w 1653 roku przez bazylianina Jozafata Dubienieckiego⁵ historia sanktuarium *Obraz Czudotworny Preświjatoj Bogorodici w Żyrowicach*⁶. Praca sporządzona została na podstawie przechowywanych w monasterze, zanotowanych relacji nieżyjących zakonników żyrowickich, a także na bazie rękopisu *Historia albo powiest*, przedstawiającego podstawowe informacje o powstaniu klasztoru i początkach kultu ikony Matki Bożej Żyrowickiej⁷. *Historia albo powiest* była fragmentem rękopiśmiennego zbioru pochodzącego z początku XVII wieku⁸, zredagowanego na nowo w monasterze żyrowickim w 1622 roku przez zakonnika tego zgromadzenia Teodozego Borowika⁹. W zakończeniu mnich żyrowicki poinformował o źródłach, które stały się podstawą do napisania tego dzieła:

⁵ Jozafat Dubieniecki – przełożony monasteru żyrowickiego (1652-1654) i połockiego (1654-1661).

⁶ Архив СПб ИИ РАН, ф. 52, оп. 1, ед. хр. 38, л. 1-11об. Druk źródła: A. Mironowicz, *Jozafat Dubieniecki. Historia cudownego obrazu żyrowickiego*, „Zeszyty Naukowe KUL”, XXXIV (1994) nr 1-2, s. 213-232.

⁷ *Гистория або повесть людей розных, веры годных, о образе чудовном пренасветейшое Девы Марии Жировицком в повете Слонимском, во всем згодливая, коротко выписаная и з немалою працою и старанем собраная през многогрешного отца Феодосия, З.Н.С.О.В.*, Библиотека Российской академии наук (dalej: БАН), Санкт-Петербург, собр. П. Доброхотова, № 38, л. 15-21; В.І. Ульяновський, *Колекція та архів єпископа Павла Доброхотова*, Київ 1992, s. 100.

⁸ Zbiór wchodził w skład utworów polemicznych znajdujących się w bibliotece żyrowickiej, z których najbardziej znany był powstały w 1546 roku w Supraślu *Списания против латинян*; БАН, Санкт-Петербург, собр. П. Доброхотова, № 16, л. 1-211; Ульяновський (уклад.), *Колекція та архів єпископа Павла Доброхотова*, s. 66. Inny utwór polemiczny, nieznaney redakcji, *Списание против лютров*, powstały w Supraślu (1570), był wymierzony w zwolenników reformacji. Jego kopistą był tamtejszy *священноинок* (zakonnik ze święceniami kapłańskimi) supraski Eustachy. Druk utworu por. „Русская историческая библиотека”, т. XIX, *Памятники полемической литературы в Западной Руси*, кн. III, Санкт-Петербург 1903, s. 47-182. Mnich Eustachy przywiózł do monasteru pergaminową *Еwangelię* z XIII wieku i przechowywał ją w swej celi, kiedy był jeszcze archidiaconem. Zapis tekstów Grzegorza (Grigentiosa) znajduje się w supraskim zbiorze Eustachiusza 1578-1580. Por. А. Попов, *Обличительные списания против жидов и латинян (По рукописи имп. Публичной библиотеки 1580 г.)*, „Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских”, (1879) кн. I, s. 1-41. Utwór zawierający fragmenty posłań o Artemiusza doczekał się drugiej redakcji na początku XVII wieku: A. Mironowicz, *Zwiazki literackie Kijowa z monasterem supraskim w XVI wieku*, „Slavia Orientalis”, XXXVIII (1989) z. 3-4, s. 541-542; tenże, *Życie monastyczne na Podlasiu*, Białystok 1998, s. 16; tenże, *Literatura bizantyjska w Kościele prawosławnym na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku*, „Търновска Книжовна Школа”, IX (2011) s. 692-704; tenże, *Literatura bizantyjska w Kościele prawosławnym na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, (2009) nr 31, s. 146. Zapisy Eustachego na kartach tegoż rękopisu por. И.Ю. Бубнов, О.П. Лихачева, В.Ф. Покровская, *Пергаменные рукописи библиотеки Академии наук СССР*, Ленинград 1976, s. 26; Л.Л. Щавинская, Ю.А. Лабынцев, *Литература белорусов Польши XV-XIX вв.*, Минск 2003, s. 71.

⁹ Teodozy Borowik – ihumen monasteru Trójcy Świętej w Wilnie (1620-1622), mnich żyrowicki (1622-1627), kaznodzieja w monasterze Świętego Ducha w Mińsku (1648-1652), przełożony

Feodosi, jeromonach zakonu swjatogo Wasilija, soznawaju tym pisaniem ruki mojej własnoje żem właśnie tak ot mnogich ljudej o tom obrazie swjatom słyszał jako sie tut historija pisana. Ja Isidor Iwanowicz, swieszczennik Iłusz-niewski, buduczi proszony ot czesnego otca Andreja Ofanasowicza Begunowskiego, kotory prez starost swoju wielikuju nie moguczi swojej rukoj podpisat, pri pamietu jednak jeszcze buduczi, wyznawał pred mnoju i pred czesnym otcem Feodosiem, ijeromonachom zakonu swjatogo Wasilija, kotory jego o wsiem wyppytywał, że wsio tak właśnie było jako się tut historija o obrazie żyrowickom Priczestoj Bogorodzicy wypisana. Dla czogo to wsie i ja zoznawaju pizuczci rukoj mojeju własnoju roku 1622, miesieca janwara, 18 dnia. Ja Warfołomiej Polikarpowicz pred tym buduczi swieszczennikom żyrowickim lit 50, a tiepier ot prodkow moich słyszał o obrazi swietom żyrowickom jako sja tut historia pisana¹⁰.

Powstanie rękopisu *Historia albo powiest* nastąpiło na prośbę nowego właściciela dóbr żyrowickich Iwana Mielezki, kasztelana smoleńskiego (1615-1622). Ktitor po przyjęciu unii w 1613 roku pragnął poznać okoliczności objawienia się Matki Bożej przekazywane przez tradycję ustną. Dziejami monasteru i sanktuarium był zainteresowany jego dobroczyńca, marszałek Wielkiego Księstwa Litewskiego Lew Sapieha.

Po ukazaniu się pracy T. Borowika powstał jeszcze inny krótki opis historii objawienia Matki Bożej Żyrowickiej wraz z wykazem cudów dokonujących się za Jej przyczyną. Informacje zostały zamieszczone w rękopisie *O cudach, które się wszechmocnością Bożą przy obrazie przeczystej dziewicy w Żyrowicach po dziś dzień dzieją*, sporządzonym przed 1634 rokiem przez anonimowego zakonnika¹¹.

Szczegółowa analiza wszystkich powyższych tekstów nasuwa spostrzeżenie, że opracowanie *Historia albo powiest* oraz rękopis *O cudach, które się wszechmocnością Bożą przy obrazie przeczystej dziewicy w Żyrowicach po dziś dzień dzieją* były podstawą pracy *Obraz Czudotworny Preświjatoy Bogorodicy w Żyrowicach*¹². Autor *Obrazu* J. Dubieniecki uzupełnił dzieje sanktuarium żyrowickiego

monasteru żyrowickiego (1650-1652). J. Skruteń, *Borowik Teodozy*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. II, Kraków 1936, s. 344; *Жыровічы: над святым пакровам: энцыклапедыя*, s. 19.

¹⁰ Архив СПб ИИ РАН, ф. 52, оп. 1, ед. хр. 38, л. 11об.

¹¹ *Сказання о чудесах Жировичской Божьей Матери (O cudach, które się wszechmocnością Bożą przy obrazie przeczystej dziewicy w Żyrowicach po dziś dzień dzieją)*, Львовская национальная научная библиотека НАН Украины им. В. Стефаника (dalej: ЛННБС), Львов, МВ 393, л. 1-182. Por. A. Суша, *Лёс культурнай спадчыны грэка-каталіцкай царквы ў Беларусі: новыя знаходкі ў львоўскіх зборах*, „Здабытки: дакументальныя помнікі на Беларусі”, вып. 11 (2009), s. 92. Fragment XVIII-wiecznej kopii księgi zaytułowanej *O cudach, ktore się wrzechmocnością Bożą przy obrazie przeczystey diewicy w Żyrowicach po dziś dzień dzieją* znajduje się w Архив СПб ИИ РАН, ф. 52, оп. 1, ед. хр. 166, л. 1-5.

¹² *Historia o cudownym obrazie Przenajświętszej Panny Marijej Żyrowickim*. Spisana przez o. J. Dubienieckiego historia obrazu Matki Boskiej Żyrowickiej składa się z siedmiu rozdziałów: *Opisanie miejsca samych Żyrowic, Od kogo ten obraz, jakim sposobem i kiedy jest znaleziony, Czemu w tej puszczy a nie na innym miejscu cerkiew jest zbudowana, O pogorzeniu cerkwi i o niki-nięciu z niej tego obrazu świętego, O kamieniu, Cuda przy kamieniu, Opisanie obrazu jaki jest i co ma w sobie*. W rękopisie znajdują się informacje m.in. o podskarbin nadwornym litewskim Aleksandrze Aleksandrowiczu Sołtanie i marszałku nadwornym litewskim Iwanie Aleksandrowiczu

o wydarzenia po 1622 roku i zamieścił znane mu opisy cudów mających miejsce przed cudowną ikoną w latach 1622-1653. Jego trzykartkowe opracowanie pod nieco zmienionym tytułem bazylianie wileńscy wydali drukiem w 1653 roku¹³. Nastąpiło to po kilku ważnych wydarzeniach: po pobycie w 1651 roku na terenie klasztoru króla Jana Kazimierza, po nadaniu przez monarchę 21 czerwca 1652 roku monasterowi specjalnego przywileju oraz po wzroście liczby objawień i uzdrowień przed cudowną ikoną. Opracowanie historii ośrodka kultu w okresie jego wzrastającej popularności stało się koniecznością. Względy te powodują, że owe najstarsze znane opracowania należy traktować jako źródła uzupełniające z uwagi na okoliczności ich powstawania i niedające podstawy do wyjaśnienia okoliczności pierwszego objawienia Matki Bożej i podania daty założenia monasteru.

Opisanie zdarzeń przed ikoną Matki Bożej w Żyrowicach w manuskrypcie *O cudach, które się wszechmocnością Bożą przy obrazie przeczystej dziewicy w Żyrowicach po dziś dzień dzieją*¹⁴ było kontynuowane w kolejnych latach. W końcu XVII wieku powstała część druga¹⁵, a w XVIII wieku trzecia, podająca informacje o wydarzeniach z końca XVII i XVIII stulecia¹⁶. Rękopisy te znajdowały się w połowie XIX wieku w bibliotece monasteru żyrowickiego¹⁷ i dopiero w 1920 roku

Sołtanie, sprowadzeniu przez kasztelana smoleńskiego Iwana Mielezkę i jego żonę Annę Fursową bazylianów do Żyrowic, uposażeniu klasztoru przez Lwa Sapiechę, o Jozafacie Kunczewicu. Архив СПб ИИ РАН, ф. 52, оп. 1, ед. хр. 270, л. 1-5об.

¹³ J. Dubieniecki, *Historia o obrazie Przeczystej Panny Mariey cudownym w W. X. Lit. w powiecie słonimskim będącym żyrowickim, miejscami objaśniona z cudami, które przy tymże obrazie w roku 1651 i w roku 1652 Bóg Wszechmogący okazał, przez o. Iosaphata Dubienieckiego Zakonu Ś. Bazylego W. ordynaria, kaznodzieję i poenitenta żyrowickiego, w druku podana w Wilnie w drukarni OO. Bazylianów unitów*, Wilno 1653. Opracowanie *Obraz Czudotworny Preswijatoj Bogorodici w Żyrowicach* stanowi cenny zabytek literatury tego okresu. Napisany został w sposób żywy i obrazowy z wykorzystaniem cytatów z Pisma Świętego. Dzieło mnicha żyrowickiego można zaliczyć do polemicznego opracowania historycznego mającego na celu ukazanie ciągłości aktualnego charakteru ośrodka, przynależnego wówczas do unitów. Utwór został napisany w tradycyjnym dla tego okresu języku i tradycyjną pisownią. Por. Mironowicz, *Jozafat Dubieniecki. Historia cudownego obrazu żyrowickiego*, s. 206.

¹⁴ *Название Сказания о чудесах Жировичской Божьей Матери (О чудач, крорą się urzech-тосносіаю Боżą пры образі пречыстай дзевіцы в Жыровічач по дзіс дзень дзёіа)*, ЛННБС, Львов, МВ 393, л. 1-182. Пор. А. Суша, *Лёс культурнай спадчыны грэка-каталіцкай царквы ў Беларусі: новыя знаходкі ў львоўскіх зборах*, s. 92. Opis cudów został sporządzony do 1634 roku.

¹⁵ *Сказанія о чудесах Жировичской Божьей Матери (О чудач, ктёре сія ўсзехтосносіаю Воżą пры образі пречыстай дзевіцы в Жыровічач по дзіс дзень дзёіа)*, ЛННБС, Львов, МВ 261, л. 1-571. Пор. Суша, *Лёс культурнай спадчыны грэка-каталіцкай царквы ў Беларусі: новыя знаходкі ў львоўскіх зборах*, s. 93-94. Początkowy fragment kopii tej części księgi cudów znajduje się w Архив СПб ИИ РАН, ф. 52, оп. 1, ед. хр. 166, л. 1-5.

¹⁶ *Сказанія о чудесах Жировичской Божьей Матери (О чудач, ктёре сія ўсзехтосносіаю Воżą пры образі пречыстай дзевіцы в Жыровічач по дзіс дзень дзёіа)*, ЛННБС, Львов, МВ 394, л. 1-181. Пор. Суша, *Лёс культурнай спадчыны грэка-каталіцкай царквы ў Беларусі: новыя знаходкі ў львоўскіх зборах*, s. 92.

¹⁷ *Чудеса Пресвятой Богородицы Жировицкой в четырех отдельных книгах от 1536 г. до 1713 года, Донесение инспектора А. Кандидова, учителя Василия Белинского, библиотекаря*

trafiły do Lwowa¹⁸. Kolejny opis cudów dokonujących się przez cudowną ikoną Matki Bożej w Żyrowicach został sporządzony na początku XIX wieku. Jego kopia *Чудеса Пресвятой Богородицы Жировицкой* została wykonana w czterech księgach. Jedna z nich znajduje się obecnie w Archiwum Sankt-Petersburskiego Oddziału Instytutu Historii Rosyjskiej Akademii Nauk¹⁹.

Źródła o początkach sanktuarium żyrowickiego

Początki żyrowickiego sanktuarium wiążą się ściśle z objawieniem się Matki Bożej w dobrach zwanych Żyrowice nad rzeką Szczarą. Badacze dziejów owego ośrodka kultu nie podają dokładnej daty tego wydarzenia. W źródłach, głównie XVII- i XVIII-wiecznych, wskazane są różne lata: 1470, 1473, 1480, 1549, 1576. Wydaje się, że trzy najstarsze daty należy odrzucić, albowiem dobra Żyrowice na mocy przywileju króla Aleksandra Jagiellończyka (1447-1492) przeszły we władanie syna podskarbiego ziemskiego (1443-1454) Aleksandra Jurewicza Sołtana – marszałka hospodarskiego Aleksandra Aleksandrowicza Sołtana (1430-1495) dopiero 20 marca 1493 roku. Uwzględniając powyższy fakt, badacz rodu Sołtanów ks. Ignacy Stebelski datował na rok 1494 postawienie pierwszej cerkwi w Żyrowicach. Fundacji miał dokonać podskarbi ziemski Aleksander Sołtan²⁰. O tej cerkwi znajdujemy informację w kopii dokumentu z 1516 roku wpisanego do ksiąg Metryki Litewskiej, gdzie wspomina się o skardze A. Aleksandrowicza Sołtana na żonę swojego opiekuna Jana Litawora Chreptowicza, Jadwigę²¹. Wśród zajętych przez Jadwigę Chreptowiczową cenności były elementy wyposażenia cerkwi żyrowickiej. Fakt ten pozwolił niektórym badaczom na przeniesienie daty objawienia Matki Bożej na rok 1514²². Objawienie datowane na 1470 rok kwestionowano już w XIX stuleciu, ale nie uwzględniano przy tym rękopisów o cudach związanych z ikoną opisanymi w XVII-XVIII wieku. Najstarsze znane opracowanie z 1622 roku T. Borowika *Historia albo powieść*, które opierało się na jeszcze starszych rękopisach i tradycji ustnej, jednoznacznie wskazuje, że wydarzenie to nastąpiło za A. Sołtana, syna A. Jurewicza Sołtana²³.

Przekazywana z pokolenia na pokolenie legenda głosiła, że w lesie należącym do prawosławnego marszałka litewskiego A. Sołtana wśród gałęzi gruszy paste-

семинарии Павла Доброхотова, 1845 г., № 1134, Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Rankraščių skyrius, F 41-41, k. 11v.

¹⁸ Obecnie księgi cudów znajdują się w Lwowskiej Narodowej Naukowej Bibliotece Ukrainy im. W. Stefanyka we Lwowie. Ульяновський (уклад.), *Колекція та архів єпископа Павла Доброхотова*, s. 24-41; Морозова, *Библиотека Жировичского монастыря: история книжного собрания*, s. 185.

¹⁹ Архив СПб ИИ РАН, ф. 52, оп. 1, ед. хр. 165, л. 1-7; Ульяновський (уклад.), *Колекція та архів єпископа Павла Доброхотова*, s. 179.

²⁰ *Ostatnie Stebelskiego prace*, s. 282.

²¹ *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией* (dalej: АЗР), т. III, [1544-1587], Санкт-Петербург 1848, s. 252; H. Lulewicz, *Sołtan Aleksander*, w: *Polski słownik biograficzny*, Warszawa-Kraków 2001, t. XL/3, z. 166, s. 348.

²² Mironowicz, *Jozafat Dubieniecki. Historia cudownego obrazu żyrowickiego*, s. 197.

²³ БАН, Санкт-Петербург, собр. П. Доброхотова, № 38, л. 15.

rze ujrzeli niezwykle jasne światło. Pochodziło ono od niewielkiej ikony Matki Bożej, wyrzeźbionej w kamieniu²⁴. Młodzieńcy zdjęli ikonę z drzewa i odnieśli A. Sołtanowi, który zamknął ją w szkatułce. Gdy następnego dnia chciał pokazać ją przybyłym gościom, nie znalazł jej w szkatułce. Wkrótce ci sami pasterze ponownie znaleźli tę ikonę na tej samej gruszy i ponownie odnieśli ją A. Sołtanowi, który potraktował ją tym razem z należnym szacunkiem, a na miejscu jej odnalezienia postanowił zbudować cerkiew ku czci Bogarodzicy. Około 1520 roku cerkiew spłonęła. Przypuszczano, że ogień strawił również ikonę, lecz pewnego razu dzieci ujrzały stojącą na kamieniu „pannę niezwyklej urody”, trzymającą w dłoniach zaginioną ikonę. Na tym miejscu zbudowano murowaną cerkiew Zaśnięcia Matki Bożej, która stała się centralną świątynią powstałego wówczas monasteru żyrowickiego²⁵. Przed ikoną zaś dokonywały się liczne cuda. Według tradycji cerkiewnej objawienie miało miejsce w 1470 roku i było związane z osobą A. Sołtana²⁶.

Według opisanych przez T. Borowika najstarszych przekazów o objawieniu się Matki Bożej w Żyrowicach A. Sołtan

(...) в часе коротким казал розрубивать оную пушу, а потом церковь спанялую будовать, которая гды докончоная была, уберами ее вшелякими надал и тот образ чудовный, в сребро оправивши, в ней поставил и немало презвитеров ховал для одправованя порадного и уставичного набоженства (...) тая помененая церковь **в колкодесят лет по збудованно** от свечи, с припадку недобре загашоное, вся немал в попел се обернула²⁷.

W kolejnych fragmentach rękopisu ukazane zostało drugie objawienie Matki Bożej na kamieniu. Jego autor opisał budowę niewielkiej, tymczasowej, drewnianej cerkwi, a następnie wspomniął o ufundowaniu wielkiej świątyni z drewna. Według niego potomek A. Aleksandrowicza Sołtana – Iwan Aleksandrowicz Sołtan przygotowywał materiały do zbudowania cerkwi kamiennej.

Paweł Bubnow porównał opracowanie T. Borowika z jego polskim wariantem wydanym drukiem w 1628 roku w Wilnie. Analiza wskazuje, że nie tylko dokonano przekładu pracy mnicha żyrowickiego z języka starobiałoruskiego na polski, ale

²⁴ Żyrowicka ikona Matki Bożej należy do typu Eleusa (Umilenije), co oznacza miłosierdzie. Przedstawia Matkę Boską z Dzieciątkiem w geście wyrażającym czułość, który podkreśla kontakt Matki i Dzieciątka. Stan duchowy najbardziej wyrażają oczy Matki Bożej, które są duże, patrzące na widza. Lewa ręka Matki Bożej wskazuje na Zbawcę.

²⁵ Kamień, na którym objawiła się Matka Boża, posiada wgłębienie w kształcie stopy. Obecnie relikwia ta znajduje się w pobliżu ołtarza cerkwi Zaśnięcia NMP, w części poświęconej objawieniu Matki Bożej Żyrowickiej, wybudowanej w 1672 roku i przebudowanej w 1769 roku.

²⁶ I. Nardi, *Relacja historyczna o zjawieniu obrazu Najświętszej Panny Żyrowickiej pod rządem Bened[ykta] Urlewicza*, Supraśl 1728, 1747, 1755; Wilno 1738: „Zjawienie się cudownego obrazu Najświętszej Matki Żyrowickiej mogło się zdarzyć w roku 1470”; 25 marzec 1823 *Wizytacja monasteru żyrowickiego*: „Wiadomość o stanie klasztoru bazylińskiego żyrowieckiego w guberni grodzieńskiej, powiecie (...) diecezji brzeskiej położonego” z 1823 roku. Архив СПб ИИ РАН, ф. 52, оп. 1, ед. хр. 374, л. 158; Бубнов, *Милости источник: Жировичская чудотворная икона Божией Матери и Жировичская Успенская обитель в 1470-1618 гг.*, s. 26-31.

²⁷ БАН, Санкт-Петербург, собр. П. Доброхотова, № 38, л. 16; Бубнов, *Датировка явлений Жировичской иконы Божией Матери и начала церковной и монастырской жизни в Жировичах в исторических произведениях XVII-XVIII вв.*, s. 159.

znacznie przeredagowano jego tekst i dodano w nim wiele nowych fragmentów. W przedśłowiu wydania polskiego dodano zapis „Do łaskawego czytelnika” i uzasadnienie wprowadzenia unii kościelnej. W rozdziale drugim *Od kogo ten Obraz i jakim sposobem jest znaleziony* nie podano roku objawienia. Z tekstu oryginalnego wzięto za to informacje o A. Sołtanie i fakty historyczne przytaczane w tym rozdziale z *Kroniki polskiej, litewskiej, żmudzkiej i wszystkiej Rusi* Macieja Strykowskiego. Jedyne określenie dotyczące czasu wydarzenia zawiera się w takim przekazie: „Gdy jednego czasu pastuszkowie z bydłem i trzodą dworną zagnali się byli nadzwyczaj w puszcę pomienioną”. Dalej opisane zostały okoliczności pobudowania pierwszej cerkwi. Właściciel Żyrowiec „dla ustawicznego i sposobniejszego odprawowania w niej Chwały Bożej, (jako o tym ludzie, mając to z podania, powiadają) dwunastu prezbiterów tam chował”. Następnie wydawca podawał, że potomek fundatora cerkwi, wnuk A. Aleksandrowicza Sołtana – Iwan Aleksandrowicz Sołtan „jeszcze przy tej prezbiterów, episkopa jakiegoś z kilkoma zakonnikami, kosztem swoim, tamże chował”. W rozdziale czwartym podana została informacja o pożarze pierwszej cerkwi, który nastąpił „w kilkanaście lat po tym”, to jest po objawieniu się Matki Bożej. W pierwszym oryginalnym tekście było „w kilkadziesiąt lat po zbudowaniu” nastąpił pożar świątyni. Po drugim objawieniu ikona została przeniesiona

(...) do domku jednego, po tym do kapliczki, dlatego w prędcie zbudowanej wielką radością i pociechą wnieśli, w której przez czas niemały chwała Boża odprawowana była i cuda wielkie się działy a po tym dla tłumu ludu przychodzącego większą cerkiew do czasu zbudować musieli, w ozdobne i kosztowne budowanie z drzewa umyślnie nie zawodząc się niebezpieczeństwa od ognia, przez który wielka się szkoda się stała, tak w sprzętach ozdobnych i bogatych, jako znać osobiwie w księgach tych, w których była historia opisana dostatecznie, o tym obrazie i cudach przy nim będących; jako też i dlatego, iż już od kilkunastu lat pan Iwan Alexandrowicz Sapieha, marszałek, materią potrzebną na murowanie cerkwi z pilnością gotował, którą aż we dwadzieścia lat (jako powiadają) po tym zgorzeniu cerkwi drzewnianej budować był począł, ale nie dokończywszy jej, z tego świata odszedł i aż do tego czasu te jeszcze niedorobione ściany albo mury piękne i mocne pustkami tak stoją, czekając od siedemdziesiąt już lat zmiłowania Bożego i szczodroblewości dobrodzieja jakiego, który by się za nie ochotnie zawiązał, kosztów na to nie żałując. Po śmierci zaś tego pobożnego męża (przypatrz się odmianie wielkiej) cerkiew ona Żyrowicka drzewniana, a przy niej monaster tak bardzo osierociał i zubożały został, dla złych i młodych professyey heretyckiej sukcesorów, że zaledwie dwaj i a potem jeden prezbiter świecki mógł się tam wychować²⁸.

Z powyższego zapisu wynika, że jeszcze w 1622 roku nie została zakończona budowa cerkwi murowanej, ale nie ma też wzmianki o jakichkolwiek pracach budowlanych. Przerwa w budowie nastąpiła 70 lat od śmierci jej fundatora I. Aleksandrowicza Sołtana. Jeżeli potraktować dosłownie ów zapis, to wynika z tego, że fundatorem świątyni był Iwan Andrejewicz Sołtan²⁹, zmarły w 1554 roku, a nie Iwan

²⁸ Borowik, *Historia abo powieść zgodliwa*, s. 175-176.

²⁹ Iwan Andrejewicz Sołtan był ożeniony z księżną Bohdaną Czetwertyńską; por. H. Lulewicz, *Sołtan Iwan*, w: *Polski słownik biograficzny*, Warszawa-Kraków 2001, t. XL/3, z. 166, s. 356-357.

Aleksandrowicz, syn A. Aleksandrowicza Sołtana, zmarły w 1577 roku³⁰. Wydaje się jednak, że chodzi tu o wnuka fundatora pierwszej świątyni I. Aleksandrowicza Sołtana, właściciela Żyrowic. W tym fragmencie źródło wspomina o monasterze z zakonnikami i o biskupie z 12 duchownymi, którzy są na utrzymaniu wnuka fundatora A. Sołtana – I. Aleksandrowicza Sołtana³¹. Mnich unicki T. Borowik podał pierwszą datę cudu przed ikoną Matki Bożej Żyrowickiej – rok 1613, pomijając wszystkie wydarzenia, które miały miejsce przed okresem unickim.

W 1650 roku wileński historyk, jezuita Wojciech Wijuk Kojalowicz opublikował pracę *Miscellanea rerum ad statum Ecclesiasticum in magno Litvaniae ducatu pertinentium*, w której zamieścił rozdział *Zyrowiciis imago beata Virginis Mariae*³². Podał w nim podstawowe informacje o pojawieniu się ikony Matki Bożej Żyrowickiej, oparte na oryginalnej wersji pracy T. Borowika *Historia albo powiest*. W swojej pracy zawarł stwierdzenie, że majątek Żyrowice otrzymał A. Sołtan od Kazimierza Jagiellończyka. Wynika z tego, że musiało owo nadanie nastąpić przed 1492 rokiem, a nie, jak się powszechnie podaje, w roku 1493. Równie istotna informacja dotyczy pożaru pierwszej świątyni: „Decurrentibus deinde annis, incendio casu exorso, Monasterium quidem totum cum temple, in fuillam cineresque ablit”³³. Wynika z niej, że po latach od jej wybudowania pożar zniszczył cały monaster z cerkwią. Oznacza to, że monaster powstał na długo przed pożarem, prawdopodobnie wraz z pierwszą świątynią. Dodatkowo W.W. Kojalowicz podaje przynależność wyznaniową monasteru żyrowickiego: „Successu temporis cum totam Russiam Schisma Grecum occupasset, iste quoque locus deuenat in manus Schismaticorum: restorescente deinde rursus Sacra Unione rediit ad Unitos, quibus Monasterium cum Fundatione est restitutum post annum 1618. per Leonem Sapieha”³⁴. Z powyższego zapisu wynika, że „(...) w tamte czasy cała Ruś była poddana greckiej schizmie i to miejsce również znajdowało się w rękach schizmatyków. Dopiero po wprowadzeniu unii i przekazaniu tego miejsca unitom, monaster został odbudowany z funduszków Lwa Sapiehy po 1618 roku”.

W wydanej w 1653 roku pracy J. Dubienieckiego *Historia o obrazie Przczystej Panny Mariey cudownym w W. X. Lit. w powiecie słonimskim będącym żyrowickim* podniesiono również problem daty objawienia:

Tu (lubo, którego by determinate roku święty ten obraz był nalezion wiedzieć nie możemy), łatwo jednak dochodzimy, że się to przydało około Roku Pańskiego 1470 albo 1480, bo Kazimierz trzeci, (od którego jakom wyżej wspomniał pobożny ten miał Żyrowice koronowan jest, jako świadczy Strykowski fol:

³⁰ H. Lulewicz, *Sołtan Aleksander*, w: *Polski słownik biograficzny*, Warszawa-Kraków 2001, t. XL/3, z. 166, s. 349.

³¹ Жукович, *Неизданное русское сказание о Жировицкой иконе Божией Матери*, s. 217.

³² *Miscellanea rerum ad statum ecclesiasticum in magno Litvaniae ducatu pertinentium*, collecta ab Alberto Wijuk Kojalowicz, Vilnae 1650, s. 28-30.

³³ Tamże, s. 28; Бубнов, *Датировка явлений Жировицкой иконы Божией Матери и начала церковной и монастырской жизни в Жировичах в исторических произведениях XVII-XVIII вв.*, s. 160.

³⁴ *Miscellanea rerum ad statum ecclesiasticum in magno Litvaniae ducatu pertinentium*, s. 28.

609., Roku 1447 a umarł 1492 zaczym musiało się to dziać między Rokiem 1447 a rokiem 1492³⁵.

W rozdziale trzecim tej pracy powtarza się informacja o budowie cerkwi i monasteru, zaczerpnięta z opracowania T. Borowika. Aleksander Sołtan

(...) do siebie przyszedłszy zaraz postanowił i Panu przyobiecał tam cerkiew budować i ten obraz cudowny z okrasą wnieść, także nie mieszkając rzeczą samą uczynił, puszcze oną raptownie wychędożył i cerkiew ozdobną zbudować kazał, obrazami kosztownymi okraślił i dla ustawicznego i sposobniejszego odprawowania w niej Chwały Bożej (jako o tym ludzie miasto z podania powiada) a dwunastu prezbiterów tam chował, po śmierci zaś tego Świątobliwego męża potomek jego Pan Iwan Alexandrowicz Sołtan³⁶, marszałek nadworny, naśladowując pobożności przodka swego, jeszcze przy tej prezbiterów, episkopa jakiegoś z kilkoma zakonnikami kosztem swoim także chował, i wiele dobrzego temu miejscu świętemu i cerkwi uczynił³⁷.

W wydanej w 1655 roku pracy Janicjusza Galatowskiego *Небо новое, з новыми звездами сотворенное, тоест Преплагословенная Дева Мариа Богородица з чудами Своими*, na kartach 72v-73v, znajduje się rozdział *Чуда Пресвятой Богородицы от образов Еу*, w którym opisano okoliczności objawienia się Matki Bożej Żyrowickiej, ale bez podania daty owego wydarzenia³⁸. Z kolei w wydanym w 1672 roku w Monachium informatorze Wilhelma Gumppenberga o cudownych ikonach znajduje się wpis o obrazie żyrowickim z informacją o roku 1576 jako dacie objawienia³⁹. W opublikowanej w 1721 roku w Rzymie pracy Izydora Nardiego *Relazione della imagine d. Madonna del Pascolo* rok 1470

³⁵ Dubieniecki, *Historia o obrazie Przczystej Panny Mariey cudownym w W. X. Lit. w powiecie słonimskim będącym żyrowickim*, s. 4.

³⁶ Iwan Sołtan – syn Aleksandra Sołtana i Teodory Hłaziównej, starosta ostrzyński, marszałek nadworny Wielkiego Księstwa Litewskiego. Odziedziczył po ojcu dobra Żyrowice. Był fundatorem cerkwi Objawienia Pańskiego. Z małżeństwa z córką księcia Bazylego Sołomereckiego Marią miał sześciu synów: Dymitra, Łukasza, Dawida, Iwana, Aleksandra i Jarosława. Zmarł przed 1577 rokiem. Por. Stebelski, *O Przeświętej Familii*, s. 388-390; Żychliński, *Złota księga*, t. XI, s. 313; A. Boniecki, *Poczet rodów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Warszawa 1883, s. XV.

³⁷ Dubieniecki, *Historia o obrazie Przczystej Panny Mariey cudownym w W. X. Lit. w powiecie słonimskim będącym żyrowickim*, s. 7.

³⁸ Иоанникий [Галятовский], иеромонах, *Небо новое, з новыми звездами сотворенное, тоест Преплагословенная Дева Мариа Богородица з чудами Своими*, л. 72об-73об.

³⁹ W. Gumpfenberg, *Atlas Marianus, quo sanctae Dei genitricis Mariae imaginum miraculosarum originis duodecim historiarum centuriis explicantur*, Monachii 1672, s. 286 (wydanie współczesne z komentarzem naukowym: *L'Atlas Marianus de Wilhelm Gumpfenberg: édition et traduction*, Neuchâtel 2015). Na błędne datowanie W. Gumpfenberga objawienia się Matki Bożej Żyrowickiej zwracano uwagę już w XVIII wieku (I. Kulczynski, *Diaspro Prodigiouso Di tre Colori ovvero Narrazione istorica Delle tre Imagini Miracolose della Beata Vergine Maria: La prima, di Zyrovvice in Lituania, la Seconda, del Pascolo in Roma, e la Terza Copia della Seconda parimente in Zyrovvice detta da quei Popoli Romana*, Roma 1732) i współcześnie (П. Бубнов, *Датировка явлений Жировичской иконы Божией Матери и начала церковной и монастырской жизни в Жировичах в исторических произведениях XVII-XVIII вв.*, s. 161).

został wskazany jako czas objawienia⁴⁰. Ta sama data została podana w wydanej w Supraślu w 1728 roku pracy I. Nardiego przetłumaczonej na język polski przez Ignacego Kulczyńskiego pt. *Relacya historyczna o zjawieniu Cudownego Obrazu Najświętszej Panny Żyrowickiej*⁴¹. Są w niej podane szczegóły budowy pierwszej cerkwi i rola w tym działaniu namiestnika słonimskiego. Według tej narracji Sołtan, „(...) kiedy puszcze około tej gruszki rąbać i drzewa Cerkiew budować rozkazał, a wystawiwszy Cerkiew, Obrazami i aparatami ozdobiwszy, Obraz Cudowny w srebro oprawiwszy, do niej wprowadził, dla odprawowania Chwały Bożej, co dzień, kilka prezbiterów i spowiedników fundował”⁴². Mówi się w tej narracji o wybudowaniu przez A. Sołtana cerkwi i obsadzeniu wielu duchownych. Chociaż autor nie pisze o monasterze, to z powyższego zapisu wynika, że wspólnota składająca się z kilku duchownych musiała być zorganizowana w zgromadzenie zakonne.

Przechodząc do analizy fragmentów opracowania T. Borowika (1622), J. Dubienieckiego (1653) i I. Nardiego (1728) odnoszących się do budowy pierwszej cerkwi i usadowienia przy niej duchownych, warto przyjrzeć się bliżej tym trzem zapisom. Pierwszy z autorów informował, że A. Sołtan

(...) dla ostawiesznego i sposobniejszego odprawowania Chwały w niej Bożej (jako o tym ludzi mając to z podania powiadają) dwunastu prezbiterów tam chował jeszcze snac przy tej liczbie prezbiterów episkopa jakiegoś z kilka zakonników kosztem swoim tamże chował. Po śmierci zasie tego pobożnego męża (przypatrzcie odmienie wielkiej) Cerkiew ona Żyrowicka drzewiana a przy niej Manastyr tak bardzo osierociały i zubożały został dla złych i młodych professiej heretyckiej sukcesorów, że zaledwie dwa i a po tym jeden prezbiter świecki mógł się tam wychować⁴³.

Drugi z wymienionych autorów podawał, że A. Sołtan

(...) dla ostawiesznego i sposobniejszego odprawowania Chwały w niej Bożej (jako o tym ludzi mając to z podania powiadają) dwunastu prezbiterów tam chował jeszcze snac przy tej liczbie prezbiterów episkopa jakiegoś z kilka zakonników kosztem swoim tamże chował. Po śmierci zasie tego pobożnego męża (przypatrzcie odmienie wielkiej) Cerkiew ona Żyrowicka drzewiana a przy niej Monastyr tak bardzo osierociały i zubożały został dla złych i mło-

⁴⁰ I. Nardi, *Relazione della imagine d. Madonna del Pascolo*, Roma 1721; tenże, *Relacya historyczna o zjawieniu cudownego obrazu Najświętszej Panny Żyrowickiej*, Supraśl 1728, s. 9.

⁴¹ *Relacya historyczna o zjawieniu Cudownego Obrazu Najświętszej Panny Żyrowickiej, nazywanego po włosku Del Paskolo od Zyru: w Rzymie przy Gorach w rezydencji WW. OO. Bazylianów ruskiego narodu, pod rządem na ten czas W.O. Benedykta Turlewicza, tegoż zakonu prokuratora generalnego, y rektora, oraz z przyłączeniem Historji Żyrowickiej przez JMci X. Kanonika Izzydora Nardiego po włosku wydana, roku 1721; teraz po polsku przetłumaczona, przez x. Ignacego Kulczyńskiego, Z.S.B.W. Świętey Theol. doktora, za pozwoleniem starszych do druku podana w Supraślu, 1728, s. 12. Dzieło I. Nardiego było wielokrotnie wznawiane; por. I. Nardi, *Relacya historyczna o zjawieniu cudownego obrazu Najświętszej Panny Żyrowickiej*, Wilno 1738, 1747, 1750; Supraśl 1755.*

⁴² Nardi, *Relacya historyczna o zjawieniu cudownego obrazu Najświętszej Panny Żyrowickiej*, s. 12.

⁴³ Borowik, *Historia abo powieść*, s. 3.

dych professiej heretyckiej sukcesorów, że zaledwie dwa i a po tym jeden prezbiter świecki mógł się tam wychować⁴⁴.

Trzeci z badaczy zmienił całkowicie narrację, informując, że namiestnik słonimski

(...) dla odprawowania Chwały Bożej, co dzień, kilka prezbiterów i spowiedników fundował. Pan Iwan Alexandrowicz Sołtan, Marszałek Nadworny W. X. L. naśladowując pobożności przodka swego, wiele dobrego miejscu S. uczynił i Cerkiew tę zdołił. Ponieważ Pan Iwan Sołtan Marszałek, materia dla murowania Cerkwi dostatecznej gotować rozkazał, a po tym i Cerkiew wspólniałą założył, i na kopią w górę wywiódł, ale nie dokończywszy umarł. Nastąpiło tedy dla złych i młodych sekty heretyckiej sukcesorów, żalosne miejsca tego S. osierocenie i zubożenie, bo woski i dochody Panowie między się dzielili, i na swój [p]ożytek obracali⁴⁵.

Z tych trzech najstarszych relacji wynika, że dwie pierwsze są niemal identyczne. Od zmodyfikowanej XVIII-wiecznej różnią się dokładnym podaniem liczby duchownych – „dwunastu”, a nie „kilku”, jak to jest w wydaniu z 1728 roku. O ile w zapisie T. Borowika i J. Dubienieckiego mowa jest o 12 prezbiterach, mnichach i biskupie, to w narracji I. Nardiego brak informacji o zakonnikach⁴⁶. Dwaj pierwsi dziejopisarze tego ośrodka przypisują ufundowanie cerkwi i monasteru A. Sołtanowi, a piszący wyraźnie z pobudek ideologiczno-religijnych Izidor Nardi i za nim Ignacy Kulczyński, w pracy z 1732 roku, wskazują na osobę I. Aleksandrowicza Sołtana, który „naśladowując pobożności przodka swego, wiele dobrego miejscu S. uczynił i Cerkiew tę zdołił”⁴⁷. W źródle tym nie ma żadnej informacji o monasterze i mnichach.

Należy zwrócić uwagę na jeszcze jeden istotny fakt. W publikacjach z 1622 i 1653 roku podano, że po śmierci I. Aleksandrowicza Sołtana „Cerkiew ona Zyrowicka drzewiana a przy niej Monastyr tak bardzo [został] osierociały i zubożały”⁴⁸. W wydaniu z 1728 roku zawarto tylko informację o świętym miejscu, które zostało „osierociałe i zubożałe”. Uwzględniając fakt ideologicznego podejścia I. Nardiego i I. Kulczyńskiego, bardziej wiarygodne stają się relacje XVII-wieczne, bliższe czasowo owym wydarzeniom. Z wyżej wymienionych zapisów wynika, że monaster funkcjonował za pierwszego fundatora A. Sołtana, a po śmierci jego potomka I. Aleksandrowicza Sołtana nie został zamknięty. Klasztor ten został przejęty przez unitów w 1613 roku. Opracowania I. Nardiego i I. Kulczyńskiego miały na celu

⁴⁴ Dubieniecki, *Historia o obrazie Przczystej Panny Mariey cudownym w W. X. Lit. w powiecie słonimskim będącym żyrowickim*, s. 7.

⁴⁵ Nardi, *Relacya historyczna o zjawieniu cudownego obrazu Najsświętszej Panny Żyrowickiej*, s. 12.

⁴⁶ Szerzej por. Бубнов, *Датировка явлений Жировичской иконы Божией Матери и начала церковной и монастырской жизни в Жировичах в исторических произведениях XVII-XVIII вв.*, s. 162.

⁴⁷ Nardi, *Relacya historyczna o zjawieniu cudownego obrazu Najswiętszej Panny Żyrowickiej*, s. 12.

⁴⁸ Dubieniecki, *Historia o obrazie Przczystej Panny Mariey cudownym w W. X. Lit. w powiecie słonimskim będącym żyrowickim*, s. 7.

utajenie faktu powstania monasteru prawosławnego tuż po objawieniu się Matki Bożej. O funkcjonowaniu monasteru w Żyrowicach za A. Sołtana wspomina za to XVIII-wieczne źródło *Opisanie wiadomości fundusów i posesji klasztoru żyrowickiego Ich. Mści XX. Bazylianów*. W dokumencie tym wielokrotnie wspomina się o uposażeniu klasztoru na długo przed objęciem Żyrowic przez I. Aleksandrowicza Sołtana: „To praenotandum, że klasztor żyrowicki w powiecie słonimskim sytułują jeszcze przed rokiem 1587 oraz folwark, poddaństwo, gruntów i dalsze profita swoje miały. Co poświadczają poniższe dokumenty”⁴⁹.

Opublikowana w Rzymie w 1732 roku 280-stronicowa praca I. Kulczyńskiego pt. *Il Diaspro Prodigioso Di tre Colori ovvero Narrazione istorica Delle tre Imagini Miracolose della Beata Vergine Maria: La prima, di Zyrovvice in Lituania, la Seconda, del Pascolo in Roma, e la Terza Copia della Seconda parimente in Zyrovvice detta da quei Popoli Romana* zawierała opis uzdrowień przed ikoną Matki Bożej z informacją o Jej objawieniu się i monasterze żyrowickim. Autor opierał się nie na niedawno wydanej przez niego pracy I. Nardiego, ale na ustaleniach J. Dubienieckiego, o czym sam wspomina pośrednio w tekście opracowania, kiedy podaje rok 1470 jako datę objawienia⁵⁰. Interesująca jest za to inna informacja Kulczyńskiego dotycząca drugiej cerkwi. Autor napisał, że po wybudowaniu pierwszej cerkwi ikona została umieszczona z wielkim szacunkiem w nowej świątyni, do której skierowano 12 duchownych do odprawiania nabożeństw. Po śmierci zaś „bogobojnego rycerza” jego potomek Iwan Aleksandrowicz, marszałek litewski, kontynuując działalność swojego ojca, do 12 duchownych dołączył biskupa i mnichów, których wziął na swoje utrzymanie i zabezpieczył święte miejsce licznymi nadaniami⁵¹. Dalej I. Kulczyński podaje, że po pożarze podjęto decyzję o budowie nowej kamiennej cerkwi, ażeby nie powtórzyły się podobne wydarzenia. Następnie pomija inne wydarzenia i przechodzi do roku 1613, kiedy I. Mieszko przekazał Żyrowice bazylianom unickim⁵².

⁴⁹ Архив СПб ИИ РАН, ф. 52, оп. 1, ед. хр. 345, л. 177.

⁵⁰ „L'invenzione della Sagra Immagine accadde o circa l'anno 1470., o circa l'anno 1480. come si ricava dall' istoria stampata in Vilna nell' ano 1653., e novamente ristampata nel Monastero di Suprasl nell' anno 1714” – „Objawienie się świętego obrazu nastąpiło około 1470 lub 1480 roku, jak o tym się mówi w historii, wydrukowanej w Wilnie 1653 roku i przedrukowanej w Supraślu w 1714 roku”, Бубнов, *Датировка явлений Жировичской иконы Божией Матери и начала церковной и монастырской жизни в Жировичах в исторических произведениях XVII-XVIII вв.*, s. 163.

⁵¹ „Collocata la Sagra Immagine con divota pompa nella chiesa nuova, su proveduta di preziose supelettili, e d' un competente assegnamento per dodoci Sacerdoti, affinche con decoro celebrassero I divini Officii. Morto il pio Cavaliere, il suo Figliuolo ed Erede Giovanni Alesandrovicz Maresciallo di Lituania, imitando la pieta del suo Padre, al numero di dodici Sacerdoti aggiunse un certo Vescovo con alcuni Religiosi, mantenendoli onestamente a sue spese, e facendo al santo luogo molti beneficii”, Kulczynski, *Diaspro Prodigioso Di tre Colori ovvero Narrazione istorica Delle tre Imagini Miracolose della Beata Vergine Maria*, s. 15.

⁵² Kulczynski, *Diaspro Prodigioso Di tre Colori ovvero Narrazione istorica Delle tre Imagini Miracolose della Beata Vergine Maria*, s. 16-19; Бубнов, *Датировка явлений Жировичской иконы Божией Матери и начала церковной и монастырской жизни в Жировичах в исторических произведениях XVII-XVIII вв.*, s. 164.

Z XVIII-wiecznych wydań warto przywołać dwie broszury – z 1730 roku z Supraśla *Aquila grandis magnarum alarum in Zyroviciana Solitudine nidificans, sub corona renascens* oraz z 1761 roku z Wilna *Historya o początkach Cudownego Obrazu Najsław. Panny Maryi Żyrowickiej w Litwie*⁵³. Prawdopodobnie po raz pierwszy ta druga publikacja została wydana w 1733 roku i kilkakrotnie przedrukowana w latach: 1773, 1810 i 1816.

Broszura stanowiła na nowo zredagowany polski przekład pracy I. Nardiego, w której podana została data objawienia Matki Bożej: „Cudowny zaś sposób zjawienia tego Obrazu, około R.P. 1470. taki był”⁵⁴. Dalej opisano budowę pierwszej cerkwi ze zmodyfikowaną wersją opisu z pracy I. Nardiego: „Kiedy Puszczę około tej gruszki rąbać, i drzewa Cerkiew budować rozkazał, a wystawiwszy Cerkiew, Obrazami i aparencjami ozdobiwszy, Obraz Cudowny w srebro oprawiwszy, do niej wprowadził, dla odprawowania Chwały Bożej codzień, kilka prezbiterów i spowiedników fundował”⁵⁵. W tym przeredagowanym wydaniu nie ma informacji o biskupie i mnichach, a jedynie o pożarze świątyni, budowie cerkwi kamiennej i pojawieniu się bazylianów w 1613 roku. Reasumując wszystkie dane o działalności A. Sołtana i jego wnuka I. Aleksandrowicza Sołtana, opierają się one na pracy T. Borowika *Historia albo powieść*, która z powodów ideologicznych i chęci gloryfikacji unii została zmieniona w innych dziełach poświęconych ikonie Matki Bożej Żyrowickiej opublikowanych w XVII i XVIII stuleciu. W oryginalnym rękopisie pracy mnicha T. Borowika podany jest rok 1500 jako data objawienia⁵⁶. W jej drukowanej wersji w języku polskim datację pominięto. Na rok 1470 i 1480 objawienia wskazał dopiero J. Dubieniecki. Ostatecznie data 1470 roku została przyjęta po opublikowaniu dzieła I. Nardiego i w XIX wieku była uznana przez bazylianów żyrowickich⁵⁷.

W oryginalnym manuskrypcie T. Borowik pisał, że A. Sołtan utrzymywał przy cerkwi żyrowickiej „niemało prezbiterów” do odprawiania nabożeństw. W opublikowanej wersji tej pracy wspomniano jedynie o „dwunastu prezbiterach”. W opracowaniach I. Nardiego i I. Kulczyńskiego potwierdza się, że I. Aleksandrowicz Sołtan utrzymywał obok 12 duchownych biskupa i kilku mnichów. Na podstawie

⁵³ *Historya o początkach Cudownego Obrazu Najsław. Panny Maryi Żyrowickiej w Litwie*, Wilno 1761. Пор. Бубнов, Милости источник: Жировичская чудотворная икона Божией Матери и Жировичская Успенская обитель в 1470-1618 гг., s. 142; Сборник документов Жировичского монастыря, сочинений и переводов Бенедикта Сенкевича и др. тексты на польском и русском языках, LMAVB, Rankraščių skyrius. F 41-720. Датировка XVIII в., к. 308-342.

⁵⁴ *Historya o początkach Cudownego Obrazu Najsław. Panny Maryi Żyrowickiej w Litwie*, s. 8; Бубнов, Датировка явлений Жировичской иконы Божией Матери и начала церковной и монастырской жизни в Жировичах в исторических произведениях XVII-XVIII вв., s. 164.

⁵⁵ *Historya o początkach Cudownego Obrazu Najsław. Panny Maryi Żyrowickiej w Litwie*, s. 11-12.

⁵⁶ БАН, Санкт-Петербург, Собр. П. Доброхотова, № 38, л. 15.

⁵⁷ Szczegółowa charakterystyka klasztoru bazylikańskiego w Żyrowicach, sporządzona na podstawie dekretu rzymskokatolickiej duchownej koleгии drugiego departamentu z 31 października 1822 roku: „Zjawienie się cudownego obrazu Najświętszej Matki Żyrowickiej mogło się zdarzyć w roku 1470”. 25 marzec 1823 *Wizytacja monasteru żyrowickiego*, „Wiadomość o stanie klasztoru bazylikańskiego żyrowieckiego w gubernii grodzieńskiej, powiecie (...) diecezji brzeskiej położonego” z 1823 r. Архив СПб ИИ РАН, ф. 52, оп. 1, ед. хр. 374, л. 48, 159.

tych relacji zagadnienie początków życia monastycznego w Żyrowicach wygląda na jeszcze bardziej złożone⁵⁸.

Objawienie Maryi, fundacja cerkwi i monasteru w Żyrowicach

Warto przyrzeć się najczęściej przyjmowanej przez badaczy dacie – 1470 rok i spróbować odpowiedzieć na podstawowe pytanie, czy do takiego objawienia miało dojść za A. Sołtana. Trzeba bowiem przypomnieć, że ten rok wskazał po raz pierwszy J. Dubieniecki, a za nim W.W. Kojałowicz⁵⁹, W. Gumpfenberg⁶⁰, I. Nardi⁶¹ i inni badacze. Kluczową kwestią jest odpowiedź na pytanie, czy A. Sołtan był w 1470 roku właścicielem Żyrowiec i czy mógł w tym czasie w nich przebywać. Ze znanych dotychczasowych ustaleń wynika, że A. Aleksandrowicz Sołtan otrzymał za zasługi polityczne od wielkiego księcia litewskiego Aleksandra na mocy przywileju wystawionego 20 marca 1493 roku w Dubiczach tytuł marszałka nadwornego Wielkiego Księstwa Litewskiego, majątek Szeszkinie oraz dożywotnio starostwo bielskie, Wołczyn koło Brześcia, Nieśwież w powiecie nowogródzkim, dobra w powiecie słonimskim nazwane Żyrowice wraz z włościami: Wierzbołoty, Staniewo, Rusakowo, Zalesie, Okunin, Mironim, Skołdysze. Według I. Stebelskiego objął on Żyrowice dopiero po 1493 roku⁶². W tej sytuacji trudno łączyć objawienie Matki Bożej w dobrach żyrowickich w 1470 roku z jego osobą. Przy bliższym jednak zglębieniu tego zagadnienia okazuje się, że Żyrowice należały do rodziny Sołtanów, a objawienie Matki Bożej mogło dokonać się w obecności A. Sołtana.

Aleksander Sołtan był synem bojara ruskiego Aleksandra Jurewicza, podskarbiego litewskiego (1443-1454). Miał braci: Andrzeja z Poproć⁶³, Iwana z Pocz-

⁵⁸ W opublikowanych opracowaniach T. Borowika (1622) i J. Dubienieckiego (1653) wspomniano, że I. Aleksandrowicz Sołtan utrzymywał kilku mnichów i monaster. W pracy W.W. Kojałowicza (1650) podana została informacja, że podczas pożaru spłonął „cały monaster i cerkiew”. W publikacjach XVIII-wiecznych słowo „monaster” zostało zastąpiono „świętym miejscem”. O monasterze pisze się dopiero jako bazylikańskim po 1613 roku. Por. Бубнов, *Датировка явлений Жировичской иконы Божией Матери и начала церковной и монастырской жизни в Жировичах в исторических произведениях XVII-XVIII вв.*, s. 165.

⁵⁹ W. Kojałowicz, *Miscellanea rerum ad statum ecclesiasticum M. D. Lithuaniae pertinentia*, rozdz. *Loca M. Ducatus Lithuaniae miraculorum gloria celebria*, Wilno 1650, k. 28.

⁶⁰ Gumpfenberg, *Atlas Marianus quo S. Dei genitricis Mariae imaginum miraculosarum originis duodecim historiarum centuriis explicantur*, fol. 286.

⁶¹ I. Nardi, *Relacja historyczna o zjawieniu obrazu Najświętszej Panny Żyrowickiej pod rządem Benedykta Urlewicza*, Supraśl 1728.

⁶² Stebelski, *O Prześwietnej Familii JMśc PP. Sołtanów*, s. 377; Mironowicz, *Jozafat Dubieniecki. Historia cudownego obrazu żyrowickiego*, s. 214; L. Korczak, *Litewska Rada Wielkksiążęca w XV wieku*, Kraków 1998, s. 98.

⁶³ Andrzej (Andruszko) Aleksandrowicz Sołtan – dworzanin, a następnie podskarbi Wielkiego Księstwa Litewskiego. Był uczestnikiem zjazdu kniazów, bojarów i duchowieństwa prawosławnego w Wilnie w 1476 roku. Urząd podskarbiego objął po swym bracie Iwanie Aleksandrowiczu w 1486 roku i sprawował go do śmierci w 1498 roku. Dnia 6 sierpnia 1486 roku poświadczył wraz z metropolitą kijowskim Symeonem zapis kniahini Zofii Zubrewickiej i jej siostry kniahini Maryny Trabskiej na rzecz cerkwi sobornej Narodzenia NMP w Wilnie. Był współkolatorem monasteru Narodzenia NMP w Trokach. Z pierwszą żoną Anną Bohowitynowiczówną, siostrą Bohusza, miał

powa⁶⁴, Michała Aleksandrowicza z Zahorowa⁶⁵ i Jerzego Aleksandrowicza. Na chrzcie otrzymał popularne w rodzinie imię – Aleksander. Z czasem imię Sołtan, występujące w następnych pokoleniach w postaci patronimiku Sołtanowicz, przekształciło się w nazwisko. Swoją karierę Aleksander Sołtan rozpoczął na początku lat 60. XV wieku na dworze wielkiego księcia litewskiego Kazimierza Jagiellończyka. W latach 1467-1469 młody, wykształcony bojar ruski odbył podróż zagraniczną. W 1467 roku przebywał na dworze cesarza Fryderyka III, następnie na dworze króla Neapolu Ferdynanda I w Pozzuoli. Wiosną 1468 roku udał się do Rzymu, gdzie według niektórych badaczy papież Paweł II osobiście udzielił mu sakramentów i przyjął go do Kościoła łacińskiego⁶⁶. W Rzymie otrzymał od

syna Iwana Andrejewicza i córkę zamężną z dworzaninem hospodarskim Iwaszkiem Sową. Z drugą żoną Anną Berezowiecką, wdową po horodniczym trockim Iwaszeńcu, nie miał potomstwa. Pozostawił liczne zapisy na rzecz cerkwi i monasteru w Trokach. H. Lulewicz, *Sołtan Andrzej*, w: *Polski słownik biograficzny*, Warszawa-Kraków 2001, t. XL/3, z. 166, s. 350-351.

⁶⁴ Iwan (Iwaszko) Aleksandrowicz Sołtan (1440 – po 1486) – dworzanin hospodarski, marszałek hospodarski (1483-1490), podskarbi ziemski (1471-1473), podskarbi nadworny (1473-1486). Był jednym z inicjatorów zwołania zjazdu kniaziów, bojarów i duchowieństwa prawosławnego w Wilnie w 1476 roku. Dnia 14 marca 1476 roku podpisał się pod posłaniem metropolity kijowskiego Mizaela do papieża Sykstusa IV. Prawdopodobnie posłował do Rzymu w 1476 roku (por. W.W. Kojalowicz, *Herbarz rycerstwa W.X. Litewskiego tak zwany Compendium, czyli o klejnotach albo herbach, których familie stanu rycerskiego w prowincjach Wielkiego Xięstwa Litewskiego zażywają*, Kraków 1897, s. 282). Pomimo tych działań pozostawał wielkim kłótnikiem Cerkwi. 10 sierpnia zapisał na monaster w Lawryszowie 30 kop żyta rocznie z majątku Berezowiec. Dobra te przejął później po nim jeden z bratanków Iwan Andrejewicz Sołtan. Możliwe, że nie zmarł w 1486 roku, a wstąpił do monasteru, prawdopodobnie do klasztoru w Żyrowicach. Był dobrze wykształcony, nazywany przez współczesnych mu „knigolubcą”, dobrze obeznany z Pismem Świętym (H. Lulewicz, *Sołtan Iwan (Iwaszko)*, w: *Polski słownik biograficzny*, Warszawa-Kraków 2001, t. XL/3, z. 166, s. 355-356).

⁶⁵ Michał Aleksandrowicz Sołtan z Zahorowa występuje w dokumentach Metryki Litewskiej jako poborca podatkowy w latach 1476, 1488.

⁶⁶ „Soltan unus ex promoribus ducatus Lithuanie frater / Germanus dicti domini Ivaszko ad unionem susceptus per pp̄ Paulum / Rome sine Baptismate verum l̄ras non accepit ubi abiuratus erroribus / Grecorum et voto firmans que subiectus et fidelis Romane Eccl̄ie esse debu: / it manibus dicti pape com̄icatus est Iuramen̄u vero hoc circa Baltei / Jerosolimitani acquisic̄oim apud sepulch̄u dominīu repetivit Vilne tan: / dem in Eccl̄ia Cathedrali dum l̄ras testimonii de suscep̄o sua n̄o habui: / sset Palam in ambone contra eum invehēbāt canis eciam inconsulte ibid / nominatus Qui dem̄u relapsus magn̄u auxit errōe Sic em̄ contemtus / Ruthenos illius ducatus in eorum errore confirmavit dicens se a pp̄ / in fide Greca sine baptismate susceptum et confirmat̄u et coīcatum obe: / dienciam vero sibi et successoribus Ro. Ec. prestitam et alia iurata / palliavit debuit em̄ sen̄p̄ latinas visitare Eccl̄ias et a latinis / Sacramenta suscip̄e In die tandem sui obitus vocare iusserat fr̄es minores / de observancia In quo per servitores Ruthenos fuit deceptus” (S. Kutrzeba, J. Fijałek, *Kopiarz rzymski E. Ciolka*, „Archiwum Komisji Historycznej”, seria II, t. I, Kraków 1923, s. 73-75; *Documenta pontificum romanorum historiam Ucrainae illustrantia: (1075-1953)*, „Analecta OSBM”, seria 2, sekcja 3. *Documenta Romana Ecclesiae Catholicae in terris Ucrainae et Bielarusjae*, збір. А.Г. Великий, ЧСВВ, т. 1, Рим 1953, № 97, s. 163-164; Kojalowicz, *Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego tak zwany Compendium czyli o klejnotach albo herbach których familie stanu rycerskiego w prowincjach Wielkiego Xięstwa Litewskiego zażywają*, s. 282).

papieża list przejezdny do Jerozolimy, do której udał się w końcu marca 1468 roku. Tam został przyjęty do zakonu Zakonu Rycerskiego Grobu Bożego jako świecki członek. W grudniu tego roku zjawił się na dworze księcia Mediolanu Galeazza Marii Sforzy. W 1469 roku odwiedził dwory króla Kastylii Henryka IV, Portugalii Alfonsa V, Francji Ludwika XI i księcia Burgundii Karola Zuchwałego, który nadał mu godność szambelana i kawalera Orderu Złotego Runa. Po krótkim pobycie w czerwcu 1469 roku na dworze króla Anglii Edwarda IV w Windsorze jesienią wrócił na służbę na dworze królewskim⁶⁷. W maju 1470 roku mógł więc przebywać w powiecie słonimskim i uczestniczyć w wydarzeniach związanych z objawieniem się Matki Bożej.

Pozostaje jeszcze problem przynależności Żyrowic do rodu Sołtanów. Przed 1470 rokiem dobra te znajdowały się w posiadaniu Damiana Gojcewicza, syna Iwana Gojcewicza, namiestnika witebskiego (1452-1454). Jego synowie – Aleksy i Jan Demianowicz podzielili majątki rodowe Okunin, Sienna i Żyrowice. Te ostatnie przypadły Aleksemu, który wkrótce zmarł bezpotomnie⁶⁸. Żyrowice mogły być w posiadaniu A. Sołtana jako dzierżawcy, a na własność przeszły na niego na mocy przywileju z 1493 roku. Mógł też on zarządzać dobrami w imieniu hospodara, u którego pozostawał na służbie, tym bardziej że już wówczas pełnił funkcję namiestnika słonimskiego.

Nieprawdziwy jest również pogląd, że marszałek hospodarski Aleksander Sołtan przyjął wyznanie rzymskokatolickie i był zwolennikiem unii, a jego podpis rzekomo widnieje na posłaniu unijnym do papieża Sykstusa IV z 1476 roku⁶⁹. Nie był on jednak unitą. Kiedy pod koniec 1469 roku powrócił do Wilna, demonstrował swoje bliskie przywiązanie do prawosławia, broniąc jego dogmatów i tradycji. Łacińskie duchowieństwo wileńskie również go nie akceptowało z uwagi na fakt przyjęcia go do Kościoła rzymskokatolickiego przez papieża bez ponownego chrztu oraz niechęć litewskiego bojara do unii florenckiej. Duchowni okrzyknęli

⁶⁷ O podróży Aleksandra Sołtana por. *Aleksander Sołtan. Szambelan Karola Zuchwałego i Kawaler Złotego Runa*, „Przegląd Poznański”, XXXIII (1862) s. 68; A.L. Sołtan, „Kronika żalobna” Teodora Żychlińskiego, Poznań 1877, s. 411-415; O. Halecki, *From Florence to Brest (1439-1596)*, Hamden 1968, s. 102; Stebelski, *O Prześwietłej Familii JMśc PP. Sołtanów*, s. 377; A. Paravicini, W. Paravicini, *Alexander Soltan ex Lithuania, ritum grecorum sectans. Eine ruthenisch-polnische Reise zu den Höfen Europas und zum Heiligen Land 1467-1469*, w: *Zwischen Christianisierung und Europäisierung. Beiträge zu Geschichte Osteuropas in Mittelalter und Früher Neuzeit. Festschrift für Peter Nitsche zum 65. Geburtstag*, Hg. E. Klug, J. Kusber, Stuttgart 1998, s. 377-378; H. Lulewicz, *Sołtan Aleksandrowicz*, w: *Polski słownik biograficzny*, Warszawa-Kraków 2001, t. XXXX/3, z. 166, s. 342; Б.Н. Флоря, *Исследования по истории Церкви. Древнерусское и славянское средневековье: Сборник*, Москва 2007, s. 239-240; tenże, *Попытка осуществления церковной унии в великом княжестве Литовском в последней четверти XV – начале XVI века*, w: *Славяне и их соседи*, вып. 7. *Межконфессиональные связи в странах Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV–XVII веках*, Москва 1999, s. 41-42; Бубнов, *Милости источник: Жировичская чудотворная икона Божией Матери и Жировичская Успенская обитель в 1470-1618 гг.*, s. 17-21.

⁶⁸ Stebelski, *O Prześwietłej Familii JMśc PP. Sołtanów*, s. 381.

⁶⁹ Kutrzeba, Fijałek, *Kopiarz rzymski E. Ciolka*, s. 75; Korczak, *Litewska Rada wielkoksiążęca w XV wieku*, s. 98.

go odstępca, człowiekiem „bez chrztu”, „pogrążonym w greckich błędach” i nazwali „psem”⁷⁰. Fakt ten jednoznacznie potwierdza, że młody Aleksander Sołtan pozostał wyznawcą prawosławia.

Był on też podskarbin nadwornym Wielkiego Księstwa Litewskiego (1476-1482). W 1483 roku otrzymał od Kazimierza Jagiellończyka liczne nadania ziemskie⁷¹. W 1493 roku za zasługi dla księcia Aleksandra dostał tytuł marszałka gospodarskiego oraz wspomniane wyżej liczne dobra w powiecie słonimskim wraz z Żyrowicami. Tam też ufundował pierwszą cerkiew na miejscu objawienia się Matki Bożej⁷². Aleksander Sołtan był też fundatorem innych cerkwi i monasterów, w tym Narodzenia NMP w Trokach. Według ks. I. Stebelskiego klasztor trocki powstał dopiero w 1500 roku z inicjatywy syna Aleksandra – A. Aleksandrowicza Sołtana⁷³. Sam jednak w innym miejscu pracy zweryfikował swój pogląd, uznając fundatora monasteru żyrowickiego za pierwszego ktitora klasztoru w Trokach⁷⁴.

O Aleksandrze Sołtanie jako człowieku mądrym i oddanym Cerkwi pisał archimandryta supraski Sergiusz Kimbar (1532-1565) w 1534 roku do metropolity kijowskiego Makarego II (1534-1556):

А пан Солтан – благочестивый и мудрый пан, который же света того не малую часть обышол, хотячи положение его светское и духовное видети, и по апостолу, лучшее от хужьшого разделяя и в себе то, яко губа воду, взимая. И бы был его милость бачил в нем што несправного и церкви святой негодного, знать бы его з оных стран не вынесл⁷⁵.

Jak z powyższego wynika, Aleksander Sołtan był właścicielem Żyrowic, a w 1493 roku otrzymał jedynie potwierdzenie tego faktu od nowego hospodara Aleksandra Jagiellończyka. W czasie jego obecności w Żyrowicach nastąpiło objawienie Matki Bożej i to on był fundatorem pierwszej cerkwi w tej miejscowości.

⁷⁰ Kutrzeba, Fijałek, *Kopiarz rzymski E. Ciołka*, s. 75; Б.Н. Флоря, *Исследования по истории Церкви. Древнерусское и славянское средневековье: Сборник*, s. 240-241.

⁷¹ „Panu Sołtanu Aleksandrowiczu na prud na rece Lsne pod Bierestem meży Terebunia a Pechnowa”. Druk przywileju Kazimierza Jagiellończyka z 9 listopada 1483 roku, por. „Lietuvos Metrika”, Knyga № 4 (1496-1506). *Užrašymų knyga 4*, parengė L. Anužytė, Vilnius 2004, s. 117-118; A. Mironowicz, *Przywileje i nadania Cerkwi i możnym ruskim w Wielkim Księstwie Litewskim*, cz. I, *Lata panowania Kazimierza i Aleksandra Jagiellończyka*, Białystok 2016, s. 73.

⁷² Mironowicz, *Jozafat Dubieniecki. Historia cudownego obrazu żyrowickiego*, s. 213-232.

⁷³ „Jako o tem uwiadamia zapis Daniela Dawidowicza Sołtana, praprawnuka Alexandrowego w Żyrowicach r. 1620 dnia 18 lipca Józefowi Welaminowi Rutskiemu metropolicie Kijów. i wsz. Rusi na dochodzenie wyż pomienionej cerkwi i dóbr do niej należących z swego imienia i osoby kolatorskiej dany i tegoż roku w grodzie Słonimskim przyznany, który widzieć w ekstrakcie in archivo klasztoru Żyrowickiego”, Stebelski, *O Prześwietnej Familii JMŚć PP. Sołtanów*, s. 375.

⁷⁴ „Dowodem nareszcie może być i to, o czym czytałem w manuskrypcie ś. p. Flawijana Rogowskiego, opata trockiego, iż Jan Alexandrowicz Sołtan, wnuk przedrzeczonego Alexandra w r. 1554 zajechał monastyr trocki z dobrami do niego należącym i, nie z inszej jak – się domyślać można przyczyny tylko, że był onego kolatorem w stopniu dziada swego, przez którego tenże monastyr był fundowany”, Stebelski, *O Prześwietnej Familii JMŚć PP. Sołtanów*, s. 377.

⁷⁵ *Хрэстаматыя па старажытнай беларускай літаратуры*, Мінск 1959, s. 163; А. Яскевіч, *Падзвіжнікі і іх святыні*, Мінск 2001, s. 76-77.

Nie ma też podstaw do twierdzenia, że starosta słonimski i bielski, fundator kilku cerkwi i monasterów zmienił wyznanie.

Pierwsza cerkiew na miejscu objawienia się Matki Bożej została wzniesiona przez Aleksandra Sołtana już w 1470 roku. Fundator był jej troskliwym kтитorem i dbał o jej wyposażenie – zatroszczył się o utensyilia cerkiewne, ikony i księgi liturgiczne. Te ostatnie nie tylko kupował dla nowej cerkwi w Żyrowicach, ale zamawiał też u kopistów. Jedną z nich zamówił we Włodzimierzu Wołyńskim w 1471 roku. Była to *Толковая псалтырь* (*Tołkowaja Psaltryr*) Teodora Kirskiego⁷⁶, księga rękopiśmienna, przepisana na papierze ze znakiem wodnym „głowa byka z krzyżem”, jak większość ksiąg wykonanych na zamówienie namiestnika słonimskiego. W rękopisie znajdują się dwa teksty w kolofonie napisane przez dwóch różnych kopistów i innym atramentem. Pierwszy zawiera informacje, kiedy księga została przepisana: „В лето 6980 индикта 11 месяца декабря написана бысть книга сия глаголемая псалтырь толковый при державе великаго кароля Казимира попечением пана Солтана нареченнаго во святем Крещении Александра Александровича”. Drugi wpis w kolofonie stanowi uzupełnienie pierwszej części z podaniem motywów powstania rękopisu: „Сия книга Псалтырь толковый пана Солтанове сына пана Оликсандра подскарбьего Литовеского писана ву Володимери при епискупе Демьяне. Всякий хотячий ю чести преже неже начнешь воздохни и про[слезився] дати Господу Богу да отверзет ум разумети вся написанная в ней”⁷⁷.

Zapisy te stanowią pewną sprzeczność co do samej datacji manuskryptu. W grudniu 1471 roku był 5 indykt, a 11 indykt dopiero w 1477. Oprócz tego biskup włodzimiersko-brzeski Damian pełnił swoją funkcję do 1487 roku, po nim był władca Wasjan I (1487-1497). W 1470 roku dokumenty wspominają o biskupie włodzimierskim Porfiry. Nie znamy daty śmierci biskupa Porfirego ani roku objęcia katedry włodzimierskiej przez Damiana. Otwarte pozostaje pytanie, czy rok 1471 zamieszczony w zapisie jest właściwy.

Data skopiowania rękopisu nie podważa faktu, że księga ta była przeznaczona do pierwszej cerkwi żyrowickiej. Została ona wykonana na zamówienie Aleksandra Sołtana, syna podskarbiego Wielkiego Księstwa Litewskiego Aleksandra Jurewicza. Nadieżda Morozowa zwróciła uwagę na sygnaturę biblioteczną na karcie 3 rękopisu, wstawioną przez bibliotekarza żyrowickiego w latach 1757-1759. Na kartach księgi znajdują się też inne ślady świadczące, że znajdowała się ona w bibliotece monasteru żyrowickiego. Ażeby zatrzeć sygnaturę biblioteczną,

⁷⁶ Государственный исторический музей, Москва. Собрание Е.В. Барсова, № 97. Псалтырь толковая 1471 г.; Н.А. Морозова, *Предварительный список рукописей, принадлежавших библиотеке Жировичского монастыря*, в: *Славянская письменность Великого княжества Литовского: характерные черты и специфические особенности*, Вильнюс 2014, s. 214; П. Бубнов, *Древнейшие рукописные церковные книги Солтана Александровича Жировичского XV в.*, „Труды Минской духовной академии”, (2018) № 15, s. 174.

⁷⁷ Государственные исторический музей. Москва. Собрание Е.В. Барсова, № 97. Псалтырь толковая. 1471 г., л. 363; Бубнов, *Древнейшие рукописные церковные книги Солтана Александровича Жировичского XV в.*, s. 175.

przepisano pierwszą kartę rękopisu i naklejono ją na oryginał⁷⁸. Jak przypomniał P. Bubnow, większość ksiąg z biblioteki monasterskiej posiadała na dole kart informację o ich właścicielu: „Сия книга есть з библиотеки монастыра Жировицкого чину Василя Великого 1757 Anno подписана”⁷⁹. Takiego zapisu w rękopisie A. Sołtana nie ma. Okazuje się, że nieznana osoba wycięła go z oryginalnych kart na stronach 22-34 i podkleiła te miejsca fragmentem innego podwójnego papieru. W ten sposób próbowano zatrzeć zapisy o pochodzeniu manuskryptu, świadczące o jego przynależności do cerkwi żyrowickiej⁸⁰.

Badacze ksiąg rękopiśmiennych ustalili, że na zamówienie A. Aleksandrowicza Sołtana skopiowano trzy *Миние служебне*: na styczeń-luty, marzec-kwiecień i maj-czerwiec. Dwie pierwsze *Миние четые* zostały skopiowane w 1487 roku i obecnie znajdują się w Bibliotece Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie⁸¹. Księgi te trafiły z biblioteki monasteru w Żyrowicach w 1845 roku do Litewskiego Seminarium Duchownego w Wilnie, a następnie zostały przekazane wraz z innymi zbiorami do Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk⁸². Obie miały sygnatury biblioteki monasteru żyrowickiego i adnotacje świadczące, że stanowiły uposażenie cerkwi sobornej⁸³. Trzecia *Миния служебная* na miesiące maj-czer-

⁷⁸ Морозова, *Библиотека Жировицкого монастыря: история книжного собрания*, s. 169-204; też, *Предварительный список рукописей, принадлежавших библиотеке Жировицкого монастыря*, s. 205-224; Бубнов, *Древнейшие рукописные церковные книги Солтана Александровича Жировицкого XV в.*, s. 176.

⁷⁹ Бубнов, *Древнейшие рукописные церковные книги Солтана Александровича Жировицкого XV в.*, s. 176-177.

⁸⁰ W zbiorach Państwowego Historycznego Muzeum rękopis znalazł się w kolekcji E.W. Brasowa (1836-1917), który po zakończeniu Sankt-Petersburskiej Duchownej Akademii był wykładowcą w seminarium oloneckim i tam zbierał zabytki staroruskiego piśmiennictwa. W 1870 roku wyjechał do Moskwy, gdzie pracował w kilku bibliotekach i archiwach. Był członkiem kilku towarzystw naukowych i kolekcjonował stare rękopisy, które odsprzedał w 1914 roku Muzeum Historycznemu w Moskwie. Nie wiadomo, kiedy i gdzie nabył sołtanowski rękopis. Por. Бубнов, *Древнейшие рукописные церковные книги Солтана Александровича Жировицкого XV в.*, s. 176-177.

⁸¹ LMAVB. Rankraščių skyrius. F-19-156; F-19-161; *Предварительный список рукописей, принадлежавших библиотеке Жировицкого монастыря*, s. 210.

⁸² LMAVB. Rankraščių skyrius. F 41-41, k. 11v. *Чудеса Пресвятой Богородицы Жировицкой в четырех отдельных книгах от 1536 г. до 1713 года; Донесение инспектора А. Кандидова, учителя Василя Белинского, библиотекаря семинарии Павла Доброхотова. 1845 г., № 1134.* k. 11v.

⁸³ Pierwsza *Миния служебная* obejmuje 221 kart, napisana została na papierze ze znakiem wodnym „głowa byka z krzyżem”. W manuskrypcie nie ma kolofonu, ale z analizy F.N. Dobrijańskiego w oparciu o jednakowy charakter pisma wynika, że obie minieje powstały w tym samym czasie w 1487 roku. Na karcie drugiej na dole znajduje się zapis: „Книга церкви Жоровицкое”, a na karcie 150, rozpoczynającej służby na luty zapisano: „Миния церкви Жоровицкое”. Badacze datują te zapisy na początek XVI stulecia. Druga *Миния служебная* na marzec i kwiecień zawiera 183 karty. Napisana została w 1487 roku, na papierze ze znakiem wodnym „głowa byka z krzyżem”. Kolofon rękopisu zawiera następującą zapis: „Произволением Отца и хотением Сына и споспешением и действием Пресвятаго и Животворящаго Духа. Изволися написати сия книги рекомы миней март с априлем в лето 6995 а от Рождества еже по плоти Господа нашего Иисуса Христа а(тысяча) чотириста осмьдесят сегомо. При державе короля Польскаго Казимира, великаго

wiec została przepisana w 1488 roku. Rękopis trafił z monasteru żyrowickiego do Rosyjskiego Państwowego Archiwum Akt Dawnych w Moskwie⁸⁴.

Z adnotacji w kolofonie wynika, że *Миня служебная* z 1487 roku na miesiąc marzec-kwiecień została skopiowana przez diakona Senka Jakowlewicza pochodzącego ze Smoleńska. Na karcie 183 tego rękopisu z prawej strony znajduje się tekst: „Стефан Горностаевич дякон рукою власною року #АХКС [1626] месяца сентебра 14 дня”, a w lewym rogu dodatkowo na tej karcie podpis: „Стефан Горностаевич”. Z kolei w połowie karty 183v. dopisano: „Стефан Горностаевич дякон рукою власною, року 1626 месяца сентебра 14 дня. Сия книга на имя менея надана на церковь в Жировичах до светое пречистое Богородици, вечно и непорушно, на честь и хвалу Богу Милостивому во Троици. Аминь”. Analizując charakter pisma, badacze rękopisu stwierdzili, że dopisek na karcie 183v. jest o wiele wcześniejszy i pochodzi z 1487 roku. Dopisek z roku 1626 w przypadku pierwszej księgi, a w przypadku drugiej z roku 1634 został wprowadzony przez osobę, która dokonywała oprawy księgi⁸⁵. Podobna sytuacja występuje w przypadku *Миней служебней* z 1488 roku, przechowywanej w Rosyjskim Państwowym Archiwum Akt Dawnych. W kolofonie po zakończeniu służb na miesiąc maj znalazła się adnotacja na k. 84:

Произволением Отца и хотением Сына и споспешением и действием Пресвятаго и Животворящаго Духа изволися написати сия книга рикомая миния май. В лето #СЦЧС #3z dz [6996] при державе короля польскаго казимира великаго князя литовскаго. А повелением и желанием пана Солтана короля его милости маршалка литовскаго нареченнаго в святем Крещении Александр сын пана Александра подскарбьего земли литовския. Рукою многогрешнаго и грубаго диака Занка родом с Турова от отца именем Алексия. Ино осподо отци и братия ведающи закон Божий чтете Бога ради исправляюще а не клените моего хоудоумия и маломожства. Понеже

князя Литовскаго. А повелением и желанием пана Солтана короля его милости маршалка Литовскаго нареченнаго в святем Крещении Александр сын пана Александра подскарбьего земли Литовския. Рокою многогрешнаго и грубаго диака Сенка родом смолнянина от отца именем Иакова. Ино осподо отци и братия ведающи закон Божий чтете Бога ради исправляюще а не клените моего хоудоумия и маломожства понеже елико ми Вседержитель Бог споспешествова достигнути толико и потрудихся к желателем благочестия сие списати. Богу слава в Троици единому аминь”, LMAVB. Rankraščių skyrius. F 19-161, k. 183; Ф.Н. Добрянский, *Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, церковнославянских и русских*, Вильна 1882, s. 287; *Паслясоўе і прыпіска да мінеі служебнай на сакавік-красавік 1487 г. з Жыравіцкага манастыра*, w: *Рэлігійнае Письменства Кірылічнай Традыцы XI-XV стст.*, Мінск 2013, s. 539; Яскевіч, *Падзвіжнікі і іх святыні*, s. 76; Бубнов, *Древнейшие рукописные церковные книги Солтана Александровича Жировичского XV в.*, s. 178.

⁸⁴ Российский государственный архив древних актов (РГАДА), ф. 181. ед. хр. 442; Бубнов, *Древнейшие рукописные церковные книги Солтана Александровича Жировичского XV в.*, s. 178.

⁸⁵ Добрянский, *Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, церковнославянских и русских*, s. 287; Бубнов, *Древнейшие рукописные церковные книги Солтана Александровича Жировичского XV в.*, s. 179.

елико ми Вседержитель Бог поспешествова достигнути толико и потродихся к желателем благочестия сие списати Богу слава в Троици аминь⁸⁶.

Zapis w kolofonie jest podobny do zapisów w *Минеї служебней* na miesiąc marzec-kwiecień z podaniem imienia kopisty – Zanka Aleksiejewicza z Turowa.

Wszystkie cztery pozycje książkowe zostały napisane na zamówienie jednego człowieka, który zgodnie z tradycją uczestniczył w objawieniu się Matki Bożej i wybudował dla cudownej ikony pierwszą cerkiew w Żyrowicach. Księgi te nie mają zapisów o przekazaniu ich do cerkwi żyrowickiej przez A. Aleksandrowicza Sołtana. Brak takich zapisów uniemożliwia ustalenie, kiedy owe księgi trafiły do świątyni i biblioteki monasteru żyrowickiego. Należy zgodzić się z tezą P. Bubnowa, że prawne położenie cerkwi prawosławnych w Wielkim Księstwie Litewskim w XV-XVI stuleciu wskazuje, że fundatorzy świątyni w swych dobrach traktowali je jako swoją własność. Ofiarowanie ksiąg cerkiewnych było czymś naturalnym i stanowiło niezbędny element fundacyjny własnych świątyni. Z tego powodu rzadko się spotykało, ażeby fundatorzy czynili w tych księgach liturgicznych dodatkowe zapisy o ich przekazaniu do cerkwi. Zabezpieczenie w księgi liturgiczne ufundowanych przez siebie świątyni było obowiązkiem ktitora⁸⁷.

Z powyższego wynika, że fundator żyrowickiego sanktuarium – A. Aleksandrowicz Sołtan zamówił kilka rękopiśmiennych ksiąg liturgicznych i teologicznych. Cztery znane egzemplarze, które zachowały się do dnia dzisiejszego, zostały wykonane w latach 1471-1488. Wszystkie księgi zamówione przez A. Sołtana były przeznaczone do cerkwi i monasteru żyrowickiego i wykorzystywane w nich w celach liturgicznych. Gdyby księgi te znajdowały się w innych świątyniach lub monasterach, zostałyby to w jakiś sposób odnotowane na ich kartach⁸⁸. Fakt zamawiania ksiąg dla cerkwi raz jeszcze potwierdza przynależność Żyrowic do rodziny Sołtanów przed 1471 rokiem.

Podsumowując, należy stwierdzić, że objawienie Matki Bożej w Żyrowicach nastąpiło w obecności A. Aleksandrowicza Sołtana w 1470 roku. Był on fundatorem monasteru i pierwszej cerkwi w Żyrowicach. Nie ma też podstaw do twierdzenia, że starosta słonimski i bielski, fundator kilku cerkwi i monasterów zmienił wyznanie.

⁸⁶ *Минея служебная*, май РГАДА, ф. 181. ед. хр. 442, л. 82. Там również osoba redagująca i oprawiająca księgę w XVII wieku dopisała: „тоя книга яко писана лет полтараста и три чинит (...) року АХЛД [1634]”. Морозова, *Предварительный список рукописей, принадлежавших библиотеке Жировичского монастыря*, s. 214; Бубнов, *Древнейшие рукописные церковные книги Солтана Александровича Жировичского XV в.*, s. 180.

⁸⁷ Бубнов, *Древнейшие рукописные церковные книги Солтана Александровича Жировичского XV в.*, s. 180-181.

⁸⁸ Na kartach rękopisów żyrowickich pojawiły się zapisy Sołtanów i innych ktitorów monasteru dopiero w XVI stuleciu. W 1758 roku księgi Sołtana Aleksandrowicza (oprócz *Минеї служебней* na miesiąc maj) znajdowały się w bibliotece monasteru żyrowickiego. Księgi te były na wyposażeniu cerkwi sobornej w 1823 roku. *25 marzec 1823 Wizytacja monasteru żyrowickiego*, „Wiadomość o stanie klasztoru bazylikańskiego żyrowieckiego w gubernii grodzieńskiej, powiecie (...) diecezji brzeskiej położonego”, Архив СПб ИИ РАН, ф. 52, оп. 1, ед. хр. 374, л. 44.

Il. Kopia ikony Matki Bożej Żyrowickiej, fot. A. Mironowicz

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła rękopiśmienne

Biblioteka Rossijskoj akademii nauk, Sankt-Peterburg
Sobr. P. Dobrohotova, № 16, k. 1-211; № 38, k. 15-21.

Gosudarstvennyj istoričeskij muzej, Moskva
Sobranie E.V. Barsova, № 97.

Gosudarstvennaâ publičnaâ naučno-tehničeskaâ biblioteka Sibirskogo otdeleniâ Rossijskoj akademii nauk
Sobranie M.N. Tihomirova, № 11. Bogorodičnik 1545 g.

Înstitut rukopisu Nacional'noi biblioteki Ukraïni imeni V. Î. Vernads'kogo, Kiïv
f. 1, № 5391, k. 219v.

L'vovskaâ nacional'naâ naučnaâ biblioteka NAN Ukrainy im. V. Stefanika
Šifr MB 261, k. 1-571; 393, k. 1-182; 394, k. 1-181.

Rossijskij gosudarstvennyj istoričeskij arhiv, Sankt-Peterburg
f. 834, op. 3, nr 2745.

Rossijskij gosudarstvennyj arhiv drevnih aktov, Moskva
f. 181, nr 442; f. 389, nr 6, k. 101-101v; k. 334-334v; k. 341-341v.

Sankt-Peterburgskij institut istorii Rossijskoj akademii nauk, Sankt-Peterburg
f. 52, op. 1, nr 38, k. 1-11v; f. 52, op. 1, nr 164; f. 52, op. 1, nr 165, k. 1-7; f. 52, op. 1, nr 166, k. 1-5; f. 52, op. 1, nr 270, k. 1-5v; f. 52, op. 1, nr 345, k. 177-179v; f. 52, op. 1, nr 374, k. 44, 48, 159.

Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka (LMAVB. Rankraščių skyrius), Vlinius, F. 19-91, k. 1-18; F 19-156; F 19-161, k. 183; F 21-2306; F 41-41, k. 11-11v; F 41-720, k. 308-342.

Vilniaus universiteto biblioteka, Rankraščių skyriuje, Vlinius
F-5, A. 12074-120-76.

Źródła drukowane

Akty, izdavaemye Komissieï, vysočajše učreždennoï dlâ razbora drevnih aktov v Vil'ne, t. II, Vil'na 1867; t. III, Vil'na 1870.

Akty, odnosâšiesâ k istorii Zapadnoj Rossii, sobrannye i izdannye Arheografičeskoï komissieï, t. III, [1544-1587], Sankt-Peterburg 1848.

Akty, odnosâšiesâ k istorii Zapadnoj Rossii, Vyp. 1. 6-â kniga zapisej Litovskoj metriki: Sbornik dokumentov kancelârii velikogo knâzâ Litovskogo Aleksandra Ágellončika. 1494-1506 gg., sost. M.V. Byčkova, O.I. Horuženko, A.V. Vinogradov, otv. red. S.M. Kaštanov 2018, № 106, s. 89; № 608, s. 404-405; № 623, s. 412.

Arheografičeskij sbornik dokumentov, odnosâšihâ k istorii Severo-Zapadnoj Rusi, izdavaemyj pri upravlenii Vilenskogo učebnogo okruga, t. VI, Vil'na 1869; t. XI, Vil'na 1890.

Arhiv Ūgo-Zapadnoj Rossii, č.1, t. VII, Kiev 1887.

Atlas Marianus, quo sanctae Dei genitricis Mariae imaginum miraculosarum originis duodecim historiarum centuriis explicantur, Wilhelm Gumpfenberg, Monachii 1672.

Borowik Teodozy, *Historia abo powieść zgodliwa przez pewne podanie ludzi wiary godnych, o obrazie Przeczystej Panny Marijej Żyrowickim cudotworym w powiecie słonimskim, i o rozmaitych cudach [...] pilnie zebrana i [...] to drugi raz w druk podana*, Wilno 1622.

- „Čtenia v Imperatorskom Obšestve istorii i drevnostej rossijskich”, Moskva 1879, kn. 1, s. 1-41.
- Documenta pontificum romanorum historiam Ucrainae illustrantia: (1075-1953)*, „Analecta OSBM”, Seria 2, Sekcija 3, *Documenta Romana Ecclesiae Catholicae in terris Ucrainae et Bielarusjae*, 1 (1953) № 97, s. 163-164.
- Drews Jan, *Methodus peregrinationis menstruae Marianae ad imagines Deiparae Virginis*, Vilnae [1684].
- Dubieniecki Josafat, *Historia o obrazie Przczystej Panny Mariey cudownym w W. X. Lit. w powiecie słonimskim będącym żyrowickim, miejscami objaśniona z cudami, które przy tymże obrazie w roku 1651 i w roku 1652 Bóg Wszechmogący okazał, przez o. Iosaphata Dubienieckiego Zakonu Ś. Bazylego W. ordynaria, kaznodzieję i poenitentę żyrowickiego, w druku podana w Wilnie w drukarni OO. Bazylianów unitów*, Wilno 1653.
- Historia o początkach Cudownego Obrazu Najsław. Panny Maryi Żyrowickiej w Litwie*, Wilno 1761.
- Hrèstamatyâ pa staražytnaj belaruskaj litaratury*, Minsk 1959.
- Ioannikij (Galâtovskij), ieromonah, *Nebo novoe, z novymi zvezdami sotvorennoe, to est Preblagoslovennaâ Deva Maria Bogorodica z Čudami svoimi*, L'vov 1665, k. 1046-129a.
- Ioannikij (Galâtovskij), ieromonah, *Nebo novoe, z novymi zvezdami, ili Povestvovanie o čudesah Bogorodicy, počerpnuotoe iz dostovernyh predanij, i drevnih letopisej igumenom Ioannikiem Galâtovskim, i napečatannoe 1677 goda v Černigove na pol'sko-russkom âzyke: Sprisovokupleniem skazanij o čudotvornyh ikonah Bogomateri Tihvinskoj, Vladimirskoj, Odigitrii i pročih, takže o položenii rizy Bogorodicy vo Vlahernskoj cerkvi*, per. A. Plohovo, Moskva 1850.
- Kramko Ivan, Mal'dzis Adam, *Nevâdomy pomnik starabelaruskaj pis'mennosci*, „Belaruskaa lingvistyka”, (1983) № 23, s. 49-54; № 24, s. 55-61.
- Kulczynski Ignacy, *Diaspro Prodigioso Di tre Colori ovvero Narrazione istorica Delle tre Imagini Miracolose della Beata Vergine Maria: La prima, di Zyrovvice in Lituania, la Seconda, del Pascolo in Roma, e la Terza Copia della Seconda parimente in Zyrovvice detta da quei Popoli Romana*, Roma 1732.
- Kutrzeba Stanisław, Fijałek Jan N., *Kopiarz rzymski E. Ciolka*, „Archiwum Komisji Historycznej”, seria II, I (1923) s. 73-75.
- Kojałowicz Wijuk W., *Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego tak zwany Compendium, czyli o klejnotach albo herbach, których familie stanu rycerskiego w prowincjach Wielkiego Księstwa Litewskiego zażywają*, Kraków 1897.
- „Lietuvos Metrika”, [Knyga Nr. 249 [35]] (1554-1568). 35-oji Teismų bylą knyga (XVI a. pabaigos kopija), parengė S. Viskantaitė-Saviščeviënė, I. Valikonytė, Vilnius 2018.
- „Lietuvos Metrika”, Knyga Nr. 4 (1496-1506). Užrašymų knyga 4, parengė L. Anužytė, Vilnius 2004.
- „Lietuvos Metrika”, [Knyga Nr. 254 [40]] (1559-1563), 40-oji 47-oji Teismų bylą knyga (XVII a. pradžios kopija), parengė N. Šlimienė, I. Valikonytė, Vilnius 2015.
- „Lietuvos Metrika”, Knyga Nr. 8 (1499-1514). Užrašymų knyga 8, parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius, Vilnius 1995.
- „Lietuvos Metrika”, Knyga Nr. 227 [8] (1533-1535), 8-oji Teismų Bylą Knyga (XVI a. pabaigos kopija), parengė I. Valinonytė, S. Lazutka, N. Šlimienė, Vilnius 1999.
- „Lietuvos Metrika”, Knyga Nr. 6 (1494-1506). Užrašymų knyga 6, Lithuanian Metrica: Book of Inscriptions, parengė A. Baliulis, Vilnius 2007.

- „Lietuvos Metrika”, Knyga Nr. 51 (1566-1574). Užrašymų knyga 51 = Литовская Метрика: книга записей 51, parengė A. Baliulis, A. Ragauskas ir R. Ragauskienė, Vilnius 2000.
- „Litovskie eparhial'nye Vedomosti”, (1866) № 1.
- Mironowicz A., *Jozafat Dubieniecki. Historia cudownego obrazu żyrowickiego*, „Zeszyty Naukowe KUL”, 34 (1994) nr 1-2, s. 213-232.
- Mironowicz Antoni, *Przywileje i nadania Cerkwi i możnym ruskim w Wielkim Księstwie Litewskim*, cz. I, *Lata panowania Kazimierza i Aleksandra Jagiellończyka*, Białystok 2016.
- Mironowicz Antoni, *Przywileje i nadania Cerkwi i możnym ruskim w Wielkim Księstwie Litewskim*, cz. II, *Lata panowania Zygmunta Starego*, Białystok 2017.
- Miscellanea rerum ad statum ecclesiasticum in magno Litvaniae ducatu pertinentium, Collecta ab Alberto Wijuk Kojalowicz*, Vilnae 1650.
- Nardi Izydor, *Relacja historyczna o zjawieniu obrazu Najświętszej Panny Żyrowickiej pod rządem Benedykta Urlewicza*, Wilno 1738.
- Nardi Izydor, *Relazione della imagine d. Madonna del Pascolo*, Roma 1721.
- Opisanie dokumentov arhiva zapadnorusskikh uniatskikh mitropolitov*, t. I (1470-1700 gg.), Sankt-Peterburg 1897.
- Paslásoüe i prypiska da minej služebnaj nasakavik-krasavik 1487 g. z Žyravičskaga manastyra*, w: *Religijnae Pis'menstva Kiryličnaj Tradycyi XI-XV stst.*, Minsk 2013, s. 539.
- Relacya historyczna o zjawieniu Cudownego Obrazu Najświętszej Panny Zyrowickiej, nazwanego po włosku Del Paskolo od Zyru: w Rzymie przy Gorach w rezydencji WW. OO. Bazyljanów ruskiego narodu, pod rządem na ten czas W.O. Benedykta Turlewicza, tegoż zakonu prokuratora generalnego, y rektora, oraz z przyłączeniem Historii Zyrowickiej przez JMci X. Kanonika Izydora Nardego po włosku wydana, roku 1721; teraz po polsku przetłumaczona, przez x. Ignacego Kulczyńskiego, Z.S.B.W. Świętey Theol. doktora, za pozwoleniem starszych do druku podana w Supraślu*, Supraśl 1728.
- Russkaâ Istoričeskaâ biblioteka*, t. XIX. *Pamâtniki polemičeskoj literatury v Zapadnoj Rusi*, kn. III, Sankt-Peterburg 1903, s. 47-182.
- Russkaâ Istoričeskaâ biblioteka*, t. XX, *Litovskaâ metrika*, t. I, Sankt-Peterburg 1903.
- Sacranus Jan, *Elucidarius errorum ritus Ruthenici*, Kraków 1507.
- Słowo o Bogu i człowieku. Myśl religijna Słowian Wschodnich doby staroruskiej*, wybrał, przełożył i opracował R. Łużny, Kraków 1995.
- Sobranie drevnih gramot i aktov gorodov: Vil'ny, Kovna, Trok, pravoslavnyh monastyrej, cerkvej i po raznym predmetam*, č. II, Vil'no 1843.

Opracowania

- Agafopod (Esoân), inok., *Dokumenty Svâto-Uspenskogo žirovičskogo mužskogo monastyra v fondah Litovskogo gosudarstvennogo istoričeskogo arhiva (kon. XVI v. – 40-e gg. HH v.)*, *Diplomnaâ rabota*, Žiroviči 2011.
- Aleksander Sołtan. *Szambelan Karola Zuchwałego i Kawaler Złotego Runa*, „Przegląd Poznański”, XXXIII (1862), s. 65-80.
- Âsinovskij Ūladimir V., *Ukrains'ki ta bilorus'ki notolinijni Īrmoloi XVI-XVIII stolit': Katalogi kodikologično-paleograefične doslidženennâ*, L'viv 1996.
- Asipčyka. Aleh, *Žyrovičy: gistaryčny narys*, Kliūlend 1980.
- Âskevič Alena, *Padzvižniki i ih svâtyni*, Minsk 2001.
- Boniecki Adam, *Poczet rodów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Warszawa 1883.

- Bubnov Nikolaj Ū., Lihačeva Olga P., Pokrovskaâ Viera F., *Pergamennye rukopisi biblioteki Akademii nauk SSSR*, Leingrad 1976.
- Bubnov Pavel, *Datirovka âvlenij Žirovičskoj ikony Božiej Materi i načala cerkovnoj i monastyrskoj žizni v Žirovičah v istoričeskich proizvedeniâh XVII-XVIII vv.*, w: *Hristianstvo kak integriruiûšij faktor mirovoj kul'tury: sbornik dokladov XXIV meždunarodnyh Kirillo-Mefodievskih čtenij*, Minsk 2019, s. 157-165.
- Bubnov Pavel, *Drevnejšie rukopisnye cerkovnye knigi Soltana Aleksandroviča Žirovičskogo XV v.*, „Trudy minskoj duhovnoj akademii”, (2018) № 15, s. 173-186.
- Bubnov Pavel, *Istoriâ izučeniâ prošlogo Svâto-Uspenskogožirovičskogo monastyrâ*, „XPONOΣ cerkovno-istoričeskij al'manah”, (2018) № 6, s. 73-97.
- Bubnov Pavel, *Milostiistočnik: Žirovičskaâ čudotvornaâ ikona Božiej Materi i Žirovičskaâ i Žirovičskaâ Uspenskaâ obitel' v 1470-1618 gg.*, Minsk 2020.
- Charkiewicz Walerjan, *Żyrowice – łask krynice*, Słomin 1930.
- Chodynicky Kazimierz, *Kościół prawosławny a Rzeczypospolita Polska. Zarys historyczny 1370-1632*, Warszawa 1934.
- Dikovskij Nikolaj, protoierej, *Koronowanie Žirovickoj čudotvornoj Ikony Bogomateri (1730 g.)*, Grodno 1902.
- Dobrânskij Flavian N., *Opisanie rukopisej Vilenskoj publicznoj biblioteki, cerkovno-slavânskikh i russkikh*, Vil'na 1882.
- Fijajek Jan, *Los unii florenckiej w Wielkim Księstwie Litewskim za Kazimierza Jagiellończyka*, „Sprawozdanie z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności”, XXXIX (1934), s. 21-24.
- Florâ Boris N., *Issledovaniâ po istorii Cerkvi. Drevnerusskoe i slavânskoe srednevekov'e: Sbornik*, Moskva 2007.
- Florâ Boris N., *Popytka osušestvleniâ cerkovnoj unii v velikomknâžestve Litovskom v poslednej četverti XV – načale XVI veka*, w: *Slavâne i ih sosedi*, vyp. 7. *Mežkonfessional'nye svâzi v stranah Central'noj, Vostočnoj i Ūgo-Vostočnoj Evropy v XV-XVII vekah*, Moskva 1999, s. 41-42.
- Halecki Oskar, *From Florence to Brest (1439-1596)*, Hamden 1968.
- Hryniewicz Waclaw, *Prekursor unijnych dążeń Rusinów. Memorial unijny metropolity Miżaela*, w: *Unia brzeska, geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich*, pod red. R. Łużnego, F. Ziejki, A. Kępińskiego, Kraków 1994, s. 54-65.
- Hryniewicz Waclaw, *Prekursor unijnych dążeń Rusinów. Memorial unijny metropolity Miżaela (1476)*, w: tegoż, *Przeszłość zostawić Bogu*, Opole 1995, s. 47-58.
- Istoriâ Žirovickogo Svâto-Uspenskogo monastyrâ popis'mennym istočnikom, predaniâm i svidetel'stvam sovremennikov*, cost. igumeniâ Gavriiila (Gluhova), Moskva 2004.
- Kobâk Nikolaj A., Morozova Nadziezda A., Turilov Aleksander A., *Kirilličeskie rukopisnye knigi XV-XIX vv. v sobraniâh fondov 21 i 22 BAN Lity*, „Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne”, II (1997) s. 41-112.
- Korczak Lidia, *Litewska Rada Wielkkościęca w XV wieku*, Kraków 1998.
- Kuczara Konrad, *Greyc w Kościołach wschodnich w Rzeczypospolitej (1585-1621)*, Poznań 2012.
- Kudin Afanasij, *Sistematičesko-bibliografičeskie opisanie istoriko-arhivnogo fonda Svâto-Uspenskogo Žirovičskogo monastyrâ. Diplomnaâ rabota*, Žiroviči 2005.
- Łapiński Aleksander, *Zygmunt Stary a Kościół prawosławny*, Warszawa 1934.
- Lulewicz Henryk, *Soltan Aleksander*, w: *Polski słownik biograficzny*, Warszawa-Kraków 2001, t. XL/3, z. 166, s. 348-349.
- Lulewicz Henryk, *Soltan Andrzej*, w: *Polski słownik biograficzny*, Warszawa-Kraków 2001, t. XL/3, z. 166, s. 350-351.

- Lulewicz Henryk, *Soltan Iwan (Iwaszko)*, w: *Polski słownik biograficzny*, Warszawa-Kraków 2001, t. XL/3, z. 166, s. 355-356.
- Lulewicz Henryk, *Soltan Iwan*, w: *Polski słownik biograficzny*, Warszawa-Kraków 2001, t. XL/3, z. 166, s. 356-357.
- Machynia Mariusz, *Sanguszko (Sanguszkowicz) Roman*, w: *Polski słownik biograficzny*, Wrocław-Warszawa 1993, t. XXXIV, z. 143, s. 500-505.
- Makarij (Bulgakov), *Istoriâ Russkoj Cerkvi*, kn. 5. *Period razdeleniâ Russkoj Cerkvi na dve mitropolii. Istoriâ Zapadnorusskoj, Ililitovskoj, mitropolii (1458-1596)*, Moskwa 1996.
- Makarij (Bulgakov), mitr., *Istoriâ Russkoj Cerkvi*, t. IX, Sankt-Peterburg 1879.
- Miranovič Antoni, *Malavâdomaâ krynica da gistoryi Žyrovickaga manastyra*, „Beloruskij sbornik”, (2008), vyp. IV, s. 167-170.
- Mironowicz Antoni, *Jozafat Dubieniecki – Historia cudownego obrazu żyrowickiego*, „Rocznik Teologiczny”, XXXIII (1991) z. 1, s. 195-215.
- Mironowicz Antoni, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, Białystok 2003.
- Mironowicz Antoni, *Księga cudów przed ikoną Matki Bożej Waśkowskiej dokonanych*, Białystok 2012.
- Mironowicz Antoni, *Księga cudów przed ikoną Matki Bożej w Starym Korninie dokonanych*, Białystok 1997.
- Mironowicz Antoni, *Literatura bizantyjska w Kościele prawosławnym na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, (2009) nr 31, s. 142-155.
- Mironowicz Antoni, *Literatura bizantyjska w Kościele prawosławnym na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku*, „Търновска Книжовна Школа”, IX (2011) s. 692-704.
- Mironowicz Antoni, *Związki literackie Kijowa z monasterem supraskim w XVI wieku*, „Slavia Orientalis”, XXXVIII (1989) z. 3-4, s. 541-542.
- Mironowicz Antoni, *Życie monastyczne na Podlasiu*, Białystok 1998.
- Morozova Nadzieżdza A., *Biblioteka Žirovičskogo monastyra: istoriâ knižnogo sobraniâ w: Slavânskaâ pis'mennost' Velikogo knâžestva Litovskogo: harakternyje čerty i specifičeskie osobennosti*, Vil'nûs 2014, s. 169-204.
- Morozova Nadzieżdza A., *Izistorii biblioteki Žirovičskogo monastyra: Žirovičskie rukopisi v Biblioteke Akademii Nauk Litvy*, w: *Belaruskaâ knižka ũ kantëksce susvetnaj knižnaj kul'tury*, (skład.) T.A. Dzem`ânovič, L.Ī. Doŭnar, T.A.Samajlûk, č. 1, Minsk 2006, s. 80-88.
- Morozova Nadzieżdza A., *Kirilličeskie rukopisnye knigi, hranâšiesâ v Vil'nûse: Katalog*, Vilnius 2008.
- Morozova Nadzieżdza A., *Neizvestnyj uniatskij knižnik Benedikt Senkevič*, w: *Novae slova ũ gistoryi i kul'turalogii: Matëryaly V Mižnarodnaga kangrësa belarusistaŭ „Novae slovaŭ belarusistycy”*, Minsk 2012, s. 65-71.
- Morozova Nadzieżdza A., *Predvaritel'nyj spisok rukopisej, prinadležavših biblioteke Žirovičskogo monastyra*, w: *Slavânskaâ pis'mennost' Velikogoknâžestva Litovskogo: harakternyje čerty i specifičeskie osobennosti*, Vil'nûs 2014, s. 205-224.
- Nikolaj (Redutto), arhim, *O Žirovickoj čudotvornoj ikone Božiej Materi i o Žirovickoj obiteli*, „Litovskie Eparhial'nye Vedomosti”, (1863) № 3, s. 83-100.
- Orlovskij Eustachy M., *Žirovicy (Kratkoe istoričeskoe opisanie)*, „Vilenskij kalendar' na 1894 g.”, s. 217-230.

- Paevskij Lev, *Drevneeskazanie o Žirovicaĥ i čudotvornom obraze Žirovickoj Bogomateri*, Grodna 1897.
- Paravicini Anke, Paravicini Werner, *Alexander Soltan ex Lithuania, ritum grecorum sectans. Eine ruthenisch-polnische Reise zu den Höfen Europas und zum Heiligen Land 1467-1469*, w: *Zwischen Christianisierung und Europäisierung. Beiträge zu Geschichte Osteuropas in Mittelalter und Früher Neuzeit. Festschrift für Peter Nitsche zum 65. Geburtstag*, Hg. E. Klug, J. Kusber, Stuttgart 1998, s. 377-378.
- Pietkiewicz Krzysztof, *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku*, Oświęcim 2014.
- Pociecha Władysław, *Gliński Michał*, w: *Polski słownik biograficzny*, Wrocław-Warszawa 1959, t. VIII/1, z. 36, s. 65-69.
- Popov Viktor V., *Yavleniye chudotvornoy ikony Bozhiiy Materi „Zhirovichskaya” po pis'mennym istochnikam XVI-XVIII vv.*, „Minskiye Yeparkhial'nyye Vedomosti”, (2004) № 1, s. 59-62.
- Pucko Vasili, *Žyrovickaâ ikona Božae Maci*, „Polacak”, (1993) № 4(24), s. 3-8.
- Rusina Olga, *Misailove poslannâ Sikstu IV za Sinodal'nim spiskom*, „Ukraïnskij arheografijčnij ōričnik”, Nova seriâ, vip. 7, X (2002) s. 283-285.
- Šaviskaâ Larysa L., Labyncev Ūra A., *Literatura belorusov Pol'si XV-XIX vv.*, Minsk 2003.
- Skruteń Jan, *Borowik Teodozy*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. II, Kraków 1936, s. 344.
- Šmataŭ Viktor, *Žyrovickae evangelle*, w: *Vâlikae Knâstva Litoŭskae: Ęncyklapedyâ*, t. I, Minsk 2005, s. 631-632.
- Sokolov Grigori, Āroševič Alena A., *Žirovickij (Žirovičskij) v čest' Uspeniâ Presvâtoj Bogorodicy stavropigial'nyj mužskoj monastyr'*, „Pravoslavnaâ ěnciklopediâ”, t. XIX, Moskva 2008, s. 263-271.
- Soltan Aleksander L., „*Kronika žalobna*” Teodora Źychlińskiego, Poznań 1877.
- Suša Ales, *Lës kul'turnaj spadčyny grëka-katalickaj carkvyŭ Belarusi: novyâ znahodki ũ l'voŭskih zborah*, „Zdabytki: dakumental'nyâ pomnikina Belarusi”, vyp. 11, (2009) s. 88-130.
- Suša Ales, *Žyrovickae Evangelle*, w: *Žyrovičy: pad svâтым pakrovam: ěncyklapedyâ*, rëdkał. V.Ū. Vanina, Minsk 2020, s. 50-52.
- Turilov Aleksander A., *Ūznoslavânskie pamâtniki vliterature i knižnosti Litovskoj i i Moskovskoj Rusi XV-pervoj poloviny XVI v.: paradoksy istorii i geografii kul'turnyh svâzej*, w: *Slavânskij al'manah: 2000*, Moskva 2001, s. 247-285.
- Ul'ânovs'kij Vasili Ĭ., *Kolekcijâ arhiv ěpiskopa Pavla Dobrohotova*, Kiïv 1992.
- Urzednicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVIII wieku. Spisy*, opr. H. Lulewicz, A. Rachuba, Kórnik 1994.
- Vojtovič Petr, *Žyrovickaâ svâtinâ (K 500-letiŭ osnovaniâ Žyrovickogo monastyrâ i obretniâ Žyrovickoj Ikony Božiej Materi)*, „Žurnal Moskovskoj Patriarii”, (1970) № 9, s. 28-37.
- Wolff Józef, *Kniazowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*, Warszawa 1895.
- Žyrovickaâ čudotvornaâ ikona Božiej Materi i Žyrovickaâ obitel'*, 2-e izd., dop. Vil'na 1915.
- Žyrovickaâ čudotvornaâ ikona Božiej Materi i Žyrovickaâ obitel'*, Vil'na 1867.
- Žyrovickaâ čudotvornaâ ikona Božiej Materi i Žyrovickaâ obitel'*, 2-e izd., dop., Vil'na 1897.
- Žyrovickaâ čudotvornaâ ikona Božiej Materi i Žyrovickaâ obitel'*, Grodna 1907.
- Žyrovickaâ čudotvornaâ ikona Božiej Materi i Žyrovickaâ obitel'*, Suprasl' 1919.

- Žirovickaâ ikona Božiej Materi, „Litovskie Eparhial'nye Vedomosti”, (1903) № 36-37, s. 286-288.
- Žirovickaâ svâtynâ (Po materialam mitropolita Antoniâ Mel'nikova), „Vestnik Belorusskogo Ėkzarhata”, (1990) № 3, s. 33-37.
- Žirovickij Svâto-Uspenskij monastyr', Moskva 1999.
- Žukovič Platon N., *Gistoriâ abo povest' lûdej roznyh, very godnyh, o obraze čudovnom prenasvetejšoe Devy Marii Žirovickom v povete Slonimskom*, „Izvestiâ Otdeleniâ âzykai slovesnosti imperatorskoj Akademii Nauk”, XVII (1912), kn. 2, s. 245-249.
- Žukovič Platon N., *Neizdannoe russkoe skazanie o Žirovickoj ikone Božiejmateri (v svâzi s istoriej russkogo dvorânskogo roda Soltanov Žirovickih)*, „Izvestiâ Otdeleniâ âzykai slovesnosti imperatorskoj Akademii Nauk”, XVII (1912), kn. 2, s. 175-245.
- Žyrovicy: pad svâtympakrovam: èncyklapedyâ, rëdkal. V.U. Vanina, Minsk 2020.

O POCZĄTKACH ŻYROWICKIEGO SANKTUARIUM

Streszczenie

Żyrowice – największe sanktuarium na Białorusi było tematem licznych publikacji i opracowań. Żyrowicki ośrodek kultowy był znany już w końcu XV stulecia na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Do cudownej ikony Matki Bożej przybywali wierni różnych wyznań (prawosławni, później unicy, rzymscy katolicy, a nawet protestanci). Szukanie pomocy i pocieszenia ściągano do Cerkwi i monasteru żyrowickiego panujących, książąt, magnatów, szlachtę, duchownych, mieszczan i chłopów. Ikona Matki Bożej była tak samo czczona w okresie przynależności państwowej tego ośrodka do Wielkiego Księstwa Litewskiego, Rzeczypospolitej, Rosji, II Rzeczypospolitej i Białorusi. To wyjątkowe miejsce, wybrane przez Najświętszą Maryję Pannę, utkwilo głęboko w świadomości religijnej wielu narodów, ale przede wszystkim wśród Białorusinów. Artykuł przedstawia najstarsze relacje o objawieniu Matki Bożej Żyrowickiej; omówiono w nim również sposób przedstawienia owego wydarzenia w różnych okresach. Autor dokonał krytycznej prezentacji znanych i nieznanych źródeł do dziejów żyrowickiego sanktuarium. W kolejnej części artykułu skoncentrował się na problematyce przynależności Żyrowic do Aleksandra Soltana w 1470 roku i możliwości objawienia się Maryi w tym roku w jego obecności. Ten fragment opracowania stanowi polemikę z dotychczasowymi ustaleniami oraz podaje najbardziej wiarygodny opis wydarzeń związanych z objawieniem się Najświętszej Maryi Panny w wizerunku żyrowickim i z powstaniem monasteru.

Słowa kluczowe: monaster żyrowicki; ikona Matki Bożej Żyrowickiej; Wielkie Księstwo Litewskie; Aleksander Soltan

KAROL NABIAŁEK* – KATOWICE

POCZĄTKI PARAFII I NAJSTARSZY KOŚCIÓŁ W MIEŚCIE OLSZTYNKU (OLSZTYNIE)

THE ORIGINS OF THE PARISH AND THE OLDEST CHURCH IN THE TOWN OF OLSZTYNEK (OLSZTYN)

Abstract

The article covers the circumstances of how a parish in the town of Olsztyn (now Olsztyn) in the Kraków Land was established and the construction of a church in that town. The area for the new parish was located in the Diocese of Kraków, but belonged to the monastic parish of Mstów, whose church was under the authority of the Archbishops of Gniezno. The new parish was created through its separation from the area of the Mstów parish. Efforts to establish the parish were personally undertaken by Jan Ocieski, vice-chancellor of the Kingdom of Poland and from 1551 starost of Olsztyn. One of the reasons behind his decision was to accelerate the formation of the township. The changes were carried out with the approval of King Sigismund Augustus. All arrangements for the parish establishment probably took place at the Parliament of Piotrków in February 1552, in the presence of all the relevant decision-makers. Formally, the parish was created by the document of the Archbishop of Gniezno Mikołaj Dzierzgowski in 1552. Three royal villages adjacent to the town were annexed to it. The establishment of the Olsztyn parish shows the effect of a compromise. In exchange for the exclusion a part of from the parish of Mstów, the monks were granted patronage of the church in place of the king, who owned the town. The right of nomination of parish priest was restricted to one of the brothers of the convent. Consequently, the established institution was in fact a branch parish of the Mstów monastery. Despite formally approving the erection, the Archbishop of Gniezno did not claim sovereignty over the new parish. The

* Karol Nabiałek – dr nauk humanistycznych w zakresie historii, Instytut Historii, Uniwersytet Śląski w Katowicach

e-mail: karol.nabialek@us.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0002-6626-4071>

Metropolitans of Gniezno respected the jurisdiction of the Bishops of Kraków over the Olsztyn parish area. It is impossible to determine when the oldest church in Olsztynek was built. The permission for its erection was included in the town's incorporation document of 1488. There is no reason to believe that it was built before the formal parish establishment. Tradition attributes this foundation to Chancellor Jan Ocieski. His name is probably referred in the temple's invocation. The construction of the Olsztynek church probably began after 26 February 1552. The original church was destroyed before 1598.

Keywords: Olsztyn; Mstów; parish; monastic patronage; erection document

Translated by Marek Robak-Sobolewski

1. Wstęp

Wraz z rozwojem sieci parafialnej w Polsce dokonywała się w miarę pełna chrystianizacja społeczeństwa. Parafia, będąc najmniejszym okręgiem administracyjnym, stanowiła naturalną wspólnotę sąsiedzką oraz najbliższy krąg cywilizacyjny. Jej ośrodek stanowił kościół, w którym mieszkańcy regularnie się spotykali, wypełniając obowiązek mszalny. Na ziemiach polskich w późnym średniowieczu i w okresie nowożytnym sieć parafialna ciągle ulegała zagęszczeniu, głównie w wyniku postępów osadnictwa¹. W literaturze wskazywano na rolę lokacji wiejskich i miejskich na prawie niemieckim w procesie tworzenia parafii, zwłaszcza od XIV wieku. Akcja ta, co istotne, nie zakończyła się w średniowieczu, lecz trwała również w XVI wieku i później². Przykładem parafii utworzonej w XVI stuleciu w efekcie zasiedlenia nowego obszaru jest Olsztynek (Olsztyn) w województwie i diecezji krakowskiej.

Co najmniej od XIII wieku teren, który jest przedmiotem artykułu, był położony na północnych rubieżach ziemi krakowskiej. Niespełna 10 km na północny wschód od zamku Olsztyn i od późniejszego miasta Olsztyńka przebiegała granica z ziemią sieradzką. Wyznaczała ją rzeka Warta, a tuż za nią – po stronie ziemi

¹ P. Szafran, *Rozwój sieci parafialnej w Lubelskiem*, Lublin 1958, s. 7, 61-69; E. Wiśniowski, *Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji*, w: *Kościół w Polsce*, t. 1, *Średniowiecze*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1966, s. 239-277; tenże, *Parafie w średniowiecznej Polsce. Struktura i funkcje społeczne*, Lublin 2004, s. 48-50; B. Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1795*, t. 4, Kraków 2002, s. 182-249; I. Skierska, *Obowiązek mszalny w średniowiecznej Polsce*, Warszawa 2003, s. 69-78.

² Szafran, *Rozwój sieci parafialnej*, s. 86-88, 98-100; Wiśniowski, *Rozwój organizacji parafialnej*, s. 254-259; tenże, *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w średniowieczu*, Warszawa 1965, s. 36-51; B. Kumor, *Powstanie i rozwój sieci parafialnej w Małopolsce Południowej do końca XVI w.*, [cz. 1] „Prawo Kanoniczne”, 5 (1962) nr 3-4, s. 175-176, 182-186, 205-231; [cz. 2], „Prawo Kanoniczne”, 6 (1963) nr 3-4, s. 487-493, 503-506; J. Kurzeja, *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w dekanacie Oświęcim*, „Roczniki Humanistyczne”, 27 (1979) z. 2, s. 26-30; L. Poniewozik, *Kształtowanie się sieci parafialnej w dekanacie Wysocice w średniowieczu*, „Roczniki Humanistyczne”, 43 (1995) z. 2, s. 47-48; J. Chachaj, *Rozwój sieci parafialnej w dekanacie Zator do końca XVI wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 68 (1997) s. 278-279.

sieradzkiej – znajdował się klasztor i kościół we Mstowie, który był ośrodkiem parafii obejmującej osady zarówno z ziemi sieradzkiej, jak i krakowskiej, w tym również teren późniejszego Olsztyńka. Podział terytorialny ukształtował się najpewniej w okresie rozbitcia dzielnicowego, jak przypuszcza Jacek Laberschek, w pierwszej połowie XIII wieku. Wcześniej zarówno rejon Olsztyna, jak i Mstowa należał do jednej prowincji, tj. ziemi krakowskiej. Źródłowo jest poświadczony skupisko osadnicze określane jako „opole mstowskie”, grupujące wsie po obu stronach Warty³. Podział na ziemie (później województwa) okazał się trwały i utrzymał się do końca epoki staropolskiej.

Równoległe do zmian w administracji państwowej zmieniały się na tym obszarze granice administracji kościelnej. Badacze przyjmują, że w najstarszym okresie, a więc od początku XI wieku, tereny późniejszego Mstowa i Olsztyńka należały do diecezji krakowskiej. Obok szeregu argumentów szczegółowych najbardziej czytelnym dowodem jest fakt poszerzenia uposażenia dla mstowskiego klasztoru Kanoników Regularnych (ufundowanego przed 1152 rokiem) przez biskupa krakowskiego Iwona Odrowąża w 1220 roku. Wsie, z których biskup nadał klasztorowi dziesięciny, były położone po obu stronach Warty, na obszarach późniejszych ziem sieradzkiej i krakowskiej. Oznacza to, że podlegały one jego zwierzchności biskupiej⁴. W XV wieku zasięg obu diecezji był już sprawą sporną. Niewątpliwie wpływ na to miały nowe podziały dzielnicowe. Arcybiskupi gnieźnieńscy zgłaszali pretensje do zwierzchnictwa nad klaszturem mstowskim oraz całym podlegającym mu okręgiem parafialnym. Do śmierci Zbigniewa Oleśnickiego biskupi krakowscy utrzymali zwierzchność nad konwentem w Mstowie. Po jego śmierci abp Jan Sprowski zgłosił swoje pretensje do obediencji nad mstowskimi kanonikami regularnymi. Spór zakończył się w 1456 roku kompromisowym wyrokiem sądu komisarskiego, który uznał prawo arcybiskupa do jurysdykcji nad klaszturem, a teren parafii klasztornej podzielił na dwie części. Granica została wówczas ustanowiona na Warcie – osady położone na lewym brzegu rzeki (północnym) miały odtąd podlegać diecezji gnieźnieńskiej, teren zaś na prawym brzegu (południowym) – diecezji krakowskiej. Taki podział kościelny obowiązywał w drugiej połowie XV wieku i w XVI stuleciu, gdy powstawało miasto Olsztynek oraz tamtejsza parafia⁵.

Sprawa początku parafii w Olsztynie i wybudowania tam kościoła była już kilka razy poruszana w opracowaniach naukowych. Problem ten jednak był wzmiankowany w szerszym kontekście i nie stał się przedmiotem odrębnych studiów. W przekrojowym opracowaniu Michała Balińskiego i Tymoteusza Lipińskiego, w nakreślonym bodaj po raz pierwszy zarysie dziejów Olsztyńka (całego skupiska osadniczego, tj. zamku i miasta) podano tylko informację, że kościół wzniesiono

³ J. Laberschek, *Średniowieczne dzieje nadwarciańskiego Mstowa*, Kraków 2014, s. 19-23, 33-36.

⁴ Tamże, s. 27-29; J. Laberschek, *Mstów – klasztor*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu* (dalej: SHGKr), cz. 5, Kraków 2016, s. 14-16, 28-29.

⁵ J. Związek, *Przynależność kościelna pogranicza Wielko- i Małopolski ze Śląskiem*, „Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie. Prace Historyczne”, 2 (1994) s. 82-84; tenże, *Przeszłość Kościoła katolickiego na ziemiach powiatu częstochowskiego*, „Ziemia Częstochowska”, 27 (2000) s. 83-84; Laberschek, *Średniowieczne dzieje*, s. 30-33.

z budulca pozyskanego z zamku w 1722 roku, nie wspominając o początku parafii i świątyniach wcześniejszych⁶. W wydanym 30 lat później monumentalnym *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego*, w haśle dotyczącym Olsztyna, mimo że w lapidarnej formie, podano już znacznie więcej informacji, w szczególności odnotowano powołanie parafii w Olsztynie w 1552 roku. Bronisław Chlebowski wysunął też hipotezę, że kościół powstał krótko po lokacji miasta i funkcjonował jako filialny w ramach parafii Mstów⁷. Zarys historii parafii, w tym okoliczności jej powstania, przedstawił ks. Jan Wiśniewski, który streścił dokument utworzenia olsztyńskiej fary⁸. Po długiej przerwie ponownie badacze zainteresowali się problematyką kościelną Olsztyna dopiero w XXI wieku. W dziele z 2002 roku poświęconym diecezji krakowskiej ks. Bolesław Kumor niestety zamieścił niewłaściwą datę powstania olsztyńskiej parafii (1488), wiążąc ją z lokacją miasta. Formalną zaś erekcję parafii z 1552 roku zinterpretował jako inkorporację parafii do zakonu mstowskiego. Podał też wezwania olsztyńskiej fary w epoce staropolskiej oraz liczbę osad okręgu parafialnego⁹. Także w 2002 roku w artykule o dziejach Olsztyna nakreśliłem syntezę kościelnych dziejów miasta do pierwszej połowy XVII wieku¹⁰. Przedstawiając okoliczności powstania parafii, podałem tylko najważniejsze informacje z dokumentu erekcyjnego, nie dokonując jego gruntownej analizy. Odrzuciłem możliwość istnienia w Olsztynku kościoła przed 1552 rokiem i przyjąłem, że wybudowano go już po formalnym erygowaniu parafii. Bazując na przekazie z XVII wieku, za fundatora najstarszej świątyni uznałem starostę olsztyńskiego Jana Ocieskiego. Wysunąłem też hipotezę, że do czasu wybudowania kościoła mieszkańcy formującego się miasta uczestniczyli w Mszy św. w kaplicy zamkowej¹¹. W późniejszej o 10 lat książce, opierając się na informacji z wizytacji z 1602 roku, zweryfikowałem pogląd o najstarszym kościele. Uznałem, że wzmiankowana w 1598 roku świątynia była już następną, zbudowaną w miejsce wcześniej zrujnowanej. Wysunąłem też hipotezę, że fundator kościoła wpłynął na jego patronium (Jana Chrzciciela)¹².

Ze wspomnianymi opracowaniami po części korespondował napisany niewiele później artykuł ks. Kazimierza Łatak poświecony filialnym parafiom klasztoru mstowskiego, w tym dziejom parafii olsztyńskiej do schyłku epoki staropolskiej¹³.

⁶ M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*, t. 2, Warszawa 1844, s. 117.

⁷ B. Chlebowski, *Olsztyn*, w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. B. Chlebowski, W. Walewski, wg planu F. Sulimierskiego, t. 7, Warszawa 1886, s. 513.

⁸ J. Wiśniewski, *Diecezja Częstochowska. Opis historyczny kościoła i zabytków w dekanatach: będzińskim, dąbrowskim, sączowskim, zawierckim i żareckim oraz parafii Olsztyn*, Marjówka 1936, s. 268-269.

⁹ Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 4, s. 231, 277, 339, 496.

¹⁰ K. Nabiałek, *Dzieje miasta Olsztynek koło Częstochowy od założenia do połowy XVII wieku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne”, 129 (2002) s. 89-92.

¹¹ Tamże, s. 91.

¹² K. Nabiałek, *Starostwo olsztyńskie od XIV do połowy XVII wieku*, Kraków 2012, s. 295, 450.

¹³ K. Łatak, *Placówki filialne prepozytury mstowskiej*, w: *Mstów. Miasto – klasztor – parafia na przestrzeni wieków*, red. K. Łatak, Łomianki 2013, s. 193-206.

Bez podania źródeł i argumentacji K. Łatak stwierdził: „(...) budowę zespołu parafialnego – kościoła i plebanii – przypisuję w całości staroście Ocieskiemu i datuję na 1551 rok, w którym zapadła decyzja o wszczęciu starań o erekcję parafii w mieście”¹⁴. Książk K. Łatak, podobnie zresztą jak wcześniej ja, nie przeanalizował całej treści dokumentu z 1552 roku zakładającego parafię i przybliżył tylko jego główne ustalenia. Przy tym nieściśle zinterpretował też niektóre partie tekstu, wrywając je z kontekstu, np. o budynku przeznaczonym dla plebana¹⁵. Sprzeczna z przekazami wizytacji diecezji krakowskiej jest również zaproponowana przez tego badacza datacja budowy drugiego kościoła w Olsztynie na 1599 rok¹⁶. Dyskusyjne tezy ks. K. Łataka powtórzono niemal w całości w popularnonaukowym albumie poświęconym parafii, który opublikowano w 2019 roku¹⁷. Ostatnio zaistniały nowe okoliczności dające nadzieję na poszerzenie wiedzy o dziejach olsztyńskiej parafii. W 2012 roku podczas badań archeologicznych towarzyszących przebudowie rynku w Olsztynie Iwona Młodkowska-Przepiórska odkryła fundamenty prawdopodobnie najstarszego kościoła wraz z cmentarzem przykościelnym. Dopiero dzięki temu odkryciu okazało się, gdzie pierwotnie znajdował się kościół, choć nadal nie jest pewne, kiedy go wzniesiono. Artykuł zawierający sprawozdanie oraz wnioski z wykopalisk został złożony przez badaczkę do druku. Wnioski I. Młodkowskiej-Przepiórskiej zawarte w tekście pozwoliły na poszerzenie interpretacji przekazów pisemnych¹⁸.

Wiedza o okolicznościach powstania kościoła i parafii w Olsztynku jest więc nie tylko niewystarczająca, ale ponadto w pewnych kwestiach przekaz literatury jest sprzeczny. Sprawa początków parafii w Olsztynku i powstania tam najstarszej świątyni wymaga zatem podjęcia jej w formie odrębnego problemu badawczego, co jest celem niniejszego artykułu. Kluczowe znaczenie dla rekonstrukcji okoliczności powstania olsztyńskiej parafii ma analiza dokumentu arcybiskupa gnieźnieńskiego Mikołaja Dzierżgowskiego z 26 lutego 1552 roku, formalnie tworzącego parafię w Olsztynie. Choć już niemal od dwóch dekad jest znany oryginał tego przywileju, to dotąd w literaturze naukowej wykorzystywana była tylko jego kopia¹⁹.

¹⁴ Tamże, s. 195.

¹⁵ „Dom pro habitatione parochiali presbytero był już wzniesiony” (Łatak, *Placówki filialne*, s. 295). Zacytowany fragment pozabawiony został czasownika, przez co tekst jest wyrwany z kontekstu. Pełny cytat zob. przypis 67.

¹⁶ Łatak, *Placówki filialne*, s. 198.

¹⁷ *Parafia pw. św. Jana Chrzciciela w Olsztynie. Album historyczny*, red. M. Romański, L. Gryl, Olsztyn 2019, s. 8-19.

¹⁸ I. Młodkowska-Przepiórska, *Odkrycie najstarszego kościoła pw. św. Jana w Olsztynie*, „Rocznik Muzeum Częstochowskiego”, 2022 (w druku). Bardzo dziękuję Autorce za udostępnienie mi elektronicznej wersji tekstu.

¹⁹ Pergaminowy oryginał tego dokumentu jest przechowywany w Bibliotece Diecezjalnej w Sandomierzu, w zbiorach Archiwum Kapituły Katedralnej i Kolegiackiej w Sandomierzu (dalej: AKKS), sygn. Perg. 155. Zidentyfikował go i opisał jako pierwszy F. Kiryk, *Pergaminy Archiwum Kapituły Sandomierskiej*, Sandomierz 2002, s. 60-61. Fotokopia dokumentu: *Parafia pw. św. Jana Chrzciciela w Olsztynie*, s. 10-11. Opis katalogowy warto jeszcze tylko uzupełnić notą z 1631 roku, sporządzoną po autopsji dokumentu, potwierdzającą, że wówczas przy pergaminie była zawieszona nienaruszona pieczęć (*Eiusdem instrumenti in pergamenno cum sigillo appenso, illaeso*). Archiwum

2. Okoliczności powstania parafii w Olsztynie i jej zasięg

Parafia w Olsztynku powstała w następstwie lokacji tego miasta. Badania pokazały, że założono je na tzw. surowym korzeniu na mocy królewskiego dokumentu z 5 listopada 1488 roku. Miasto Olsztynek powstało bezpośrednio przy zamku królewskim Olsztyn, na terenie wcześniej nieobjętym osadnictwem²⁰. Do 1488 roku jedynym punktem osadniczym na tym terenie był obiekt obronny, istniejący co najmniej od końca XIII wieku pod nazwą Przemilowice (lub Przemilowic). Po przebudowie tej fortalicji w XIV wieku przez Kazimierza Wielkiego zmieniono jej nazwę na Olsztyn (Holstin, Olsten, od niem. Holstein) i ustanowiono tę warownię ośrodkiem dystryktu administracyjnego, obejmującego obszar na pograniczu ziem krakowskiej i sieradzkiej, przylegający do księstwa opolskiego, a więc do Królestwa Czech²¹. Od przełomu XIV i XV wieku, w wyniku zmian ustrojowych w Królestwie Polskim, gród olsztyński stał się przede wszystkim centrum klucza dóbr królewskich, czyli starostwa, do którego przynależały w średniowieczu dwa miasta (Częstochowa, Przyrów) oraz 20 wsi. Zamek Olsztyn był ważnym obiektem obronnym przy granicy z Królestwem Czech i siedzibą królewskiego namiestnika – starosty, który oprócz zarządzania majątkiem podległym zamkowi pełnił też z ramienia panującego funkcje administracyjne i sędownicze. W XV-XVII wieku urząd starosty olsztyńskiego powierzano najczęściej ważnym dostojnikom państwowym należącym do bliskiego otoczenia królewskiego (Szczekocy herbu Odrowąż: Jan, kasztelan lubelski, doradca Władysława Jagiełły, i jego syn Piotr, podkanclerzy Królestwa; Jan Trnka, hetman Królestwa; Mikołaj Szydłowiecki, podskarbi wielki Królestwa; Piotr Opaliński, ochmistrz dworu Zygmunta Augusta; Jan Ocieski, kanclerz wielki Królestwa; Mikołaj Wolski, marszałek koronny)²².

Lokacje miejskie często wiązały się z powstaniem parafii. Współzależność postępów osadnictwa i powstawania nowych parafii jest widoczna zwłaszcza na terenach zasiedlanych późno, a więc w XIV-XV wieku²³. W wypadku Olsztynka, który założono na surowym korzeniu, jest to szczególnie czytelne. Królewski przywilej lokacyjny z 1488 roku zakładał powstanie tam kościoła. Król przeznaczył na potrzeby wzniesienia i utrzymania budynku kościelnego dwa wolne łany²⁴. Najpewniej więc przewidywano powołanie parafii, ale w dokumencie lokacyjnym

Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Archiwum Skarbu Koronnego (dalej: ASK), oddz. XLVI, sygn. 42, k. 20. Zły obecnie stan zachowania dokumentu (dziury, przetarcia) powoduje, że nie można odczytać jego pełnej treści, stąd niezbędne jest również korzystanie z wpisu w kopiańskim kłasztorniku mstowskiego (zwanego w literaturze kopiańskim). Kopia ta zresztą była dotąd jedynym przekazem treści dokumentu wykorzystywanym przez osoby piszące o powołaniu parafii w Olsztynku. Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego (dalej: BUW), rkps 27, s. 89-93.

²⁰ Nabiałek, *Dzieje miasta Olsztynek*, s. 75-80.

²¹ Tamże; Nabiałek, *Starostwo olsztyńskie*, s. 39-57.

²² Nabiałek, *Starostwo olsztyńskie*, s. 59-73, 118-122, 351-453.

²³ Kumor, *Powstanie i rozwój sieci parafialnej w Małopolsce Południowej*, s. 175-176, 182-186, 205-231; Wiśniowski, *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej*, s. 113; zob. też przypis 2.

²⁴ AGAD, Metryka Koronna (dalej: MK), t. 14, s. 258: „Item volentes nostre et progenitorum nostrorum salutis consulere, pro erectione ecclesie in predicto opido Olsthinek excipimus eciam ex predictis centum et quadraginta mansis duos mansos, quos ab omni iure prorsus liberos esse volumus, predictae ecclesie illos perpetue annectantes”.

nie mogło to nastąpić²⁵. Jej utworzenie nie leżało w zakresie uprawnień osób świeckich, nawet króla, który co najwyżej mógł ufundować kościół i zapewnić mu materialne podstawy funkcjonowania. Najpewniej zatem, gdyby wybudowano kościół, miałby on status filii wobec macierzy we Mstowie – tak jak się zresztą w istocie stało, już po utworzeniu parafii, w 1552 roku.

Decyzja o zasiedleniu obszaru obok zamku i utworzeniu tam miasta wynikała zapewne z przyczyn gospodarczych. Bezpośrednio przy zamku Olsztyn zbiegały się dwa warianty drogi publicznej łączącej stolicę państwa – Kraków z Polską centralną, Wielkopolską i Śląskiem. Była w tym peryferyjnym rejonie Małopolski przestrzeń pozbawiona miasta, które mogłoby stać się centrum targowo-rzemieślniczym dla okolicznych wsi, zwłaszcza królewskich²⁶. Inicjatorem lokacji miasta był ówczesny starosta olsztyński Paweł herbu Odrowąż, który w dokumencie z 1488 roku uzyskał w tym miejscu prawo do wójtostwa dziedzicznego. Ponieważ posiadał dobra królewskie na mocy zapisanych na nich sporych sum zastawnych, odziedziczonych jeszcze po ojcu Piotrze (co najmniej 2600 grzywien), traktował je jak swą dziedziczną własność, pisząc się „z Olsztyna” i używając nazwiska Olsztyński. W jego zamyśle nowe miasto miało prawdopodobnie podnieść rangę posiadanych przezeń dóbr. Prywatny kościół miał dla możliwych ważne znaczenie prestiżowe, dlatego jest bardzo prawdopodobne, że starosta starałby się go wybudować. Niestety krótko po zainicjowaniu lokacji (1492) P. Szczekocki zmarł. Brak pomysłodawcy stał się najpewniej głównym powodem słabego rozwoju nowej osady²⁷. Wprawdzie formalnym właścicielem terenu i prawodawcą był król, ale w praktyce zarząd gospodarczy spadał na starostę i jego personel. Następcy Pawła Olsztyńskiego widocznie nie uznali lokacji za sprawę ważną i nie dopilnowali jej, o czym świadczy powolny rozwój osady.

Budowa kościoła w mieście po lokacji była zjawiskiem powszechnym. Często nowo budowane miejskie kościoły miały początkowo charakter świątyń filialnych. Najczęściej po pewnym czasie stawały się faktycznie głównymi świątyniami parafii²⁸. W Olsztyнку przez długi czas do budowy kościoła nie doszło, głównie – jak przypuszczam – ze względu na bardzo powolny rozwój tej osady. Po 44 latach od

²⁵ B. Kumor, opierając się wyłącznie na dokumencie lokacyjnym, jako datę powstania olsztyńskiej parafii podał 1488 rok. Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 4, s. 231.

²⁶ Nabiałek, *Dzieje miasta Olsztynek*, s. 80-84.

²⁷ K. Nabiałek, *Działalność finansowa Pawła Olsztyńskiego ze Szczekocin herbu Odrowąż. Przyczynki do aktywności gospodarczej możnych małopolskich w XV wieku*, „Średniowiecze Polskie i Powszechnie”, 6[10] (2014) s. 286-303; J. Kurtyka, *Posiadłość, dziedziczność i prestiż. Badania nad późnośredniowieczną i wczesnonowożytną wielką własnością możnowładczą w Polsce (XIV-XVII wieku)*, „Roczniki Historyczne”, 65 (1999) s. 187-191.

²⁸ Wiśniowski, *Rozwój organizacji parafialnej*, s. 78-79; tenże, *Parafie w średniowiecznej Polsce*, s. 53-55; Skierska, *Obowiązek mszalny*, s. 81-83. Takie przeniesienia ośrodka parafii z kościoła macierzystego do filialnego nastąpiło wcześniej w obu miastach starostwa olsztyńskiego – Częstochowie (pierwotnie parafia we wsi Częstochowa) i Przyrowie (pierwotnie parafia we wsi Komorowo). W dekanacie lelowskim było więcej takich wypadków, m.in. w Pilicy, Kromoławie, a prawdopodobnie też w Mrzygłodzie. Zob. J. Laberschek, *Rozwój sieci parafialnej w dekanacie lelowskim do 1500 r.*, w: *Księga jubileuszu stulecia Diecezji Kieleckiej (1883-1983)*, Kielce 1986, s. 234-235, 240-242.

lokacji (1532) składała się ona z 10 małych domów, niewątpliwie drewnianych. Z tego powodu nie pobierano od mieszczan żadnych opłat, faktycznie przedłużając wolność²⁹. Podobnie było po dalszych 20 latach – w 1551 roku monarcha nie pobierał czynszu od mieszkańców. Wiadomo, że po raz pierwszy mieszczanie zapłacili podatek publiczny – szos – w 1564 roku, a wówczas w mieście mieszkały 24 rodziny³⁰. Wydaje się mało prawdopodobne, aby tak nieliczna grupa mieszczan mogła samodzielnie zbudować kościół. Była tu potrzebna pomoc możnego protektora, który był w stanie sfinansować prace. Okazał się nim jeden z najważniejszych ludzi w otoczeniu króla Zygmunta Augusta – Jan Ocieski herbu Jastrzębiec. W styczniu 1551 roku uzyskał on nominację na starostwo olsztyńskie³¹. Rok później został wydany dokument zezwalający na powołanie parafii.

Podstawę prawną dla utworzenia parafii dawały dokumenty fundacyjne oraz erekcyjne. Te pierwsze określały podstawy materialne nowo zakładanej parafii. Ich wystawcami były najczęściej osoby, które fundowały świątynię, a więc właściciele ziemscy, zapewniając przy tym uposażenie plebanom. Dokumenty erekcyjne formalnie powoływały parafię, nadając jej wszelkie uprawnienia duszpasterskie wraz z określeniem zasięgu terytorialnego (prawa parafialne³²), oraz potwierdzały jej prawo patronatu i podstawy materialne fundacji. Wydawane były przez zwierzchnika duchownego, a więc przez właściwego biskupa diecezjalnego³³. Parafia w Olsztynie została utworzona na mocy dokumentu arcybiskupa gnieźnieńskiego M. Dzierzgowskiego z 1552 roku. Formalnie należy go uznać za akt erekcyjny. Zawierał on również informacje dotyczące uposażenia kościoła i plebana, a więc

²⁹ AGAD, ASK, oddz. LVI, sygn. O-2, k. 5: „Item in alia parte castri versus Cząszthochova sunt decem domicule et ibi deberet esse opidum, nichil ex inde solvitur, quia habent libertatem”. Nabiałek, *Dzieje miasta Olsztynek*, s. 80-85.

³⁰ Wypada jednak podkreślić, że owe 24 rodziny mieszczkańskie w 1564 roku uskarżały się wobec królewskich lustratorów, że zamiast płacić podatki są wykorzystywane przez personel starościński do różnych posług. Domagały się zrównania ich pod względem podatkowym z Przyrowem. Nabiałek, *Dzieje miasta Olsztynek*, s. 84-85; tenże, *Starostwo olsztyńskie*, s. 212; AGAD, ASK, oddz. I, sygn. 2, k. 525-525v: „Olsztynek. To miasteczko acz dawno założone, ale go w rejestrzech nie było. Teraz na pierwsze szosy płaci” (1564).

³¹ A. Sucheni-Grabowska, *Ocieski Jan*, w: *Polski słownik biograficzny* (dalej: PSB), t. 23, red. E. Rostworowski, Kraków 1978, s. 507-508; Nabiałek, *Starostwo olsztyńskie*, s. 398-399, 558.

³² Do praw parafialnych, zgodnie z prawem kanonicznym, zaliczał się całokształt uprawnień duszpasterskich, zwłaszcza udzielania sakramentów. B. Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 4, s. 306-312.

³³ Szafran, *Rozwój sieci parafialnej*, s. 16; Wiśniowski, *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej*, s. 11. Dobrze ilustruje te dwa ważne etapy w procesie tworzenia parafii przykład Rzeszotarzewa z diecezji poznańskiej. Najpierw dziedzice wsi – Wojciech z synem Szczepanem – wydali 1 III 1401 roku dokument, w którym uposażyli nadaniem ziemskim wzniesiony przez siebie kościół pod wezwaniem świętych Wojciecha i Katarzyny. Dwa dni później biskup poznański Wojciech Jastrzębiec erygował kolejnym dokumentem parafię, przy czym również transumował i inserował treść wspomnianego dokumentu fundacyjnego. *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski* (dalej: KDW), t. 7, wyd. A. Gąsiorowski, R. Walczak, Warszawa 1985, nr 402-403; P. Dembiński, *Rzeszotarzewo*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu* (dalej: SHGPoz), cz. 4, Poznań 2008, s. 259.

był poniekąd także dokumentem fundacyjnym³⁴. Dokument ma postać instrumentu publicznego³⁵, sporządzonego przez członka personelu kurii i kancelarii arcybiskupa gnieźnieńskiego, notariusza publicznego Pawła Modlińskiego, syna Jakuba, kleryka diecezji gnieźnieńskiej, posiadającego uprawnienia notarialne z upoważnienia papieskiego. Niestety trudno jest zidentyfikować tego urzędnika ze względu na brak opracowań o kancelarii arcybiskupów gnieźnieńskich oraz o notariuszach publicznych w XVI wieku³⁶. Nie ma go prawdopodobnie wśród studentów Uniwersytetu Krakowskiego³⁷. Być może pochodził z wsi Modlna, położonej w ziemi łęczyckiej, w powiecie łęczyckim, w diecezji gnieźnieńskiej³⁸.

Dokument powołujący parafię w Olsztyнку został wydany 26 lutego 1552 roku na sejmie w Piotrkowie. Sama decyzja podjęta została również tego samego dnia,

³⁴ Ta klasyfikacja ma zresztą wyraźne odwzorowanie w terminologii, której wystawca użył w dyspozycji: „(...) parochialem ecclesiam prefatam erigendam et fundandam in eaque fontem bapismalem et alia insignia parochialem ecclesiam denotantia, ponendam ipsamque [libertati et immunitati ecclesiarum adscribendam] (...) prout Christi Salvatoris nostri nomine erigamus, fundamus” (AKKS, sygn. Perg. 155; [BUW, rkps 27, s. 91-92]).

³⁵ W 1631 roku królewscy rewizorzy, którym ówczesny pleban okazał oryginał dokumentu, określili go terminem *authenticum instrumentum*. AGAD, ASK, oddz. XLVI, sygn. 42, k. 20.

³⁶ Publikowane opracowania dotyczące tej problematyki sięgają końca XV wieku. A. Gąsiorowski, *Notariusze publiczni w Wielkopolsce schyłku wieków średnich: katalog admisji w Gnieźnie i w Poznaniu 1420-1500*, Poznań 1993; Z. Wilk-Woś, *Późnośredniowieczna kancelaria arcybiskupów gnieźnieńskich (1437-1493)*, Łódź 2013. Nie udało mi się odnaleźć wzmianki o P. Modlińskim podczas kwerendy w rękopisach z okresu pontyfikatu M. Dzierzgowskiego przechowywanych w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie. W rękopisie zawierającym admisje do pełnienia funkcji notariuszy w konsystorzu gnieźnieńskim brak wpisu admisji dla P. Modlińskiego. Powodem może być niekompletność rejestracji. Układ wpisów dla lat 40. i 50. XVI wieku jest mocno zaburzony chronologicznie, a dla części lat (1542, 1545, 1552) brakuje w ogóle admisji. Brak jest P. Modlińskiego również wśród świadków we wpisach potwierdzających poszczególne admisje z lat 1540-1564. Podobnie nie udało się odnaleźć wzmianek o tym notariuszu w przejrzanych tomach akt konsystorza gnieźnieńskiego z lat 1551-1552. Być może P. Modliński po prostu nie był zatrudniany w konsystorzu, a jedynie wśród personelu kancelarii arcybiskupa. Niestety nie zachowały się księgi czynności biskupich z okresu pontyfikatu M. Dzierzgowskiego. W oryginalnych dokumentach wystawionych przez tegoż arcybiskupa z 1555 i 1558 roku P. Modliński nie występuje. Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, Zespół: Archiwum Konsystorza Gnieźnieńskiego, sygn. G. II. 1, k. 133-159; zespół: Akta Konsystorza Gnieźnieńskiego, sygn. A101, A102; zespół: Dyplomy Gnieźnieńskie, sygn. Dypł. Gn. 779, 780, 781, 786.

³⁷ Teoretycznie można próbować go zidentyfikować z Pawłem, synem Jakuba z Rawy, też z diecezji gnieźnieńskiej, wpisanym na Uniwersytet Krakowski w semestrze letnim 1535 roku. *Metryka czyli album Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1509-1551*. Biblioteka Jagiellońska rkp. 259, wyd. A. Gąsiorowski, T. Jurek, I. Skierska, przy współpracy R. Grzesika, Warszawa 2010, nr 1535e/017.

³⁸ S. Zajączkowski, S.M. Zajączkowski, *Materiały do słownika geograficzno-historycznego dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do 1400 roku*, cz. I (*Abramowice-Mazurki*), Łódź 1966, s. 207. W ciągu 40 lat z końca XVI i początku XVII wieku trzy osoby z tej miejscowości uzyskały święcenia kapłańskie, a ponadto jedna osoba (Jan Modliński) była prowizorem. Z. Pietrzyk, *Księga egzaminów do święceń w diecezji gnieźnieńskiej z lat 1563-1603*, Kraków 2009, nr 242, 960, 1731, 2079.

czego dowodzi formuła datacyjna³⁹. Wydaje się, że miejsce wydania dokumentu jest znaczące. O powołaniu parafii decydował zwierzchnik duchowny diecezji, a więc biskup (w tym wypadku arcybiskup). Nie był tu niezbędny udział władzy świeckiej. Powodem wystąpienia do króla o zgodę na fundację parafii była przynależność Olsztyńka do majątku monarchy. Król wyrażał więc zgodę nie jako zwierzchnik państwa, lecz jako właściciel miasta. Do monarchy jako właściciela ziemskiego należało też prawo patronatu świątyni i to on z niego ustępował – w tym wypadku na rzecz klasztoru mstowskiego⁴⁰. Na zmniejszenie okręgu parafialnego musieli udzielić zgody również zarządcy dotychczasowej macierzystej parafii⁴¹, stąd przed wystawieniem dokumentu na parafię w Olsztynie potrzebna była aprobatą przełożonego klasztoru mstowskiego. O uzyskanie zgody i akceptacji tych osób musieli zabiegać przyszli parafianie olsztyńscy. W praktyce uczynił to w ich imieniu starosta J. Ocieski. Załatwienie sprawy wymagało przeprowadzenia rozmów z kilkoma stronami. Stosowna okazja do tego nadarzyła się na zjeździe walnym w Piotrkowie.

Sejm piotrkowski, na którym decydowało się kilka ważnych spraw, głównie religijnych, rozpoczął obrady na początku lutego 1552 roku⁴². Obecni byli na nim król Zygmunt August, starosta Jan Ocieski, abp Mikołaj Dzierzgowski – kościelny zwierzchnik klasztoru i parafii we Mstowie, a także biskup krakowski Andrzej Zebrzydowski, którego obediencji podlegał teren Olsztyńka. Obecność trzech wymienionych dostojników jest potwierdzona na liście królewskich dokumentów wydanych 26 lutego w Piotrkowie⁴³. Warto zaznaczyć, że J. Ocieski tego samego dnia uzyskał nominację na urząd kanclerski⁴⁴, który faktycznie sprawował od października 1550 roku jako podkanclerzy w związku z nieobsadzeniem kanclerstwa po śmierci Samuela Maciejewskiego⁴⁵. Dla szybkiego i pomyślnego załatwienia sprawy znaczenie mogło mieć podobne stanowisko polityczne kanclerza i arcybiskupa. Obaj należeli do stronnictwa katolickiego i narodowego, obaj byli stronnikami królowej Bony, choć później zbliżyli się do króla. Pozycja J. Ocieskiego w otoczeniu królewskim z pewnością ułatwiała mu aprobatę monarchy dla oddania

³⁹ AKKS, perg. 155: *Actum et datum Pÿothrcouie, die Veneris XXVI Februarii anno Domini millesimo quingentesimo quinquagesimo secundo.*

⁴⁰ Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 4, s. 301-312; Wiśniowski, *Parafie w średniowiecznej Polsce*, s. 167-173.

⁴¹ Wiśniowski, *Rozwój organizacji parafialnej*, s. 274-275; tenże, *Parafie w średniowiecznej Polsce*, s. 51.

⁴² *Sejmy w dawnej Rzeczypospolitej*, oprac. Z. Wdowiszewski, w: *Chronologia polska*, red. B. Włodarski, Warszawa 2007, s. 482; S. Cynarski, *Zygmunt August*, Wrocław 2004, s. 60-61, 84-86.

⁴³ AGAD, MK 80, k. 149-150; Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, Dypl. 359; *Katalog zbioru dokumentów pergaminowych Biblioteki Jagiellońskiej*, oprac. K. Nabiałek, W. Świeboda, M. Zdanek, przy współpracy R. Tatarzyńskiego, red. K. Nabiałek, Kraków 2014, t. 1, s. 322-323. W listach świadków obu królewskich dokumentów wymieniono też kilka osób, które występują w testacji dokumentu Mikołaja Dzierzgowskiego dla Olsztyńka. Są więc wojewodowie: łęczycki – Mikołaj Jarand z Brudzewa, mazowiecki – Jan Dzierzgowski (brat arcybiskupa Mikołaja), rawski – Andrzej Sierpski z Gulczewa oraz kasztelan gnieźnieński Erazm z Kretkowa.

⁴⁴ *Urzednicy centralni i nadworni Polski XIV-XVIII wieku. Spisy*, oprac. zbiorowe, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1992, nr 209; AGAD, MK 80, k. 150v; MK 82, k. 3-3v.

⁴⁵ Sucheni-Grabowska, *Ocieski Jan*, s. 508.

kościół w mieście królewskim pod patronat klasztoru. Z pewnością wzajemne porozumienie ułatwiało również pochodzenie obu dostojników – inicjatora fundacji J. Ocieskiego i decydującego o erekcji M. Dzierzgowskiego – z rodu Jastrzębców⁴⁶.

Z faktu wydania dokumentu w czasie sejmu, gdy spotkały się tam osoby, które miały wpływ na powołanie parafii, można wnioskować, że właśnie na zjeździe w Piotrkowie w lutym 1552 roku J. Ocieski przedstawił sprawę królowi i arcybiskupowi i uzyskał zgodę obu na realizację zamierzenia. Jest niemal pewne, że o tych planach powiadomiono również biskupa krakowskiego A. Zebrzydowskiego, który uczestniczył w obradach. Nie ma powodu do przypuszczeń, że go pominięto. Nowa parafia funkcjonowała potem w diecezji krakowskiej, co poświadczają późniejsze wizytacje. Można wręcz uznać, że erygowanie parafii było korzystne tak dla A. Zebrzydowskiego, jak i dla M. Dzierzgowskiego. Decyzją tą usuwany był problem podziału jurysdykcyjnego parafii mstowskiej na dwie diecezje, przynajmniej dla części spornego terenu.

Z rozbudowanej formuły narracyjnej dokumentu erekcyjnego można próbować zrekonstruować okoliczności towarzyszące podjęciu decyzji o powołaniu parafii. Wynika z niej, że niedługo po rozpoczęciu obrad sejmu, najpewniej na początku lutego 1552 roku, do Piotrkowa wezwany został prepozyt konwentu mstowskiego w celu ustosunkowania się do planów wydzielenia części obszaru parafii podległej klasztorowi i powołania placówki filialnej. Początkowo nikt z klasztoru nie stawił się na pozew, aż wreszcie w dniu wydania dokumentu, a więc 26 lutego, przybył wyznaczony i w pełni upoważniony przez prepozyta i konwent mstowski współbrat Franciszek, kaznodzieja⁴⁷. W imieniu konwentu, na podstawie pełnomocnictwa, wyraził zgodę na utworzenie parafii i przekazanie na jej utrzymanie dziesięciny snopowej z Turowa, dotąd należącej do uposażenia parafii mstowskiej. Klasztor uzyskał w zamian prawo patronatu, o którego zakresie będzie w dalszej części artykułu.

Powody powołania parafii podane w treści dokumentu abp. M. Dzierzgowskiego wydają się stereotypowe, tj. mają podobną postać jak w innych dokumentach erekcyjnych. Za zwrot formularzowy, często obecny w dokumentach ustanawiających parafie, należy uznać wskazanie znacznego oddalenia miasta oraz wsi królewskich: Przymiłowice, Kusięta i Turów od dotychczasowego kościoła, do którego dotarcie jest utrudnione zwłaszcza zimą⁴⁸. Podobnie można ocenić ciąg

⁴⁶ K. Hartleb, *Jan z Ocieszyna Ocieski. Jego działalność polityczna i dyariusz podróży do Rzymu 1501-1548*, Lwów 1917, s. 239-274; W. Pociecha, *Dzierzgowski Mikołaj*, w: PSB, t. 6, red. W. Knopeczyński, Kraków 1948, s. 145-150; Sucheni-Grabowska, *Ocieski Jan*, s. 507-508; też, *Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny*, cz. 1, *Geneza ruchu egzekucji dóbr*, Wrocław 1974, s. 58-64; Cynarski, *Zygmunt August*, s. 30, 68.

⁴⁷ AKKS, perg. 155; Łatak, *Placówki filialne*, s. 194.

⁴⁸ AKKS, perg. 155: „(...) quod cum ipsi oppidani et villae circumiacentes videlicet Przemylouyce, Cussziatha et Thurouo, ob loci distantiam ad ecclesias parrochiales in Msthow, ad quam ex antiquo iure parrochiali spectare et pertinere consueverunt, commode presertim brumali aliisque ab intemperie mala affectis temporibus ad audiendum Verbum Dei et alia divina officia [s] unde ad frugem melioris vitae adduci possent convenire nequeunt”. Ten fragment narracji przytoczył za wpisem w kopiańskim mstowskim ks. K. Łatak (*Placówki filialne*, s. 194, przyp. 4). Powtarzam

dalszy narracji, w którym jako argumenty za powstaniem parafii wskazano śmierć wielu niechrzczonych dzieci oraz problemy ze spowiedzią i dostarczeniem wiatyku umierającym. Nie oznacza to bynajmniej, że przedstawione okoliczności są nieprawdziwe. Są to sprawy oczywiste. Bardzo rozsądnie brzmi zwłaszcza argument o wpływie na poprawę życia duchowego mieszczan utworzenie stałej rezydencji plebana w ich mieście⁴⁹. Chodzi jednak o realną ocenę sytuacji. Od kościoła w Mstowie wymienione cztery miejscowości były oddalone odpowiednio: Olsztynek i Przymiłowice – ok. 9 km, Kusięta – ok. 6 km, Turów – ok. 7 km. Jak na warunki polskie nie były to wcale duże odległości. Wypada przy tym zauważyć, że podobnie było w XIV-XV wieku. Nie wzięto ich jednak pod uwagę, gdy tworzono parafię w Zrębicach. Powstała ona najpóźniej w 1334 roku, a zapewne jeszcze za Władysława Łokietka, we wsi monarszej, należącej do starostwa olsztyńskiego⁵⁰. Tymczasem z Przymiłowic i Turowa do kościoła w Zrębicach było znacznie bliżej (z Przymiłowic – 4 km, z Turowa – 5 km) niż do Mstowa, a do Olsztyńska trzeba było pokonać podobną odległość (z Przymiłowic – 3, a z Turowa – 4 km). W wypadku przesunięcia kościoła parafialnego z Mstowa do Olsztyńska wyraźna poprawa następowała przede wszystkim dla mieszkańców samego miasta, co oczywiste, oraz Przymiłowic. Dla kmieci z Turowa i z Kusiąt do Olsztyńska było tylko nieznacznie bliżej niż do Mstowa. Ponadto w wypadku Turowa bliżej od mstowskiej – prócz Zrębic – była utworzona co najmniej w drugiej połowie XIV wieku parafia w szlacheckim Żurawiu⁵¹, oddalona o ok. 6 km.

Wreszcie wypada zauważyć, że argument odległości byłby znacznie bardziej zasadny w odniesieniu do innej wsi królewskiej w starostwie olsztyńskim, sąsiadującej zarówno z Turowem, jak i Przymiłowicami – Bukowna, usytuowanej od Mstowa najdalej (ok. 9 km). A właśnie ta wieś nie została przyłączona do olsztyńskiej fary i pozostała w parafii mstowskiej, formalnie prawdopodobnie

cytat według oryginału ze względu na błędy w transkrypcji. Sprawa odległości od kościoła parafialnego podnoszona była w innych dokumentach erekcyjnych, np. w wydany w 1459 roku przez biskupa krakowskiego Tomasza Strzemińskiego dla parafii w Chruszczobrodzie: „(...) que preteritorum consideracione incolis villarum infrascriptarum propter longam loci distanciam et viarum incomoditates et discrimina ad earum ecclesias parochiales, quibus subiacebant”. Polska Akademia Umiejętności, *Materiały do Kodeksu Dyplomatycznego Małopolski*, t. V, 1451-1506, oprac. W. Bukowski, F. Sikora, J. Wroniszewski, pod red. W. Bukowskiego, przy współpracy J. Szyszki, Kraków 2014, nr 376 (dawniej F 15), <http://www.kodeks.pau.krakow.pl/dokumenty.html> (dostęp: 26.04.2021).

⁴⁹ AKKS, perg. 155: „(...) et plerique sine baptismo parvuli ac sine penitentia et salutari viatico caeteri Christicolae frequentius decedunt, potissimum quum etiam oppidum illud parrochiali presbytero, qui incolis illius perpetuo cohabitaret carere non conveniat”. Łatak, *Placówki filialne*, s. 194, przyp. 4 (cytat według kopii).

⁵⁰ Po raz pierwszy parafia Zrębice (*Strabicz*) jest wzmiankowana w 1334 roku, gdy pleban oddał świętopietrze. Na przynależność wsi Zrębice do majątku królewskiego w chwili powołania parafii wskazuje królewskie prawo patronatu, poświęcone w wizytacjach biskupich. Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie (dalej: AKMKr), Akta wizytacji kapitulnych, sygn. AV Cap 15, k. 143; *Monumenta Poloniae Vaticana*, t. 1, *Acta Camerae Apostolicae*, vol. I, 1207-1344, ed. J. Ptaśnik, Cracoviae 1913, s. 355; Laberschek, *Rozwój sieci parafialnej w dekanacie lelowskim*, s. 240.

⁵¹ Laberschek, *Rozwój sieci parafialnej w dekanacie lelowskim*, s. 240.

aż do XVIII wieku. Sprawa przynależności parafialnej Bukowna stanowi zresztą zagadkę, gdyż jest bardzo słabo udokumentowana źródłowo. Najstarsze właściwe źródła kościelne – zarówno tzw. *Liber beneficiorum* Jana Długosza, jak i wizytacje diecezji krakowskiej z XVI-XVII wieku – nie wymieniają tej wsi przy żadnej parafii. Pośrednio na przynależność parafialną wskazują wzmianki z lat 1502 i 1529, informujące, że z Bukowna oddaje się dziesięcinę klasztorowi mstowskiemu⁵². Przy parafii Mstów konsekwentnie odnotowywano Bukowno w rejestrach i rekognicjarzach poborowych z XVI i XVII wieku⁵³, ale wiadomo, że nie są to adekwatne źródła do rekonstrukcji administracji kościelnej⁵⁴. W tym konkretnym wypadku zresztą wartość informacji jest szczególnie mała, zważywszy, że źródła skarbowe z drugiej połowy XVI wieku, a nawet z wieku XVII do parafii mstowskiej zaliczają również trzy wsie, które przyłączono do fary w Olsztynku (Przymiłowice, Kusięta, Turów)⁵⁵. Po raz pierwszy jednoznacznie wskazano lokalizację parafialną Bukowna dopiero w wizytacji z 1739 roku, wiążąc ją z Olsztynem⁵⁶. Regularne wpisy ochrzczonych z Bukowna w najstarszej zachowanej metryce chrztów parafii Olsztyn przekonują, że co najmniej od początku XVIII stulecia mieszkańcy tej wsi traktowali olsztyński kościół faktycznie jako parafialny⁵⁷. Z Bukowna najbliższymi było zresztą nie do Olsztyńka (ok. 6 km), lecz do wspomnianego już kościoła w Zrębicach (ok. 4 km). Większe znaczenie od odległości miała raczej sytuacja majątkowo-prawna – wszystkie cztery osady przypisane do nowej parafii w 1552 roku należały do króla w starostwie olsztyńskim. Położony przy siedzibie starosty kościół stawał się naturalnym centrum. Nie z powodu odległości wzięły się więc zabiegi o utworzenie parafii.

Uważam, że starania o powołanie parafii w określonym czasie były podyktowane innymi względami. Sądzę, że powodem decyzji J. Ocieskiego był zamiar przyspieszenia formowania się miasta, czyli dokończenia jego lokacji. Dowodzi tego wystąpienie się przez niego u króla o przywilej dla Olsztyńka na cztery jarmarki, wydany również na sejmie w Piotrkowie, ale jeszcze wcześniej, w początkowej

⁵² F. Sikora, *Bukowno*, w: SHGKr, cz. 1, Warszawa 1985, s. 293.

⁵³ AGAD, ASK, oddz. IV, sygn. 6 (Rekognicjarz poborowy województwa krakowskiego z 1565 roku), k. 420v; ASK, oddz. I, sygn. 63 (Rekognicjarz poborowy województwa krakowskiego z 1576 roku), k. 158v-164; ASK, oddz. I, sygn. 119 (Rejestr poborowy województwa krakowskiego z 1580 roku), k. 180-181; *Rejestr poborowy województwa krakowskiego z roku 1629*, oprac. W. Domin, J. Kolasa, E. Trzyna, S. Żyga, Wrocław 1956, s. 177-178; *Rejestr poborowy województwa krakowskiego z roku 1680 wraz z aneksem miast według rejestru z roku 1655*, oprac. E. Trzyna, S. Żyga, red. S. Inglot, Wrocław 1959, s. 178-179.

⁵⁴ I. Gieysztorowa, *Źródła pisane*, w: *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, cz. II, *Komentarz, indeksy*, red. H. Rutkowski, Warszawa 1973, s. 18-21; A. Laszuk, *Rejestry podatkowe z XVI-XVII wieku jako źródło do badań osadniczych i demograficznych województwa podlaskiego*, „Archeion”, 92 (1993) s. 54-55.

⁵⁵ Zob. przyp. 53.

⁵⁶ AKMKr, AV 26, s. 95.

⁵⁷ Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej (dalej: AACz), sygn. KM 730 (Księga metryk chrztów parafii Olsztyn z lat 1705-1756); W. Właźlak, *Katalog mikrofilmów ksiąg metrykalnych z terenu diecezji częstochowskiej*, Częstochowa 2008, s. 210. Wpisy osób z Bukowna są już od 1705 roku.

fazie zjazdu, tj. 8 lutego 1552 roku⁵⁸. W tekście tego przywileju wprawdzie nie ma wprost informacji, że starania podjął J. Ocieski⁵⁹, ale fakt, że dyplom podlegał jego nadzorowi kancelaryjnemu, pozwala wnioskować o jego rozmowach z królem i głównym udziale w tym przedsięwzięciu⁶⁰. Widać tu troskę starosty olsztyńskiego o poprawę warunków w przekazanych mu rok wcześniej dobrach królewskich. Dokument erygujący parafię wydano niemal trzy tygodnie później, gdyż ta sprawa wymagała dłuższych rozmów i zaangażowania kilku stron, w tym uzyskania zgody klasztoru mstowskiego na uszczuplenie podległego mu okręgu parafialnego.

W dokumencie z 1552 roku, nadającym Olsztynkowi prawa parafialne i określającym uposażenie plebana, nie ma w ogóle odniesienia do sprawy lokacji miasta i do przeznaczenia w nim dla potrzeb kościoła nadania ziemskiego. Jest to zastanawiające. W 1631 roku podczas rewizji starostwa olsztyńskiego pleban olsztyński jako podstawę fundacji kościoła (pierwotną fundację) podawał dokument Kazimierza Jagiellończyka z 1488 roku, z późniejszymi transumptami królewskimi z lat 1504, 1549 i 1612⁶¹. Następnie okazał oryginał pergaminowy dokumentu M. Dzierzgowskiego z 1552 roku, którego regest sporządzono w rewizji dość dowolnie. Nie jest to proste streszczenie, a tym bardziej ekscerpt z oryginalnego tekstu. Pobrzmiewa w nim raczej tradycja ustna. Pojawia się tam bowiem informacja, że kościół w mieście został ufundowany przez J. Ocieskiego⁶². Uważam, że nie chodzi tu jedynie o wkład w erekcję parafii, do czego przecież kanclerz nie miał uprawnień, ale właśnie o fundację i wzniesienie budynku kościoła, dokonane jego sumptem⁶³.

Choć w dokumencie erekcyjnym nie odwoływano się do przywileju z 1488 roku, to z treści dyspozycji wynika, że tak król Zygmunt August, jak i abp M. Dzierzgow-

⁵⁸ AGAD, MK, t. 80, k. 107-108; Nabiałek, *Dzieje miasta Olsztynek*, s. 94; tenże, *Starostwo olsztyńskie*, s. 448.

⁵⁹ W narracji stwierdzono, że powodem wydania dokumentu były prośby przedstawione królowi przez jego niektórych doradców (senatorów) w imieniu mieszczan i mieszkańców miasta Olsztyńka („quia adducti intercessionibus quorundam ex consiliariis nostris, nomine oppidanorum et incolarum oppidi nostri Olschtinek apud nos interpositis”). MK, t. 80, k. 108.

⁶⁰ Z powodu nieobsadzenia urzędu kanclerza J. Ocieski, choć formalnie był podkanclerzem, to faktycznie pełnił funkcję zwierzchnika obu kancelarii. Przywilej na jarmarki został wydany z jego relacji, a ponadto zawiera formułę „datum per manus prefati magnifici Joannis Ocieski” oraz jego podpis. AGAD, MK, t. 80, k. 108.

⁶¹ Wpisy treści dokumentów z lat 1504 i 1549 są w adekwatnych tomach Metryki Koronnej (t. 21, k. 18v-19v; t. 77, k. 50v-54). Dokumentu z 1612 roku nie udało się odnaleźć, więc być może nie zarejestrowano go w księgach wpisów kancelarii królewskiej.

⁶² Zwróciłem na to uwagę we wcześniejszym tekście: Nabiałek, *Dzieje miasta Olsztynek*, s. 89.

⁶³ AGAD, ASK, dz. XLVI, sygn. 42, k. 20: „Reverendus Andreas Piwonski ad praesens plebanus Olstiniensis exhibuit deinde authenticum instrumentum ecclesiae praedictae serviens, reverendi domini olim Nicolai Dzierzgowski archiepiscopi Gnesnensi, quo docuit ex primaeva fundatione homines ex oppido Olstin et tribus villis Przemielowice nimirum, Kusięta et Turow ad templum Mstouiense antiquitus frequentare solere, sed cum fundata ecclesia in oppido Olstin per magnificum olim Joannem Ocieski cancellarium Regni et capitaneum Olstiniensem, praefatos oppidanos et villanos praedictos ecclesiam Olstiniensem noviter erectam ex consensu dici Sigismudi Augusti regis et memorati fundatoris frequentare, idem archiepiscopus ordinavit”.

ski znali jego postanowienia. Należy uznać, że dlatego właśnie król, a ostatecznie arcybiskup wyznaczili na uposażenie plebana dwa łany. Podkreślono, że nadał ten teren król Zygmunt August, ale dzięki staraniom kanclerza J. Ocieskiego. Nadanie ziemskie zostało podzielone zgodnie z obszarem miasta na trzy pola – pierwsze na południu, drugie na zachodzie i trzecie od północy. W dokumencie erekcyjnym opisano dość dokładnie ich położenie, co oznacza, że było to nadanie realne, związane z topografią osadnictwa. Niewątpliwie dostosowano rozmieszczenie gruntów ufundowanych dla kościoła do układu pól miejskich, przygotowanych do trójpolówki. Zaznaczono przy tym, że w miarę możliwości role mogą być poszerzone, m.in. przez wykorzenienie gruntu. Poniekąd jest to przesłanka wskazująca, że owe dwa łany były w możności, tj. do pozyskania w terenie⁶⁴. Wydaje się, że pisarz popełnił błąd, gdyż areal został czterokrotnie oszacowany na dwa łany – na początku, w ogólnym ujęciu i powtórzony przy opisie każdej z trzech części. Dawałoby to aż osiem łanów pól uprawnych i jest po prostu nierealne. Pisarz najpewniej zastosował niewłaściwą odmianę – *accusativus* (*duos laneos*) zamiast *genetivus* (*duorum laneorum*). Chodziło najpewniej o dookreślenie części łanów (tj. w pierwszym polu dwóch łanów itd.). Należy więc uznać, że właściwy wymiar nadania podano na początku, a więc dwa łany, podzielone na trzy pola. Fundacja została zrealizowana, o czym świadczy wizytacja z 1598 roku. Opisano w niej aktualny stan posiadania plebana, który odpowiada temu określone w dokumencie z 1552 roku, ale oddaje już sytuację własnościową z końca XVI wieku. Teren należący do uposażenia plebańskiego był najpewniej znacznie mniejszy niż przewidywane programowo dwa łany⁶⁵.

Drugą część uposażenia ufundował kanclerz J. Ocieski. Chodziło o mieszkanie dla księdza wraz z przylegającym otoczeniem. Stwierdzenie ks. K. Łatak, że w chwili erygowania parafii dom dla kapłana był już w Olsztynku wzniesiony, nie jest ściśle⁶⁶. Autor pominął kluczowy czasownik w cytacie z dokumentu, który jednoznacznie informuje, że plac wraz z domem i innymi budynkami kanclerz J. Ocieski zakupił dla plebana. Zatem plebanii nie wzniesiono, lecz wykorzystano

⁶⁴ Cytat według oryginału: AKKS, perg. 155; uzupełnienia zniszczonego tekstu według kopii BUW, rkps 27, s. 91-92: „(...) parrochiale ecclesiam prefatam erigendam et fundandam (...) atque illi pro dote et fundo primum duos laneos agrorum cum duobus hortis ab omnibus oneribus regiis et civilibus liberos in hereditate predicti oppidi Olshtin iacentes. In primo campo versus meridiem duos laneos inter semitas, quibus peccora oppidanorum praedictorum ad pascua pelluntur ex una et agrum Laurentii Zolendek ex altera partibus. Item in secundo campo ad occasum solis versus fluvium [Wartha] duos laneos [inter similes] semitas ex una et [agros] advocatiales ex altera partibus. Item in tertio campo ad septemtrionalem duos laneos inter Jacobi sartoris ex una et Martini Sthary burmysthrz agros ex altera partibus, [insimul sitos] cum facultate et potestate ab eisdem laneis progressive iuxta placitum pre[sbyteri] parrochialis extirpando et erradicando [atque] agros ipsos in utilitatem suam et e[cclesiae] augendos per memoratum s[erenissimum] dominum nostrum [regem, opera] et diligentia [prefati] magnifici domini [Regni cancellarii per]petuo dotatum et donatum”.

⁶⁵ Podobnie jak wcześniej skłaniał się do szacunku określonego w lustracji z 1660 roku, według której areal plebana wynosił pół łanu. Nabiałek, *Dzieje miasta Olsztynek*, s. 90-91.

⁶⁶ Łatak, *Placówki filialne*, s. 195.

istniejący już dom mieszczański⁶⁷. Był to osobisty wkład finansowy J. Ocieskiego w fundację.

Trzeci składnik uposażenia plebana wniósł klasztor mstowski, ustępując na rzecz nowej parafii z dziesięciny snopowej w Turowie. Przede wszystkim jednak klasztor zrzekał się wszystkich uprawnień parafialnych względem osad, które odąd miały podlegać olsztyńskiej farze⁶⁸.

Dla klasztoru erekcja nowej parafii, wbrew pozorom, była korzystna. Wprawdzie parafia mstowska traciła dziesięcinę snopową z Turowa, ale za to klasztor zyskiwał prawo prezenty i to ściśle powiązane personalnie z klasztorem. Przeor wraz z konwentem nie tylko miał prawo wskazywać kandydata na plebana, ale wybór ten został ograniczony do nominacji jednego ze współbraci z prepozytury mstowskiej⁶⁹. Warta jest wskazania obserwacja Artura Chojnackiego dotycząca obsady personalnej parafii przez członków klasztoru, który sprawował patronat. W diecezji krakowskiej do końca XV wieku na 86 parafii z patronatem zakonnym tylko w 20 parafiach członkowie konwentu byli proboszczami. Dodajmy, że w zdecydowanej większości chodziło tu o zakony kanoniczne (w tym kanoników regularnych), a nie mnisze⁷⁰. Patronat kanoników regularnych z Mstowa dla parafii utworzonej w XVI wieku potwierdza utrzymanie się tej tendencji.

Z racji posiadania prawa prezenty, zawężonej personalnie do grona członków konwentu, nowa parafia, choć formalnie była odrębną placówką, stawała się faktycznie filią kościoła klasztornego. Słusznie określił jej status ks. Łatak jako placówki filialnej, co zresztą jest zgodne z treścią dokumentu erekcyjnego i faktycznym późniejszym funkcjonowaniem parafii⁷¹. Klasztor dalej sprawował opiekę duszpasterską nad ludnością tego wydzielonego obszaru. Ekonomicznie konwent wręcz zyskiwał, bo choć teoretycznie tracił jedną dziesięcinę, to w rzeczywistości dalej ją pobierał, a ponadto miał prawo do jeszcze innych dochodów składających się na plebańskie uposażenie. Faktycznie więc zwierzchność nad

⁶⁷ AKKS, perg. 155; [BUW, rkps 27, s. 92]: „(...) ac aream cum domo et aliis aed[ifici]s in eadem extractis per nominatum dominum Regni cancellarium [pro habitatione parochiali presbytero emptam]”. Być może dom plebana, podobnie jak w 1631 roku, znajdował się w rynku. AGAD, ASK, dz. XLVI, sygn. 42, k. 18v.

⁶⁸ AKKS, perg. 155; [BUW, rkps 27, s. 92]: „[Necnon decimam manipularem ex villa Turowo provenientem, qua] ab antiquo ad parrochiale ecclesiam conventus Msthouiensis pertinebat et cui ad effectum praesentis erectionis prefatus dominus praepositus cum suo conventu [Mstouiensi], ut praemissum est, apud acta nostra perpetuo cessit incorporandum, inviscerandum et superscriptas villas cum omni iure parochiali et obventionibus universis parrochialibus illarum titulo et nomine dotis plebanalis per presbiterum parrochiale seu plebanum ipsius ecclesiae in Olsthin pro tempore existente possidendum”.

⁶⁹ AKKS, perg. 155; [BUW, rkps 27, s. 92]: „Ad quam quidem ecclesiam regendam et administrandam memoratus dominus praepositus pro tempore existens una cum suo conventu temporibus perpetuis unum de gremio sui fratrem, [matura litterarum scientia] praeditum [et] vita ac moribus conspicuum, qui sciret et possit gregem sibi commissum verbo et exemplo [erudire, in pres]byterum parrochiale eligere, ponere et instituere debet”.

⁷⁰ A. Chojnacki, *Kościół pod zakonnym patronatem w średniowiecznej Małopolsce (XIII-XV w.)*, Kraków 2007 (kps w Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie), s. 7, 121-129.

⁷¹ Łatak, *Placówki filialne*, s. 193-194.

parafią w Olsztynie stawała się klasztornym składnikiem majątkowym. Tym należy wyjaśnić przyczynę przechowania się w klasztorze dokumentu z 1552 roku i wpisania go do klasztornej księgi kopiarza⁷². Z badań A. Chojnackiego wynika, że wśród 86 wypadków wypełniania prawa patronatu przez klasztory w średniowiecznej diecezji krakowskiej tylko w dwóch z nich prawo patronatu miało związek z faktem podległości filialnej danego kościoła. W obu wypadkach chodziło jednak o kościoły prywatne (Bieruń, Wadowice)⁷³. W Olsztynie rzecz jest nieco inna – chodzi o utworzenie na terenie okręgu parafialnego nowej parafii, której centrum był kościół klasztorny.

Prepozyt został zobowiązany do wyznaczenia i wysłania do Olsztyńka na czwartą niedzielę wielkiego postu, tj. 27 marca 1552 roku, plebana, który miał zostać na miejscu i sprawować tam nabożeństwa. Był to warunek wykonania aktu erekcyjnego parafii⁷⁴.

W literaturze w zasadzie przyjęto pogląd, że arcybiskup gnieźnieński, wystawiając dokument erygujący parafię olsztyńską, naruszył prawa biskupa krakowskiego. Przekonanie to opiera się na obowiązującym po 1456 roku nowym podziale między diecezjami, zgodnie z którym nowy okręg parafialny powstawał na terenie diecezji krakowskiej. Nie wydaje się, żeby ten pogląd miał uzasadnienie. Skoro dokument erygujący parafię w Olsztynie wystawił arcybiskup gnieźnieński, a decyzja ta nie była kwestionowana, to należy uznać, że miał do tego uprawnienia. Parafia Mstów należała do diecezji gnieźnieńskiej, więc podlegała jurysdykcji arcybiskupa. Skoro z tej parafii miała zostać wydzielona parafia filialna, to potrzebna była przede wszystkim zgoda zwierzchnika diecezjalnego parafii. Dodajmy, że w tym konkretnym przypadku był nim zarazem biskup i metropolita, a więc zwierzchnik polskiej prowincji kościelnej. Późniejsze fakty przekonują, że sprawa ta została jednak uzgodniona z biskupem krakowskim. Arcybiskup parafię utworzył i oddał prawo patronatu do niej prepozyturze mstowskiej. To prawo było stosowane już w krótkim czasie po utworzeniu parafii, w drugiej połowie XVI i na początku XVII wieku. Nie ma tu znaczenia brak pisemnej zgody biskupów krakowskich. Parafia Olsztyn od 1566 roku jest uwzględniana

⁷² Dobrze zakres klasztornych uprawnień określają noty dorsalne znajdujące się na pergaminie: „Super plebaniam in Olsztyn”, „Privilegium super Plebaniam in Olsztyn” (AKKS, perg. 155). A. Chojnacki zaobserwował, że dokumenty fundacyjne i erekcyjne dotyczące parafii pod klasztornym prawem patronatu dość rzadko zachowywały się w archiwach klasztornych. Zob. Chojnacki, *Kościół pod zakonnym patronatem*, s. 74-75; tenże, *Klasztorny patronat wobec potrzeb patronackiego kościoła. Wybrane aspekty na przykładzie kościołów średniowiecznej Małopolski*, w: *Klasztor w kościele średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Warszawa-Wrocław-Opole 2010, s. 294-295.

⁷³ Chojnacki, *Kościół pod zakonnym patronatem*, s. 89-90.

⁷⁴ AKKS, perg. 155; [BUW, rkps 27, s. 92]: „Hanc autem erectionem in executionem ponendum praesbyterum huiuscemodi pro dominica Letare proxima illic dominus praepositus ad manendum et divina officia [s] [superscripta] peragendum designare et statuere debebit et exnunc est obstrictus”.

w wizytacjach diecezji krakowskiej, a przy tym od 1598 roku zaznacza się, że klasztor mstowski ma do niej prawo patronatu⁷⁵.

W dokumencie erekcyjnym parafii olsztyńskiej nie ma wzmianki o kościele. Uważam ten brak za znaczący i postaram się wyjaśnić tę kwestię w punkcie 4.

3. Zasięg parafii Olsztynek (Olsztyn). Okręg parafialny

Nowa parafia miała obejmować miasto Olsztynek (Olsztyn) i sąsiadujące z nim trzy wsie od wschodu ku północy: Przymiłowice, Turów i Kusięta. W dokumencie z 1552 roku znajduje się pierwsza, a zarazem ostatnia informacja w źródłach proveniencji kościelnej, że teren obejmujący nowo utworzoną parafię przedtem należał do klasztornej parafii Mstów (*ex antiquo iure parochiali*). Milczenie średniowiecznych źródeł związanych z diecezją krakowską o przynależności parafialnej tych osad jest zastanawiające. Miejscowości te nie zostały odnotowane nawet w żadnym z tomów *Liber beneficiorum* J. Długosza, który przecież opisuje dzieje i uposażenie klasztoru mstowskiego. We wstępie wspomniałem, że do XIII wieku cała parafia mstowska najpewniej znajdowała się w diecezji krakowskiej. Pierwotna przynależność parafialna Przymiłowic, Turowa i Kusiąt do parafii mstowskiej wiąże się z ich wczesną genezą i brakiem innego kościoła parafialnego w pobliżu.

W odniesieniu do Olsztyńka sprawa jest niejasna. W chwili lokacji miasta, a więc w ostatniej ćwierci XV wieku, był już znacznie bliżej co najmniej jeden kościół parafialny, położony w dodatku w starostwie olsztyńskim (Zrębice). Dlaczego więc włączono teren miasta do okręgu parafialnego klasztornego Mstowa, choć w tym czasie były to już dwie różne diecezje? Wydaje się, że odpowiedź może ukrywać się w nazewnictwie stosowanym w źródłach kościelnych. We wszystkich dokumentach wydawanych przez duchownych parafia lokalizowana jest w Olsztynie. Dotyczy to tak dokumentu erekcyjnego parafii, jak i akt wizytacyjnych z XVI wieku (1552, 1566, 1598). Jednocześnie w dokumentach wydawanych przez kancelarię królewską oraz królewskich urzędników z tego samego czasu (1549, 1551, 1552, 1564, 1581, 1589) miasto konsekwentnie jest określane jako Olsztynek, zgodnie z nazwą nadaną mu w dokumencie lokacyjnym z 1488 roku. Ta sytuacja ulegnie zmianie dopiero w XVII wieku, gdy nazwa Olsztynek zaniknie, a toponim Olsztyn będzie wspólny dla miasta i zamku.

Dlaczego kancelarie kościelne podawały w XVI wieku tylko nazwę zamku, a ignorowały nazwę nowego miasta, choć przecież tam znajdował się kościół parafialny? Wydaje się możliwe, że punkt osadniczy, którym był zamek w Olsztynie, funkcjonujący co najmniej od XIII wieku (choć pod nazwą Przymiłowice), mógł formalnie być w okręgu parafii mstowskiej. Mieszkańcy grodu również podlegali w średniowieczu obowiązkowi mszalnemu⁷⁶. Wiadomo, że w zamku co

⁷⁵ AKMKr, AV Cap 1, s. 163-164; AV Cap 15, k. 129v; AV Cap 20, k. 63v. Nie ma zatem racji J. Laberschek, twierdząc, że dopiero Marcin Szyszkowski dokumentem z 1621 roku zaakceptował prawo patronatu klasztoru mstowskiego do parafii Olsztyn (Laberschek, *Średniowieczne dzieje*, s. 32, przyp. 32). Biskup krakowski wprowadził wówczas dodatkowe warunki, które musiał spełnić klasztorny nominat na plebana w Olsztynie. Samego prawa konwentu do prezenty w dokumencie w ogóle nie kwestionowano. BUW, rkps 27, s. 93-94.

⁷⁶ Skierska, *Obowiązek mszalny*, s. 43-56, 69-87.

najmniej od XV wieku istniała kaplica. Jest dopuszczalna hipoteza, że powstała ona znacznie wcześniej i mogła podlegać zwierzchnictwu parafialnemu we Mstowie, podobnie jak inne pobliskie wsie królewskie. Być może ta zależność była jeszcze głębsza i duszpasterstwo w kaplicy sprawowali delegowani do tego celu zakonnicy mstowscy. Przy takim założeniu w naturalny sposób osada powstała przy zamku podlegałaby temu samemu prawu parafialnemu. Z punktu widzenia instytucji kościelnych nowy konsekrowany obiekt mógł być traktowany jako kontynuacja dawniej istniejącego i stąd nawiązanie do pierwotnej nazwy (Olsztyn), a nie do nowej (Olsztynek). Z braku dowodów ta próba wyjaśnienia niekonsekwencji nazwicznej musi pozostać hipotezą.

4. Najstarszy kościół w Olsztyнку

Data wybudowania kościoła, który spełniał funkcję ośrodka nowej parafii, nie jest znana. W przywileju z 1488 roku król zezwolił na wzniesienie w nowo lokowanym mieście kościoła i przeznaczył dla niego dwa łany. Brak podstaw, by uznać, że ten plan zrealizowano nie tylko w XV wieku, ale też w pierwszych pięciu dekadach wieku XVI, co starałem się uzasadnić w punkcie 2.

Na obszarze olsztyńskiego skupiska osadniczego nie był to jednak pierwszy obiekt sakralny. Co najmniej od XV wieku na terenie zamku funkcjonowała kaplica zamkowa. O budynku najstarszej kaplicy nic nie wiadomo. Są za to poświadczeni kapelani zamkowi – w 1433 roku, a może już w 1410 roku, potem w latach 1532-1534, 1551⁷⁷. Najpewniej do kaplicy odnosi się też wzmianka o ufundowaniu w 1502 roku przez królewicza Zygmunta Jagiellończyka, posesora starostwa olsztyńskiego, kielicha do Olsztyna⁷⁸. Jest prawdopodobne, że był to ten sam srebrny kielich, który poświadczono w wyposażeniu kaplicy zamkowej w inwentarzu z 1551 roku⁷⁹. Na przełomie lat 20. i 30. XVI wieku, staraniem Mikołaja Szydłowieckiego, zbudowana została nowa, murowana kaplica. Z 1551 ro-

⁷⁷ Nabiałek, *Starostwo olsztyńskie*, s. 294-295, 487.

⁷⁸ Z samego wpisu w rachunkach królewicza dowiadujemy się jedynie, że zapłacił on złotnikowi krakowskiemu za wykonanie kielicha do Olsztyna („Martino aurifabro (...) pro calice ad Olshtyn”). Nie sprecyzowano, co to za kielich i jakie konkretnie było jego przeznaczenie. Najbardziej prawdopodobna wydaje się kaplica zamkowa w Olsztynie. Dodajmy jeszcze, że kielich ten został opłacony 19 maja, czyli w dniu wyjazdu dworu królewicza z Krakowa do Głogowa, a trasa przejazdu wiodła przez Olsztyn. Cztery dni później (23 maja) Zygmunt rzeczywiście zatrzymał się w zamku, co poświadczają rachunki. Wypada w tym miejscu wyjaśnić, że od 31 marca 1502 roku, w wyniku układów z królem Aleksandrem Jagiellończykiem, Zygmunt został tenentariuszem starostwa olsztyńskiego. Pobyt w Olsztynie książę głogowski połączył podróż z formalną inauguracją swych rządów w starostwie olsztyńskim (odwiedził wówczas również należąca do starostwa Częstochowę). *Účty dvora prince Zikmunda Jagellonského, vévody hlohovského a opawského, nejvyššího hejtmana Slezska a Lužic, z let (1493) 1500-1507: kritická edice pramene*, ed. P. Kozák, Praha-Opava 2014, s. 187, 191; A. Pawiński, *Młode lata Zygmunta Starego*, Warszawa 1893, s. 134-137; Nabiałek, *Starostwo olsztyńskie*, s. 449; P. Kozák, *Mezi centrem a periferií: Itinerář pozdějšího krále Zikmunda I. Starého z doby jeho pobytu v Uhrách a v českých zemích (1498-1507)*, w: *Jagiellonowie i ich świat. Dynastia królewska w drugiej połowie XV i w XVI wieku*, red. B. Czwojdrak, J. Sperka, P. Węcowski, Kraków 2018, s. 139.

⁷⁹ AGAD, ASK, oddz. LVI, sygn. O-2, k. 171-171v; Nabiałek, *Starostwo olsztyńskie*, s. 295.

ku znamy opis jej wyposażenia. Prawdopodobnie w tym obiekcie mieszczanie olsztyńscy u schyłku XVI wieku uczestniczyli w Mszy św. w związku z odbudową kościoła w mieście⁸⁰. Ta informacja jest bardzo istotna, gdyż – jak się wydaje – pozwala postawić hipotezę, że również w początkowym okresie rozwoju miasta jego mieszkańcy brali udział w nabożeństwach w kaplicy zamkowej. Tę hipotezę wzmacnia brak wzmianki o kościele w nowo formującej się osadzie Olsztynek. Nie wiemy, kiedy najstarsza świątynia powstała.

W dokumencie erekcyjnym z 1552 roku nie ma mowy o budynku kościoła. Nie da się stwierdzić z pewnością, że go wówczas nie było, tak jak nie można dowodzić, że już był zbudowany w chwili tworzenia parafii. Z jednego sformułowania można jednak domyślać się, że budynek ten miał dopiero powstać. Chodzi o stwierdzenie z tekstu dokumentu, że kościół parafialny w mieście będzie filią kościoła klasztornego. Jest tu mowa o przyszłym kościele⁸¹. Oczywiście może to być zwrot stylistyczny, w dodatku uwzględniający następstwo czasów: fragment ten odnosi się do stawienia się przedstawiciela klasztoru na wniosek (pозew) kancлера i mieszkańców miasta zabiegających o ustanowienie kościoła parafialnego.

Zdaniem ks. K. Łataka skoro w dokumencie erygującym parafię „(...) nie nadmieniono o budowie kościoła, to przyjąć należy, że w 1552 r. kościół już stał, niezależnie od kaplicy zamkowej⁸²”. Wolno nie zgodzić się z tą argumentacją, gdyż liczne przykłady wskazują na odwrotną praktykę. W zachowanych dokumentach fundacyjnych i erekcyjnych najczęściej wzmiankowany jest budynek kościelny albo podawane jest jego wezwanie. Zwykle też nawiązywano do wcześniejszego aktu wyznaczającego uposażenie świątyni, jeżeli był wydany. Tak było m.in. w dokumentach erygujących parafie w diecezji krakowskiej: w Chomentowie z 1331 roku⁸³, Dobrowodzie z 1345 roku⁸⁴, Niepołomicach z 1350 roku⁸⁵, Tłuczniu z 1353 roku⁸⁶, Chodowie z 1381 roku⁸⁷, Wysokiem z 1413 ro-

⁸⁰ Taką informację w 1631 roku podał rewizorom mieszczanin olsztyński: „(...) kaplica była dobra i tam Mszy Świętej słuchowalichmy kiedy kościół budowano w Olstlinie, jest temu pod trzydzieści plus vel minus lat”. AGAD, ASK, dz. XLVI, sygn. 42, k. 16v; J. Borowska-Antoniewicz, M. Antoniewicz, *Opis zamku Olsztyn sporządzony przez rewizorów królewskich w 1631 r.*, „Ziemia Częstochowska”, 26 (1999) s. 197; Nabiałek, *Starostwo olsztyńskie*, s. 295.

⁸¹ AKKS, perg. 155: „(...) comparens, ad hoc praefato magnifico domino cancellario vocato et oppidanis villanisque praedictis petentibus in erectionem dictae parochialis ecclesiae in Olsthin futurae ecclesiae conventualis Msthouiensis filiae”.

⁸² Łatak, *Placówki filialne*, s. 196.

⁸³ W dokumencie z 1331 roku jest mowa nie tylko o wezwaniach kościoła, ale też o jego wcześniejszym zbudowaniu. J. Wiśniewski, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Jędrzejowskim*, Marjówka 1930, s. 419-421; Wiśniewski, *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze*, s. 123.

⁸⁴ J. Wiśniewski, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Stopnickim*, Marjówka 1929, s. 351-352; Wiśniewski, *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze*, s. 125.

⁸⁵ *Kodex dyplomatyczny Polski*, t. 3, wyd. J. Bartoszewicz, Warszawa 1858, nr 103; F. Sikora, *Kłaj*, w: SHGKr, cz. 2, Wrocław-Kraków 1989-1993, s. 558.

⁸⁶ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski* (dalej: KDM), t. 1, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1876, nr 234; Chachaj, *Rozwój sieci*, s. 222.

⁸⁷ KDM, t. 3, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1887, nr 922; Poniewozik, *Rozwój sieci*, s. 7.

ku⁸⁸, Klimontowicach z 1418 roku⁸⁹, Ostrowie z 1442 roku⁹⁰, Biskupicach z 1453 roku⁹¹ i Chruszczobrodzie (ziemia siewierska) z 1459 roku⁹². Podobnie w diecezji poznańskiej: w Skokach z 1373 roku⁹³, Siedlcu (powiat kościański) z 1401 roku⁹⁴, Rzeszotarzewie z 1401 roku⁹⁵ i Drzeczkwowie z 1447 roku⁹⁶. W wypadku erekcji parafii w Rydzynie w diecezji poznańskiej (powiat kościański), gdzie w 1410 roku do rangi kościoła parafialnego podniesiono kaplicę istniejącą na terenie parafii Dąbcze, choć w dokumencie bp. Wojciecha Jastrzębca nie podano jej wezwania, to zaznaczono, że kaplica już wcześniej była ufundowana i erylowana za zgodą poprzednich biskupów⁹⁷.

W dokumencie tworzącym parafię w Olsztynku z 26 lutego 1552 roku takiej wzmianki nie ma, co raczej świadczy o braku budynku kościoła. Z drugiej strony przeciwnego argumentu zdaje się dostarczać polecenie abp. M. Dzierzgowskiego, zawarte w końcowej części dyspozycji, aby klasztor w ciągu miesiąca skierował do Olsztyńka wybranego już plebana w celu zamieszkania tam i rozpoczęcia sprawowania nabożeństw⁹⁸. Skoro pleban miał niemal natychmiast objąć parafię, może jednak była tam już świątynia? Tu jednak można dopuścić sytuację, że miejscem sprawowania liturgii mogła być tymczasowo kaplica. Mieszkanie plebana miało być zapewnione dzięki zakupowi domu na plebanię przez J. Ocieskiego, o czym już wspominałem⁹⁹. Być może powodem tak szybkiego skierowania plebana do rezydencji w mieście było przeznaczenie dla niego zadania nadzorowania budowy kościoła i organizacji nowej parafii. Kanclerz nie miał możliwości czuwania nad tym procesem.

Argumentem najważniejszym dla określenia czasu powstania kościoła parafialnego w Olsztynku jest wskazana już tradycja, utrwalona przekazem z 1631 roku, przypisująca tę fundację kanclerzowi J. Ocieskiemu. Nominację na starostwo olsztyńskie uzyskał on 19 stycznia 1551 roku, bezpośrednio po śmierci poprzednika na tym urzędzie¹⁰⁰. Dokument erylujący parafię wydano rok później. Wydaje

⁸⁸ *Zbiór dokumentów małopolskich* (dalej: ZDM), cz. 5, wyd. I. Sułowska-Kuraś, S. Kuraś, Wrocław 1970, nr 1258; *Słownik historyczno-geograficzny województwa lubelskiego*, oprac. S. Kuraś, Warszawa 1983, s. 279.

⁸⁹ ZDM, cz. 5, nr 1299; *Słownik historyczno-geograficzny województwa lubelskiego*, s. 101.

⁹⁰ ZDM, cz. 3, wyd. S. Kuraś, Wrocław 1969, nr 630; *Słownik historyczno-geograficzny województwa lubelskiego*, s. 170.

⁹¹ *Słownik historyczno-geograficzny województwa lubelskiego*, s. 30.

⁹² Polska Akademia Umiejętności, *Materiały do Kodeksu Dyplomatycznego Małopolski*; F. Sikora, *Chruszczobród*, w: SHGKr, cz. 1, s. 379.

⁹³ KDW, t. 6, wyd. A. Gąsiorowski, H. Kowalewicz, Poznań 1982, nr 240; K. Górską-Gołaską, *Potrzanowo*, w: SHGPoz, cz. 3, Poznań 1993-1999, s. 799.

⁹⁴ KDW, t. 7, nr 404; T. Jurek, *Siedlec*, w: SHGPoz, cz. 4, s. 366.

⁹⁵ KDW, t. 7, nr 402-403; P. Dembiński, *Rzeszotarzewo*, w: SHGPoz, cz. 4, s. 259.

⁹⁶ K. Górską-Gołaską, *Drzeczkwowo*, SHGPoz, cz. 1, Poznań 1982-1985, s. 412-413.

⁹⁷ KDW, t. 11, wyd. A. Gąsiorowski, T. Jasiński, T. Jurek, I. Skierska, Poznań 1999, nr 1876; T. Jurek, *Rydzyzna*, w: SHGPoz, cz. 4, s. 243.

⁹⁸ Zob. przyp. 74.

⁹⁹ Zob. przyp. 67.

¹⁰⁰ Nabiałek, *Starostwo olsztyńskie*, s. 558.

się mało prawdopodobne, by kościół powstał jeszcze w 1551 roku, jak przyjął ks. K. Łatak, którego zdaniem „wystarczyło zatem kilka letnich i wiosennych miesięcy, by wzniesić i w miarę urządzić kościół”¹⁰¹. Dla poparcia tej wątpliwej tezy należało wskazać choć jeden analogiczny przykład tak błyskawicznie zrealizowanej inwestycji. Wydaje się mało prawdopodobne, aby przy ówczesnej technice wzniesiono budynek sakralny zaledwie w kilka miesięcy¹⁰². Nierealnie przedstawia się to zresztą zwłaszcza w tej konkretnej sytuacji. Jak to możliwe, że wcześniej w Olsztynku, pomimo formalnej królewskiej zgody, kościół nie powstał przez 60 lat, a nagle zbudowano go w kilka miesięcy?

Oceniając zaś sprawę realnie, trzeba podkreślić, że dla J. Ocieskiego funkcja starosty olsztyńskiego była urzędem mniejszej wagi. Z zasady starostowie olsztyńscy nie rezydowali w zamku, a w ich imieniu zarząd starostwa sprawowali zastępcy – podstarościowie. Jan Ocieski był przede wszystkim jednym z najważniejszych dostojników państwowych, kierującym wówczas obu kancelariami królewskimi (z powodu nieobsadzenia urzędu kanclerza), a więc ściśle współpracującym z królem przy prowadzeniu polityki wewnętrznej i zagranicznej. Z tego powodu przebywał głównie w Krakowie lub w miejscach, gdzie rozgrywały się istotne dla państwa sprawy. Do Olsztyna przyjeżdżał rzadko, choć z braku źródeł nie znamy szczegółów jego itinerariów. Drogą analogii można przyjąć, że podobnie jak inni starostowie zatrzymywał się tu przy okazji podróży urzędowych, np. jadąc z Krakowa na sejm do Piotrkowa¹⁰³. Pierwszy sejm po objęciu przez niego starostwa olsztyńskiego obradował od 2 lutego do 11 kwietnia 1552 roku¹⁰⁴. Jest wysoce prawdopodobne, że J. Ocieski przyjechał do Olsztyna po raz pierwszy dopiero

¹⁰¹ Łatak, *Placówki filialne*, s. 195.

¹⁰² Według I. Młodkowskiej-Przepiórowskiej (*Odkrycie najstarszego kościoła pw. św. Jana w Olsztynie*) odkryte w trakcie badań archeologicznych fundamenty kościoła w Olsztynie wskazują, że przygotowano je dla konstrukcji drewnianej. Czas potrzebny na zbudowanie kościoła wiązał się z jednej strony z zaprojektowaniem obiektu, a następnie z jego wykonaniem. Istotne dla zaplanowania budowy było przygotowanie materiału. W kwestii sezonowania drewna zdania badaczy dziejów budownictwa drewnianego są podzielone, choć przy tym nie są poparte konkretnymi dowodami. Według Piotra Łopatkiewicza w późnym średniowieczu budowano „z drewna surowego, natychmiast po zgromadzeniu niezbędnej ilości budulca”. Z kolei zdaniem M. Bajon-Romańskiej budowniczości kościołów wykonywali zabieg sezonowania (przez co najmniej jeden rok), który wyrównywał wilgotność i obniżał ciężar drewna. P. Łopatkiewicz, *Drewniany kościół w Haczowie. Pomnik Światowego Dziedzictwa Kultury*, Kraków 2015, s. 20-21; M. Bajon-Romańska, *Jak budowano kościoły w średniowiecznej Małopolsce*, Wrocław 2008, s. 29-30.

¹⁰³ Zachowane rachunki Mikołaja Szydłowieckiego, podskarbiego wielkiego i starosty olsztyńskiego w latach 1508-1532, pokazują, że odwiedzał on dzierżone przez siebie zamki królewskie (Radom, Olsztyn, Oświęcim, Zator, Krzepice) najczęściej raz w roku, łącząc te wizyty z podróżami urzędowymi. Przykładowo: jadąc na sejm do Piotrkowa, który rozpoczął obrady 2 stycznia 1525 roku, zatrzymał się w ostatniej dekadzie grudnia 1524 roku w starostwach olsztyńskim i krzepickim. K. Nabiałek, *Problem obsady starostw w Oświęcimiu i Zatorze w latach 1522-1523. Przyczynek do badań nad rolą urzędu starosty w ustroju księstw oświęcimskiego i zatorskiego*, w: *Silesia – Polonia – Europa. Studia historyczne dedykowane Profesorowi Idziewi Panicowi*, red. J. Sperka, Katowice-Bielsko Biała 2019, s. 381-382.

¹⁰⁴ *Sejmy w dawnej Rzeczypospolitej*, s. 482.

w styczniu 1552 roku, jadąc do Piotrkowa. Mógł wtedy osobiście zapoznać się z sytuacją w starostwie, w tym w podzamkowym mieście, a krótko potem podjąć działania. Ten tok rozumowania potwierdza wydanie dla Olsztyńka przywileju na jarmarki zaraz na początku sejmku, 6 lutego 1552 roku, o czym wspomniałem w punkcie 2. Również decyzja o powołaniu parafii i budowie tam kościoła musiała być poprzedzona trzeźwą oceną sytuacji. Mało zaś prawdopodobne jest podejmowanie budowy świątyni przed uzyskaniem dla tej inwestycji aprobaty króla i władz kościelnych. Jan Ocieski najpewniej uznał, że warunkiem wybudowania kościoła jest powołanie parafii.

W świetle przytoczonej argumentacji wydaje się więc wysoce prawdopodobne, że budowa kościoła nastąpiła najwcześniej po 26 lutego, a nawet po 27 marca 1552 roku, gdy w Olsztyńku zamieszkał pleban wyznaczony przez konwent mstowski. Odpowiedź na dalsze istotne pytania – kiedy rzeczywiście rozpoczęto prace budowlane i kiedy je zakończono – bez nowych źródeł musi pozostać otwarta.

Okoliczności powstania najstarszego obiektu sakralnego w Olsztyńku – kaplicy, kościoła – mogą też być bardziej złożone, niż to się z pozoru wydaje. Można to zilustrować dość podobnym do Olsztyńka pod pewnymi względami przypadkiem, który opisał Grzegorz Klebowicz. Chodzi o dobrze udokumentowaną fundację i erekcję parafii w nowo lokowanym mieście Tarnogrodzie na terenie diecezji przemyskiej¹⁰⁵.

Wygląd najstarszego kościoła w Olsztyńku niestety nie jest znany. W wizytacji bp. Filipa Padniewskiego z października 1566 roku jest tylko informacja o księdzu parafialnym, nie ma zaś wzmianki o kościele¹⁰⁶. Nie świadczy to bynajmniej o tym, że go nadal nie było. W tej bowiem wizytacji przy większości parafii z dekanatu lełowskiego podawano tylko krótkie informacje, głównie dotyczące zarządzających nimi duchownych¹⁰⁷. Z kolei drewniana, niekonsekwentna świątynia, którą opisano w wizytacji z 1598 roku jako jeszcze nie w pełni ukończoną, była najpewniej już drugą. Po raz pierwszy odnotowano wówczas wezwanie kościoła – św. Jana

¹⁰⁵ Podobnie jak dla Olsztyńka w przywileju lokacyjnym Tarnogrodu z 1567 roku nadano uposażenie dla parafii. Niedługo potem ustanowiono plebana, który jednak z braku świątyni parafialnej sprawował duszpasterstwo w kościele szpitalnym wybudowanym przy domu ubogich. Obiekty zostały poświęcone już w dwa lata po lokacji – w 1569 roku. Formalnie parafię powołano dopiero w 1598 roku. Dokument fundacyjny został wydany przez Jana Zamojskiego, który był wówczas starostą, na podstawie dokumentu lokacyjnego z 1567 roku, a kilka dni później biskup przemyski formalnie erygował parafię. Mieszczanie właśnie u starosty zabiegali o potwierdzenie przywilejów i wyznaczenie uposażenia dla plebana. Kościół parafialny był już więc wzniesiony jeszcze przed formalną erekcją. G. Klebowicz, *Organizacja parafialna diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego w XIV-XVI wieku*, Lublin 2013, s. 9, 271-273.

¹⁰⁶ Notatka o plebanie jest formularzowa. Stanowi tylko potwierdzenie, że parafia była obsadzona. AKMKr, AV Cap 1, s. 163-164: „Olsthin parochum habet presbiterum praeterquam, quod peritum, verumetiam citra criminis suspitionem versantem, sacrosanctaque officia pure tractantem”.

¹⁰⁷ Dłuższą notę, zawierającą też informacje o budynkach kościelnych, poświęcono tylko kilku parafiom, głównie Lelowowi. Krótkie wzmianki, podobne jak dla Olsztyńka, sporządzono też dla pobliskich parafii: Zrębic, Częstochowy, Żurawia. AKMKr, AV Cap 1, s. 161-164. O zawartości wizytacji bp. F. Padniewskiego z lat 1565-1570 zob. T. Glemma, *Wizytacje diecezji krakowskiej z lat 1510-1570*, „Nasza Przeszłość”, 1 (1946) s. 57-72.

Chrzyciela, które – co ważne – odnosi się z pewnością również do pierwotnej świątyni¹⁰⁸. Patrocinia świątyni były trwałe i utrzymywały się nawet po dodaniu kolejnych świętych patronów¹⁰⁹. Choć wezwanie św. Jana Chrzyciela zaliczało się w późnym średniowieczu do stosunkowo częstych¹¹⁰, to wydaje się, że w wypadku Olsztyńka dostarcza ono kolejnego argumentu do wskazania fundatora kościoła w tym mieście. Można wiązać je z imieniem kanclerza Ocieskiego.

Opisany w 1598 roku obiekt z pewnością nie był najstarszym kościołem w Olsztyńku¹¹¹. W wizytacji z 1602 roku jednoznacznie stwierdzono, że kościół ten zbudowano cztery lata wcześniej z powodu zniszczenia poprzedniego. Nie chodziło tu o remont, ale gruntowną odbudowę¹¹². Nie ma żadnych podstaw, aby twierdzić, że nowy kościół zbudowano w roku następnym, tj. 1599¹¹³, podobnie jak brak powodów do przesunięcia czasu spisania wspomnianej wizytacji na 1603 rok. W nagłówku protokołu powizytacyjnego czterech dekanatów, w tym lełowskiego, podano jednoznacznie, że przegląd stanu parafii odbył się w 1602 roku¹¹⁴. Zresztą trudno wyobrazić sobie, żeby pomiędzy 1598 a 1599 rokiem kościół uległ zniszczeniu i od razu został odbudowany. Opisy świątyni z 1598 i 1602 roku przekonują, że chodzi o ten sam budynek, który przez cztery lata nieznacznie został poprawiony (m.in. ufundowano nowy ołtarz). Ksiądz K. Łatak słusznie zauważył, że w 1598 roku wizytator nie wskazywał na zły stan budynku¹¹⁵. Zaznaczono jednak wówczas w protokole, że kościół nie jest konsekrowany, co w wypadku świątyni zbudowanej około połowy tego stulecia powinno wydawać się zastanawiające.

Wypada zgodzić się z ks. K. Łataką, że najbardziej prawdopodobną przyczyną zniszczenia najstarszego olsztyńskiego kościoła był najazd wojsk arcyksięcia Maksymiliana Habsburga późną jesienią 1587 roku¹¹⁶. Przy tej wersji – obok

¹⁰⁸ AKMKr, AV Cap 15, k. 129v. Wcześniej błędnie podałem, że po raz pierwszy wezwanie kościoła olsztyńskiego notuje dopiero wizytacja z 1609 roku (Nabiałek, *Dzieje miasta Olsztynek*, s. 91).

¹⁰⁹ Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 4, s. 431-432; J. Rajman, *Średniowieczne patrocinia krakowskie*, Kraków 2002, s. 15-17.

¹¹⁰ Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 4, s. 509-513; Wiśniowski, *Parafie w średniowiecznej Polsce*, s. 223-229.

¹¹¹ Niesłusznie tak przyjęli K. Nabiałek, *Dzieje miasta Olsztynek*, s. 91, i K. Łatak, *Placówki filialne*, s. 198.

¹¹² AKMKr, AV Cap. 20, k. 63v: „ecclesia parochialis ab annis quatuor novier aedificata ob ruinam prioris”. Czasownik *aedificare* (*aedificare*) oznacza ‘budować’, ‘wznosić budowlę’. Gdyby chodziło o naprawę istniejącego obiektu, pisarz zastosowałby czasownik *renovare*, *reparare* lub *restuarare* względnie *reaedificare* (*reeedificare*). Rzeczownik *ruina* z kolei oznacza przede wszystkim ‘upadek’, ‘zawalenie się budynku’, ale też jego ‘uszkodzenie’. *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, t. 2, Warszawa 1953, kol. 289-290; t. 8, Kraków 2002-2006, kol. 52, 326-327, 333-335, 457, 584-585.

¹¹³ Łatak, *Placówki filialne*, s. 198.

¹¹⁴ Wbrew informacji podanej przez ks. K. Łatakę (*Placówki filialne*, s. 198) w wydanych dla zarządcy parafii w Zrębicach zaleceniach brak daty rocznej. AV Cap 20, k. 64v-65.

¹¹⁵ Łatak, *Placówki filialne*, s. 198.

¹¹⁶ Tamże. O okolicznościach najazdu na zamek w 1587 roku zob. K. Nabiałek, *Nowe spojrzenie na biografię Kaspra Karlińskiego herbu Ostoja*, „Ziemia Częstochowska”, 37 (2011) s. 43-49.

bardzo prawdopodobnych okoliczności zrujnowania kościoła – realny staje się też okres jego odbudowy, czyli ok. 10 lat. Wypada się tu zgodzić z interpretacją ks. K. Łataka, że właśnie o budowie kościoła u schyłku XVI wieku wspominał w 1631 roku burmistrz olsztyński, zeznając wówczas wobec rewizorów królewskich¹¹⁷. Na święzą i niedokończoną budowę wskazuje również fakt, że w latach 1598, 1602 i 1609 kościół nie był poświęcony, a nabożeństwa sprawowano za specjalną zgodą (*per licentiam*), najpewniej biskupa diecezjalnego¹¹⁸. Drugi kościół parafialny w Olsztynku został konsekrowany dopiero w 1633 roku, co poświadcza wizytacja z 1711 roku, ostatnia wzmiankująca tę świątynię¹¹⁹. Niebawem, w 1719 roku, kościół spalił się w pożarze miasta¹²⁰. Następna świątynia – trzecia w kolejności w Olsztynku – została już zbudowana w nowym miejscu. Być może powodem translokacji było zabezpieczenie jej przed pożarem, aby w przyszłości uniknęła losu dwóch poprzednich.

W wizytacjach nie zaznaczono faktu przeniesienia budynku kościoła w inne miejsce¹²¹. W efekcie wiedza o miejscu pierwotnego kościoła zatarła się. Niespodziewanie w trakcie badań archeologicznych, prowadzonych w związku z pracami remontowymi w Olsztynie, I. Młodkowska-Przepiórowska odkryła na terenie przylegającym do południowo-wschodniego narożnika rynku dawny cmentarz, a przy nim fundamenty budynku, który badaczka zidentyfikowała jako kościół. Dzięki temu po prawie 300 latach powróciła wiedza o tym, że po pożarze kościół przeniesiono z pierwotnego miejsca o kilkaset metrów. W naturalny więc sposób, przy braku źródeł pisanych, odpowiedzi na pytania o przeszłość mogą rozwiązać badania archeologiczne. Dalsze informacje o wyglądzie najstarszej olsztyńskiej świątyni parafialnej poznamy być może dzięki opracowaniu przez I. Młodkowską-Przepiórowską efektów badań archeologicznych. Już wstępne wnioski tej badaczki są niezwykle cenne. Ocena formy i kształtu fundamentów kościoła po-

¹¹⁷ Zeznał on, że było to „pod trzydzieści plus vel minus lat” (zob. przyp. 80). Niewłaściwie zinterpretowałem tę relację, bo nie chodziło tu z pewnością o ciągnącą się budowę najstarszego kościoła. Nabiałek, *Dzieje miasta Olsztynek*, s. 91.

¹¹⁸ Ten fakt jest istotny. Zgodnie z prawem kanonicznym Msze św. można było sprawować tylko w miejscu poświęconym albo na mocy zgody papieża, legata papieskiego lub lokalnego ordynariusza. Skierska, *Obowiązek mszalny*, s. 146-147.

¹¹⁹ „Oppidum (...) habens ecclesiam ligneam (...) in honorem s. Joannis Baptistae, consecratam anno 1633, erectam vero 1552”. AV 17, k. 29v. Łatak, *Placówki filialne*, s. 199.

¹²⁰ W najstarszej księdze metrykalnej parafii Olsztyn (ochrzczonych z lat 1705-1756) na stronie z wpisami za 1721 rok ówczesny proboszcz Franciszek Łęczyński sporządził notę kronikarską, w której opisał pożar miasta z 1 września 1719 roku, podczas którego spalił się również kościół. Miasto było wtedy niemal puste, gdyż mieszkańcy wraz z księdzem uczestniczyli w procesji do kaplicy św. Idziego w Zrębicach. Ogień ktoś wzniecił celowo („zapalono chcący, umyślnie”). Spaliło się niemal całe miasto, z wyjątkiem fragmentów zabudowy od zachodu i południa. AACz, sygn. KM 730, k. 17. Jako pierwszy podał ten fakt ks. J. Wiśniewski (*Diecezja częstochowska*, s. 269), ale bez wskazania źródła informacji. Około 1938 roku ks. Józef Michałowski, proboszcz olsztyński, na wyklejce przedniej okładki księgi ochrzczonych sporządził noty odsyłające do zapisów kronikarskich w księdze. Fotokopię wpisu opublikowano w: *Parafia pw. św. Jana Chrzciciela w Olsztynie*, s. 19.

¹²¹ Nie znał miejsca pierwotnego kościoła również ks. J. Wiśniewski (*Diecezja częstochowska*, s. 269), choć widział, że po pożarze murowany kościół wzniesiono w oddaleniu od miasta.

twierdza drewnianą strukturę tej świątyni. Z kolei obecność dwóch różnych zapraw może świadczyć o naprawianiu fundamentów, a pośrednio wskazuje na odbudowę kościoła. Znaczące mogą być też szczegółowe wnioski archeologiczne w odniesieniu do cmentarza przykościelnego, datowanego zasadniczo na XVI-XVII wiek. Badaczka, opierając się na układzie pochówków, postawiła hipotezę, że cmentarz mógł być używany wcześniej (w XV lub w pierwszej połowie XVI wieku)¹²². Brak precyzyjnej datacji wyklucza jakieś pewne wnioski. Przy założeniu, że miejsce pochówków zostało założone dużo wcześniej, niż powołano parafię, można byłoby postawić hipotezę, iż powstał tam wcześniej również obiekt sakralny. Cmentarz mógł być też nekropolią dla mieszkańców zamku, same zaś egzekwie sprawowane mogły być w kaplicy zamkowej. Są to jednak zbyt daleko idące domysły.

5. Wnioski

Podjęta próba przedstawienia okoliczności powstania parafii i wybudowania najstarszego kościoła w małopolskim mieście Olsztynek (Olsztyn) nie przyniosła jednoznacznych odpowiedzi. Można mieć pewność, że parafia została utworzona na mocy dokumentu arcybiskupa gnieźnieńskiego M. Dzierzgowskiego z 1552 roku. Nie ma podstaw, by twierdzić, że jej erygowanie dokonało się z naruszeniem uprawnień ordynariusza miejsca, tj. w tym wypadku biskupa krakowskiego. Nowa parafia powstała w wyniku wydzielenia jej z obszaru parafii mstowskiej, której siedziba usytuowana była w diecezji gnieźnieńskiej. Do ordynariusza z Gniezna należała więc zgoda na tę zmianę. Po utworzeniu samodzielnej parafii nie było sporów o jej przynależność diecezjalną. Wszystkie źródła po 1552 roku potwierdzają przynależność Olsztyńka (Olsztyna) do diecezji krakowskiej. Można więc bez ryzyka założyć, że erekcja nowej parafii została wcześniej uzgodniona z ówczesnym biskupem krakowskim A. Zebrzydowskim.

Starania o powołanie parafii podjął osobiście J. Ocieski, podkanclerzy pełniący też obowiązki kanclerza Królestwa Polskiego, a od 1551 roku starosta olsztyński. Jednym z powodów był z pewnością zamiar przyśpieszenia formowania się miasta, choć motywy religijne na pewno były tu równie ważne. Ponieważ J. Ocieski w dobrach królewskich był jedynie królewskim namiestnikiem (starostą), to do przeprowadzenia wszelkich zmian potrzebował zgody króla. Można uznać za wysoce prawdopodobne, że wszystkie uzgodnienia odnośnie do powołania parafii odbyły się w lutym 1552 roku na sejmie w Piotrkowie, na którym spotkali się wspomniani dostojnicy: król Zygmunt August, Jan Ocieski, Mikołaj Dzierzgowski oraz Andrzej Zebrzydowski. Po omówieniu sprawy między nimi wezwano do Piotrkowa również przedstawiciela klasztoru, którego zgoda była niezbędna do powołania parafii. Po jej uzyskaniu arcybiskup formalnie erygował nową parafię, wiążąc ją z konwentem mstowskim poprzez przekazanie mu prawa patronatu. Zakres prezenty był bardzo szeroki, gdyż klasztor uzyskał prawo ograniczenia nominacji do jednego z braci ze swego konwentu. Faktycznie powstała więc parafia filialna klasztoru mstowskiego.

¹²² Młodkowska-Przepiórowska, *Odkrycie najstarszego kościoła pw. św. Jana w Olsztynie* (w druku).

W erekcji olsztyńskiej parafii wyraźnie widać efekt kompromisu – za wyłączenie obszaru z parafii mstowskiej przekazano zakonnikom patronat, na co wyraził zgodę król. Arcybiskup gnieźnieński pomimo formalnego zatwierdzenia erekcji nie rościł sobie praw do zwierzchnictwa nad nową parafią. Jak pokazały późniejsze fakty, zarówno M. Dzierzgowski, jak i kolejni metropolici gnieźnieńscy respektowali jurysdykcję biskupów krakowskich nad terenem olsztyńskiej fary, zgodnie z literą wyroku z 1456 roku. Takie załatwienie sprawy dobrze świadczy o talentach dyplomatycznych kanclerza J. Ocieskiego.

Część pytań odnośnie do parafii i kościoła w Olsztynku musi nadal pozostać otwarta. Do odpowiedzi na nie potrzebne są nowe źródła – zarówno pisane, jak i inne, a zwłaszcza archeologiczne. Dotyczy do przede wszystkim budynków sakralnych. Nie można z pewnością stwierdzić, kiedy powstał najstarszy kościół w Olsztynie. Wszelkie uwagi na ten temat muszą pozostać na poziomie hipotez. Część ze stwierdzeń jest bardziej uprawniona, a inne mniej. Mało prawdopodobne wydaje się, by kościół został zbudowany w XV wieku, po wydaniu przywileju lokacyjnego miasta Olsztyńka z 1488 roku, w którym przewidziano dla tej świątyni uposażenie w postaci dwóch wolnych łanów. Również niewiele wskazuje na podjęcie tej budowy w pierwszej połowie XVI wieku, skoro proces rozwoju miasta był na tyle powolny, że do 1532 roku osadę tworzyło 10 domów. Czy taką grupę osadników stać było na budowę kościoła? Można wprawdzie przyjąć, że koszty budowy ponieśli również kmiecie z trzech wsi przyłączonych później do parafii, ale byłby to argument *ex post* – do czasu formalnej zgody króla i zwierzchnika diecezji nie można było przewidzieć, jaki będzie obszar nowej parafii. Partycypować w budowie mogli mieszkańcy osad wiejskich dopiero po wydaniu dokumentu erekcyjnego z 1552 roku. Jednoznacznie wskazana aktywność J. Ocieskiego pozwala uznać za najbardziej prawdopodobne przypisanie właśnie temu dostojnikowi budowy pierwszego kościoła w Olsztynku. Ponieważ był starostą olsztyńskim od 1551 roku i musiał na wszystkie działania mieć zgodę królewską, wolno przyjąć, że rozpoczęcie prac w tym zakresie w ciągu roku było i tak szybkie. Teza ks. K. Łataka, że kościół wybudowano w kilka miesięcy w 1551 roku, nie tylko nie ma żadnego oparcia w źródłach, ale jest bardzo mało wiarygodna również z powodów praktycznych. Tradycja przypisuje fundację świątyni J. Ocieskiemu. Trudno wskazać powód, dlaczego J. Ocieski miałby zlecić natychmiastową budowę kościoła. Najprawdopodobniej w 1551 roku nie był nawet w Olsztynie i nie znał sytuacji. W dokumencie erygującym parafię nie ma wzmianki ani o budynku, ani o jego wezwaniu, zaś analogiczne dokumenty dla innych parafii te informacje notują. Najbardziej prawdopodobne wydaje się więc, że budowę pierwotnego kościoła w mieście Olsztyńku rozpoczęto po 26 lutego, a najpewniej po 27 marca 1552 roku. Jak długo trwały prace, jaki świątynia miała kształt i wyposażenie oraz kiedy ją poświęcono, tego niestety nie wiadomo. Można za to zdecydowanie stwierdzić, że najstarszy opis kościoła w Olsztynku, zachowany w wizytacji z 1598 roku, dotyczy już kolejnego budynku, wzniesionego po zniszczeniu pierwotnego.

Zagadkę czasu powstania najstarszego kościoła w mieście mogą pomóc rozwiązać – jak się wydaje – tylko dalsze badania archeologiczne i wypracowane na podstawie pozyskanego materiału wnioski. Pierwsze ich efekty przedstawiła I. Młod-

kowska-Przepiórowska w tekście prezentującym dokonane przez nią w 2012 roku odkrycie relikwii pierwotnego kościoła oraz cmentarza przykościelnego. Dzięki tym badaniom znany lokalizację pierwotnej świątyni w mieście.

Na wstępie wspominałem, że lokacje były zjawiskami tworzącymi parafię. Mogło być też odwrotnie – był to czynnik wzajemnie stymulujący. W wypadku Olsztyńka po formalnym ustanowieniu parafii nastąpił wyraźny rozwój miasta. W 1532 roku było tam 10 domów. W 1564 roku już co najmniej 24, w 1569 – prawdopodobnie 32, a wśród mieszkańców czterech nowo osiedlonych. W późniejszym czasie dynamika ta utrzymała się, skoro w 1631 roku miasto osiągnęło 103 budynki mieszkalne. Wygląda więc na to, że w drugiej połowie XVI stulecia wyraźnie zwiększyła się osadnicza atrakcyjność Olsztyńka. Choć dalej był to mały ośrodek, to faktycznie stał się miastem. Zaryzykuję opinię, że w dużej mierze przyczyniło się do tego powstanie tam parafii.

Osobne słowo należy się głównemu autorowi tego przedsięwzięcia – J. Ocieskiemu herbu Jastrzębiec. Bywa on różnie oceniany przez historyków. Wskazuje się z jednej strony na jego talent i pracowitość, dzięki którym zrobił niewątpliwie wielką karierę, zajmując bardzo ważną pozycję w życiu publicznym. Z drugiej strony nie bez podstaw zarzuca mu się bogacenie się przez wykorzystanie majątku królewskiego, w dodatku pozyskiwanego niezgodnie z prawem. W dziejach Olsztyńka odegrał on jednak rolę szczególną i niewątpliwie pozytywną. Miasto, ale i okoliczne wsie zawdzięczają mu powstanie parafii i kościoła. To on faktycznie stworzył warunki do dokończenia procesu lokacji Olsztyńka. Choć ocena intencji postaci historycznych należy do najtrudniejszych zadań badawczych, to zabiegi J. Ocieskiego o utworzenie parafii w Olsztyńku wyglądają na prawdziwie bezinteresowne. Wydaje mi się, że kierowała nim szczerą wiarą w Boga i chęć poprawy życia duchowego ludzi „uczciwych” i „pracowitych”, a pewnie przy tym i ich codziennego życia. Poświęcił czas i pieniądze na uzyskanie zgody króla i władz kościelnych na fundację oraz powołanie parafii. Konkretnym jego wkładem finansowym był zakup placu wraz z domem i innymi budynkami na mieszkanie dla plebana, co poświadcza dokument erekcyjny, oraz pokrycie kosztów budowy kościoła, o czym mówi tradycja. Materialnie J. Ocieski sam nic nie zyskał na powstaniu parafii, bo nawet nie zadbał o to, by prawo patronatu pozostało w rękach króla, a więc w praktyce starosta, lecz zgodził się (a może nawet miał wpływ) na oddanie go konwentowi mstowskiemu. Za to „zgromadził sobie skarby w niebie”.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie

Archiwum Konsystorza Gnieźnieńskiego, sygn. G. II. 1.

Akta Konsystorza Gnieźnieńskiego, sygn. A101, A102.

Dyplomy Gnieźnieńskie, sygn. Dypl. Gn. 779, 780, 781, 786.

Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej (AACz), sygn. KM 730.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD)

Archiwum Skarbu Koronnego (ASK): oddz. I, sygn. 2, 63, 119; oddz. IV: sygn. 6, 21; oddz. XLVI: sygn. 42; oddz. LVI, sygn. O-2.

Metryka Koronna (MK), t. 14, 21, 77, 80, 82.

Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie (AKMKr)

Akta wizytacji kapitulnych, sygn. AV Cap 1; AV Cap 15; AV Cap 20.

Akta wizytacji biskupich, sygn. AV 17; AV 26.

Biblioteka Diecezjalna w Sandomierzu

Archiwum Kapituły Katedralnej i Kolegiackiej w Sandomierzu (AKKS), sygn. Perg. 155 (depozyt).

Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, Dypl. 359.

Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego (BUW), rkps 27.

Polska Akademia Umiejętności, *Materiały do Kodeksu Dyplomatycznego Małopolski*, t. V, 1451-1506, oprac. W. Bukowski, F. Sikora, J. Wroniszewski, pod red. W. Bukowskiego, przy współpracy J. Szyszki, Kraków 2014, <http://www.kodeks.pau.krakow.pl/dokumenty.html> (dostęp: 26.04.2021).

Źródła drukowane

Borowska-Antoniewicz J., Antoniewicz M., *Opis zamku Olsztyn sporządzony przez rewizorów królewskich w 1631 r.*, „Ziemia Częstochowska”, 26 (1999) s. 187-198.

Kodeks dyplomatyczny Małopolski, t. 1, 3, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1876, 1887.

Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski, t. 6, wyd. A. Gąsiorowski, H. Kowalewicz, Poznań 1982; t. 7, wyd. A. Gąsiorowski, R. Walczak, Warszawa 1985; t. 11, wyd. A. Gąsiorowski, T. Jasiński, T. Jurek, I. Skierska, Poznań 1999.

Kodex dyplomatyczny Polski, t. 3, wyd. J. Bartoszewicz, Warszawa 1858.

Metryka czyli album Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1509-1551. Biblioteka Jagiellońska rkp. 259, wyd. A. Gąsiorowski, T. Jurek, I. Skierska, przy współpracy R. Grzesika, Warszawa 2010.

Monumenta Poloniae Vaticana, t. 1, *Acta Camerae Apostolicae*, vol. I, 1207-1344, ed. J. Ptaśnik, Cracoviae 1913.

Pietrzyk Zdzisław, *Księga egzaminów do święceń w diecezji gnieźnieńskiej z lat 1563-1603*, Kraków 2009.

Rejestr poborowy województwa krakowskiego z roku 1629, oprac. W. Domin, J. Kolasa, E. Trzyna, S. Żyga, Wrocław 1956.

Rejestr poborowy województwa krakowskiego z roku 1680 wraz z aneksem miast według rejestru z roku 1655, oprac. E. Trzyna, S. Żyga, red. S. Ingot, Wrocław 1959.

Účty dvora prince Zikmunda Jagellonského, vévody hlohovského a opawského, nejvyššího hejtmana Slezska a Lužic, z let (1493) 1500-1507: kritická edice pramene, ed. P. Kozák, Praha-Opava 2014.

Zbiór dokumentów małopolskich, cz. 3, wyd. S. Kuraś, Wrocław 1969; cz. 5, wyd. I. Sułowska-Kuraś, S. Kuraś, Wrocław 1970.

Opracowania

- Bajon-Romańska Małgorzata, *Jak budowano kościoły w średniowiecznej Małopolsce*, Wrocław 2008.
- Baliński Michał, Lipiński Tymoteusz, *Starożytna Polska pod względem jeograficznym i statystycznym opisana*, t. 2, Warszawa 1844.
- Borowska-Antoniewicz J., Antoniewicz M., *Opis zamku Olsztyn sporządzony przez rewizorów królewskich w 1631 r.*, „Ziemia Częstochowska”, 26 (1999) s. 187-198.
- Chachaj Jacek, *Rozwój sieci parafialnej w dekanacie Zator do końca XVI wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 68 (1997) s. 221-308.
- Chojnacki Artur, *Klasztorny patronat wobec potrzeb patronackiego kościoła. Wybrane aspekty na przykładzie kościołów średniowiecznej Małopolski*, w: *Klasztor w kościele średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Warszawa-Wrocław-Opole 2010, s. 193-310.
- Chojnacki Artur, *Kościoły pod zakonnym patronatem w średniowiecznej Małopolsce (XIII-XV w.)*, Kraków 2007 (kps w Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie).
- Cynarski Stanisław, *Zygmunt August*, Wrocław 2004.
- Demiński Paweł, *Rzeszotarzewo*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu*, cz. 4, Poznań 2008, s. 259-266.
- Gąsiorowski Antoni, *Notariusze publiczni w Wielkopolsce schyłku wieków średnich: katalog admisji w Gnieźnie i w Poznaniu 1420-1500*, Poznań 1993.
- Gieysztorowa Irena, *Źródła pisane*, w: *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, cz. II, *Komentarz, indeksy*, red. H. Rutkowski, Warszawa 1973, s. 17-22.
- Glema Tadeusz, *Wizytacje diecezji krakowskiej z lat 1510-1570*, „Nasza Przeszłość”, 1 (1946) s. 43-96.
- Górska-Gołaska Krystyna, *Drzeczkowo*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu*, cz. 1, Poznań 1982-1985, s. 411-413.
- Górska-Gołaska Krystyna, *Potrzeznowo*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu*, cz. 3, Poznań 1993-1999, s. 798-800.
- Hartleb Kazimierz, *Jan z Ocieszyna Ocieski. Jego działalność polityczna i dyariusz podróży do Rzymu 1501-1548*, Lwów 1917.
- Jurek Tomasz, *Rydzyna*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu*, cz. 4, Poznań 2001-2008, s. 241-246.
- Jurek Tomasz, *Siedlec*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu*, cz. 4, Poznań 2001-2008, s. 365-367.
- Katalog zbioru dokumentów pergaminowych Biblioteki Jagiellońskiej*, oprac. K. Nabiałek, W. Świeboda, M. Zdanek, przy współpracy R. Tatarzyńskiego, red. K. Nabiałek, Kraków 2014.
- Kiryk Feliks, *Pergaminy Archiwum Kapituły Sandomierskiej*, Sandomierz 2002.
- Kozák Petr, *Mezi centrem a periferií: Itinerář pozdějšího krále Zikmunda I. Starého z doby jeho pobytu v Uhrách a v českých zemích (1498-1507)*, w: *Jagiellonowie i ich świat. Dynastia królewska w drugiej połowie XV i w XVI wieku*, red. B. Czwojdrak, J. Sperka, P. Węcowski, Kraków 2018, s. 117-171.
- Kumor Bolesław, *Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1795*, t. 4, Kraków 2002.
- Kumor Bolesław, *Powstanie i rozwój sieci parafialnej w Małopolsce Południowej do końca XVI w.*, [cz. 1] „Prawo Kanoniczne”, 5 (1962) nr 3-4, s. 175-231; [cz. 2], „Prawo Kanoniczne”, 6 (1963) nr 3-4, s. 441-534.

- Kurtyka Janusz, *Posiadłość, dziedziczność i prestiż. Badania nad późnośredniowieczną i wczesnonowożytną wielką własnością możnowładczą w Polsce (XIV-XVII wieku)*, „Roczniki Historyczne”, 65 (1999) s. 161-194.
- Kurzeja Jerzy, *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w dekanacie Oświęcim*, „Roczniki Humanistyczne”, 27 (1979) z. 2, s. 15-37.
- Laberschek Jacek, *Mstów – klasztor*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. 5, Kraków 2016, s. 14-29.
- Laberschek Jacek, *Rozwój sieci parafialnej w dekanacie lelowskim do 1500 r.*, w: *Księga jubileuszu stulecia Diecezji Kieleckiej (1883-1983)*, Kielce 1986, s. 231-246.
- Laberschek Jacek, *Średniowieczne dzieje nadwarciańskiego Mstowa*, Kraków 2014.
- Laszuk Anna, *Rejestry podatkowe z XVI-XVII wieku jako źródło do badań osadniczych i demograficznych województwa podlaskiego*, „Archeion”, 92 (1993) s. 49-61.
- Łatak Kazimierz, *Placówki filialne prepozytury mstowskiej*, w: *Mstów. Miasto – klasztor – parafia na przestrzeni wieków*, red. K. Łatak, Łomianki 2013, s. 193-223.
- Łopatkiewicz Piotr, *Drewniany kościół w Haczowie. Pomnik Światowego Dziedzictwa Kultury*, Kraków 2015.
- Młodkowska-Przepiórowska Iwona, *Odkrycie najstarszego kościoła pw. św. Jana w Olsztynie*, „Rocznik Muzeum Częstochowskiego”, 2022 (w druku).
- Nabiałek Karol, *Działalność finansowa Pawła Olsztyńskiego ze Szczekocin herbu Odrowąż. Przyczynek do aktywności gospodarczej możnych małopolskich w XV wieku*, „Średniowiecze Polskie i Powszechne”, 6[10] (2014) s. 286-303.
- Nabiałek Karol, *Dzieje miasta Olsztynek koło Częstochowy od założenia do połowy XVII wieku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne”, 129 (2002) s. 75-96.
- Nabiałek Karol, *Nowe spojrzenie na biografię Kaspra Karlińskiego herbu Ostoja*, „Ziemia Częstochowska”, 37 (2011) s. 21-60.
- Nabiałek Karol, *Problem obsady starostw w Oświęcimiu i Zatorze w latach 1522-1523. Przyczynek do badań nad rolą urzędu starosty w ustroju księstw oświęcimskiego i zatorskiego*, w: *Silesia – Polonia – Europa. Studia historyczne dedykowane Profesorowi Idzemu Panicowi*, red. J. Sperka, Katowice-Bielsko Biała 2019, s. 349-392.
- Nabiałek Karol, *Starostwo olsztyńskie od XIV do połowy XVII wieku*, Kraków 2012.
- Parafia pw. św. Jana Chrzyciela w Olsztynie. Album historyczny*, red. M. Romański, L. Gryl, Olsztyn 2019.
- Pociecha Władysław, *Dzierzgowski Mikołaj*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 6, red. W. Konopczyński, Kraków 1948, s. 145-150.
- Poniewozik Leszek, *Kształtowanie się sieci parafialnej w dekanacie Wysocice w średniowieczu*, „Roczniki Humanistyczne”, 4 (1995) z. 3, s. 5-57.
- Rajman Jerzy, *Średniowieczne patrocinia krakowskie*, Kraków 2002.
- Sejmy w dawnej Rzeczypospolitej*, oprac. Z. Wdowiszewski, w: *Chronologia polska*, red. B. Włodarski, Warszawa 2007, s. 481-488.
- Sikora Franciszek, *Bukowno*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. 1, Warszawa 1985, s. 293.
- Sikora Franciszek, *Chruszczobród*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. 1, Warszawa 1985, s. 378-379.
- Skierska Izabela, *Obowiązek mszalny w średniowiecznej Polsce*, Warszawa 2003.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. B. Chlebowski, W. Walewski, wg planu F. Sulmierskiego, t. 7, Warszawa 1886.
- Słownik historyczno-geograficzny województwa lubelskiego*, oprac. S. Kuraś, Warszawa 1983.

- Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, t. 2, Warszawa 1953; t. 8, Kraków 2002-2006.
- Sucheni-Grabowska Anna, *Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny*, cz. 1, *Geneza ruchu egzekucji dóbr*, Wrocław 1974.
- Sucheni-Grabowska Anna, *Ocieski Jan*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 23, red. E. Rostworowski, Kraków 1978, s. 507-513.
- Szafran Przemysław, *Rozwój sieci parafialnej w Lubelskiem*, Lublin 1958.
- Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV-XVIII wieku. Spisy*, oprac. zbiorowe, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1992.
- Wilk-Woś Zofia, *Późnośredniowieczna kancelaria arcybiskupów gnieźnieńskich (1437-1493)*, Łódź 2013.
- Wiśniewski Jan, *Diecezja częstochowska. Opis historyczny kościoła i zabytków w dekanatach: będzińskim, dąbrowskim, sączowskim, zawierckim i żareckim oraz parafii Olsztyn*, Marjówka 1936.
- Wiśniewski Jan, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Jędrzejowskiem*, Marjówka 1930.
- Wiśniewski Jan, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Stopnickim*, Marjówka 1929.
- Wiśniowski Eugeniusz, *Parafie w średniowiecznej Polsce. Struktura i funkcje społeczne*, Lublin 2004.
- Wiśniowski Eugeniusz, *Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji*, w: *Kościół w Polsce*, t. 1, *Średniowiecze*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1966, s. 237-374.
- Wiśniowski Eugeniusz, *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w średniowieczu*, Warszawa 1965.
- Właźlak Władysław, *Katalog mikrofilmów ksiąg metrykalnych z terenu diecezji częstochowskiej*, Częstochowa 2008.
- Zajączkowski Stanisław, Zajączkowski Stanisław Marian, *Materiały do słownika geograficzno-historycznego dawnych ziem łeczyckiej i sieradzkiej do 1400 roku*, cz. I (*Abramowice-Mazurki*), Łódź 1966.
- Związek Jan, *Przeszłość Kościoła katolickiego na ziemiach powiatu częstochowskiego*, „Ziemia Częstochowska”, 27 (2000) s. 67-97.
- Związek Jan, *Przynależność kościelna pogranicza Wielko- i Małopolski ze Śląskiem*, „Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie. Prace Historyczne”, 2 (1994) s. 53-98.

POCZĄTKI PARAFII I NAJSTARSZY KOŚCIÓŁ W MIEŚCIE OLSZTYNKU (OLSZTYNIE)

Streszczenie

Przedmiotem artykułu są okoliczności powstania parafii w mieście Olsztynku (obecnie Olsztyn) w ziemi krakowskiej i wybudowania tam kościoła. Teren pod nową parafię był położony w diecezji krakowskiej, ale należał do parafii klasztornej w Mstowie, której kościół podlegał zwierzchnictwu ordynariuszy gnieźnieńskich. Nowa parafia została utworzona w wyniku wydzielenia jej z obszaru parafii mstowskiej. Starania o powołanie parafii podjął osobiście Jan Ocieski, podkanclerzy Królestwa Polskiego, a od 1551 roku starosta olsztyński. Jednym z powodów jego decyzji był zamiar przyśpieszenia formowania się miasta. Zmiany przeprowadzono za zgodą króla Zygmunta Augusta. Wszystkie uzgodnienia odnośnie do powołania parafii odbyły się prawdopodobnie na sejmie w Piotrkowie w lutym 1552 roku. Spotkali się tam wszyscy, którzy mieli wpływ na tę decyzję. Formalnie parafia została utworzona na mocy dokumentu arcybiskupa gnieźnieńskiego Mikołaja Dzierzgowskiego z 1552 roku. Przyłączono do niej trzy wsie królewskie sąsiadujące z miastem. W erekcji olsztyńskiej parafii widać efekt kompromisu. W zamian za wyłączenie części obszaru z parafii mstowskiej przekazano zakonnikom patronat nad kościołem, z którego ustąpił król, będący właścicielem miasta. Prawo prebendy zostało ograniczone do jednego z braci konwentu. Faktycznie powstała więc parafia filialna klasztoru mstowskiego. Arcybiskup gnieźnieński pomimo formalnego zatwierdzenia erekcji nie rościł sobie praw do zwierzchnictwa nad nową parafią. Metropolici gnieźnieńscy respektowali nad terenem olsztyńskiej parafii jurysdykcję biskupów krakowskich. Nie można z pewnością stwierdzić, kiedy powstał najstarszy kościół w Olsztynku. Zezwolenie na wybudowanie go znalazło się w dokumencie lokacyjnym miasta z 1488 roku. Nie ma podstaw do uznania, że powstał on przed formalną erekcją parafii. Tradycja przypisuje tę fundację kanclerzowi J. Ocieskiemu. Do jego imienia nawiązuje prawdopodobnie wezwanie świątyni. Budowę kościoła w Olsztynku rozpoczęto prawdopodobnie po 26 lutego 1552 roku. Pierwotny kościół uległ zniszczeniu przed 1598 rokiem.

Słowa kluczowe: Olsztyn; Mstów; parafia; patronat klasztorny; dokument erekcyjny

LESZEK PONIEWOZIK* – RZESZÓW

**MESZNE W UPOSAŻENIU PLEBAŃSKIM
PARAFII DIECEZJI KRAKOWSKIEJ
W ŚWIETLE TZW. *LIBER RETAXATIONUM*
Z 1529 ROKU**

***MESZNE* IN THE EMOLUMENT
OF THE PARISHES OF THE DIOCESE OF KRAKÓW
IN LIGHT OF *LIBER RETAXATIONUM*
OF 1529**

Abstract

The purpose of the article is to show the role of *meszne* in the emoluments of the parish vicars of the parish churches operating in the Kraków Diocese in the first half of the 16th century. *Meszne* was a tribute that appeared in Polish lands with colonization under German law. It was most often paid on St Martin's Day, i.e. 11 November, in grain, generally in equal amounts of rye and oats. The significance of this tribute to parsonage budgets has been addressed only marginally in the literature to date. It has been pointed out that *meszne* may have had a significant impact on the functioning of the parish in some cases, but more often than not it was a rather small element of income and for this reason was downplayed by some authors. A source that allows us to understand the actual role of *meszne* in the functioning of the parishes of the Kraków Diocese of the first half of the 16th century is the so-called *Liber Retaxationum* of 1529. It notes the components of the parsonage emoluments of almost all parishes then functioning in the Kraków Diocese. The results collected indicate that *meszne* was included in the emoluments of 45% of the parishes, and for as many as 30% it was the most important component. In this situation, there is no doubt that its revenues had an impact on the functioning of the parishes. Con-

* Leszek Poniewozik – dr historii, Instytut Historii, Uniwersytet Rzeszowski
e-mail: plesio@wp.pl
<https://orcid.org/0000-0003-3515-3245>

sequently, it can be concluded that *meszne* contributed significantly to the development of the medieval parish network in the Diocese of Kraków.

Keywords: *meszne*; parish; Diocese of Kraków; parish network, emolument

Translated by Marek Robak-Sobolewski

Meszne to jedna z danin, które w średniowiecznej i nowożytnej Polsce były uiszczane na rzecz Kościoła przez ludność świecką. Nie doczekało się ono jak dotąd swojej monografii, jak choćby kolęda¹, stając się z reguły pobocznym tematem zainteresowania historyków. W świetle dotychczasowych ustaleń nie ulega wątpliwości, że *meszne* trafiło na ziemie polskie wraz z kolonizacją na prawie niemieckim². Danina ta była swego rodzaju alternatywą dla dziesięciny, a co więcej jej nadanie nie wymagało zgody biskupa³. *Meszne* uznawane było za daninę ściśle związaną z posługą duszpasterską. Z tej racji miało być oddawane wyłącznie własnemu plebanowi. Znalazło to swoje odzwierciedlenie w uznawaniu uiszczania *mesznego* konkretnemu plebanowi za równoznaczne z zależnością parafialną⁴. Co do sposobu uiszczania to *meszne* oddawano najczęściej w wymłóconym zbożu, przy czym zwyczajowo były to równe ilości żyta i owsa, bądź w pieniądzu. Danina oddawana była na św. Marcina, czyli 11 listopada⁵. W literaturze dostrzeżono

¹ P. Kałwa, *Powstanie i rozwój polskiej kolędy jako daniny kościelnej. Studium prawnohistoryczne*, Lwów 1933.

² H.F. Schmid, *Die Rechtliche Grundlagen der Pfarrorganisation auf westslawischem Boden und ihre Entwicklung während des Mittelalters*, Weimar 1938, s. 304. Można spotkać się ze stwierdzeniem, iż *meszne* miało rodzimą genezę, zaś pierwotnie miało należeć do prawa książęcego. Józef Matuszewski błędnie przypisuje taki pogląd Michałowi Nowodworskiemu (J. Matuszewski, *Missalia – mensalia*, w: tegoż, *Pisma wybrane*, t. 4, Łódź 2001, s. 64). W rzeczywistości autor encyklopedii kościelnej powołał się na nieznaną bliżej broszurę pt. *Odpowiedź ks. Jana Wędrychowskiego, niegdyś plebana w Wielkiej Woli pod Warszawą, na zarzuty podane w sprawie względem zaległego mesznego* (*Encyklopedia Kościelna podług teologicznej encyklopedii Wetzera i Weltego z licznymi jej dopełnieniami*, t. 4, wydał M. Nowodworski, Warszawa 1874, s. 477).

³ Schmid, *Die Rechtliche Grundlagen*, s. 496, 524. Dodatkowo J. Matuszewski wskazuje, że wzmianki o nadaniu *mesznego* najczęściej znajdują się w dokumentach fundacyjnych kościołów parafialnych (Matuszewski, *Missalia – mensalia*, s. 66).

⁴ Wiele przykładów takiego postępowania można znaleźć w treści hasel *Słownika historyczno-geograficznego ziem polskich w średniowieczu* (*Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. 1, z. 1-4, Wrocław 1980-1986; cz. 2, z. 1-4, Wrocław 1989-1991, Kraków 1993; cz. 3, z. 1-4, Kraków 1994-2003; cz. 4, z. 1-4, Kraków 2006-2014; cz. 5, z. 1, Kraków 2016). W ten sposób odtworzono przynależność parafialną wsi: Banowice, Bęczarka, Biertołtowiec, Brzozowa, Cięcina, Dąbrowa, Dąbrówka, Gołąbkowice, Jodłownik, Jodłówka, Jurków, Kluszkowce, Krasne, Krzeczonów, Krzeczów, Krzesławice, Leksandrowa, Lgota, Lipnica Górna, Michałówka, Miechów, Miejsce, Miękinia, Miłkowa (tamże, cz. 1, s. 19, 40, 106, 266, 405, 510, 522, 776; cz. 2, s. 333, 340, 348, 557; cz. 3, s. 133, 184-185, 218, 465, 569, 577, 581, 640; cz. 4, s. 302, 313, 423, 453, 481).

⁵ Matuszewski, *Missalia – mensalia*, s. 79; E. Wiśniowski, *Kolęda – meszne – stołowe na ziemiach polskich. Problem rejonizacji*, w: *Kultura średniowieczna i staropolska: studia ofiarowane*

również, że meszne poważnie wpłynęło na rozbudowę sieci parafialnej. Zdaniem Heinricha Felixa Schmida danina ta na ziemiach polskich przyczyniła się nawet do wytworzenia pojęcia parafii⁶. Piotr Kałwa pisał ponadto, że meszne na ziemiach polskich stało się „czołowym świadczeniem w systemie prawa niemieckiego”⁷, a także najbardziej charakterystycznym i ważnym dochodem parafii okresu kolonizacji na prawie niemieckim⁸. Od początku badań nad dziejami mesznego wskazywano na istnienie związku pomiędzy tą daniną a kolonizacją na prawie niemieckim. Eugeniusz Wiśniowski, zajmując się geografiami występowania mesznego na terenie diecezji krakowskiej, zwrócił uwagę na jeden z aspektów tego związku. Wykorzystując dane zawarte w tzw. *Liber retaxationum* z 1529 roku, wykazał, że meszne na różnych terenach występowało z niejednakową częstotliwością. O ile danina ta była powszechna w południowych i zachodnich rejonach diecezji krakowskiej, o tyle w części centralnej stawała się świadczeniem sporadycznym, praktycznie zanikając w rejonach wschodnich⁹. Zdaniem autora taki stan rzeczy mógł być powiązany nie tyle z kolonizacją na prawie niemieckim, która wcześniej czy później objęła wszystkie rejony diecezji krakowskiej, ile z obecnością osadników wywodzących się z terenów cesarstwa. Zgodnie z tym przypuszczeniem tam, gdzie przybysze z zachodu byli liczniejsi, kształtowali system świadczeń na rzecz Kościoła według wzorców wypracowanych na terenie Niemiec¹⁰. Na obecnym etapie badań trudno określić, czy przypuszczenie to jest słuszne¹¹. Omawiając geograficzne rozmieszczenie miejscowości uiszczających meszne, E. Wiśniowski w zasadzie całkowicie pominął kwestię finansowego znaczenia tej daniny dla budżetów plebańskich, ograniczając się jedynie do konstatacji, że było to świadczenie niewielkie¹², choć już H.F. Schmid, a po nim także P. Kałwa sygnalizowali, że

Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej, pod red. D. Gawinowej i in., Warszawa 1991, s. 625; tenże, *Parafie w średniowiecznej Polsce*, Lublin 2004, s. 70.

⁶ Schmid, *Die Rechtliche Grundlagen*, s. 504-505.

⁷ Kałwa, *Powstanie i rozwój polskiej kołedy*, s. 166.

⁸ Tamże, s. 187.

⁹ Wiśniowski, *Kołęda – meszne – stołowe*, s. 628-629.

¹⁰ Tamże, s. 635-637.

¹¹ Kontrowersyjna jest również kwestia wzajemnych relacji pomiędzy mesznem a kołędą. Dla przykładu H.F. Schmid niewielką liczbę wzmianek na temat mesznego w okresie kolonizacji na prawie niemieckim tłumaczył tym, że danina ta była czymś oczywistym dla kolonistów pochodzących z terenów cesarstwa i w związku z tym jedynie w przypadku lokowania wsi na bazie Polaków pojawiała się konieczność odnotowania tego faktu (Schmid, *Die Rechtliche Grundlagen*, s. 617). Natomiast P. Kałwa zagadnienie to widział zupełnie inaczej, bo analizując dzieje kołedy na ziemiach polskich, doszedł do wniosku, że w okresie nasilonej kolonizacji na prawie niemieckim meszne wyparło kołędę, a na przełomie XV i XVI wieku sytuacja stopniowo się odwróciła, co miało skutkować odzyskaniem pozycji przez kołędę przy jednoczesnym zaniku mesznego (Kałwa, *Powstanie i rozwój polskiej kołedy*, s. 168-169, 187). Oba poglądy spotkały się z zastrzeżeniami – odpowiednio – J. Matuszewskiego i E. Wiśniowskiego (Matuszewski, *Missalia – mensalia*, s. 66; Wiśniowski, *Kołęda – meszne – stołowe*, s. 636-637).

¹² Wiśniowski, *Parafie w średniowiecznej Polsce*, s. 70.

mogło być inaczej¹³. Również Józef Matuszewski wskazywał, że meszne niejednokrotnie musiały mieć znaczący udział w budżetach plebańskich, skoro według statutu *De missalibus solvendis* bp. Jana Grota z 1331 roku w przypadku części kościołów niechęć kmieci do płacenia mesznego zmuszała niektórych plebanów do opuszczania parafii¹⁴. Zapis ten dla niektórych historyków stał się podstawą do stwierdzenia, że istniały parafie, których byt opierał się na mesznie¹⁵. Mimo to daninę tę często ukazywano jako świadczenie w niewielkim stopniu wpływające na poziom uposażenia plebańskiego¹⁶. To zagadnienie, analizowane na terenie diecezji krakowskiej, stanie się przedmiotem rozważań przedstawionych w dalszej części tego artykułu.

Wśród wielu niejasności wiążących się z dziejami mesznego na gruncie polskim jedną z najistotniejszych jest kwestia niewielkiej liczby źródeł poświadczających stosowanie tej daniny w średniowieczu. Fakt ten prowadził do konstruowania nie zawsze – jak się wydaje – poprawnych teorii na jej temat¹⁷. W przypadku średniowiecznej diecezji krakowskiej również nie można mówić o wystarczającej ilości informacji do dziejów mesznego. Danina ta rzadko pojawiała się w materiale źródłowym. Szczególnie zastanawiająca jest niewielka liczba przypadków oddawania tej daniny odnotowanych w Długoszowej *Liber beneficiorum*¹⁸. Dopiero pochodząca z 1529 roku tzw. *Liber retaxationum* diecezji krakowskiej¹⁹ obfituje we wzmianki o mesznie.

¹³ Schmid, *Die Rechtliche Grundlagen*, s. 516; Kałwa, *Powstanie i rozwój polskiej kolędy*, s. 187.

¹⁴ *Starodawne prawa polskiego pomniki*, t. 4, *Statuta synodalia episcoporum Cracoviensium XIV et XV saeculi*, wydał U. Heyzemann, Kraków 1875, s. 39-40.

¹⁵ Matuszewski, *Missalia – mensalia*, s. 64.

¹⁶ Początek takiemu pogładowi dał już dawno temu Kazimierz Kaczmarczyk (K. Kaczmarczyk, *Ciężary ludności wiejskiej i miejskiej na prawie niemieckim w Polsce XIII i XIV w.*, Warszawa 1911, s. 32). Bardziej współcześnie podobną opinię wyraził przywoływany już E. Wiśniowski.

¹⁷ Przykładem może służyć omówiona nieco wyżej sprawa wzajemnych relacji pomiędzy dziejami kolędy i mesznego.

¹⁸ Fakt ten zwrócił uwagę w zasadzie wyłącznie E. Wiśniowskiego (choć i w tym przypadku jedynie marginalnie), jednak autor nie był w stanie w pełni wyjaśnić tego zjawiska, tłumacząc je – podobnie jak w przypadku nielicznych wzmianek o kolędzie czy stołowem – lukami w zgromadzonych przez Jana Długosza danych (Wiśniowski, *Kolęda – meszne – stołowe*, s. 636). Niewielka liczba wzmianek o mesznie w *Liber beneficiorum* jest szczególnie zastanawiająca w kontekście znaczącej ich ilości w około pół wieku późniejszej tzw. *Liber retaxationum* (*Księga dochodów beneficjów diecezji krakowskiej z roku 1529* (tzw. *Liber retaxationum*), wyd. Z. Leszczyńska-Skrętowa, Wrocław 1968).

¹⁹ *Księga dochodów beneficjów diecezji krakowskiej z roku 1529* (tzw. *Liber retaxationum*), wyd. Z. Leszczyńska-Skrętowa, Wrocław 1968. Warto zapoznać się także z recenzjami tego wydawnictwa (B. Kumor, „*Księga dochodów beneficjów diecezji krakowskiej z roku 1529* (tzw. *Liber retaxationum*)”, wyd. Zofia Leszczyńska-Skrętowa, Wrocław 1968 [recenzja], „*Studia Historyczne*”, 13 (1970) z. 2, s. 291-295; S. Wilk, *Retaksacja beneficjów kościelnych diecezji krakowskiej w 1529 roku*, „*Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*”, 22 (1971) s. 302-305), które obfitują w cenne uwagi i uzupełnienia.

Materiał zebrany w tzw. *Liber retaxationum* ma szczególną wartość, bo ukazuje strukturę uposażeniową niemal wszystkich beneficjów – w tym również beneficjów plebańskich – funkcjonujących w diecezji krakowskiej w 1529 roku. Warto także nadmienić, że źródło to cieszy się opinią wiarygodnego, choć wydaje się, że co do notowanych w nim sum możliwe było zaniżanie rzeczywistej ich wartości²⁰. Innym mankamentem jest pomijanie pewnych elementów składowych uposażenia plebańskiego. W największym stopniu dotyczy to dochodów płynących z gospodarstw własnych prowadzonych przez zarządców parafii. Wiadomo skądinąd, że niezwykle istotnym czynnikiem uposażenia była ziemia nadawana plebanom najczęściej w momencie fundacji parafii. Gospodarstwa plebańskie obejmowały z reguły od jednego do trzech łanów ziemi. Dochód z jej uprawy nie został uwzględniony w analizowanym wykazie²¹, podobnie jak – nie tak znaczące – dochody płynące ze zwyczajowych ofiar należących do tzw. *iura stolae*, nadwyżek uzyskiwanych przy poborze świętopietrza i innych drobnych datków. Fakt, że pominięcia te najpewniej dotyczyły w podobnym stopniu wszystkich beneficjów, pozwala jednak względnie dobrze zorientować się we wzajemnych relacjach w dochodach poszczególnych parafii²².

²⁰ Tzw. *Liber retaxationum* z 1529 roku uchodziła za źródło wiarygodne już w opinii wydawczyni, z czym zgadzali się również inni historycy (LR1529, s. XIII-XIV). Wątpliwości mogą budzić wartości danin, które podawane były przez duchownych w pieniądzu, również wówczas gdy świadczenie było uiszczane w naturze. Ustalona w ten sposób ogólna kwota stanowiąca uposażenie każdego beneficjum miała również jedynie szacunkową wartość. Innym powodem wątpliwości jest przeznaczenie źródła, które co prawda miało służyć głównie celom wewnątrzkościelnym, jednak według założeń miało także stać się podstawą do ustalenia nowych taks podatkowych (Z. Leszczyńska-Skrętowa, *Wstęp*, w: *Księga dochodów*, s. XIV-XVI; H. Karbownik, *Libri retaxationum a libri beneficiorum w systemie skarbowości kościelnej w Polsce w XV i XVI wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 22 (1970) z. 1, s. 221; E. Wiśniowski, *Uposażenie duchowieństwa w prepozyturze kieleckiej w świetle „Liber retaxationum” z roku 1529*, w: *Księga Jubileuszu Stulecia Diecezji Kieleckiej (1883-1983)*, Kielce 1986, s. 247-248; L. Poniewozik, *Uposażenie duchowieństwa dawnego dekanatu Wysocice na podstawie tzw. Liber retaxationum z 1529 roku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 66 (1996) s. 450; tenże, *Wartość uposażenia pralatur i kanonii kolegiaty sandomierskiej i wiślickiej w okresie średniowiecza*, „Roczniki Humanistyczne”, 48 (2000) z. 2 (specjalny), s. 471).

²¹ Dochód płynący z uprawy gospodarstwa plebańskiego mógł być znaczący, choć z pewnością różnił się w poszczególnych rejonach diecezji. Warto zauważyć, że J. Długosz w *Libri beneficiorum*, opisującej dochody – także plebańskie – w diecezji krakowskiej, informując o dziesięcinie snopowej pochodzącej od kmieci, najczęściej podaje wartość 1 grzywny z łanu. Przyjmując, że rzeczywiście uiszczano wówczas dziesiątą część uzyskiwanych plonów – co wydaje się wielce prawdopodobne, bo była to tzw. dziesięcina wytyczna, a zatem podlegająca nadzorowi odbiorcy – to należy przyjąć, że całkowita produktywność łanu kmiecego dawała plony równoważne 10 grzywnom. Nie widać powodu, aby dochody z pól plebańskich w czasach J. Długosza znacząco odbiegały od tej kwoty. Jeśli tak, to i w 1529 roku musiały dawać wartość nie niższą. Oznacza to, że wszyscy plebani posiadający uposażenie w ziemi – a tacy stanowili zdecydowaną większość – w znaczący sposób uzupełniali swój budżet uprawą posiadanej roli.

²² Różnice, jednakże niemożliwe do ustalenia, mogły pojawiać się przy porównywaniu parafii o dochodzie odnotowanym w *Liber retaxationum* jako niewielki, tj. liczący kilka lub kilkanaście grzywien. W takiej sytuacji fakt posiadania jednego, dwóch lub trzech łanów własnej ziemi w sposób bardzo istotny różnicował zamożność poszczególnych plebanów.

Podstawowym wnioskiem, który nasuwa się po przeanalizowaniu materiału zgromadzonego w *Liber retaxationum*, jest skala występowania mesznego w uposażeniu plebańskim. Wcześniejsze źródła dotyczące diecezji krakowskiej informowały o tej daninie niezbyt często, by nie napisać – sporadycznie. Nie dawały zatem możliwości zorientowania się w stopniu powszechności występowania mesznego w budżetach zarządców parafii. Obraz wyłaniający się z kart *Liber retaxationum* pokazuje, że z jednej strony meszne było daniną często spotykaną, z drugiej zaś występowało bardzo nierównomiernie. Odnośnie do pierwszego stwierdzenia okazuje się, że prawie połowa parafii w diecezji krakowskiej posiadała w pierwszej połowie XVI wieku w swoim uposażeniu dochody pochodzące z mesznego. Precyzyjnie rzecz ujmując, na 786 branych pod uwagę beneficjów²³ 353 miały w swym uposażeniu meszne pobierane od wiernych. Oznacza to, że odsetek takich parafii na terenie diecezji krakowskiej wynosił 45%. Do grona tych parafii można zapewne dodać dalszych 17, w których uposażeniu znalazła się nienazwana danina, uiszczana wszakże w formie charakterystycznej dla mesznego, tj. w wymłóconym ziarnie żyta i owsa. W takim przypadku odsetek wzrósłby do 47%²⁴.

Jak zatem widać, parafie posiadające meszne w swoim uposażeniu stanowiły znaczący odsetek ogółu parafii funkcjonujących w diecezji krakowskiej w 1529 roku. Parafie te nie były jednak równomiernie rozmieszczone. Zagadnienie to obrazuje tabela nr 1 oraz mapa nr 1.

²³ Wśród nich znalazły się głównie parafie oraz te kościoły filialne, które posiadały wyodrębnione uposażenie. Przyjęcie takiego kryterium wynika z niejednoznaczności pojęcia filii. Zdarzało się, że kościołami filialnymi nazywano samodzielne jednostki, których związki z kościołami macierzystymi wynikały jedynie z faktu wyłonienia ich z terenu dawniejszej parafii. Inną, choć niezgodną z prawodawstwem kościelnym, praktyką było łączenie beneficjów plebańskich w rękach jednej osoby. W takich sytuacjach jeden z kościołów także bywał określany mianem filii, choć formalne połączenie nie następowało. W tej sytuacji wszystkie przypadki, w których omawiane beneficjum związane z kościołem filialnym miało wyodrębnione uposażenie, będzie traktowane jako parafialne. Na marginesie należy zauważyć, że liczba takich przypadków jest w skali analizowanego materiału znikoma. Źródło odnotowało bowiem jedynie cztery. Były to kościoły w Łące (dekanat Pszczyna), Bielinach (archidiakoniat sandomierski) oraz Kamionce i Włostowicach (archidiakoniat lubelski), przy czym w przypadku kościoła w Kamionce wyraźnie stwierdzono, że jego związek z inną parafią wynikał z faktu posiadania wspólnego plebana (*Księga dochodów*, s. 156, 354-355, 433, 438).

²⁴ W dalszej części tekstu podawane będą najpierw dane liczbowe odnoszące się do przypadków pewnych, a w nawiasie także prawdopodobnych. Co do przypadków prawdopodobnych należy pamiętać, że obejmują one te dane, w których pojawiła się danina podobna do mesznego pod względem sposobu płatności, jednak nie została jednoznacznie określona tym mianem. Należy jednak pamiętać, że także meszne podlegało podobnemu zjawisku. Oto bowiem w wielu przypadkach spotykamy się z jasnym określeniem tej daniny, jednak forma płatności nie jest charakterystyczna.

Tabela 1. Meszne w uposażeniu parafii w ramach wyższych jednostek terytorialnych diecezji krakowskiej

Lp.	Jednostka organizacyjna diecezji krakowskiej	Łączna liczba parafii	Liczba parafii posiadających w swym uposażeniu meszne	Odsetek
Archidiecezja krakowska²⁵				
1.	1. Dekanat Pszczyzna	14	14	100
	2. Dekanat Dobczyce	24	23	95,8
	3. Dekanat Zator	26	23 (25)	88,5 (96,2)
	4. Dekanat Skawina	17	15 (16)	88,2 (94,1)
	5. Dekanat Lipnica	28	24 (25)	85,7 (89,3)
	6. Dekanat Oświęcim	18	15 (17)	83,3 (94,4)
	7. Dekanat Wolbrom	11	9	81,8
	8. Dekanat Bytom	27	19 (21)	70,4 (77,8)
	9. Dekanat Nowa Góra	24	16	66,7
	10. Dekanat Wojnicz	15	9 (10)	60,0 (66,7)
	11. Dekanat Skąpa	31	12 (13)	38,7 (41,9)
	12. Dekanat Wieliczka	10	3 (4)	30,0 (40,0)
	13. Dekanat Jędrzejów	23	3 (4)	13,0 (17,4)
	14. Dekanat Lelów	26	7	26,9
	15. Dekanat Kraków	6	1	16,7
	16. Dekanat Wrocimowice	15	2	13,3
	17. Dekanat Pleszów	8	1	12,5
	18. Dekanat Witów	22	1	4,5
Łącznie:		345	197 (209)	54,2 (57,6)

²⁵ Dane na podstawie *Księgi dochodów*: **dek. Pszczyzna** – s. 69, 140-141, 143-145, 156-158, 164-165, 197, 339; **dek. Dobczyce** – s. 48-49, 59-60, 83, 87, 113, 115, 123-124, 126, 136-137, 166, 183-184, 188, 202, 207, 239, 242, 277, 323, 330, 332, 334, 339-340; **dek. Zator** – s. 50, 73, 78-79, 81, 83-84, 86, 89, 91, 93, 111-112, 114, 117, 124, 156, 181, 194, 206-207, 342; **dek. Skawina** – s. 51-52, 117-118, 120, 136-137, 153, 155, 162, 175-176, 187-188, 208, 212, 258, 272; **dek. Lipnica** – s. 59-60, 66, 70, 77, 79-82, 84-85, 106-107, 147, 150, 163, 191-192, 194-195, 209, 222, 231, 242, 274, 333-334; **dek. Oświęcim** – s. 53, 82-84, 97, 106, 111, 129, 160, 162, 209-210, 258, 338, 340-341, 345, 348; **dek. Wolbrom** – s. 95, 110-111, 149, 175-176, 180, 189, 202-203, 219, 277-278, 469; **dek. Bytom** – s. 93-94, 114-115, 121-122, 147, 158 (przyp. c-c), 164, 198, 260, 286-287, 331, 334-338, 345; **dek. Nowa Góra** – s. 55, 80, 95-96, 102, 107, 137-138, 141-144, 147-148, 151-153, 156-157, 175, 181, 189, 226, 265, 289, 322, 340; **dek. Wojnicz** – s. 52-53, 91, 94, 96-97, 100-101, 130, 149-150, 174, 191, 217, 225; **dek. Skąpa** – s. 107, 110, 115-116, 120, 123, 135, 137, 139, 146, 152, 154-155, 159, 173, 176-177, 187, 200, 203-204, 215, 223-224, 241-242, 276, 289-290, 320, 328, 341; **dek. Wieliczka** – s. 86, 90-91, 111, 120, 123, 161, 206-208, 219, 315; **dek. Jędrzejów** – s. 50, 62-63, 70, 73-74, 92, 107, 109, 118-119, 134, 136, 148, 159, 167, 188, 190-193, 219, 230, 240, 341; **dek. Lelów** – s. 47, 62, 75, 87, 95-96, 112, 133, 145-146, 161-162, 181, 189, 199-200, 202-203, 221, 257, 323-324, 331, 342-343; **dek. Kraków** – s. 54, 124-125, 226-227, 238-239, 288, 322; **dek. Wrocimowice** – s. 47, 56, 59, 98, 121, 131, 148, 154, 199-200, 208-209, 227, 239-240,

2.	Prepozytura tarnowska²⁶	13	11	84,6
3.	Archidiakonat sądecki²⁷			
	1. Dekanat Bobowa	23	22	95,7
	2. Dekanat Biecz	21	20 (21)	95,2 (100)
	3. Dekanat Jasło	36	33 (34)	91,7 (94,4)
	4. Dekanat Nowy Targ	11	10 (11)	90,9 (100)
	5. Dekanat Nowy Sącz	25	22	88,0
	6. Dekanat Pilzno	38	28 (29)	73,7 (76,3)
	Łącznie:	154	135 (139)	89,2 (92,4)
4.	Prepozytura wiślicka²⁸			
	1. Dekanat Kije	20	0	0
	2. Dekanat Książnice	19	0	0
	3. Dekanat Opatowiec	17	0	0
	4. Dekanat Sokolina	13	0	0
	Łącznie:	69	0	0
5.	Prepozytura kielecka²⁹	27	1 (2)	3,7 (7,4)
6.	Archidiakonat radomski³⁰	44	0	0
7.	Archidiakonat lubelski³¹	54	7	13,0
8.	Archidiakonat sandomierski³²	41	0	0
9.	Archidiakonat zawichojski³³	37	0	0
	Łącznie w diecezji	784	351 (368)	47,4 (49,9)

315; **dek. Pleszów** – s. 53-54, 124, 132, 179, 193, 221-222, 259, 283; **dek. Witów** – s. 54, 57-58, 69, 82, 105, 118, 127, 139-140, 149, 155, 157, 164-166, 170, 241, 257, 259-260, 273-274, 303, 306, 314, 334.

²⁶ Dane na podstawie *Księgi dochodów*, s. 56-57, 71, 74, 77, 95, 98, 108-110, 128-129, 325-326.

²⁷ Dane na podstawie *Księgi dochodów*: **dek. Bobowa** – s. 60, 75, 84, 99-101, 104-105, 112-113, 172-173, 225-226, 280-283, 296, 327-328; **dek. Biecz** – s. 61, 63, 84, 87-90, 103, 105, 115-117, 131, 141, 201-202, 220, 222-223, 235-236; **dek. Jasło** – s. 61-63, 68-69, 71-72, 75-77, 91-92, 113-114, 140, 163, 167-168, 171, 182-183, 201, 217, 234-235, 283-286, 338, 346; **dek. Nowy Targ** – s. 190, 279, 297, 332-333, 346; **dek. Nowy Sącz** – s. 253-254, 259, 269, 275-276, 278-280, 283, 287, 295-296, 307, 312-313, 329, 311; **dek. Pilzno** – s. 55, 61, 63-68, 74, 76, 79, 88-89, 150, 154, 157-158, 163-164, 168, 174, 178, 195, 208, 235, 268, 289-292, 319, 326-327, 345 (przyp. d-d), 346.

²⁸ Dane na podstawie *Księgi dochodów*: **dek. Kije** – s. 68-70, 116, 173-175, 177, 197, 201, 241, 249, 257-258, 263-264, 272, 274, 318-319; **dek. Książnice** – s. 64, 77-78, 92-93, 133-134, 138, 141-142, 171-172, 228, 231, 251-252, 260-262, 265-266, 268-269, 335; **dek. Opatowiec** – s. 70, 78, 80, 86-87, 109-110, 153, 158, 171, 209, 223, 261, 264-265, 264 (przyp. a-a), 280, 307-308, 332, 335; **dek. Sokolina** – s. 49, 73, 98-99, 106, 129, 130-131, 182, 193, 222 (przyp. a-a), 241, 253, 306, 308.

²⁹ Dane na podstawie *Księgi dochodów*, s. 352-353, 355-356, 360-361, 369, 371-376, 378, 380-381, 384, 402, 459, 460-461.

³⁰ Dane na podstawie *Księgi dochodów*, s. 368, 403-426, 453.

³¹ Dane na podstawie *Księgi dochodów*, s. 427-429, 431-446, 466.

³² Dane na podstawie *Księgi dochodów*, s. 352-360, 364-373, 376-381, 397, 401-402, 465.

³³ Dane na podstawie *Księgi dochodów*, s. 368 (przyp. e-e), 426, 448-457, 459-465.

Przedstawiona wyżej tabela pozwala zauważyć, że parafie posiadające w swych dochodach wpływy z mesznego najliczniej występowały na terenie archidjako-natu sądeckiego i niewielkiej prepozytury tarnowskiej, stanowiąc odpowiednio ok. 89% i 85% ogółu. Znacznie mniej było ich na terenie archidjako-natu kra-kowskiego – 54%, zaś sporadycznie spotkać je było można w archidjako-nacie lubelskim i prepozyturze kieleckiej – odpowiednio 13% i 4%. Zupełnie brakowało mesznego w dochodach parafii należących do prepozytury wiślickiej i kieleckiej oraz archidjako-natów: radomskiego, sandomierskiego i zawichojskiego.

Wnioski te nie mogą budzić zdziwienia w świetle wcześniejszych ustaleń E. Wiśniowskiego³⁴. Znacznie istotniejsze jest ukazanie znaczenia omawianej daniny dla sytuacji materialnej zarządców parafii. Zagadnienie to ilustruje tabela 2. Okazuje się, że spośród 784 parafii oraz kościołów nazwanych filialnymi, jednak-że posiadających wyodrębnione uposażenie, 207 posiadało w swym uposażeniu meszne dające co najmniej połowę dochodu. Dodatkowo w dziewięciu przypadkach istnieje domniemanie, że najważniejsza danina była mesznem, jednak nie została w ten sposób jasno określona. Można więc uznać, że byt wszystkich tych parafii był uzależniony od wpływów z mesznego. Liczbę tę należy jednak powiększyć o 13 lub 14 parafii, w których meszne nie przynosiło co najmniej 50% wpływów, jednak było daniną dającą najwyższą sumę. Również w ich przypadku kłopoty z poborem mesznego mogłyby decydować o możliwości lub niemożności funkcyj-owania parafii. Oznacza to, że niemal 30% (28~29%) parafii funkcjonujących w 1529 roku w diecezji krakowskiej znajdowało się w takiej sytuacji.

³⁴ Jeszcze raz należy podkreślić, że E. Wiśniowskiego interesowało jedynie geograficzne rozmieszczenie miejscowości, których mieszkańcy uiszczali meszne. W przypadku niniejszego artykułu perspektywa jest nieco inna, bo przedmiotem zainteresowania są odbiorcy, nie płatnicy. Dodatkowo brani pod uwagę są nie wszyscy odbiorcy, a jedynie plebani. Warto pamiętać, że w nielicznej części przypadków meszne oddawane było również innym odbiorcom, głównie klasztorom, co zapewne wynikało z przejmowania przez nie uposażenia parafii, które trafiały pod ich zarząd. Jednakże ze względu na niewielką liczbę takich przypadków zasadnicze wnioski dotyczące rejonizacji występowania daniny będą zbieżne z przedstawionymi wyżej ustaleniami E. Wiśniowskiego.

Tabela 2. Udział mesznego w ogólnym dochodzie parafii w ramach wyższych jednostek terytorialnych diecezji krakowskiej

Lp.	Jednostka organizacyjna diecezji krakowskiej	Łączna liczba parafii	Parafie, w których meszne dawało		Odsetek parafii, w których meszne dawało największy dochód
			50-100% dochodu	największy dochód, ale niższy niż 50%	
Archidiecezja krakowska					
1.	Dekanat Pszczyna	14	11	0	78,6
	Dekanat Skawina ³⁵	17	12	1	76,5
	Dekanat Zator ³⁶	26	19 (20)	0	73,1 (76,9)
	Dekanat Oświęcim ³⁷	18	13 (15)	0	72,2 (83,3)
	Dekanat Lipnica ³⁸	28	12	1	46,4
	Dekanat Dobczyce	24	11 ³⁹	0	45,8
	Dekanat Wolbrom	11	5	0	45,4
	Dekanat Nowa Góra	24	6	2	33,3
	Dekanat Wojnicz	15	5	0	33,3
	Dekanat Bytom ⁴⁰	27	8 (10)	0	29,7 (37,0)
	Dekanat Wieliczka ⁴¹	10	1	1	20,0
	Dekanat Skąpa ⁴²	31	5	0	16,1
	Dekanat Pleszów	8	1	0	12,5
	Dekanat Lelów	26	3	0	11,5

³⁵ W parafii Sułkowice meszne pewne to 62%, domniemane 97%. W parafii Pobiedr (dziś Paszkówka) meszne pewne to 20%, domniemane 47%. W parafii Lanckorona meszne pewne to 0%, domniemane 11%.

³⁶ W parafii Piotrowice meszne pewne to 0%, domniemane 100%. W parafii Zator meszne pewne to 0%, domniemane 18%. W parafii Witanowice meszne pewne to 84%, domniemane 95%, co nie zmienia przynależności tej parafii do kategorii wyszczególnionych w tabeli. W parafii Tłuczań meszne pewne to 53%, domniemane 62%, co nie zmienia przynależności tej parafii do kategorii wyszczególnionych w tabeli.

³⁷ W parafii Stare Wilamowice meszne pewne to 0%, domniemane 100%. W parafii Radziechowy meszne pewne to 0%, domniemane 64%. W parafii Osiek meszne pewne to 87%, domniemane 93%, co nie zmienia przynależności tej parafii do kategorii wyszczególnionych w tabeli.

³⁸ W parafii Czchów meszne pewne to 0%, domniemane 4%. W parafii Żegocina meszne pewne to 29%, domniemane 39%, co nie zmienia przynależności tej parafii do kategorii wyszczególnionych w tabeli.

³⁹ W jednym przypadku (Trzemeszna) nie można mieć pewności, że wpływy z mesznego dawały 50-74% ogólnego dochodu, choć jest to prawdopodobne.

⁴⁰ W parafii Miechowice meszne pewne to 0%, domniemane 88%. W parafii Bogucice meszne pewne to 0%, domniemane 75%.

⁴¹ W parafii Wieliczka meszne pewne to 0%, domniemane 2%.

⁴² W parafii Minoga meszne pewne to 0%, domniemane 1%.

	15.	Dekanat Jędrzejów ⁴³	23	0	1	4,3
	16.	Dekanat Kraków	6	0	0	0
	17.	Dekanat Witów	22	0	0	0
	18.	Dekanat Wrocimowice	15	0	0	0
		Łącznie:	345	112 (117)	6	34,2 (35,6)
2.		Prepozytura tarnowska⁴⁴	13	6	0	46,1
		Archidiecezja sądecki				
	1.	Dekanat Biecz ⁴⁵	21	18 (19)	0	85,7 (90,5)
	2.	Dekanat Nowy Targ ⁴⁶	11	8 (9)	0	72,7 (81,8)
	3.	Dekanat Bobowa	23	15	0	65,2
3.	4.	Dekanat Jasło ⁴⁷	36	17 (18)	4	58,3 (61,1)
	5.	Dekanat Pilzno ⁴⁸	38	18 (19)	2 lub 3	52,6 lub 55,3 (55,3 lub 57,9)
	6.	Dekanat Nowy Sącz	25	12	1	52,0
		Łącznie:	154	88 (92)	7 lub 8	61,7 lub 62,3 (64,3 lub 64,9)
		Prepozytura wiślicka				
	1.	Dekanat Kije	20	0	0	0
	2.	Dekanat Książnice	19	0	0	0
4.	3.	Dekanat Opatowiec	17	0	0	0
	4.	Dekanat Sokolina	13	0	0	0
		Łącznie:	69	0	0	0
5.		Archidiecezja kielecki⁴⁹	27	0	0	0
6.		Archidiecezja radomski	44	0	0	0

⁴³ W parafii Trzcinec meszne pewne to 0%, domniemane 10%.

⁴⁴ W przypadku parafii Tuchów nie ma wątpliwości co do tego, że pleban otrzymywał meszne. Problem dotyczy wielkości tej daniny. Wiadomo, że z pewnością 9,5 grz. pochodziło z tej daniny. Dodatkowo pleban otrzymywał 10,5 grz. z mesznego, kolędy i konopnego. Niestety źródło podało jedynie wartość wspólną tych trzech danin, stąd nie sposób ustalić, jaka część tej kwoty pochodziła z mesznego. W maksymalnym wymiarze meszne stanowiłoby do 32% całego dochodu.

⁴⁵ W parafii Bączal meszne pewne to 70%, domniemane 84%. W parafii Ołpiny meszne pewne to 0%, domniemane 68%.

⁴⁶ W parafii Łopuszna meszne pewne to 0%, domniemane 72%.

⁴⁷ W parafii Łęzyny meszne pewne to 0%, domniemane 59%.

⁴⁸ W parafii Mrowla meszne pewne to 0%, domniemane 86%. W przypadku Zasowa meszne pewne to 29%, domniemane 39%, co nie zmienia przynależności tej parafii do kategorii wyszczególnionych w tabeli. Jeśli uznać, że było to 39%, to jednocześnie meszne byłoby daniną dającą największy dochód.

⁴⁹ Wśród parafii prepozytury kieleckiej nie opisano dochodów plebana kieleckiego, bo parafia została włączona do kolegiaty. Za czasów J. Długosza nadzór nad parafią kolegiacką należał do kustosa i gremium wikariuszy. Nie sposób zatem ustalić, które dochody w ich uposażeniu były związane z posługą duszpasterską. Niezależnie od tego nie było w nich mesznego.

7.	Archidiakonat lubelski ⁵⁰	54	1	3	7,4
8.	Archidiakonat sandomierski	41	0	0	0
9.	Archidiakonat zawichojski	37	0	0	0
Łącznie w diecezji		784	207 (216)	13 lub 14	28,1 lub 28,2 (29,2 lub 29,3)

Tak jak w poprzednim zestawieniu widać bardzo istotne różnice w zakresie rejonizacji opisywanego zjawiska. W rejonach, w których meszne należało do często spotykanych danin, jego rola – co zrozumiałe – była większa niż gdzie indziej. Należy jednak zauważyć, że w wielu miejscach stawało się ono daniną decydującą już nie tylko o istnieniu pojedynczych parafii, ale całych dekanatów. Tak było w przypadku czterech południowo-zachodnich dekanatów archidiakonatu krakowskiego (pszczyńskiego, skawińskiego, zatorskiego i oświęcimskiego) oraz wszystkich dekanatów archidiakonatu sądeckiego. W ich przypadku parafie, których dochód w głównej mierze opierał się na mesznie, stanowiły ponad połowę ogółu (zob. mapa 1). W takiej sytuacji nagła utrata dochodów z omawianej daniny⁵¹ doprowadziłaby do tego, że w pięciu wskazanych dekanatach (pszczyńskim, skawińskim, oświęcimskim, bieckim i nowotarskim) liczba parafii względnie niezależnych od wpływów z mesznego spadłaby do 3-5. Oznacza to, że dekanaty te najpewniej nie powstałyby, a nieliczne parafie funkcjonujące na ich terenie zostałyby przyłączone do sąsiednich jednostek organizacyjnych. W pozostałych

⁵⁰ W przypadku parafii Dys część dochodu pochodziła z mesznego. Danina ta uiszczana była przez kilku płatników i w części znana jest jej wartość, oszacowana na 6 grz. 11 gr., co stanowiło 18% łącznego dochodu plebańskiego. Inna część mesznego płacona była łącznie z dziesięciną snopową, przy czym dziesięcina pochodziła z połowy pól wsi Nasutów, a meszne z pozostałej połowy pól Nasutowa oraz wsi Stoczek. Dziesięcina wraz z mesznie dawała 10 grz. dochodu. Łączna ilość ziarna uzyskiwanego w ramach mesznego z Nasutowa i Stoczka to 39 korców – po 13 korców pszenicy, żyta i owsa (*Księga dochodów*, s. 432-433). Nie wiadomo, ile warte było meszne i jaką część z 10 grz. dawało plebanowi. Dla porównania w niezbyt odległej parafii Bełżyce w tym samym archidiakonacie meszne płacone w 240 korcach (120 korców żyta i 120 owsa) dawało 10,5 grz. (*Księga dochodów*, s. 432). W tej sytuacji należałoby przyjąć, że w przypadku parafii Dys meszne z połowy pól Nasutowa i ze Stoczka przynosiło niewielką część z 10 grz. Gdyby wartość ziarna uzyskiwanego w ramach mesznego przez plebana z Dysa była porównywalna z wartością ziarna otrzymywanego przez plebana bełżyckiego, to należałoby je szacować na 1 grz. 34 gr. Należy jednak pamiętać, że meszne w przypadku Bełżyc składało się z żyta i owsa, zaś w Dysie dochodziła jeszcze pszenica. Wydaje się jednak, że wartość mesznego z Nasutowa i Stoczka nie przekraczała raczej 2 grz. Jeśli tak, to procentowy udział mesznego w dochodach plebańskich należy oszacować na ok. 25%, zapewne nieco poniżej tej wartości.

⁵¹ Warto pamiętać, że zjawisko nagłej utraty dochodów z pewnego rodzaju daniny miało jeszcze w XVI wieku dotknąć wielu plebanów. Chodzi przede wszystkim o dziesięciny z folwarków szlacheckich, które w końcu XVI wieku bardzo często nie były uiszczane (L. Poniewozik, *Uposażenie kościoła św. Marii Magdaleny w Łęcznej w średniowieczu i okresie wczesnonowożytnym*, w: *Studia z dziejów parafii pw. św. Marii Magdaleny w Łęcznej*, pod red. R. Jopa, Łęczna 2010, s. 43-44). Powodem nagłej utraty dochodów mogły być też obiektywne czynniki, tj. nieurodzaj, klęski żywiołowe; w wypadku danin w naturaliach istniała bezpośrednia zależność od tych zjawisk.

przypadkach liczba parafii zmniejszyłaby się o połowę, do 7-19. Jak zatem widać rola mesznego w możliwości funkcjonowania parafii, a nawet niektórych dekanatów, bywała w pewnych rejonach bardzo duża. Nie musi to jednak oznaczać, że gdyby wraz z kolonizacją na prawie niemieckim nie pojawiło się także meszne, nowe parafie w późnośredniowiecznej i wczesnonowożytnej diecezji krakowskiej nie pojawiałyby się w ogóle. Z pewnością udałoby się wypracować takie rozwiązania, które wpłynęłyby na rozwój sieci parafialnej, choć należy wątpić czy na podobną skalę⁵².

Podkreślając zatem rolę mesznego w uposażeniu plebańskim, należy dotknąć jeszcze jednego aspektu sprawy. Chodzi o kwoty, które dzięki omawianej dаниnie wpływały do kiesi plebańskich. Jak pokazują dane zawarte w tabeli 3, da się zauważyć wyraźny związek pomiędzy średnią wartością uposażenia parafii a kwotami uzyskiwanymi z mesznego. Z reguły parafie z tych rejonów diecezji krakowskiej, w których meszne występowało częściej, charakteryzowały się jednocześnie niezbyt wielkimi wpływami. Jeśli weźmiemy pod uwagę tereny, na których parafie uzyskujące wpływy z mesznego stanowiły ponad połowę, okaże się, że średnie uposażenie zawierało się pomiędzy 10 a 20 grz., z rzadka i tylko nieznacznie przekraczając tę ostatnią wartość. Do wyjątków takich należą tylko cztery dekanaty: Lipnica, Wolbrom, Wojnicz i Pilzno (odpowiednio 21 grz. 32 gr., 20 grz. 2,5 gr., 22 grz. 36 gr., 25 grz. 7 gr.). Jednocześnie tam, gdzie meszne występowało w mniej niż połowie parafii, średnie dochody najczęściej obejmowały co najmniej 20 grz., a nierzadko znacząco przekraczały tę wartość. Jedynym wyjątkiem jest tutaj dekanat Lelów ze średnią na poziomie 19 grz. i 10 gr., podczas gdy np. dekanat pleszowski czy archidiaconat radomski uzyskiwały średni dochód przekraczający 43 i 48 grz., nie mówiąc już o dekanacie krakowskim, w którym średnia uplasowała się na poziomie prawie 77 grz.

⁵² Przykładem mogą służyć wschodnie tereny diecezji krakowskiej, głównie obszar archidiaconatu lubelskiego i zawiślańskiej części archidiaconatu radomskiego, gdzie od połowy XIV wieku mamy do czynienia z okresem dynamicznego rozwoju, przejawiającego się także we wzroście liczby parafii. Na terenie tym jedynie pojedyncze parafie posiadały w omawianym okresie wpływy z mesznego. Jak zatem widać, nowe parafie mogły powstawać także tam, gdzie meszne nie występowało. Należy jednak pamiętać, że na wskazanym terenie sieć parafialna nie była zbyt gęsta. Funkcjonowanie parafii obsługujących mieszkańców wielu, czasami nawet kilkudziesięciu, wsi nie należało do rzadkości, a średnia wielkość okręgów parafialnych przekraczała niekiedy 200 km² (S. Litak, *Formowanie sieci parafialnej w Łukowskiem do końca XVI wieku. Studium geograficzno-historyczne*, „Roczniki Humanistyczne”, 12 (1964) z. 2, s. 88-91; tenże, *Powstanie organizacji parafialnej a rozwój osadnictwa w ziemi łukowskiej XII-XVI w.*, „Roczniki Humanistyczne”, 48 (2000) z. 2 (specjalny), s. 286 i nn.

Tabela 3. Powiązanie wpływów z mesznego z dochodowością parafii diecezji krakowskiej w 1529 roku

Lp.	Jednostka organizacyjna diecezji	Odsetek parafii posiadających meszne w swoim uposażeniu	Średnia wartość mesznego	Średnia wartość dochodu (wraz z mesznem)
Archidiecezja krakowska				
1.	Dekanat Pszczyna	100	7 grz. 16 gr. (7 grz. 21 gr.)	14 grz.
2.	Dekanat Dobczyce	95,8	6 grz. 25 gr.	17 grz. 23 gr.
3.	Dekanat Zator ⁵³	88,5 (96,2)	8 grz. 8 gr. (7 grz. 39 gr.)	12 grz. 19 gr.
4.	Dekanat Skawina	88,2 (94,1)	5 grz. 33 gr. (6 grz. 8 gr.)	10 grz. 2 gr.
5.	Dekanat Lipnica	85,7 (89,3)	6 grz. 22 gr. (6 grz. 25 gr.)	21 grz. 32 gr.
6.	Dekanat Oświęcim	83,3 (94,4)	8 grz. 39 gr. (8 grz. 24 gr.)	14 grz. 9 gr.
7.	Dekanat Wolbrom	81,8	6 grz. 14 gr.	20 grz. 2,5 gr.
8.	Dekanat Bytom	70,4 (77,8)	7 grz. 11 gr. (7 grz. 8 gr.)	17 grz. 39 gr.
9.	Dekanat Nowa Góra	66,7	4 grz. 20 gr.	18 grz. 32 gr.
10.	Dekanat Wojnicz	60,0 (66,7)	5 grz. 7 gr. (5 grz. 27 gr.)	22 grz. 36 gr.
11.	Dekanat Skąpa	38,7 (41,9)	6 grz. 36 gr. (6 grz. 12 gr.)	21 grz. 40 gr.
12.	Dekanat Wieliczka	30,0 (40,0)	3 grz. 5 gr. (2 grz. 30 gr.)	34 grz. 32 gr.
13.	Dekanat Lelów	26,9	3 grz. 26 gr.	19 grz. 10 gr.
14.	Dekanat Kraków	16,7	32 grz.	76 grz. 39 gr.
15.	Dekanat Wrocimowice	13,3	1 grz. 29 gr.	31 grz. 29 gr.
16.	Dekanat Jędrzejów	13,0 (17,4)	2 grz. 3 gr. (2 grz. 8 gr.)	24 grz. 32 gr.
17.	Dekanat Pleszów	12,5	7 grz. 24 gr.	43 grz. 21 gr.
18.	Dekanat Witów	4,5	1 grz. 24 gr.	37 grz. 45 gr.
2.	Prepozytura tarnowska⁵⁴	84,6	9 grz. 4 gr. (19 grz. 2 gr.)	23 grz. 37 gr.

⁵³ Co do parafii w Radocy wiadomo, że wśród jej dochodów znajdowało się meszne, jednak nie da się ustalić – nawet w przybliżeniu – sumy, jaką przynosiło plebanowi.

⁵⁴ Zob. przypis 41.

Archidiecezja krakowska					
Archidiecezja krakowska					
3.	1.	Dekanat Bobowa	95,7	6 grz. 6 gr.	13 grz. 44 gr.
	2.	Dekanat Biecz	95,2 (100)	10 grz. 31 gr. (10 grz. 37,5 gr.)	16 grz. 2 gr.
	3.	Dekanat Jasło	91,7 (94,4)	6 grz. 46 gr. (6 grz. 42 gr.)	16 grz. 3 gr.
	4.	Dekanat Nowy Targ	90,9 (100)	4 grz. 25 gr.	5 grz. 38 gr.
	5.	Dekanat Nowy Sącz	88,0	12 grz. 25 gr.	14 grz. 32 gr.
	6.	Dekanat Pilzno	73,7 (76,3)	12 grz. 20 gr. (12 grz. 9 gr.)	25 grz. 7 gr.
Prepozytura wiślicka					
4.	1.	Dekanat Kije	0	–	20 grz. 14 gr.
	2.	Dekanat Książnice	0	–	34 grz. 8 gr.
	3.	Dekanat Opatowiec	0	–	23 grz. 18 gr.
	4.	Dekanat Sokolina	0	–	36 grz. 31 gr.
5.	Prepozytura kielecka⁵⁵		3,7 (7,4)	1 grz. 24,5 gr. (2 grz. 19 gr.)	20 grz. 40 gr.
6.	Archidiecezja radomska		0	–	48 grz. 15 gr.
7.	Archidiecezja lubelska⁵⁶		13,0	5 grz. 32 gr.	34 grz. 8 gr.
8.	Archidiecezja sandomierska		0	–	30 grz. 23 gr.
9.	Archidiecezja zawichojska		0	1 grz. 9 gr.	30 grz. 8 gr.

Jak zatem widać, meszne najczęściej nie było daniną dającą bardzo duże wpływy do budżetów parafialnych, choć zdarzały się wyjątki⁵⁷. Należy jednak pamiętać, że plebani pobierali meszne najczęściej od niewielkiej liczby płatników. Z reguły byli to mieszkańcy jednej lub dwóch wsi⁵⁸. W tej sytuacji niewielkie kwoty daniny

⁵⁵ Zob. przypis 46.

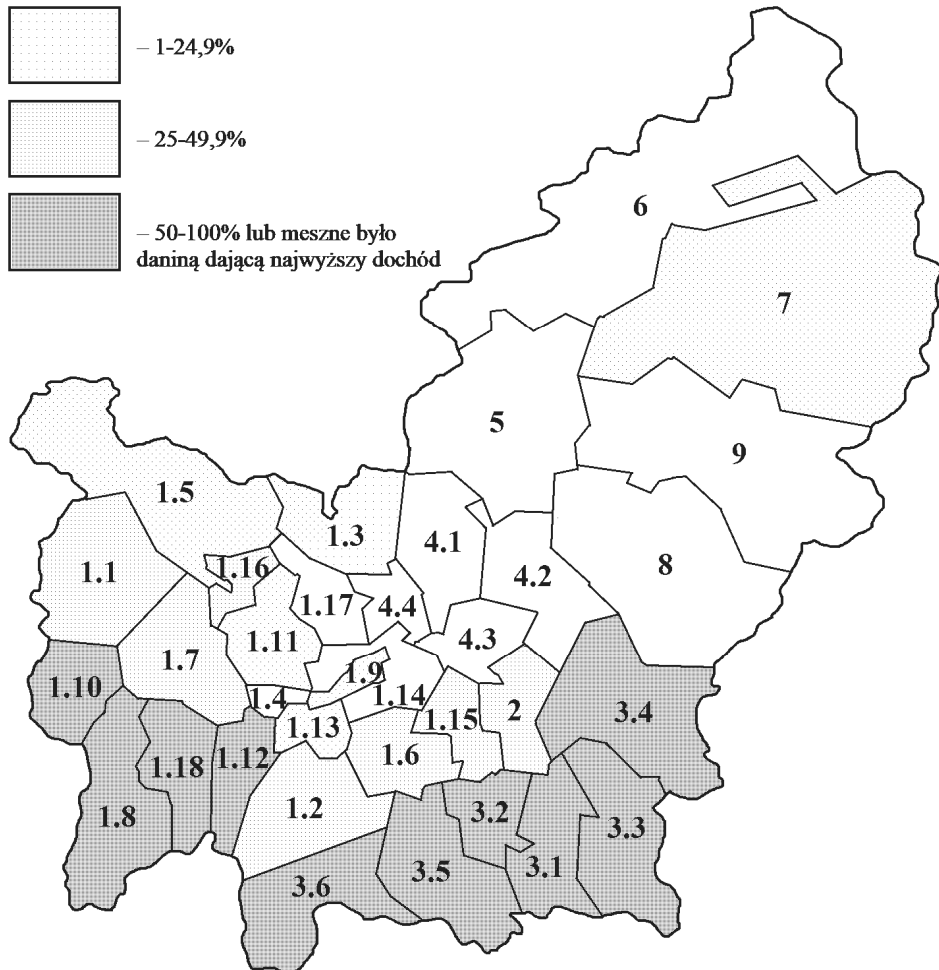
⁵⁶ Zob. przypis 47.

⁵⁷ Wśród tych wyjątków byli plebani parafii w wsiach: Jodłowa, Brzostek i Zgłobień oraz w krakowskim kościele NMP przy Rynku Głównym, które w ramach mesznego uzyskiwały kwoty przekraczające 30 grz. Dla porównania była to wartość odpowiadająca całemu uposażeniu niejednej kanonii, a nawet prałatury kolegiackiej (na temat uposażenia prałatów i kanoników katedralnych i kolegiackich w diecezji krakowskiej piszą M. Kowalski, *Uposażenie krakowskiej kapituły katedralnej w średniowieczu*, Kraków 2000, s. 69-132, oraz L. Poniewozik, *Uposażenie prałatur i kanonii średniowiecznych kapituł kolegiackich w diecezji krakowskiej*, w: *Scientia et Fidelitate. Księga pamiątkowa Ewy i Czesława Deptułów profesorów Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, pod red. T. Panfila, Lublin 2013, tabela nr 2, s. 208-211). Jednak wspomniane cztery parafie to zaledwie 1% wszystkich parafii opisanych w *Liber retaxationum*. Niecałe 2% stanowiły parafie, w których meszne dawało powyżej 20 grz., ale nie więcej niż 30 grz.

⁵⁸ Szczególnym przykładem jest dekanat nowotarski, w którym na 11 parafii 10 plebanów pobierało meszne wyłącznie od mieszkańców miejscowości, w której znajdował się kościół, i tylko pleban z Kluszkowiec otrzymywał tę daninę z wsi parafialnej i pobliskiej Ochotnicy. Taki stan rzeczy

nie mogą budzić zdziwienia. Wydaje się więc, że nazywanie mesznego mianem zdawkowego świadczenia nie do końca odpowiada rzeczywistości. W świetle przedstawionych wyżej ustaleń meszne stanowiło istotny element uposażenia, w wielu przypadkach wręcz decydujący o możliwości funkcjonowania parafii. W tej sytuacji zgłaszany w XIV-wiecznych statutach J. Grota problem opuszczania parafii przez niektórych plebanów z powodu problemów z poborem mesznego nie musiał być przesadnym stwierdzeniem.

Mapa 1. Procentowy udział dochodów z mesznego w uposażeniu parafii

brał się stąd, że przeważały tu parafie jednowioskowe, jednak i w parafiach obejmujących więcej miejscowości, na terenie innych dekanatów, pobieranie mesznego z jednej miejscowości było najczęstszym zjawiskiem.

1. Archidiecezja krakowska, dekanaty: 1.1. Bytom, 1.2. Dobczyce, 1.3. Jędrzejów, 1.4. Kraków, 1.5. Lelów, 1.6. Lipnica, 1.7. Nowa Góra, 1.8. Oświęcim, 1.9. Pleszów, 1.10. Pszczyzna, 1.11. Skała, 1.12. Skawina, 1.13. Wieliczka, 1.14. Witów, 1.15. Wojnicz, 1.16. Wolbrom, 1.17. Wroclimowice, 1.18. Zator; 2. Prepozytura tarnowska; 3. Archidiecezja sądecka, dekanaty: 3.1. Biecz, 3.2. Bobowa, 3.3. Jasło, 3.4. Pilzno, 3.5. Nowy Sącz, 3.6. Nowy Targ; 4. Prepozytura wiślicka, dekanaty: 4.1. Kije, 4.2. Książnice, 4.3. Opatowiec, 4.4. Sokolina; 5. Prepozytura kielecka; 6. Archidiecezja radomska; 7. Archidiecezja lubelska; 8. Archidiecezja sandomierska; 9. Archidiecezja zawichojńska

Źródło: opracowanie własne na podstawie mapy w książce E. Wiśniowskiego *Kołąda – meszne – stolowe na ziemiach polskich*

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła

Księga dochodów beneficjów diecezji krakowskiej z roku 1529 (tzw. Liber retaxationum), wydała Z. Leszczyńska-Skrętowa, Wrocław 1968.

Starodawne prawa polskiego pomniki, t. 4, *Statuta synodalia episcoporum Cracoviensium XIV et XV saeculi*, wydał U. Heyzemann, Kraków 1875.

Opracowania

Encyklopedia Kościelna podług teologicznej encyklopedji Wetzera i Weltego z licznymi jej dopełnieniami, t. 4, wydał M. Nowodworski, Warszawa 1874.

Kaczmarczyk Kazimierz, *Ciężary ludności wiejskiej i miejskiej na prawie niemieckim w Polsce XIII i XIV w.*, Warszawa 1911.

Kałwa Piotr, *Powstanie i rozwój polskiej kołądy jako daniny kościelnej. Studium prawnohistoryczne*, Lwów 1933.

Karbownik Henryk, *Libri retaxationum a libri beneficiorum w systemie skarbowości kościelnej w Polsce w XV i XVI wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 22 (1970) z. 1, s. 215-225.

Kowalski Marek Daniel, *Uposażenie krakowskiej kapituły katedralnej w średniowieczu*, Kraków 2000.

Kumor Bolesław, „*Księga dochodów beneficjów diecezji krakowskiej z roku 1529 (tzw. Liber retaxationum)*”, wyd. Zofia Leszczyńska-Skrętowa, Wrocław 1968 [recenzja], „*Studia Historyczne*”, 13 (1970) z. 2, s. 291-295.

Leszczyńska-Skrętowa Zofia, *Wstęp*, w: *Księga dochodów beneficjów diecezji krakowskiej z roku 1529 (tzw. Liber retaxationum)*, wydała Z. Leszczyńska-Skrętowa, Wrocław 1968, s. V-XVIII.

Litak Stanisław, *Formowanie sieci parafialnej w Łukowskiem do końca XVI wieku. Studium geograficzno-historyczne*, „*Roczniki Humanistyczne*”, 12 (1964) z. 2, s. 5-136.

Litak Stanisław, *Powstanie organizacji parafialnej a rozwój osadnictwa w ziemi łukowskiej XII-XVI w.*, „*Roczniki Humanistyczne*”, 48 (2000) z. 2 (specjalny), s. 283-307.

Matuszewski Józef, *Missalia – mensalia*, w: tegoż, *Pisma wybrane*, t. 4, Łódź 2001, s. 63-82.

Poniewozik Leszek, *Uposażenie duchowieństwa dawnego dekanatu Wysocice na podstawie tzw. Liber retaxationum z 1529 roku*, „*Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*”, 66 (1996) s. 449-458.

- Poniewozik Leszek, *Uposażenie kościoła św. Marii Magdaleny w Łęcznej w średniowieczu i okresie wczesnonowożytnym*, w: *Studia z dziejów parafii pw. św. Marii Magdaleny w Łęcznej*, pod red. R. Jopa, Łęczna 2010, s. 39-53.
- Poniewozik Leszek, *Uposażenie pralatur i kanonii średniowiecznych kapituł kolegiackich w diecezji krakowskiej*, w: *Scientia et Fidelitate. Księga pamiątkowa Ewy i Czesława Deptułów profesorów Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, pod red. T. Panfila, Lublin 2013, s. 191-212.
- Poniewozik Leszek, *Wartość uposażenia pralatur i kanonii kolegiaty sandomierskiej i wiślickiej w okresie średniowiecza*, „Roczniki Humanistyczne”, 48 (2000) z. 2 (specjalny), s. 461-465.
- Schmid Heinrich Felix, *Die Rechtliche Grundlagen der Pfarrorganisation auf westslawischem Boden und ihre Entwicklung während des Mittelalters*, Weimar 1938.
- Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. 1, z. 1-4, Wrocław 1980-1986; cz. 2, z. 1-4, Wrocław 1989-1991, Kraków 1993; cz. 3, z. 1-4, Kraków 1994-2003; cz. 4, z. 1-4, Kraków 2006-2014; cz. 5, z. 1, Kraków 2016.
- Wilk Stanisław, *Retaksacja beneficjów kościelnych diecezji krakowskiej w 1529 roku*, [recenzja], „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 22 (1971) s. 302-305.
- Wiśniowski Eugeniusz, *Kolęda – meszne – stołowe na ziemiach polskich. Problem rejonizacji*, w: *Kultura średniowieczna i staropolska: studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, pod red. D. Gawinowej i in., Warszawa 1991, s. 625-638.
- Wiśniowski Eugeniusz, *Parafie w średniowiecznej Polsce*, Lublin 2004.
- Wiśniowski Eugeniusz, *Uposażenie duchowieństwa w prepozyturze kieleckiej w świetle „Liber retaxationum” z roku 1529*, w: *Księga Jubileuszu Stulecia Diecezji Kieleckiej (1883-1983)*, Kielce 1986, s. 247-255.

MESZNE W UPOSAŻENIU PLEBAŃSKIM PARAFII DIECEZJI KRAKOWSKIEJ W ŚWIETLE TZW. *LIBER RETAXATIONUM* Z 1529 ROKU

Streszczenie

Celem artykułu jest ukazanie, jaką rolę odgrywało meszne w uposażeniu plebanów kościołów parafialnych funkcjonujących na terenie diecezji krakowskiej w pierwszej połowie XVI wieku. Meszne było daniną, która na ziemiach polskich pojawiła się wraz z kolonizacją na prawie niemieckim. Najczęściej uiszczane było w dniu św. Marcina, czyli 11 listopada, w ziarnie zbóż, z reguły w równych ilościach żyta i owsa. W dotychczasowej literaturze znaczeniem tej daniny dla budżetów plebańskich zajmowano się marginalnie. Wskazywano, że mogła ona w niektórych przypadkach mieć istotny wpływ na funkcjonowanie parafii, jednak najczęściej stanowiła raczej niewielki element dochodu i z tego powodu była przez niektórych autorów bagatelizowana. Źródłem pozwalającym zorientować się w rzeczywistej roli mesznego w funkcjonowaniu parafii diecezji krakowskiej pierwszej połowy XVI wieku jest tzw. *Liber retaxationum* z 1529 roku. Odnotowano w niej elementy składowe uposażenia plebańskiego niemal wszystkich parafii funkcjonujących wówczas na terenie diecezji krakowskiej. Zebrane wyniki wskazują, że meszne znajdowało się w uposażeniu 45% parafii, a w przypadku aż 30% stanowiło najważniejszy składnik uposażenia. W tej sytuacji nie ulega wątpliwości, że wpływy z niego warunkowały funkcjonowanie parafii. W konsekwencji można stwierdzić, że meszne w istotnym stopniu przyczyniło się do rozwoju średniowiecznej sieci parafialnej w diecezji krakowskiej.

Słowa kluczowe: meszne; parafia; diecezja krakowska; sieć parafialna

KATARZYNA PONIŃSKA* – WARSZAWA

**PRZYCZYNEK DO TWÓRCZOŚCI JACKA CHYLICKIEGO,
CZYLI NOWE USTALENIA NA TEMAT WYBRANYCH OBRAZÓW
Z CYKLU NAMALOWANEGO DO KOŚCIOŁA FRANCISZKANÓW
W ZAMOŚCIU**

**A CONTRIBUTION TO THE ARTISTIC OUTPUT OF JACEK CHYLICKI,
OR NEW FINDINGS ON SELECTED PAINTINGS FROM THE SERIES
PAINTED FOR THE FRANCISCAN CHURCH IN ZAMOŚĆ**

Abstract

A series of 15 monumental paintings decorating the interior of the Franciscan Church in Zamość was created in the early 1680s. This is indicated by archival records, which suggest the conclusion that their author was Jacek Chylicki – a painter employed by the Ordinates of Zamość, who were the founders and patrons of the temple. The series was intended to correspond in theme to its Marian invocation. The church was not spared by the turmoil of history, which led almost to its ruin, and the aforementioned series of paintings dispersed over time, which makes the issue of preservation and subject matter of some of them uncertain today. With the present-day state of research, it can be concluded that 11 of the 15 paintings still exist, although the other ones may possibly be found in the future. Researchers dealing with them so far have come to the conclusion that the creator of the Zamość composition used ready-made graphic patterns, which were readily used by painters at the time. The purpose of this article is to identify more drawings that the artist used to paint the scenes of: the Visitation of St Elizabeth, the Circumcision of Jesus and the Flight into Egypt, included in the series under discussion. Based on the examples cited in the text, it can be concluded that J. Chylicki did not use drawings belonging to a single collection, even if such a collection contained drawings of the relevant subject

* Katarzyna Ponińska – dr historii, Instytut Historii Sztuki, Uniwersytet Stefana Kardynała Wyszyńskiego w Warszawie

e-mail: k.poninska@uksw.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0003-3555-0099>

matter, but rather utilised designs from various sources. Therefore, one has to admit that, in iconographic terms, his paintings are to a large extent adaptations of compositions created by other artists.

Keywords: Jacek Chylicki; Franciscan Church in Zamość; Visitation of St Elizabeth; Circumcision of Jesus; Flight into Egypt; Zamość

Translated by Marek Robak-Sobolewski

Historia franciszkanów w Zamościu

Franciszkanie mieli zostać sprowadzeni do Zamościa w roku 1589 przez hetmana i kanclerza wielkiego koronnego Jana Zamoyskiego. Początkowo ulokowano ich na Przedmieściu Lwowskim (przy drewnianym kościele pw. Świętego Krzyża), gdzie ok. 1600 wystawili drewniany klasztor. W roku 1627 zakonnicy otrzymali plac w obrębie twierdzy od Tomasza Zamoyskiego, który 18 lutego 1636 roku określił dokładne jego granice¹. Kamień węgielny pod murowaną budowlę został

¹ E. Lorentz, *Kościół i klasztor Ojców Franciszkanów w Zamościu. Informator historyczny wydany w pierwszą rocznicę rekonyliacji kościoła dokonanej 25 marca 1994 roku przez ordynariusza diecezji zamojsko-lubaczowskiej biskupa Jana Śrutwę*, Niepokalanów 1995, s. 5-6; B. Ostrówka, *Wyposażenie kościoła o.o. Franciszkanów. Próba rekonstrukcji*, „Zamojski Kwartalnik Kultu-ralny”, (2000) nr 1-2 (62-63), s. 68. Piotr Kondraciuk jako datę osadzenia franciszkanów na Przedmieściu Lwowskim podaje za Mikołajem Stworzyńskim rok 1603, w którym kościół Świętego Krzyża został przekazany przez J. Zamoyskiego braciom mniejszym. Zachowane archiwalia świadczą jednak o wcześniejszej obecności w tym miejscu zakonników, którym w 1592 roku wy-dano zboże ze spichlerza ordynacji. Gdy w roku 1598 prowincjał o. Rozmartowski dokonał pier-wszej wizytacji konwentu, zalecił rozbudowę zbyt ciasnego już wówczas kościoła Świętego Krzyża. P. Kondraciuk, *Malarstwo sakralne w ordynacji zamojskiej w okresie baroku*, cz. II, *Doctrina et muta praedicatio. Ikonografia malarstwa sakralnego w kościołach ordynacji zamojskiej*, rozdz. II, 4.1, *Matka Boża Bolesna*, Lublin 2004 [mps w Bibliotece Uniwersyteckiej KUL], s. 78-82, przyp. 277. Por. M. Stworzyński, *Opisanie Statystyczno-Historyczne Dóbr Ordynacji Zamojskiej przez Mikołaja Stworzyńskiego Archiwistę 1834 Roku*, Biblioteka Narodowa w Warszawie, [S.I.] 1834 [rkps], s. 87, <https://polona.pl/item/opisanie-statystyczno-historyczne-dobr-ordynacji-zamojskiej-przez-mikolaja-stworzynskiego,NTU5OTY4Mzk/2/#info:metadata> (dostęp: 18.11.2021). Por. E. Lorentz, *Dziedzictwo franciszkanów konwentualnych w Zamościu. Architektura – sztuka – historia*, Zamość 2016, s. 13, 19, 21, 25, 37, 39, 41, 43, 45, 61. Autorka w swym nowszym i obszerniejszym opracowaniu pisze, że na kapitule w roku 1625 została wydzielona prowincja rusko-litewska, a w 1626 utworzono cztery kustodie, m.in. przemyską, do której przydzielono konwent zamojski wraz z klasztorami franciszkanów w Puszczy Solskiej (obecnie dzielnicy Biłgoraju), Sanoku, Krośnie i Szcze-brzeszynie. Ponadto zauważa, że lokalizacja była wybrana zgodnie ze znajomością ówczesnych zaleceń włoskich urbanistów, ale miała też ideową wymowę maryjnej opieki nad murami miasta. Podaje również, że T. Zamoyski zobowiązał się w pisemnej umowie (spisanej 1-2 kwietnia 1631, a zatwierdzonej 26 lutego 1632 roku przez kapitułę w Korcu), że przez pięć lat będzie płacił po 1600 zł rocznie (w dwóch ratach) na budowę kościoła i klasztoru. Stąd wnioskuje, że plan założenia powstał w latach 1627-1632 i miał na celu adaptację na kościół stojącego w tym miejscu dawnego budynku giełdy.

położony 13 czerwca 1637 roku². Dnia 8 sierpnia 1643 roku, na prośbę gwardiana o. Ambrożego Wierusza, szesnastoletni wówczas ordynat Jan III Zamoyski wystawił dokument darowizny placu pod budowę klasztoru na południe od orientowanej świątyni. Zaawansowanie prac pozwoliło w roku 1649 na przeniesienie się zakonników z Przedmieścia Lwowskiego, gdzie drewniany klasztor nie nadawał się już do użytku w wyniku pożaru wzniesionego w listopadzie 1648 roku podczas napaści kozacko-tatarskiej. Po zakończeniu wszystkich niezbędnych prac biskup sufragan chełmski Mikołaj Świrski 12 marca 1665 roku dokonał konsekracji klasztoru i świątyni pw. Zwiastowania Najświętszej Maryi Pannie³. Ogień, który 8 stycznia 1672 roku strawił południowo-wschodnią część miasta, uszkodził również klasztor i wyposażenie kościoła. Ówczesny ordynat Marcin Zamoyski wsparł zakonników w odremontowaniu i ozdobieniu zniszczonej świątyni. Poza pracami murarskimi i snycerskimi, w latach 1681-1683 został wykonany farbami olejnymi na płótnie cykl wielkoformatowych obrazów zdobiących wnętrze⁴, których autorem był zatrudniony w tym czasie do dekoracji pałacu ordynata Jacek Chylicki⁵. Jak wspomina Ewa Lorentz, autorka jednego z opracowań dotyczących kościoła, wyposażenie świątyni tworzyło wspólny program treściowy, mający na celu chwałę jej patronki – Najświętszej Maryi Panny. Zwieńczeniem prac remon-

² Lorentz, *Kościół i klasztor*, s. 7. Fakt ten nie musi być równoznaczny z rozpoczęciem budowy, gdyż darowizny pieniężne na dachówkę udokumentowane w latach 40. XVII wieku świadczą, że wówczas już pokrywano świątynię dachem. Dokument oficjalnie zezwalający zakonnikom na przeniesienie się z przedmieścia Zamościa do konwentu wybudowanego w obrębie murów miejskich został wystawiony 6 marca 1655 roku. Lorentz, *Dziedzictwo franciszkanów*, s. 61, 63, 67, 97, przyp. 12.

³ Lorentz, *Kościół i klasztor*, s. 8-9. Poza głównym patrocinium Zwiastowania Najświętszej Maryi Pannie kościół nosił też wezwanie świętych: Franciszka, Antoniego, Katarzyny i Barbary. Ukończenie budowy świątyni zostało stwierdzone przez o. Sebastiana Moszczyńskiego w styczniu 1662 roku podczas wizytacji prowincjalnej. Lorentz, *Dziedzictwo franciszkanów*, s. 61, 63, 66-67, 72.

⁴ E. Lorentz, na podstawie *Inwentarza sprzętów w kościele zamojskim Franciszkanów znajdujących się w roku 1819 sporządzonym przez X. Tomasza Wyszkowskiego* (Archiwum Kurii Metropolitalnej w Lublinie, AKML, sygn. Rep. 60-IV a 28), lokalizuje je na filarach nawy głównej i na ścianach prezbiterium. Lorentz, *Dziedzictwo franciszkanów*, s. 111, 113, 132, przyp. 10.

⁵ Lorentz, *Kościół i klasztor*, s. 11. Ramy do obrazów ze wspomnianego cyklu wyrzeźbił snycierz Marcin, zatrudniony w roku 1683 do wykonania stali i ławek w prezbiterium. Lorentz, *Dziedzictwo franciszkanów*, s. 78, 87. Na autorstwo co najmniej trzech obrazów z tej serii wskazuje zawarty z malarzem kontrakt, z którego wynika, że J. Chylicki otrzymał po 60 zł za każdy z nich. J. Kowalczyk, *Chylicki Jacek*, w: *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających: malarze, rzeźbiarze, graficy*, t. 1, zesp. red. J. Maurin-Białostocka i in., Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1971, s. 347. Piotr Kondraciuk, powołując się na przechowywany w Bibliotece Czartoryskich spis wydatków klasztoru z lat 1680-1685, informuje, że w tym czasie konwent zapłacił malarzowi za cztery duże obrazy. Kondraciuk, *Malarstwo*, cz. I, *Fundatorzy i artyści w służbie Kościoła*, s. 108, przyp. 86. Por. P. Kondraciuk, *Malarze realizujący zamówienia dla kościołów w ordynacji zamojskiej w XVII i XVIII w.*, w: *Do piękna nadprzyrodzonego. Sesja naukowa na temat rozwoju sztuki sakralnej od X do XX wieku na terenie dawnych diecezji chełmskich Kościoła rzymskokatolickiego, prawosławnego, greckokatolickiego*, t. 1, Referaty, red. K. Mart, Chełm 2003, s. 247.

towo-dekoratorskich była uroczysta konsekracja świątyni, dokonana 4 września 1689 roku przez biskupa chełmskiego Stanisława Jacka Świącickiego⁶.

W niecałe 100 lat później, w roku 1782 franciszkanie, na mocy zarządzenia cesarza Józefa II, zostali zmuszeni do przeniesienia się do skasowanego zamojskiego klasztoru klarysek. Przed opuszczeniem swojego konwentu zakonnicy sporządzili w 1783 roku inwentarz jego wyposażenia, zaś 23 kwietnia w następnym roku magistrat miasta dokonał otaksowania kościoła pofranciszkańskiego, angażując w tym celu zespół złożony z zamojskich przedstawicieli odpowiednich rzemiosł⁷. W zachowanym dokumencie można odnaleźć informację na temat interesującego nas cyklu, z której wynika, że w jego skład wchodziło wówczas 15 obrazów, najprawdopodobniej oprawionych w rzeźbione ramy⁸. Do dawnego klasztoru franciszkanów w roku 1784 zostały sprowadzone ze Lwowa szarytki, które miały za zadanie sprawowanie opieki nad chorymi żołnierzami. Starania prowincjała franciszkanów o Żaboklickiego oraz ordynata Andrzeja Zamojskiego doprowadziły w roku 1787 do powrotu zakonników do ich zamojskiego kościoła i klasztoru⁹. Przebywali w nim jeszcze, gdy w roku 1794 ich kościół został zamieniony na szpital wojskowy¹⁰. W roku 1808 kościół przekształcono na skład zboża, a klasztor na kancelarię wojskową. W 1809 roku wojska Księstwa Warszawskiego, po zdobyciu miasta, utrzymały w kościele funkcje obiektów, dodając w klasztorze miejsce na szpital. Jednak na mocy dekretu wydanego 13 lutego 1812 roku przez króla saskiego i księcia warszawskiego Fryderyka Augusta skasowane w Zamościu i Szczebrzeszynie klasztory franciszkańskie, wraz z dobytkiem, miały zostać przeniesione do konwentów tej samej reguły kustodii zamojskiej w Górecku i Puszczy Solskiej¹¹. Walki o Zamość w roku 1809 i oblę-

⁶ Lorentz, *Kościół i klasztor*, s. 18-19. Równocześnie biskup konsekrował ołtarz główny pw. Zwiastowania Najświętszej Maryi Pannie oraz dwa znajdujące się w ramionach transeptu – św. Franciszka od północy i św. Antoniego od południa. Lorentz, *Dziedzictwo franciszkanów*, s. 92.

⁷ Lorentz, *Kościół i klasztor*, s. 20. Taż, *Dziedzictwo franciszkanów*, s. 95-96.

⁸ Inwentarz, czyli *Actum in Magistratus Advocatialis et Scabinalis Zamoscensis Die 23 Aprilis 1784 Anno*, wchodzący w skład zespołu nr 86, noszącego łaciński tytuł *Acta perpetuitatis transactionum, inscriptionum, venditorearum, intromissionum, cessionum Officii Advocatialis et Scabinalis*, jest obecnie przechowywany w Archiwum Państwowym w Lublinie (dalej: APL, Akta miasta Zamościa, sygn. 57, k. 651-653). Na karcie 652 recto (według wtórnie nadanej paginacji) można odnaleźć punkt w wykazie oznaczony numerem 19, który skreślono i zamieniono na numer 22, gdzie został wymieniony ów zespół malowideł określony po łacinie jako „Mysteria picta B[eatissimae] V[irginis] Mariae in Imaginibus Magnis cum tendiculis Sculptoreis”, czyli „Tajemnice Najświętszej Panny Marii malowane na wielkich obrazach”. Każdy z nich został wyceniony na 20 srebrnych guldenów, co dawało łączną sumę 300 srebrnych guldenów. Por. Lorentz, *Dziedzictwo franciszkanów*, s. 96, 111. Za pomoc w odczytaniu i przetłumaczeniu tekstu dziękuję p. Marcinowi Beściakowi.

⁹ Lorentz, *Kościół i klasztor*, s. 20. Wówczas siostry miłosierdzia św. Wincentego à Paulo zajęły zamojski klasztor po klaryskach i podjęły w nim wyznaczone im zadanie opieki nad chorymi. Lorentz, *Dziedzictwo franciszkanów*, s. 95-96.

¹⁰ Lorentz, *Kościół i klasztor*, s. 21. Taż, *Dziedzictwo franciszkanów*, s. 96, 139.

¹¹ Lorentz, *Kościół i klasztor*, s. 22. Taż, *Dziedzictwo franciszkanów*, s. 139. S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006, s. 408. Piotr Kondraciuk podaje za Janem Ambrożym Wadowskim, że przekazanie nastąpiło na mocy pisma

zenie w 1813 roku nie naruszyły dekoracji kościoła. W 1814 roku miasto zostało zdobyte przez Rosjan¹². W 1821 roku wyposażenie kościoła zostało usunięte i przekazane ordynatowi, a on rozdysponował je między świątynie, których był kolatorem. W tym samym roku rozebrano klasztor i dzwonnice, zaś sam kościół przebudowano na potrzeby wojska, obniżając go i dzieląc na dwie kondygnacje¹³. W kolejnych latach dokonano następnych przebudów, m.in. przed rokiem 1895 rozebrano wschodni i zachodni szczyt, całkowicie zmieniając charakter wyglądu budynku¹⁴. W czasach II Rzeczypospolitej prowincjał franciszkanów o. Alojzy Karwacki podjął starania o odzyskanie świątyni, jednak mimo przychylności władz kościelnych i cywilnych budynek nadal był przeznaczony do celów świeckich¹⁵. Podczas II wojny światowej mieścił się tu niemiecki dom żołnierza z kasynem, zaś w roku 1946 zlokalizowano w nim Państwowe Liceum Sztuk Plastycznych¹⁶. W latach 70., z powodu intensywnej eksploatacji i braku remontów, stan budynku był bardzo zły. W ostatnim momencie udało się jeszcze uratować od całkowitej ruiny portal z XVII wieku. W dniu 25 marca 1994 roku franciszkanie odprawili pierwszą Mszę św. po zwróceniu im odremontowanego kościoła¹⁷.

Cykl obrazów autorstwa Jacka Chylickiego

Dramatyczne dzieje świątyni franciszkanów w Zamościu spowodowały, że niegdyś jej bogate barokowe wyposażenie uległo zniszczeniu lub rozproszeniu. Te losy nie ominęły też wspomnianego cyklu obrazów autorstwa J. Chylickiego.

biskupa lubelskiego Wojciecha Skarszewskiego z dnia 16 sierpnia 1819 roku. Kondraciuk, *Malarstwo*, cz. II, rozdz. II, 2.1, *Matka Boża Loretańska*, s. 52-55, przyp. 117; rozdz. II, 4.3, *Matka Boża Szkaplerzna*, s. 87-90, przyp. 358.

¹² Lorentz, *Kościół i klasztor*, s. 23. Ostrówka, *Wyposażenie kościoła*, s. 68.

¹³ Lorentz, *Kościół i klasztor*, s. 24. Taż, *Dziedzictwo franciszkanów*, s. 144-151. W swoim nowszym opracowaniu E. Lorentz podaje, że przekazania cyklu obrazów o tematyce maryjnej wraz z innym wyposażeniem kościoła do dyspozycji ordynata Stanisława Kostki Zamojskiego dokonano na mocy decyzji z dnia 5 sierpnia 1820 roku, podjętej przez Komisję Rządową Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (dokument jest przechowywany w Archiwum Głównym Akt Dawnych – dalej: AGAD, KRW, Wydział Artylerii i Inżynierów, sygn. 212). Wówczas to 12 obrazów miało zostać przewiezionych do kaplicy przy pałacu w Klemensowie, zaś trzy inne do kościoła Franciszkanów w Górecku (Archiwum Państwowe w Lublinie – dalej: APL, AOZ, Akta Ogólne Zakonu XX Franciszkanów, sygn. 3435, s. 86 i nn.). Obrazy przekazane do Górecka nie musiały jednak należeć do interesującego nas cyklu, ponieważ poza sceną „Wniebowzięcie” było to „Ukrzyżowanie Jezusa” i „Matka Boża Anielska”. Format ostatniego z wymienionych (3 łokcie wysokości na 1,5 łokcia szerokości) nie odpowiadał wymiarom pozostałych płócien należących do tego cyklu. Por. Lorentz, *Dziedzictwo franciszkanów*, s. 121, 132-133, przyp. 14. Dalej autorka podaje, że w tym czasie Andrzej Radwański, będący proboszczem w Sitańcu, zgłosił chęć kupienia obrazów z życia Najświętszej Maryi Panny (APL, AOZ, Akta Ogólne Zakonu XX Franciszkanów, sygn. 3435, s. 139). Tamże, s. 173, przyp. 33.

¹⁴ Lorentz, *Kościół i klasztor*, s. 25. Taż, *Dziedzictwo franciszkanów*, s. 156-157.

¹⁵ Lorentz, *Kościół i klasztor*, s. 26. Taż, *Dziedzictwo franciszkanów*, s. 159-160.

¹⁶ Lorentz, *Kościół i klasztor*, s. 28. Taż, *Dziedzictwo franciszkanów*, s. 164.

¹⁷ Lorentz, *Kościół i klasztor*, s. 33. Taż, *Dziedzictwo franciszkanów*, s. 165-168. Ostrówka. *Wyposażenie kościoła*, s. 68.

Zgodnie z ustaleniami badaczy to on był ich twórcą, chociaż można się spotkać z odosobnioną opinią, że namalował je inny malarz pozostający na usługach ordynatów zamojskich – Jan Kasiński¹⁸. Można również trafić na informację, że J. Chylicki uprawiał malarstwo ścienne¹⁹.

Jacek (lub inaczej Hiacynt) Chylicki został zatrudniony jako malarz na dworze trzeciego ordynata Jana „Sobiepana” Zamoyskiego²⁰ co najmniej od roku 1661, bo pod datą 30 sierpnia tego roku odnotował po raz pierwszy jego obecność na dworze „j. oś. Patrona” w swoim dzienniku, prowadzonym w latach 1656-1672, Bazyli Rudomicz. Wówczas chodziło o załagodzenie sporu między malarzem a Janem Kirkorowiczem, którego sługę ten pierwszy zranił, ponieważ obaj nawzajem oskarżali się o obrazę²¹. Efekty porywczego charakteru J. Chylickiego zostały odnotowane na dalszych stronach diariusza znamienitego zamościanina,

¹⁸ Autorstwo omawianej serii obrazów przypisała J. Kasińskiemu Helena Kuczyńska w swojej pracy magisterskiej poświęconej twórczości tego artysty, mimo znajomości zdania Jerzego Kowalczyka, sugerującego w tej kwestii J. Chylickiego. Badaczka nie chciała się zgodzić na zbyt późną, w jej opinii, wskazaną przez J. Kowalczyka datację malowideł na lata 70. XVII wieku. H. Kuczyńska, *Jan Kasiński – malarz ordynatów Zamojskich*, Kraków 1996 [mps w Bibliotece Jagiellońskiej], s. 82, przyp. 1. Jan Kasiński zwany Lulkowiczem (ok. 1600 – zm. przed 27 marca 1649) warsztatu uczył się być może u Tomasza Dolabelli, by 7 lipca 1625 roku zostać członkiem cechu malarzy w Krakowie. Na dworze w Zamościu zatrudnił go drugi ordynat – Tomasz Zamoyski w roku 1627. Pracował tu do końca swojego życia, później również dla jego syna – Jana „Sobiepana”. W Zamościu ożenił się z córką burgrabiego dworu, architekta Jana Jaroszewicza i został właścicielem kamienicy nr 3 przy Rynku Wielkim. Malował portrety i obrazy religijne. J. Kowalczyk, *Kasiński Jan*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. XII, red. E. Rostworowski, B. Leśnodorski i in., Wrocław-Warszawa-Kraków 1966-1967, s. 174.

¹⁹ Jerzy Kowalczyk w nocie dotyczącej malarza napisał, że uprawiał on „przede wszystkim malarstwo ścienne” oraz (na podstawie wspomnianego wcześniej kontraktu, por. przyp. 5) że w czasie od 7 września 1681 do 14 marca 1683 roku „wykonał przynajmniej trzy ścienne kompozycje historyczne w kość. Franciszkanów w Zamościu”. Kowalczyk, *Chylicki*, s. 347. Ewa Lorentz w jednym miejscu swej publikacji z 1995 roku określa ściany kościoła jako ozdobione polichromią o tematyce historyczno-religijnej i jako autora ściennych kompozycji wymienia J. Chylickiego, a dalej pisze o wiszących 15 obrazach dużego formatu. Lorentz, *Kościół i klasztor*, odpowiednio s. 11 i 18. W swoim nowszym opracowaniu autorka doprecyzowuje, że poza wspomnianym cyklem obrazów, J. Chylicki wraz z malarzem Mikołajem wykonał później (po zakończeniu prac budowlanych i sztukatorskich przy sklepieniach) polichromie w nawie głównej kościoła Franciszkanów w Zamościu, których istnienie potwierdza, wykonany w roku 1820, rysunek inwentaryzacyjny ukazujący przekrój podłużny świątyni. Lorentz, *Dziedzictwo franciszkanów*, s. 87, 111, 132, przyp. 12.

²⁰ Był on jedynym synem Tomasza Zamoyskiego i Katarzyny z Ostrogskich, którzy oprócz niego doczekali się dwóch córek. Jan urodził się 9 kwietnia 1627, a zmarł 7 kwietnia 1665 roku w wieku niespełna 38 lat, co przypisuje się jego chorobie wenerycznej. Nie pozostawił po sobie potomka męskiego, który mógłby przejąć ordynację, dlatego po wieloletnich sporach z sukcesorami z linii żeńskiej ordynację na mocy wyroku sejmku z roku 1674 przejęła „młodsza” linia Zamoyskich. J. Gepner, *Zamoyscy h. Jelita*, w: T. Zielińska, *Poczet polskich rodów arystokratycznych*, Warszawa 1997, s. 467-468, gdzie wkradł się błąd do daty przyznania ordynacji „młodszej” linii i jest „1647” zamiast „1674”. Por. M. Kozaczka, *Poczet Ordynatów Zamojskich*, Lublin 2009, s. 25-33, 36.

²¹ B. Rudomicz, *Efemeros czyli diariusz prywatny pisany w Zamościu w latach 1656-1672*, cz. 1, 1656-1664, tłum. i opr. W. Froch, Lublin 2002, s. 232. Por. P. Kondraciuk, *Twierdza Zamość*

a wyjście z wynikających z tego wielu opresji zawdzięczał, jak można się domyślać, szczególnej opiece swojego wielmożnego protektora. Bazyli Rudomicz odnotował również, że 20 lutego kolejnego roku, czyli 1662, malarz ożenił się z zamojską mieszkanką Katarzyną Braszowicówną, z którą w niedługim czasie i z nieznanymi dziś przyczynami popadł w konflikt. Spór ten został załagodzony (m.in. w obecności B. Rudomicza) ugodą zatwierdzoną sądownie 15 grudnia tego samego roku. Dnia 21 marca 1663 roku J. Chylicki został zaś oskarżony o dopuszczenie się gwałtu na siedmioletniej córce woźnego miejskiego, po czym salwował się ucieczką z miasta. Mimo pojmania²², nie stanął przed sądem. Można podejrzewać, że sprawę zatuszował ordynat, który usunął go z Zamościa, być może, zlecając mu jakieś prace na prowincji. Malarz ponownie pojawił się w mieście po około dwóch dekadach, we wrześniu roku 1681, o czym świadczy kontrakt zawarty z nim na wykonanie malowideł do kościoła Franciszkanów w Zamościu²³. Wówczas ordynatem był Marcin z „młodszej” linii Zamoyskich, która przejęła ordynację²⁴.

Pierwotna liczba namalowanych na płótnie i oprawionych w drewniane ramy obrazów jest określana, w opracowaniach im poświęconych, na 15 scen z życia Najświętszej Maryi Panny, przy czym niektórzy badacze upatrywali w nich cykl Siedmiu Radości oraz Siedmiu Boleści z łączącym je obrazem. Ich tematyka miała się też pokrywać z koronką franciszkańską i tajemnicami różańcowymi²⁵. Z taką interpretacją scen nie zgadza się Piotr Kondraciuk, stwierdzając, że wynikała ona z nieznanym tematyki istniejących przedstawień, a cykl należy rozumieć jako ukazanie najważniejszych wydarzeń z życia Matki Bożej²⁶.

Jak podaje Helena Kuczyńska, na podstawie informacji i archiwów znajdujących się w posiadaniu Marcina Zamoyskiego, część obrazów z cyklu trafiła do

i ordynat Jan Zamoyski „Sobiepan” w ikonografii, w: *Druga po Jasnej Górze. Twierdza Zamość w czasach potopu szwedzkiego*, red. P. Kondraciuk, Zamość 2006, s. 97.

²² Rudomicz, *Efemeros*, s. 250, 299. Por. Kondraciuk, *Malarstwo*, cz. I, s. 98-111; tenże, *Malarze*, s. 245; tenże, *Twierdza*, s. 98, przyp. 6-7.

²³ Kowalczyk, *Chylicki*, s. 347. Por. Kondraciuk, *Malarze*, s. 247; tenże, *Twierdza*, s. 98.

²⁴ Marcin urodził się ok. 1637 roku, a zmarł 4 czerwca 1689. Mimo że wyrok sejmu w sprawie przejęcia ordynacji przez „młodszą” linię zapadł w roku 1674, to do faktycznego objęcia jej przez czwartego ordynata doszło po dwóch latach – w 1676 roku. Po ostatnich grabieżczych rządach związanych z walkami o sukcesję była ona zadłużona i w złym stanie gospodarczym. Trzynastoletnia działalność nowego właściciela w ordynacji, łączona z pełnieniem przez niego różnych funkcji publicznych, pozwoliła na jej odnowienie i pozostawienie dużego i dobrze prosperującego majątku. Anna Franciszka Gnińska, z którą nowy ordynat ożenił się w roku 1675, urodziła mu ośmioro dzieci, w tym siedmiu synów, z których tylko trzech osiągnęło wiek dojrzały. W interesującym nas czasie, gdy powstawał cykl do kościoła Franciszkanów w Zamościu, w roku 1681 czwarty ordynat otrzymał z rąk Jana III Sobieskiego nominację na urząd administratora Skarbu Koronnego i wojewody lubelskiego. Jako jeden z najwierniejszych zwolenników króla, brał udział w odsieczy wiedeńskiej i w tym samym roku 1683 został podskarbnym wielkim koronnym. Gepner, *Zamoyscy*, s. 470. Kozaczka, *Poczet*, s. 35-41. Jako dzienną datę śmierci ordynata E. Lorentz podaje 17 czerwca. Lorentz, *Dziedzictwo franciszkanów*, s. 93.

²⁵ Lorentz, *Kościół i klasztor*, s. 18. Ostrówka, *Wyposażenie kościoła*, s. 70.

²⁶ Kondraciuk, *Malarstwo*, cz. I, s. 108, przyp. 445; cz. II, rozdz. II, 5.2, *Sceny z życia Maryi*, s. 98-99. Kondraciuk, *Malarze*, s. 247.

kaplicy pałacowej w Klemensowie, prawdopodobnie pod koniec XVIII stulecia²⁷. W inwentarzu sporządzonym przez Marię Zamoyską we wrześniu roku 1912 wymieniono dziewięć obrazów „z pierwszej połowy XVII w.”, które zostały tam określone jako „dzieła szkoły weneckiej, zbliżone do stylu Dolabelli”. Ich tematyka to: Niepokalane Poczęcie Najświętszej Maryi Panny w typie ikonograficznym „Arbor Virginis”, „Narodziny Maryi”²⁸, „Ofiarowanie Maryi do świątyni”²⁹, „Zaślubiny Maryi ze św. Józefem”, „Nawiedzenie św. Elżbiety”, „Obrzezanie Jezusa”³⁰, „Ofiarowanie Jezusa w świątyni”, „Hołd Trzech Króli”, „Ucieczka do Egiptu” (określona również jako „Przeprawa przez Nil”). Mimo że w roku 1939 rezydencję opanowały wojska sowieckie, które zrabowały większość ruchomości, to obrazy z kaplicy miały w niej pozostać przez całą II wojnę światową, tak jak i po upaństwowieniu pałacu po wojnie. W roku 1950 cykl został przekazany lubelskiej kurii i był przechowywany w seminarium duchownym w Lublinie. Na początku lat 90. M. Zamoyski podjął starania o zwrot obrazów i w roku 1994 udało mu się odzyskać sześć płócien, bez przedstawień: „Nawiedzenie św. Elżbiety”, „Hołd Trzech Króli” i „Ucieczka do Egiptu”. Helena Kuczyńska w swoim opracowaniu z roku 1996 zwróciła uwagę, że do wspomnianego cyklu mogą należeć dwa obrazy przechowywane obecnie w kościele parafialnym pw. św. Mikołaja w Szczebrzeszynie. Jeden z nich (il. 1) ukazuje odnalezienie dwunastoletniego Jezusa wśród uczonych w świątyni jerozolimskiej, zaś drugi – Jezusa z Maryją i św. Józefem siedzących przy stole w Nazarecie³¹.

Przemawiać mają za tym zbliżone rozmiary płócien (ok. 190 × 170 cm)³² oraz zbieżność tematyki i podobny sposób malowania, określane na kartach inwentaryzatorskich stworzonych przez konserwatora zabytków w Zamościu jako szkoła włoska z okresu pierwszej połowy XVII wieku³³. Inwentarz kościoła szczebrzeszyńskiego z roku 1920, przechowywany w Archiwum Archidiecezjalnym Lubelskim, pod pozycjami oznaczonymi numerami 50 i 51 zawiera krótkie opisy wspomnianych przedstawień³⁴. Piotr Kondraciuk uzupełnił listę wymienionych tematów o sceny – „Wniebowzięcie” i „Koronacja Najświętszej Maryi Panny”, które jak stwierdza, doskonale uzupełniałyby serię obrazującą najważniejsze

²⁷ Ta informacja nie zgadza się z liczbą 14 obrazów znajdujących się jeszcze w kościele Franciszkanów według inwentarza sporządzonego w roku 1819. Por. Lorentz, *Dziedzictwo franciszkanów*, s. 111, 132, przyp. 10. Piotr Kondraciuk, powołując się na inwentarz z 3 października 1820 (pozycja nr 5), pisze o 12 obrazach przeniesionych do kaplicy w Klemensowie. Kondraciuk, *Malarstwo*, cz. II, rozdz. II, 5.2, *Sceny z życia Maryi*, s. 98-99, przyp. 445. Informacja ta jest zgodna z faktami ustalonymi przez E. Lorentz. Por. przypis 13.

²⁸ Obraz jest reprodukowany w opracowaniach: Kondraciuk, *Malarze*, s. 264 oraz Lorentz, *Dziedzictwo franciszkanów*, s. 108.

²⁹ Zdjęcie obrazu zostało opublikowane w: Lorentz, *Dziedzictwo franciszkanów*, s. 110.

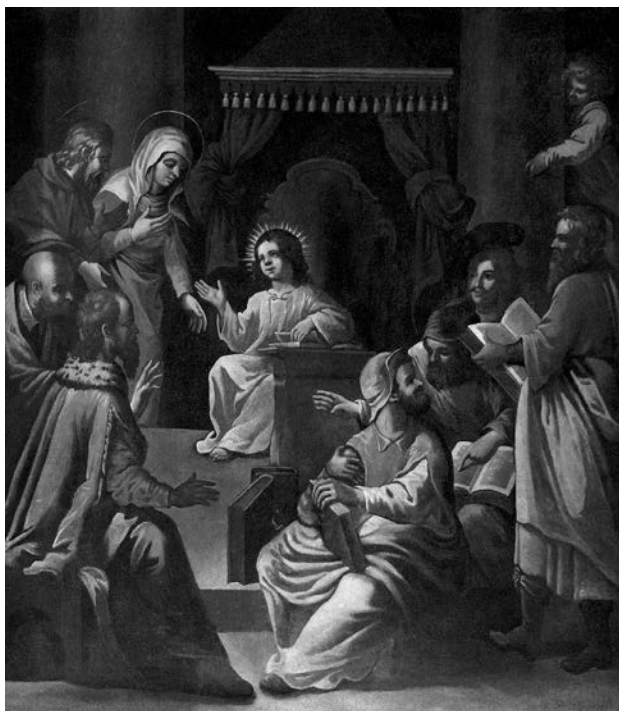
³⁰ Fotografia tej kompozycji została zamieszczona w: Lorentz, *Dziedzictwo franciszkanów*, s. 112.

³¹ Obraz jest reprodukowany w opracowaniu: Kondraciuk, *Malarze*, s. 264.

³² Ewa Lorentz podaje, że obrazy miały format kwadratu o boku 220 cm. Lorentz, *Dziedzictwo franciszkanów*, s. 111.

³³ Kuczyńska, *Jan Kasiński*, s. 34, 82, przyp. 2-9. Karty noszą numery 3561 i 3562.

³⁴ Tamże, s. 35, 82, przyp. 10.

Il. 1. Jacek Chylicki, „Odnalezienie dwunastoletniego Jezusa w świątyni”, 1681-1683, obraz olejny na płótnie, kościół parafialny pw. św. Mikołaja, Szczepieszyn, fot. K. Ponińska

wydarzenia z życia Matki Bożej³⁵. Helena Kuczyńska zwróciła zaś uwagę na brak w cyklu tak istotnego tematu jak „Zwiastowanie”³⁶. Zauważyła też zależność kompozycji z franciszkańskiego zespołu obrazów od przedstawień graficznych³⁷ i wskazała na wzór dla przedstawienia „Odnalezienie Jezusa w świątyni”, którym miał być jej zdaniem (il. 2) miedzioryt Jacques’a de Bie³⁸, pomimo dostrzeżenia

³⁵ Kondraciuk, *Malarstwo*, cz. II, rozdz. II, 5.2, *Sceny z życia Maryi*, s. 98-99.

³⁶ Kuczyńska, *Jan Kasiński*, s. 43. Wykaz hipotetycznych tematów przedstawień, na podstawie domysłów P. Kondraciuka, E. Lorentz uzupełnia jeszcze o sceny: „Nauczanie Maryi”, „Narodzenie Pana Jezusa”, które można utożsamiać z istniejącym obrazem „Hołd Trzech Króli”, oraz „Zesłanie Ducha Świętego”. Lorentz, *Dziedzictwo franciszkanów*, s. 132, przyp. 13.

³⁷ Kuczyńska, *Jan Kasiński*, s. 41-42, 44-46.

³⁸ Tamże, s. 42. Autorce znany był egzemplarz przechowywany we Wrocławiu (nr inw. 1676), gdzie określono jego czas powstania na rok 1593. British Muzeum od roku 1930 posiada odbitkę (nr inw. 1930,1216.8.10) na papierze o wymiarach 18 × 22 cm, którą na swojej stronie datuje na ok. 1598 rok. Jacques de Bie według Martena de Vos (Starszego), *Odnalezienie dwunastoletniego Jezusa w świątyni*, https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1930-1216-8-10 (dostęp: 18.11.2021). Miedziorytem na arkuszu w formacie 17,9 × 22 cm od roku 1885 dysponuje również Rijksmuseum w Amsterdamie (nr inw. RP-P-1885-A-9632), gdzie jest on datowany na lata 1598-

pewnych różnic, ponieważ artysta tworzący kompozycję malarską wykorzystał tylko jej fragmenty (układ postaci Jezusa, Maryi i św. Józefa oraz z w pewnym stopniu dwóch uczonych na pierwszym planie), a nie posiłkował się całością.

Il. 2. Jacques de Bie według Martena de Vos (Starszego), „Odnalezienie dwunastoletniego Jezusa w świątyni”, ok. 1598, miedzioryt na papierze, Rijksmuseum, Amsterdam, fot. Rijksmuseum, Amsterdam

Podobne spostrzeżenia na temat wpływu wzorów graficznych na twórczość J. Chylickiego poczynił P. Kondraciuk. Dokonał także rozróżnień stylistycznych, zauważając, że „Chylickiego cechuje przesadny weryzm w oddaniu szczegółów anatomicznych” w odróżnieniu od J. Kasińskiego, który również posługiwał się sztychami, tworząc swoje kompozycje, jednak idealizował je. Według badacza ów weryzm ma się przejawiać „np. w rysunku nadmiernie wielkich stóp z wyeksponowanymi wydłużonymi i powyginanymi palcami”. Obu malarzy różni też kolorystyka. Podczas gdy J. Kasiński chętnie używał akcentów z użyciem cynobru, to u J. Chylickiego paleta jest bardziej umiarkowana, dominują w niej złociste ugry, brązy, delikatne róże i szarości bardziej realistycznie modelowanych obłoków „z lepszym

1618. Jacques de Bie według Martena de Vos (Starszego), *Odnalezienie dwunastoletniego Jezusa w świątyni*, <https://www.rijksmuseum.nl/en/search/objects?q=RP=-P1885--A9632-&p1=&ps12=&st-Objects&ii=0#/RP-P-1885-A-9632,0> (dostęp: 18.11.2021).

oddaniem ich głębi i różnicowaniem kolorytu”, co ma świadczyć o przynależności twórczości J. Chylickiego do klasycznego baroku. Co też charakterystyczne dla tego okresu w sztuce, ważną rolę w jego twórczości odgrywa światło, chociaż malarz posługuje się nim nie zawsze w sposób konsekwentny, przez oświetlanie z różnych punktów. Ponadto P. Kondraciuk stwierdza, że J. Chylicki był lepszym portrecistą niż malarzem rozbudowanych scen zbiorowych³⁹.

Wzór dla przedstawienia „Nawiedzenie”

Wymieniona wyżej grafika Jacques'a de Bie „Odnalezienie Jezusa w świątyni” należy do zespołu 51 rycin obrazujących życie, mękę i zmartwychwstanie Chrystusa zatytułowanego *Vita, Passio, et Resurrectio Iesu Christi*. Pomysłodawcą wszystkich wchodzących w jego skład kompozycji był Marten de Vos (Starszy)⁴⁰, zaś wydawcą pierwszej edycji, która ukazała się po roku 1598, Adriaen Collaert⁴¹.

³⁹ Kondraciuk, *Malarstwo*, cz. I, s. 98-111. Por. tenże, *Malarze*, s. 242, 246-248.

⁴⁰ Można spotkać się z różnorodną pisownią imienia artysty: Marten, Martin, Maarten, Maerten, który urodził się w roku 1532 w Antwerpii. Był on malarzem, rysownikiem i portrecistą. Początkowo pobierał nauki u swojego ojca Pietera de Vos, a następnie (według tradycji) u Fransa Florisa, na co jednak nie zachowały się dokumenty. Odbył podróż do Włoch (Rzym, Florencja, Wenecja), gdzie poznał miejscową sztukę i współpracował z Tintorettem. W 1558 roku wrócił do Antwerpii i w tym samym roku (Georg Kaspar Nagler podaje, że w 1559) został przyjęty do tamtejszej Gildii św. Łukasza. Większość z jego 500 znanych rysunków powstała w celu stworzenia wersji graficznych (m.in. przez Adriaena Collaerta). Zmarł 4 grudnia 1603 roku w Antwerpii. Cykl *Vita, Passio, et Resurrectio Iesu Christi*, wydany przez A. Collaerta, G.K. Nagler datuje na ok. 1593 rok. G.K. Nagler, *Neues allgemeines Künstler-Lexikon oder Nachrichten von dem Leben und den Werken der Maler, Bilhauer, Baumeister, Kupferstecher, Lithographen, Formschneider, Zeichner, Medailleure, Elfenbeinarbeiter, etc.*, Bd. 23, Leipzig [1924], s. 340-349. *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, Bd. 34, Hrsg. H. Vollmer, Leipzig 1940, s. 555-556. E. Bénézit, *Dictionnaire critique et documentaire des peintres, sculpteurs, dessinateurs et graveurs de tous les temps et de tous les pays par un groupe d'écrivains spécialistes français et étrangers*, t. 10, Paris 1976, s. 574. C. Schuckman, *Vos, Marten de*, w: *The Dictionary of Art*, vol. 32, edit. J. Turner, London 1996, s. 708-712.

⁴¹ Podobnie jak Marten de Vos urodził się w Antwerpii ok. roku 1560, zaś w 1580 roku został przyjęty w rodzinnym mieście do Gildii św. Łukasza, w której pełnił różnorodne funkcje. Początkowo zajmował się rysowaniem i rytowaniem grafik, jednak z czasem poświęcił się w większym stopniu ich wydawaniu, co było bardziej opłacalnym zajęciem. Pod koniec swojej kariery publikował reedycje lub kontynuacje serii, które odniosły sukces, co wiązało się z większym zyskiem i mniejszym ryzykiem finansowym. Jego dorobek liczy ok. 600 rycin, chociaż większość z nich została wykonana według kompozycji innych niderlandzkich artystów, takich jak chociażby Marten de Vos. Rytował w stylu podobnym do swojego teścia – Philipa Galle, z którym współpracował. Zmarł 29 czerwca 1618 roku w Antwerpii. *Allgemeines Lexikon*, Bd. 7, Hrsg. U. Thieme, Leipzig 1912, s. 210. Nagler, *Neues allgemeines Künstler-Lexikon*, Bd. 3, s. 155-156. Bénézit, *Dictionnaire critique*, t. 3, Paris 1976, s. 108. C. van Mulders, *Collaert, Adriaen*, w: *The Dictionary of Art*, vol. 7, s. 556-557. M. Sellink, *Collaert, Adriaen*, w: *Saur allgemeines Künstlerlexikon. Die bildenden Künstler aller Zeiten und Völker*, Bd. 20, München-Leipzig 1998, s. 272. F.W.H. Hollstein, *Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts c. 1450-1700*, t. IV, Amsterdam [1949], s. 201. *The New Hollstein. Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts 1450-1700, The Collaert Dynasty*, pt. I, comp. A. Diels, M. Leesberg, ed. M. Leesberg, A. Balis, Amsterdam 2005, s. lv-lxvii.

Datę można ustalić *post quem* na podstawie dedykacji zamieszczonej na rycinie tytułowej dla Albrechta VII Habsburga i Izabeli Klary Eugenii Habsburg, która we wspomnianym roku, decyzją swojego ojca – króla Hiszpanii i Portugalii Filipa II Habsburga, objęła rządy w Niderlandach⁴². Seria miała potem kilka wydań, a miedzioryty do niej wykonało kilku rytowników⁴³.

Okazuje się, że „Odnalezienie Jezusa w świątyni” nie jest jedyną sceną z zamajskiego cyklu wzorowaną na grafice z omawianej serii. Nawiązuje do niej również fragmentarycznie, jak w przypadku wcześniej opisanego przedstawienia, ilustracja „Nawiedzenie św. Elżbiety”⁴⁴. Jak wskazuje adres wydawniczy, wzorcowy miedzioryt (il. 3), tak jak poprzedni, wyrył Jacques de Bie⁴⁵. Jest to trzecia z kolei grafika z omawianego zbioru⁴⁶, na co wskazuje cyfra umiesz-

⁴² Dedykacja na rycinie tytułowej brzmi: „SERENISSIMIS / ARCHIDVCIBVS AVSTRIÆ, / DVCIBVS BVRGVNDIÆ, / PRINCIPIBVS BELGARVM, / Adr. Collart dedicat consecratque”. Izabela Klara Eugenia Habsburg (ur. 1566 – zm. 1633) wyszła za mąż w Walencji 18 kwietnia 1599 roku za swojego kuzyna arcyksięcia Albrechta VII Habsburga (ur. 1559 – zm. 1621).

⁴³ Pełny tytuł serii wyrażony na stronie tytułowej to „VITA, PASSIO, / ET RESVRRECTIO / IESV CHRISTI, / varijs Iconibus à celeberrimo pictore / Martino de Vos expressa, / ab Adriano Collart nunc primum in æsincisis”. *The New Hollstein* wymienia sześć późniejszych jej publikacji, które ukazywały się do roku 1783. Najwięcej, bo 17 rycin do cyklu wykonał Jacques de Bie, 15 (w tym tytułową) rytował A. Collaert, ponadto Cornelis I Galle wykonał 7, Jan II Collaert i Jan Baptiste Barbé – po 6. *The New Hollstein, The Collaert Dynasty*, p. I, s. lix-lx, 144-192, nr kat. 174-224. Por. *Hollstein's Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts c. 1450-1700*, v. XLIV, *Maarten de Vos. Text*, comp. Ch. Schuckman, ed. D. de Hoop Scheffer, Rotterdam-Amsterdam 1996, s. 69-87, nr kat. 275-325. *Hollstein's Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts c. 1450-1700*, v. XLV, *Maarten de Vos. Plates*, p. I, comp. Ch. Schuckman, ed. D. de Hoop Scheffer, Rotterdam-Amsterdam 1995, s. 113-138, nr kat. 275-325.

⁴⁴ Obraz malowany olejno na płótnie, które ma wymiary 190 x 170 cm. Kuczyńska, *Jan Kasiński*, s. 36, il. 71. *Karta Inwentaryzacyjna Narodowego Instytutu Dziedzictwa* (dalej: NID), (LBL 000 000 011 185), opr. 13.10.1981 przez Cezarego Kocota, datuje go na około połowę XVII wieku, podając, że podczas dokonywania inwentaryzacji znajdował się w kościele pomisjonarskim pw. Przemienienia Pańskiego w Lublinie, a jego właścicielem była Wyższa Szkoła Duchowna. Gdy jednak w dniu 29 kwietnia 2016 roku dowiadywałam się o to przedstawienie w lubelskiej kurii, nie udało się go wówczas znaleźć.

⁴⁵ Artysta, który używał również pisowni Bye oraz łacińskiej formy swojego nazwiska: Jacobus Biesius, urodził się w roku 1581 w Antwerpii, gdzie mieszkał, choć pracował też jako grafik i rysownik w Brukseli, Arnheim i Paryżu. W roku 1594 pobierał nauki w rodzinnym mieście u A. Collaerta, który opublikował omawianą serię, zaś w 1607 roku jest wymieniany jako członek Gildii św. Łukasza w Antwerpii. W latach 1611-1615 pracował w Brukseli dla księcia Karel van Aerschot. Około roku 1634 był wzmiankowany w Paryżu jako „graveur du roi”. Jest znany jako jeden z najlepszych sztycharzy dzieł Petera Paula Rubensa. *Allgemeines Lexikon*, Bd. 4, Hrsg. U. Thieme, F. Becker, Leipzig 1910, s. 6. *Hollstein, Dutch and Flemish*, vol. II, Amsterdam [1949], s. 38. Bénézit, *Dictionnaire critique*, t. 1, Paris 1960, s. 655. U. Römer, *Bie (Bye), Jacques de*, w: *Saur allgemeines Künstlerlexikon*, Bd. 10, München-Leipzig 1995, s. 521.

⁴⁶ Muzeum Brytyjskie w Londynie, które posiada interesującą nas odbitkę, datuje ją, tak jak poprzednią, na ok. 1598 rok. Jest to grafika (nr inw. 1930,1216.8.3) o wymiarach (wysokość samego przedstawienia) 17,9 x 21,5 cm, zakupiona do zbiorów w roku 1930. Jacques de Bie według Martena de Vos (Starszego), *Nawiedzenie św. Elżbiety*, <https://www.britishmuseum.org/collection/>

czona przy inskrypcji opisującej jego tematykę: „3. Exurgens Maria abiijt in montana cum festinatione in ciuitatem Iuda et intrauit in domum Zachariæ, et salutauit Elisabeth. Luc. 1”, będąca nieznacznie skróconym cytatem z Ewangelii św. Łukasza (Łk 1, 39-40) opisującym to wydarzenie⁴⁷.

Il. 3. Jacques de Bie według Martena de Vos (Starszego), „Nawiedzenie”, ok. 1598, miedzioryt na papierze, Rijksmuseum, Amsterdam, fot. Rijksmuseum, Amsterdam

W tym wypadku malarz wyraźnie zainspirował się wspomnianą kompozycją. Na pierwszym planie namalował witające się niewiasty, niemalże kopiując gesty z ryciny i nieznacznie zwiększając między nimi dystans. Powtórzył kapelusz na plecach Maryi, która jednak zamiast trzymać w prawej ręce podróży kostur (jak jest na wzorze), obejmuje nią brzemienną krewną. Dynamizm postaci podkreśla dalej niż na grafice wysunięta do tyłu lewa noga Matki Bożej, niejako z marszu

object/P_1930-1216-8-3 (dostęp: 18.11.2021). Egzemplarz miedziorytu od roku 1885 jest też w posiadaniu Rijksmuseum w Amsterdamie (nr inw. RP-P-1885-A-9625). Ma on wymiary 17,8 × 21,5 cm i jest tam datowany na lata 1598-1618. Jacques de Bie według Martena de Vos (Starszego), *Nawiedzenie św. Elżbiety*, <https://www.rijksmuseum.nl/en/search/objects?q=RP-P-1885-A-9625&p=1&ps=12&st=Objects&ii=0#/RP-P-1885-A-9625,0> (dostęp: 18.11.2021).

⁴⁷ Pod inskrypcją umieszczono w odstępach adres wydawniczy. Czytając od lewej są to napisy: „M. de Vos inuent.”; w środku: „Jacob. de Bye sculp.”; po prawej: „Adr. Collaert excud.”.

witającej św. Elżbietę. Ta ostatnia ma na głowie typowo polski kołpak z epoki, który nie występuje na sztychu, a stanowi element aktualizacji przedstawienia. Malarz powtórzył też gest uchylania kapelusza przez Zachariasza, który wita się ze św. Józefem przyciskającym prawą dłoń do piersi swoje nakrycie głowy. W tym wypadku dokonał zmiany witającej ręki gospodarza, gdyż na rycinie obaj mężczyźni ściskają sobie lewe dłonie. W wersji malarskiej mąż św. Elżbiety wyciąga w stronę gościa prawą rękę, a lewą uchyla kapelusz. Ponadto jego strój jest dłuższy i widać luźno opadający rękaw, który na miedziorycie został zatknięty za pas. Na sztychu tylko Maryja została wyróżniona aureolą, na obrazie nimb został delikatnie zaznaczony również nad głową św. Józefa.

Jeszcze mniej dokładne jest nawiązanie do tła sceny. Ogólnie zostały tu powtórzone zabudowania z grafiki, ale bez wdawania się w szczegóły i w zmienionym kształcie. Jacek Chylicki całkiem pominął widoczną na rycinie studnię wraz z otaczającymi ją zwierzętami. Rodzaj bramy wejściowej zastąpił prostszą formą mostu z obudową. W obu przypadkach pojawiły się znane z ewangelicznego tekstu góry, ale tu malarz zupełnie nie trzymał się sztychu.

Mimo że w serii grafik *Vita, Passio, et Resurrectio Iesu Christi* występują takie sceny, jak: „Obrzezanie Jezusa”, „Ofiarowanie Jezusa”, „Hołd Trzech Króli” czy „Ucieczka do Egiptu”, które spotykamy w cyklu z Zamościa, malarz w żaden sposób do nich nie nawiązał, wykorzystując, i to tylko fragmentarycznie, dwa wymienione tu miedzioryty.

Wzór dla sceny „Obrzezanie Jezusa”

Można również wskazać wzory graficzne dla dwóch kolejnych malowideł z omawianego cyklu, chociaż pochodzą one z innych źródeł. Jednym z nich jest obraz (il. 4) „Obrzezanie Jezusa”. Jak wszystkie przedstawienia z zamojskiego zespołu, został on namalowany farbami olejnymi na płótnie⁴⁸. Obecnie stanowi depozyt M. Zamoyskiego w Muzeum Zamojskim⁴⁹, a uprzednio przez pewien czas znajdował się w dawnym kościele misjonarzy pw. Przemienienia Pańskiego w Lublinie⁵⁰.

Scena ta jest ewidentnie wzorowana na rycinie o tej samej tematyce (il. 5) zamieszczonej w *Officium B. Mariae Virginis nuper reformatum, & Pij Quinti Pont. Max. iussu editum. Ad instar Breviarij Romani sub Urbano VIII. Recogniti. Cum*

⁴⁸ Jego wymiary wynoszą 192 × 172 cm. P. Kondraciuk, *Malarstwo. Katalog malarstwa sakralnego na dawnym obszarze ordynacji zamojskiej*, nr 360. Według Kuczyńska, *Jan Kasiński*, s. 36, il. 73, płótno ma format 190 × 170 cm. *Karta Inwentaryzacyjna NID*, (LBL 000 000 011 239), opr. 13.10.1981 przez Cezarego Kocota, podaje wymiary obrazu 190 × 171 cm, datując go na około połowę XVII wieku oraz informując, że został sprowadzony w latach 1946-1947 z należącego do Zamojskich Klemensowa. Jego zdjęcia przechowuje również Fototeka Instytutu Sztuki PAN (numery negatywów: 93400, 93401 i 93402), datując go na lata 1713-1730.

⁴⁹ Nr inw. MZ/331/Dep. Kondraciuk, *Malarstwo. Katalog*, nr 360.

⁵⁰ Informuje o tym wyżej wymieniona *Karta Inwentaryzacyjna NID*, która podaje taką lokalizację.

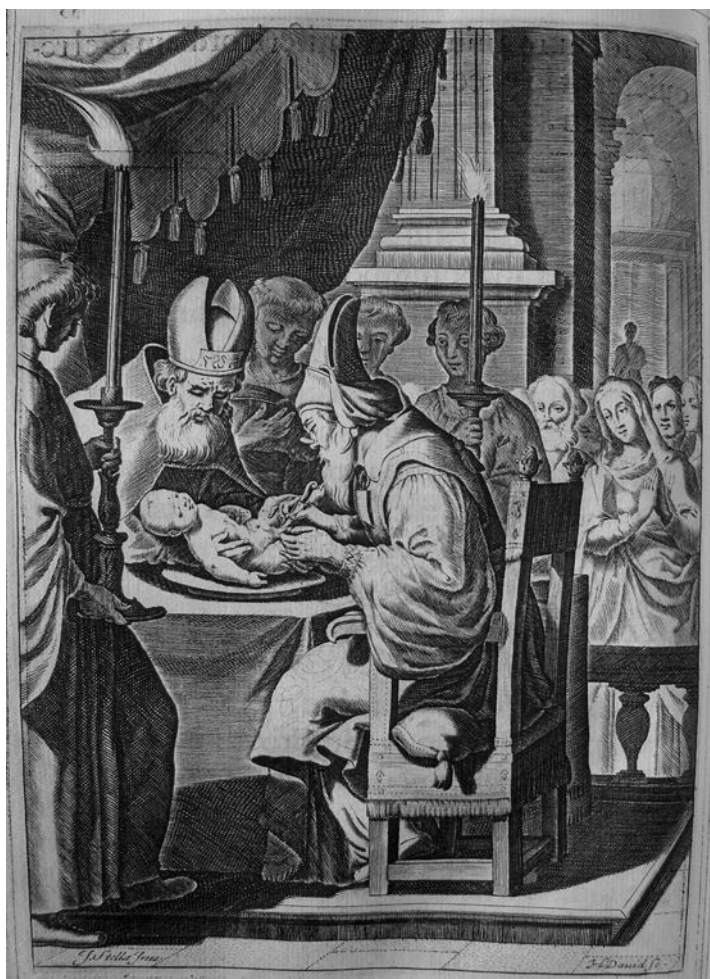

Il. 4. Jacek Chylicki, „Obrzezanie Jezusa”, 1681-1683, obraz olejny na płótnie, depozyt Marcina Zamojskiego w Muzeum Zamojskim, Zamość, fot. K. Ponińska

indulgentiis, wydanym w Wenecji (Venetiis apud Cieras) w roku 1644⁵¹. W tym wypadku kompozycja została odtworzona znacznie dokładniej. Na pierwszym planie widzimy siedzącego na fotelu z poduszką mohela pochylonego nad stołem, na którym na dużej tacy leży Dzieciątko, podtrzymywane przez drugiego starszego mężczyznę, ubranego w kapę, z mitrą na głowie. Dokonujący zabiegu ma na nosie okulary, zaś czynność oświeca młodzieniec w albie, trzymający oburącz długą świecę, osadzoną na wysokim lichtarzu. W przypadku tej postaci malarz musiał w pewnym stopniu posiłkować się własną wyobraźnią, ponieważ na rycinie postać ta nie została ukazana w całości, jak to ma miejsce w wersji malarskiej. Drugi mężczyzna, z podobną świecą, znajduje się po przeciwnej stronie, za stołem, ale J. Chylicki zmienił jego młodzieńczą twarz z grafiki na dojrzałą z wąsami. Malarz

⁵¹ Grafika została umieszczona na stronie 56 i poprzedza modlitwę odmawianą zgodnie z liturgią godzin po południu na Nonę, rozpoczynającą się na 57 stronie *Oficjum*. Publikację posiada w swoich zbiorach m.in. Wojewódzka Biblioteka Publiczna w Łodzi (sygn. oryg. XVII/58 ZS), która udostępnia ją również w wersji cyfrowej na swojej stronie. *Officium B. Mariae Virginis nuper reformatum, & Pij Quinti Pont. Max. iussu editum. Ad instar Breuiarij Romani sub Urbano VIII. Recogniti. Cum indulgentiis [...]*, <https://212.191.39.140/dlibra/publication/49202/edition/47015/content> (dostęp: 18.11.2021).

powtórzył też za ryciną kotarę zakończoną lambrekinem z chwostami, zwieszającą się nad stołem, oraz barierkę oddzielającą resztę towarzyszących obserwatorów od pierwszoplanowej sceny. Zwiększył tylko liczbę widocznych tralek, ze względu na bardziej horyzontalną formę kompozycji. Zrezygnował też z malowania tonsur akolitom otaczającym stół. Wydarzenie odbywa się w świątyni, na co wskazuje monumentalna architektura w tle, z widocznym pilastrem na wysokim postumencie, oraz arkada otwierająca się na dalszą perspektywę wnętrza, z elementami sugerującymi fragment ołtarza, z postacią podtrzymującą dwie charakterystyczne tablice przypominające tablice Przymierza, otrzymane przez Mojżesza i oznaczające, że

Il. 5. Jérôme David według Jacques'a Stelli, „Obrzezanie Jezusa”, w: *Officium B. Mariae Virginis nuper reformatum, & Pij Quinti Pont. Max. iussu editum. Ad instar Breviarij Romani sub Urbano VIII. Recogniti. Cum indulgentiis, Venetiis apud Cieras 1644*, fot. R. Słoma

obrząd jest zgodny i został nakazany przez Mojżeszowe prawo. Można się domyślać, że niewiasta z dłońmi złożonymi jak do modlitwy, stojąca bezpośrednio za barierką to Maryja, a siwy mężczyzna za Jej prawym ramieniem to św. Józef. Wskazują na to delikatnie zaznaczone nimby, których nie znajdzie się na rycinie. Również w odróżnieniu od grafiki, w wersji malarskiej Matka Boża ma symetrycznie złożone dłonie i wzrok spuszczonej w dół, w przeciwieństwie do św. Józefa, który spogląda w górę, podobnie jak mężczyźni stojący za Jej lewym ramieniem. Białogłowa namalowana za Maryją ma za Jej przykładem wzrok spuszczonej na dół. Na grafice wszystkie ukazane tam postacie z zainteresowaniem spoglądają na rozgrywające się wydarzenie. Mimo wymienionych tu najważniejszych różnic, obie kompozycje są do siebie tak bardzo podobne, że nie ma wątpliwości, iż właśnie ta grafika stanowiła inspirację dla wskazanej sceny namalowanej przez J. Chylickiego.

Ryciny do *Oficjum*, według kompozycji Jacques'a Stelli⁵², wykonał Jérôme David⁵³, używający też łacińskiej wersji swojego imienia Hieronymus (stąd poja-

⁵² Urodził się we wrześniu 1596 roku w Lyonie. Był malarzem, rysownikiem, grafikiem i kolekcjonerem sztuki, wywodził się z artystycznej rodziny. Jego pochodzący z Flandrii ojciec François Stellaert (1563-1605) handlował dziełami sztuki i sam był uważany za jednego z najlepszych malarzy w Lyonie, gdzie osiadł w latach 1588-1590; zmarł jednak zbyt wcześnie, by Jacques, który był jego drugim dzieckiem, mógł pobierać u niego nauki. Rodzeństwo Jacques'a oraz dzieci jego siostry również zajmowały się sztuką. Pierwszym nauczycielem Jacques'a mógł być jego ojczym Jacques Maury, którego jego matka poślubiła po śmierci pierwszego męża, lub inny malarz – Horacy Le Blanc. W roku 1619 jest udokumentowany pobyt Stelli we Florencji, gdzie pracował dla Cosimo II de Medici do jego śmierci w 1621 roku. Na tokańskim dworze poznał m.in. Nicolasa Poussina czy Jacques'a Callota, na którego twórczości początkowo się wzorował. Po śmierci Medyceusza wyjechał do Rzymu, gdzie przebywał ponad dekadę, pracując głównie dla papieskiej rodziny Barberinich. Wykonywał tam przede wszystkim rysunki do rycin i niewielkich rozmiarów kompozycje malowane na kamieniach i metalu. Cieszył się tak dużym wzięciem, że mógł sobie pozwolić na odrzucenie propozycji przyjazdu na hiszpański dwór Filipa IV. W 1634 roku wrócił do Francji, a w 1636 otrzymał w Paryżu od kard. Armanda Jeana Richelieu zaszczytne miano malarza królewskiego na dworze Ludwika XIII, z mieszkaniem i pracownią w Luwrze. W roku 1644 został odznaczony przez rodzinę królewską Orderem Świętego Michała, co było wyróżnieniem rzadko przyznawanym artystom. Stella wypracował styl, który jest równocześnie elegancki i monumentalny. Po długiej chorobie zmarł 29 kwietnia 1657 roku w swoim mieszkaniu w Luwrze. Jego nazwisko szybko odeszło w zapomnienie, a wiele jego prac zostało później sprzedanych jako dzieła N. Poussina, z którym się przyjaźnił i stylistycznie był mu pokrewny. A. Mérot, *Stella, Jacques*, w: *The Dictionary of Art*, vol. 29, s. 622-624. H. Keazor, *Stella (Stalard; Stallard; Star; Stellaert), Jacques (C.; Jaques de)*, w: *Saur allgemeines Künstlerlexikon*, Bd. 106, Hrsg. A. Beyer, B. Savoy, W. Tegethoff, München-Leipzig 2020, s. 99-101. Można się spotkać z różnicą w dacie dziennej narodzin artysty – A. Mérot podaje 19 września, zaś H. Keazor 29 września.

⁵³ Był francuskim grafikiem urodzonym między 1590 a 1600 rokiem w Vaudoy-en-Brie (region Île-de-France). Jego brat Charles również zajmował się rytownictwem. Hieronim był jednym z najpłodniejszych francuskich grafików reprodukcyjnych XVII wieku (znanych jest ok. 600 jego prac). Podobnie jak Stella jeździł do Włoch (Mediolanu czy Rzymu, gdzie przebywał w latach 1623-1625). Na podstawie jego kompozycji rytował nie tylko ryciny do *Oficjum*, ale już w 1625 roku frontispis do wydanej w Wenecji *Prose Vulgari* autorstwa rzymskiego profesora retoryki jezuita Agostino Mascardiego. Inne sztychy wykonane przez Hieronima na podstawie Stelli to siedem scen z Nowego Testamentu. Pod koniec lat 20. XVII wieku rytował w Wenecji Euganejskiej, w latach 1630-1634

wiający się w podpisach inicjał imienia rozpoczynający się na literę „H”). Wskazują na to sygnatury umieszczone na większości z ilustrujących je grafik. Znajdują się one również na miedziorycie ukazującym „Obrzezanie Jezusa”⁵⁴.

Trzeba zaznaczyć, że w omawianym *Oficjum* występują również przedstawienia: „Narodziny Maryi”, „Ofiarowanie Maryi do świątyni”, „Nawiedzenie”, „Hołd Trzech Króli” oraz „Ucieczka do Egiptu”. Jednak tylko w przypadku scen: „Narodziny Maryi”, „Ofiarowanie Maryi do świątyni” czy „Hołd Trzech Króli” można odnaleźć jakieś bardzo ogólne lub fragmentaryczne podobieństwa, które nie przesądzają o korzystaniu przez malarza z tych grafik. Dwie pozostałe kompozycje nie odpowiadają obrazom z zamojskiego cyklu franciszkańskiego o tej samej tematyce.

Wzór dla przedstawienia „Ucieczka do Egiptu”

Trzeci obraz z cyklu (il. 6), dla którego możliwe jest wskazanie wzoru, to scena przeprawy na łodzi⁵⁵, stanowiąca jeden z epizodów ucieczki Świętej Rodziny do Egiptu. Widać na nim św. Józefa siedzącego w lewym dolnym rogu kompozycji. Podtrzymuje on niemalże nagie, bo osłonięte tylko pieluszką, Dzieciątko stojące na jego kolanach, które obejmując swojego domniemanego ojca za szyję, odwraca się do zwracającej się w tym kierunku Maryi, prowadzonej za lewą rękę przez anioła do brzegu. Tam dobija łódź, popychana przez przewoźnika i dociągana do brzegu bosakiem przez drugiego anioła. Trzy inne anioły, ukazane na dalszym planie, zajmują się osłem, zaś mniejsze putto, trzymając w obu dłoniach białe kwiaty (najprawdopodobniej róże), stoi między Maryją a św. Józefem i wpatruje się w Jezusa. Scena rozgrywa się w świetle dziennym, na tle rozległego krajobrazu, ukazującego linię brzegową z liściastymi drzewami i zabudowaniami. Jedynym egzotycznym akcentem jest palma, pod którą siedzi św. Józef. W kolorystyce obrazu przeważają przyszarzone błękity z odcieniami brązów i ugrów, nad którymi dominuje żywa czerwień sukni Maryi.

w Bolonii, w latach 1634 i 1636 w Genui, a 27 lutego 1637 roku pojawił się w Paryżu. Specjalizował się w grafice portretowej. Zmarł prawdopodobnie po roku 1663 w Paryżu. E. Leuschner, *David, Jérôme (Girolamo; Hieronymus)*, w: *Saur allgemeines Künstlerlexikon*, Bd. 24, München-Leipzig 2000, s. 440-441. Można tu znaleźć informację, że wszystkie druki Davida datowane po roku 1639 zostały opublikowane we Francji, co nie jest zgodne z publikacją *Oficjum* w roku 1644 w Wenecji. Bénédit, *Dictionnaire critique*, t. 3, s. 70 podaje, że artysta urodził się ok. 1605 w Paryżu, zaś zmarł ok. 1670 w Rzymie.

⁵⁴ Poniżej kompozycji, w jej lewym dolnym rogu na posadzce, widoczny jest napis: „J. Stella Jnu.”, wskazujący na jej pomysłodawcę, zaś po przeciwnej stronie widnieje sygnatura wykonawcy „H. David sc.”.

⁵⁵ Jak informuje *Karta Inwentaryzacyjna NID*, (LBL 100 000 022 862), opr. 15.06.2007 przez Krzysztofa Mazura, jest to obraz namalowany olejno na płótnie o wymiarach 192,5 × 170,5 cm. Został tu datowany na XVIII wiek. Wskazane miejsce przechowywania to pomieszczenia Kurii Metropolitalnej przy ul. Wyszyńskiego 2 w Lublinie, gdzie miał się znajdować od roku 1945. Jeszcze 29 kwietnia 2016 roku wskazana lokalizacja była zgodna z rzeczywistością. Obecnie, wraz ze sceną „Hołd Trzech Króli”, obraz został zwrócony spadkobiercy właścicieli i jest w posiadaniu M. Zamojskiego. Informację o ostatnim miejscu przechowywania płótna przekazał mi w dniu 5 listopada 2020 roku p. P. Kondraciuk, dyrektor Muzeum Nadwiślańskiego w Kazimierzu Dolnym.

Il. 6. Jacek Chylicki, „Ucieczka do Egiptu”, 1681-1683, obraz olejny na płótnie, własność prywatna Marcina Zamoyskiego, fot. K. Ponińska

Jak już zostało wcześniej wspomniane, inspiracji do tej kompozycji malarz nie szukał ani w opisanym wcześniej cyklu zatytułowanym *Vita, Passio, et Resurrectio Iesu Christi*, ani w powyższym *Oficjum*, gdzie występują najpopularniejsze wersje tego tematu ze św. Józefem prowadzącym Maryję siedzącą z Dzieciątkiem na osiołku. W tym wypadku została wykorzystana akwaforta datowana na lata 1609-1649⁵⁶,

⁵⁶ Taką datację podaje British Museum w Londynie, które posiada jej dwa egzemplarze w swoich zbiorach. Jedna akwaforta (nr inw. X,6.24) została odbita na papierze o formacie 29,4 × 39,1 cm i wchodzi w skład kolekcji od roku 1753. François Perrier, *Ucieczka do Egiptu*, https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_X-6-24 (dostęp: 18.11.2021). Drugą odbitkę (nr inw. 1874,0808.962) o wymiarach arkusza 29,5 × 39,3 cm zakupiono do zbiorów w roku 1874. François Perrier, *Ucieczka do Egiptu*, https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1874-0808-962 (dostęp: 18.11.2021). Znane są dwa stany tej grafiki. Na drugim usunięto jej wydawcę. A.P.F. Robert-Dumesnil, *Le peintre-graveur français, ou Catalogue raisonné des estampes gravées par les peintres et les dessinateurs de l'école française*, t. 6, Paris 1842, s. 165.

wykonana przez François Perriera⁵⁷, a wydana przez Jeana Leblonda I⁵⁸, którą J. Chylicki bardzo dokładnie odtworzył. Musiał tylko zamienić horyzontalną kompozycję na pionową, choć zbliżoną do kwadratu. W związku z tym skrajna postać przewoźnika została częściowo obcięta. Z kolei w górnej części rozbudował partię nieba, dodając jego dużą powierzchnię powyżej skrzydeł anioła prowadzącego Matkę Bożą. Tym samym dosyć dokładnie odtworzony kształt chmur został przesunięty wyżej. Kolejną różnicą jest nagość Dzieciątka, którego nie osłania

⁵⁷ François Perrier, zwany Bourguignon (Borgognone), często podpisywał swoje ryciny po łacinie Francisus Perrier Burgundus, ponieważ urodził się ok. 1594 roku w Pontarlier na terenie Burgundii. Był malarzem, rysownikiem i grafikiem. Chociaż jego ojciec był złotnikiem, a brat Guillaume – malarzem, prawdopodobnie kształcił się, podobnie jak Jacques Stella, w Lyonie u Horacego Le Blanca. Przed rokiem 1625 przybył do Rzymu, gdzie w latach 1625-1627 współpracował z Giovannim Lanfranco przy malowaniu fresku w kopule San Andrea della Valle. Poza tym nie zachowały się prawie żadne prace z wczesnego okresu jego twórczości. Przed 1629 rokiem F. Perrier wrócił do Francji, gdzie wykonał cykl fresków z życia św. Brunona dla klasztoru Kartuzów w Lyonie. Następnie w 1631 roku współpracował w Paryżu z Simonem Vouetem. W latach 1635-1645 ponownie malował freski i obrazy olejne w Rzymie, inspirowany stylem Pietra da Cortona. Miała na niego również wpływ elegancja formy w twórczości N. Poussina. W roku 1638 F. Perrier opublikował serię 100 akwafort przedstawiających antyczne posągi, zaś w 1645 roku drugą serię ukazującą antyczne płaskorzeźby. Oba wydawnictwa przyczyniły się do popularyzacji modeli antycznych w świecie zachodnim. Ponadto wydał w wersji graficznej całą dekorację willi Farnesina w Rzymie autorstwa Rafaela. W roku 1645 wrócił do Paryża, gdzie był bardzo rozchwytywanym malarzem. W tym okresie jego twórczości uwidacznia się tendencja w kierunku klasycyzacji stylu. Był jednym z założycieli powstałej w roku 1648 Akademii św. Łukasza w Paryżu. Ponadto odegrał dużą rolę we wprowadzeniu do Francji monumentalnego stylu dekoracyjnych malarzy rzymskiego baroku. Jednym z jego uczniów był Charles Le Brun. Zmarł nagle w listopadzie 1649 roku w Paryżu. Za życia bardzo ceniony i zapracowany malarz, po śmierci kojarzył się głównie z wykonanymi przez siebie rycinami reprodukcyjnymi. C. Alegret, *Perrier, François*, w: *The Dictionary of Art*, vol. 24, s. 476-477. S. Hoffmann, *Perrier, François*, w: *Saur allgemeines Künstlerlexikon*, Bd. 95, München-Leipzig 2017, s. 164. Starsze opracowania podają, że artysta urodził się ok. 1584 lub 1590 roku w Salins, Saint-Jean-de-Losne lub Mâcon, a zmarł w lipcu 1650 roku w Paryżu. Por. Robert-Dumesnil, *Le peintre-graveur français*, s. 159, 161. *Allgemeines Lexikon*, Bd. 26, Hrsg. H. Vollmer, Leipzig 1932, s. 437-438. Bénézit, *Dictionnaire critique*, t. 6, Paris 1962, s. 607. Mimo że Pontarlier jest oddalone od Mâcon o niespełna 200 km, od Saint-Jean-de-Losne o niewiele ponad 100 km, a od Salins-les-Bains niecałe 50 km, to wszystkie miejscowości są położone na terenie Burgundii.

⁵⁸ Jean Leblond I był francuskim malarzem, grafikiem i wydawcą. Wywodził się z artystycznej rodziny. Jego ojciec Nicolas Le Blond I, który zmarł w roku 1610, był wydawcą. Artystą został również jego bratanek – Jean Leblond II, a w kolejnym pokoleniu syn jego bratanka, architekt cara Piotra Wielkiego – Alexandre-Jean-Baptiste Le Blond, uważany za najwybitniejszego przedstawiciela rodziny. Jean Leblond I urodził się w Paryżu ok. 1594 roku. Swoją działalnością edytorską naśladował poczynania ojca, którego majątek i wydawnictwo odziedziczył. Sam był przede wszystkim malarzem, określonym w roku 1629 jako „peintre ordinaire du roi”, chociaż żaden z jego obrazów nie jest obecnie znany poza jednym przypisywanym mu portretem. Początkowo zatrudniał mniej wprawnych w swoim rzemiośle grafików (takich jak Jeremias Falck i Willem de Gheyn), a z czasem bardziej zdolnych (np. Abraham Bosse, Pierre Brébiette czy Jean Lepautre). Zmarł przypuszczalnie 24 maja 1666 roku w Paryżu. *Le Blond [Leblond]*, w: *The Dictionary of Art*, vol. 19, s. 16. S. Jung, *Le Blond (Leblond)*, *Jean (Jean [I])*, w: *Saur allgemeines Künstlerlexikon*, Bd. 83, München-Leipzig 2014, s. 395-396.

pieluszka podtrzymywana przez św. Józefa. Putto z białymi kwiatami z obrazu trzyma na grafice w identyczny sposób winne grono. Ponadto J. Chylicki, jako nieistotne, pominął postacie widoczne na brzegu, na dalszym planie.

Trzeba nadmienić, że F. Perrier, który zgodnie z adresem wydawniczym był autorem kompozycji i opracował do niej matrycę, stworzył jej wersję malarską dla kościoła św. Elżbiety Węgierskiej w Paryżu⁵⁹. Akwaforta, poza sygnaturami określającymi autora i wydawcę⁶⁰, została opatrzona łacińską inskrypcją. Podpis biegnący wzdłuż dolnej krawędzi kompozycji brzmi: „J[oseph] prolem committe vadis, tibi serviet aequor, / Pectoraque his scopulis asperiora fugis”, co oznacza: „J[ózefie], powierz Dziecię falom, woda będzie ci służyć. / Tym sposobem uciekniesz przed sercami twardszymi od morskich skał”⁶¹. Mowa tu oczywiście o twardych sercach Heroda i jego siepaczy, którzy dopuścili się rzezi niewinątek na rozkaz króla. Zamojski obraz został określony w spisie z roku 1912 jako „Przeprawa przez Nil”, jednak inskrypcja z ryciny sugeruje morze. Większość słowników ikonograficznych odczytuje występującą tu wodę jako rzekę, domyślając się w niej Nilu, chociaż można się też spotkać ze wskazaniem na Jordan czy Morze Czerwone⁶². Motyw ten pojawił się w końcu XVI stulecia i nie ma żadnych podstaw w źródłach pisanych, ponieważ został stworzony przez artystów. Epizod ten szczególnie upodobali sobie malarze włoscy (jeszcze w XVIII wieku sięgał po niego Giovanni Domenico Tiepolo), a zwłaszcza graficy⁶³. Występująca na przedstawieniu palma może wskazywać nie tylko na egzotykę kraju ucieczki, ale też być wspomnieniem apokryficznego cudu, w którym brało udział to drzewo, nachylając się, żeby ułatwić skosztowanie rosnących na nim daktyli⁶⁴.

⁵⁹ Robert-Dumesnil, *Le peintre-graveur français*, s. 164.

⁶⁰ W lewym dolnym rogu, poniżej kompozycji i centralnie umieszczonej inskrypcji, zostało napisane w dwóch wersach: „Franciscus Perrier pinxit et sculp. / burg.”, zaś po przeciwnej stronie: „Blondus excudit Cum Priuilegio Regis Christianissimi”. Pierwszy napis świadczy, że F. Perrier był autorem wersji malarskiej i graficznej kompozycji, która według drugiego została wydana przez J. Leblonda z przywilejem króla francuskiego.

⁶¹ Ze względów metrycznych w heksametrze zmieściła się tylko pierwsza samogłoska imienia św. Józefa na początku inskrypcji. Za tłumaczenie bardzo dziękuję p. Marcinowi Beściakowi.

⁶² S. Zuffi, *Nowy Testament. Postacie i epizody*, Warszawa 2007, s. 112 – przy opisie obrazu namalowanego w roku 1600 przez Lodovico Carraccięgo, znajdującego się w kolekcji prywatnej, stwierdza, że ukazuje on powrót (na co wskazuje wiek Jezusa) Świętej Rodziny łodzią z Egiptu przez Morze Czerwone, analogicznie do wyjścia Mojżesza z narodem wybranym do ziemi obiecanej.

⁶³ É. Mâle, *L'art religieux de la fin du XVIe siècle du XVIIe siècle et du XVIIIe siècle. Étude sur l'iconographie après le concile de Trente. Italie-France-Espagne-Flandres*, t. 4, Paris 1951, s. 255-257 – jako jeden z przykładów przywołuje właśnie omawianą kompozycję F. Perriera. L. Réau, *L'iconographie de l'art chrétien*, t. II (2), Paris 1957, s. 283. G. Schiller, *Iconographie der christlichen Kunst*, t. 1, Gütersloh 1966, s. 132. W. Augustyn, *Flucht nach Ägypten*, w: *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*, Hrsg. O. Schmitt, Bd. 9, Stuttgart 2003, kol. 1352-1432.

⁶⁴ Opowiada o tym apokryficzna *Ewangelia Pseudo-Mateusza* (PsMt XX-XXI). Por. *Apokryfy Nowego Testamentu*, red. M. Starowieyski, t. I/1, Lublin 1986, s. 226-227. K. Künstle, *Iconographie der christlichen Kunst*, Bd. 1, *Prinzipienlehre, Hilfsmotive Offenbarungstatsachen*, Freiburg im Breisgau 1928, s. 368. Mâle, *L'art religieux*, s. 257-258. Réau, *L'iconographie*, s. 278-279. Schiller, *Iconographie*, s. 128-129, 131-132. J.B. Knipping, *Iconography of the counter reformation*

Warto dodać, że omawiana kompozycja przeprawy Świętej Rodziny łodzią ma swój odpowiednik w innym obrazie (il. 7), malowanym olejno na płótnie, datowanym na XVIII wiek, znajdującym się w klasztorze Bernardynek w Krakowie⁶⁵. W tym wypadku naśladownictwo jest jeszcze dokładniejsze, ponieważ horyzontalny format płótna odpowiada kształtowi grafiki, w związku z czym jego twórca nie był zmuszony obcinać postaci przewoźnika na skraju płótna czy w inny sposób modyfikować kompozycji. Można tu zauważyć, że czoło Maryi osłania biała tkanina, widoczna spod płaszcza przykrywającego Jej czubek głowy i plecy, jak to ma miejsce na rycinie, a zostało pominięte przez J. Chylickiego. Jednak nagość Dzieciątka na krakowskim płótnie osłonięto pieluszką i nie widać, żeby putto wpatrzone w Jezusa trzymało cokolwiek w dłoniach. Malarz nie pominął grupy postaci znajdujących się na brzegu na dalszym planie i dokładnie odtworzył zabudowania na horyzoncie. Ponadto przepisał dosłownie inskrypcję z akwaforty, tyle że zamiast w dwóch zmieścił ją w jednym wersie.

Il. 7. „Ucieczka do Egiptu”, XVIII wiek, obraz olejny na płótnie, klasztor Bernardynek, Kraków, fot. dzięki uprzejmości Sióstr Bernardynek

in the Netherlands. Heaven on earth, vol. 2, Nieuwkoop-Leiden 1974, s. 383. Augustyn, *Flucht*, kol. 1352-1432. Zuffi, *Nowy Testament*, s. 106, 110, 113.

⁶⁵ Datacja pochodzi z *Karty Inwentaryzacyjnej NID*, (MLP 000 000 012 780), opr. w listopadzie roku 1978 przez Halinę Blak, która za *Katalogiem zabytków sztuki w Polsce*, t. IV, *Miasto Kraków*, cz. II, *Kościół i klasztor Śródmieście*, I, red. A. Bochnak, J. Samek, Warszawa 1971, s. 158, nr 24, stwierdziła, że ten barokowy obraz został gruntownie przemalowany.

Wnioski

Wskazanie wzorów graficznych dla kolejnych przedstawień namalowanych przez J. Chylickiego potwierdza, że jak wielu współczesnych mu artystów posługiwał się rycinami, tworząc swoje kompozycje malarskie. Może nie trzymał się ich niewolniczo, czasem dodając coś od siebie lub dostosowując do zamówionego formatu. Niekiedy odrzucał zbędne elementy, jak inskrypcje, często występujące na sztychach, czy drugoplanowe postacie. Na pewno wartością dodaną w jego twórczości są elementy aktualizacji. Jest nią dla przykładu grupa mężczyzn w strojach polskich na nieomawianym tu, ale należącym do cyklu przedstawieniu „Zaślubiny Maryi ze św. Józefem”. Są oni namalowani z dużym zacięciem portretowym, które może wskazywać, że są to konkretne osoby znane artyście. Innym dodatkiem jest kołpak na głowie św. Elżbiety w scenie „Nawiedzenie”, upodabniający ją do polskiej matrony.

Zastanawiający jest fakt, że w przypadku korzystania przez J. Chylickiego z rycin wykonanych przez Jacques'a de Bie, ukazujących „Nawiedzenie” i „Odnalezienie dwunastoletniego Jezusa w świątyni”, podobieństwo jest fragmentaryczne, w odróżnieniu od scen „Obrzezanie Jezusa” i „Ucieczka do Egiptu”, gdzie wierność wzorom jest o wiele bardziej dokładna. Czy świadczy to o wyczerpaniu inwencji twórczej u artysty malującego kolejny obraz z serii (przy czym kolejność ich powstawania nie musiała odpowiadać chronologii ukazanych wydarzeń)? Czy może wskazane tu miedzioryty z serii *Vita, Passio, et Resurrectio Iesu Christi* nie stanowiły bezpośredniego wzoru, tylko trafiły do J. Chylickiego w formie przetworzonej przez innych grafików? Wiadomo, że jak malarze korzystali z gotowych kompozycji, tak samo posługiwali się nimi graficy, zmieniając trochę zastane wzory, przekomponowując je, usuwając lub dodając inne elementy⁶⁶.

Interesująca, ale być może dość przypadkowa, jest okoliczność, że twórcy dwóch wzorcowych grafik byli Francuzami pracującymi również we Włoszech, a J. Stella i F. Perrier mieli pobierać w młodości nauki u tego samego artysty w Lyonie – Horacego Le Blanca. Wynika to oczywiście stąd, że byli niemalże rówieśnikami, urodzonymi w Lyonie lub jego okolicach, więc siłą rzeczy zainteresowanie sztuką skierowało ich do pracowni ówczesnie pracującego tam malarza. Nie musi to oczywiście oznaczać szczególnej predylekcji J. Chylickiego do sztuki francuskiej, która w tym czasie obok włoskiej szerzyła swoje wpływy w Europie, bo zapewne artysta dysponował też wzorami niderlandzkimi (za czym przemawiają elementy wykorzystane z grafik wykonanych przez Jacques'a de Bie według pomysłów Martina de Vos).

Ponadto dobór rycin może świadczyć o tym, że J. Chylicki posługiwał się zasobem, który nie musiał stanowić zwartego zespołu. Wskazuje na to wykorzystanie

⁶⁶ Przykładem może być przetwarzanie przez różnych malarzy i grafików sceny „Obrzezanie”, stworzonej przez Albrechta Dürera. Zob. K. Ponińska, *Scena „Obrzezania Jezusa” w cyklach różańcowych*, w: *Initium Sapientiae Humilitas. Studia ofiarowane Profesorowi Jakubowi Pokorze z okazji 70. urodzin*, red. A. Skrodzka, M.M. Olszewska, Warszawa 2015, s. 110-119. Kolejnym dowodem jest inspirowanie się przez innych artystów kompozycją ukazującą „Odpoczynek podczas ucieczki do Egiptu”, namalowaną przez Carla Marattę. Por. K. Ponińska, *Przedstawienia Świętej Rodziny wzorowane na kompozycjach Carlo Maratty, „Artifex Novus”*, (2017) nr 1, s. 26-33.

tylko jednej kompozycji z omawianego *Oficjum*, mimo że występują tam również sceny: „Narodziny Maryi”, „Ofiarowanie Maryi do świątyni”, „Nawiedzenie”, „Hołd Trzech Króli” czy „Ucieczka do Egiptu”, które nie zostały wykorzystane do namalowania omawianego cyklu. Trudno będzie stwierdzić, na ile przy doborze kompozycji do omawianych przedstawień na jej ostateczny kształt miał sam artysta, a w jakim stopniu decydował o tym zleceniodawca, który mógł oferować twórcy własne zbiory wzorów.

Można przypuszczać, że pozostałe obrazy z cyklu namalowanego przez J. Chylickiego do kościoła Franciszkanów w Zamościu również posiadają swoje odpowiedniki graficzne, które w mniejszym lub większym stopniu zostały przez niego odtworzone. Tak jak domyślali się poprzedni badacze, wydaje się bardzo prawdopodobne, że zaginione obrazy z tej serii prezentowały tak ważne sceny jak: „Zwiastowanie” (będące ilustracją wezwania świątyni), „Wniebowzięcie” i „Koronacja Najświętszej Maryi Panny” oraz trudny dziś do jednoznacznego określenia temat z życia Matki Bożej. Trzeba jednak mieć nadzieję, że uda się odnaleźć pozostałe płótna wchodzące w jej skład, co ułatwiłoby w przyszłości ich analizę. Oczywiście sam artysta wymaga sukcesywnych badań, a niniejszy artykuł stanowi tylko przyczynek do dalszego studiowania jego twórczości.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Lublinie (APL)

Akta miasta Zamościa, sygn. 57, k. 651-653, inwentarz: *Actum in Magistratus Advocatialis et Scabinalis Zamoscensis Die 23 Aprilis 1784 Anno*, w zespole nr 86: *Acta perpetuitatis transactionum, inscriptionum, venditorearum, intromissionum, cessionum Officii Advocatialis et Scabinalis*.

Biblioteka Narodowa (BN) w Warszawie, sygn. Rps BOZ 1815, Stworzyński Mikołaj, *Opisanie Statystyczno-Historyczne Dóbr Ordynacyi Zamoyskiej przez Mikołaja Stworzyńskiego Archiwistę 1834 Roku*.

Fototeka Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk (IS PAN) w Warszawie, numery negatywów: 93400, 93401 i 93402.

Narodowy Instytut Dziedzictwa (NID), *Karta Inwentaryzacyjna Narodowego Instytutu Dziedzictwa*, (LBL 000 000 011 185), opr. Cezary Kocot, 13.10.1981.

Narodowy Instytut Dziedzictwa (NID), *Karta Inwentaryzacyjna Narodowego Instytutu Dziedzictwa*, (LBL 000 000 011 239), opr. Cezary Kocot, 13.10.1981.

Narodowy Instytut Dziedzictwa (NID), *Karta Inwentaryzacyjna Narodowego Instytutu Dziedzictwa*, (LBL 000 000 022 862), opr. Krzysztof Mazur, 15.06.2007.

Narodowy Instytut Dziedzictwa (NID), *Karta Inwentaryzacyjna Narodowego Instytutu Dziedzictwa*, (MLP 000 000 012 780), opr. Halina Blak, listopad 1978.

Opracowania

- Alegret Celia, *Perrier, François*, w: *The Dictionary of Art*, vol. 24, edit. J. Turner, London 1996, s. 476-477.
- Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, Bd. 4, 7, 26, 34, Hrsg. U. Thieme, F. Becker, H. Vollmer, Leipzig 1910-1940.
- Apokryfy Nowego Testamentu*, red. M. Starowieyski, t. I/1, Lublin 1986.
- Augustyn Wolfgang, *Flucht nach Ägypten*, w: *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*, Hrsg. O. Schmitt, Bd. 9, Stuttgart 2003, kol. 1352-1432.
- Bénézit Emmanuel, *Dictionnaire critique et documentaire des peintres, sculpteurs, dessinateurs et graveurs de tous les temps et de tous les pays par un groupe d'écrivains spécialistes français et étrangers*, t. 1, 3, 6, 10, Paris 1960-1976.
- Gepner Jolanta, *Zamoyscy h. Jelita*, w: T. Zielińska, *Poczet polskich rodów arystokratycznych*, Warszawa 1997, s. 463-490.
- Hoffmann Sabine, *Perrier, François*, w: *Saur allgemeines Künstlerlexikon. Die bildenden Künstler aller Zeiten und Völker*, Bd. 95, München-Leipzig 2017, s. 164.
- Hollstein Friedrich Wilhelm Heinrich, *Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts c. 1450-1700*, vol. II, IV, Amsterdam [1949].
- Hollstein's Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts c. 1450-1700*, vol. XLIV, Maarten de Vos. Text, comp. Ch. Schuckman, ed. D. de Hoop Scheffer, Rotterdam-Amsterdam 1996.
- Hollstein's Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts c. 1450-1700*, vol. XLV, Maarten de Vos. Plates, p. I, comp. Ch. Schuckman, ed. D. de Hoop Scheffer, Rotterdam-Amsterdam 1995.
- Jung Sebastian, *Le Blond (Leblond), Jean (Jean [I])*, w: *Saur allgemeines Künstlerlexikon. Die bildenden Künstler aller Zeiten und Völker*, Bd. 83, München-Leipzig 2014, s. 395-396.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. IV, *Miasto Kraków*, cz. II, *Kościóły i klasztory Śródmieścia, 1*, red. A. Bochnak, J. Samek, Warszawa 1971.
- Keazor Henry, *Stella (Stalard; Stallard; Star; Stellaert), Jacques (C.; Jaques de)*, w: *Saur allgemeines Künstlerlexikon. Die bildenden Künstler aller Zeiten und Völker*, Bd. 106, Hrsg. A. Beyer, B. Savoy, W. Tegethoff, München-Leipzig 2020, s. 99-101.
- Knipping John B., *Iconography of the counter reformation in the Netherlands. Heaven on earth*, vol. 2, Nieuwkoop-Leiden 1974.
- Kondraciuk Piotr, *Malarstwo sakralne w ordynacji zamojskiej w okresie baroku*, Lublin 2004 [mps w Bibliotece Uniwersyteckiej KUL].
- Kondraciuk Piotr, *Malarze realizujący zamówienia dla kościołów w ordynacji zamojskiej w XVII i XVIII w.*, w: *Do piękna nadprzyrodzonego. Sesja naukowa na temat rozwoju sztuki sakralnej od X do XX wieku na terenie dawnych diecezji chełmskich Kościoła rzymskokatolickiego, prawosławnego, greckokatolickiego*, t. 1, *Referaty*, red. K. Mart, Chełm 2003.
- Kondraciuk Piotr, *Twierdza Zamość i ordynat Jan Zamoyski „Sobiepan” w ikonografii*, w: *Druga po Jasnej Górze. Twierdza Zamość w czasach potopu szwedzkiego*, red. P. Kondraciuk, Zamość 2006.
- Kowalczyk Jerzy, *Chylicki Jacek*, w: *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających: malarze, rzeźbiarze, graficy*, t. 1, zesp. red. J. Maurin-Białostocka i in., Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1971, s. 347.
- Kowalczyk Jerzy, *Kasiński Jan*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. XII, red. E. Rostworowski, B. Leśnodorski i in., Wrocław-Warszawa-Kraków 1966-1967, s. 174.
- Kozaczka Marian, *Poczet Ordynatów Zamojskich*, Lublin 2009.

- Kuczyńska Helena, *Jan Kasiński – malarz ordynatów Zamoyskich*, Kraków 1996 [mps w Bibliotece Jagiellońskiej].
- Künstle Karl, *Ikongraphie der christlichen Kunst*, Bd. 1, *Prinzipienlehre, Hilfsmotive Offenbarungstatsachen*, Freiburg im Breisgau 1928.
- Le Blond [Leblond]*, w: *The Dictionary of Art*, vol. 19, edit. J. Turner, London 1996, s. 16.
- Leuschner Eckhard, *David, Jérôme (Girolamo; Hieronymus)*, w: *Saur allgemeines Künstlerlexikon. Die bildenden Künstler aller Zeiten und Völker*, Bd. 24, München-Leipzig 2000, s. 440-441.
- Litak Stanisław, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006.
- Lorentz Ewa, *Dziedzictwo franciszkanów konwentualnych w Zamościu. Architektura – sztuka – historia*, Zamość 2016.
- Lorentz Ewa, *Kościół i klasztor Ojców Franciszkanów w Zamościu. Informator historyczny wydany w pierwszą rocznicę rekonyliacji kościoła dokonanej 25 marca 1994 roku przez ordynariusza diecezji zamojsko-lubaczowskiej biskupa Jana Śrutwę*, Niepokalanów 1995.
- Mâle Émile, *L'art religieux de la fin du XVIe siècle du XVIIe siècle et du XVIIIe siècle. Étude sur l'iconographie après le concile de Trente. Italie-France-Espagne-Flandres*, t. 4, Paris 1951.
- Mérot Alain, *Stella, Jacques*, w: *The Dictionary of Art*, vol. 29, edit. J. Turner, London 1996, s. 622-624.
- Mulders Christine van, *Collaert Adriaen*, w: *The Dictionary of Art*, vol. 7, edit. J. Turner, London 1996, s. 556-557.
- Nagler Georg Kaspar, *Neues allgemeines Künstler-Lexikon oder Nachrichten von dem Leben und den Werken der Maler, Bilhauer, Baumeister, Kupferstecher, Lithographen, Formschneider, Zeichner, Medailleure, Elfenbeinarbeiter, etc.*, Bd. 3, 23, Leipzig [1924].
- Officium B. Mariae Virginis nuper reformatum, & Pij Quinti Pont. Max. iussu editum. Ad instar Breviarij Romani sub Urbano VIII. Recogniti. Cum indulgentiis*, Venetiis apud Cieras 1644.
- Ostrówka Beata, *Wyposażenie kościoła o.o. Franciszkanów. Próba rekonstrukcji*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny”, (2000) nr 1-2 (62-63), s. 68-71.
- Ponińska Katarzyna, *Przedstawienia Świętej Rodziny wzorowane na kompozycjach Carlo Maratty*, „Artifex Novus”, (2017) nr 1, s. 26-33.
- Ponińska Katarzyna, *Scena „Obrzezania Jezusa” w cyklach różańcowych*, w: *Initium Sapientiae Humilitas. Studia ofiarowane Profesorowi Jakubowi Pokorze z okazji 70. urodzin*, red. A. Skrodzka, M.M. Olszewska, Warszawa 2015, s. 110-119.
- Réau Louis, *L'iconographie de l'art chrétien*, t. II (2), Paris 1957.
- Robert-Dumesnil Alexandre-Pierre-François, *Le peintre-graveur français, ou Catalogue raisonné des estampes gravées par les peintres et les dessinateurs de l'école française*, t. 6, Paris 1842.
- Römer Uta, *Bie (Bye), Jacques de*, w: *Saur allgemeines Künstlerlexikon. Die bildenden Künstler aller Zeiten und Völker*, Bd. 10, München-Leipzig 1995, s. 521.
- Rudomicz Bazyli, *Efemeris czyli diariusz prywatny pisany w Zamościu w latach 1656-1672*, cz. 1, 1656-1664, tłum. i opr. W. Froch, Lublin 2002.
- Schiller Gertrude, *Ikongraphie der christlichen Kunst*, Bd. 1, Gütersloh 1966.
- Schuckman Christiaan, *Vos, Marten de*, w: *The Dictionary of Art*, vol. 32, edit. J. Turner, London 1996, s. 708-712.

- Sellink Manfred, *Collaert, Adriaen*, w: *Saur allgemeines Künstlerlexikon. Die bildenden Künstler aller Zeiten und Völker*, Bd. 20, München-Leipzig 1998, s. 272.
- The New Hollstein. Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts 1450-1700, The Collaert Dynasty*, pt. I, comp. A. Diels, M. Leesberg, ed. M. Leesberg, A. Balis, Amsterdam 2005.
- Zuffi Stefano, *Nowy Testament. Postacie i epizody*, Warszawa 2007.

Netografia

- Bie Jacques de według Martena de Vos (Starszego), *Nawiedzenie św. Elżbiety*, https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1930-1216-8-3 (dostęp: 18.11.2021).
- Bie Jacques de według Martena de Vos (Starszego), *Nawiedzenie św. Elżbiety*, <https://www.rijksmuseum.nl/en/search/objects?q=RP=-P1885--A9625-&p1=&ps12=&st-Objects&ii=0#/RP-P-1885-A-9625,0> (dostęp: 18.11.2021).
- Bie Jacques de według Martena de Vos (Starszego), *Odnalezienie dwunastoletniego Jezusa w świątyni*, https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1930-1216-8-10 (dostęp: 18.11.2021).
- Bie Jacques de według Martena de Vos (Starszego), *Odnalezienie dwunastoletniego Jezusa w świątyni*, <https://www.rijksmuseum.nl/en/search/objects?q=RP-P-1885-A-9632&p=1&ps=12&st=Objects&ii=0#/RP-P-1885-A-9632,0> (dostęp: 18.11.2021).
- Officium B. Mariae Virginis nuper reformatum, & Pij Quinti Pont. Max. iussu editum. Ad instar Breuiarij Romani sub Urbano VIII. Recogniti. Cum indulgentiis [...]*, <https://212.191.39.140/dlibra/publication/49202/edition/47015/content> (dostęp: 18.11.2021).
- Ponińska Katarzyna, *Przedstawienia Świętej Rodziny wzorowane na kompozycjach Carlo Maratty*, <https://czasopisma.uksw.edu.pl/index.php/an/article/view/6318/5762> (dostęp: 18.11.2021).
- Perrier François, *Ucieczka do Egiptu*, https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_X-6-24 (dostęp: 18.11.2021).
- Perrier François, *Ucieczka do Egiptu*, https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1874-0808-962 (dostęp: 18.11.2021).
- Stworzyński Mikołaj, *Opisanie Statystyczno-Historyczne Dóbr Ordynacyi Zamoyskiej przez Mikołaja Stworzyńskiego Archiwistę 1834 Roku*, <https://polona.pl/item/opisanie-statystyczno-historyczne-dobr-ordynacyi-zamoyskiej-przez-mikolaja-stworzynskiego,NTU5OTY4Mzk/2/#info:metadata> (dostęp: 18.11.2021).

PRZYCZYNEK DO TWÓRCZOŚCI JACKA CHYLICKIEGO, CZYLI NOWE USTALENIA NA TEMAT WYBRANYCH OBRAZÓW Z CYKLU NAMALOWANEGO DO KOŚCIOŁA FRANCISZKANÓW W ZAMOŚCIU

Streszczenie

Na początku lat 80. XVII wieku powstał cykl 15 monumentalnych płócien dekorujących wnętrze kościoła Franciszkanów w Zamościu. Wskazują na to archiwalne zapisy, na których podstawie można wnioskować, że ich autorem był Jacek Chylicki – malarz zatrudniony przez ordynatów zamojskich, będących fundatorami i kolatorami świątyni. Seria miała odpowiadać tematyką jej maryjnemu wezwaniu. Kościół nie został oszczędzony przez zawieruchy dziejowe, które doprowadziły niemalże do jego ruiny, a wspomniany zespół obrazów z czasem uległ rozproszeniu i dziś nie ma pewności co do zachowania i tematyki niektórych z nich. Przy dzisiejszym stanie badań można stwierdzić, że istnieje 11 spośród 15 płócien, ale nie jest wykluczone, że z czasem uda się zlokalizować pozostałe. Badacze zajmujący się nimi dotychczas doszli do przekonania, że twórca kompozycji z Zamościa posługiwał się gotowymi wzorami graficznymi, które w tym czasie były chętnie wykorzystywane przez malarzy. Celem niniejszego artykułu jest wskazanie kolejnych rycin, którymi posiłkował się artysta, malując sceny: „Nawiedzenie św. Elżbiety”, „Obrzezanie Jezusa” i „Ucieczka do Egiptu”, wchodzące w skład omawianej serii. Na podstawie przytoczonych w tekście przykładów można wyciągnąć wnioski, że J. Chylicki nie stosował grafik należących do jednego zbioru, nawet jeśli zawierał on ryciny o odpowiedniej tematyce, ale sięgał do wzorów pochodzących z różnych źródeł. Trzeba zatem stwierdzić, że namalowane przez niego obrazy pod względem ikonograficznym w znacznym stopniu stanowią trawestacje kompozycji stworzonych przez innych artystów.

Słowa kluczowe: Jacek Chylicki; kościół Franciszkanów w Zamościu; Nawiedzenie św. Elżbiety; Obrzezanie Jezusa; Ucieczka do Egiptu; wzory graficzne

KS. GRZEGORZ SOKOŁOWSKI* – WROCŁAW
PAWEŁ LUBIEWSKI** – DĄBROWA GÓRNICZA
BERNARD WIŚNIEWSKI*** – DĄBROWA GÓRNICZA
TOMASZ ZWĘGLIŃSKI**** – WARSZAWA

WYBRANE PROBLEMY BEZPIECZEŃSTWA ARCHIWÓW KOŚCIELNYCH

SELECTED ISSUES OF THE SECURITY OF CHURCH ARCHIVES

Abstract

The aim of this article is to present the basic issues related to the preservation of church archives, which are by their nature valuable resources in the context of history and information. The research conducted for the purpose of this article was interdisciplinary, as it utilises research methods typical of a scientific discipline, namely security science, whereby disciplines classified as social sciences and technical sciences were interlinked, resulting in a coherent whole.

* Ks. Grzegorz Sokołowski – dr hab. nauk teologicznych, kierownik Katedry Katolickiej Nauki Społecznej i Socjologii Religii, prof. Papieskiego Wydziału Teologicznego we Wrocławiu

e-mail: grzegorz.sokolowski@pwt.wroc.pl

<https://orcid.org/0000-0001-8284-9830>

** Paweł Lubiewski – dr hab. nauk o bezpieczeństwie, wykładowca Akademii WSB w Dąbrowie Górniczej

e-mail: pawel.lubiewski@wsb.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0001-5149-7908>

*** Bernard Wiśniewski – prof. nauk społecznych, wykładowca Akademii WSB w Dąbrowie Górniczej

e-mail: bwisniewski@wsb.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0002-0011-7271>

**** Tomasz Zwęgliński – dr inż. nauk o bezpieczeństwie, wykładowca Szkoły Głównej Służby Pożarniczej w Warszawie

e-mail: tzweglinski@sgsp.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0003-2652-8068>

Theoretical research methods were used, as the authors were keen to capture the correct picture of the surrounding reality related to the security of church archives. Inductive, deductive, and especially collection and ordering methods proved useful, as through the latter the results of the authors' creative inquiries were presented in an orderly form by systematizing them. The article assumes that the security of church archives is characterized by the introduction of successive and causally related specific changes, resulting in an acceptable level of protection of these archives from threats originating in forces of nature, technical failures, as well as acts in violation of the norms of social life and the law. Thus, we are addressing those threats that, in the security sciences, are referred to as threats to public safety and common security. The authors focus their considerations on a particular type of threats, rarely analysed in the context of protecting the Church's archival resources. They are not due to the passage of time or unfavourable environmental conditions for the storage of archival resources, but to threats that cannot be circumvented in terms of their impact. The considerations are presented comprehensively on both cognitive and utilitarian levels. The authors refer to the legal conditions for the security of church archives in the context of ecclesiastical law, in order to conduct an analysis of threats from the mentioned areas, to demonstrate their specificity and unique destructive potential against archival resources. The article is a voice in the discussion regarding the development, on a larger scale, of a unified and structured concept for identifying threats to church archives, while providing an opportunity to define their scope.

Keywords: church archives; archival resources; security; public safety; public security; public order; threat; protection

Translated by Marek Robak-Sobolewski

Wstęp

Nieprzerwanie od 2016 roku w Archidiecezji Wrocławskiej organizowane są pod patronatem metropolity wrocławskiego abp. dr. Józefa Kupnego konferencje naukowe na temat „Racjonalizacja procesów zapewnienia bezpieczeństwa uczestników zgromadzeń religijnych”. W ich trakcie poruszanych jest wiele problemów, w tym również kwestia ochrony obiektów sakralnych i zasobów archiwalnych, które z racji swego charakteru są objęte ochroną przed zagrożeniami mającymi swoje źródło w bezprawnym działaniu człowieka, siłach natury czy też negatywnych konsekwencjach rozwoju cywilizacyjnego. Pierwsze z nich godzą w bezpieczeństwo i porządek publiczny, a drugie w bezpieczeństwo powszechne.

Ochrona przed wspomnianymi zagrożeniami to nie tylko obowiązek wynikający z przepisów prawa, ale także konieczność zachowania dla potomnych informacji związanych z przeszłością Kościoła i jego wiernymi.

Jak powiedział papież Franciszek do pracowników Tajnego Archiwum Watykańskiego, informując o decyzji udostępnienia dokumentacji pontyfikatu papieża Piusa XII: „Kościół nie boi się historii, a wręcz ją kocha i chciałby kochać ją

bardziej i lepiej”¹. Misja ta jest realizowana w szczególności poprzez prowadzenie archiwów. Kościół od wieków z troską podchodził do ochrony zasobów archiwalnych wytworzonych w różnych instytucjach struktury eklezjalnej. W liście apostoelskim w formie motu proprio *L’esperienza storica* z 22 października 2019 roku, w którym papież Franciszek zmienia nazwę Tajnego Archiwum Watykańskiego na Apostolskie Archiwum Watykańskie, została podkreślona ważność gromadzenia, przechowywania i konserwacji dokumentów wytworzonych przez różnego rodzaju urzędy kościelne. Mają one znaczenie nie tylko dla historii Kościoła, ale również dla kultury powszechnej. Podobnie jak każda instytucja także Kościół pragnie przekazać następnym pokoleniom i kulturom swoje dziedzictwo. Papież podkreślił przy tym służebny charakter archiwów wobec nauki².

To, co zostało na nowo uwypuklone, jest realizowane od najdawniejszych czasów. Kościół posiadał własne archiwa, które w początkowej fazie umieszczane były przy katedrach, kościołach, kolegiatach i klasztorach. W czasach nowożytnych stopniowo rozpoczęto komasowanie akt i tworzenie instytucji specjalnie przeznaczonych do tego celu. Także w swoim prawodawstwie Kościół zobowiązuje poszczególne instytucje do tworzenia i odpowiedniego prowadzenia archiwów. Szerzej i w sposób bardziej szczegółowy funkcjonowanie archiwów omówione zostało w Kodeksie Pio-Benedyktyńskim z 1917 roku, określającym archiwalia tam zgromadzone jako *bona praetiosa*³.

Obecnie obowiązujący Kodeks Prawa Kanonicznego poświęca archiwom kurialnym kanony 486-491. Prawodawca nakazuje w kanonie 486 § 2 urządzić w każdej kurii, w miejscu bezpiecznym, archiwum diecezjalne, określając je jako „(...) depozyt dokumentów, w którym winny być przechowywane dokumenty i pisma dotyczące spraw diecezjalnych – zarówno duchowych, jak i doczesnych – odpowiednio uporządkowane i pilnie strzeżone pod zamknięciem”⁴. W kolejnym kanonie podkreślono konieczność zabezpieczenia archiwum i ograniczenia do niego dostępu. Polecono, by klucz do tej instytucji był w posiadaniu biskupa diecezjalnego i kanclerza kurii, oraz wprowadzono wymóg, by dostęp do archiwum miały jedynie osoby, które uzyskały pozwolenie od biskupa diecezjalnego lub moderatora kurii i kanclerza jednocześnie⁵. Kodeks Prawa Kanonicznego zaleca równocześnie zakaz wnoszenia dokumentów z archiwum kurialnego⁶.

W ramach archiwum powinno być wyodrębnione archiwum tajne. Gdyby nie było takiej możliwości, „(...) winna się znajdować kasa pancerna, dobrze zamknięta

¹ Franciszek, *Przemówienie do przełożonych i pracowników Tajnego Archiwum Watykańskiego*, 4.03.2019, „L’Osservatore Romano”, (2019) nr 3, s. 37-38.

² Por. Francesco, *Lettera apostolica in forma di „motu proprio”*. *Per il Cambiamento della denominazione da Archivio Segreto Vaticano ad Archivio Apostolico Vaticano*, http://www.vatican.va/content/francesco/it/motu_proprio/documents/papa-francesco-motu-proprio-20191022_archivio-apostolico-vaticano.html (dostęp: 8.03.2021).

³ Codex Iuris Canonici, can. 1497, § 2; can. 1532, § 1.

⁴ Kodeks Prawa Kanonicznego (dalej: KPK), kan. 486, § 2.

⁵ Por. KPK, kan. 487, § 1.

⁶ Por. KPK, kan. 488.

i umocowana, której nie da się wynieść z miejsca”⁷. Prawo kościelne ściśle ogranicza dostęp do archiwum tajnego i zakazuje wnoszenia z niego dokumentów⁸.

Biskup diecezjalny jest także zobowiązany do troski o utworzenie archiwów innych jednostek kościelnych na terenie diecezji, jak również, co szczególnie ważne, archiwum historycznego⁹.

Kodeks Praw Kanonicznego podkreśla ponadto ważność archiwum parafialnego. W obecnym czasie szczególnie archiwa parafialne są zobowiązane do zachowania zasad bezpieczeństwa związanych z dostępem do informacji. Jest to wymagane również przepisami Kodeksu Prawa Kanonicznego¹⁰. W archiwach tych przechowywane są bowiem przede wszystkim księgi zawierające rejestry osób przyjmujących sakramenty.

W świetle powyższego podstawowym archiwum w strukturze kościelnej jest archiwum diecezjalne, na które składają się sekcja publiczna i sekcja (archiwum) tajna¹¹. Ponadto istnieją archiwa historyczne, gromadzące zasoby z dawnych lat, zarówno diecezjalne, jak i związane z innymi strukturami kościelnymi.

Jak wskazano wyżej, Kodeks Prawa Kanonicznego zobowiązuje władze kościelne do troski o należyte bezpieczeństwo archiwów kościelnych. W przypadku zagrożenia ich bezpieczeństwa należałoby podejmować takie działania, które uchroniłyby zasoby archiwalne, a ponadto w przypadku archiwum tajnego zapewniłyby – w stopniu, w jakim to jest możliwe – jego nienaruszalność. Stan wojny czy różnego rodzaju konflikty zbrojne stanowią zagrożenie nie tylko dla ludności, ale także dla zasobów kulturowych, w tym archiwów. Podczas II wojny światowej Stolica Apostolska interweniowała u cywilnych i wojskowych władz okupacyjnych w sprawie zabezpieczenia archiwów, gdyż te ulegały często zniszczeniu. Powojenne statystyki wykazały, iż we Włoszech podczas wojny zostało zniszczonych lub uszkodzonych 779 archiwów kościelnych, w tym 53 archiwa kurii biskupich¹². Problem zapewnienia bezpieczeństwa archiwów kościelnych jest zatem realny, szczególnie w sferze bezpieczeństwa publicznego oraz bezpieczeństwa powszechnego.

Zarys założeń badawczych

Po przeanalizowaniu dostępnej literatury ustalono, że przedmiotem badań, których wyniki zaprezentowano w niniejszym artykule, są przedsięwzięcia realizowane z myślą o bezpieczeństwie archiwów kościelnych, które związane są

⁷ KPK, kan. 489, § 1.

⁸ Por. KPK, kan. 490. W § 1 zapisane jest: „Klucz do tajnego archiwum powinien mieć tylko biskup”, zaś § 2 reguluje dostęp do archiwum podczas wakansu stolicy biskupiej, zakazując jego otwierania i stwierdzając: „w razie prawdziwej konieczności czyni to sam administrator diecezji”.

⁹ Por. KPK, kan. 490.

¹⁰ Por. KPK, kan. 535, § 4 i § 5.

¹¹ Por. Zaccaria da S. Mauro, *Archivio*, w: *Enciclopedia Cattolica*, t. I, Città del Vaticano 1948, kol. 1831.

¹² G. Battelli, *Archivio*, w: *Enciclopedia Cattolica*, t. I, Città del Vaticano 1948, kol. 1832. Autor ma na myśli cywilne władze państwa włoskiego oraz okupacyjne wojskowe władze niemieckie i alianckie.

z wymaganiami w zakresie bezpieczeństwa i porządku publicznego oraz bezpieczeństwa powszechnego.

Analiza wspomnianej literatury wskazywała na ich rozległość. Dlatego też niezbędne było przyjęcie kilku ograniczeń badawczych. Są one konsekwencją wielu okoliczności, m.in. starań zapewniających obiektywizm i wiarygodność procesu badawczego. Nie bez wpływu na powyższe, a więc na jakość procesu badawczego i jego wyników, było również wprowadzenie ograniczeń czasowych i problemowych. Założono, że w badaniach zostaną uwzględnione dane faktograficzne z lat 1970-2018 oraz że analizy prawno-organizacyjne oparte będą na źródłach prawa powszechnie obowiązującego.

W toku procesu badawczego wykorzystywano wiele teoretycznych metod badawczych. Okazało się, że szczególnie przydatne były:

- wnioskowanie indukcyjne, w którym twierdzenia ogólne wywodzą się ze szczegółowych informacji¹³, co pozwoliło na sformułowanie nowych twierdzeń;
- analiza, będąca postępowaniem badawczym polegającym na dekompozycji całości na części składowe lub na wyodrębnianiu poszczególnych elementów całości w celu poznania całości dzięki poznaniu poszczególnych części¹⁴, co pozwoliło na identyfikację zakresu ochrony archiwów kościelnych przed zagrożeniami bezpieczeństwa publicznego oraz bezpieczeństwa powszechnego;
- uogólnienie, które posłużyło do wyodrębnienia cech i zjawisk powtarzalnych mogących zagrażać archiwom kościelnym;
- abstrahowanie, zastosowane do wyodrębnienia cech istotnych i oddzielenia ich od tych, które są mało istotne;
- analiza literatury przedmiotu, co służyło poznaniu specyfiki archiwów kościelnych, ich zagrożeń i wymagań pozwalających na osiągnięcie odpowiedniego poziomu bezpieczeństwa;
- synteza, która pozwoliła na sformułowanie konkluzji oraz wniosków w przedstawionych powyżej zakresach.

W procesie badawczym zastosowano również metodę analizy dokumentów oraz analizę statystyczną, które umożliwiły uporządkowanie wiedzy istotnej dla ostatecznej interpretacji zgromadzonego materiału badawczego.

Ochrona przed zagrożeniami bezpieczeństwa publicznego

Działania wojenne bez wątpienia stanowią poważne zagrożenie dla trwałości zasobów archiwalnych Kościoła. Takie jednak w Europie, w tym w Polsce, na szczęście nie mają miejsca zbyt często, a ostatnie zakończyły się kilkadziesiąt lat temu. Czy to oznacza, że archiwa kościelne są w pełni bezpieczne? Nic bardziej mylnego. Należy sobie uświadomić, że szkodliwe działanie człowieka wobec wytworzonych przez niego dóbr przejawia się także w innych niż działania wojenne aktywnościach. Konieczne jest zatem przyjrzenie się problematyce bezpieczeństwa archiwów kościelnych od strony zagrożeń generowanych na płaszczyźnie

¹³ M. Cieślarczyk, *Teoretyczne i metodologiczne podstawy badania problemów bezpieczeństwa i obronności państwa*, Siedlce 2009, s. 46.

¹⁴ R. Podgórski, *Metodologia badań socjologicznych. Kompendium wiedzy metodologicznej dla studentów*, Bydgoszcz-Olsztyn 2007, s. 74.

bezpieczeństwa publicznego. Różne są poglądy w nauce na to, jak definiować tę sferę bezpieczeństwa państwa. Zdaniem jednych składa się na nie ogół warunków i urządzeń społecznych chroniących obywateli przed zjawiskami groźnymi dla życia i zdrowia oraz mogącymi spowodować poważne straty natury gospodarczej¹⁵. Inni widzą w nim taki stan funkcjonowania państwa, który pozwala na niezakłócone działanie urzędów publicznych w państwie oraz zapewnia bezpieczeństwo życia obywateli poprzez ochronę ich życia, zdrowia i mienia¹⁶. Są też poglądy wskazujące, że bezpieczeństwo publiczne związane jest z normalnym funkcjonowaniem państwa i jego obywateli przy zapewnieniu ochrony przed bezprawnymi działaniami naruszającymi określony przepisami prawa społeczny porządek w państwie, godząc tym samym w życie, zdrowie lub też porządek publiczny¹⁷. Jakkolwiek odmiennie brzmiałyby zaproponowane definicje, nie ulega wątpliwości, że ich cechą wspólną jest istota zagrożeń, która przejawia się w oddziaływaniu na podmiot lub jego mienie czynników o charakterze antropogenicznym lub wywołanych siłami natury, które skierowane są przeciwko jego życiu, zdrowiu oraz mieniu bądź prawem ustalonymu porządkowi, wpływając w ten sposób negatywnie na jego normalne funkcjonowanie. Klasyyczny podział bezpieczeństwa państwa dokonany został na trzech płaszczyznach: bezpieczeństwa i porządku publicznego, bezpieczeństwa powszechnego oraz bezpieczeństwa ustrojowego państwa¹⁸. Odnosząc się do płaszczyzny bezpieczeństwa i porządku publicznego, należy wskazać, że w tym zakresie ochronie przed bezprawnymi działaniami podlega życie, zdrowie oraz majątek.

Warto zatem odnieść się w tym miejscu do zagrożeń, na które mogą być narażone archiwa kościelne wskutek bezprawnej działalności człowieka. Jak wynika z analizy przepisów prawa powszechnie obowiązującego, która z racji ograniczeń edytorskich nie zostanie tutaj przedstawiona, w tym obszarze jawi się wiele zagrożeń mogących mieć swoje źródła w niezgodnej z przepisami prawa organizacji samych archiwów, w bezprawnym dysponowaniu informacjami przechowywanymi w archiwach bądź w przestępczej działalności skierowanej na przywłaszczenie lub niszczenie zasobów archiwalnych. Jak się wydaje, przypadki kradzieży materiałów archiwalnych, czy to w postaci pojedynczych dokumentów, czy też ich zbioru, mimo swej niezaprzeczalnej szkodliwości dla archiwów nie wpływają jednak całościowo na ich bezpieczeństwo. W sytuacji tego rodzaju zagrożeń przeglądu będą wymagały procedury bezpieczeństwa lub rozwiązania techniczne, mające chronić zbiory archiwalne przed osobami nieupoważnionymi, w celu likwidacji istniejących tam luk.

Są jednak tego rodzaju zagrożenia, które w swej istocie mogą unicestwić nawet całe zbiory przechowywane w jednym miejscu i na nic się zdadzą doskonale wy-

¹⁵ Por. M. Lisiecki, *Jakość w zarządzaniu bezpieczeństwem obywateli*, Lublin 2009, s. 81.

¹⁶ Por. S. Pikulski, *Podstawowe zagadnienia bezpieczeństwa publicznego*, w: *Prawne i administracyjne aspekty bezpieczeństwa osób i porządku publicznego w okresie transformacji ustrojowo-gospodarczej*, red. W. Bednarek, S. Pikulski, Olsztyn 2000, s. 101.

¹⁷ Por. W. Kitler, A. Skrabacz, *Bezpieczeństwo ludności cywilnej. Pojęcie, organizacja i zadania w czasie pokoju, kryzysu i wojny*, Warszawa 2010, s. 54.

¹⁸ Szerzej B. Wiśniewski, *System bezpieczeństwa państwa. Konteksty teoretyczne i praktyczne*, Szczytno 2013, s. 23-47.

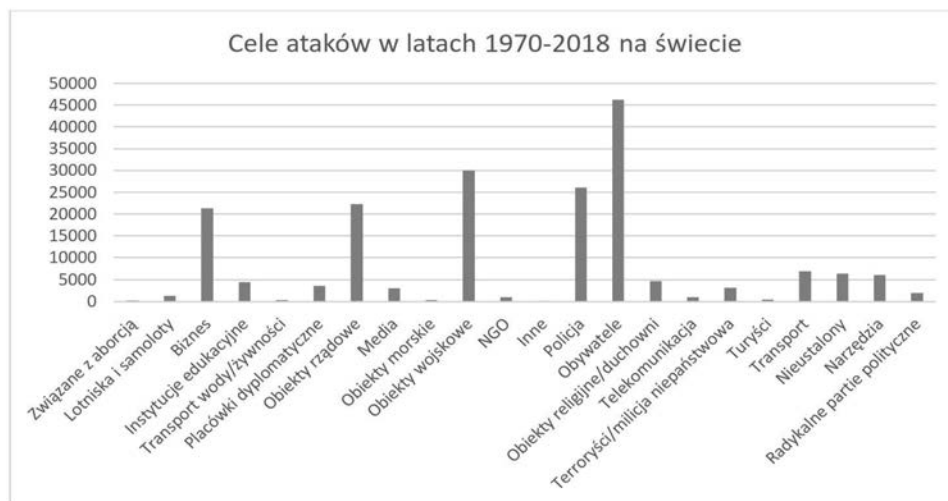
pracowane procedury czy też najwyższej jakości zabezpieczenia techniczne. Mowa tu o jakże aktualnych obecnie zagrożeniach o charakterze terrorystycznym. W tym miejscu należy sobie zadać pytanie: czy archiwa kościelne mogą być zagrożone wskutek działań terrorystycznych? Odpowiedź jest twierdząca, czego dowodem są liczne na świecie przypadki niszczenia nie tylko świątyń, ale i obiektów związanych z działalnością kościelną.

Do 2016 roku Europejczycy żyli w przeświadczeniu, że współczesny terroryzm nie dotyka Kościoła. Dotychczasowe ataki terrorystyczne skierowane były przeciw na miejsca publiczne, gdzie przebywa znaczna liczba ludzi. Perspektywę postrzegania problemu nakazuje zmienić atak przeprowadzony przez bojowników tzw. Państwa Islamskiego na Kościół katolicki w niedużej normandzkiej miejscowości Saint-Étienne-du-Rouvray w południowo-zachodniej części Francji, gdzie dwóch zamachowców podczas celebrowania Mszy św. zabiło z zimną krwią duchownego prowadzącego uroczystości oraz raniło uczestników Eucharystii i siostry zakonne. Nie było to przecież tłumnie uczęszczane miejsce publiczne, ale nie był to też przypadkowy cel zamachu. Społeczność europejska do czasu tego zamachu nie doświadczała bezpośrednich ataków fundamentalistów islamskich na miejsca związane z Kościołem. Dla Europejczyków, dla których rdzeniem kulturowym jest wielowiekowe dziedzictwo chrześcijańskie, było to bardzo bolesne i nieoczekiwane uderzenie w szczególnie cenne wartości.

Warto przyrzeć się charakterystyce zagrożeń atakami terrorystycznymi nie tylko na celebrowaniach i obiekty sakralne, lecz także na obiekty z nimi powiązane. Analiza informacji w tym zakresie przeprowadzona została na podstawie zasobów danych gromadzonych od wielu lat, a obecnie będących w dyspozycji amerykańskiego krajowego konsorcjum badawczego The National Consortium for the Study of Terrorism and Responses to Terrorism (START), zajmującego się badaniami nad terroryzmem, działającego na Uniwersytecie w Maryland¹⁹. Dane zebrane w ramach wspomnianych zasobów pozwalają ocenić, że w latach 1970-2018 na świecie miało miejsce ponad 190 tysięcy ataków o charakterze terrorystycznym. Terrorysty w tym okresie obierali za cele ataków różne obiekty.

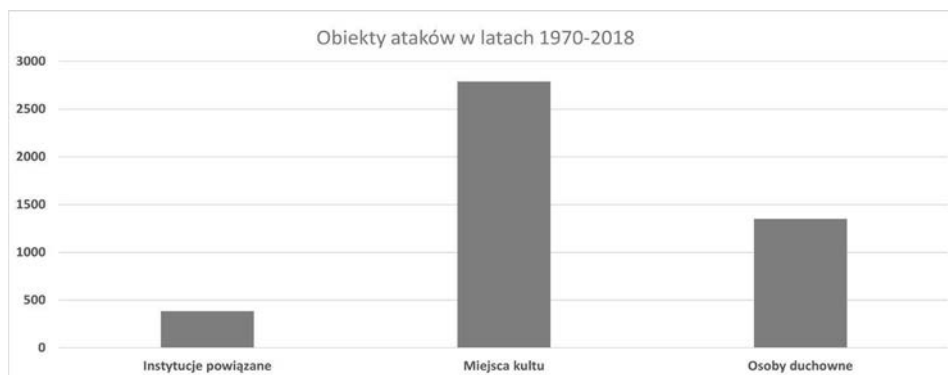
Najczęstszymi celami ataków o charakterze terrorystycznym były obiekty rządowe, wojskowe, policyjne czy biznesowe. Jednak cele o charakterze religijnym statystycznie również lokują się wśród kategorii o istotnym ryzyku ataku. Liczba ataków na obiekty religijne i osoby duchowne w latach 1970-2018 to blisko 4700, co statystycznie daje aż 100 rocznie (!) w ciągu całego analizowanego okresu, a więc w ciągu niespełna 50 lat. Dla zobrazowania ryzyka weźmy pod uwagę drugą co do intensywności ataków kategorię, a pierwszą mającą charakter instytucjonalny, czyli obiekty militarne, odnośnie do których liczba ataków szacowana jest na 15,6% z całości, wtedy wskaźnik 2,4% właściwy dla ataków na obiekty religijne okazuje się wcale niemały (wykres 1).

¹⁹ W zasobach START znajduje się 190 tysięcy przypadków ataków o charakterze terrorystycznym, które miały miejsce na całym świecie. Zgromadzone są tam dane za lata 1970-2018. Uwzględniają one zatem dwie główne fale powojennego terroryzmu, tzn. europejski z lat 70. ubiegłego wieku oraz współczesny, generowany przez islamskich fundamentalistów.

Wykres 1. Cele ataków o charakterze terrorystycznym w latach 1970-2018

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Global Terrorism Database

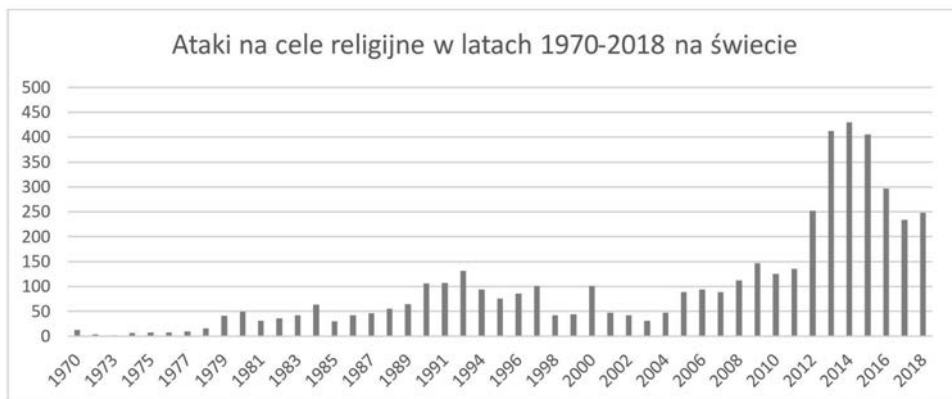
W sferze wspomnianych zdarzeń znajdują się ataki na przedstawicieli i instytucje religijne różnych wyznań oraz na miejsca lub przedmioty kultu (np. świątynie, relikwie). Co jest istotne, liczba obejmuje również ataki na organizacje powiązane z podmiotami o charakterze religijnym, które nie są ani organizacjami pozarządowymi, ani przedsiębiorstwami, ani szkołami (wykres 2).

Wykres 2. Podział ataków na cele o charakterze religijnym w skali światowej w latach 1970-2018

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Global Terrorism Database

Dynamika ataków na cele o charakterze religijnym w perspektywie analizowanego okresu była zmienna, jednak ostatnimi laty dostrzegalna jest niepokojąca tendencja znacznego wzrostu w tym obszarze (wykres 3). Tendencja ta, niestety, zauważalna jest również na kontynencie europejskim.

Wykres 3. Dynamika liczby ataków terrorystycznych na cele o charakterze religijnym w skali światowej w latach 1970-2018

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Global Terrorism Database

Lokalizacja przeprowadzonych ataków w wymiarze globalnym jest znacząco zróżnicowana. Niestety, chociaż zdecydowana liczba tego rodzaju zdarzeń miała miejsce na kontynencie afrykańskim i na Bliskim Wschodzie, nie można mówić, że Europa jest wolna od tego typu zagrożeń.

Istotna dla rozpatrywanego tu zagadnienia, w odniesieniu do bezpieczeństwa archiwów, jest potencjalna siła destrukcji takich ataków. Obraz skali problemu wyłania się z analizy rodzajów ataków na cele religijne (wykres 4). Wynika z niej, że najczęściej dochodziło do eksplozji i zastosowania środków zapalających, a więc środków o największej sile destrukcyjnej wobec budynków.

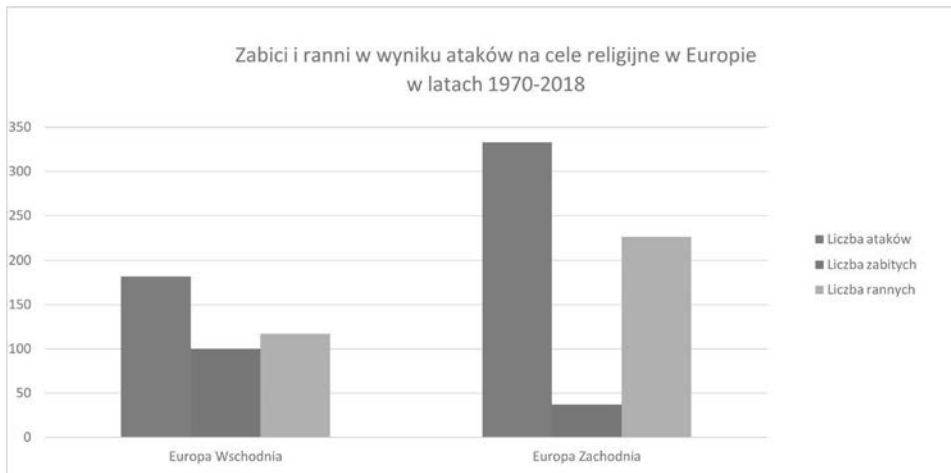
Wykres 4. Rodzaje środków użytych w atakach terrorystycznych na cele o charakterze religijnym w skali światowej w latach 1970-2018

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Global Terrorism Database

Szersza analiza danych odnoszących się do problemu na terytorium Europy pozwala dostrzec jego zróżnicowaną specyfikę w obrębie Europy Wschodniej i Zachodniej. Można na ich podstawie wyprowadzić wniosek, że ataki w Europie Zachodniej, choć jest ich więcej, są mniej tragiczne w skutkach niż te przeprowadzone w Europie Wschodniej, gdzie jest ich mniej, ale są bardziej krwawe (wykres 5).

Wykres 5. Skutki ataków terrorystycznych na cele o charakterze religijnym w skali europejskiej w latach 1970-2018

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Global Terrorism Database

Przedstawione dane, choć są jedynie wybranymi w tym obszarze problemowym, bezdyskusyjnie wskazują, że obiekty religijne, a wśród nich znajdują się przecież także te, w których przechowuje się zbiory archiwalne, od wielu lat są w obszarze znacznego ryzyka zniszczenia na skutek zamachu terrorystycznego. Warto podkreślić jest to, że chociaż w latach 70. Europę zalewała fala rodzimego terroryzmu, to jednak nie był on tak dotkliwy w skutkach dla obiektów religijnych jak obecny. Mimo że aktualna ocena ryzyka zagrożenia terrorystycznego w Polsce nie jest niepokojąca, nie wolno zapominać, że nie wyklucza to zaistnienia tego rodzaju zdarzenia na terytorium naszego kraju.

Zapewnienie bezpieczeństwa powszechnego archiwów kościelnych

Jednym z negatywnych skutków ataku terrorystycznego na obiekty kościelne, w tym archiwa, poza zniszczeniem obiektu, jest najczęściej pożar, będący następstwem podpalenia lub zainicjowany wybuchem. O ile w przypadku zniszczenia trudno szukać efektywnych sposobów zapobiegania jego skutkom wobec zasobów archiwalnych, choć zawalenie się budynku nie musi całkowicie zniszczyć zasobów, o tyle pożar jako zjawisko rozwijające się w czasie daje większe możliwości przeciwdziałania, mimo że jest on w swej istocie bardziej niebezpieczny dla zgromadzonych zbiorów.

W ujęciu tradycyjnym pożar jest zjawiskiem zaliczanym do zagrożeń bezpieczeństwa powszechnego. Nie wolno zapominać zatem, że poza intencjonalnymi działaniami sprawcy może mieć on związek z zaniedbaniami zarządcy obiektu, z nieumiejętnym obchodzeniem się z otwartym ogniem przez użytkowników budynku, w tym z ryzykiem jego zaprószenia, czy też z działaniem sił natury, jak chociażby wyładowań atmosferycznych.

Pożar jest samoistnym, niekontrolowanym i dynamicznym procesem utleniania, określanym mianem spalania, zachodzącym w nieprzeznaczonym do tego miejscu i czasie. Egzotermicznej reakcji spalania ulegają takie materiały palne, jak papier czy drewno, w warunkach sprzyjających jej rozwojowi, a zatem takich, w których zapewnione jest spełnienie trzech podstawowych elementów. Są to: bodziec energetyczny (np. płomień, iskra elektryczna, strumień ciepła), paliwo (materiały palne) i utleniacz, którym najczęściej będzie tlen zawarty w powietrzu atmosferycznym. Jednoczesne spełnienie tych trzech warunków tworzy środowisko dogodne do zapoczątkowania fizykochemicznej reakcji spalania, w wyniku której powstają cząsteczki o niesparowanych wiązaniach chemicznych, zwane wolnymi rodnikami, pozwalające na podtrzymanie i rozwój w sposób samoistny i łańcuchowy zjawiska pożaru²⁰.

Jedną z metod analizy zdarzeń niekorzystnych jest analiza jakościowo-ilościowa określana mianem przed/po czy też metody „drzew połączonych”. Sprowadza się ona do uwzględnienia w procesie poznawczym, w ujęciu przyczynowo-skutkowym, aspektów prawnych, organizacyjnych, obyczajowych, środowiska naturalnego i innych, które mogły doprowadzić do sytuacji kryzysowej, np. pożaru (tzw. drzewo błędów). Rozwój zaś negatywnych skutków będących konsekwencją zaistniałego zdarzenia analizuje się z zastosowaniem tzw. drzewa zdarzeń, w którym wskazuje się na możliwy rozwój scenariuszy niekorzystnych. Istotnym elementem analizy jest identyfikacja istniejących i/lub wdrożenie nowych rozwiązań, tzw. barier systemowych, pozwalających przerwać lub ograniczyć rozwój niekorzystnego scenariusza po stronie zarówno błędów (przed powstaniem zjawiska, gdy zagrożenie określane jest jako potencjalne), jak i zdarzeń (po materializacji zagrożenia i przejściu w jego fazę dynamiczną)²¹.

W odniesieniu do bezpieczeństwa pożarowego archiwów kościelnych istotne bariery systemowe, właściwe drzewu błędów (przed), jak i drzewu zdarzeń (po), można zidentyfikować na gruncie prawno-organizacyjnym. Mowa tu o przepisach techniczno-budowlanych, przeciwpożarowych i innych, np. związanych z ochroną dóbr kultury²². Stosunkowo precyzyjnie określają one, jaki poziom zabezpieczeń przeciwpożarowych i na podstawie jakich kryteriów należy zastosować w obiektach

²⁰ R. Porowski, D. Małozieć, *Naukowe metody wspomagające proces ustalania przyczyn powstawania pożarów*, w: *Czerwona księga pożarów. Wybrane problemy pożarów oraz ich skutków*, t. 2, red. P. Guzowski, D. Wróblewski, D. Małozieć, Józefów 2016, s. 151-152.

²¹ Szerzej *Bezpieczeństwo. Teoria – Badania – Praktyka*, red. A. Czupryński, B. Wiśniewski, J. Zboina, Józefów 2015; T. Zwęgliński, M. Smolarkiewicz, P. Gromek, *Efekt kaskadowy współczesnym wyzwaniem zarządzania kryzysowego*, Warszawa 2020, s. 14.

²² R. Gwardyński, B. Kogut, A. Szela, *Rzecz o ochronie zabytków w Polsce*, Kraków 2017, s. 64-77.

typu archiwa, a także jak przygotować się do reagowania w przypadku wystąpienia pożaru. Przedmiotowe zabezpieczenia mają charakter zarówno techniczny (np. systemy sygnalizacji i wykrywania pożaru, przegrody przeciwpożarowe), jak i organizacyjny (np. wystrój wnętrz, magazynowanie w ujęciu ilościowym i jakościowym zasobów zgodnych z przeznaczeniem obiektu, zakazy i nakazy określonych zachowań użytkowników)²³. Do zbiorów archiwalnych należy podejść tak jak do zbiorów muzealnych, co w znaczącej części chronionych dóbr będzie związane z takim samym zapewnieniem bezpieczeństwa. A zatem zabezpieczenie przed pożarem i innym niebezpieczeństwem grożącym ich zniszczeniem polega na niedopuszczeniu do sytuacji, w której zbiory mogą zostać utracone, uszkodzone lub zniszczone, a także na ochronie miejsca przechowywania i eksponowania zbiorów²⁴.

Logika podpowiada, że należy wyjść od zagadnień związanych z przeciwdziałaniem wystąpieniu zagrożenia, chociażby ze względu na powszechnie przyjęty aksjomat, że zapobieganie jest skuteczniejsze i bardziej ekonomiczne od reagowania. A zatem zapobieganie pożarowi archiwum w głównej mierze sprowadza się do przestrzegania wymagań w zakresie ochrony przeciwpożarowej, w tym opracowania i wdrożenia instrukcji bezpieczeństwa pożarowego²⁵. W obowiązujących przepisach archiwa, w tym kościelne, uznawane są za obiekty magazynowe. Fakt ten determinuje stosowną metodę analizy bezpieczeństwa pożarowego tych nieruchomości.

Drugim istotnym kryterium wpływającym na ustalenie wymagań bezpieczeństwa pożarowego archiwów jest wysokość obiektu, a także liczba kondygnacji. Te wielkości w połączeniu z wartością gęstości obciążenia ogniowego obliczonego dla analizowanego archiwum pozwalają na określenie kluczowej z punktu widzenia bezpieczeństwa pożarowego własności danego archiwum, mianowicie klasy odporności pożarowej, którą powinno ono spełniać. Klasa odporności pożarowej określana jest literami od A do E. A oznacza najwyższą klasę, co z kolei przekłada się na potrzebę zapewnienia rozwiązań przeciwpożarowych o najwyższym przewidzianym przepisami poziomie, natomiast E skutkować będzie właściwie minimalnymi zabezpieczeniami. W tabeli 1 przedstawiono matrycę, która pozwala określić klasę odporności pożarowej²⁶. Należy dodać, że tabela 1 nie uwzględnia budynków wysokich i wysokościowych ze względu na fakt, że tego typu obiekty rzadko, jeśli w ogóle, są wykorzystywane jako archiwa kościelne. Ponadto tabelę ograniczono do wartości gęstości obciążenia ogniowego, które na podstawie przeglądu literatury i dokumentacji technicznej archiwów uznano za realne i spodziewane w przypadku archiwów kościelnych.

²³ J. Zboina, *Bezpieczeństwo pożarowe obiektów muzealnych i ich zbiorów*, Józefów 2018, s. 137-150.

²⁴ Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 września 2014 r. w sprawie zabezpieczania zbiorów muzeum przed pożarem, kradzieżą i innym niebezpieczeństwem grożącym ich zniszczeniem lub utratą (DzU z 2014, poz. 1240).

²⁵ Tamże.

²⁶ Obwieszczenie Ministra Infrastruktury i Rozwoju z dnia 17 lipca 2015 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia Ministra Infrastruktury w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać budynki i ich usytuowanie (DzU z 2015, poz. 1422).

Tabela 1. Klasa odporności pożarowej potencjalnych obiektów wykorzystywanych na potrzeby archiwów kościelnych

Maksymalna gęstość obciążenia ogniowego strefy pożarowej w budynku Q [MJ/m ²]	Budynek o jednej kondygnacji nadziemnej (bez ograniczenia wysokości)	Budynek wielokondygnacyjny	
		Niski (do 12 m wysokości)	Średniowysoki (do 25 m wysokości)
2000 < Q ≤ 4000	B	B	B
Q > 4000	A	A	A

Źródło: Obwieszczenie Ministra Infrastruktury i Rozwoju z dnia 17 lipca 2015 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia Ministra Infrastruktury w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać budynki i ich usytuowanie (DzU z 2015, poz. 1422)

Wyniki analizy przedstawione w tabeli 1 nie pozostawiają wątpliwości, że archiwa kościelne są obiektami o dużym zagrożeniu pożarowym, stąd niezbędne jest zapewnienie zabezpieczeń pożarowych właściwych najwyższym klasom odporności pożarowej – A i B. Co to oznacza w praktyce dla zarządców tego typu obiektów?

Po pierwsze, w przypadku występowania w archiwum gęstości obciążenia ogniowego powyżej 4000 MJ/m², a zatem właściwego klasie A, istnieje konieczność rozdzielenia obiektu na strefy pożarowe o powierzchni nie większej niż 1000 m². Jednak w praktyce na etapie planowania nowych obiektów archiwalnych przyjmuje się jako optymalną – ze względu na potencjalne zagrożenie skażeniem mikrobiologicznym, pożarem czy zalaniem – przestrzeń nieprzekraczającą 200 m². Takie rozwiązanie przyjęto np. w nowo wybudowanym Archiwum Narodowym w Krakowie czy w Archiwum Narodowym Francji w Pierrefitte-sur-Seine w Paryżu. Strefę pożarową stanowi budynek albo jego część oddzielona od innych budynków lub innych części budynku elementami oddzielenia przeciwpożarowego spełniającymi określone przepisami wymogi. Powyższe wydzielenie stosuje się celem ograniczenia rozprzestrzeniania się pożaru na inne części budynku, co w przewidywanych scenariuszach pożarowych skutkuje ograniczeniem potencjalnych strat wyłącznie do jednej strefy. Aby to zrobić, należy zastosować adekwatne przegrody budowlane (np. ściany działowe, drzwi przeciwpożarowe), które stanowić będą z kolei wymaganą klasę odporności ogniowej, warunkowaną kryteriami nośności, szczelności i izolacyjności ogniowej. Dzięki spełnieniu tych wymagań w sposób adekwatny do określonej klasy odporności pożarowej konstrukcja archiwum w przypadku pożaru utrzyma swoją nośność przez przewidywany czas, bezpieczny do przeprowadzenia działań ratowniczych. Co więcej, zarówno chemiczne produkty spalania (szczelność), jak i promieniowanie cieplne (izolacyjność) generowane przez pożar w jednej strefie pożarowej przez zakładany czas nie będą oddziaływać na osoby i materiały (np. zasoby archiwalne) znajdujące się w sąsiadującej strefie pożarowej. Tego typu zabezpieczenia, zwane biernymi, pozwalają również na bardziej przewidywalne, a zatem skuteczniejsze i bezpieczniejsze prowadzenie działań ratowniczo-gaśniczych w przypadku wystąpienia pożaru w archiwum.

Ustalona dla danego archiwum klasa bezpieczeństwa pożarowego, w tym jego powierzchnia, determinuje ponadto wiele innych wymagań techniczno-organizacyjnych związanych z wystrojem wnętrza, odległością obiektu od innych budynków, lokalizacją i wydajnością hydrantów przeznaczonych do gaszenia pożaru czy wreszcie z bezpiecznymi długościami i organizacją dróg ewakuacyjnych, o czym będzie mowa w dalszej części opracowania.

Wszelkie kwestie organizacyjno-techniczne związane z zapewnieniem bezpieczeństwa zbiorów archiwalnych powinny być opisane we wspomnianej już instrukcji bezpieczeństwa pożarowego. Poza standardowymi zagadnieniami przewidzianymi ustawą²⁷ instrukcja opracowana na potrzeby archiwum powinna zawierać wskazanie:

- potencjalnych zagrożeń pożarowych;
- dróg i kierunków ewakuacji zbiorów;
- sposobu sprawdzania organizacji i warunków ewakuacji zbiorów;
- technicznych środków umożliwiających ewakuację zbiorów;
- miejsc przechowywania i ekspozycji najcenniejszych zbiorów;
- postępowania przy zabezpieczaniu najcenniejszych zbiorów;
- procedur powiadamiania dyrektora i pracowników archiwum, w tym osób tworzących zespoły mające brać udział w ewakuacji zbiorów, a także zajmowanych przez te osoby stanowisk, z określeniem zakresu ich działania i odpowiedzialności²⁸.

Kończąc wątek zastosowania zabezpieczeń służących zapobieganiu powstania i rozwoju pożaru, warto podkreślić, że archiwa kościelne często zlokalizowane są w tych samych obiektach od wielu lat. W znakomitej większości przypadków były one w tych miejscach jeszcze przed powstaniem regulacji w zakresie przepisów przeciwpożarowych dotyczących tego typu obiektów. W związku z tym nierzadko spełnienie wymogów, szczególnie tych związanych ze stałymi elementami konstrukcji obiektów, jak ściany czy stropy, jest bardzo trudne, a czasami wręcz niemożliwe, gdyż może wymagałoby nawet wybudowania obiektu na nowo. Co w takiej sytuacji można zrobić, aby zapewnić bezpieczeństwo pożarowe archiwów kościelnych? Można je oczywiście przenieść do innego budynku. To jednak również wiąże się ze znacznymi trudnościami, o ile taki alternatywny obiekt w ogóle jest w dyspozycji. Przepisy wychodzą naprzeciw takim sytuacjom poprzez określenie wielu rozwiązań, które pozwalają zapewnić bezpieczeństwo pożarowe archiwów bez drastycznych kroków związanych np. z jego relokacją. Tak więc w przypadku zbyt dużej gęstości obciążenia ogniowego (dużej w sensie fizycznej masy zbiorów archiwalnych) można organizacyjnie wydzielić dwie lub więcej stref pożarowych w jednym budynku, między którymi zasoby archiwalne będą rozdysponowane. Jeśli nie jest to możliwe, warto zastosować tzw. aktywne zabezpieczenia przeciwpożarowe, jak stałe urządzenia gaśnicze wodne (np. tryskaczowe) lub samoczynne urządzenia oddymiające, które adekwatnie pozwalają na zwiększenie powierzchni strefy pożarowej. Zastosowanie tych urządzeń, przy spełnieniu kilku dodatkowych wymagań, uprawnia również do obniżenia wcześniej opisywanej klasy odporno-

²⁷ Ustawa z dnia 24 sierpnia 1991 r. o ochronie przeciwpożarowej (DzU z 2009 nr 178, poz. 1380, z późn. zm.).

²⁸ Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 września 2014 r.

ści pożarowej określonej dla danego archiwum nawet do najniższej klasy E dla budynku jednokondygnacyjnego, bez względu na występującą gęstość obciążenia ogniowego²⁹. Warto nadmienić, że materiały archiwalne powstałe na nośnikach papierowych w celu zabezpieczenia i zmniejszenia ewentualnych szkód wynikających z zaistniałych sytuacji kryzysowych przechowuje się w przeznaczonych do tego opakowaniach ochronnych, wykonanych z papierów, kartonów, tektur niezawierających ligniny, związków siarki i chloru, bezkwasowych, o dużej zawartości celulozy (ponad 87%). Niemniej jednak w przypadku podjęcia decyzji o zastosowaniu stałych urządzeń gaśniczych warto rozważyć instalację wykorzystującą mgłę wodną, co pozwoli na zmniejszenie szkód, których mogą doznać nośniki papierowe zgromadzone w zasobach archiwalnych. W przypadku innych nośników (pergamin, macierze, dyski) zastosowanie ma ochrona przeciwpożarowa z wykorzystaniem gazów obojętnych.

Archiwa muszą spełniać wymóg zapewnienia wystarczającej ilości środka gaśniczego. Należy jednak pamiętać, że rodzaj środków gaśniczych oraz dobór urządzeń przeciwpożarowych i gaśnic należy dostosować do potencjalnych zagrożeń, rodzaju i specyfiki zbiorów oraz ich wartości, z uwzględnieniem skutków, jakie użycie tych środków gaśniczych będzie miało na zbiory³⁰. Archiwa kościelne powinny być wyposażone w hydranty wewnętrzne umieszczone na drogach komunikacji ogólnej, w szczególności przy wejściu do budynków (zwłaszcza tym, które uznawane jest za ewakuacyjne) czy w przejściach i na korytarzach. Gdy nie jest to niezbędnie konieczne, należy zabiegać o to, aby instalacja wodna pozostawała poza magazynem archiwalnym. W ten sposób eliminowane jest ryzyko ewentualnego zalania magazynu wskutek np. nieszczelności instalacji. Zasięg hydrantów wewnętrznych powinien obejmować całą powierzchnię chronionej strefy pożarowej. W takiej sytuacji instalacja hydrantowa musi być wyposażona w system wykrywania wycieków wody³¹. Ponadto w archiwach należy umiejscowić podręczny sprzęt gaśniczy dostosowany do gaszenia grup pożarów, które mogą wystąpić w obiekcie, a zatem w rozpatrywanym przypadku materiałów stałych. Stąd w każdym archiwum należy utrzymywać podręczny sprzęt gaśniczy w miejscach łatwo dostępnych, widocznych, właściwie oznakowanych i nienarażonych na uszkodzenia mechaniczne. Sugeruje się również, aby tego rodzaju sprzęt umieszczać przy wejściach do budynków, na korytarzach, przy wyjściach z pomieszczeń czy na klatkach schodowych³².

Kluczowym zadaniem związanym z ochroną archiwów kościelnych w przypadku powstania pożaru jest oczywiście ratowanie życia i zdrowia osób w nich przebywających, a także mienia i dziedzictwa kulturowego, którym dane archiwum zarządza. Cel ten jest realizowany poprzez działania ratownicze, składające się

²⁹ Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z dnia 7 czerwca 2010 r. w sprawie ochrony przeciwpożarowej budynków, innych obiektów budowlanych i terenów (DzU z 2010 nr 109, poz. 719).

³⁰ Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 września 2014 r.

³¹ R. Wojtkowski, A. Czajka, M. Boruszkowska, *Budynek archiwum. Wskazówki dla uczestników budowlanego procesu inwestycyjnego*, Warszawa 2016, s. 40.

³² Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z dnia 7 czerwca 2010 r.

z wielu czynności ratowniczych, w tym gaśniczych i ewakuacyjnych. W przypadku działań gaśniczych należy wziąć pod uwagę fakt, że gaszenie pożaru archiwum najlepszym środkiem gaśniczym, jakim jest woda, może spowodować dodatkowe straty związane z jej oddziaływaniem na chronione archiwa, występujące często w formie papierowej. Należy podkreślić, że użycie tego środka nie jest zabronione prawnie, jednak zaleca się inne środki, np. gazy gaśnicze, w tym tzw. gazy obojętne³³. Mechanizm gaszenia w przypadku użycia tego typu stałych urządzeń gaśniczych polega na ograniczeniu ilości utleniacza (tlenu) w atmosferze pomieszczenia. Proces gaszenia archiwów z wykorzystaniem gazów obojętnych jest bardziej skuteczny, ponieważ w magazynach archiwów zaleca się całkowitą rezygnację z otworów okiennych³⁴, co ogranicza dopływ tlenu z zewnątrz w trakcie pożaru, a tym samym w sposób fizyczny ogranicza jego udział w procesie spalania, prowadząc do ograniczenia rozwoju pożaru.

Poza gaszeniem procesem służącym ratowaniu zbiorów archiwalnych jest ich ewakuacja. Jej zapewnienie podczas pożaru lub innego zagrożenia jest wymagane przepisami prawa³⁵. Jednak aby można było mówić o sprawnej ewakuacji, należy jej organizację i warunki przeprowadzenia systematycznie sprawdzać w ramach przygotowań na wypadek wystąpienia zarówno pożaru, jak i innych zagrożeń. Warto zatem zdefiniować, co rozumiane jest przez termin „ewakuacja”. Jest to zbiorowy środek ochrony ludności polegający na zorganizowanym przemieszczeniu ludzi i/ lub mienia z miejsca, w którym występuje zagrożenie, w miejsce bezpieczne³⁶. Jak we wszystkich obiektach, tak i w archiwach zarządca obiektu zobowiązany jest do zapewnienia bezpiecznych warunków ewakuacji z każdego miejsca budynku. Spełnienie tego wymogu zdeterminowane jest wieloma aspektami o charakterze technicznym i organizacyjnym. Bezpieczeństwo osób przebywających w obiekcie podczas wybuchu pożaru zależy w szczególności od zapewnienia:

- możliwości ewakuacji poprzez dostateczną liczbę wyjść ewakuacyjnych o odpowiednich parametrach, w tym od drożności dróg ewakuacyjnych;
- odpowiedniej długości, szerokości i wysokości przejść i dojsz ewakuacyjnych;
- odpowiednio obudowanych i zabezpieczonych dróg ewakuacyjnych;
- zabezpieczenia przed zadymianiem dróg ewakuacyjnych;
- oświetlenia awaryjnego i oznaczenia dróg ewakuacyjnych.

Bezpieczna ewakuacja powinna odbywać się z wykorzystaniem wcześniej wskazanych, spełniających przepisy prawa dróg ewakuacyjnych rozumianych jako poziome i pionowe drogi komunikacji ogólnej w budynku, które służą do ewakuacji ludzi. Dla przyjętych założeń odnoszących się do archiwów kościelnych długość drogi ewakuacyjnej z najbardziej oddalonego miejsca w tym archiwum do wyjścia na zewnątrz budynku, lub do innej strefy pożarowej, dla budynku jednokondygnacyjnego nie powinna przekraczać 100 m, a dla wielokondygnacyjnego

³³ Wojtkowski, Czajka, Boruszkowska, *Budynek archiwum*, s. 41.

³⁴ Tamże, s. 25.

³⁵ Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 września 2014 r.

³⁶ T. Zwęgliński, *Organizacja ewakuacji ludzi z obiektów sakralnych*, w: *Bezpieczeństwo uczestników zgromadzeń religijnych*, wydanie drugie uzupełnione, red. B. Wiśniewski, A. Prędecka, J. Bryk, A. Szela, Warszawa 2017, s. 443-476.

75 m. Podobnie jak w przypadku określania klasy odporności pożarowej obiektu, tak i tu istnieją pewne odstępstwa mogące zwiększać wymagane prawem długości dróg ewakuacyjnych. Dopełnienie powyżej przytoczonych przepisów, jak również innych, do których tu się nie odniesiono ze względu na ograniczenia opracowania, bezsprzecznie przekładają się na bezpieczeństwo ewakuacji ludzi z obiektu archiwum. A co z ewakuacją zbiorów archiwalnych?

Jak się okazuje, ten obszar także jest stosunkowo dobrze uregulowany na gruncie polskiego prawa. Ochrona zabytków ruchomych, w tym zasobów archiwalnych, polega na planowaniu, przygotowaniu i realizacji przedsięwzięć zapobiegawczych, dokumentacyjnych, zabezpieczających, ratowniczych i konserwatorskich, mających na celu ich uratowanie przed zniszczeniem, uszkodzeniem lub zaginięciem³⁷. A zatem przedsięwzięcia, o których mowa, są działaniami uniwersalnymi, nieograniczonymi wyłącznie do zagrożeń pożarowych, ale obejmującymi wszystkie inne rodzaje zagrożeń bezpieczeństwa powszechnego, jak chociażby powódź, katastrofa budowlana³⁸ czy konflikt zbrojny³⁹. Zapobieganie i prowadzenie prac przygotowawczych do ochrony zasobów archiwalnych o statusie zabytków obejmuje w szczególności:

- uwzględnienie zasobów archiwum w planie ochrony archiwum na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych, jeżeli nie zostały one wcześniej uwzględnione w tym planie, oraz ich aktualizację;
- kontrolę i doskonalenie stanu technicznego archiwów;
- instalowanie i utrzymywanie w sprawności urządzeń i systemów zabezpieczenia zabytków, w tym sygnalizacji wykrywania i alarmowania;
- wykonywanie ewidencji i dokumentacji archiwów podlegających ochronie.

W przypadku podwyższenia gotowości do reagowania na przedmiotowe zagrożenia należy zgromadzić i utrzymywać w gotowości urządzenia, sprzęt, narzędzia, opakowania, materiały niezbędne do wykonania prac zabezpieczających i działań ratowniczych służących zabezpieczeniu zasobów archiwum. Ponadto należy zorganizować system monitorowania, alarmowania i powiadamiania o zagrożeniach, a także wyznaczyć i przygotować zespoły ludzkie do prac zabezpieczających i działań ochronnych. Istotną rolę odgrywa współpraca z archiwami państwowymi, świadczącymi pomoc merytoryczną doświadczonych konserwatorów i archiwistów. W sytuacjach szczególnie trudnych przepisy zezwalają dyrektorom archiwów państwowych na zabezpieczenie materiałów archiwalnych z obszaru narodowego zasobu archiwalnego do czasu ustania zagrożenia⁴⁰. Ponadto należy zorganizować

³⁷ Rozporządzenie Ministra Kultury w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych z dnia 25 sierpnia 2004 r. (DzU z 2004 nr 212, poz. 2153).

³⁸ W. Mizerski, M. Graniczny, *Geozagrożenia*, Warszawa 2017, s. 244-267.

³⁹ Szerzej *Wyzwania, szanse, zagrożenia i ryzyko dla bezpieczeństwa narodowego RP o charakterze wewnętrznym*, red. R. Jakubczak, B. Wiśniewski, Szczytno 2016; G. Leszczyński, *Ochrona dóbr kultury w razie szczególnych zagrożeń*, w: *Bezpieczeństwo dóbr kultury. Nowe idee i technologie*, red. K. Sałaciński, Warszawa 2001, s. 43-52.

⁴⁰ Ustawa z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach (DzU z 1983 nr 38, poz. 173, z późn. zm.), art. 12a.

współdziałanie zarządców archiwów z organami administracji publicznej, specjalistycznymi służbami, jednostkami i instytucjami, Siłami Zbrojnymi Rzeczypospolitej Polskiej oraz wolontariatem. W ramach współdziałania z wyżej wymienionymi instytucjami należy być przygotowanym do prowadzenia i udziału w akcji ratowniczej np. poprzez organizację ewakuacji zasobów archiwalnych, a także do pomocy jednostkom ratowniczo-gaśniczym. W przypadku materializacji zagrożenia takiego, jak pożar czy powódź niezwykle istotne są działania związane z zabezpieczeniem i dokumentowaniem archiwów, szczególnie tych o wartości historycznej. Działania takie, przewidziane w stosownym planie, np. w planie ochrony zabytków, polegają na zabezpieczeniu archiwów przed dalszą destrukcją po ustąpieniu bezpośredniego zagrożenia, dokumentowaniu zdarzeń, strat i podjętych działań oraz informowaniu właściwych organów administracji publicznej, w szczególności wojewódzkiego konserwatora zabytków, oraz organów założycielskich, o stratach, podjętych działaniach i ewentualnych potrzebach pomocy. Zabezpieczenie archiwów przed ich zniszczeniem lub uszkodzeniem może odbywać się na kilka sposobów. Przede wszystkim można je zabezpieczać w miejscu stałego przechowywania, np. poprzez zmianę ich lokalizacji w pomieszczeniu czy stosowne zapakowanie, osłonięcie itp. (np. w sytuacji powodzi przemieszczenie na wyższe poziomy), najlepiej z zapewnieniem i z organizacją stałego dozoru. Można także rozważać przemieszczenie ich do przygotowanych wcześniej pomieszczeń archiwum lub organu nim zarządzającego. W końcu można rozważać rozśrodkowanie zasobów do innych, wytypowanych i przygotowanych obiektów w tej samej miejscowości lub poza miejscowością ich stałego przechowywania, jeżeli nie ma możliwości ich właściwego zabezpieczenia na miejscu lub w tej samej miejscowości oraz zapewnienia stałego dozoru. Działania związane z przemieszczeniem zasobów archiwum w sytuacji bezpośredniego zagrożenia ich uszkodzenia lub zniszczenia będą miały charakter ewakuacji mienia. Tego typu ewakuacja jest czynnością dość specyficzną, gdyż może dotyczyć mienia, archiwów mających wartość historyczną, w tym wartość zabytkową, np. w przypadku dokumentów o szczególnych walorach artystycznych, wykonanych w warsztatach dawnych mistrzów rzemiosła. Należy wówczas dopełnić obowiązku odpowiedniego zabezpieczenia, w tym zapakowania tego typu dokumentów, oraz ich stosownej rejestracji w spisach sporządzanych na potrzeby ewakuacji. Niezbędne jest również przewidzenie, kto, kiedy i jak będzie dokonywał powyższych czynności. Ponadto należy zaplanować i uzgodnić docelowe miejsce ewakuacji zasobów archiwalnych, środki transportu, czas i trasę ewakuacji, jak również wiele innych logistycznych aspektów tego typu organizacji. Dlatego jako część planu ochrony archiwum należy opracować instrukcję przygotowania zbiorów do ewakuacji, która powinna uwzględniać określenie potencjalnych zagrożeń mogących doprowadzić do uszkodzenia, zniszczenia lub utraty zbiorów, wynikających z awarii, uszkodzenia lub zniszczenia infrastruktury technicznej, w szczególności instalacji elektrycznej, gazowej, wodno-kanalizacyjnej, centralnego ogrzewania, wentylacji, klimatyzacji oraz innych urządzeń i instalacji znajdujących się w archiwum oraz jego najbliższym sąsiedztwie. Ponadto wynikających ze zjawisk pogodowych, w szczególności burz, huraganów, powodzi, upałów, silnych

mrozów, a także działań osób zwiedzających lub pracowników archiwum. Poza identyfikacją i charakterystyką wskazanych zagrożeń instrukcja powinna także:

- określać strefy zagrożeń;
- wyznaczać drogi ewakuacji zbiorów;
- określać ilość i rodzaj niezbędnych środków technicznych do przeprowadzenia ewakuacji zbiorów;
- zapewniać techniczne środki umożliwiające ewakuację zbiorów;
- określać procedury pakowania i przemieszczenia zbiorów;
- wskazywać miejsca, w których zbiory będą przechowywane do czasu ustania zagrożenia, z uwzględnieniem miejsca powstania zagrożenia i jego rodzaju oraz niezbędnej ochrony zbiorów tam, gdzie będą one przechowywane do czasu ustania zagrożenia;
- określać formy współpracy w zakresie ewakuacji zbiorów z zewnętrznymi służbami i instytucjami.

Podsumowanie

Przedstawiona analiza zagrożeń z kategorii bezpieczeństwa publicznego i powszechnego godzących w bezpieczeństwo archiwów kościelnych skłania do przekonania, że właśnie one, przez wzgląd na swój charakter, w sposób nieodwracalny mogą czynić szkodę przechowywanym zasobom.

Na osobach odpowiadających za bezpieczeństwo zasobów archiwalnych Kościoła spoczywa ogromna odpowiedzialność. Wymaga ona wiedzy zdecydowanie wykraczającej poza wiedzę archiwistów. Ich doskonalenie zawodowe powinno zatem przybierać formy teoretyczne i praktyczne. Te ostatnie wydają się szczególnie istotne, ponieważ pozwalają identyfikować problemy i słabości techniczno-organizacyjne systemów ochrony, zwłaszcza w warunkach nagłej i dynamicznej sytuacji zagrożeń bezpieczeństwa publicznego oraz powszechnego.

Bez wątpienia problemów związanych z bezpieczeństwem archiwów kościelnych jest wiele. Wnioski ze wspomnianych na wstępie konferencji wskazują na to, że powinny być rozwiązywane wspólnie z procesami zapewnienia bezpieczeństwa osób w nich zatrudnionych, współpracy z instytucjami świeckimi, w tym szczególnie odpowiedzialnymi za bezpieczeństwo i porządek publiczny oraz bezpieczeństwo powszechne.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła

Codex Iuris Canonici Pii X Pontificis Maximi iussu digestus Benedicti Papae XV auctoritate promulgatus. Praefatione, fontium annotatione et indice analytico-alphabetico ab Emo. Petro Card. Gasparri auctus. Typographi Pontificii MCMXVIII.

Kodeks Prawa Kanonicznego, Poznań 2008.

- Obwieszczenie Ministra Infrastruktury i Rozwoju z dnia 17 lipca 2015 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia Ministra Infrastruktury w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać budynki i ich usytuowanie (DzU z 2015, poz. 1422).
- Rozporządzenie Ministra Kultury w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych z dnia 25 sierpnia 2004 r. (DzU z 2004 nr 212, poz. 2153).
- Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z dnia 7 czerwca 2010 r. w sprawie ochrony przeciwpożarowej budynków, innych obiektów budowlanych i terenów (DzU z 2010 nr 109, poz. 719).
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 września 2014 r. w sprawie zabezpieczania zbiorów muzeum przed pożarem, kradzieżą i innym niebezpieczeństwem grożącym ich zniszczeniem lub utratą (DzU z 2014, poz. 1240).
- Ustawa z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach (DzU z 1983 nr 38, poz. 173, z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 24 sierpnia 1991 r. o ochronie przeciwpożarowej (DzU z 2009 nr 178, poz. 1380, z późn. zm.).

Opracowania

- Battelli Giulio, *Archivio*, w: *Enciclopedia Cattolica*, t. I, Città del Vaticano 1948, kol. 1832.
- Bezpieczeństwo. Teoria – Badania – Praktyka*, red. A. Czapryński, B. Wiśniewski, J. Zboina, Józefów 2015.
- Bezpieczeństwo uczestników zgromadzeń religijnych*, red. B. Wiśniewski, A. Prędecka, J. Bryk, A. Szela, Warszawa 2017.
- Cieślarczyk Marian, *Teoretyczne i metodologiczne podstawy badania problemów bezpieczeństwa i obronności państwa*, Siedlce 2009.
- Franciszek, *Przemówienie do przełożonych i pracowników Tajnego Archiwum Watykańskiego, 4.03.2019*, „L'Osservatore Romano”, (2019) nr 3, s. 37-38.
- Gwardyński Robert, Kogut Bogusław, Szela Artur, *Rzecz o ochronie zabytków w Polsce*, Kraków 2017.
- Kitler Waldemar, Skrabacz Aleksandra, *Bezpieczeństwo ludności cywilnej. Pojęcie, organizacja i zadania w czasie pokoju, kryzysu i wojny*, Warszawa 2010.
- Leszczyński Grzegorz, *Ochrona dóbr kultury w razie szczególnych zagrożeń*, w: *Bezpieczeństwo dóbr kultury. Nowe idee i technologie*, red. K. Sałaciński, Warszawa 2001, s. 43-51.
- Lisiecki Marek, *Jakość w zarządzaniu bezpieczeństwem obywateli*, Lublin 2009.
- Mizerski Włodzimierz, Graniczny Marek, *Geozagrozenia*, Warszawa 2017.
- Nauki o bezpieczeństwie. Wybrane problemy badań*, red. A. Czapryński, B. Wiśniewski, J. Zboina, Józefów 2017.
- Pikulski Stanisław, *Podstawowe zagadnienia bezpieczeństwa publicznego*, w: *Prawne i administracyjne aspekty bezpieczeństwa osób i porządku publicznego w okresie transformacji ustrojowo-gospodarczej*, red. W. Bednarek, S. Pikulski, Olsztyn 2000, s. 99-108.
- Podgórski Ryszard, *Metodologia badań socjologicznych. Kompendium wiedzy metodologicznej dla studentów*, Bydgoszcz-Olsztyn 2007.
- Porowski Rafał, Małozieć Daniel, *Naukowe metody wspomagające proces ustalania przyczyn powstawania pożarów*, w: *Czerwona księga pożarów. Wybrane problemy pożar-*

- ów oraz ich skutków*, t. 2, red. P. Guzewski, D. Wróblewski, D. Małozieć, Józefów 2016, s. 151-211.
- Wiśniewski Bernard, *System bezpieczeństwa państwa. Konteksty teoretyczne i praktyczne*, Szczytno 2013.
- Wiśniewski Bernard, Kowalski Rafał, Koziół Jerzy, Szyłkowska Monika, *Bezpieczeństwo procesów decyzyjnych*, Wrocław 2018.
- Wojtkowski Ryszard, Czajka Anna, Boruszkowska Maria, *Budynek archiwum. Wskazówki dla uczestników budowlanego procesu inwestycyjnego*, Warszawa 2016.
- Współczesne postrzeganie bezpieczeństwa*, red. K. Jałoszyński, B. Wiśniewski, T. Wojtuszek, Bielsko-Biała 2007.
- Wyzwania, szanse, zagrożenia i ryzyko dla bezpieczeństwa narodowego RP o charakterze wewnętrznym*, red. R. Jakubczak, B. Wiśniewski, Szczytno 2016.
- Zaccaria da S. Mauro, *Archivio*, w: *Enciclopedia Cattolica*, t. I, Città del Vaticano 1948, kol. 1830-1832.
- Zboina Jacek, *Bezpieczeństwo pożarowe obiektów muzealnych i ich zbiorów*, Józefów 2018.
- Zwęgliński Tomasz, *Organizacja ewakuacji ludzi z obiektów sakralnych*, w: *Bezpieczeństwo uczestników zgromadzeń religijnych*, red. B. Wiśniewski, A. Prędecka, J. Bryk, A. Szela, Warszawa 2017, s. 443-475.
- Zwęgliński Tomasz, Smolarkiewicz Marcin, Gromek Paweł, *Efekt kaskadowy wspólcześnieym wyzwaniem zarządzania kryzysowego*, Warszawa 2020.

Netografia

- Francesco, *Lettera apostolica in forma di „motu proprio”*. *Per il Cambiamento della denominazione da Archivio Segreto Vaticano ad Archivio Apostolico Vaticano*, http://www.vatican.va/content/francesco/it/motu_proprio/documents/papa-francesco-motu-proprio-20191022_archivio-apostolico-vaticano.html (dostęp: 8.03.2021).

WYBRANE PROBLEMY BEZPIECZEŃSTWA ARCHIWÓW KOŚCIELNYCH

Streszczenie

Celem artykułu jest przedstawienie podstawowych zagadnień związanych z ochroną archiwów kościelnych, które w kontekście nie tylko historycznym, ale także informacyjnym stanowią ze swej natury cenne zasoby. Przeprowadzone na potrzeby niniejszego artykułu badania miały charakter interdyscyplinarne, zastosowano w nich bowiem metody badawcze typowe dla dyscypliny naukowej – nauki o bezpieczeństwie; tym samym powiązano dyscypliny zaliczane do nauk społecznych i technicznych, co doprowadziło do powstania spójnej całości. Zastosowano teoretyczne metody badań, ponieważ autorom zależało na uchwyceniu prawidłowego obrazu otaczającej rzeczywistości związanej z bezpieczeństwem archiwów kościelnych. Przydatne okazały się metody indukcyjne, dedukcyjne, a szczególnie metody zbierania i porządkowania, ponieważ dzięki tym ostatnim przedstawiono wyniki twórczych dociekań autorów w formie uporządkowanej poprzez ich systematyzację. W artykule przyjęto, że bezpieczeństwo archiwów kościelnych charakteryzuje się wprowadzaniem następujących po sobie i powiązanych przyczynowo określonych zmian, skutkujących akceptowalnym poziomem ochrony tychże archiwów przed zagrożeniami mającymi swoje źródło w siłach natury, awariach technicznych, a także czynach stojących w sprzeczności z normami życia społecznego i prawem. Mowa zatem o tych zagrożeniach, które na gruncie nauk o bezpieczeństwie określane są mianem zagrożeń godzących w bezpieczeństwo publiczne oraz bezpieczeństwo powszechne. Autorzy swoje rozważania koncentrują na szczególnym rodzaju zagrożeń, raczej rzadko analizowanym w kontekście ochrony zasobów archiwalnych Kościoła. Nie wynikają one z upływu czasu czy też niekorzystnych dla przechowywania zasobów archiwalnych warunków otoczenia, lecz z zagrożeń w swej sile oddziaływania nie do okiełznania. Rozważania prezentowane są kompleksowo na płaszczyźnie zarówno poznawczej, jak i utylitarnej. Autorzy odnoszą się do prawnych uwarunkowań bezpieczeństwa archiwów kościelnych w kontekście prawa kościelnego, by prowadząc analizę zagrożeń ze wspomnianych obszarów, wykazać ich specyfikę i wyjątkowy potencjał destrukcyjny wobec zasobów archiwalnych. Artykuł stanowi głos w dyskusji dotyczącej wypracowania w szerszej skali jednolitej i uporządkowanej koncepcji identyfikacji zagrożeń archiwów kościelnych, dając jednocześnie możliwość określenia ich zakresów.

Słowa kluczowe: archiwum kościelne; zasoby archiwalne; bezpieczeństwo; bezpieczeństwo publiczne; bezpieczeństwo powszechne; porządek publiczny; zagrożenie; ochrona

MARIAN SURDACKI* – LUBLIN

**POŚLUGA OPIEKUŃCZA DUCHAKÓW I KAPUCYNÓW
W SZPITALU ŚWIĘTEGO DUCHA W RZYMIE
W XVII-XVIII WIEKU¹**

**CARE MINISTRY OF THE HOSPITALLERS OF THE HOLY SPIRIT
AND CAPUCHINS AT THE HOSPITAL OF THE HOLY SPIRIT
IN ROME IN THE 17TH-18TH CENTURIES**

Abstract

During the Middle Ages and the post-Tridentine period, hospitals as institutions under ecclesiastical administration were places where special care was taken for the religious life of their patients. Care was administered with equal concern for the physical cure of the sick as for the salvation of their souls. This was also the case at Rome's Hospital of the Holy Spirit, founded in 1198 by Pope Innocent III. The religious and spiritual life of its patients was shaped by the permanently resident Canons Regular of the Holy Spirit, often assisted by priests from other orders. From its inception, the hospital consisted of two institutions – a shelter for foundlings and an infirmary.

This text focuses on the service, care and nursing work performed on behalf of the sick by both local canons of the Holy Spirit and priests and monks from outside the hospital, mainly Capuchins or Reformanti, who were hired to assist the lay staff during the increased influx of the sick. For example, in 1759, 14 Capuchins were invited to help, with that number reaching 15 in 1783. For the Roman infirmary of the Canons of the Holy Spirit, the Capuchins were a sort of back-up that could always be used in times of need, both when it came to

* Marian Surdacki – prof. dr hab. nauk humanistycznych, Instytut Pedagogiki, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
e-mail: marian.surdacki@kul.lublin.pl
<https://orcid.org/0000-0002-4649-8567>

¹ Artykuł powstał w ramach projektu nr 2018/29/B/HS3/02235 (Infirmeria Szpitala Świętego Ducha w Rzymie w XVIII wieku) finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki.

pastoral and nursing assistance. Depending on their function and duties, the Capuchins received appropriate remuneration for their service.

While the Capuchins or Reformanti, serving as outsiders in the infirmary of the Holy Spirit, performed well in their entrusted mission of charity to the sick, the Canons Regular of the Holy Spirit themselves departed almost completely from their original rule. During the period in question, they practically abandoned their care responsibilities towards the sick, focusing instead on administrative functions. Their charitable work was neglected and raised many objections as early as in the 17th century, and it was even worse in the following one, as evidenced by the documents, which only mentions calls for observance of the monastic charism from the time of the medieval foundation. By then, the sick could only rely on lay staff, assisted by outsider monks, despite the fact, according to the order's founder, Guidon de Montpellier, as well as Pope Innocent III, who approved the order, its members were primarily meant to care for the sick. The first and obligatory stage on the path to religious life was the novitiate, consisting of a year's service to the sick in a religious hospital.

Neglect, or even avoidance of service to the sick became a permanent phenomenon in the attitude of the Canons of the Holy Spirit over time. Sources from subsequent years confirm that they irrevocably departed from the original rule and charism, relegating their duties to external monks and lay servants. Having left the hospital halls and the sick, the clerics concentrated their efforts on accumulating profits and maintaining top administrative positions at the hospital. They never again returned to the original rule and active care service with the sick.

Keywords: Hospital of the Holy Spirit; Rome; the sick; canons; Capuchins; Reformanti; nursing; care

Translated by Marek Robak-Sobolewski

Wprowadzenie

Zarówno w średniowieczu, jak i w okresie potrydenckim szpitale jako instytucje pozostające z reguły pod zarządem kościelnym były miejscem, w którym szczególnie troszczono się o życie religijne podopiecznych². Zgodnie z nauką Kościoła z jednakową troską dbano o fizyczne wyleczenie chorego, jak i o zbawienie jego duszy. Tego typu filozofię ze szczególną gorliwością starano się stosować w szpitalach prowadzonych i zarządzanych przez zakony. Tak też było w rzymskim Szpitalu Świętego Ducha w Rzymie, ufundowanym w 1198 roku przez papieża Innocentego III. Życie religijne i duchowe jego pensjonariuszy było kształtowane przez rezydujących w nim stale kanoników regularnych Świętego Ducha, często wspomaganych przez kapłanów z innych zakonów. Szpital od początku swojego istnienia składał się z dwu instytucji – przytułku dla podrzutków i lecznicy, zwa-

² Materiał źródłowy dotyczący szpitala, liczący ponad 3000 woluminów i teczek, przechowywany jest w Archivio di Stato di Roma (dalej: ASR) w dziale tematycznym „Archivio dell’Ospedale di Santo Spirito di Roma”.

nej infirmerią, w której przebywało w niektórych okresach, zwłaszcza w czasach epidemii, około tysiąc, a nawet więcej chorych pensjonariuszy³. A że troska o ich życie religijne stanowiła wtedy zadanie priorytetowe i absolutnie nadrzędne, konieczne było utrzymywanie w szpitalu odpowiedniej liczby kapłanów.

Tematyka życia religijnego i posługi sakramentalnej względem chorych została już wcześniej omówiona w jednym z numerów tego czasopisma⁴. Obecny tekst nawiązuje do niej, w dużym stopniu stanowi jej kontynuację i poszerzenie, z tą jednak różnicą, że koncentruje się tym razem na służbie oraz pracy opiekuńczej i pielęgnacyjnej wykonywanej na rzecz chorych zarówno przez miejscowych duchaków, jak i kapłanów oraz zakonników spoza szpitala, głównie kapucynów. Tylko czasami w odniesieniu do kanoników Świętego Ducha poruszone zostaną na marginesie inne aspekty ich życia wewnętrznego, nie będą to jednak studia nad samym zakonem, jego strukturą i codziennym funkcjonowaniem.

Kapucyni

Niezależnie od bardzo licznego świeckiego personelu pomocniczego (*giovani*)⁵ władze Szpitala Świętego Ducha, szczególnie w okresie epidemii i nasilonego napływu chorych, wynajmowały do służby i opieki nad pacjentami przedstawicieli innych zakonów, zarówno kapłanów, jak i braci, najczęściej kapucynów. Pierwszych zaangażowano przede wszystkim do pracy duszpasterskiej (spowiednicy i polecający duszę Bogu)⁶, drudzy poświęcali się pielęgnacji chorych. W posłudze hospitalizowanym, według ogólnej opinii, o wiele lepiej sprawdzali się zakonnicy niż świeccy młodzieńcy. Niełatwo było ich jednak pozyskać z rzymskich konwentów, nawet z klasztorów znajdujących się na prowincji.

Swego rodzaju sytuacja wyższej konieczności zaistniała w 1759 roku, kiedy to w obliczu grasującej w Rzymie i okolicach epidemii grypy i niewystarczającej liczby personelu świeckiego władze szpitala zmuszone były szukać pomocy z zewnątrz. Dnia 20 czerwca zwrócono się do przełożonego zakonu kapucynów w Rzymie – ojca gwardiana Giubbilei z prośbą o przysłanie 14 zakonników do asystowania chorym, których umieszczono w zorganizowanym na czas epidemii wewnętrznym szpitalu św. Karola. W odpowiedzi przełożony kapucynów wydele-

³ Na przykład 24 sierpnia 1811 roku w szpitalu przebywało 888 pacjentów (ASR, nr 1414, *Rapporto sugli Stabilimenti dipendenti dalla Commissione Amministrativa degli Ospedali. Per l'anno 1811*, w: *Statistica. Infermi. Proietti e Personale 1706-1811, Stato degli infiteusi proibizioni e ersonale*, s. 9). W dniu 7 sierpnia 1759 roku było w nim 840 pacjentów, a – jak zaznaczono – ich liczba wyraźnie się zmniejszyła, co znaczy, że w poprzednim miesiącu chorych musiało być niemal na pewno ponad 1000, a może i nawet dwukrotnie więcej. Był to bowiem to czas, w którym wygaszał się z reguły rekordowy w roku szczyt sierpniowych zachorowań (ASR, nr 61, *Giornale. Memorie delle cose piu Notabili accadute circa gli Affari del ven. Archiospedale di S. Spirito da 28 Luglio 1758, sino a 28 Dicembre 1759*, s. 281-282).

⁴ M. Surdacki, *Życie religijne i sakramentalne w infirmerii Szpitala Świętego Ducha w Rzymie w XVII-XVIII wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 115 (2021) s. 447-470.

⁵ W 1707 roku pracowało na płatnych etatach 26 świeckich pielęgniarzy oraz 42 bez uposażenia finansowego. Razem było to 68 osób. ASR, nr 1414, *Salariati dell'Ospedale descritti in Rollo à parte, che sispedisce, e paga ogni due mesi*, w: *Statistica. Infermi, Proietti e Personale 1706-1811*.

⁶ Zob. Surdacki, *Życie religijne i sakramentalne*.

gował 12 braci zakonnych, po trzech dla każdej z czterech gwardii, pełniących na zmianę dyżury w dzień i w nocy. Dodatkowo przydzielił dwóch księży, z których jeden miał kierować pracą braci⁷.

Przez trzy miesiące liczba chorych znacznie zmniejszyła się, do 840 w dniu 7 września 1759 roku. W tej sytuacji zamknięto jedną z sal (*camerone sopra*), przez co nie było już potrzeby utrzymywania czterech osób ze służby (*giovani serventi*)⁸. W międzyczasie jeden z zakonników konwentu kapucynów w Rzymie ciężko zachorował, zarażając współbraci przybywających do tej placówki z pozarymskich klasztorów. Wskutek tego, że w infirmerii stołecznego klasztoru kapucynów przebywało 70 chorych członków zakonu, tym razem to jego przełożony poprosił o odesłanie „wypożyczonych” do szpitala duchackiego zakonników, którzy potrzebni byli do opieki nad zarażonymi we własnym szpitaliku. Przełożeni szpitala świętoduskiego zrozumieli tę prośbę, choć starali się jak najdłużej zatrzymać braci kapucynów u siebie⁹. Ostatecznie 13 września 1759 roku zakończyli oni służbę w szpitalu św. Karola i powrócili do swojego konwentu. Z wdzięczności za wspaniałą pracę wypłacono im i przełożonemu gwardianowi pewną sumę pieniędzy, a pozostałych ojców obdarowano czekoladami. Ich odejście spowodowało niepożewowaną stratę i konieczność powierzenia opieki nad chorymi szpitala św. Karola, jak już wcześniej bywało, przypadkowym, młodym mężczyznom, chociaż wspólnie ze starszymi, już doświadczonymi. Ciężar codziennej pracy i opieki znów miał spocząć na barkach własnej służby (*giovani*), którą zobowiązano do naśladowania postawy kapucynów¹⁰.

Rozwiązanie takie traktowano jako z konieczności doraźne, dlatego od razu podjęto próbę sprowadzenia innych zakonników. Tym razem wystosowano prośbę do przełożonego generalnego ojców reformatów di Ripa Grande na Zatybrzu o przydzielenie przynajmniej ośmiu braci do obsługi w szpitalu św. Karola w miejsce kapucynów. Niestety i w infirmerii tegoż konwentu znajdowało się wielu chorych, więc jego przełożony nie mógł zadośćuczynić prośbie władz szpitala duchaków, zadeklarował wszakże, że gdyby w przyszłości wybuchła epidemia, przyśle swych zakonników do pomocy, o ile uprzedzony zostanie 15 dni wcześniej. Tymczasem obiecał sprowadzić do Szpitala Świętego Ducha zakonników z innych konwentów reformackich, działających w pobliżu Rzymu. Z podobną propozycją wyszedł wspomniany gwardian kapucynów, deklarując przysłanie swoich współbraci w przyszłości. Była to bardzo korzystna propozycja na ewentualne ataki grypy, bo w dalszej perspektywie, mając ofertę służby ze strony kapucynów i reformatów, planowano całkowicie wykluczyć z pracy w szpitalu mężczyzn z zewnątrz (*giovani esteri*), którzy – jak stwierdzono – posiadali w większości rodziny i dzieci, a pozbawieni miłosierdzia, lekceważyli i zaniedbywali swe obowiązki. Zamierzano skorzystać z ich usług wyłącznie w Braccio Vecchio w koniecznych operacjach chirurgicznych. Możliwość skorzystania z pomocy zakonników innych konwentów pozwalała na

⁷ ASR, nr 61, *Giornale. Memorie delle cose piu Notabili accadute circa gli Affari del ven. Archiospedale di S. Spirito da 28 Luglio 1758, sino a 28 Dicembre 1759*, s. 281-282.

⁸ Tamże, s. 291.

⁹ Tamże, s. 288-289.

¹⁰ Tamże, s. 289, 291.

lepszy dobór kandydatów do służby szpitalnej spośród młodzieży kulturalnej, grzecznej, chętnej do pracy, mniej potrzebującej niż ojcowie rodzin, którzy często wynosili bieliznę szpitalną. Dawała też okazję do wyboru mężczyzn zdolniejszych i chętniejszych do uczenia się chirurgii, a przez to przydatnych w posługiwaniu chorym. Ponadto na wypadek niespodziewanego i nagłego wzrostu liczby chorych zwierzchnicy szpitala nie musieliby już przyjmować do służby osób „prostackich i niecywilizowanych”¹¹.

Ostatecznie 22 września 1759 roku udało się załatwić przybycie 10 zakonników z klasztoru ojców reformatów S. Bonaventura alla Polveriera do pracy w szpitalu św. Karola. Ośmiu spośród nich było braćmi, z których po dwóch przydzielono do każdej z czterech dyżurujących gwardii, a dwóch ojców desygnowano do administrowania chorym sakramentów świętych. Zwolniono jednocześnie 10 świeckich mężczyzn, mniej zdolnych i uważnych – jak zaznaczono – w posługiwaniu chorym¹². Opisana sytuacja z czasów epidemii grypy pokazała, że władze Szpitala Świętego Ducha w stopniu największym, jak było to możliwe, starały się korzystać z usług braci i ojców innych konwentów zakonnych. W porównaniu ze świeckim personelem, wynajmowanym do opieki na chorymi, tych pierwszych traktowały absolutnie priorytetowo. Mimo to w dłuższej perspektywie czasowej w aspekcie ilościowym podstawową służbę szpitalną (*giovani di guardia*) stanowili mężczyźni świeccy, których jednak w każdej chwili można było zwolnić, gdy pojawiała się możliwość przyjęcia w ich miejsce zakonników.

Pomimo usilnych i ustawicznych starań o zapewnienie obsługi pielęgniacyjno-duchowej ze strony kapucynów ich liczba ciągle nie była wystarczająca w stosunku do potrzeb. W maju 1785 roku ośmiu kapucyńskich kapelanów (*cappellani*) przebywających w szpitalu nie mogło podołać nadmiernym obciążeniom, wobec czego *commendatore* poprosił o posiłki i zwiększenie ich liczby do dziesięciu, nie licząc ojca przewodniczącego (*padre presidente*), zakrystiana, dwóch spowiedników i jednego świeckiego, tak by zamiast 13 wówczas zatrudnionych było ich w sumie 15. Ponadto zażyczył sobie, aby innych 10 stale przebywało w konwencie rzymskim i było gotowych w razie potrzeby na wezwanie ich do szpitala¹³.

W relacjach ze Szpitalem Świętego Ducha objawia się mniej znana misja zakonu św. Franciszka, który jako kaznodziejski unikatowo zajmował się prowadzeniem własnych szpitali, jednak – jak widać – chętnie włączał się w misję charytatywną realizowaną przez inne zakony i szpitale. Dla rzymskiej infirmerii kanoników Świętego Ducha kapucyni stanowili swego rodzaju zaplecze, z którego zawsze można było w potrzebie korzystać, zarówno gdy chodzi o pomoc duszpasterską, jak i pielęgniacyjną. Dowodzi tego wypowiedź wizytatora z 1741 roku, w której stwierdził, że jeśli w szpitalu będzie dużo osób umierających, można będzie skorzystać z usług czterech kapucynów, a gdy śmiertelność się zmniejszy,

¹¹ Tamże, s. 288-290.

¹² Tamże, s. 292.

¹³ ASR, nr 163, *Capuccini. Decreto per li medessimi assistenti In quantita di Capellani nell'Ospedale*, w: *Ordini e Decreti. Regestrum Expeditionum 1784-1786*, s. 327. Ten sam tekst zaczynający się *Essendoci sommamente* w: nr 3092, „*Buste Miscelanea*”, *Assistenza agli infermi spirituale e orporale – Confessori e Raccomandatori dell'anima*.

można ich będzie odesłać do macierzystego konwentu¹⁴. Pomoc kapucynów była bezcenna szczególnie w XVIII stuleciu, kiedy to kanonicy regularni Świętego Ducha praktycznie wycofali się z bezpośredniej opieki nad chorymi. Ze wsparcia kapucynów korzystano przede wszystkim przy pielęgnacji chorych, niekiedy było ono konieczne również przy udzielaniu sakramentów. Wynika to z brewe wydanego 16 grudnia 1785 roku przez papieża Piusa VI, które nakładało na kapucynów od św. Franciszka z prowincji rzymskiej obowiązek sprawowania *cura animarum* nad chorymi Szpitala Świętego Ducha i kierowanie ich życiem duchowym¹⁵.

Praca kapucynów wynajętych do posługiwania chorym wymagała odpowiedzialności i zaangażowania, ale też wysiłku fizycznego, a co za tym idzie dobrego wyżywienia. W związku z tym komandor szpitala Hipolit Vincenti zwrócił się w 1783 i 1784 roku do papieża Piusa VI (1775-1789) o udzielenie dyspensy na spożywanie mięsa w pełnym okresie Wielkiego Postu ośmiu braciom i jednemu kapłanowi z zakonu kapucynów służącym w Szpitalu Świętego Ducha. W drugim piśmie poprosił o zwolnienie z przestrzegania postu również w czasie Adwentu, powołując się na wcześniejsze ulgi w tym względzie przyznane kapucynom wyznaczonym do pracy w szpitalu, szczególnie w 1780 i w październiku 1783 roku. Zaznaczył jednocześnie, że wewnętrzne reguły zakonne zobowiązują ich w tym czasie do abstynencji od mięsa. W szybko nadesłanej odpowiedzi Stolica Apostolska udzieliła takiej koncesji braciom i ojcom od św. Franciszka ciężko pracującym na rzecz chorych¹⁶.

Za swoją posługę, w zależności od funkcji i obowiązków, kapucyni otrzymywali odpowiednie wynagrodzenie. Na mocy rozporządzenia z 1783 roku nakazano przełożonemu szpitala (*canonico Priore*), aby wypłacał jałmużnę wszystkim, którzy uczestniczą stale przez cały rok w śpiewanych Mszach św., nabożeństwach i modlitwach za dusze zmarłych, tj. ojcu przełożonemu, dwóm spowiednikom i dziesięciu kapelanom (*cappellani*). Czyniono jednak wyjątki, wynagrodzenie należało się również tym, którzy nie brali udziału w owych praktykach, lecz wypełniali w tym czasie inne niezbędne zadania. Chodziło o dwóch kapelanów wyznaczonych do dyżurnych gwardii, dwóch spowiedników, a także ojca przewodniczącego. Ci mieli być traktowani jako obecni. Ponadto zarządzono, by wynagrodzenie pobierane przez kapucynów nieobecnych w wymienionych obrzędach religijnych przeznaczone zostało na odprawienie jak największej liczby Mszy św. w intencji zmarłych. Przy okazji z cytowanego tu źródła poznajemy strukturę funkcyjną tychże 13 kapelanów. Byli to mianowicie: ojciec prezydent, pierwszy spowiednik, drugi spowiednik, ojciec zakrystian, pierwszy, drugi, trzeci i czwarty dziekan (*decano*), pierwszy, drugi i trzeci nowicjusz oraz dwóch nadliczbowych (*soprannumeri*). Ich gaża była zróżnicowana i wynosiła, począwszy od pierwszego, po kolei do ostatniego, od

¹⁴ ASR, nr 902, *Visita Apostolica deputata [...] 1737*, s. 237.

¹⁵ P. de Angelis, *L'Ospedale Apostolico di Santo Spirito in Saxia nella mente e nel cuore dei papi*, Roma 1955, s. 136, przyp. 121.

¹⁶ ASR, nr 7, Ulotne rękopisy, oba zaczynające się od tytułowej formuły: *Beatissimo Padre*, w: *Jura et Documenta V. Archiospedalis S. Spiritus*, t. XVI, s. 154-155v, 165v-166. Pierwszy tekst także nr 162, s. 249.

30 do 10 bajoków za Mszę śpiewaną i nabożeństwo, zaś przypadku uczestnictwa w ceremonii pochówku w kościele Świętego Ducha – od 40 do 10 bajoków¹⁷.

W 1738 roku wizytator kard. Leandro Porzia zarządził, aby wszyscy zakonnicy (*religiosi*) przybywający do szpitala każdego dnia, by spowiadać i służyć chorym, wpisywali się do księgi strzeżonej przez przełożonego infirmerii, który nie miał prawa zwolnić ich pod żadnym pretekstem z przypisanych im obowiązków. Gdyby jednak zauważył, iż któryś z nich nie zjawia się na służbę lub odszedł z niej bez wcześniejszej zgody, lub też zaniedbywał swe powinności, miał obowiązek powiadomić o tym komandora¹⁸.

Duchacy kanonicy

Kapucyni czy reformaci, niejako gościnnie usługujący w infirmerii świętoduskiej, pomimo pewnych uchybień, dobrze spełniali powierzoną im misję dobroczynną wobec chorych, natomiast niemal zupełnie od swojej pierwotnej reguły odeszli sami kanonicy regularni Świętego Ducha. W omawianym okresie praktycznie porzucili opiekuńcze obowiązki względem chorych, koncentrując się na pełnieniu funkcji administracyjnych. Już w XVII wieku praca charytatywna była przez nich zaniedbywana i budziła wiele zastrzeżeń. Jeszcze gorzej było w następnym stuleciu, kiedy w dokumentach spotyka się wezwania do przestrzegania charyzmatu zakonnego z czasów średniowiecznej fundacji. Chorzy mogli wtedy liczyć już wyłącznie na personel świecki, wspomagany przez zewnętrznych zakonników.

Zarówno założyciel zakonu Guidon z Montpellier, jak i jego współbracia byli zakonnikami świeckimi, niemającymi święceń kapłańskich, wyznaczonymi do opieki nad chorymi. Do pracujących w szpitalu rzymskim pod przewodnictwem Guidona braci duchaków papież Innocenty III dołączył czterech kapłanów zobowiązanych do sprawowania opieki duchowo-religijnej nad chorymi. Musieli oni jednak wstąpić do ich zgromadzenia, złożyć uroczyste śluby zakonne i przybrać czarny habit z charakterystycznym rozdwojonym krzyżem, naszytym na białym płótnie. Liczba księży-zakonników była ograniczona do minimum. Kategorieczne rozdzielanie uprawnień braci świeckich i kapłanów w szpitalu wynikało z uzasadnionych, jak się później okazało, obaw papieża o to, aby kapłani nie interweniowali w ogólne funkcjonowanie i zarząd szpitala, który miał spoczywać w rękach braci. Tak więc już od zarania dziejów szpitala na około dwa następne stulecia wykształcił się zarówno jego model ustrojowy, jak i ustaliła się struktura wewnętrzna zakonu:

¹⁷ ASR, 3092, Dokument zaczynający się od słów: *Volendo noi, che Padri Cappucini*, w: „*Buste Miscelanea*”, *Assistenza agli infermi spirituale e corporale – Confessori e Raccomandatori dell'anima*.

¹⁸ ASR, nr 1405, *Ordinazioni stabilite per il buon regolamento del servizio da prestarsi agl'infermi nell'Archiospedale S. Spirito in Sassia nel congresso tenutosi il di 30 giugno 1738 avanti al Cardinale Porzia Visitatore Apostolico coll'intervento del Commendatore di Monsignore Leprotti, de quattro Medici primari, e del Chirurgo primario di ditto archiospedale*. Nie wiadomo, kim byli *religiosi* – czy byli to miejscowi kanonicy duchacy, którzy niechętnie w tym czasie służyli chorym, czy kapucyni, czy jeszcze inni duchowni. Chodziło chyba o kapucynów.

za administrację szpitala oraz opiekę fizyczną i lekarską nad pensjonariuszami odpowiedzialni byli bracia, za sferę ich życia religijnego – kapłani-zakonnicy¹⁹.

Taki model oraz struktura wspólnoty zakonnej przetrwały do lat 30.-40. XV stulecia, kiedy to papież Eugeniusz IV (1431-1447) zmienił oblicze zakonu, nadając mu charakter wyłącznie kapłański. Po przyznaniu duchakom przez papieża Piusa IV (1559-1565) tytułu kanoników coraz bardziej zaczęli się oni oddalać od pierwotnej reguły i zadań określonych przez swojego fundatora. Nie tylko nie chcieli pielęgnować chorych, lecz zaniedbywali nawet swoje obowiązki kapłańsko-duchowe²⁰. W tej sytuacji do obsługi religijnej i pielęgnacyjnej pensjonariuszy szpitalnych zapraszano kapłanów spośród kleru świeckiego. Wielokrotnie też funkcje duszpasterskie i duchowe przy chorych i umierających pełnili – o czym już wspomniano – kapłani z innych zakonów, przede wszystkim kapucyni, rzadziej jezuiti²¹.

Zanim jednak doszło do takiej sytuacji, przez długie lata i kilka pierwszych wieków duchacy wypełniali swe charytatywne powołanie, dlatego warto poświęcić nieco uwagi wymogom, które musieli spełnić kandydaci wybierający tę drogę życia zakonnego.

Pierwszym i obowiązkowym etapem na drodze do życia zakonnego był nowicjat. W przeciwieństwie do sióstr duchaczek, które w większości rekrutowały się z dziewcząt porzuconych – pensjonariuszek *Consevectorio*, wstępowali młodzi mężczyźni z zewnątrz o różnych obyczajach i usposobieniach. Jak pisał w 1661 roku przełożony generalny szpitala Virgilio Spada, wymagało to od nich wypracowania postawy wzajemnej zgody i braterstwa, nieodzownego w służeniu osobom potrzebującym²². Według zaleceń z połowy XVII wieku warunkiem przyjęcia do zakonu kanoników Świętego Ducha było odbycie wcześniej dni skupienia (ćwiczeń duchowych) w nowicjacie ojców jezuitów lub ojców misjonarzy (*padri della missione*). Dla ugruntowania powołania, charyzmatu i formacji zakonnej wskazane było powtórzenie takich praktyk²³. W 1661 roku V. Spada apelował do nowicjuszy, by już od samego początku całkowicie poświęcali się służbie chorym i każdego dnia w wyznaczonym czasie z miłosierdziem im służyli, tak jak wymaga od nich

¹⁹ A. Canezza, M. Casalini, *Il Pio Istituto di S. Spirito e ospedali Riuniti di Roma*, Roma 1933, s. XIX, XXII.

²⁰ Tamże, s. XXII, XXXIV, XXVI.

²¹ Tamże, s. XXII; P.B. Da Alatri, *L'ospedale romano di S. Spirito in Sassia e i Cappucini. Note storico-commemorative del I centenario dell'assistenza spirituale affidata ai cappucini 1856-1956*, Roma 1956; G. Da Castelsangiovanni, *L'assistenza religiosa ospedaliera dei cappucini in Italia*, Roma 1967; M. Surdacki, *Dzieci porzucone w Szpitalu Świętego Ducha w Rzymie w XVIII wieku*, Lublin 1998, s. 95.

²² ASR, nr 1296, *Notificazione sopra i dieci capitoli di avvertimenti do Monsignor Spada per li novizj dell'ordine de' Canonici regolari di S. Spirito* Jest to zbiór reguł ustalonych przez przełożonego szpitala Virgilio Spadę, wydany w 1815 roku przez jednego z jego następców – Antonio Palottę, s. 10.

²³ ASR, nr 1296, *Ordini rapporto all'intervento de' canonici nell'oratorio la sera, alla maniera di ricevere i novizi, ed intervorare i tipidi professi, e decreto che tutti debbano andare in refettorio*, w: *Notificazione sopra diversi oggetti concernenti l'osservanza regolare de' RR Canonici dell'Ordine di S. Spirito*, Roma MDCCCXV (dalej: NSDO), s. 21; ASR, nr 1296, *Notificazione sopra i dieci capitoli [...] 1661*, s. 14, 16-18.

przyszły stan zakonny. Powoływał się przy tym na św. Bonawenturę, który mówił, że każdy usługujący chorym posiada zasługi, jakby służył samemu Chrystusowi²⁴.

Od dawien dawna przełożeni generalni duchaków mieli nadane im przez papieży prawo przyjmowania i zatrudniania do służby w szpitalu zakonników z jakichkolwiek innych zgromadzeń. Dzięki temu przywilejowi do szpitala przychodziły osoby bardzo cenione i przydatne, jednak trafiały się także „elementy gorsze, tandetne” (*elementi scadenti*), wprowadzające i czyniące nieporządek. W celu zapobieżenia takim przypadkom papież Innocenty X (1644-1655) wydał 25 września 1646 roku brewe stanowiące, że zakonnicy, którzy bez zgody przełożonych opuścili swoje zgromadzenie i przeszli do zakonu Świętego Ducha, szczególnie spoza Italii, muszą z powrotem wrócić do swoich klasztorów²⁵.

W dniu 3 grudnia 1634 roku komandor Stefano Vai wydał zarządzenie, że nikt nie może zostać kanonikiem Świętego Ducha, jeśli wcześniej nie odbył rocznego nowicjatu. W momencie podjęcia decyzji o wstąpieniu do zakonu kandydat musiał mieć przynajmniej 22 lata, ale nie więcej niż 42. Zarządzenie to zostało zaaprobowane 16 kwietnia 1640 roku na mocy bulli i brewe papieża Urbana VIII (1623-1644)²⁶. W 1740 roku wizytator kardynał Giacomo Lanfredini przypomniał ów dokument, zaznaczając jednak, że aby wstąpić do zakonu, trzeba służyć przynajmniej jeden rok w szpitalu²⁷. Nieco innego wieku wymagano od wstępujących do klasztoru w 1759 roku. Przyjmowano wtedy mężczyzn od 30. do 40. roku życia, również z roczną praktyką w szpitalu. Decydując się na życie w zakonie duchaków, kandydat musiał dostarczyć archiwistce szpitalnemu (również kanonikowi) świadectwo chrztu, metrykę ślubu rodziców, zaświadczenie o uczciwości, potwierdzone przez trzech świadków, zaświadczenie ordynariusza o braku przeszkód do życia kapłańsko-zakonnego. Liczba kanoników nie była limitowana, lecz zalecano, by dostosowywać ją do rodzaju i ilości realnych zadań do wykonania w szpitalu. Uważano, że ich nadmiar mógłby zbyt obciążyć finanse i wydatki instytucji zakonnej. Od kandydatów wymagano nie tylko moralności i dobroci, lecz także szczególnych przymiotów, cnót i zdolności niezbędnych do pracy w szpitalu²⁸.

Papież Klemens VIII (1592-1605), zwracając się podczas wizytacji z 1592 roku do kanoników regularnych Świętego Ducha, powiedział, że każdy z nich, zgodnie ze złożonymi ślubami, winien mieć przydzieloną pewną liczbę chorych, karmić ich własnymi rękoma i pocieszać, aby trudy choroby znosili ze spokojem i miłością do Boga. Wspomniał jednocześnie, że posługę tę w szpitalu wykonują też bracia mniejsi zakonu św. Franciszka²⁹.

²⁴ ASR, nr 1296, *Breve Regole o Capi di avvertimento per li Novitij del Nostro Ordine di S. Spirito destinti in dieci Capitoli* Virginio Spada Commendatore 1661.

²⁵ P. De Angelis, *L'Ospedale Apostolico di Santo Spirito in Saxia nella mente e nel cuore dei papi*, Roma 1955, s. 114.

²⁶ Tamże.

²⁷ ASR, nr 3098, Zbiór reguł i przepisów, wydanych w 1741 roku przez wizytatora kard. G. Lanfrediniego, zaczynający się od: *Non si puo ammettere nessuno per Canonico [...]*, w: *Buste Miscelanae – Indulgenze*.

²⁸ ASR, nr 64, *Relazione delle cose della Casa di S. Spirito nell'anno 1759*, s. 10-11.

²⁹ ASR, nr 1296, *Visita Apostolica di Clemente VIII de'31 agosto 1592*, w: NSDO, s. 9.

W 1601 roku komandor Girolamo Agucchio pisał, że zakon Świętego Ducha ustanowiono przede wszystkim dla opieki nad chorymi, co znajdowało wyraz w profesji zakonnej, wyrażanej uroczystym ślubowaniem. Stwierdził, iż zakonnicy mieli traktować chorych jako swoich właścicieli i panów (*padroni*), którym winni własnymi rękoma służyć. Ubolewał, że nie wszyscy zakonnicy mogą tak często posługiwać chorym w szpitalu zgodnie z regułą, jakby tego chcieli, gdyż niektórzy pełnili inne funkcje w kościele, klasztorze czy szpitalu. Mimo to wzywał ich, by nie zapominali o swoim ślubowaniu i w każdej wolnej chwili od obowiązków administracyjnych, każdego dnia rano, w dzień i wieczór, przychodzili posługiwać chorym w szpitalu, by nie mieli wrażenia, że opiekują się nimi tylko z konieczności jacyś najemnicy. Jeśli jednak któryś z zakonników zaniedbywałby wymienione nakazy, to miał być najpierw dwukrotnie po bratersku upomniany, zaś w wypadku dalszego lekceważenia ślubów groziło mu usunięcie z szpitala i pozbawienie korzyści oraz przywilejów, które mieli bracia tego zakonu przebywający w Rzymie. Przełożony generalny zakonu i szpitala zastrzegł sobie ponadto możliwość dalszego zaostrzenia kar za permanentne nieposłuszeństwo i nieustraszoną krnąbrność³⁰. Na mocy dekretu wizytacyjnego z 1652 roku to *maestro di casa* miał dbać, by wszyscy bracia, którzy nie są oficjalnie zaangażowani w inne zadania, zgodnie ze zobowiązaniem wynikającym z ich ślubów służyli w szpitalu chorym, a nieobecnych lub niechających tego robić miał obowiązek zadenuncjować komandorowi³¹.

W rękopisie z 1602 roku podano, że według pierwotnej reguły członkowie kongregacji kanoników regularnych Świętego Ducha, zatwierdzonej przez Innocentego III, zobowiązani byli do praktykowania kultu Bożego i miłosierdzia chrześcijańskiego względem ubogich chorych³².

Według przełożonego generalnego szpitala i zakonu Cesare Racagniego bracia i siostry podlegający regule św. Augustyna zobowiązani byli służyć chorym lub podrzutom w Szpitalu Świętego Ducha. W 1613 roku w Rzymie było 59 braci podległych bezpośrednio przełożonemu generalnemu szpitala i całego zakonu. Zgodnie ze zwyczajem życia wspólnot zakonnych duchaków nazwano braćmi, jakkolwiek wówczas byli to wyłącznie kapłani – kanonicy. Zdecydowana większość z nich mieszkała w złożonej strukturze budynków szpitala Świętego Ducha, w przeznaczonym dla nich konwikcie³³.

Podczas kongregacji odbytej 2 kwietnia 1661 roku przypominano, że wszyscy bracia zobowiązani są gorliwie i z pełnym miłosierdziem służyć chorym w szpitalu, aby wypełnić czwarty ślub zakonny, który składali, wstępując do zakonu.

³⁰ ASR, nr 1409, *Editto per il servizio degl'infermi*, w: *Notificazione sopra varie disposizioni riguardanti il retto regime, governo, ed administratione dell'Apostolico Archiospedale di Santo Spirito* (dalej: NSVD), s. 9-10.

³¹ ASR, nr 3, *Ordini da osservarsinel'Hospidale dell'Archiospedale di S. Spirito in Saxia per decreto delli Signori Visitatori Apostolici 1652*, w: *Privilegia et Iura pro Archiospedale S. Spiritus in Sassia de Urbe*, t. XII, s. 90b. To samo w innym dokumencie: ASR, nr 1296, *Atti della Visita di Monsignore Scotti vescovo di S. Donnino de' 2 ottobre 1652*, w: NSDO, s. 17.

³² ASR, nr 3098, *Succinta Notizia del Ven. Archiospedale di Santo Spirito [...] 1602*.

³³ ASR, nr 30, *Notizie diverse di casa in tempo di Monsig Racagni*, s. 5. Z treści wynika, że dokument pochodzi z 1613 roku.

Wyjątkiem byli bracia wyznaczeni do sprawowania w tym czasie innych urzędów. We wspólnocie zakonnej był też wówczas brat pielęgniarz (*infermiere*), który miał opiekować się innymi zakonnikami, gdy zachorują. Pomagał mu w tych obowiązkach jeden ze służących oddelegowany z infirmerii szpitalnej. Ustalono też, że pielęgniarz i opiekun chorych braci, wykonujący z oddaniem tak ważną i odpowiedzialną misję, zostanie w przyszłości przełożonym infirmerii³⁴.

Zakres obowiązków członków zakonu Świętego Ducha określało rozporządzenie wizytacyjne z 1679 roku. Mówiło ono, że codziennie przynajmniej czterech zakonników powinno służyć chorym, wyłączając delegowanych przez komandora do pełnienia w szpitalu innego urzędu czy funkcji. Pozostali z najwyższą miłością i pokorą zobowiązani byli obsługiwać i pielęgnować pensjonariuszy, dostarczać i rozdawać im obiady, kolacje oraz zaspakajać inne niezbędne potrzeby. Nieobecnych i wymigujących się od tych obowiązków w dniach dla nich wyznaczonych, *priore* lub *spttopriore* notował w księdze i powiadamiał o tym *maestro di casa*. W konsekwencji karano ich ujęciem wina w refektarzu, za drugim razem jednego dania, a za trzecim razem wyznaczenie sankcji oddawano w ręce samego komandora³⁵. Były one reakcją na lekceważenie w praktyce przez kanoników obowiązku pomagania i służenia chorym, szczególnie w sferze fizycznej.

Już w 1650 roku komandor S. Vai pisał, że bardzo niewielu braci duchaków wypełnia czwarty ślub zobowiązujący ich do pielęgnowania i doglądania chorych. Dlatego, nawiązując do reguły zakonnej, wydał rozporządzenie nakazujące wszystkim braciom przebywającym w kompleksie klasztornym, by każdego dnia rano i wieczorem wypełniali ślubowane powinności względem chorych. Wyjątek uczynił dla tych, którzy wykonywali inne ważne zadania. Wszystkim opornym i nieposłusznym zagroził surowymi sankcjami, zaznaczając, że niczym nie mogą się tłumaczyć ze swych zaniedbań czy raczej lenistwa³⁶. Również kardynał Pier Matteo Petrucci przypominał w 1696 roku wszystkim zakonnikom, zwanym krzyżowcami (*crociferi*), o obowiązku służenia każdego dnia chorym, bez żadnej wymówki, podczas posiłków lub w innym czasie wolnym od zajęć w swoich agendach³⁷.

Jeszcze w 1740 roku wizytator Giacomo Lanfredini twierdził, że duchacy musieli codziennie asystować i służyć chorym w szpitalu, najbardziej w godzinach posiłku. Nie wszyscy z nich byli zatrudnieni przy chorych, niektórych bowiem komandor i bezpośredni przełożeni wysyłali do innych zajęć gospodarczo-ekonomicznych, do nadzorowania licznych urzędów i agend szpitala oraz zarządzania nimi, choćby gospodarowania jego majątkiem, często w dobrach pozaryzymskich. Jednakże, zgodnie z powołaniem, to opieka nad chorymi i podnoszenie ich na duchu były naczelnymi obowiązkami kanoników, szczególnie w czasie nasilenia

³⁴ ASAR, nr 1409, *Sulli*; ASR, nr 1296, *Atti della Visita di Monsignore Scotti vescovo di S. Donino de' 2 ottobre 1652*, w: NSDO, s. 17.

³⁵ ASR, nr 1296, *Atti della Visita Cardinal Acciaiuoli de' 15 giugno 1679*, w: NSDO, s. 30; ASR, nr 1409, *Decreti di Visita de' 15 Giugno 1679 dell'Eminentissimo Acciaiuoli*, w: NSVD, s. 67-68.

³⁶ ASR, nr 1296, *Editto, che li fratri dell'Ordine di S. Spirito vadino mattin, e sera a far la carita nell'ospedale agl'infermi*, w: NSDO, s. 12.

³⁷ ASR, nr 1296, *Atti della Visita del Cardinal Petrucci deputata da N.S. PP. Innocenzo XII de 23 agosto 1696*, w: NSVO, s. 33.

grypy, kiedy to wielu z nich wyznaczano do pracy i czuwania całymi dniami i nocami przy chorych³⁸.

Wraz z upływem czasu postawa kanoników Świętego Ducha, pomimo wydanych napomnień i wezwań, nie uległa poprawie. Dowodzi tego relacja kard. Leandiego Porzii z 22 września 1737 roku, informująca, że nigdy nie można było spotkać w szpitalu na służbie chorym żadnego z kanoników, do czego zobowiązywał ich czwarty ślub: „Prometto di service i nostri Signori Infermi”. Przeto jeszcze raz dobitnie nakazał im przychodzić codziennie do szpitala, nie tylko służyć i pomagać chorym w każdej potrzebie na ciele, lecz także w potrzebach duchowych, nauczyć ich doktryny chrześcijańskiej i polecać ich dusze w ostatnich chwilach życia. Chcąc zmobilizować ich do pracy, wszelkie przypadki lekceważenia obowiązków w tym względzie nakazał odnotowywać w strzeżonej księdze, aby mógł się zapoznać z nimi on sam oraz przełożony generalny szpitala i zakonu³⁹. W podobny sposób kardynał wypowiedział się w dekrete powizytacyjnym, dodał przy tym, że kanonicy zamiast włóczyć się po Rzymie winni rano przebywać i służyć chorym w refektarzu. Pomny jednak na dotychczasowe doświadczenia, wyraził nadzieję, że wydane zalecenia i nakazy zmian będzie można wyegzekwować poprzez nadzór, ale i szlachetny przykład samego komandora⁴⁰. O tym, że kanonicy zatracali z czasem idee i sens pracy charytatywnej i coraz bardziej przywiązywali się do dóbr materialnych, świadczy wydany im w 1737 roku zakaz przyjmowania prezentów, podarunków i gratyfikacji pieniężnych, co nagminnie praktykowane było w okresie Bożego Narodzenia, karnawału, Wielkanocy, Zielonych Świątek, Wniebowzięcia Matki Boskiej i św. Marcina⁴¹.

Zaniedbywanie, wręcz unikanie posługi chorym stawało się z czasem zjawiskiem permanentnym, rzecz można „normalnym” w postawie kanoników Świętego Ducha. Źródła z kolejnych lat potwierdzają, że bezpowrotnie odeszli oni od pierwotnej reguły i charyzmatu, zrzucając swoje powinności na zewnętrznych zakonników i służbę świecką. Mimo to najwyższe władze kościelne, poprzez apostolskich wizytatorów, nie ustawały w naprawczych apelach. Toteż 7 grudnia 1740 roku kard. Giacomo Lanfredini w swym rozporządzeniu, przekazanym do wykonania komandorowi Antonio Marii Pallaviciniemu, raz jeszcze przypominał kanonikom, że zgodnie z ich profesją każdą wolną chwilę zobowiązani są poświęcać na służbę chorym, tak duchową, jak i cielesną, tłumaczenie katechizmu, zwłaszcza zaś czuwać nad umierającymi. Swoją postawą mieli dawać przykład świeckiej obsłudze. Z rozporządzenia wynika, że misja ta, choć wymieniana na pierwszym miejscu, stanowiła jeden z wielu obowiązków zakonnych. Zakonnicy bowiem pół godziny po pobudce, która następowała o piątej rano, zbierali się w oratorium na modlitwach śpiewanych i medytacjach, a następnie brali udział w chórze, w Mszach św., nabożeństwach i obsłudze liturgicznej w kościele Świętego Ducha. Wszystko to

³⁸ ASR, nr 4 (dokument z czasów Lanfrediniego), *CANONICI – Scritture spettanti a medissimi*; ASR, nr 1296, *Ordini pubblicati li 7 dicembre 1740 con le moderazioni, che furono indi fatte dal Cardinale Giacomo Lanfredini Visitatore Apostolico*, s. 35.

³⁹ ASR, nr 1296, *Atti della Visita della Cardinale Porzia de' 22 settembre 1737*, w: NSVO, s. 34.

⁴⁰ ASR, nr 905, *Ordini e Decreti della Santa Visita Apostolica. 1737*, s. 3.

⁴¹ ASR, nr 902, *Visita Apostolica deputata [...] 1737*, s. 8.

nadzorował proboszcz. Z kolei główny zakrystian rozdzielał między nimi Msze św., tak by odprawiali je w tej świątyni rankiem, co godzinę, aż do południa, kiedy to celebrowano Mszę ogólną również dla ludzi z zewnątrz. Określał też kanonikom obowiązki liturgiczne na najbliższy tydzień: udział w chórze ubogającym Msze św., wyznaczał diakona i subdiakona na święta oraz odpowiedzialnych za wystawienie Najświętszego Sakramentu, za przygotowanie ołtarzy i sprzętów liturgicznych. Każdy z księży miał obowiązek odprawić przynajmniej dwie Msze w ciągu miesiąca dla wiernych spoza szpitala, a zapłatę za nie przeznaczyć na rzecz klasztoru⁴².

Oprócz wyznaczonego charyzmatem obowiązku opieki mieli więc kanonicy powinności natury religijno-kościelnej, jak celebrowanie Mszy św. i nabożeństw w głównym kościele Świętego Ducha oraz w innych wewnętrznych oratoriach i kaplicach, choćby dla pensjonariuszek (porzuconych dziewcząt – *zitelle*) w kaplicy św. Tekli w Conservatorio, udzielanie tym ostatnim sakramentów (spowiedzi, komunii św., bierzmowania, małżeństwa). Te same zadania wykonywali wobec porzuconych chłopców w Scuola dei Putti; wychowywali ich, uczyli katechizmu oraz podstaw wiedzy, w tym pisania i czytania⁴³. Nie należy zapominać, że występowali też w roli spowiedników i polecających duszę w infirmerii i przewodniczyli ceremoniom pogrzebowym zmarłych pensjonariuszy. Swego rodzaju wizytówką szpitala i zakonu był chór, uświetniający Msze św. śpiewane i inne uroczystości religijne, w którym uczestniczyło wielu kanoników⁴⁴.

Zważywszy, że niektórzy z nich przebywali na prowincji jako administratorzy włości szpitalnych⁴⁵ oraz że wszystkie najważniejsze funkcje administracyjne w szpitalu obsadzone były przez kanoników, to faktycznie czasowe możliwości wypełniania czwartego ślubu były ograniczone. Nie usprawiedliwiało to jednak ich niechęci do zwłaszcza fizycznego posługiwania chorym, na co wielokrotnie wcze-

⁴² ASR, nr 1296, *Ordini publicati li 7 dicembre 1740 con le moderazioni, che furono indite dal Cardinale Giacomo Lanfredini Visitatore Apostolico*, s. 33-33v. Szereg innych dekretów i regulaminów, począwszy od drugiej połowy XVIII wieku, praktycznie nie porusza problemu powinności wypełniania czwartego ślubu przez kanoników Świętego Ducha, koncentrując się na ich obowiązku uczestniczenia w chórze, uroczystościach religijnych i śpiewanych Mszach. Zob. ASR, nr 1296, w: NSDO, *Istruzione, e regola da osservarsi nella nostra Chiesa di S. Spirito in Sassia di monsignor Giovanni Ottavio Bufalini Commendatore de 15 settembre 1749*, s. 35-39; ASR, nr 1296, w: NSDO, *Istruzione, e regola da osservarsi nella nostra Chiesa di S. Spirito in Sassia di Monsignor Ludovico Calina de' 24 aprile 1761*, s. 40-44; ASR, nr 1296, w: *Decreto di Visita del Cardinale Francesco Carafa de' 20 marzo 1801*, s. 58-61.

⁴³ Surdacki, *Dzieci porzucone*, s. 339-346.

⁴⁴ ASR, nr 1298, Nietytułowany rękopis z 1753 roku komandora Giovanniego Ottavia Bufaliniego, zaczynający się od słów: *Affinche la voce del Signore [...]*, „Chiesa di S. Spirito” – *Scritture varie concernenti l'interessi*.

⁴⁵ Prawo nadawania i powierzania kanonikom beneficjów i kapelanii szpitalnych przez komandora przyznał na mocy bulli Sykstus IV (1471-1484) w 1473 roku. Prawo to potwierdził w 1564 roku Pius IV (1559-1565) i w 1749 roku Benedykt XIV (1740-1758). ASR, nr 7, *Ristretto del contenuto di dversi chorografii, e decreti, che si conservano nell'Archivio di San Spirito, Memorie d'alcune bolle, brevi, rescritti, prerogative concernenti d'Archiospedale di S. Spirito ed Annessi 1748*, w: *Iura e documenta*, s. 203.

śniej żalili się wizytatorzy. Zdaniem komandora Giovanniego Ottavia Bufaliniego liczba zakonników była zbyt niska w stosunku do rozlicznych zadań, które przed nimi stawiano. Dlatego w 1753 roku zredukował część obowiązków nałożonych na nich przez swego poprzednika A.M. Pallaviciniego w 1748 roku, związanych z odmawianiem niektórych modlitw⁴⁶.

Ostatecznie okazało się, że wszelkie apele komandorów i wizytatorów apostołskich kierowane do kanoników Świętego Ducha o przestrzeganie czwartego ślubu – służby chorym nie przyniosły pożądaných skutków. Opuściwszy sale szpitalne i chorych, duchacy koncentrowali swoje wysiłki na kumulowaniu beneficjów i utrzymywaniu najwyższych stanowisk administracyjnych w szpitalu. Nigdy już nie powrócili do pierwotnej reguły i czynnej pracy opiekuńczej z chorymi. Wspaniale rozwijające się w średniowieczu zgromadzenie zakonne zmierzało ku nieuchronnej dekadencji. Papież Pius IX (1846-1878), uznając, że wypełniło ono swoją dziejową charytatywną misję, dekretem z dnia 1 lipca 1847 roku zawiesił jego działalność. Byłym kanonikom Świętego Ducha zostały przyznane emerytury, a do kierowania szpitalem i sprawowania opieki nad chorymi powołano tzw. ministrów chorych, kongregację założoną przez św. Kamila de Lellis⁴⁷.

Warto zwrócić uwagę na niejasność i trudności związane ze zrozumieniem terminologii stosowanej w źródłach na określenie licznej i różnorodnej grupy osób duchownych. Niekiedy nazwy te przyjmują formę synonimiczną, innym razem kryją się pod nimi różne funkcje i stanowiska kościelne, w zasadzie zakonne, bo księża świeccy – inaczej diecezjalni pojawiali się tam rzadko. Dla przykładu można tylko domniemywać, kogo miał na myśli przełożony generalny szpitala G.O. Bufalini, określając w 1754 roku obowiązki religijne kanoników (*canonici*), kapelanów (*cappellani della Chiesa*) i księży – kapłanów (*sacerdoti della casa*)⁴⁸. Wszyscy oni byli kapłanami, a zarazem kanonikami zakonnymi, bo tak tytułowano wówczas członków zakonu Świętego Ducha. Pamiętać należy, że zakon duchaków nie miał już braci, za których można było uznać nowicjuszy przed przyjęciem święceń i złożeniem ślubów zakonnych (być może to oni określani są w źródłach jako *laici*). Miano kapelanów przyjmowali tak kanonicy Świętego Ducha, jak i inni ojcowie (księża) przybywający z bratnich zakonów kapucynów, reformatów, pełniący funkcje liturgiczne w kaplicy szpitalno-zakonnej lub przydzieleni przez przełożonych do obsługi duszpasterskiej chorych.

Kanonicy regularni Świętego Ducha nie byli wprawdzie zakonem klauzurowym, niemniej obowiązywały ich pewne normy, których ze względów obyczajowych i wizerunkowych nie mogli przekraczać. W 1651 roku przełożony generalny zakonu i szpitala Girolamo Lanuvio zabronił im udawać się do fryzjera poza szpital, by golić się i przycinać brody⁴⁹. Zakaz, będący reakcją na wcześniejsze niedozwolone

⁴⁶ ASR, nr 1298, Nietytułowany rękopis z 1753 roku komandora Giovanniego Ottavia Bufaliniego.

⁴⁷ Canezza, Casalini, *Il Pio Istituto*, s. XII, XCVI-XCVII, CV-CVI; Surdacki, *Dzieci porzucone*, s. 95-96.

⁴⁸ ASR, nr 1298, Nietytułowany rękopis z 1753 roku komandora Giovanniego Ottavia Bufaliniego.

⁴⁹ ASR, nr 12 96, *Editto Girolamo Lanuvio 1651*, w: NSDO, s. 13.

praktyki, musiał być w przyszłości respektowany, ponieważ w czasie wizytacji z 1737 roku istniała wydzielona sala (*barberia*), w której jeden z młodych służących pełnił funkcję fryzjera. Dotąd fryzjerów tych utrzymywał na swój koszt szpital. Często byli to kuzyni lub przyjaciele kanoników, którym zakonnicy oferowali łóżko i nocleg, ubrania, świece, wyżywienie w swoim refektarzu oraz dwa skudy uposażenia miesięcznie. Taki stan rzeczy nie spodobał się wizytatorowi, który zlikwidował salę fryzjerską i stanowisko barbierza. Zalecił jednocześnie, by od tej pory w razie potrzeby wzywali fryzjerów z zewnątrz oraz płacili im z własnej kieszeni za strzyżenie i golenie. Na przyszłość nie pozwolił też nikomu z obcych osób spać w łóżkach szpitalnych z wyjątkiem usługującego *maestro di casa* i kanonika pełniącego funkcję ekonoma generalnego (*fattor generale*)⁵⁰.

Nie mogli też zakonnicy dawać schronienia w swoich pokojach jakimkolwiek osobom z zewnątrz bez zgody samego komandora, a zwłaszcza kobietom – nawet matkom, żonom i siostram. Wszyscy zakonnicy zobowiązani byli spożywać posiłki we wspólnym refektarzu i nie mogli pod żadnym pozorem wynosić z niej wina i chleba, pod karą pozbawienia funkcji i beneficjów⁵¹. Identyczna kara groziła im za łamanie zakazu rozmawiania w jakimkolwiek miejscu z siostrami z klasztoru i podopiecznymi Conservatorio⁵². Wszystkim kanonikom bez względu na wykonywaną funkcję należało się takie samo wyżywienie. W praktyce nie zawsze tak było. Wizytujący szpital w 1737 roku kard. L. Porzia zauważył, że kanonicy piastujący niektóre stanowiska otrzymują w refektarzu podwójne porcje jedzenia. W reakcji zabronił takich praktyk i nakazał jednakowe traktowanie wszystkich zakonników w przydzielaniu codziennego wikt. A był on następujący. W dni zwykle, w których nie obowiązywał post, otrzymywali oni jedną librę mięsa, w tym połowę wołowego na obiad i połowę cielęciny na kolację, trzy uncje zakąski (przystawki). W inne dni jedną librę ryb, trzy uncje przystawki oraz 2,5 bajoka na owoce. W piątek dostawali cztery jajka, jedną librę sera, zwykle jeden dzbanek (kufel) wina oraz chleb⁵³.

W szpitalu istniały wewnętrzne szpitaliki (*Ospedale dei Nobili*) dla osób o wysokim statusie społecznym oraz szpitalik S. Filippo dla rodziny szpitalnej. W obu mogli również przebywać chorzy kanonicy. Często jednak w czasie choroby pozostawali w swoich pokojach, w których leczyli ich wezwani lekarze szpitalni. Ponadto opiekował się nimi w czasie choroby któryś z bliskich współbraci kanoników⁵⁴.

W tym kontekście pojawia się problem majątku po kanonikach zmarłych w wyniku choroby lub z przyczyn naturalnych. Brewe papieskie z 4 marca 1749 roku, potwierdzające bullę Sykstusa IV (1471-1484) z 1473 roku w tej sprawie, stanowiło,

⁵⁰ ASR, nr 902, *Visita Apostolica deputata* [...] 1737, s. 40-41.

⁵¹ ASR, nr 1296, *Editto Girolamo Lanuvio 1651*, w: NSDO, s. 13; ASR, nr 1409, *Decreti per l'ospedale in occasione di sospetto contagioso de'5 gennaio 1691*, w: NSVD, s. 79; ASR, nr 1296, *Editto, che nessuno vada nel parlatorio, ne' alla rota. Girolamo Lanuvio 1651*, w: NSDO, s. 15.

⁵² ASR, nr 1296, *Editto di Monsignor Lanuvio Commendatore de'5 maggio 1651. Di non accostarsi al Conserwatorio*, w: NSDO, s. 13-14; ASR, nr 1296, *Editto sul non conversare, ne' introdurre donne in camera. 25 maggio 1651. Girolamo Lanuvio Commendatore*, w: NSDO, s. 14.

⁵³ ASR, nr 1296, *Atti della Visita del cardinal Porzia de'22 settembre 1737*, w: NSDO, s. 35.

⁵⁴ ASR, nr 1296, *Ludovico Calino Commendatore. 14 marzo 1763*, s. 44-45.

że wszystkie owoce i dochody z beneficjów ziemskich, którymi administrowali kanonicy, przechodzą po ich śmierci na własność szpitala i nie mogą być przejęte przez jakąkolwiek inną osobę, choćby z rodziny⁵⁵. Sprawa nie została jednak w pełni uregulowana po myśli papieża. Prawie 60 lat później (w 1808 roku) wizytator apostolski Francesco Carafa informował, że pieniądze i co cenniejsze rzeczy po zmarłych zakonnikach zabierają ich krewni, przyjaciele i osoby, które się przed śmiercią nimi opiekowały, pomimo że całe uposażenie i wszystkie zyski zawdzięczali administrowaniu dobrami szpitalnymi. Takie praktyki uznał za niedozwolone. Chcąc zaradzić tej niesprawiedliwości, powołał się na chwalebny zwyczaj istniejący u kawalerów maltańskich, którzy przyjmując święty wiatyk, dobrowolnie zrzekli się wszystkiego, co posiadali. Zarządził więc, by identyczny sposób postępowania wprowadzić u kanoników Świętego Ducha, którzy przed aktem przyjęcia wiatyku mieli odtąd dokonać samowypłaszczenia z majątku zawdzięczanego szpitalowi⁵⁶.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła

- Archivio di Stato di Roma (Archivio dell'Archiospedale di S. Spirito)
- nr 3, *Ordini da osservarsi nel'Hospitale dell'Archiospedale di S. Spirito in Saxia per decreto delli Signori Visitatori Apostolici 1652*, w: *Privilegia et Iura pro Archiospedale S. Spiritus in Sassia de Urbe*, t. XII.
- nr 4, *Canonici – Scritture spettanti a medessimi*.
- nr 7, *Ristretto del contenuto di dversi chorografii, e decreti, che si conservano nell'Archivio di San Spirito, Memorie d'alcune bolle, brevi, rescritti, prerogative concernenti d'Archiospedale di S. Spirito ed Annessi 1748*, w: *Iura e documenta*.
- nr 7, Ulotne rękopisy, oba zaczynające się od tytułowej formuły: *Beatissimo Padre*, w: *Jura et Documenta V. Archiospedalis S. Spiritus*, t. XVI.
- nr 61, *Giornale. Memorie delle cose piu Notabili accadute circa gli Affari del ven. Archiospedale di S. Spirito da 28 Luglio 1758, sino a 28 Dicembre 1759*.
- nr 163, *Capuccini. Decreto per li medessimi assistenti In quantita di Capellani nell'Ospedale*, w: *Ordini e Decreti. Regestrum Expeditionum 1784-1786*.
- nr 902, *Visita Apostolica deputata della Santità di N.S. Papa Clemente XII Nel Sagro, et Apostolico Archiospedale, Casa, e Banco di S. Spirito in Sassia di Roma, principiata dall' [...] Signor Cardinal D. Leandro Porzia Visitatore Apostolico, il di 22 settembre 1737*.
- nr 905, *Ordini e Decreti della Santa Visita Apostolica 1737*.
- nr 1296, *Atti della Visita Cardinal Acciaiuoli de'15 giugno 1679*, w: *Notificazione sopra diversi oggetti concernenti l'osservanza regolare de'RR Canonici dell'Ordine di S. Spirito*, Roma MDCCCXV, s. 29-30.

⁵⁵ ASR, nr 1296, *Privilegi di Monsignor Commendatore*, w: *Ordine di S. Spirito. Commendatori e Canonici*.

⁵⁶ ASR, nr 1296, *Ordine del Signor Cardinal Francesco Carafa Vsitatore Apostolico dei 20 settembre 1808*, w: *Ordine di S. Spirito. Commendatori e Canonici*, s. 62-63.

- nr 1296, *Atti della Vsita del Cardinal Petrucci deputata da N.S. PP. Innocenzo XII de 23 agosto 1696*, w: *Notificazione sopra diversi oggetti concernenti l'osservanza regolare de'RR Canonici dell'Ordine di S. Spirito*, Roma MDCCCXV, s. 33-34.
- nr 1296, *Atti della Visita del Cardinale Porzia de'22 settembre 1737*, w: *Notificazione sopra diversi oggetti concernenti l'osservanza regolare de'RR Canonici dell'Ordine di S. Spirito*, Roma MDCCCXV, s. 34-35.
- nr 1296, *Atti della Visita di Monsignore Scotti vescovo di S. Donnino de' 2 ottobre 1652*, w: *Notificazione sopra diversi oggetti concernenti l'osservanza regolare de'RR Canonici dell'Ordine di S. Spirito*, Roma MDCCCXV, s. 17.
- nr 1296, *Breve Regole o Capi di avvertimento per li Novitij del Nostro Ordine di S. Spirito destinti in dieci Capitoli Virginio Spada Commendatore 1661*.
- nr 1296, *Decreto di Visita del Cardinale Francesco Carafa de'20 marzo 1801*.
- nr 1296, *Editto, che li fratri dell'Ordine di S. Spirito vadino mattin, e sera a far la carita nell'ospedale agl'infermi 1750*, w: *Notificazione sopra diversi oggetti concernenti l'osservanza regolare de'RR Canonici dell'Ordine di S. Spirito*, Roma MDCCCXV, s. 12.
- nr 1296, *Editto, che nessuno vada nel parlatorio, ne'alla rota. Girolamo Lanuvio 1651*, w: *Notificazione sopra diversi oggetti concernenti l'osservanza regolare de'RR Canonici dell'Ordine di S. Spirito*, Roma MDCCCXV, s. 15.
- nr 1296, *Editto sul non conversare, ne' introdurre donne in camera. 25 maggio 1651. Girolamo Lanuvio Commendatore*, w: *Notificazione sopra diversi oggetti concernenti l'osservanza regolare de'RR Canonici dell'Ordine di S. Spirito*, Roma MDCCCXV, s. 14.
- nr 1296, *Istruzione, e regola da osservarsi nella nostra Chiesa di S. Spirito in Sassia di monsignor Giovanni Ottavio Bufalini Commendatore de 15 settembre 1749*, w: *Notificazione sopra diversi oggetti concernenti l'osservanza regolare de'RR Canonici dell'Ordine di S. Spirito*, Roma MDCCCXV, s. 35-39.
- nr 1296, *Notificazione sopra i dieci capitoli di avvertimenti do Monsignor Spada per li novizj dell'ordine de'Canonici regolari di S. Spirito*.
- nr 1296, *Ordine del Signor Cardinal Francesco Carafa Vsitatore Apostolico dei 20 settembre 1808*, w: *Ordine di S. Spirito. Commendatori e Cano*.
- nr 1296, *Ordini pubblicati li 7 dicembre 1740 con le moderazioni, che furono indi fatte dal Cardinale Giacomo Lanfredini Visitatore Apostolico*.
- nr 1296, *Ordini rapporto all'intervento de'canonici nell'oratorio la sera, alla maniera di ricevere i novizi, ed intervorare i tipidi professi, e decreto che tutti debbano andare in refettorio*, w: *Notificazione sopra diversi oggetti concernenti l'osservanza regolare de'RR Canonici dell'Ordine di S. Spirito*, Roma MDCCCXV, s. 21.
- nr 1296, *Privilegi di Monsignor Commendatore*, w: *Ordine di S. Spirito. Commendatori e Canonici*.
- nr 1296, *Visita Apostolica di Clemente VIII de'31 agosto 1592*, w: *Notificazione sopra diversi oggetti concernenti l'osservanza regolare de'RR Canonici dell'Ordine di S. Spirito*, Roma MDCCCXV, s. 9.
- nr 1298, *Nietytułowany rękopis z 1753 roku komandora Giovanniego Ottavia Bufaliniego, zaczynający się od słów: Affinche la voce del Signore [...], „Chiesa di S. Spirito” – Scritture varie concernenti l'interessi*.
- nr 1405, *Ordinazioni stabilite per il buon regolamento del servizio da prestarsi agl'infermi nell'Archiospedale S. Spirito in Sassia nel congresso tenutosi il di 30 giugno 1738 avanti al Cardinale Porzia Visitatore Apostolico coll'intervento del Commendatore di*

- Monsignore Leprotti, de quattro Medici primari, e del Chirurgo primario di ditto archiospedale.*
- nr 1409, *Decreti di Visita de'15 Giugno 1679 dell'Eminentissimo Acciaiuoli, w: Notificazione sopra diversi oggetti concernenti l'osservanza regolare de'RR Canonici dell'Ordine di S. Spirito, Roma MDCCCXV, s. 63-68.*
- nr 1409, *Decreti per l'ospedale in occasione di sospetto contagioso de'5 gennaio 1691, w: Notificazione sopra diversi oggetti concernenti l'osservanza regolare de'RR Canonici dell'Ordine di S. Spirito, Roma MDCCCXV, s. 81-82.*
- nr 1409, *Editto per il servizio degl'infermi, w: Notificazione sopra diversi oggetti concernenti l'osservanza regolare de'RR Canonici dell'Ordine di S. Spirito, Roma MDCCCXV, s. 9.*
- nr 1414, *Raporto sugli Stabilimenti dipendenti dalla Commissione Amministrativa degli Ospedali. Per l'anno 1811, w: Statistica. Infermi, Proietti e Personale 1706-1811, Stato degli infiteusi proibizioni e personale.*
- nr 1414, *Salariati dell'Ospedale descritti in Rollo à parte, che sispedisce, e paga ogni due mesi, w: Statistica. Infermi, Proietti e Personale 1707-1811.*
- nr 3092, *Dokument zaczynający się od słów: Volendo noi, che Padri Cappucini, w: „Buste Miscelanae”, Assistenza agli infermi spirituale e corporale – Confessori e Raccomandatori dell'anima.*
- nr 3098, *Succinta Notizia del Ven. Archiospedale di Santo Spirito 1602.*
- nr 3098, *Zbiór reguł i przepisów, które wydał w 1741 roku wizytator kardynał G. Lanfredini, zaczynający się od: Non si puo ammettere nessuno per Canonico [...], w: Buste Miscelanae – Indulgenze.*

Opracowania

- Canezza Allesandro, Casalini Mario, *Il Pio Istituto di S. Spirito e ospedali Riuniti di Roma*, Roma 1933.
- Da Alatri Benedetto, *L'ospedale romano di S. Spirito in Sassia e i cappucini. Note storico-commemorative del I centenario dell'assistenza spirituale affidata ai cappucini 1856-1956*, Roma 1956.
- Da Castelsangiovanni Gabriele, *L'assistenza religiosa ospedaliera dei cappucini in Italia*, Roma 1967.
- De Angelis Pietro, *L'Ospedale Apostolico di Santo Spirito in Saxia nella mente e nel cuore dei papi*, Roma 1955.
- Surdacki Marian, *Dzieci porzucone w Szpitalu Świętego Ducha w Rzymie w XVIII wieku*, Lublin 1998.
- Surdacki Marian, *Życie religijne i sakramentalne w infirmerii Szpitala Świętego Ducha w Rzymie w XVII-XVIII wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 115 (2021) s. 447-470.

POSŁUGA OPIEKUŃCZA DUCHAKÓW I KAPUCYNÓW W SZPITALU ŚWIĘTEGO DUCHA W RZYMIE W XVII-XVIII WIEKU

Streszczenie

W średniowieczu i w okresie potrydenckim szpitale jako instytucje pozostające pod zarządem kościelnym były miejscem, w którym szczególnie troszczono się o życie religijne podopiecznych. Z jednakową troską dbano w nich o fizyczne wyleczenie chorego, jak i o zbawienie jego duszy. Tak też było w rzymskim Szpitalu Świętego Ducha, ufundowanym w 1198 roku przez papieża Innocentego III. Życie religijne i duchowe jego pensjonariuszy było kształtowane przez rezydujących w nim stale kanoników regularnych Świętego Ducha, często wspomaganymi przez kapłanów z innych zakonów. Szpital od początku swojego istnienia składał się z dwu instytucji – przytułku dla podrzutków i lecznicy, inaczej infirmerii.

Niniejszy tekst koncentruje się na służbie oraz pracy opiekuńczej i pielęgnacyjnej wykonywanej na rzecz chorych zarówno przez miejscowych kanoników Świętego Ducha, jak i kapłanów oraz zakonników spoza szpitala, głównie kapucynów czy reformatów, których wynajmowano do pomocy świeckiemu personelowi w czasie zwielokrotnionego napływu chorych osób. Na przykład w 1759 roku do pomocy zaproszono 14 kapucynów, zaś w 1783 roku – 15. Dla rzymskiej infirmerii kanoników Świętego Ducha kapucyni stanowili swego rodzaju zaplecze, z którego zawsze można było w potrzebie korzystać, zarówno gdy chodzi o pomoc duszpasterską, jak i pielęgnacyjną. Za swoją posługę, w zależności od pełnionej funkcji i wykonywanych obowiązków, kapucyni otrzymywali odpowiednie wynagrodzenie.

Kapucyni czy reformaci, gościnnie usługujący w infirmerii świętoduskiej, dobrze wypełniali powierzoną misję dobroczynną wobec chorych, natomiast niemal zupełnie od swojej pierwotnej reguły odeszli sami kanonicy regularni Świętego Ducha. W omawianym okresie praktycznie porzucili opiekuńcze obowiązki względem chorych, koncentrując się na pełnieniu funkcji administracyjnych. Już w XVII wieku ich praca charytatywna była zaniedbywana i budziła wiele zastrzeżeń, jeszcze gorzej było w następnym stuleciu, kiedy w dokumentach spotyka się jedynie wezwania do przestrzegania charyzmatu zakonnego z czasów średniowiecznej fundacji. Chorzy mogli wtedy liczyć już wyłącznie na personel świecki, wspomagany przez obcych zakonników. A przecież według założyciela zakonu Guidona z Montpellier, jak i papieża Innocenty III, który zatwierdził zakon, jego członkowie mieli przede wszystkim sprawować opiekę nad chorymi. Pierwszym i obowiązkowym etapem na drodze do życia zakonnego był nowicjat, polegający na rocznej posłudze chorym w szpitalu zakonnym.

Zaniedbywanie, wręcz unikanie posługi chorym stawało się z czasem zjawiskiem permanentnym w postawie kanoników Świętego Ducha. Źródła z kolejnych lat potwierdzają, że bezpowrotnie odeszli oni od pierwotnej reguły i charyzmatu, spychając swoje powinności na zewnętrznych zakonników i służbę świecką. Opuściwszy sale szpitalne i chorych, duchacy koncentrowali swoje wysiłki na kumulowaniu beneficjów i utrzymywaniu najwyższych stanowisk

administracyjnych w szpitalu. Nigdy już nie powrócili do pierwotnej reguły i czynnej pracy opiekuńczej z chorymi.

Słowa kluczowe: Szpital Świętego Ducha; Rzym; chorzy; kanonicy; kapucyni; reformaci; pielęgnacja; opieka

KS. JACEK URBAN* – KRAKÓW

**KS. IGNACY POLKOWSKI (1833-1888)
W ŚWIETLE JEGO SPUŚCIZNY
PRZECHOWYWANEJ W ARCHIWUM KAPITULNYM NA WAWELU**

**REV. IGNACY POLKOWSKI (1833-1888)
IN THE LIGHT OF HIS LEGACY STORED
IN THE WAWEL CHAPTER ARCHIVES**

Abstract

The life and activities of Rev. Ignacy Polkowski, in light of his personal documents stored in the Wawel Chapter Archives, can be summarised by referring to three places: archives, libraries and church museums. Already as a student, he began accumulating a book collection that eventually numbered about 10,000 works and was rich in incunabula, 16th-century polonica, Copernican works and old prints. Thematically, it had the character of a theological and historical collection. After the January Uprising, when Rev. I. Polkowski settled in the estate of the Counts of Skórzewski family in Lubostroń in Greater Poland, he became a librarian organizing their collections. As a result of *Kulturkampf*, he had to leave Greater Poland and arrived in Kraków, where he became director of the Wawel Chapter Archives, and began arranging its resources and editing the most valuable documents. His work (1878-1888) left a lasting mark on the institution. Henceforth, the archive has been referred to either before I. Polkowski or after I. Polkowski. While working in Lubostroń, the clergyman took part in archaeological work that provided many objects for archaeological museums. At the same time, he was involved in medal making.

The presented biographical note of Rev. I. Polkowski was developed on the basis of archival materials hitherto unavailable to historians, located in

* Ks. Jacek Urban – prof. historii, Instytut Historii, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

e-mail: jacek.urban@upjp2.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0003-1790-2601>

the chapter archives in Kraków. These are the personal documents of Rev. I. Polkowski collected by himself, which make the article presented hereunder his most detailed published biography. It outlines the scientific activities of Rev. I. Polkowski, carried out first in Warsaw, then in Poznań, and finally in Kraków. He was also presented as a witness to landmark events in the Polish lands in the 19th century: the January Uprising in Warsaw, *Kulturkampf* in Greater Poland, the Galician autonomy in Kraków, and the establishment of the Polish Academy of Learning, to mention a few.

Keywords: chapter archives in Kraków; Rev. Ignacy Polkowski; Wawrzyniec Polkowski; Diocese of Kraków; archival legacy

Translated by Marek Robak-Sobolewski

Ksiądz Ignacy Polkowski to ceniony XIX-wieczny historyk, archiwista i bibliofil. Znane są jego zasługi dla poznania życia i dzieła Mikołaja Kopernika, jest autorem pierwszej monografii katedry gnieźnieńskiej, dobrze zasłużył się archiwum kapitulnemu na Wawelu. Jego biogram znajduje się w wielu słownikach i leksykonach. Niestety, żaden z nich nie odwołuje się do jego spuścizny znajdującej się w archiwum kapitulnym na Wawelu, ostatnim miejscu jego pracy. Faktem jest, że przez długi czas materiał ten, będąc nieopracowany, nie mógł być udostępniany czytelnikom. Skoro jednak został opracowany, możliwe stało się bardziej wnikliwe spojrzenie na życie ks. I. Polkowskiego. Jego spuścizna w archiwum kapitulnym na Wawelu odnosi się przede wszystkim do kolei jego życia; niestety, nieco mniej wnosi do jego aktywności naukowej, na szczęście jednak już dziś dość dobrze rozeznanej¹.

Pudło, w którym przechowywana jest spuścizna ks. I. Polkowskiego, zawiera ponad 150 dokumentów. Zostały one podzielone na dwie grupy – dokumenty (89 jednostek) i korespondencja (75 jednostek)². Na zbiór dokumentów składają się: odpis metryki chrztu św., świadectwa szkolne, karty wpisu na kolejne lata studiów w Akademii Duchownej w Warszawie, świadectwa kolejnych święceń, skierowania na kolejne parafie, nominacja na sekretarza konsystorza warszawskiego, dyplomy towarzystw naukowych, dobroczynnych i religijnych, a na końcu nekrolog. Do korespondencji należą: pisma konsystorza generalnego warszawskiego, gnieźnieńskiego i krakowskiego, pisma abp. Zygmunta Szczęsnego Felińskiego, bp. Antoniego Gałęckiego i bp. Albina Dunajewskiego, pisma towarzystw naukowych i charytatywnych, pisma prezydenta miasta Krakowa oraz pisma kapituł

¹ W. Gramatowski, *Polkowski Ignacy*, w: *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa-Łódź 1972, s. 696-697; J. Kracik, *Polkowski Ignacy*, w: *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 3, red. H. Wyczawski, Warszawa 1982, s. 399-406; R. Bender, *Polkowski Ignacy*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. XXVII, Wrocław 1983, s. 322-324; D. Jędrzejczyk, *Między teologią a historią (ks. Ignacy Polkowski 1833-1888)*, „Roczniki Łowickie”, VIII (2011) s. 218-228; J. Linetty, *Ksiądz Ignacy Polkowski (1833-1888)*, „Museion Poloniae Maioris”, 2 (2015) s. 94-97; A. Domin, *Polkowski Ignacy*, w: *Słownik biograficzny polskich archiwistów kościelnych*, t. 1, red. J. Marecki, Kraków 2017, s. 129-132.

² Autorem opracowania jest Idalia Rusnaczyk.

gnieźnieńskiej i krakowskiej. W zbiorze (poza jednym listem) właściwie nie ma korespondencji prywatnej. Do spuścizny należy także dokumentacja spadkowa po ks. Piotrze Polkowskim, stryju ks. Ignacego. Rodzina upoważniła go bowiem do zajęcia się postępowaniem spadkowym po bracie ojca³.

Dzieciństwo. Edukacja szkolna i akademicka

Wątpliwości w sprawie daty urodzenia⁴ ks. I. Polkowskiego rozwiewa wypis z księgi ochrzczonych parafii w Zdunach, znajdujący się w archiwum kapitulnym na Wawelu. Zapisano w nim:

Działo się w Zdunach dnia szóstego marca tysiąc ośmset trzydziestego trzeciego roku o godzinie trzeciej po południu. Stawił się urodzony Wawrzyniec Polkowski mieszkający w Zdunach przy Bracie lat pięćdziesiąt liczący, w obecności urodzonych Bartłomieja Fijałkowskiego ekonoma folwarku zduńskiego lat czterdzieści dwa i Wincentego Talarskiego wachmistrza lat czterdzieści, obydwu w Zdunach zamieszkałych i okazał nam dziecię płci męskiej urodzone dnia wczorajszego o godzinie ósmej w wieczór tu w Zdunach z jego małżonki urodzonej Magdaleny z Rutkowskich Polkowskiej lat trzydzieści trzy liczącej. Dziecięciu temu na Chrzcie św. odbytym w dniu dzisiejszym nadane zostało imię Ignacy, a rodzicami jego chrzestnymi byli ks. Wojciech Sienicki sekretarz Kapituły Łowickiej z wielmożną Brygittą Smolińską z Jackowic. Akt ten stawającym odczytany, został przez nas i świadków podpisany⁵.

A zatem I. Polkowski urodził się 5 marca 1833 roku w Zdunach k. Łowicza. Jego rodzicami byli Wawrzyniec Polkowski i Magdalena z Rutkowskich, oboje ze stanu szlacheckiego. Ignacy został ochrzczony 6 marca 1833 roku w kościele parafialnym w Zdunach. Tym, który go ochrzcił i sporządził akt chrztu, był ks. P. Polkowski, proboszcz zduński, brat Wawrzyńca, a więc stryj Ignacego. Zaskakuje, że przy składaniu podpisów pod dokumentem chrztu św. w rubryce „ojciec” napisano „pisać nie umie”⁶.

Wawrzyniec Polkowski h. Jastrzębiec był synem Wojciecha i Barbary. Polkowscy wywodzili się z Polkowa Wielkiego na Podlasiu. Parafią dla Polkowa Wielkiego był kościół w miejscowości Grębków. Starszy brat Wawrzyńca Andrzej pozostał w majątku, młodszy brat Piotr został księdzem (wtedy był proboszczem w Zdunach w obwodzie gostyńskim)⁷. Wawrzyniec ożenił się dość późno, bo w 1832 roku, mając 47 lat. Przez pewien czas wraz z żoną mieszkał w Zdunach przy bra-

³ Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej (dalej: AKKK), Spuścizna ks. I. Polkowskiego, sygn. Koresp. 1, List Feliksa Świętochowskiego do ks. I. Polkowskiego pisany w Kazimierzu 15 X 1862 roku. To jedyny list prywatny, ale pozostający w związku ze sprawą spadkową po ks. P. Polkowskim.

⁴ O dzieciństwie i młodości ks. I. Polkowskiego (1833-1888) napisano w *Polskim słowniku biograficznym*: „Urodzony 27 VIII (wg *Słownika pracowników książki pol.*), (wg nekrologu w „Nowej Reformie” 6 III) w folwarku Piaski w Zdunach (pow. Łowicki)”.

⁵ AKKK, Spuścizna ks. I. Polkowskiego, sygn. Pers 50, Wypis z księgi ochrzczonych parafii Zduny z 18 II 1871 roku.

⁶ Kracik, *Polkowski Ignacy*, s. 399-406.

⁷ Ks. P. Polkowski urodził się 6 września 1796 roku w Polkowie Wielkim. Zob. AKKK, Spuścizna ks. I. Polkowskiego, bez sygn. Akta spadkowe po ks. P. Polkowskim. Życiorys ks. P. Polkowskiego z 16 I 1837 roku.

cie-księdzu, następnie kupił wieś Bogoria opodal Zdunów, gdzie zbudował dom. Tam się wychowali obaj jego synowie Ignacy i Antoni. W 1849 roku Wawrzyniec i Piotr wystąpili do Heroldii Królestwa Polskiego „o przyznanie im szlachectwa od przodków nabytego”. Na posiedzeniu Heroldii 17/29 października 1849 roku „przyznano im szlachectwo dziedziczne od przodków nabyte z h. Jastrzębiec jako od roku 1730 udowodnione”⁸. Wawrzyniec zmarł niedługo po święceniach ks. Ignacego, a jego żona Magdalena jako wdowa występuje już w 1859 roku⁹.

Materiały przechowane w archiwum kapitulnym na Wawelu pozwalają także na krótkie omówienie szkolnego okresu życia Ignacego. Edukację szkolną rozpoczął w 1843 roku, w wieku 10 lat. Uczęszczał do szkoły obwodowej w Łowiczu w guberni mazowieckiej. Czteroletnią szkołę powiatową w Łowiczu ukończył w czerwcu 1848 roku, a więc potrzebował nie czterech, ale pięciu lat. Na przeszkodzie do ukończenia szkoły w terminie stanęła inna okoliczność niż mierne zdolności, skoro młody Ignacy niemal każdego roku otrzymywał wyróżnienia: po ukończeniu pierwszej i czwartej klasy odebrał pochwałę, a w klasie trzeciej otrzymał nagrodę. Na uwagę zasługuje jego świadectwo z III klasy. Spośród ocenianych przedmiotów wyniki celujące miał z sześciu przedmiotów: języka łacińskiego, języka niemieckiego, historii powszechnej, historii rosyjskiej, geografii powszechnej i geografii rosyjskiej¹⁰.

Naukę na poziomie szkoły średniej kontynuował w gimnazjum gubernialnym w Piotrkowie w guberni kaliskiej. W archiwum kapitulnym na Wawelu znajduje się list pochwalny dla I. Polkowskiego jako ucznia klasy V gimnazjum piotrkowskiego w roku 1849/1850. Niektórzy biografowie podają Warszawę jako miejsce, w którym dokończył edukację gimnazjalną. Po ukończeniu siedmioletniego gimnazjum jesienią 1851 roku wstąpił do seminarium duchownego św. Jana w Warszawie. Po trzech latach został alumnem Akademii Duchownej w Warszawie¹¹.

Ten okres życia ks. I. Polkowskiego znajduje potwierdzenie w jego wawelskiej spuściznie. To dokumenty jego święceń oraz zaświadczenia o przyjęciu na kolejny rok studiów w Akademii Duchownej w Warszawie. Dnia 26 lutego 1854 roku administrator archidiecezji warszawskiej bp Antoni Melchior Fijałkowski udzielił mu tonsury oraz niższych święceń. Ceremonia odbyła się w kaplicy

⁸ AKKK, Spuścizna ks. I. Polkowskiego, bez sygn. Pismo Heroldii Królestwa Polskiego z 31 X 1849 roku, nr 2523.

⁹ AKKK, Spuścizna ks. I. Polkowskiego, sygn. Pers 48, Wspomnienie z jednego dnia życia mego spisane w lat 19, dnia 14 V 1868 roku. Była to zapewne wieś Bogoria zwana też Boguria w powiecie łowickim, w gminie i parafii Bąków. Zob. B. Chlebowski, *Bogoria*, w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1, pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego i W. Walewskiego, Warszawa 1880, s. 279.

¹⁰ AKKK, Spuścizna ks. I. Polkowskiego, sygn. Pers 1, List pochwalny ukończenia I klasy (1843/44); sygn. Pers 2, Wyciąg z raportów nauczycieli Szkoły Powiatowej w Łowiczu za rok 1846/47; sygn. Pers 3, List pochwalny po ukończeniu przez I. Polkowskiego IV klasy w roku 1847/48. W dokumentacji brakuje świadectwa szkolnego z klasy II, AKKK, sygn. Pers 2, Wyciąg z raportów nauczycieli Szkoły Powiatowej w Łowiczu z 16/28 VI 1847 roku, świadectwo szkolne I. Polkowskiego z III klasy.

¹¹ AKKK, Spuścizna ks. I. Polkowskiego, sygn. Pers 6, List pochwalny za roku 1849/50; Krawiec, *Polkowski Ignacy*, s. 399.

pw. Świętego Krzyża w domu misjonarzy św. Wincentego a Paulo w Warszawie. Tego samego roku ks. I. Polkowski jako kleryk niższych święceń został alumnem I roku teologii Akademii Duchownej w Warszawie. Stosowny dokument sporządził ks. prof. Franciszek Szydoczyński, rektor uczelni. Druga strona dokumentu była miejscem, na którym wykładowcy umieszczali swoje wpisy o zachowaniu się i pilności studenta. Z kolejnych lat pochodzą dyplomy i wpisy na odwrocie dokumentu¹². Pośród nich zwraca uwagę wpis profesora historii kościelnej. Był nim ks. prof. Melchior Buliński¹³. To zapewne pod jego wpływem kleryk I. Polkowski skłaniał się w kierunku historii, choć jego pierwsze publikacje na to jeszcze nie wskazują¹⁴.

Pierwsze lata kapłaństwa (1857-1865)

Trzy kolejne dyplomy przechowywane w archiwum kapitulnym na Wawelu precyzują drogę do święceń I. Polkowskiego. Miejscem jego święceń subdiakonu i diakonu było oratorium pw. Świętego Krzyża warszawskich księży misjonarzy. Święcenia subdiakonu przyjął w dniu 8 lutego 1857 roku, a diakonu w dniu 1 marca tego roku – obydwaj z rąk biskupa podlaskiego Beniamina Szymańskiego. Święceń kapłańskich udzielił mu także bp B. Szymański w święto Zwiastowania NMP dnia 25 marca 1857 roku w kościele Świętego Krzyża w Warszawie. Jako neoprezbiter ks. I. Polkowski został wpisany na IV rok teologii w Akademii Duchownej. Jego postępy były zauważone przez profesorów. Większość wpisów oscyluje wokół dwóch określeń: „sedulus et modestus”. Jeszcze 15 czerwca 1858 roku ks. I. Polkowski zdał egzamin jurysdykcyjny do słuchania spowiedzi św., u ks. prof. Wincentego Orzeszkowskiego, wykładowcy teologii moralnej. Studia teologiczne ukończył w 1858 roku jako kandydat świętej teologii¹⁵.

Kolejna grupa dokumentów to decyzje Konsystorza Generalnego Archidiecezji Warszawskiej, który zlecał młodemu ks. Ignacemu wykonywanie obowiązków kapłańskich. Najpierw 22 lipca 1858 roku otrzymał skierowanie do parafii w Łomnej w dekanacie Piaseczno. Po kilku dniach ta decyzja została zmieniona, skoro już

¹² AKKK, Spuścizna ks. I. Polkowskiego, sygn. Pers 7, Dyplom abp. A. Fijałkowskiego o przyjęciu przez I. Polkowskiego niższych święceń, Warszawa 26 II 1854; sygn. Pers 8, Zaświadczenie rektora Akademii Duchownej o przyjęciu I. Polkowskiego na I rok studiów teologicznych w Akademii Duchownej w Warszawie z 14 IX 1854, nr 20.

¹³ A. Pleszczyński, *Dzieje Akademii Duchownej Rzymsko-Katolickiej Warszawskiej*, Warszawa 1907, s. 142-144; A. Wyrzykowski, *Buliński Melchior*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. III, red. W. Konopczyński, Kraków 1937, s. 125. Ksiądz M. Buliński (1810-1877) był profesorem Akademii Duchownej w Warszawie, autorem m.in. *Historii Kościoła powszechnego* (Warszawa 1860-1866), *Historii Kościoła polskiego* (Kraków 1873-1874) i wydanej już po jego śmierci *Mono grafii miasta Sandomierza* (Warszawa 1879).

¹⁴ Kracik, *Polkowski Ignacy*, s. 400.

¹⁵ AKKK, Spuścizna ks. I. Polkowskiego, sygn. Pers 11, Dyplom święceń subdiakonu, Warszawa 8 II 1857 roku; sygn. Pers 12, Dyplom święceń diakonu, Warszawa 1 III 1857 roku; sygn. Pers 13, Dyplom święceń kapłańskich, Warszawa 25 III 1857 roku; sygn. Pers 14, Zaświadczenie o wpisie ks. Polkowskiego na IV rok studiów teologicznych w Akademii Duchownej w Warszawie; H. Wyczawski, *Wincenty Orzeszkowski*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. XXIV, Wrocław 1979, s. 321.

27 lipca 1858 roku został skierowany do parafii Niegów. Miesiąc później zapadła jeszcze inna decyzja. Konsystorz warszawski 27 sierpnia 1858 roku polecił mu duszpasterstwo w Radzyminie w charakterze wikariusza. Na tym stanowisku pozostawał jedynie kilka miesięcy. Decyzją konsystorza z 2 stycznia 1859 roku otrzymał polecenie udać się do miasteczka Brzeziny jako mansjonarz. Obowiązki duszpasterskie w Brzezinach pełnił dwa lata. W tym czasie m.in. został członkiem Arcybractwa Różańcowego.

Na początku 1862 roku w miejscowości Łaznów, znajdującej się opodal Brzezin, zmarł proboszcz ks. Antoni Konarski. Dziedzic Łaznowa Michał Brujewicz, korzystając z prawa patronatu, zwrócił się do arcybiskupa warszawskiego A.M. Fijałkowskiego z oświadczeniem, że prezenty udzielił ks. I. Polkowskiemu. Dziedzic Łaznowa poznał ks. I. Polkowskiego na pogrzebie ks. A. Konarskiego. Gdy zdobył o nim potrzebną wiedzę, odbył z nim rozmowę i zaproponował mu probostwo. Ksiądz I. Polkowski zgodził się, wobec czego M. Brujewicz poprosił abp. A.M. Fijałkowskiego o to, by administratorem w Łaznowie został ks. I. Polkowski. Arcybiskup przystał na to w dniu 4 lutego 1861 roku. Na tej podstawie konsystorz warszawski zwrócił się pisemnie do ks. I. Polkowskiego, mansjonarza w Brzezinach, powiadamiając go o decyzji abp. A.M. Fijałkowskiego, który skierował go na beneficjum w Łaznowie. Konsystorz wezwał ks. I. Polkowskiego, by osiadł w Łaznowie, przejął inwentarz *fundi instructi* od wicedziekana, podjął duszpasterstwo, a także przygotował się do egzaminu *ad possidendum beneficium curatum*. Ksiądz I. Polkowski został administratorem parafii w Łaznowie w wieku 28 lat, mając zaledwie trzy lata kapłaństwa.

Z okresu zawiadywania przez ks. I. Polkowskiego parafią w Łaznowie pochodzi protokół z 25 czerwca 1862 roku ze spotkania, w którym udział wziął tajny radca M. Brujewicz jako przewodniczący „Dozoru” wraz z jednym z członków „Dozoru”, w obecności miejscowego dziekana i ks. I. Polkowskiego. Zadaniem owej komisji było przyjęcie robót przeprowadzonych przy obmurowaniu miejscowego cmentarza. Komisja dokonała oglądu wykonanych prac. Po zapoznaniu się z rachunkami prowadzonymi przez ks. I. Polkowskiego podjęto decyzję o przyjęciu wykonanych prac i wykorzystanych środków¹⁶.

W tym czasie, bo 28 czerwca 1862 roku nowy arcybiskup warszawski Zygmunt Szczyński mianował ks. I. Polkowskiego sekretarzem Konsystorza Generalnego Archidiecezji Warszawskiej. W prezentowanym zbiorze znajdują się dwa polecenia arcybiskupa do pełniącego tę funkcję ks. I. Polkowskiego. Obydwa wymagały pewnej biegłości kancelaryjno-archiwalnej. Najpierw w sierpniu 1862 roku abp Z.S. Feliński polecił mu „udać się natychmiast do Konsystorza naszego foralnego łowickiego i tam zażądać od ks. Kanonika Pisarza Konsystorza, okazania sobie archiwum, tudzież inwentarza akt konsy-

¹⁶ AKKK, Spuścizna ks. I. Polkowskiego, sygn. Pers 18, Decyzja Konsystorza Warszawskiego o skierowaniu ks. Polkowskiego do parafii Łomna, 22 VII 1858, nr 1338; sygn. Pers 19, Decyzja Konsystorza o skierowaniu ks. Polkowskiego na wikariat w parafii Niegów z 27 VII 1858, nr 1361; sygn. Pers 20, Decyzja Konsystorza o skierowaniu ks. Polkowskiego jako wikariusza przy kościele w Radzyminie z 27 VIII 1858 roku, nr 1645; sygn. Pers 28, Decyzja Konsystorza warszawskiego o skierowaniu ks. Polkowskiego jako administratora w parafii Łaznów z 5 II 1861 roku, nr 268.

storskich, dla udzielenia nam szczegółowej relacji w przedmiocie dotyczącym połączenia obydwóch Konsystorz¹⁷.

Pismem zaś z 16 października 1862 roku abp A.M. Feliński polecił ks. I. Polkowskiemu, aby dokonał spisu przedmiotów kościelnych, które były przekazane do kaplicy w Instytucie Sierot przy ul. Żelaznej w Warszawie, i złożył raport z tego działania¹⁸.

W przededniu powstania styczniowego ks. I. Polkowski zmienił probostwo. W dniu 9 listopada 1862 roku płk Aleksander Hauke, administrator Księstwa Łowickiego, zwrócił się do abp. Z.S. Felińskiego z prośbą o zgodę na powierzenie ks. I. Polkowskiemu funkcji proboszcza w Głuchowie¹⁹. Probostwo w Głuchowie było wtedy *iuris patronatus Principis Lovicensis*. W odpowiedzi konsystorz oświadczył, że decyzja o prezencie na beneficjum powinna być uczyniona na papierze stemplowym. Dnia 28 listopada 1862 roku ks. I. Polkowski po wizycie w Głuchowie złożył relację o dramatycznym stanie miejscowego kościoła. W swoim piśmie zawarł także prośbę, która wiele mówi o jego zainteresowaniach. Upraszał mianowicie konsystorz warszawski o pozwolenie, aby w domu kościelnym w Głuchowie mógł tymczasowo umieścić szkołę, „pokąd dom na szkołę nie będzie wybudowany”. W dniu 10 stycznia 1863 roku administracja Księstwa Łowickiego przesłała prezentę dla ks. I. Polkowskiego na probostwo w Głuchowie zgodnie z zaleceniem. Arcybiskup wyraził zgodę 23 stycznia 1863 roku. Po trzech miesiącach decyzją z 23 kwietnia 1863 roku Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego zatwierdziła ks. I. Polkowskiego na probostwo w Głuchowie. Tydzień później, 30 kwietnia, konsystorz wezwał go, aby w czasie dla siebie najdogodniejszym przybył do Warszawy dla dopełnienia instytucji kanoniczej. Do wezwania dołączył wezwanie abp. Z.S. Felińskiego do zwrotu rękopisu o synodach polskich, będącego własnością p. Hubego, przekazanego ks. I. Polkowskiemu do przejrzania. Pismo wskazuje, że ks. I. Polkowski już od pewnego czasu przebywał poza Warszawą. Znajduje się też w nim jedna z pierwszych przesłanek o poważnych zainteresowaniach naukowych ks. I. Polkowskiego. Jego biblioteka liczyła już wówczas 1000 książek²⁰.

¹⁷ AKKK, Spuścizna ks. I. Polkowskiego, sygn. Koresp. 2, Pismo arcybiskupa Zygmunta Felińskiego do ks. Polkowskiego, bez daty, z dopiskiem ks. Polkowskiego: „Odebrałem 22 sierpnia 1862”.

¹⁸ AKKK, Spuścizna ks. I. Polkowskiego, sygn. Pers 31, Nominacja z 28 VI 1862 roku nr 2071 w brzmieniu: „Po uwolnieniu x. Edmunda Cieślewskiego od obowiązków sekretarza w Konsystorzu naszym Metropolitalnym Warszawskim na tęż posadę powołujemy i mianujemy x. Ignacego Polkowskiego dotychczasowego komendarza kościoła parafialnego w Łaznowie”; tamże, sygn. Koresp. 2, Polecenie abp Z. Felińskiego do ks. I. Polkowskiego bez daty. Jest natomiast informacja ks. I. Polkowskiego: „odebrałem 22 VIII 1862 roku”; tamże, sygn. Koresp. 6, Polecenie abp. Felińskiego do ks. I. Polkowskiego z 16 X 1862 roku, nr 8127.

¹⁹ Dnia 6 listopada 1862 roku zmarł proboszcz w Głuchowie ks. Wojciech Loga.

²⁰ AKKK, Spuścizna ks. I. Polkowskiego, sygn. Koresp. 69, Pismo ks. I. Polkowskiego do Konsystorza warszawskiego z 28 XI 1862 roku; sygn. Koresp. 70, Relacja ks. I. Polkowskiego o stanie kościoła i parafii, o pracach które już podjął i o planach odnowienia kościoła w Głuchowie i Wysockienicach z 24 I 1863 roku; sygn. Pers 38, Pismo Administracji Księstwa Łowickiego z 10 I 1863 roku nr 6513; sygn. Pers 39, Konsystorz Generalny Archidiecezji Warszawskiej do ks. I. Polkowskie-

Dnia 19 maja 1863 roku abp Z.S. Feliński dokonał instytucji kanoniczej ks. I. Polkowskiego na prepozyturę kościoła parafialnego we wsi Głuchów w dekanacie skierniewickim. W prezentowanym materiale znajdują się ślady pasterskich problemów nowego proboszcza w Głuchowie. Zaledwie zgłoszono jego prezentę, a już 29 grudnia 1862 roku do abp. Z.S. Felińskiego wpłynęło pismo od parafian głuchowskich mieszkających w sąsiedniej wsi Wysokienice. Ksiądz I. Polkowski (jeszcze jako komendarz w Łaznowie) otrzymał polecenie opowiedzenia się, czy ma stanowczy zamiar restauracji kościoła we wsi Wysokienice, będącej częścią parafii Głuchów. Jeżeli nie, to mieszkańcy Wysokienic prosili, aby z punktu widzenia kościelnej organizacji stały się one filią. Drugim śladem aktywności ks. I. Polkowskiego w Głuchowie jest deklaracja władz o przyznaniu sumy 4825 rubli na restaurację miejscowego kościoła parafialnego. Trzecim zaś była decyzja Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie, która 31 października 1863 roku zatwierdziła ks. I. Polkowskiego jako opiekuna szkół elementarnych w Głuchowie i Wysokienicach²¹. W omawianym materiale archiwalnym znajduje się potwierdzenie, że w okresie powstania styczniowego ks. I. Polkowski dzielił czas między pracę administracyjną w Warszawie a duszpasterską w Głuchowie.

Wypada zgodzić się z biografami, którzy twierdzą, że nie wziął on udziału w powstaniu styczniowym. Swoistym dowodem na to jest jego list do konsystorza warszawskiego z 27 lutego 1863 roku:

(...) unikając odpowiedzialności przed władzą tak duchowną jako też świecką niniejszym raportem oskarżam się, że w dniu 26 lutego to jest wczoraj ok. godziny 5 wieczorem, zagrożony będąc utratą życia przez naczelnika powstańców Łakińskiego obozującego we wsi Głuchowie z 500 przeszło ludźmi, wydałem temuż Łakińskiemu wyszczególnione tu apparatus kościelne z odbioru których pokwitować mnie polecił obozowemu kapelanowi z tym nadmienieniem, że w miejsce ubytych powyższych apparatusów inne natychmiast sprawię²².

O tym, co się wydarzyło po powstaniu styczniowym, jego biograf napisał:

(...) po wywiezieniu z Warszawy arcybiskupa Felińskiego i zesłaniu go w głąb Rosji, wiosną 1864, w obawie zapewne przed represjami opuścił Królestwo Polskie. Był we Francji i w Niemczech, a latem 1864 roku przybył do Rzymu. Nie wszedł tam w skład Bratniej Pomocy Kapłanów Polskich, kierowanej przez ks. Franciszka Malczyńskiego. Nie związał się też z wpływowymi w Rzymie zmartwychwstańcami polskimi. Wbrew nim, ale powiadamiając ich o tym,

go proboszcza w Głuchowie, Warszawa 30 IV 1863 roku, nr 1344; J. Linetty, *Badania archeologiczne i historyczne ks. I. Polkowskiego (1833-1888) w Wielkopolsce*, „Analecta. Studia i Materiały do Dziejów Nauki”, 23 (2014) z. 2, s. 7.

²¹ AKKK, Spuścizna ks. I. Polkowskiego, sygn. Pers 40, Dekret abp. Felińskiego instytucyjający ks. Polkowskiego prepozytem w Głuchowie, Warszawa 19 V 1863 roku, nr 1516; sygn. Pers 43, Administracja Księstwa Łowickiego w Łyszkowicach pismem z 28 XI 1863 roku, nr 4078, przesłała ks. I. Polkowskiemu reskrypt Komisji Rządowej WRiOP z 31 X tego roku; sygn. Koresp. 7, Pismo Konsystorza Warszawskiego do ks. I. Polkowskiego z 17 I 1863 roku.

²² AKKK, Spuścizna ks. I. Polkowskiego, sygn. Koresp. 71, List ks. I. Polkowskiego do Konsystorza Warszawskiego z 27 II 1863 roku, nr 19. Spuścizna nie zawiera wspomnianego w piśmie szczegółowego zestawienia.

przewodniczył 30 VI 1864 kapłanom polskim, w większości byłym powstańcom, w czasie audyencji udzielonej im przez Piusa IX. Znalazłszy się później w Paryżu P. kontaktował się tam z byłym członkiem Tymczasowego Rządu Narodowego ks. Karolem Mikoszewskim. Nie wszedł jednak do jego Towarzystwa Bratniej Pomocy Kapłanów Polskich, ani też nie związał się ze Stowarzyszeniem Kapłanów Polskich, założonym przez Kacpra Kotkowskiego²³.

Omawiana spuścizna ks. I. Polkowskiego potwierdza jego pobyt w Rzymie. Zawiera m.in. kopię listu do kardynała pełniącego obowiązki wikariusza papieża Piusa IX. Informował w nim, że siedmiu polskich kapłanów wygnańców, którzy przez pół roku mieszkali w Rzymie, w hospicjum Trinita dei Pellegrini, udaje się w dalszą drogę – kilku do Francji, a kilku na Wschód – i proszą o wydanie zaświadczenia moralności. Odpowiedź na ten niedatowany list pochodzi z 5 listopada 1864 roku. A zatem ks. I. Polkowski był w Rzymie od wiosny 1864 roku. List, którego jest autorem, został napisany w języku łacińskim. Książd I. Polkowski podpisał się jako superior kapłanów polskich w rzymskim hospicjum, a więc w pewnym sensie ich przełożony, a na pewno reprezentant²⁴.

Pośród kilku dokumentów pochodzących z kongregacji watykańskich jeden z nich wspomina o audyencji ks. I. Polkowskiego u papieża Piusa IX w dniu 6 listopada 1864 roku. W innym ks. I. Polkowski prosił o papieski dyplom z odpustem zupełnym *in articulo mortis* dla niego, jego rodziny i wskazanych osób spoza rodziny, który dostał 8 listopada 1864 roku. Decyzją Kongregacji Rozkrzewienia Wiary otrzymał też tytuł misjonarza apostolskiego. Być może liczył się z tym, że do Polski nie powróci i zajmie się misjami²⁵. Ostatecznie jednak z Rzymu udał się do Francji. W Paryżu poznał ks. Władysława Czartoryskiego. Tam miał okazję poznać kolekcję muzealną i biblioteczną Czartoryskich²⁶.

W Poznaniu (1865-1877)

Ryszard Bender w biografii ks. I. Polkowskiego napisał:

(...) w roku 1866 powrócił do kraju, osiadł w Poznaniu w majątku Skórzewskich Czerniejewo (pow. Gniezno), a później w Lubostroniu (pow. Szubin). Porządkował tam zbiory archiwalne i biblioteczne po wielkopolskim bibliofilu Rajmundzie Skórzewskim. Sporządził katalog biblioteki. Rozpoczął też

²³ Bender, *Polkowski Ignacy*, s. 322.

²⁴ Ci kapłani to: Wincenty Wiśniewski z diecezji lubelskiej, Felician Łaszkiwicz z diecezji mińskiej, Atanazy Zański z diecezji chełmińskiej, Wincenty Trocki z diecezji augustowskiej, Józef Malinowski z diecezji kamienieckiej, Wincenty Szelechowski z diecezji tyraspolskiej i Ignacy Polkowski z archidiecezji warszawskiej. Zob. AKKK, Spuścizna ks. I. Polkowskiego, Koresp. 4, List do Kardynała Wikariusza Ojca św. Piusa IX, bez daty i odpowiedź datowana 5 XI 1864 roku.

²⁵ AKKK, Spuścizna ks. I. Polkowskiego, sygn. Pers 44, Dyplom papieski z 8 XI 1864. O udzieleniu odpustu zupełnego; sygn. Pers 45, Dekret Kongregacji Rozkrzewiania Wiary z 6 XI 1864 roku; sygn. Pers 46, Dokument sekretarza Kongregacji Rozkrzewiania Wiary z 6 XI 1864 roku. Pobyt w Rzymie wykorzystał ks. I. Polkowski m.in. do gromadzenia poloników w rzymskich kościołach. Stały się one podstawą do opublikowanej w 1870 roku książki pt. *Groby i pamiątki polskie w Rzymie* (drukem i nakładem J.I. Kraszewskiego). Zob. Linetty, *Badania archeologiczne*, s. 8.

²⁶ J. Nowak, *Książd Ignacy Polkowski – kolekcjoner i „książkołap” w latach 1872-1888*, „Nasza Przyszłość”, 89 (1998) s. 246.

P. w Lubostroniu własne badania historyczne. Napisał tam jedno z podstawowych swych dzieł *Żywot Mikołaja Kopernika* (t. 1-3, Gniezno 1873-1875). Prace te były ważnym etapem w rozwoju badań nad wielkim astronomem. Zdaniem Karola Libelta, z którym utrzymywał stały kontakt, P. był inicjatorem uczczenia czterechsetnej rocznicy urodzin Kopernika²⁷.

Wydaje się jednak, że do kraju powrócił wcześniej. Wskazuje na to pismo administratora generalnego archidiecezji gnieźnieńskiej ks. Jana Zienkiewicza, który odpowiadając na list ks. I. Polkowskiego z 3 kwietnia 1865 roku, w którym prosił on o prawo do sprawowania czynności kapłańskich na terenie archidiecezji gnieźnieńskiej, napisał: „(...) władza rządowa wprawdzie nie ma nic do dopuszczania kapłanów z zagranicy do ołtarza i odprawiania przez nich mszy św. czytanej, ale żadnych innych funkcji kapłańskich sprawować mu nie pozwala”²⁸.

To pismo jest skierowane do ks. I. Polkowskiego, który osiadł w Czerniejewie²⁹, gdzie był altarystą. Po przeniesieniu się do Lubostronia został kapelanem. W Czerniejewie przebywał stosunkowo krótko, skoro w Lubostroniu był już w 1866 roku³⁰. Obydwa majątki znajdowały się w ręku wielkopolskiej rodziny Skórzewskich h. Drogosław. Linia starsza Skórzewskich to właściciele Czerniejewa, a linia młodsza to właściciele Łabiszyna i Lubostronia. W Czerniejewie po śmierci hr. Rajmunda Skórzewskiego w 1859 roku drugim ordynatem został jego syn Zygmunt (1828-1901), a w majątku w Lubostroniu po śmierci hr. Arnolda Skórzewskiego w 1862 roku właścicielem został jego syn Leon (1845-1903). Ksiądz I. Polkowski stał się bibliotekarzem prywatnych zbiorów Skórzewskich. W Czerniejewie porządkował bibliotekę po zmarłym Rajmundzie. W Lubostroniu został kapelanem kaplicy pałacowej i bibliotekarzem zbioru liczącego ponad 7000 rękopisów. Spędzone tu lata były okresem jego bardzo szczególnych studiów, które odbywał w bibliotece w „lubym stroniu”. Stąd dał się poznać jako archiwista, historyk i bibliofil³¹. Ten wielkopolski okres naukowego życia ks. I. Polkowskiego ma już swoje znaczące opracowanie. Przedmiotem swojej dysertacji uczynił go Jakub Linetty w artykule pt. *Badania archeologiczne i historyczne ks. I. Polkowskiego (1833-1888) w Wielkopolsce*³².

W prezentowanym zbiorze znajduje się kilka tekstów, które korespondują z ustaleniami J. Linettego. To najpierw rękopis umowy, którą ks. I. Polkowski zawarł z Władysławem Jaworskim w Krakowie. Jest ona z 18 II 1866 roku i dotyczy warunków wydania książki ks. I. Polkowskiego pod pseudonimem Stefan Prawdzicki. Nosiła ona tytuł *Wspomnienie o Księdzu Szczęsnym Felińskim, arcy-*

²⁷ Bender, *Polkowski Ignacy*, s. 322.

²⁸ AKKK, Spuścizna ks. I. Polkowskiego, sygn. Koresp. 9, Pismo Administratora Generalnego Archidiecezji Gnieźnieńskiej z 7 IV 1865 roku.

²⁹ Tamże.

³⁰ Jego pobyt w Czerniejewie potwierdzają pisma z 20 VIII 1865 i z 8 I 1866 roku z omawianej spuścizny. Do Lubostronia przeniósł się na wiosnę 1866 roku. Zob. Linetty, *Ksiądz Ignacy Polkowski*, s. 94.

³¹ Linetty, *Badania archeologiczne*, s. 7.

³² Tamże, s. 7-53. Nie tylko w omawianej spuściznie, ale i w opracowaniach naukowych trudno dociec, jak doszło do poznania ks. I. Polkowskiego ze Skórzewskimi.

biskupie metropolie warszawskim i miała się ukazać w języku polskim i francuskim w wydawnictwie W. Jaworskiego. Publikacja wyszła drukiem w Krakowie w 1866 roku nakładem Księgarni i Wydawnictwa Dzieł Katolickich, Naukowych i Rolniczych W. Wielogłowskiego i W. Jaworskiego³³. Książka wskazuje na bliskość ks. I. Polkowskiego z abp. Z.S. Felińskim w czasie, gdy był sekretarzem Konsystorza Generalnego Archidiecezji Warszawskiej. Potwierdzeniem naukowych aspiracji ks. I. Polkowskiego w tym okresie jest jego podanie do władz kościelnych o zgodę na czytanie książek znajdujących się na indeksie kościelnym³⁴.

Kolejnym ważnym źródłem dla tego okresu życia ks. I. Polkowskiego jest jego rękopis napisany w Lubostroniu, zatytułowany *Wspomnienie z jednego dnia życia mego spisane w lat 19, dnia 14 maja 1868 roku*. Wspomina w nim dzień 9 sierpnia 1849 roku, gdy miał lat 16 i z bratem powrócił z gimnazjum do domu na wakacje. Zbliżał się dzień imienin ich ojca. W wigilię święta św. Wawrzyńca wszyscy udali się do kościoła na Mszę św., a po powrocie ojciec uznał, że nadszedł czas, by odbyć z synami poważną rozmowę na temat ich gniazda i rodu. Liczył on sobie wtedy 66 lat. Jak powiedział, „(...) skoro już komu nadeszła druga połowa siódmego krzyżyka, ten lat długich już obiecywać sobie nie może”, ponadto także i chłopcy wchodzili już w wiek męski. Jest to szczególnie tekst, bo ks. I. Polkowski relacjonuje słowa ojca, który polecił mu nauczyć się ich na pamięć. Po 19 latach syn zapisał je na kartach swoich wspomnień:

Heraldycy nasi jak Paprocki, Okolski, Niesiecki o familii Polkowskich tyle tylko wspominają, że są h. Jastrzębiec i pochodzą z Lubelskiego, ale przekręcają nazwisko, bo z Polkowskich Polikowskich robią. Że istotnie muł się i że my nie Polikowscy, ale Polkowscy nazywamy się na to są dowody: i tak od czterech wieków na Podlasiu są wsie, które się zowią Polkow Sagały i Polkow Pobratyny, które choć rozdrobnione zostają jednak w rodzinie naszej aż dotąd – dalej w konstytucjach sejmowych znajdziecie pod rokiem 1648 że w czasie elekcji Jana Kazimierza stanęło pod Wolą jako deputatów od braci szlachty z różnych stron Rzeczypospolitej czternastu Polkowskich jednego rodu i jednego herbu. Ich imiona to: Leonard, Jakub, Paweł, Mikołaj, Tomasz, Bartłomiej, Andrzej, Stanisław, Adam, Jan, Szymon, Stefan, Mikołaj i Wojciech. Od jednego z tu wymienionych to jest od Andrzeja pochodzę ja w prostej linii, a tym samym i wy. Syn Andrzeja Józef z kasztelanki Radziszewskiej zrodzony prapradziad mój starostwa grodu Liwskiego ożeniony z Katarzyną Szaniawską zostawił syna, a pradziada mojego Onufrego chorążego ziemi Liwskiej. Syn jego a dziad mój Ignacy zrodzony z Krasnodębskiej wszedłszy w związku małżeńskie z Konstancją z Żaboklik Żaboklicką miał ojca mego Wojciecha. Matka moja a babka wasza była Barbara Suchodolska sędzianka herbu Pobóg, z której ja przyszedłem na świat. Po smutnej rewolucji 1831 roku mając lat 47 pojąłem za żonę kochaną matkę waszą, której ojciec kapitan artylerii h. Bończa skonał prawie na moich rękach pod Grochowem – tego Józefa rodzi Makowska

³³ AKKK, Spuścizna ks. I. Polkowskiego, sygn. Pers 47, Umowa ks. I. Polkowskiego z Władysławem Jaworskim z 18 II 1866 roku na wydanie książki wspomnieniowej o abp. Felińskim. Wydrukował ją Karol Budweiser.

³⁴ AKKK, Spuścizna ks. I. Polkowskiego, bez sygn., Prośba ks. I. Polkowskiego i odpowiedź Kongregacji z 29 IV 1866 roku.

h. Poraj, a ja mam was dwóch synów, najmłodsza zaś siostra wasza Symforoza rok mając umarła. Wszyscy ci w/w protopłaści moi: Andrzej, Józef, Onufry, Ignacy, Wojciech z dawien dawna dziedziczyli na Podlasiu Polkowo, z którego dopiero ja pierwszy ustąpiłem oddając w dzierżawę schedy moje na Polkowie Sagałach, Polkowie Pobratynach, Suchodołach i Daćbogach memu starszemu bratu, a waszemu stryjowi Andrzejowi, sam zaś tu na Mazowszu kupiłem sobie tę wioskę Bogorię, w której zanim urządziłem się i pobudowałem, mieszkałem czasowo przy najmłodszym bracie moim, a stryju waszym x. Piotrze Polkowskim proboszczu zduńskim, kanoniku łowickim we wsi Zduny, gdzie wy moje dzieci poprzychodziliście na świat. Wracając jeszcze do rodowodu waszego oznajmiam wam, iż wyżej wymieniony Andrzej Polkowski, co był na elekcji Jana Kazimierza w 1648 roku pochodzi w prostej linii od Jana kasztelana liwskiego ożenionego z Anną z Zawad, który za wielkie przysługi jakie wyświadczył Bolesławowi książęciu Mazowieckiemu w odbudowaniu spalonego ze szczętem miasta Liwa otrzymał w nagrodę obszerne między lasami niziny nieopodal od rzeki Liwca i w samej połowie XV wieku na tychże nizinach czyli Polach vel Polkach założył obszerną wieś Polkowo, skąd on i wszyscy jego potomkowie pisać się poczęli z Polkowa. Ten Jan to był jeden z dwudziestu synów (jeśli heraldykom i tradycji w rodzinie naszej utrzymywanej wierzyć można) wojewody łęczyckiego Marcina Ścibor h. Jastrzębiec, od którego wywodzą się Zborowscy, a którego rodzeni bracia byli Dersław archidiakon krakowski i Wojciech h. Jastrzębiec vel Albert arcybiskup gnieźnieński.

W tablicy genealogicznej, którą przepisujemy sobie kolejno syn od ojca znajdziecie teraz cztery linie Polkowskich z jednego pochodzących szczepu. Linia nasza od Ignacego na Polkowie Sagałach, z której nas trzech braci: Andrzej, Wawrzyniec, Piotr i siostra Józefa. Linia Onufrego, od której pochodzi Jan Polkowski naczelnik Wydziału Klasycznego z Warszawy. Linia Józefa, od której pochodzi Antoni Polkowski referendarz. Linia Andrzeja, od której pochodzi Jan z Nieszawy co ma Żaboklicką ze Zdrójów³⁵.

Wawrzyniec Polkowski polecił synom nauczyć się tego wywodu na pamięć, w ciągu tygodnia przepisać go, po jego śmierci strzec szkatułki z sygnetem, a w końcu potomkom swoim przekazać. Jak napisał ks. J. Polkowski:

takie było to poważne posiedzenie, do którego wielką przywiązując wagę i jako do rzeczy i jako do słów ojcowskich, całej tej procedencji wyuczyliśmy się dokładnie i każdy z nas po latach tylu nie będąc pewnym, czy spotka się jeszcze z rodowodem swoim z oryginałów przepisanych, w żywej mając pamięci całą tę opowieść ojcowską, spisuje ją sobie, dodając zarazem genealogiczne drzewo, o ile ono zostało mi w pamięci³⁶.

Znajdujące się w spuściznie ks. I. Polkowskiego drzewo genealogiczne spisał on i narysował właśnie w Lubostroniu.

³⁵ AKKK, Spuścizna ks. I. Polkowskiego, sygn. 48, Wspomnienie z jednego dnia życia mego spisane w lat 19, dnia 14 maja 1868 roku.

³⁶ AKKK, Spuścizna ks. I. Polkowskiego, sygn. Pers 86, Drzewo genealogiczne rodziny Polkowskich naszkicowane przez ks. Ignacego Polkowskiego w Lubostroniu, 14 V 1868 roku, a więc tego samego dnia, w którym spisał swoje wspomnienie o rodzinie.

Spuścizna ks. I. Polkowskiego przechowywana w archiwum kapitulnym na Wawelu pozwala dostrzec, jak szybko został on dostrzeżony przez polskie środowisko naukowe pod zaborami. Karol Estreicher, Franciszek Matejko i Józef Szujski, działając w imieniu Oddziału Nauk Moralnych Towarzystwa Naukowego Krakowskiego, zaprosili go do Krakowa na poufne spotkanie, zapowiedziane na dzień 18 marca 1870 roku. Tematem było powołanie przy Towarzystwie Naukowym Krakowskim komisji do spraw wydawania źródeł historycznych. Jednym z zaproszonych był ks. I. Polkowski, co stanowiło dowód uznania dla jego działalności. Dwa dni po spotkaniu K. Estreicher informował ks. I. Polkowskiego o powstaniu Komisji Bibliograficznej Towarzystwa Naukowego Krakowskiego. Zapowiadał, że rozpocznie ona swoje prace od wydania *Katalogu abecadłowego druków polskich*, poczynszy od XIX wieku. Pismo kończy się zapytaniem: „czy Xiądz zechciałbyś popierać cele Komisji i przyjąć pismo mianujące go jej członkiem?”. W ten sposób ks. I. Polkowski znalazł się u początków *Bibliografii* K. Estreichera³⁷.

Przebywając w Lubostroniu, szybko zbliżył się do środowiska poznańskiego. Pismem z datą 16 czerwca 1871 roku Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk przesłało mu 200 biletów do subskrypcji wydawnictwa dla uczczenia pamięci Mikołaja Kopernika wobec rychłej 400. rocznicy jego urodzin. Książd I. Polkowski został zobowiązany do nadesłania listy pozyskanych subskrybentów. Pieniądze ze sprzedaży owych biletów miały być wykorzystane do opłacenia wydania albumu. W roku następnym ks. I. Polkowski został wyróżniony członkostwem tego towarzystwa. W dyplomie członkowskim Zarządu Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, wydanym 3 lipca 1872 roku, zapisano wezwanie: „(...) abyś usiłowania nasze naukowe mające na celu szerzenie i podtrzymywanie mowy i oświaty ojczystej, jako też zbieranie pism, książek, przedmiotów archeologicznych i wszelkich materiałów do czerpania zeń wiedzy i nauki przydatnych, czynną a światłą pomocą swoją łaskawie popierać raczył”.

W 1874 roku ks. I. Polkowski otrzymał podziękowanie za „(...) 65 tomów i zeszytów dzieł, zwłaszcza za rzadki pomiędzy nimi zbiór Kopernika lub jego systemu dotyczących, jako też za publikację Kopernikianów i Katedry Gnieźnieńskiej”, które były jego darem dla biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Swoje książki drukował w Gnieźnie³⁸. Były to przede wszystkim prace poświęcone M. Kopernikowi: *Kopernikiana czyli materiały do pism i życia Mikołaja Kopernika* (t. 1-3, Gniezno 1873-1875), *Żywot Mikołaja Kopernika* (Gniezno 1873)

³⁷ AKKK, Spuścizna ks. I. Polkowskiego, sygn. Koresp. 11, Drukowane zaproszenie dla ks. I. Polkowskiego z 6 III 1870 roku; sygn. Koresp. 12, Pismo dr K. Estreichera do ks. I. Polkowskiego z 18 III 1870; sygn. Koresp. 13, Towarzystwo Naukowe Krakowskie 9 VI 1870 roku złożyło podziękowanie ks. I. Polkowskiemu za dar 19 medali polskich, L. 1588.

³⁸ AKKK, Spuścizna ks. I. Polkowskiego, sygn. Koresp. 14, Pismo Zarządu Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego do ks. I. Polkowskiego z 14 VI 1871 roku; sygn. Pers 51, Dyplom Zarządu Poznańskiego Towarzystwa Nauk dla ks. I. Polkowskiego, Poznań 3 lipca 1872 roku; sygn. Koresp. 20, Zarząd Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk do ks. I. Polkowskiego 8 X 1874 roku; sygn. Koresp. 26, Podziękowanie Muzeum Narodowego w Rapperswil dla ks. I. Potockiego za swoje książki ofiarowane do biblioteki Muzeum, 22 II 1876 roku; Linetty, *Badania archeologiczne*, s. 16-20.

czy *Czterowiekowy Jubileusz Urodzin Mikołaja Kopernika w Toruniu z 19 II 1873* (Gniezno 1873). W 1874 roku ogłosił drukiem monografię katedry gnieźnieńskiej³⁹.

Książd I. Polkowski był blisko związany z Zakładem Narodowym im. Ossolińskich we Lwowie. W 1873 roku ofiarował mu m.in. siedem brakteatów z czasów Mieszka Starego, pochodzących ze stanowiska archeologicznego w Głębokiem, a także swoje prace poświęcone M. Kopernikowi. W 1875 roku podarował kolejną swoją książkę *Dawny zabytek języka polskiego*. Korzystał także z biblioteki Ossolineum. August Bielowski w piśmie Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie z 9 września 1875 roku oświadczył: „(...) na żądanie Zakład pożyczca X. Kanonikowi dziełko *Constitutiones et articuli Synodi Lanciencis a. D. 1537 celebrati, Synodi Piotrkoviensis a. D. 1530 i Synodi Piotrkoviensis a. D. 1532*”. Te trzy starodruki zostały mu wypożyczone na jeden miesiąc⁴⁰.

Kolejnym wyróżnieniem dla ks. I. Polkowskiego był dyplom Towarzystwa Archeologicznego Krajowego we Lwowie. Na posiedzeniu odbytym 2 kwietnia 1876 roku mianowało go ono swoim członkiem honorowym. Niewiele wcześniej, bo 10 marca 1876 roku, Muzeum Kopernika w Rzymie powiadomiło ks. I. Polkowskiego, że na posiedzeniu dnia poprzedniego „postanowiło zaprosić Ks. Kanonika na swego korespondenta”⁴¹. Muzeum to zaliczyło go do grona swoich fundatorów⁴². Obydwa wyróżnienia były skierowane na adres lubostroński ks. I. Polkowskiego, natomiast na jego adres krakowski zostało wysłane zawiadomienie z datą 14 kwietnia 1877 roku o zaproszeniu go do grona członków Komisji Archeologicznej na mocy uchwały zatwierdzonej 10 kwietnia 1877 roku przez Wydział Filozoficzno-Historyczny Akademii Umiejętności w Krakowie⁴³. W Krakowie bowiem wiosną 1877 roku zamieszkał ks. I. Polkowski po tym, jak władze pruskie poleciły mu opuścić Wielkopolskę⁴⁴.

³⁹ AKKK, Spuścizna ks. I. Polkowskiego, sygn. Koresp. 29, Podziękowanie Kapituły Gnieźnieńskiej dla ks. Polkowskiego za pierwszą monografię katedry gnieźnieńskiej, 28 VI 1876 roku, L. 138.

⁴⁰ AKKK, Spuścizna ks. I. Polkowskiego, sygn. Koresp. 17, Zakład Narodowy im. Ossolińskich pismem z 13 X 1873 roku dziękował ks. I. Polkowskiemu za 7 brakteatów, L. 424; sygn. Koresp. 18, Podziękowanie Zakładu dla ks. I. Polkowskiego za kilka książek jego autorstwa ofiarowanych bibliotece Ossolineum, 20 XI 1873 roku, L. 484; sygn. Koresp. 21, Podziękowanie Ossolineum dla ks. I. Polkowskiego z 23 III 1875 roku, L. 101; sygn. Pers 52, Pismo A. Bielowskiego do ks. Polkowskiego z 9 IX 1875 roku, L. 303.

⁴¹ AKKK, Spuścizna ks. I. Polkowskiego, sygn. Koresp. 31, Muzeum Kopernika w Rzymie do ks. I. Polkowskiego w Lubostroniu 10 III 1877 roku.

⁴² Tamże.

⁴³ AKKK, Spuścizna ks. I. Polkowskiego, sygn. Pers 53, Dyplom członkostwa honorowego nadany ks. I. Polkowskiemu przez Towarzystwo Archeologiczne Krajowe we Lwowie 2 IV 1876 roku. Dyplom został podpisany przez przewodniczącego Towarzystwa dr. Stanisława Krzyżanowskiego we Lwowie 30 IV 1876 roku; sygn. Koresp. 32, Komisja Archeologiczna AU do ks. I. Polkowskiego w Krakowie, 14 IV 1877 roku, nr 191.

⁴⁴ Materiały znajdujące się w omawianej spuściznie ks. I. Polkowskiego nie precyzują powodów, dla których opuścił Wielkopolskę i przeniósł się do Krakowa.

W Krakowie (1877-1888)

Pobyt ks. I. Polkowskiego w Krakowie zainaugurowały starania o wpis w poczet obywateli. Zgodnie z prawem dobre świadectwo o nim złożyło dwóch krakowian. Odpowiadając na jego prośbę, prezydent miasta dr Ferdynand Weigel pismem z 20 lipca 1878 roku powołał się na uchwałę Rady Miasta Krakowa wymagającą także przedstawienia stanu majątkowego albo innych rękojmi zabezpieczających jego niezależny byt w Krakowie. Złożenie tegoż uczynił warunkiem do przedstawienia wniosku ks. I. Polkowskiego Radzie Miasta. Na jej posiedzeniu w dniu 26 września 1878 roku postanowiono przyjąć go w poczet obywateli Krakowa pod warunkiem, że uzyska prawa obywatela austriackiego. Jego stały pobyt w Krakowie był więc możliwy dopiero po uzyskaniu obywatelstwa austriackiego. Zabiegi w tym kierunku podjął ks. I. Polkowski, kierując podanie do namiestnictwa we Lwowie⁴⁵.

Równocześnie podjął starania o przyjęcie do diecezji krakowskiej. Najpierw wikariusz apostolski bp Antoni Gałęcki decyzją z 27 sierpnia 1878 roku zgodził się, by ks. I. Polkowski jako kapłan diecezji warszawskiej mógł na terenie diecezji krakowskiej odprawiać Msze św. i spowiadać. Na prośbę ks. I. Polkowskiego z 24 grudnia 1878 roku o inkardynację do diecezji krakowskiej bp A. Gałęcki oświadczył, że bez uzyskania prawa obywatelstwa austriackiego nie może się o to ubiegać, „(...) lecz dla łatwiejszego uzyskania indygenatu austriackiego przesyła mu w załączeniu *spem susceptionis* do diecezji krakowskiej”⁴⁶.

W dniu 16 lutego 1881 roku namiestnictwo we Lwowie nadało ks. I. Polkowskiemu obywatelstwo austriackie. Otrzymał polecenie udania się do magistratu krakowskiego, by wobec prezydenta miasta złożyć wymaganą przysięgę wierności. Dopiero po tym akcie mógł być wpisany w poczet stałych mieszkańców Krakowa. Ksiądz I. Polkowski wykonał to polecenie 1 marca 1881 roku, składając przepisana przysięgę wobec prezydenta Krakowa F. Weigla⁴⁷. Wtedy też podjął starania o przyjęcie do diecezji krakowskiej, zakończone powodzeniem.

Od początku znalazł się w gronie duchowieństwa skupionego przy katedrze na Wawelu. Krakowska Kapituła Katedralna na swoim posiedzeniu generalnym w październiku 1878 roku powołała go na kaznodzieję katedralnego. Obowiązki te podjął 1 listopada 1878 roku i pełnił je „gorliwie i z pożytkiem wiernych”⁴⁸.

⁴⁵ AKKK, Spuścizna ks. I. Polkowskiego, sygn. Koresp. 37, Pismo prezydenta Miasta Krakowa M. Zyblikiewicza do ks. I. Polkowskiego z 4 X 1878 roku, L. 19636.

⁴⁶ AKKK, Spuścizna ks. I. Polkowskiego, sygn. Koresp. 36, Pismo bp. A. Gałęckiego do ks. I. Polkowskiego z 27 VIII 1878 roku, L. 92; sygn. Koresp. 38, Pismo Konsystorza Krakowskiego do ks. I. Polkowskiego z 31 XII 1878 roku, L. 1670.

⁴⁷ AKKK, Spuścizna ks. I. Polkowskiego, sygn. Pers 58, Pismo Kapituły katedralnej do ks. Polkowskiego z 16 II 1879 roku, nr 15 sygnowane przez jej dziekana ks. prof. K. Teligę; sygn. Pers 59, Decyzja Konsystorza krakowskiego z 2 VII 1879 roku, L. 924; sygn. Pers 61, Nominacja ks. I. Polkowskiego komisarzem biskupim dla nauki religii podpisana przez bp. A. Dunajewskiego z 14 VI 1880 roku, L. 735; Pers 62, Nominacja Kapituły katedralnej dla ks. Polkowskiego na stanowisko podkustoszego katedry na Wawelu uczynione podczas kapituły generalnej we wrześniu 1880 roku; sygn. Pers 63, Decyzja namiestnictwa o nadaniu ks. Polkowskiemu obywatelstwa austriackiego, 16 II 1881 roku, L. 7564.

⁴⁸ AKKK, Spuścizna ks. I. Polkowskiego, sygn. Pers 58, Pismo Kapituły katedralnej do ks. Polkowskiego z 16 II 1879 roku, nr 15.

W krótkim odstępie czasu został notariuszem kapitulnym na Wawelu. Potem pełnił funkcję dyrektora Archiwum Konsystorskiego w Krakowie – od 23 czerwca 1879 roku do 13 grudnia 1883 roku. W dniu 2 lipca 1879 roku biskup krakowski Albin Dunajewski powierzył mu administrację altarii Trzech Króli w katedrze na Wawelu. Przyjęcie tego obowiązku oznaczało zajęcie się zrujnowaną kamienicą kapitulną przy ul. Kanoniczej w Krakowie, przypisaną do tej altarii. Był więc prebendarzem kaplicy katedralnej, notariuszem Kapituły i dyrektorem Archiwum Konsystorskiego. Ponadto Kapituła na sesji generalnej we wrześniu 1880 roku mianowała go podkustoszym katedry na Wawelu, polecając mu troskę o przedmioty znajdujące się w skarbcu, zakrystii i kościele. Obowiązki te wykonywał do końca życia⁴⁹. Mieszkał na ul. Kanoniczej 133 (Dom Długosza)⁵⁰.

Podjął także prace pastoralne. W dniu 14 czerwca 1881 roku bp A. Dunajewski zlecił mu obowiązki komisarza biskupiego dla nauki religii, które miał wykonywać w stosunku do szkoły nr 9 na Stradomiu pod Wawelem. Od 1 sierpnia 1881 roku ks. I. Polkowski otrzymał upoważnienie (na trzy lata) do spowiadania siostr dominikanek w klasztorze Matki Bożej Śnieżnej na Gródku w Krakowie⁵¹.

Dnia 11 maja 1880 roku bp A. Dunajewski powierzył mu szczególne zadanie:

Zgodnie z wnioskiem Pana Konserwatora, Ordynariat deleguje Księdza Kanonika do spisania aktu przy przeniesieniu zwłok śp. Jana Długosza z dotychczasowego grobu do sarkofagu świeżo sporządzonego. Czynność ta odbędzie się 19 maja. Zechce Ks. Kanonik porozumieć się tak z P. Konserwatorem jak i proboszczem na Skalce co do czasu, w którym czynność ta ma się odbyć⁵².

Książd I. Polkowski w Krakowie pomnożył swoje dokonania naukowe. Ten okres przyniósł kolejne jego książki i artykuły naukowe. Wśród nich były m.in. wydane w 1884 roku *Statuta capitularia Ecclesiae Cathedralis Cracoviensis*, w roku następnym *Sprawozdanie o drugim dziale ksiąg Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej* czy *Dwieście najstarszych inkunabułów z Biblioteki Kapitulnej w Krakowie* z 1887 roku. Swoje książki i artykuły zwyczajem poprzednich lat przekazywał do bibliotek w Poznaniu, Lwowie i Rapperswilu⁵³.

⁴⁹ AKKK, Spuścizna ks. I. Polkowskiego, sygn. Koresp. 39, Pismo Kapituły katedralnej na Wawelu z 16 II 1879 roku, L. 15; sygn. Koresp. 40, Pismo bp. A. Dunajewskiego z 23 VI 1879 roku, nr 4; sygn. Koresp. 48, Podziękowanie bp. Dunajewskiego za pełnienie funkcji dyrektora Archiwum konsystorskiego w Krakowie z 13 XI 1883 roku, nr 141.

⁵⁰ Obecnie ul. Kanonicza 25. Z tego domu wyprowadzono trumnę z ciałem ks. I. Polkowskiego w dniu jego pogrzebu 29 sierpnia 1888 roku.

⁵¹ AKKK, Spuścizna ks. I. Polkowskiego, sygn. Pers 65, Upoważnienie dla ks. I. Polkowskiego wydane przez bp. krakowskiego Albina Dunajewskiego z 1 VIII 1881 roku, nr 2370.

⁵² AKKK, Spuścizna ks. I. Polkowskiego, sygn. Koresp. 41, Pismo bp. A. Dunajewskiego do ks. I. Polkowskiego z 11 V 1880 roku, L. 608.

⁵³ AKKK, Spuścizna ks. I. Polkowskiego, sygn. Koresp. 46, Kustoszu Muzeum Narodowego w Rapperswilu podziękowanie dla ks. I. Polkowskiego, 17 III 1882 roku; Linetty, *Badania archeologiczne*, s. 21-29; A. Szczerba, *Pisarstwo historyczne krakowskiego duchowieństwa w latach 1795-1918*, w: *Krakowskie środowisko historyczne XV-XX w. Ludzie – idee – dzieła*, red. T. Gąsowski, J. Smołucha, Kraków 2018, s. 256-257.

Krakowski okres życia ks. I. Polkowskiego był bogaty w zaszczycające powołania do towarzystw naukowych. Od roku 1877 był członkiem Komisji Archeologicznej AU i kierował jej sekcją Epigrafiki polskiej, a w roku 1878 został członkiem korespondentem Wydziału Filologicznego AU. W dniu 6 listopada 1878 roku dyplom członkowski nadało mu Towarzystwo Historyczno-Literackie w Paryżu. Trzy dni później, 9 listopada 1878 roku, Akademia Umiejętności w Krakowie wybrała go na swojego członka korespondenta w Wydziale Nauk Filologiczno-Literackich⁵⁴.

Osobne miejsce zajmują dyplomy przynależności ks. I. Polkowskiego do organizacji dobroczynnych, patriotycznych i pobożnych. Arcybractwo Miłosierdzia i Banku Pobożnego w Krakowie na przedstawienie ks. Juliana Bukowskiego, uchwałą podjętą na posiedzeniu w dniu 7 grudnia 1877 roku, zaprosiło ks. I. Polkowskiego na swego członka. W dniu 4 stycznia 1878 roku został wpisany do księgi arcybrackiej. W latach 1881-1884 był radcą Arcybractwa. Współdecydował o przyznawaniu zapomóg, uczestniczył w komisji, której zadaniem było prowadzenie ksiąg finansowych. Okres rady zakończył po trzech latach. W 1884 roku wszedł do Komitetu Jubileuszowego 400-lecia Arcybractwa Miłosierdzia i Banku Pobożnego i podjął się napisania jubileuszowej monografii⁵⁵. Kolejny jest dyplom wydany przez Towarzystwo Dobroczynności w Krakowie, które „(...) postanowiło uchwałą w dniu 5 maja roku 1878 zapadłą, zaprosić x. Ignacego Polkowskiego kanonika łowickiego do grona swego jako członka czynnego, w przekonaniu, że W. Pan raczysz wspierać Instytut ten dobroczynny darem, radą i życzliwością”⁵⁶.

⁵⁴ AKKK, Spuścizna ks. I. Polkowskiego, sygn. Pers 56: „Stosownie do artykułów IV, V, VI i VII Statutów swoich, dekretem cesarza Napoleona III (d. 10 czerwca 1866 roku) zatwierdzonych, Towarzystwo na posiedzeniu d. 5 listopada 1878 roku wybrało ks. kan. Ignacego Polkowskiego na członka zwyczajnego, w dowód czego Rada Towarzystwa wydaje mu akt niniejszy”. Towarzystwo Historyczno-Literackie w Paryżu zostało założone 29 kwietnia 1832 roku. Dyplom dla ks. I. Polkowskiego wystawiono 6 XI 1878 roku, nr 188. Sygnował go W. Czartoryski. AKKK, Spuścizna ks. I. Polkowskiego, sygn. Pers 64, Dyplom Akademii Umiejętności dla ks. I. Polkowskiego wydany w Krakowie 23 III 1881 roku. Podpisali go dr Józef Majer, prezes AU i dr Józef Szujski, sekretarz generalny.

⁵⁵ Książd I. Polkowski otrzymał zaproszenie na 4 I 1878 roku do sali obrad Arcybractwa Miłosierdzia przy ul. Siennej w Krakowie „w celu własnoręcznego podpisania się w myśl ordynacji ks. P. Skargi, do księgi na ten cel przeznaczonej”; zob. AKKK, Spuścizna ks. I. Polkowskiego, sygn. Koresp. 33, Pismo Arcybractwa Miłosierdzia z 31 XII 1877 roku; sygn. Koresp. 42, Powołanie ks. I. Polkowskiego na urząd rady Arcybractwa Miłosierdzia i Banku Pobożnego z 13 V 1881 roku, nr 367; sygn. Koresp. 74, Pismo ks. Polkowskiego w imieniu Komitetu 300-lecia Arcybractwa do ks. T. Midowicza podstarszego z 9 IV 1883 roku o nadzwyczajne posiedzenie Rady Arcybractwa, na której sprawy jubileuszu można by spokojnie omówić; sygn. Koresp. 60, List ks. T. Midowicza starszego Arcybractwa do ks. Polkowskiego z 6 VI 1884 roku, L. 346. Uroczystości liturgiczne zaplanowano na 7-9 X 1884 roku w kościele św. Barbary w Krakowie. Ponadto przewidziano także wydanie publikacji jubileuszowej.

⁵⁶ AKKK, Spuścizna ks. I. Polkowskiego, sygn. 55, Dyplom Towarzystwa Dobroczynności został wydany w Krakowie 4 VI 1878 roku. Podpisał go prezes Towarzystwa dr Konstanty Hoszowski. O Towarzystwie w pierwszych słowach dyplomu napisano: „Towarzystwo Dobroczynności w Krakowie, zawiązane w dniu 16 listopada 1816 roku, ma na celu udzielanie wszelkiej tak moral-

W dniu 26 kwietnia 1882 roku Komitet Towarzystwa Opieki Weteranów z roku 1831 z siedzibą w Krakowie zaprosił ks. I. Polkowskiego jako delegata. Ponadto 21 września 1884 roku ks. I. Polkowski został członkiem Arcybractwa Niepokalanego Poczęcia NMP przy kościele św. Barbary w Krakowie, a 4 lutego 1886 roku radcą tego Arcybractwa⁵⁷.

Jeśli chodzi o wyróżnienia kościelne to ks. I. Polkowski jedno utracił, a drugie uzyskał. Utracił prawo do tytułu kanonika łowickiego i prawo do noszenia *distinctorium* tejże kapituły. Konsystorz krakowski wyjaśnił mu w 1883 roku, że wprawdzie każdy proboszcz w Głuchowie *ipso facto* otrzymywał tytuł kanonika honorowego kolegiaty łowickiej, ale przywilej ten nie był przywiązany do osoby, ale do urzędu proboszcza głuchowskiego. Jak długo proboszcz głuchowski nim był, miał prawo używać tytułu kanonika łowickiego, ale jeśli ustąpił ze stanowiska, ten tytuł tracił na rzecz swojego następcy. Ksiądz I. Polkowski oświadczył, że nie będzie więcej używać *distinctorium* łowickiego⁵⁸. Został zaś w tym czasie kanonikiem diecezji krakowskiej z prawem noszenia rakiety i mantoletu za sprawą dekretu bp. A. Dunajewskiego z 21 kwietnia 1886 roku:

(...) w uznaniu zasług jakie Wielebność Wasza wkładasz w porządkowanie i utrzymywanie kościoła naszego katedralnego, a położyłeś je tak w uporządkowanie naszego biskupiego archiwum jak i kapitulnego, przesyłamy Ci z wielką przyjemnością w załączeniu dekret na koncyliarza honorowego Kurii naszej i nadajemy prawo noszenia ubioru honorowego Rochetti i Mantoletti⁵⁹.

Ksiądz I. Polkowski z każdym rokiem coraz bardziej stawał się człowiekiem zaufania biskupa krakowskiego i konsystorza krakowskiego. Otrzymywał różne zadania. W dniu 16 czerwca 1888 roku konsystorz polecił mu, aby u „(...) karmelitanek bosych na Łobzowie z probantką Teresą Siemieńską, która ukończyła czas próby i zostanie dopuszczona do przyjęcia habitu zakonnego, w myśl Soboru Trydenckiego odbył egzamin kanoniczny dla przekonania się o szczerości jej powołania”⁶⁰. Z kolei 9 sierpnia 1888 roku konsystorz na podstawie protokołu egzaminu kanonicznego przeprowadzonego przez ks. I. Polkowskiego w klasztorze felicjanek na Smoleńsku oświadczył: „(...) skoro s. Maria Elekta Majewska nowicjuszka trwa niezłomnie w postanowieniu służenia Panu Bogu w tym zgromadzeniu, Konsystorz

nej, jak materialnej pomocy chrześcijańskim, a do gminy miasta Krakowa przynależnym obojgi płci starcom, kalekom i do pracy niezdolnym, ubogim oraz sierotom lub dzieciom rodziców podupadłych”.

⁵⁷ AKKK, Spuścizna ks. I. Polkowskiego, sygn. Pers 69, Akt przyjęcia do Arcybractwa Niepokalanego Poczęcia NMP z 21 IX 1884 roku, L. 418. Został przyjęty do w/w Arcybractwa po przedstawieniu go przez radców Jana Kantego Knowiakowskiego i [imię nieznanne] Czecha oraz sekretarza Franciszka Bartynowskiego; sygn. Pers 72, Zaproszenie do objęcia funkcji radcy Arcybractwa z 4 II 1886 roku. Miejsce radcy zawakowało po śmierci Ludwika Zieleniewskiego.

⁵⁸ AKKK, Spuścizna ks. I. Polkowskiego, sygn. Pers 67, Pismo ks. inf. R. Spithala z Konsystorza Generalnego w Krakowie do ks. I. Polkowskiego z 26 VI 1883, L. 1921, z powołaniem się na reskrypt z 22 VI 1883 roku i na oświadczenie ks. Polkowskiego z 25 VI 1883 roku.

⁵⁹ AKKK, Spuścizna ks. I. Polkowskiego, sygn. Pers 73, Dekret bp. Dunajewskiego z 21 IV 1886 roku, nr 1247.

⁶⁰ AKKK, Spuścizna ks. I. Polkowskiego, sygn. Koresp. 65, Konsystorz Krakowski do ks. I. Polkowskiego z 16 VI 1888 roku, L. 2426.

deleguje Wielebnego Księdza do odebrania od w/w nowicjuszek rocznych ślubów zakonnych z wezwaniem o relację z dokonanej czynności”. Jeszcze trzy dni przed śmiercią ks. I. Polkowskiego konsystorz informował go, że przełożona dominikanek na Gródku w Krakowie wniosła prośbę o udzielenie właśnie jemu jurysdykcji na zwyczajnego spowiednika siostr. W zakończeniu napisała: „(...) zanim Konsystorz Generalny przychylił się do tejże prośby, wzywa wprzód uprzejmie Przewielebność Waszą o doniesienie czy zgadzasz się na przyjęcie tego obowiązku?”⁶¹. Niestety, trzy dni później, 27 sierpnia 1888 roku ks. I. Polkowski zmarł nagle w Krakowie.

Jego śmierć nastąpiła nieoczekiwanie, bo w wieku 55 lat, gdy pełnił funkcje: radcy konsystorza biskupiego, podkustoszego katedralnego, notariusza kapituły krakowskiej, członka korespondenta Akademii Umiejętności, członka Arcybractwa Miłosierdzia i Banku Pobożnego oraz radcy Arcybractwa Niepokalanego Poczęcia NMP w Krakowie⁶². Został pochowany na cmentarzu Rakowickim w Krakowie, w grobowcu Krakowskiej Kapituły Katedralnej na Wawelu.

Materiał aktowy znajdujący się w archiwum kapitulnym na Wawelu daje szersze rozeznanie w życiu ks. I. Polkowskiego na poszczególnych jego etapach. Nie daje jednak wszystkich oczekiwanych odpowiedzi. W przywołanej spuściznie są bowiem dokumenty, jest korespondencja urzędowa, natomiast brakuje jego kazań, a przede wszystkim korespondencji prywatnej. Zbiór nie daje żadnych informacji o jego znakomitej bibliotece, nie zawiera też śladów jego współpracy z czasopismami, do których pisał⁶³. Janusz Nowak i Jakub Linetty w swoich artykułach powołują się na korespondencję ks. I. Polkowskiego przechowywaną w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie (z Władysławem Czartoryskim, Leonem Bentkowskim, Józefem Łepkowskim), a także w Bibliotece Jagiellońskiej⁶⁴ (z Józefem I. Kraszewskim, Adolfem Pawińskim, Karolem Libeltem)⁶⁵. Jakub Linetty dał także wyraz przekonaniu, że do poznania osoby i dzieła ks. I. Polkowskiego potrzeba jeszcze wielu kwerend. Podziela jego zdanie. Zadanie to w pierwszym rzędzie spoczywa na tych, którzy tak jak ks. I. Polkowski wybrali i wybierać będą zawód historyka i archiwisty.

⁶¹ Tamże; AKKK, Spuścizna ks. I. Polkowskiego, sygn. Koresp. 66, Konsystorz krakowski do ks. I. Polkowskiego z 9 VIII 1888 roku, L. 3297; sygn. Koresp. 67, Konsystorz krakowski do ks. I. Polkowskiego, 24 VIII 1888 roku, L. 3472.

⁶² AKKK, Spuścizna ks. I. Polkowskiego, sygn. 74, Nekrolog ks. I. Polkowskiego sprawiony przez Arcybractwo Niepokalanego Poczęcia NMP z zaproszeniem na nabożeństwo żałobne za spój jego duszy 6 IX 1888 roku o godz. 9-ej rano w kościele św. Barbary w Krakowie.

⁶³ Współpracował z redakcjami takich czasopism, jak: „Czas”, „Przegląd Powszechny”, „Zapiski Numizmatyczne”, „Przegląd Bibliograficzno-Archeologiczny”, „Dwutygodnik Naukowy poświęcony Archeologii, Historii i Lingwistyce”, „Rocznik dla Archeologów, Numizmatyków i Bibliografów Polskich”.

⁶⁴ Materiały dotyczące ks. I. Polkowskiego są także w Bibliotece PAU i PAN. Nie zostały wydzielone jako kolekcja, ale znajdują się pośród innych spuścizn.

⁶⁵ Jednostkowo został także przywołany list z Lubostronia znajdujący się w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła

- Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej (AKKK)
Spuścizna ks. Ignacego Polkowskiego I. Personalna, sygn. Pers 1-3, 6-8, 11-14, 18-20, 28, 31, 38-40, 43-48, 51-53, 55-56, 58-59, 61-65, 67, 69, 72-73, 86.
Spuścizna ks. Ignacego Polkowskiego II. Korespondencja 1, sygn. Koresp. 1, 4, 7, 9, 11-14, 17-18, 20-21, 26, 29, 31-33, 36-42, 46, 48, 60, 65-67, 69-71, 74.
Spuścizna ks. Ignacego Polkowskiego III. Inne, bez sygn. Akta spadkowe po ks. Piotrze Polkowskim.

Opracowania

- Bender Ryszard, *Polkowski Ignacy*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. XXVII, Wrocław 1983, s. 322-324.
Chlebowski Bronisław, *Bogoria*, w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1880, s. 279.
Domin Anna, *Polkowski Ignacy*, w: *Słownik biograficzny polskich archiwistów kościelnych*, t. 1, red. J. Marecki, Kraków 2017, s. 129-132.
Gramatowski Wiktor, *Polkowski Ignacy*, w: *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa-Łódź 1972, s. 696-697.
Jędrzejczyk Dobiesław, *Między teologią a historią (ks. Ignacy Polkowski 1833-1888)*, „Roczniki Łowickie”, VIII (2011) s. 218-228.
Kracik Jan, *Polkowski Ignacy*, w: *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 3, red. H. Wyczawski, Warszawa 1982, s. 399-406.
Linetty Jakub, *Badania archeologiczne i historyczne ks. I. Polkowskiego (1833-1888) w Wielkopolsce*, „Analecta. Studia i Materiały do dziejów nauki”, 23 (2014) z. 2, s. 7-53.
Linetty Jakub, *Ksiądz Ignacy Polkowski (1833-1888)*, „Museion Poloniae Minoris”, 2 (2015) s. 94-97.
Nowak Janusz, *Ksiądz Ignacy Polkowski – kolekcjoner i „księżkołap” w latach 1872-1888*, „Nasza Przeszłość”, 89 (1998) s. 245-272.
Pleszczyński Adolf, *Dzieje Akademii Duchownej Rzymsko-Katolickiej Warszawskiej*, Warszawa 1907.
Szczurba Anna, *Pisarstwo historyczne krakowskiego duchowieństwa w latach 1795-1918*, w: *Krakowskie środowisko historyczne XV-XX w. Ludzie – idee – dzieła*, red. T. Gąsowski, J. Smołucha, Kraków 2018, s. 256-257.
Wyczawski Hieronim, *Orzeszkowski Wincenty*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. XXIV, Wrocław 1979, s. 321.
Wyrzykowski Andrzej, *Buliński Melchior*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. III, Kraków 1937, s. 125.

**KS. IGNACY POLKOWSKI (1833-1888)
W ŚWIECIE JEGO SPUSCIZNY
PRZECHOWYWANEJ W ARCHIWUM KAPITULNYM NA WAWELU**

Streszczenie

Życie i działalność ks. Ignacego Polkowskiego w świetle jego dokumentów osobistych przechowywanych w archiwum kapitulnym na Wawelu można sprowadzić do trzech miejsc: archiwów, bibliotek i muzeów kościelnych. Już jako student zaczął gromadzić księgozbiór, który ostatecznie liczył ok. 10 000 dzieł i był bogaty w inkunabuły, polonika XVI wieku, kopernikana i starodruki. Tematycznie miał charakter zbioru teologicznego i historycznego. Po powstaniu styczniowym, gdy ks. I. Polkowski osiadł w majątku hrabiów Skórczewskich w wielkopolskim Lubostroniu, został bibliotekarzem porządkującym ich zbiory. W wyniku kulturkampfu musiał opuścić Wielkopolskę i przybył do Krakowa, gdzie został dyrektorem archiwum kapitulnego na Wawelu. Rozpoczął wówczas porządkowanie jego zasobu i edytowanie najcenniejszych dokumentów. Jego praca (1878-1888) odcisnęła silne piętno na tej instytucji. Odtąd mówi się o archiwum przed I. Polkowskim i po I. Polkowskim. Duchowny w czasie pracy w Lubostroniu brał udział w pracach archeologicznych, które dostarczyły wielu obiektów dla muzeów archeologicznych. Równocześnie zajmował się medalierstwem.

Przedstawiony biogram ks. I. Polkowskiego powstał na podstawie materiałów archiwalnych dotychczas niedostępnych dla historyków, a znajdujących się w archiwum kapitulnym w Krakowie. Są to dokumenty osobiste ks. I. Polkowskiego gromadzone przez niego samego. Dlatego też prezentowany artykuł jest najbardziej szczegółowym opublikowanym biogramem tego kapłana. Przybliżono w nim działalność naukową ks. I. Polkowskiego, realizowaną najpierw w środowisku warszawskim, następnie poznańskim, a na końcu krakowskim. Przedstawiono go również jako świadka przełomowych wydarzeń na ziemiach polskich w XIX wieku: powstania styczniowego w Warszawie, kulturkampfu w Wielkopolsce, a w Krakowie – autonomii galicyjskiej i m.in. powstania Akademii Umiejętności.

Słowa kluczowe: archiwum kapitulne w Krakowie; ks. Ignacy Polkowski; Wawrzyniec Polkowski; diecezja krakowska; spuścizna archiwalna

RAISA ZIANIUK* – MIŃSK (BIAŁORUŚ)

**ARCHIWUM KOŚCIOŁA ŚW. MICHAŁA ARCHANIOLA
W MICHALISZKACH (BIAŁORUŚ) – LOS KOLEKCJI
NA TLE WYDARZEŃ HISTORYCZNYCH¹**

**ARCHIVES OF ST MICHAEL THE ARCHANGEL'S CHURCH
IN MIKHALISHKI (BELARUS) – THE FATE OF THE COLLECTION
AGAINST THE BACKGROUND OF HISTORICAL EVENTS**

Abstract

In an institutional sense, there are no parish archives in Belarus acting as independent institutions that perform the function of collecting historical documentation, storing it in an appropriate manner and making it available to researchers. This is due to a number of factors: the suppression of monasteries and closure of churches in the 19th century, the several waves of nationalization of church property, and the persecution in the 20th century. Therefore, the discovery of a collection of documents in a church in the village of Mikhalishki, which survived despite historical socio-political events, although not in its entirety, can be regarded as a unique event.

In this article, an archive is understood as a collection of documents related to the history and activities of a church, parish and/or monastery and kept in the church. According to the preliminary arrangement and inventory created, the archive includes 41 folders, most of which consist of a single document (e.g., a record book or inventory). The article analyses the evolution of the documentary composition of the archive, characterizes the groups of available documents and determines their information potential.

* Raisa Zianiuk – dr historii, European Humanities University w Wilnie (Litwa)
e-mail: zianiukraja@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4743-3538>

¹ Wyrażam wdzięczność proboszczowi parafii św. Michała Archaniola w Michaliszkach ks. Anatolemu Zacharewskiemu za przychylność i pomoc.

Keywords: canons regular of penance; monastery archives; parish archives; record books; visitation records; inventories; suppression of monasteries; Belarus

Translated by Raisa Zianiuk

Michaliszki, niewielka miejscowość historycznej Wileńszczyzny, znajduje się w ostrowieckim rejonie obwodu grodzieńskiego na Białorusi. Do historii weszły przede wszystkim za sprawą kościoła i klasztoru kanoników regularnych od pokuty (białych augustianów). Do dziś zachował się tylko budynek kościoła, który jest włączony do tras zwiedzania jako najbardziej typowy, najmniej przebudowany i najlepiej zachowany zabytek sarmackiej architektury barokowej na Białorusi. Powstanie baroku sarmackiego było wynikiem połączenia ideologii sarmackiej ze środkami artystycznymi europejskiego stylu baroku, który stopniowo rozszerzał się w białoruskiej architekturze sakralnej w XVII wieku².

Kościół w Michaliszkach został fundowany i zbudowany razem z klasztorem kanoników regularnych od pokuty. Losy tego zakonu i jego klasztorów były typowe dla Białorusi: kasacja klasztorów w 1832 roku i przekazanie kościoła do diecezji. Jednocześnie kościół w Michaliszkach miał więcej szczęścia: mimo trudnej sytuacji Kościoła rzymskokatolickiego na Białorusi w XIX i XX wieku nie został zamknięty po powstaniu styczniowym 1863-1864 ani w okresie powojennym w XX wieku, kiedy nawet na terenach zachodniej Białorusi nie funkcjonowało zbyt wiele kościołów katolickich. Kościół ten nie został także w pełni dotknięty falami nacjonalizacji archiwów kościelnych.

Zbiory archiwalne kościoła w Michaliszkach zostały znalezione przypadkowo podczas wycieczki w 2020 roku. Natępnie przeprowadzono wstępną systematyzację dokumentów, które do tej pory były gromadzone częściowo w świątyni i na plebanii. Zespół ten nie był nigdy przedmiotem odrębnych badań, a jego materiały nie były nawet częścią bazy źródłowej w różnych opracowaniach historycznych³.

Pod terminem „archiwum” w niniejszym artykule należy rozumieć nie instytucję, ale zbiór dokumentów i materiałów, które są ważne dla funkcjonowania świątyni i instytucji parafialnych oraz przechowywane w kościołach i plebaniach⁴. W związku z tym celem artykułu jest prezentacja zbioru dokumentalnego przechowywanego w kościele michaliskim i określenie jego potencjału informacyjnego. Dlatego na tym etapie badań nie zostanie przeprowadzona szczegółowa analiza źródłowa dokumentów, a jedynie ich systematyzacja. Jednocześnie będą wskazane czynniki historyczne, które wpłynęły na uformowanie i zachowanie kolekcji w jej dzisiejszym stanie.

² Т. Габрусь, *Сакральная память Астрэвеччыны*, „Наша вера”, (2005) № 33, <https://media.catholic.by/nv/n33/art12.htm> (dostęp: 10.11.2021).

³ Kościół i parafia nie zostały włączone do badań, na podstawie których powstała rozprawa doktorska K. Sytsko dotycząca archiwów parafialnych na Białorusi. Por. К.В. Сыцько, *Дакументы і матэрыялы канца XVII-XX ст. з парафіяльных архіваў рымска-каталіцкага касцёла як крыніцы на гісторыі Беларусі*, Мінск 2019 [kps, Biblioteka Narodowa Białorusi].

⁴ Definicja według Сыцько, *Дакументы і матэрыялы*, s. 4.

Historia kościoła i parafii

Dzieje kościoła i parafii w Michaliskach można podzielić na dwa wyraźne etapy historyczne – zakonny (1622-1832/1839), kiedy parafia była prowadzona przez Zakon Kanoników Regularnych od Pokuty, i diecezjalny (1832/1839-obecnie), po objęciu jej przez księży diecezjalnych. Na przestrzeni dziejów zmieniała się również administracyjna i terytorialna przynależność kościoła i parafii. Do 1928 roku Michaliszki wchodziły w skład dekanatu wileńskiego. W latach 1928-1939 były częścią dekanatu worniańskiego⁵. Do 1991 roku kościół należał do (archi)diecezji wileńskiej, a od 1991 roku do diecezji grodzieńskiej⁶. Obecnie kościół i parafia wchodzi w skład dekanatu ostrowieckiego diecezji grodzieńskiej Kościoła rzymskokatolickiego na Białorusi.

Budowa kościoła w Michaliskach związana była z powstaniem tu klasztoru kanoników regularnych od pokuty. Nieliczni historycy zajmujący się historią tego zakonu niemal jednogłośnie mówią o niedostatecznym stanie badań nad jego dziejami⁷. Jednocześnie badacze sztuki regularnie wracają do tematów związanych z cechami artystycznymi architektury i wnętrza kościoła w Michaliskach⁸.

Pierwszy klasztor kanoników regularnych od pokuty na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego powstał w Bystrycy⁹. Drugim ich klasztorem na Białorusi był ten w Michaliskach. Jego wzniesienie datuje się na 1622 rok. Fundatorem był Jan Cyprian Brzostowski. Pierwszy kościół, zbudowany przy klasztorze, tradycyjnie był drewniany. Murowana świątynia została zbudowana w połowie XVII wieku i konsekrowana pod wezwaniem św. Michała Archanioła w 1700 roku przez biskupa wileńskiego Konstantego Brzostowskiego¹⁰. W inwentarzu z 1800 roku

⁵ *Catalogus ecclesiarum et cleri archidioecesis Vlnensis pro Anno Domini 1928*, Vilnae 1928, s. 97, 146; *Catalogus ecclesiarum et cleri archidioecesis Vlnensis pro Anno Domini 1939*, Vilnae 1939, s. 132.

⁶ Diecezja grodzieńska została erygowana przez papieża Jana Pawła II dnia 13 kwietnia 1991 roku bullą *Qui Operam*.

⁷ Np. [Jan Marek Giżycki] J.M.G., *Kanonicy regularni od pokuty na Litwie w XIX w.*, w: *Podręczna encyklopedia kościelna*, t. XIX-XX, Warszawa-Kraków, 1910, s. 254; B. Bonar, M.A. Klemenski, *Nieznanne źródła do dziejów zakonu kanoników regularnych od pokuty – wykaz przełożonych generalnych oraz prepozytów-infultatów klasztoru w Widzieniskach – edycja źródłowa*, „Nasza Przyszłość”, 132 (2019) s. 79-94; T.M. Trajdos, *Najstarsze fundacje dla kanoników regularnych od pokuty w diecezji wileńskiej*, „Nasza Przyszłość”, 119 (2013) s. 21-66; A. Bruździński, *Kanonicy regularni od pokuty na ziemiach polskich*, Kraków 2003.

⁸ Np. И.Н. Слюнькова, *Монастыри восточной и западной традиций. Наследие архитектуры Беларуси*, Москва 2002, s. 392; А.М. Кулагін, *Каталіцкія храмы на Беларусі. Беларуская Энцыклапедыя*, Мінск 2000, s. 101; tenże, *Каталіцкія храмы Беларусі*, Мінск 2008, s. 237-238; E. Łopaciński, *Nieznanne dane archiwalne do historii sztuki Wilna i W. X. Litewskiego od XVII do początków XIX w.*, „Prace i Materiały Sprawozdawcze Sekcji Historii Sztuki TPN w Wilnie”, III (1938/39) s. 49-107; M. Morelowski, *Zarysy syntetyczne sztuki wileńskiej od gotyku do neoklasycyzmu z przewodnikiem po zabytkach między Niemnem a Dźwiną*, Wilno 1938-1939, s. 117-118.

⁹ Trajdos, *Najstarsze fundacje dla kanoników regularnych od pokuty*, s. 22.

¹⁰ *Визитная опись Михалишского Римско-Католического костела 1898 г.* Archiwum kościoła w Michaliskach (dalej: AKM), k. 1.

odnotowuje się, że kościół miał podwójny tytuł – św. Jana Chrzciciela i św. Michała Archaniola¹¹.

Podawane daty budowy murowanej świątyni często się różnią. Tak więc Inessa Sliuńkowa mówi o 1635 roku¹², Anatol Kułagin (jak większość badaczy) podaje lata 1653-1662¹³, Tamara Gabruś twierdzi, że przyjęta data budowy kościoła – 1653 rok nie odpowiada rzeczywistości i najprawdopodobniej nastąpiło to później, bliżej końca XVII wieku. Zdaniem badaczki świadczą o tym dwa fakty – różne tytuły pierwszych kościołów w inwentarzach z różnych lat (św. Jana Chrzciciela i św. Michała Archaniola) oraz konsekracja dopiero w 1700 roku¹⁴.

Dekorację plastyczną kościoła w Michaliskach wykonano w latach 1684-1700. Zajmowała się tym grupa artystów zagranicznych w składzie: Giovanni Maria Gali, Andrea Capone, Jan Pence pod przewodnictwem nadwornego artysty Jana Kazimierza Sapięhy – Petera Johanna Pertiego (Pietro Peretti) z udziałem miejscowego mistrza Mikołaja Żylewicza. Ta sama grupa mistrzów w latach 1668-1684 stworzyła słynną dekorację kościoła św. Piotra i Pawła na Antokolu w Wilnie¹⁵.

Klasztor był dwukondygnacyjny i znajdował się w pobliżu kościoła. Pierwszy drewniany budynek składał się z 11 pokoi i biblioteki. W 1773 roku rozpoczęto budowę murowanego budynku klasztorowego, który według inwentarza z 1783 roku miał wymiary 26 × 11 m, był kryty dachówką i miał dwa kominy. Wewnątrz był układ korytarzowy, piec z zielonych kafli i posadzka z białej cegły¹⁶.

Według inwentarza z 1693 roku klasztor w Michaliskach liczył 10 mieszkańców¹⁷. Wraz z domem wileńskim był domem formacyjnym. Do 1774 roku mieścił się w nim nowicjat oraz studia filozofii i geometrii¹⁸. W 1777 roku było tu 11 zakonników¹⁹.

Kościół i klasztor tradycyjnie posiadały obiekty charytatywne, takie jak szpital dla chorych i starszych. Na szpital nie było oddzielnego funduszu²⁰. Budynek był drewniany, kryty słomą²¹. Po przejściu kościoła pod diecezję szpital kontynuował swoją działalność. W 1880 roku wzniesiono nowy budynek. Jedną jego część

¹¹ Inwentarz, czyli opisanie Kościoła, Rezydencji, wszelkiego sprzętu, Nabożeństwa, Obligacji funduszowych, oraz zabudowania gospodarskiego w miasteczku Michaliskach sytuowanego i pod rządą księży Kanoników Regularnych B.B.M.M. od pokuty zostającego [...] Roku 1800 Mca Julii 15 dnia sporządzony [...]. AKM, bez numeracji stron.

¹² Слюнькова, *Монастыри восточной и западной традиций*, s. 392.

¹³ Кулагін, *Каталіцкія храмы на Беларусі. Беларуская Энцыклапедыя*, s. 101; tenże, *Каталіцкія храмы Беларусі*, s. 237-238.

¹⁴ Габрусь, *Сакральная памяць Астравеччыны*.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ Tamże.

¹⁷ Tamże.

¹⁸ T. Trajdos, *Kanonicy regularni od pokuty w Miednikach w ostatnim stuleciu Rzeczypospolitej (1695-1795)*, „Nasza Przeszłość”, 127 (2017) s. 47.

¹⁹ Trajdos, *Najstarsze fundacje dla kanoników regularnych od pokuty w diecezji wileńskiej*, s. 40, 47.

²⁰ Inwentarz [...] 1800 roku. AKM, bez numeracji stron.

²¹ Габрусь, *Сакральная памяць Астравеччыны*.

przeznaczona była na mieszkanie dla organisty, druga dla służby kościelnej²². W 1888 roku obiekt był zamieszkały przez rodzinę ubogich parafian (3 osoby) oraz organistę i jego rodzinę (3 osoby)²³. W 1915 roku budynek szpitala (*богадельни*) według dokumentów archiwum kościelnego był wykorzystywany na potrzeby parafii. Zaznaczono, że znajdowały się tam dwa mieszkania – organisty oraz dzwonnika²⁴.

Odnotowano także działalność szkoły przy klasztorze: wydzielono dla niej drewniany, kryty gontem budynek na dwie izby, w którym w 1781 roku uczyło się siedmioro dzieci (1 pochodzenia szlacheckiego i 6 mieszczan), oraz szereg budynków gospodarczych²⁵.

We wrześniu 1839 roku zespół klasztorny ucierpiał w ciężkim pożarze – spłonęła cała drewniana zabudowa, częściowo ceglany budynek, który ostatecznie został zniszczony w 1944 roku podczas niemieckich bombardowań. Pozostałości cegły wykorzystano następnie do budowy Domu Kultury w Michaliskach²⁶. Kolejny pożar uszkodził budynki podczas I wojny światowej, ale w 1920 roku zostały one odbudowane²⁷.

Przy kościele działały bractwa – św. Anny (od 1700) i Różańcowe (od 1773). O ich działalności wspomina hr. Konstanty Tyszkiewicz, który pisał: „Kościół Michaliski ma swoje dwa bractwa: Ś. Anny i Różańca Ś., bullami Stolicy Apostolskiej, a mianowicie Benedyktów XIII i XIV utwierdzone, które to bulle w archiwum kościelnym przechowują się. Obchodzi on corocznie kilka festów, w liczbie tych fest ś. Antoniego jest jednym z największych”²⁸.

Odpusty i święta odbywały się również w uroczystości: Trzech Króli, św. Józefa, Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, św. Joachima, Matki Bożej Różańcowej, w święto patronów kościoła oraz w rocznicę jego konsekracji²⁹.

Duchowieństwo

Liczba osób duchownych w Michaliskach nie była stała. W początkowym okresie istnienia klasztoru mieszkało tu 10-11 zakonników. Z biegiem czasu ich liczba spadła do siedmiu³⁰. W 1801 roku w klasztorze było dwóch zakonników – 36-letni proboszcz Teofil Block (w zakonie od 1781 roku) i 34-letni Stefan Szołkowski (w zakonie od 1786 roku)³¹. W 1816 roku proboszczem był T. Block, a razem

²² Визитная опись Михалишского Римско-Католического Приходского костела 1898 г. АКМ, bez numeracji stron.

²³ Приходской список Михалишского приходского костела за 1880 г. АКМ, bez numeracji stron.

²⁴ Книга визитной описи Михалишского римско-католического костела составленная 1915 года. АКМ, bez numeracji stron.

²⁵ Габрусь, *Сакральная память Астравеччыны*.

²⁶ Тамże.

²⁷ А. Ярашэвіч, *Міхалішкаўскі кляштар аўгусцінцаў*, w: *Вялікае княства Літоўскае. Энцыклапедыя*, t. 2, Мінск 2006, s. 317.

²⁸ К. Tyszkiewicz, hr., *Wilija i jej brzegi. Pod względem hydrograficznym, historycznym, archeologicznym i etnograficznym*, Drezno 1871, s. 136.

²⁹ Inwentarz [...] 1800 roku. АКМ, bez numeracji stron.

³⁰ Габрусь, *Сакральная память Астравеччыны*.

³¹ Lietuvos valstybės istorijos archyvas (dalej: LVIA). F. 694. Ap.1. B. 77. K. 12 v.-13.

z nim pracował 56-letni Augustyn Stodolnik³². Według Jana Marka Giżyckiego w 1820 roku proboszczem był ks. Józef Blok³³, rodem z Warmii, mający lat 57, były wizytator i komisarz. W 1827 roku w klasztorze znajdowali się 87-letni³⁴ ks. T. Block i 28-letni ks. Wawrzyniec Kontawt³⁵. W momencie kasaty klasztoru w 1832 roku³⁶ w Michaliskach było dwóch zakonników. Prawdopodobnie jednak kanonicy pracowali tu do 1839 roku. Wynikało to z prostej przyczyny – braku księży diecezjalnych zastępujących zakonników w kościołach poklasztornych. Charakterystycznym zjawiskiem dla terenu dzisiejszej Białorusi było więc długotrwałe przebywanie mnichów w kościołach skasowanych klasztorów i pełnienie przez nich funkcji duszpasterskich. O tym, że kanonicy przebywali w Michaliskach do 1839 roku, świadczy inwentarz z 1862 roku, w który wpisano dokument *Akt urzędowy (przyjęcia przez Komisję kościoła i plebanij od księży kanoników od pokuty w roku 1839 września 1 d.)*³⁷. Zapewne tłumaczy to fakt, że w niektórych pracach historycznych rok 1839 jest oznaczony jako rok kasacji klasztoru w Michaliskach³⁸.

Od 1839 roku pracowali w tej parafii księża diecezjalni. I tak, w grudniu 1845 roku na stanowisku jej administratora był ks. Józef Korsak³⁹. W latach 1846-1856 funkcję proboszcza pełnił Jan Bohatyrowicz, wikariusza nie było⁴⁰. W 1856 roku kościół w Michaliskach należał do V klasy, z najmniejszym rocznym zabezpieczeniem wypłacanym od państwa w wysokości 230 rubli (najwięcej przyznawano kościołom I klasy – 600 rubli rocznie). Od 21 listopada 1856 roku administratorem był ks. Jan Strzelecki⁴¹, w 1862 roku – ks. Jan Kulesza⁴², w 1868 – ks. Paweł Sokołowski⁴³. W 1873 roku administratorem był Dominik Bartaszewicz, wikariuszem Rafał Fiałkowski, a parafia liczyła 2328 osób. Na cmentarzu znajdowała

³² LVIA. F. 694. Ap. 1. B. 318. K. 21.

³³ Możliwy jest błąd w imieniu.

³⁴ Wiek jest błędnie podany.

³⁵ J.M.G., *Kanonicy regularni od pokuty na Litwie*, s. 270.

³⁶ Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne (Российский государственный исторический архив; dalej: RGIA). F. 821. Op. 11. D. 6. K. 129.

³⁷ Inwentarz podawczy kościoła Parafialnego Michaliskiego w administracją ks. Janowi Kuleszy w roku 1862 miesiąca grudnia 14 dnia sporządzony. AKM. k. 6v.

³⁸ Ярашэвіч, *Міхалішкаўскі кляштар аўгусцінцаў*, s. 317.

³⁹ Inwentarz podawczy [...] ks. Józefowi Korsakowi w roku 1845 mca grudnia 12 dnia. AKM, bez numeracji stron.

⁴⁰ Directorium horarum canonikarum et missarum pro dioecesi Vilmensi in AD MDCCCLVI, Vilnae 1855, s. 75; Inwentarz podawczy [...] ks. Janowi Bohatyrowiczowi, w roku 1846, mca września 20 dnia. AKM, bez numeracji stron.

⁴¹ Inwentarz podawczy [...] ks. Janowi Strzeleckiemu w roku 1856 listopada 21 dnia. AKM, bez numeracji stron; Tyszkiewicz, *Wilija i jej brzegi*.

⁴² Inwentarz podawczy [...] ks. Janowi Kuleszy w roku 1862. AKM, bez numeracji stron.

⁴³ Инвентарная опись [...] составлена при передаче в администрацию кс. Павлу Соколовскому 1868 года Декабря 20 дня. AKM, bez numeracji stron.

się jedna kaplica⁴⁴. W 1874 roku pracował tu ks. Dominik Bartaszewicz⁴⁵. W tym samym roku 9 kwietnia przejął funkcję administratora ks. F. Lenkiewicz⁴⁶. Od października 1882 roku w Michaliskach pracował ks. F. Sidorowicz⁴⁷, od 1891 – ks. K. Stanewski⁴⁸, w 1897 – ks. M. Kowalewski⁴⁹, od 1897 – ks. Jan Kunicki⁵⁰.

W 1904 roku w kościele pracował tylko jeden ksiądz – Józef Buczyński, a parafia liczyła 2120 osób⁵¹. W 1914 roku proboszczem został ks. Stanisław Brzezowski⁵². W 1923 roku – ks. Benedykt Wierzbicki, a parafia miała 3060 wiernych⁵³. W latach 1924-1930 administratorem był ks. Władysław Matulis, urodzony w 1886 roku (święcenia 1909)⁵⁴. Przez cały okres nieobsadzone było stanowisko wikariusza. W 1928 roku parafia liczyła 4400 parafian, w 1930 roku – 4488. Od 1931 roku adminiatratorem był ks. Jan Żytkiewicz, urodzony w 1882 roku, święcenia przyjął w 1907 roku. Parafia w pierwszym roku jego posługi liczyła 4640 osób⁵⁵. Liczba parafian powoli wzrastała. W 1932 roku było ich 4732⁵⁶. Ksiądz W. Matulis pracował w Michaliskach do 1937 roku.

W 1937 roku został mianowany administratorem ks. Adolf Sokołowski, urodzony w 1888 roku (święcenia kapłańskie w 1918 roku)⁵⁷. Parafia liczyła wówczas

⁴⁴ Порядок Богослужения для духовенства Римско-Католического исповедания Виленской епархии на 1873 год [...], Вильна 1873, s. 126.

⁴⁵ Порядок Богослужения для духовенства Римско-Католического исповедания Виленской епархии на 1874 год [...], Вильна 1873, s. 181.

⁴⁶ Инвентарная опись [...] при передаче в администрацию ксендзу Ф. Ленкевичу 1874 г. апреля 9 дня. АКМ, bez numeracji stron.

⁴⁷ Инвентарная опись [...] при передаче в Администрацию ксендзу Франциску Сидоровичу 1882 года Октября 14 дня. АКМ, bez numeracji stron.

⁴⁸ Инвентарная опись [...] при передаче в Администрацию ксендзу Константину Станевскому, 1891. АКМ, bez numeracji stron.

⁴⁹ Инвентарная опись [...] при передаче в Администрацию ксендзу Михаилу Ковалевскому, 1897 г. АКМ, bez numeracji stron.

⁵⁰ Инвентарная опись [...] при переходе в администрацию ксендзу Иоанну Куницкаму 16.07.1897 г. АКМ, bez numeracji stron.

⁵¹ Directorium horarum canonikarum et missarum pro dioecesi Vilnensi in AD MCMIV, Vilnae 1903, s. 162.

⁵² *Skorowidz duchowieństwa, 1914* [b.m.r.w.], s. 112.

⁵³ Directorium horarum canonikarum et missarum pro dioecesi Vilnensi in AD 1923, s. 181.

⁵⁴ *Catalogus ecclesiarum et cleri dioecesis Vilnensis pro AD 1924*, Vilnae 1923, s. 103; *Catalogus ecclesiarum et cleri dioecesis Vilnensis pro AD 1925*, Vilnae 1925, s. 96; *Catalogus ecclesiarum et cleri archidioecesis Vilnensis pro AD 1926*, Vilnae 1926, s. 95; *Catalogus ecclesiarum et cleri archidioecesis Vilnensis pro AD 1927*, Vilnae 1927, s. 98; *Catalogus ecclesiarum et cleri archidioecesis Vilnensis pro AD 1928*, Vilnae 1928, s. 97; *Catalogus ecclesiarum et cleri archidioecesis Vilnensis pro AD 1929*, Vilnae 1929, s. 104; *Catalogus ecclesiarum et cleri archidioecesis Vilnensis pro AD 1930*, Vilnae 1930, s. 110.

⁵⁵ *Catalogus ecclesiarum et cleri archidioecesis Vilnensis pro AD 1931*, Vilnae 1931, s. 110.

⁵⁶ *Catalogus ecclesiarum et cleri archidioecesis Vilnensis pro AD 1932*, Vilnae 1932, s. 124.

⁵⁷ Pracował w Odelsku (od 1918) i Miorach (1932-1936), Л. Маракoў, *Рэпрэсаваныя каталіцкія духоўныя, кансэкраваныя і свецкія асобы Беларусі 1917-1964*, <http://www.marakou.by/by/davedniki/represavanyya-kataliki/svyatyjni-belarusi-4astka-1.html> (dostęp: 10.11.2021).

5328 osób⁵⁸. Podczas II wojny światowej ks. A. Sokołowski udzielił schronienia ks. Władysławowi Kaszczycowi, zmuszonemu do opuszczenia parafii w Wieranowie z powodu prześladowań okupacyjnych władz niemieckich⁵⁹. W Michaliszkach pracował aż do swojej śmierci w 1968 roku.

Archiwa parafialne

Tak jak wszędzie, archiwa parafialne na ziemiach białoruskich tworzone były i działały przy kościołach parafialnych. O ich zakładanie i organizację dbały zarówno władze diecezjalne, jak i dziekani, wizytatorzy i proboszczowie parafii. Główną funkcją archiwów parafialnych oraz archiwów kościołów było tworzenie i prowadzenie dokumentacji związanej z funkcjonowaniem parafii jako instytucji. Archiwa klasztorne powstawały i istniały oddzielnie. Różnorodne były funkcje tych zbiorów dokumentów, gdyż miały one dokumentować funkcjonowanie różnych instytucji. Nawet jeśli kościół przy klasztorze pełnił funkcję parafialnego, to zbiory klasztoru były odrębne.

Obecnie istnienie zbiorów historycznych dokumentów w kościołach Białorusi jest wyjątkowe. Jeszcze rzadszym zjawiskiem, jeśli takie dokumenty przechowywane w kościołach są opracowane, jest ich inwentarz oraz odpowiednie przechowywanie dokumentacji i udostępnianie jej zainteresowanym badaczom. Wyjątkowo są one zdigitalizowane i wykorzystywane na przykład w celu wydawania zaświadczeń (z ksiąg metrykalnych). Sytuacja ta wynika z historii. Archiwa zakonne po kasacji klasztorów bardzo często były dzielone tematycznie i przekazywane różnym instytucjom (do archiwów diecezjalnych, izb skarbu itp.), częściowo rozpraszane lub niszczone⁶⁰. Po przekazaniu kościołów klasztornych duchowieństwu diecezjalnemu zaczęto tworzyć archiwa parafialne, w większości z ksiąg metrykalnych, dokumentów gospodarczych oraz korespondencji.

Po ustanowieniu władzy sowieckiej w BSRR (pierwotnie obejmowała wschodnią Białoruś) przeprowadzono nacjonalizację dokumentacji kościelnej, którą przekazywano do archiwów państwowych i ZAGS-ów (urzędów stanu cywilnego). Po zajęciu wschodnich województw Polski przez Związek Sowiecki we wrześniu 1939 roku i przyłączeniu ich do sowieckiej Białorusi władze dokonywały nacjonalizacji zasobów archiwów kościelnych. Podczas przymusowego przekazania ksiąg metrykalnych sporządzano protokoły *узьятия* (wycofania). Na przykładzie protokołu przejęcia dokumentów z kościoła w Nieświeżu można zrekonstruować ich formę (była typowa):

⁵⁸ *Catalogus ecclesiarum et cleri archidioecesis Vilnensis pro AD 1938*, Vilnae 1938, s. 123, 163.

⁵⁹ T. Krahel, *Martyrologia duchowieństwa archidiecezji wileńskiej 1939-1945*, Białystok 2017, s. 206.

⁶⁰ Р.В. Зенюк, *Организация, деятельность и судьбы архивов римско-католических монастырей Беларуси в конце XVIII–XIX века*, „Вестник Брянского государственного университета”, (2020) №3 (45), s. 62-71; Р.У. Зянюк, *Касацыя рымска-католицкіх кляштароў у Мсціславе ў XIX ст.*, „Веснік Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Куляшова. Серыя А. Гуманітарныя навукі”, (2021) № 1(57), s. 35-41.

Мы, ниже-подписавшаяся комиссия по из'ятии архивов согл[асно] постан[овлению] Райисполкома г. Несвижа с дня 13.ІІІ.1940 г. из'яли архив метрической сист[емы] и др[угие] кост[ельные] книг[и] с Польского костела г. Несвижа о рожд[ении], о крещ[ении], о браке, о разводе и о смерти с 1832 г. по 13.ІІІ.1940 г. Дня 13.ІІІ.40 г. Председ[атель] комиссии Инспектор О.А.Г.С. У.Н.К.В.Д. по Баранов[ичской] обл[асти] Представитель Райкома Представитель Р. К. И.⁶¹

Jeszcze w połowie lat 40. XX wieku duchowieństwo katolickie próbowało wykorzystać zasób archiwów parafialnych do pomocy w ekspatriacji, która była raczej ucieczką z ZSRR. Takie wydawanie zaświadczeń zorganizował m.in. ks. Jan Wasilewski, wikariusz generalny diecezji pińskiej. Według naczelnika urzędu stanu cywilnego NKWD porucznika Ciemlaka (Temlaka) w raporcie z dnia 19 lipca 1955 roku z Pińska (zachowana pisownia oryginalu):

У настоятеля Пинского костела Василевского имеются метрические книги с 1932 по 1945 год, по которым он выдает свои метрические свидетельства и другие справки с приложением своих печатей, за которые берет от граждан деньги в сумме 50 руб. и продуктами.

Выданные свидетельства о рождении и другие справки никакой юридической силы не имеют.

Кроме этого Василевский берет от граждан свидетельства о рождении выданные обл.архивом ЗАГС и выписывает свои свидетельства на польском языке. Неисключена возможность, что Василевский может выдать и тем гражданам, которые не относятся к римско-католической вере с тем расчетом, чтобы их ополячить и дать возможность выехать на территорию Польши. Все свидетельства о рождении выданные обл.архивом ЗАГС заменены Василевским хранятся у его в канцелярии. Мною Василевскому ставился вопрос о сдачи книг, но мотивирует тем, что якобы им были сданы в 1939 г. в архив ЗАГС. Кроме этого мной ставился вопрос не принимать от граждан наших свидетельств о рождении и не оставлять их у себя, но он и до сего времени продолжает⁶².

⁶¹ Cyt. za: Сыцько, *Дакументы і матэрыялы*, s. 157.

⁶² „Proboszcz Pińskiego kościoła Wasilewski posiada księgi metrykalne z lat 1932-1945, według których wystawia metryki i inne zaświadczenia z pieczęciami, za które pobiera od obywateli pieniądze w wysokości 50 rubli i produkty. Wydane akta urodzenia i inne akta nie mają żadnej mocy prawnej. Ponadto Wasilewski zbiera od obywateli akta urodzenia wydane przez regionalne archiwum ZAGS-u i wypisuje swoje zaświadczenia w języku polskim. Nie jest wykluczone, że Wasilewski mógł wydawać [takie zaświadczenia] również i osobom nienależącym do wyznania rzymskokatolickiego w celu ich spolonizowania i umożliwienia im wyjazdu na terytorium Polski. Wszystkie akta urodzenia wydane przez regionalne archiwum ZAGS-u i zastąpione przez Wasilewskiego są przechowywane w jego biurze. Postawiłem przed Wasilewskim kwestię przekazania ksiąg, ale ów twierdzi, że niby zostały one przekazane do archiwum ZAGS-u w 1939 roku. Ponadto podniosłem kwestię nieprzyjmowania naszych metryk urodzenia od obywateli i niezostawiania ich u siebie, ale on wciąż to robi”. Narodowe Archiwum Republiki Białorusi (dalej: NARB). F. 952. Wop. 1. Spr. 2, K. 230-230 v. (Książd J. Wasilewski został aresztowany 22 sierpnia 1945 roku, zmarł w łagrach; por. NARB. F. 952. Wop. 1. Spr. 2. K. 236).

Tworzenie archiwum kościoła i klasztoru św. Michała Archanioła w Michaliskach rozpoczęło się w momencie ich erygowania. Pierwszymi dokumentami, które stanowiły podstawę zasobu, były dokumenty fundacyjne. Ze względu na swoje znaczenie były one najbardziej zagrożone. Już w drugiej połowie XVIII wieku biskup inflancki Józef Kossakowski oraz Michał Brzostowski i Michał Radziszewski chcieli zmniejszyć fundusz na uposażenie kanoników michaliskich. Efektem tych działań było zainteresowanie wspomnianymi dokumentami i kradzież niektórych z nich⁶³.

Prawdopodobnie w czasie wojny 1812 roku częściowo zniszczeniu uległo również archiwum parafialne, choć większość informacji dotyczy rozproszenia ruchomości. Według hr. K. Tyszkiewicza:

Zakrystya nie posiada starych i bogatych sprzętów, ani sam kościół ich niema. Niegdyś sływał ten Kościół bogactwem sreber, lecz te, z powodu proceduru zaprowadzonego z biskupem Kassakowskim, przez XX Kanoników Regularnych, gdy u Brzostowskich zlokowanemi zostały (...) kościołowi przywracanemi nie były. Resztę sreber i droższych sprzętów, które wciąż znajdowało się w kościele Michaliskowskiego, została zrabowana przez Francuzów w 1812 roku podczas ucieczki z Moskwy. Nawet napój z relikwiami został wyniesiony z kościoła przez rabusia, ale odrywając jedną stronę talerza, upewnił się, że nakrycie nie jest wykonane ze srebra, wrzucił świętą rzecz do lasu, gdzie później znalazł i wrócił do kościoła⁶⁴.

Kasata klasztorów przeprowadzona w 1832 roku wpłynęła na likwidację archiwum zakonnego. Kontynuowało jednak działalność archiwum parafialne, do którego napływały sukcesywnie dokumenty. To z okresu diecezjalnego ocalała większość dokumentów w obecnym zasobie (78% wszystkich akt zachowanych w archiwum kościoła).

Następnym etapem w działalności archiwum był okres międzywojenny. Z tego czasu pozostało niewiele dokumentów – dwa inwentarze i księga kasowa. Jest też kolekcja międzywojennych polskich czasopism, do dziś nieuporządkowana.

Kościół michaliski funkcjonował także w czasach sowieckich. Było to powszechne na terenach zachodniej Białorusi (wcielonych województw II Rzeczypospolitej) w przeciwieństwie do wschodniej Białorusi, gdzie w okresie międzywojennym władze sowieckie zamknęły wszystkie kościoły katolickie. Po II wojnie światowej, pomimo licznych prośb wiernych, nie otwarto i nie zarejestrowano żadnego kościoła ani wspólnoty katolickiej we wschodniej Białorusi, w przeciwieństwie do zachodniej części państwa⁶⁵. Działalność kościoła w Michaliskach, podobnie jak innych niezamkniętych w okresie sowieckim, przyczyniła się do zachowania archiwum parafialnego⁶⁶. Wśród kościołów, które nadal działały w okresie powojennym w BSRR, według Kiryła Sytsko w 95% przypadków zachowały się w nich

⁶³ Tyszkiewicz, *Wilija i jej brzegi*, s. 133.

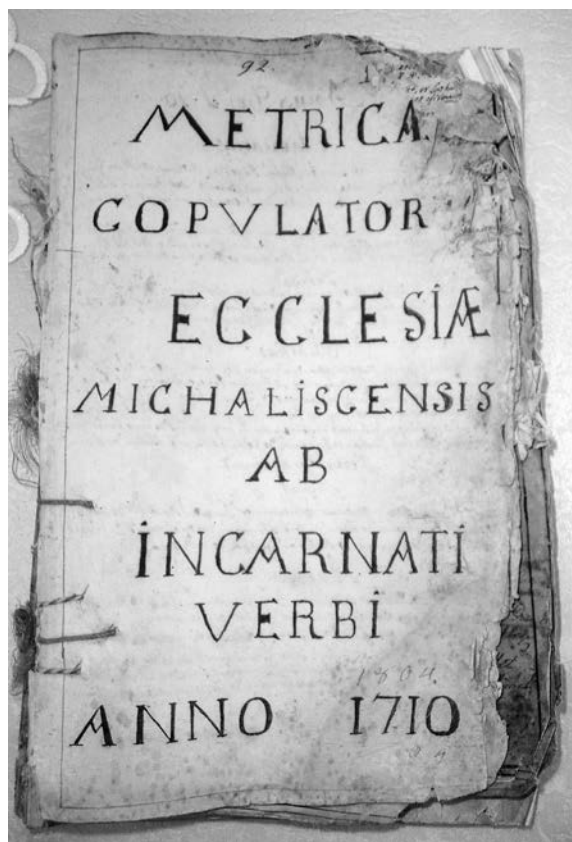
⁶⁴ Tamże, s. 57.

⁶⁵ Р.У. Зянюк, К.А. Крывічаніна, А.Г. Цымбал, В.В. Яноўская, *Культурна-духоўнае жыццё беларускага грамадства. Нарыс, в: Вялікі гістарычны атлас Беларусі*, Т. 4, Мінск 2018, s. 86-87.

⁶⁶ Сыцько, *Дакументы і матэрыялы*, s. 37.

archiwalia. Zdecydowana większość tych kościołów znajdowała się na terenie obecnej diecezji grodzieńskiej. Do dziś odnaleziono tam najwięcej archiwów parafialnych, o różnym stopniu zachowania dokumentacji. Ich zasób waha się od 25 do 200 dokumentów⁶⁷. W zdecydowanej większości tych archiwów znajdują się dokumenty nieopracowane i niezinventaryzowane. Przeważnie nie są one wprowadzone do obiegu naukowego, a badaczom udostępnia się je sporadycznie.

Zachowane do dziś dokumenty archiwum kościoła michaliskiego można podzielić na kilka grup według przeznaczenia funkcjonalnego. Pierwsza z nich to metryki, zachowane w różnym stopniu. Według K. Sytsko, właśnie ta grupa zwykle jest największa w ocalałych archiwach parafialnych⁶⁸. W przypadku kościoła w Michaliskach jest inaczej – księgi metrykalne są trzecim zbiorem według liczby dokumentów, po inwentarzach i aktach wizytacji (il. 1).

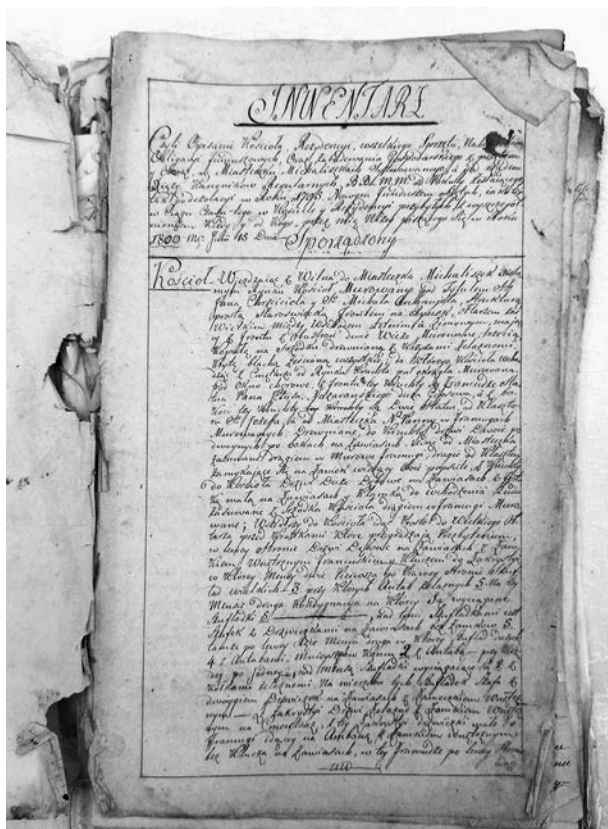

Il. 1. Metryka z 1710 roku (najstarsza z zachowanych w archiwum). Źródło: archiwum kościoła w Michaliskach

⁶⁷ Tamże, s. 38.

⁶⁸ Tamże, s. 57.

Archiwum przechowuje grupę inwentarzy, reprezentowanych zarówno przez pojedyncze egzemplarze (czystopisy), jak ich duplikaty. Są to inwentarze z lat: 1800, 1845, 1846, 1856, 1862, 1864, 1868, 1870, 1874, 1882, 1891, 1897 (2 egz.), 1931, 1937. Zbiór zawiera również inwentarz bez daty, a także część inwentarza z 15 listopada 1901 roku. W XIX wieku tradycyjnym zjawiskiem było tworzenie inwentarza przy objęciu stanowiska przez nowego administratora parafii. Takie egzemplarze zachowały się za lata: 1800 (il. 2), 1845, 1846, 1856, 1862, 1864, 1868, 1870, 1897.

Il. 2. Inwentarz z 1800 roku (najstarszy zachowany w archiwum). Źródło: archiwum kościoła w Michaliskach

Akta wizytacji zachowały się za lata: 1862, 1889, 1891, 1893, 1895, 1897, 1898, 1915 (ostatni zbiór zawiera jako integralną część *Inwentarz 1920 roku 3 października* z listami z lat: 1924, 1925, 1926, 1927, 1928, 1929, 1930 oraz stronę z wyliczeniem tego, „co przybyło za proboszcza Jana Żytkiewicza od 1931 roku”). W swojej formie i treści wszystkie te akta wizytacji są inwentarzami. W tytule są oznaczone jako *Визитная опись*, a na końcu – *инвентарь*.

W archiwum znajdują się też dokumenty parafialne *Lista parafian rzymsko-katolickiego kościoła parafialnego w Michaliskach z 1880 roku (lista spowiadających się)*⁶⁹ i zakonne – można do nich włączyć częściowo zachowany przywilej dla bractwa oraz inwentarz z roku 1800. Niestety, poza metrykami, nie zachowało się więcej dokumentów odzwierciedlających początkowy okres istnienia kościoła i klasztoru.

Są też w nim dokumenty gospodarcze – *Główna księga kasowa kościoła parafialnego w Michaliskach. Rok 1938, 2/X [do 1939 roku]* i *Pokwitowanie subskrypcji ks. Sokołowski Adolf, 1958* oraz dokumenty referencyjne – *Notacya na pisma urzędowe przychodzące 1862 roku miesiąca października [do 1895]*. Przechowuje się także drukowane księgi liturgiczne (mszały) i periodyki (tab. 1).

Tabela 1. Ewolucja układu archiwum parafialnego kościoła w Michaliskach

Lista dokumentów wg inwentarza z roku 1862⁷⁰ (nazwy wg Inwentarza)	Lista dokumentów wg inwentarza z roku 1931⁷¹ (nazwy wg Inwentarza)	Kolekcja dokumentów w roku 2021 (nazwy w wersji skróconej⁷²)
Księgi metryk chrzestnych		
od roku 1715 Marca 3 dnia do 1740 r. Apr. 20, kart 91, metr. 1884	Metryki urodzonych 1714-1740	Metryki ochrzczonych od 1727 r.
od roku 1740 Maj 1 d. do 1748 8bra 28 d., kart 36, 701	Metryki urodzonych 1740-1748	
od roku 1748 9bra 1 d. do 1760 Xbra 31 d., kart 44, metr. 1011	Metryki urodzonych 1748-1760	
od roku 1761 Stycz 1 d. do 1770 Marca 19 d., kart 47, metr. 942	Metryki urodzonych 1761-1770	
od roku 1770 Mai 25 d. do 1784 roku Xbra 11 d., kart 74, metr. 1392	Metryki urodzonych 1770-1784	Metryki ochrzczonych 1770-1785
od roku 1785 Jul 17 do 1796 roku 8bra 11 d., kart 35, metr. 836	Metryki urodzonych 1785-1791	Metryki ochrzczonych 1785-1796
od roku 1796 8bra 16 d. do 1816 roku Xbra 24 d., kart 79, metr. 1770	Metryki urodzonych 1796-1816	
od roku 1818 Stycz. 12 d. do 1827 Lut 3 d., kart 34, metr. 782	Metryki urodzonych 1817-1826	Metryki ochrzczonych 1817-1826
od roku 1829 Mai 20 d. do 1836 8bra 25 d., kart 96, metr. 830	Metryki urodzonych 1827-1836	Metryki ochrzczonych 1826-1836

⁶⁹ Приходской список [...]. АКМ, bez numeracji stron.

⁷⁰ *Inwentarz podawczy kościoła parafialnego Michaliskiego w administracye ks. Janowi Kule-szy w roku 1862 grudnia 14go dnia sporządzony.* АКМ, k. 6-7v.

⁷¹ *Inwentarz sporządzony 2 stycznia 1931 roku.* АКМ, k. 7.

⁷² Pełne nazwy z opisem stanu zachowania zob. Aneks 1.

od roku 1836 8bra 24 d. do 1848 Mai 28 d., kart 80, metr. 590	Metryki urodzonych 1836-1848	
od roku 1848 Jul 4 d. do 1855 Stycz. 31, kart 98, metr. 566	Metryki urodzonych 1848-1855	
od roku 1855 Stycz 31 do 1860 Junij 5 d., kart 100, metr. 488	Metryki urodzonych 1855-1860	
od roku 1860 Junij 5 do roku tera- źniejszego, kart 200, metr. 313	Metryki urodzonych 1860-1869	
	Metryki urodzonych 1869-1874	
	Metryki urodzonych 1874-1879	
	Metryki urodzonych 1880-1884	
	Metryki urodzonych 1884-1896	
	Metryki urodzonych 1896-1902	
	Metryki urodzonych 1902-1910	
	Metryki urodzonych 1910-1919	
	Metryki urodzonych 1919-1922	
	Metryki urodzonych 1922-1930	
Metryki ślubne		
od roku 1710 Stycz.1 do 1739 9bra 27 d., kart 25, metr. 440	Metryki ślubu 1770-1785	Metryki ślubu 1710-1740
od roku 1739 7bra 8 d. – 1760 9bra 23, kart 17, metr. 238	Metryki ślubu 1827-1848	
od roku 1761 Stycz. 28 – 1770 Stycz. 20 d., kart 12, metr. 141	Metryki ślubu 1848-1870	
od roku 1770 Jul 1 d. – 1787 9bra 21 d., kart 25, metr. 244	Metryki ślubu 1870-1888	
od roku 1787 9bra 22 d. – 1796 9bra 20 d., kart 8, metr. 58	Metryki ślubu 1888-1904	
od roku 1796 9bra 20 d. – 1827 lut. 5 d., kart 46, metr. 570	Metryki ślubu 1904-1918	
od roku 1828 stycz. 9 d. – 1848 mai 28 d., kart 58, metr. 262	Metryki ślubu 1920-1922	
od roku 1848 Julij 4 d. – terazniej- szego czasu kart 100	Metryki ślubu 1922-1930	

Metryki pogrzebowe		
od roku 1761 7bra 20 d. do 1770 Lut. 20 d., kart 5, metr. 56	Metryki pogrzebowe 1796-1826	Metryki pogrzebowe 1828-1845
od roku 1771 Apr 29 d. do 1784 Xbr 12 d., kart 21, metr. 558	Metryki pogrzebowe 1846-1848	
od roku 1784 Jul 16 d. do 1796 Xbra 10 d., kart 40, metr. 404	Metryki pogrzebowe 1848-1868	Metryki pogrzebowe 1785-1796
od roku 1796 Xbra 20 d. do 1826 roku 9bra 13 d. kart 40, metr. 1450	Metryki pogrzebowe 1868-1884	Metryki pogrzebowe 1868-1884
od roku 1845 list 4 d. do terazniej- szego czasu	Metryki pogrzebowe 1884-1901	
	Metryki pogrzebowe 1901-1920	
	Metryki pogrzebowe 1920-1922	
	Mertyki pogrzebowe 1922-1930	
Examina przedślubne		
od roku 1827 Stycz. 9 d. do 1841 8bra 12 d., kart 95, exam. 22		
od roku 1842 Stycz. 11 d. do 1846 r. Lut.24 d., kart 52, exam. 50		
od roku 1847 Stycz. 19 d. do 1854 Pazdzier. 1, kart 100		
od roku 1854 List. 27 d. do tera- zniejszego, kart 100		
Spisy ludności 1830 roku		
Spisy ludności 1836 do 1838		
Spisy ludności 1852 do 1859		
	Spisy parafialne za 1924	
	Spisy parafialne za 1925	
	Spisy parafialne za 1927	
	Spisy parafialne za 1928	
Księga przychodów i rozchodów Probostwa Michaliskiego od roku 1795 do roku 1831		
Wizyta Generalna roku 1820		

Księgi Professów		
Od roku 1796 do 1822		
Od 1822 do 1837		
Od 1837 do 1845		
Od 1845 do 1863		
Księga trzeźwości		
Księga składek na kościół Michali- ski 1852 roku		
Papiery w zeszytach nieoprawne		
Inwentarz Michaliskiego kościoła i plebnij z r. 1800		Inwentarz [...] 1800
Akt urzędowy przyjęcia przez Ko- misię kościoła i plebanij od księży kanoników od pokuty w r. 1839 wrzesnia 1 d.		
Inwentarz podawczy Michali- skiego kościoła i plebanij księdzu Józefowi Korsakowi w r. 1845 grudnia 12go dnia		Inwentarz podawczy [...] ks. Józefowi Korsakowi w r. 1845
Inwentarz podawczy – ks. Bohaty- rowiczowi w r. 1846 wrzes. 20 d.		Inwentarz podawczy [...] ks. Janowi Bohatyrowiczowi, w r. 1846
Inwentarz podawczy ks. Janowi Strzeleckiemu r. 1856 list. 21		Inwentarz podawczy [...] ks. Janowi Strzeleckiemu w r. 1856
		Inwentarz podawczy [...] ks. Janowi Kuleszy w r. 1862
Spisy ludności roku 1846		
Spisy ludności roku 1848		
Spisy ludności roku 1850		
Spisy ludności roku 1852		
Spisy ludności roku 1858		
Spisy ludności roku 1859		
Spisy ludności roku 1861		
		Spisy ludności za 1880 r.
Wizyta 1849 r.		
Wizyta 1861 r.		
Wizyta oprawa podpisem i pieczę- cią biskupią stwierdzona r. 1862 Augusta 17 d.		Wizyta kościoła [...] dnia 16 sierpnia 1862 roku

<p>Kopia bulli Ojca S. Piusa IX o rozgraniczeniu Diecezji, stwierdzona podpisem i pieczęcią Biskupim Wacława Żylińskiego w r. 1850 Stycznia 3 d.</p>		
<p>Akt rozgraniczenia dyecezji z kopia listu Arcybiskupa Holowińskiego na imię Wileńskiego Biskupa Wacława Żylińskiego w r. 1850 stycznia 3 d.</p>		
<p>Spisy alfabetyczne metryk Chrzestnych od r. 1780 do r. 1860 Ślubnych od r. 1780 do r. 1855 Pogrzebowych od r. 1780 do r. 1861</p>		
<p>Księgi należące do bractwa 1. Księga przychodów Bractwa przy kościele Michaliskim S. Anny r. 1771 2. Księga przychodu i rozchodu sporządzona w r. 1836 3. Księga przychodu sporządzona w r. 1857 4. Księga rozchodów sporządzona w r. 1857</p>		
<p>Księga oprawiona w sofijan z klamkami z r. 1720 zawiera w sobie imiona zapisanych do Bractwa, Akta i Ustawy Bractwa S. Anny exystującego przy Michaliskim Parafialnym kościele</p>		
<p>Nad to w Archiwum Michaliskiego kościoła znajduje się skrzyneczka, niewielka, drewniana z zasuwką u wierzchu z etykietą „Skład Patentów i Przywilejów Kościoła Michaliskiego” a te są następnne: 1. Przywilej Kościołowi Michaliskiemu z roku 1749 Papieża Benedykta IXgo na pergaminie pisany 2. Przywilej Klemensa XIII Papieża z r. 1758 na pergaminie</p>		

<p>3. Dwa przywileje Generala Zak. S. Dominika Jana Tomasza de Boxodors na wprowadzenie festu i Różańcowego bractwa w Michaliskim kościele z r. 1773</p> <p>4. Pismo Rządzącego Diecezją Wileńską, Biskupa Dalkoneńskiego, Suffragana Trockiego JW. Jana Cywińskiego o zreformowaniu bractwa S. Anny przy Michaliskim kościele z r. 1846 lipca 12 d. za N. 1158</p> <p>5. Patent Wiker.General. na Reliquie Drzewa Krzyża S. z r. 1858 9br 19 d.</p> <p>6. Patent Vice Kustosza katedry wileń. Ks. Karolewicz z r. 1859 Junij 5go na reliquie SS. Pańskich, jako to: S. Floryjana Men., S. Teofila Menczen. i S. Andrzeja Boboli znajdujących się w relikwiarzu w kaplicy na mogiłach</p> <p>7. Pismo Arcybiskupa Mohilewskiego Rządzącego Diecezją Wileńską JW Waclawa Żylińskiego z d. 12 grudnia 1858 r. Za N 1582 pozwalające kaplicę fundowaną przez JW Ksawerego Kotowicza na mogiłach, na grobie Jego żony S.P. Filipiny z Chludzińskich Kotowiczowej poświęcić i wedle potrzeby w każdym czasie Msze S. odprawiać</p> <p>8. Akt poświęcenia wyżej wspomnianej kaplicy w r. 1859 lipca 8 dnia</p> <p>9. Ukaz konsystorski z dnia 23 grudnia 1859 r. za N. 12663 o zapomodze dawanej Plebanij Michaliskiej przez JW Ksawerego Kotowicza z majątku Michaliszskiego po rs. 107. 70 kop. rocznie. Przy tem pismienne zobowiązanie u tegoż Pana Kotowicza, do regularnego wysyłania wyżej wspomnianej sumy</p>		
--	--	--

		Wizyta 1893
		Wizyta 1895
		Wizyta 1897 (1898)
		Wizyta 1898 r. (2 egz.)
		Inwentarz, bez daty
		Inwentarz [...] 1864 r.
		Inwentarz [...] 1868 r.
		Inwentarz [...] 1870 r.
		Inwentarz [...] 1874 r.
		Inwentarz [...] 1882 r.
		Inwentarz [...] 1891 r.
		Inwentarz [...] 1897 r.
		Inwentarz [...] 1897 r.
		Część inwentarza od 15 listopada 1901 r.
		Wizyta 1915 r.
	Inwentarz za 1922	Inwentarz [...] 1920 r. 3 października (z dodatkiem za lata 1924, 1925, 1926, 1927, 1928, 1929, 1930)
	Inwentarz za 1923	
	Inwentarz za 1924	
	Inwentarz za 1925	
	Inwentarz za 1926	
	Inwentarz za 1927	
	Inwentarz za 1928	
	Inwentarz za 1929	
	Inwentarz za 1930	
		Inwentarz 1931 r.
		Inwentarz 1937 r.
	Archiwalne pisma za lata 1841-1870-1874-1888-1845-1864-1885-1868-1882	
		Notacya na pisma urzędowe przychodzące 1862 roku
		Główna księga kasowa kościoła parafialnego w Michaliskach. Rok 1938
	Mszały pełne 2 (nowy i stary)	Mszały (4 szt.)
	Mszały pełne 3 żałobne	

	3 rytuały stare	
	1 podręczna do chorych	
	1 ewangeliczka	
	2 książki adoracyjne	
		Pokwitowanie [...] ks. Sokołowskiego Adolfa, 1958 r.
		Periodyki międzywojenne

Źródło: opracowanie własne

Wykazy nie zawierają dokumentów majątkowych, jak również związanych z funkcjonowaniem klasztoru. Wynika to z faktu, że w 1783 roku kapituła kanoników wydała zarządzenie, w którym dla lepszego zachowania dokumentów, zwłaszcza oryginałów aktów fundacyjnych i dotacyjnych, konieczne było ich przesłanie do archiwów prowincjonalnych w Wilnie⁷³. Tam, w prepozyturze kanoników na Zarzeczcu, miało funkcjonować archiwum. W klasztorach należało przechowywać tylko wypisy (wyciągi) z tych dokumentów, które zostały przekazane do archiwów prowincji. Być może to tłumaczy ich brak nawet na listach dokumentów zapisanych w aktach wizytacji. Z kolei w 1819 roku Rzymsko-Katolicki Konsystorz Duchowny wydał nakaz sporządzenia spisu dokumentów kasowych i przekazania ich do archiwum diecezjalnego, czego dokonał wizytator zgromadzenia ks. Cezary Kozłowski w roku 1823⁷⁴. Jednak według tego spisu liczba dokumentów finansowych parafii w Michaliskach wynosiła tylko pięć jednostek, z czego trzy za 1815 i 1816 rok, a dwa za 1785 i 1795⁷⁵.

Dokumenty, które najliczniej zachowały się w archiwum, mają charakter gospodarczo-ekonomiczny, np. inwentarze. Wynika to z ich praktycznego znaczenia dla zachowania wyposażenia i architektury budynku kościelnego, majątku kościelnego i parafialnego. Zachowanie ksiąg metrykalnych można częściowo wytłumaczyć ich chronologią, ponieważ przetrwały najstarsze, które być może nie interesowały osoby odpowiedzialne za ich przekazywanie do urzędów stanu cywilnego w wyniku nacjonalizacji majątku kościelnego w okresie sowieckim. Należy jednak wziąć pod uwagę również czynnik ludzki. Prawdopodobnie zachowaniem archiwum zajęli się duchowni, którzy pracowali w Michaliskach (ks. A. Sokołowski). Dokumenty przechowywane w kościele w Michaliskach mogą być wykorzystane w multidyscyplinarnych badaniach naukowych: mikrohistorycznych (historia parafii w Michaliskach, historia miasta i regionu), artystycznych (ewolucja wnętrza i architektury świątyni), historia życia codziennego, antropologia historyczna, genealogia.

⁷³ Trajdos, *Najstarsze fundacje dla kanoników regularnych od pokuty*, s. 47-48.

⁷⁴ LVIA. F. 694. Ap. 1. B. 574. K. 1.

⁷⁵ LVIA. F. 694. Ap. 1. B. 574. K. 2.

Aneks 1. Wykaz dokumentów przechowywanych w kościele w Michaliszkach**Księgi metrykalne**

1. Księga metrykalna ślubów kościoła w Michaliszkach od 1710 do roku 1740
[bez oprawy, bez numeracji stron, stan zły, część stron poniszczona].
2. Księga metrykalna ochrzczonych od 1727 roku
[w złym stanie, bez okładki, język łaciński].
3. Księga metrykalna ochrzczonych od 25 marca 1770 do 1785 roku
[bez twardej okładki, bez numeracji stron, stan dobry, język łaciński].
4. Księga metrykalna porzebów od 1785 do 1796 r. / Księga metrykalna ślubów kościoła w Michaliszkach od 1787 roku
[dwustronna książka, okładka twarda, zniszczona, bez numeracji stron, język łaciński].
5. Księga metrykalna ochrzczonych od 1785 do 1796 roku
[okładka zniszczona, bez numeracji stron, język łaciński].
6. Księga metrykalna ochrzczonych od 1817 roku
[34 karty, twarda okładka, stan dobry, język łaciński].
7. Księga metrykalna ochrzczonych od grudnia 1826 roku do 1836 roku
[96 kart, stan dobry, bez okładki, język polski].
8. Księga metrykalna pogrzebów od maja 1828 do października 1845 roku
[księga bez początku i bez końca, bez oprawy, bez numeracji stron, stan zachowanej części dobry; do księgi włożona jest 1 karta dokumentu o przedślubnej zapowiedzi Władysława Twarogała z Ostrowieckiej parafii, 21.11.1932 roku, język polski].
9. Księga metrykalna pogrzebów od 28 kwietnia 1868 roku do grudnia 1884 roku
[101 kart, stan dobry, bez twardej okładki, bez numeracji stron, język rosyjski].

Lista parafian

10. Lista parafian Kościoła rzymskokatolickiego parafialnego w Michaliszkach za 1880 rok (Księga spowiadających się i przyjmujących Komunię św. Kościoła rzymskokatolickiego parafialnego w Michaliszkach za 1880 rok)
[stan dobry, bez numeracji stron, język rosyjski].

Inwentarze

11. Inwentarz czyli opisanie kościoła [...] w miasteczku Michaliszkach sytuowanego [...] 1800 roku
[okładka cienka, bez numeracji stron, język polski].
12. Inwentarz podawczy kościoła parafialnego Michaliskiego w administracye ks. Józefowi Korsakowi w roku 1845 mca grudnia 12 dnia sporządzony
[stan zadowolający, bez okładki, kontury niektórych kart są zniszczone, dokument jest zachowany do punktu „Sprzęty w domu plebańskim”].
13. Inwentarz podawczy kościoła parafialnego Michaliskiego w administracye ks. Janowi Bohatyrowiczowi, w roku 1846, mca września 20 dnia sporządzony
[6 stron, stan zadowolający, bez okładki].
14. Inwentarz podawczy kościoła parafialnego Michaliskiego w administracye ks. Janowi Strzeleckiemu w roku 1856 listopada 21 dnia
[stan dobry, bez numeracji stron, język polski].
15. Inwentarz podawczy kościoła parafialnego Michaliskiego w administracye ks. Janowi Kuleszy w roku 1862 grudnia 14go dnia sporządzony
[9 kart, stan dobry, język polski].

16. Inwentarz podawczy kościoła parafialnego Michaliskiego w administracye ks. Ignacjowi Minejce lipca 30 dnia 1864 roku
[10 kart, bez twardej okładki, język rosyjski].
17. Inwentarz podawczy kościoła parafialnego Michaliskiego w administracye ks. Pawłowi Sokołowskiemu 1868 roku grudnia 20 dnia
[10 kart, bez twardej okładki, język rosyjski].
18. Inwentarz podawczy kościoła parafialnego Michaliskiego w administracye ks. Dominikowi Bartoszewiczowi 1870 roku stycznia 9 dnia
[11 kart, bez okładki, język rosyjski].
19. Inwentarz podawczy kościoła parafialnego Michaliskiego w administracye ks. F. Lenkewiczowi 1874 roku Kwietnia 9 dnia
[bez okładki, bez numeracji kart, język rosyjski].
20. Inwentarz podawczy kościoła parafialnego Michaliskiego w administracye ks. Franciszkowi Sidorowiczowi 1882 roku października 14 dnia
[bez okładki, bez numeracji stron, stan dobry, język rosyjski].
21. Inwentarz podawczy kościoła parafialnego Michaliskiego w administracye ks. Konstantynowi Staniewskiemu, 1891 rok
[bez okładki, bez numeracji stron, z dodatkową uwagą „о разрешении совершать крестный ход”, język rosyjski].
22. Inwentarz podawczy kościoła parafialnego Michaliskiego w administracye ks. Janowi Kunickiemu 1897 roku lipca 16 dnia
[stan zadowolający, bez okładki, niektóre karty częściowo zniszczone, język rosyjski].
23. Inwentarz podawczy kościoła parafialnego Michaliskiego w administracye ks. Michałowi Kowalewskiemu, 1897 r.
[stan dobry, bez okładki, 7 stron, język rosyjski].
24. Dokument bez okładki, część stron zniszczona, wizyta lub inwentarz
[rozpoczyna się od „Opisu kościoła”, kończy się pozycją „Archiwum parafialne”, karty częściowo poniszczone, nie wcześniej niż 1900 r., język rosyjski].
25. Zniszczony rękopis bez początku i końca – część inwentarza z dnia 15.11.1901
[język rosyjski].
26. Inwentarz sporządzony 2 stycznia 1931 roku
[12 kart, bez twardej okładki, język polski].
27. Inwentarz sporządzony dnia 15 kwietnia 1937 roku
[bez twardej okładki, bez numeracji stron, stan dobry, język polski].
28. Инвентарная опись
[inwentarz, bez początku, zaczyna się od drugiej karty, 7 stron, język rosyjski].

Dokumenty gospodarcze

29. Główna księga kasowa kościoła parafialnego w Michaliskach. Rok 1938, 2/X [do 1939 r.]
[do księgi włożone są 2 karty listu do duchowieństwa diecezji wileńskiej o „Księdze pamiątkowej” w hołdzie jubileuszowym na X-lecie rządów arcybiskupich J.E.X. Metropolity R. Jałbrzykowskiego; twarda okładka, bez numeracji stron, język polski].

Dokumenty referencyjne

30. Notacya na pisma urzędowe przychodzące 1862 roku miesiąca października
[do listopada 1895 roku, twarda okładka, języki: rosyjski, polski, łaciński].

Akta wizytacji

31. Wizyta kościoła Parafialnego Michaliskiego [...] sporządzona dnia 16 sierpnia 1862 roku [bez numeracji stron, język polski].
32. Wizyta kościoła Parafialnego Michaliskiego [...] sporządzona w 1888 roku [8 kart, 16 stron, bez okładki, stan dobry, język rosyjski].
33. Wizyta kościoła Parafialnego Michaliskiego [...] sporządzona w 1893 roku kwietnia 19 dnia [częściowo zachowany dokument, 6 kart, język rosyjski].
34. Wizyta kościoła Parafialnego Michaliskiego [...] sporządzona w 1895 roku [5 kart, bez okładki, język rosyjski].
35. Wizyta kościoła Parafialnego Michaliskiego [...] sporządzona w 1898 roku [bez okładki, bez numeracji stron, język rosyjski].
36. Wizyta kościoła Parafialnego Michaliskiego [...] sporządzona w 1898 roku [bez okładki, bez numeracji stron, stan dobry, język rosyjski].
37. Wizyta kościoła Parafialnego Michaliskiego [...] sporządzona w 1898 roku [bez okładki, bez numeracji stron, stan dobry, język rosyjski].
38. Wizyta kościoła Parafialnego Michaliskiego [...] sporządzona w 1915 roku [twarda okładka, język rosyjski; w księdze jest „Inwentarz Parafialnego R.-Katoickiego Kościoła Michaliskiego 1920 roku 3 pazdziernika” z dopisem za 1924, 1925, 1926, 1927, 1928, 1929, 1930 lata oraz karta „Co przybyło za proboszcza Jana Żydkiewicza od 1931 roku”].

Różne dokumenty

39. Pokwitowanie ks. Adolfa Sokołowskiego, 1958 r. [1 karta, język rosyjski].
40. Różne karty.
41. Częściowo zachowane karty, w tym część karty z przywilejem dla bractwa.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

- Bonar Barbara, Klemenski Marcin, *Nieznane źródła do dziejów zakonu kanoników regularnych od pokuty – wykaz przełożonych generalnych oraz prepozytów-infulatów klasztoru w Widzieniskach – edycja źródłowa*, „Nasza Przeszłość”, 132 (2019), s. 79-94.
- Bruździński Andrzej, *Kanonicy regularni od pokuty na ziemiach polskich*, Kraków 2003. [Giżycki Jan Marek] J.M.G., *Kanonicy regularni od pokuty na Litwie w XIX w.*, w: *Podręczna encyklopedia kościelna*, t. XIX-XX, Warszawa-Kraków 1910.
- Jaraszewicz Aliaksandr, *Michajliszkauski klasztor auhuscincaw*, w: *Wialikaje kniastwa Litouskaje. Encykłapedyja*, t. 2, Minsk 2006, s. 317.
- Kraheil Tadeusz, *Martyrologia duchowieństwa archidiecezji wileńskiej 1939-1945*, Białystok 2017.
- Kułażyn Anatol, *Katolickija chramy Bielarusi*, Minsk 2008.
- Kułażyn Anatol, *Katolickija chramy na Bielarusi*, Minsk 2000.
- Łopaciński Euzebiusz, *Nieznane dane archiwalne do historii sztuki Wilna i W.X. Litewskiego od XVII do początków XIX w.*, „Prace i Materiały Sprawozdawcze Sekcji Historii Sztuki TPN w Wilnie”, III (1938/39) s. 49-107.
- Morelowski Marian, *Zarysy syntetyczne sztuki wileńskiej od gotyku do neoklasycyzmu z przewodnikiem po zabytkach między Niemnem a Dźwiną*, Wilno 1938-1939.

- Sliuńkowa Inessa, *Monastyri wostocznaj i zapadnoj tradicij. Nasledije architektury Bielarusi*, Moskwa 2002.
- Sytsko Kiryl, *Dokumenty i materyjały kanca XVII-XX st. jak krynicy pa historyi Bielarusi*, Minsk 2019 [kps, Biblioteka Narodowa Białorusi].
- Trajdos Tadeusz, *Kanonicy regularni od pokuty w Miednikach w ostatnim stuleciu Rzeczypospolitej (1695-1795)*, „Nasza Przeszłość”, 127 (2017) s. 21-52.
- Trajdos Tadeusz, *Najstarsze fundacje dla kanoników regularnych od pokuty w diecezji wileńskiej*, „Nasza Przeszłość”, 119 (2013) s. 21-66.
- Tyszkiewicz Konstanty, *Wilija i jej brzegi. Pod względem hydrograficznym, historycznym, archeologicznym i etnograficznym*, Drezno 1871.
- Wialiki historyczny atlas Bielarusi*, t. 4, Minsk 2018.
- Zianiuk Raisa, *Kasacyja rymaska-katalickich klasztaŕau u Mscisławie u XIX st.*, „Wiesnik Magiliousskaga dziaŕžaunaha uniwersiteta imia Kuliaszowa. Seryja A. Humanitarnyja nawuki”, (2021) № 1, s. 35-41.
- Zieniuk Raisa, *Organizacija, dejatelnost i sudby archiwow rimsko-katoliczeskich monastyriaj Bielarusi w konce XVIII – XIX wiekie*, „Westnik Brianskogo gosudarstwenno-go uniwersiteta”, (2020) № 3, s. 62-71.

Netografia

- Gabruś Tamara, *Sakralnaja pamiać Astrawieczczyny*, „Nasza Wiera”, (2005) № 33, <https://media.catholic.by/nv/n33/art12.htm> (dostęp: 10.11.2021).
- Marakou Leanid, *Represawanyja katalickija duchounyha, kansekrwanyja i swieckija asoby Bielarusi 1917-1964*, <http://www.marakou.by/by/davedniki/represawanyya-kataliki/svyatyni-belarusi-4astka-1.html> (dostęp: 10.11.2021).

ARCHIWUM KOŚCIOŁA ŚW. MICHAŁA ARCHANIOŁA W MICHALISZKACH (BIAŁORUŚ) – LOS KOLEKCJI NA TLE WYDARZEŃ HISTORYCZNYCH

Streszczenie

W znaczeniu instytucjonalnym na Białorusi nie istnieją archiwa parafialne jako niezależne instytucje pełniące funkcję gromadzenia historycznej dokumentacji, jej właściwego przechowywania i udostępnienia badaczom. Wynika to z wielu czynników: kasacji klasztorów i zamykania kościołów w XIX wieku, kilku fal nacjonalizacji majątku kościelnego i prześladowań w XX wieku. Dlatego odkrycie zbioru dokumentów w kościele we wsi Michaliszki, który mimo historycznych wydarzeń społeczno-politycznych przetrwał, choć nie w całości, można traktować jako wyjątkowe wydarzenie.

W niniejszym artykule archiwum rozumiane jest jako zbiór dokumentów związanych z historią i działalnością kościoła, parafii i/lub klasztoru i przechowywanych w kościele. Zgodnie ze wstępnie wykonanym uporządkowaniem i stworzonym inwentarzem archiwum składa się z 41 teczek, w większości złożonych z jednego dokumentu (np. księgi metrykalnej lub inwentarza). W artykule dokonano analizy ewolucji składu dokumentacyjnego archiwum, scharakteryzowano grupy dostępnych dokumentów oraz określono ich potencjał informacyjny.

Słowa kluczowe: kanonicy regularni od pokuty; archiwa klasztorne; archiwa parafialne; księgi metrykalne; akta wizytacji; inwentarze; kasata klasztorów; Białoruś

LUBOW ŻWANKO* – CHARKÓW (UKRAINA)
JOANNA KUCHARZEWSKA** – TORUŃ

**KOŚCIÓŁ KATEDRALNY PW. WNIĘBOWZIĘCIA
NAJŚWIĘTSZEJ MARYI PANNY W CHARKOWIE (1887-1891)
W ŚWIETLE WYBRANYCH ŹRÓDEŁ ARCHIWALNYCH¹**

**THE CATHEDRAL OF THE ASSUMPTION OF THE BLESSED
VIRGIN MARY IN KHARKIV (1887–1891) IN THE LIGHT
OF SELECTED ARCHIVAL SOURCES**

Abstract

In the centre of modern Kharkiv stands one of the most valuable monuments of ecclesiastical architecture in Left-bank Ukraine – the Cathedral of the Assumption of the Blessed Virgin Mary, built in neo-Gothic style in the late 19th century. The article presents the current state of research on this monument and presents new facts related to its creation. Unique manuscript sources on the initial stage of the church's construction from the resources of the State Archives of Kharkiv Oblast are also presented. They illustrate the legislative process involved in obtaining a permit for the construction of the Roman Catholic church, including obtaining permission from the Archbishop of Mohilev Aleksander Kazimierz Gintowt-Dziewałtowski. The paper also includes a letter from the Catholic community to the architect, Bolesław Michałowski, asking

* Lubow Żwanko – prof. historii, Wydział Zarządzania, Administracji i Prawa, kierownik Centrum Muzealnego, Państwowy Uniwersytet Biotechnologiczny w Charkowie (Ukraina)

e-mail: zhvan2012@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1107-449X>

** Joanna Kucharzewska – dr hab. nauk o sztuce, prof. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Wydział Sztuk Pięknych, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

e-mail: jkuch@umk.pl

<https://orcid.org/0000-0002-4560-5658>

¹ Artykuł został przygotowany w ramach programu stypendialnego dla studentów i naukowców POLONISTA (NAWA), realizowanego przez prof. Lubow Żwanko na Wydziale Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu w latach 2022-2023.

him to design a new church and to supervise its construction. It is worth noting that the church was built with contributions from the faithful, and the architect waived a fee for his work, thus contributing on his part to the construction of the temple. The church was erected on the site of an earlier, modest parish building on Mała Sumska Street, which was in poor repair in the 1880s, in addition to being too small for the growing Catholic community. The temple building committee was headed by Rev. Piotr Kiszarzewski, and attorney Aleksander Kwiatkowski, a leader of the Kharkiv Poles, also played an important role in the establishment of the church.

The archival sources published in the article can become a contribution to further research, conducted in various scientific disciplines.

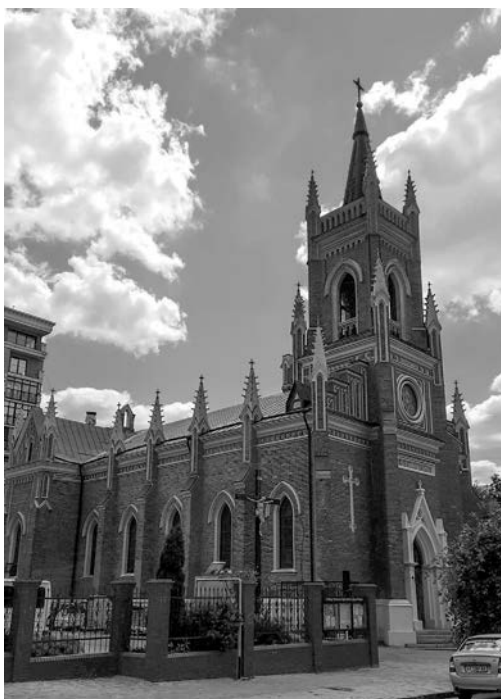
Keywords: Kharkiv; Left-bank Ukraine; State Archives of Kharkiv Oblast; Rev. Piotr Kiszarzewski; Aleksander Kwiatkowski; Kharkiv Cathedral

Translated by Marek Robak-Sobolewski

Historia kościoła

W samym centrum współczesnego Charkowa znajduje się jeden z cenniejszych zabytków architektury sakralnej Ukrainy Lewobrzeżnej – katedra pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, wybudowana w stylu neogotyckim w końcu XIX wieku (il. 1).

Obiekt przetrwał tragiczny okres stalinowskiego terroru, kiedy masowo zamykano, przebudowywano, a nawet burzono świątynie. Przetrwał także trudny czas II wojny światowej². W 2022 roku katedra ponownie została zagrożona zniszczeniem w związku z rosyjskimi atakami rakietowymi na Charków, które są wynikiem zbrojnej napaści na Ukrainę wojsk Federacji Rosyjskiej w dniu 24 lutego 2022 roku. Podczas wojny giną nie tylko żołnierze ukraińscy broniący ojczyzny, ale także ludność cywilna, co zostało zakwalifikowane jako przejaw współczesnego ludobójstwa. W wy-

Il. 1. Kościół katedralny pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Charkowie w 2022 roku, fot. W. Gorbonosow

² L. Żwanko, *Kościóły rzymskokatolickie na Ukrainie Lewobrzeżnej (XIX-XX wiek). Przegląd retrospektywny*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 113 (2020) s. 490-491.

niku działań wojsk rosyjskich niszczone są zabudowania cywilne i użyteczności publicznej, w tym bezcenne zabytki architektury. Bombardowania lotnicze wymierzone są w miejsca świadczące o tradycji, kulturze i historii zarówno ukraińskiej, jak i polskiej. Z premedytacją niszczone są dzieła architektury sakralnej.

1 marca w Charkowie rosyjski pocisk raketowy uderzył w budynek kurii diecezji charkowsko-zaporoskiej Kościoła rzymskokatolickiego na Ukrainie; 2 marca 2022 roku w wyniku ostrzału zniszczone zostały okna i witraże w katolickiej katedrze Wniebowzięcia NMP w Charkowie, a także uszkodzone zostało wyposażenie kościoła; 2 marca w Charkowie ostrzał uszkodził cerkiew uniwersytecką św. Antoniego³.

W obecnej sytuacji bardzo ważną rolę odgrywają źródła historyczne, które pozwalają na rekonstrukcję przeszłości. Podstawowe znaczenie dla poznania historii katedry Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Charkowie ma dokumentacja przechowywana w Archiwum Państwowym Obwodu Charkowskiego, którego gmach również został uszkodzony przez rosyjskie rakiety.

Jedną z pierwszych informacji na temat powstania kościoła jest opis wizytacji kanonicznej przeprowadzonej w Charkowie w styczniu 1893 roku przez biskupa pomocniczego diecezji mohylewskiej Franciszka Albina Simona. Relacja z tej wizyty ukazała się w czwartym numerze warszawskiego tygodnika „Przegląd Katolicki” z 1893 roku. Jest to pierwszy opublikowany opis nowo wybudowanego kościoła, w którym napisano m.in. o trudnościach związanych z jego wznoszeniem⁴. Wspomniana wizytacja została opublikowana jako aneks źródłowy w artykule⁵.

W 1905 roku Teodor Lipiński po pobycie w Charkowie przygotował rozległy esej, zatytułowany *Polacy w Charkowie*, w którym także znalazła się notka o charkowskim kościele. Został on opublikowany w kalendarzu informacyjnym „Znicz” – polskojęzycznym wydawnictwie z Moskwy⁶. Stanisław Nowak, lekarz i działacz społeczny, który na przełomie XIX i XX wieku studiował w Charkowie, zawarł krótką refleksję na temat kościoła w swoich wspomnieniach: „(...) silnym łącznikiem był kościół katolicki, gdzie co niedzielę i co święto gromadziła się prawie cała kolonia polska”⁷.

W pracy zbiorowej *Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832-1921*⁸ krótko przedstawiono strukturę Kościoła rzymskokatolickiego w Charkowie, zarysowano jego funkcjonowanie, podano nazwiska proboszczów oraz trudności w budowie nowej świątyni, czyli kościoła katedralnego pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny.

³ Rosyjskie wojska zniszczyły na Ukrainie już co najmniej 28 obiektów sakralnych, <https://www.ekai.pl/rosyjskie-wojska-zniszczyly-na-ukrainie-juz-co-najmniej-28-obiektow-sakralnych/> (dostęp: 17.09.2022).

⁴ *Wizyta w Charkowie*, „Przegląd Katolicki”, 4 (1893), 26 stycznia, s. 57-59.

⁵ L. Żwanko, *Kościół katedralny p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny i Polonia w Charkowie: krótki szkic historyczny (XIX w.)*, „Orientalia Christiana Cracoviensia”, 11 (2019) s. 113-139.

⁶ T. Lipiński, *Polacy w Charkowie*, „Znicz. Kalendarz informacyjny z działem literackim za rok zwyczajny”, 1 (1905) s. 104.

⁷ S. Nowak, *Z moich wspomnień*, cz. I, *Lata szkolne: 1884-1902*, Częstochowa 1933, s. 72.

⁸ M. Mądziak, M. Korzeniowski, K. Latawiec, D. Tarasiuk, *Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832-1921*, Lublin 2014, s. 102-106.

W książce prof. Artura Kijasa poświęconej Polakom na Uniwersytecie Charkowskim znajdują się krótkie wzmianki o świątyni, m.in. informacja, że na czele komitetu budowy nowego gmachu stanął ks. Piotr Kiszarzewski⁹. W innej pracy A. Kijasa podjął próbę określenia roli parafii katolickiej w życiu kulturalnym polskiej diaspory w Charkowie na przełomie XIX i XX wieku¹⁰. Autor doszedł do wniosku, że liderem charkowskich Polaków przez kilkanaście lat, aż do początku XX wieku, był adwokat Aleksander Kwiatkowski, który odegrał istotną rolę w powstaniu nowego kościoła.

Do tematu powstania kościoła rzymskokatolickiego w Charkowie powrócił w swoim badaniu Michał Żur, prezes Domu Polskiego, wytrwały badacz tematów polonijnych¹¹. Wyodrębnił on i przeanalizował główne okresy historii parafii katolickiej w Charkowie od początków w XIX wieku do lat 90. XX wieku¹².

Olga Bakowecka w publikacji poświęconej historii Kościoła rzymskokatolickiego na Ukrainie w końcu XVIII i na początku XIX wieku podała kilka interesujących przemyśleń na temat procesu formowania parafii katolickich¹³. Należy zauważyć, że ukraińska badaczka, opisując historię świątyni, korzystała z publikacji innych naukowców oraz z dokumentów Centralnego Archiwum Historycznego w Sankt Petersburgu, natomiast nie powołała się na archiwalia zgromadzone w Charkowie, do których nie dotarła.

W szeregu prac autorstwa prof. Lubow Żwanko opublikowanych w Polsce i dotyczących historii Polaków na Ukrainie Lewobrzeżnej¹⁴, Polonii Charkowa¹⁵, działalności architektów polskiego pochodzenia¹⁶, a mianowicie twórcy kościoła Bolesława Michałowskiego¹⁷, znajdują się również informacje dotyczące historii polskiej architektury sakralnej.

Celem publikacji – pierwszej w polskiej i ukraińskiej historiografii – jest edycja wybranych źródeł historycznych pozwalających poznać historię powstania świątyni w Charkowie, przydatnych również innym badaczom.

⁹ A. Kijas, *Polacy na Uniwersytecie Charkowskim 1805-1917*, Poznań 2008, s. 224.

¹⁰ Tenże, *Religijna i kulturotwórcza rola parafii katolickiej w życiu polskiej diaspory w Charkowie na przełomie XIX i XX wieku*, w: *Sacrum w mieście: wymiar kulturowy, religijny i społeczny*, t. 2, *Epoka nowożytna i czasy współczesne*, red. D. Quirini-Popławska, Ł. Burkiewicz, Kraków 2016, s. 295-305.

¹¹ L. Żwanko, *Wybitni Polacy i Charków: słownik biograficzny (1805-1918)*, Charków 2019, s. 5.

¹² M. Żur, *Istorija rimo-katoliczeskoj cerkwi w Char'kowie*, w: *Polśka diaspora u Charkowi: istorija ta suczasnist'*, red. I. Żurawłowa, Charkiw 2004, s. 8-20.

¹³ Bakowecka, *Rymo-katolyčka cerkwa w Ukraini w kinci XVIII-XIX stolitti*, s. 218.

¹⁴ L. Żwanko, *Polacy na Ukrainie Lewobrzeżnej: geneza, symbole (XIX – początek XX wieku)*, „Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich”, 8 (2017) s. 21-46.

¹⁵ Taż, *Polonia Charkowa w XVIII-XIX wieku*, „Wiadomości Historyczne z Wiedzą o Społeczeństwie”, 6 (2016) s. 26-29.

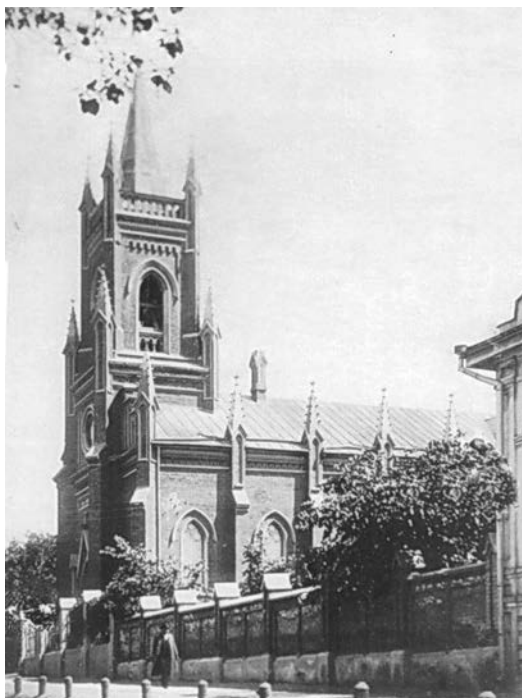
¹⁶ Taż, *Spuścizna architektów Polaków na mapie Charkowa*, w: *Poljskie i rosyjskie architektery w XIX i XX wiekach. Polish and Russian architects in 19-th and 20-th centuries*, t. IV, red. J. Malinowski, I. Gawrasz, Warszawa-Toruń 2018, s. 181-196.

¹⁷ Taż, *Polscy architekci Charkowa – Bolesław Michałowski i Marian Józef Zdzisław Charmański: szkic o życiu i twórczości*, „Studia z Architektury Nowoczesnej”, 6 (2018) s. 47-69.

W 1832 roku w Charkowie została ufundowana parafia rzymskokatolicka. Jej pierwszym proboszczem był ks. Emilian Czapliński. Zbudowany z jego inicjatywy kościół przy ul. Małej Sumskiej był niepozorny i nie wyróżniał się spośród okolicznych domów¹⁸.

Budowa nowego kościoła przypadła w czasie duszpasterzowania ks. P. Kisarzewskiego, proboszcza zasłużonego dla społeczności katolickiej w Charkowie, absolwenta Rzymskokatolickiej Akademii Duchownej w Petersburgu¹⁹. W 1875 roku z jego inicjatywy przy kościele został utworzony przytułek dla obcokrajowców, a dwa lata później Towarzystwo Dobroczynności²⁰. Ksiądz stanął na czele komitetu budowy kościoła, starając się, aby w możliwie krótkim czasie udostępnić parafianom nową świątynię, w której mogliby uczestniczyć w nabożeństwach oraz pielęgnować polską tradycję i budować wspólnotę katolicką. Warto odnotować, że przybył on do Charkowa w wieku 33 lat z Witebska, a zmarł 30 kwietnia 1900 roku w Charkowie, gdzie został pochowany²¹. „W pamięci mieszkańców urósł niemal do symbolu. Największą jego zasługą stało się wybudowanie nowej świątyni parafialnej w stylu neogotyckim przy dawnej ulicy Małsumskiej (obecnie katedra). Obok pracy duszpasterskiej rozwinął na szeroką skalę działalność charytatywną”²².

Rzymskokatolicki kościół katedralny pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny (il. 2)

Il. 2. Kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Charkowie, początek XX wieku.

Źródło: https://www.pslava.info/XarkivM_GogoljaVul_Kost4_131,145464.html

¹⁸ M. Figura, *Polskie ślady w Charkowie*, „Sprawy Wschodnie”, 2-3 (2004) s. 119-123.

¹⁹ I. Wodzianowska, *Rzymskokatolicka akademie w Petersburgu (1842-1918)*, Lublin 2007, s. 13-14.

²⁰ B. Czaplicki, *Katolicka działalność dobroczynna w Rosji w latach 1860-1918*, Warszawa 2008, s. 88, 130.

²¹ Mądziak, Korzeniowski, Latawiec, Tarasiuk, *Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832-1921*, s. 104.

²² M. Skowyra, *Ostoja wiary i tradycji – rzymskokatolicka parafia w Charkowie do 1917 roku*, <https://kuriergalicyjski.com/ostoja-wiary-i-tradycji-rzymskokatolicka-parafia-w-charkowie-do-1917-roku/> (dostęp: 17.09.2022).

Il. 3. Bolesław Michałowski (1830-1909). Źródło: <https://www.otdih.pro/photolenta/istoricheskie-zametki/5420/>

autorstwa polskiego architekta Bolesława Michałowskiego (il. 3) powstał w latach 1887-1891. Budowa świątyni napotykała na wiele problemów, głównie natury finansowej. W „Przeglądzie Katolickim” z kwietnia 1889 roku odnotowano: „W Charkowie (...) budowa kościoła katolickiego, który odznacza się świetną architekturą, postępuje żółwim krokiem, z powodu braku funduszu na dokończenie świątyni. Według obliczenia stawiającego kościół inżyniera Michałowskiego, brak jeszcze około 15,000 rb”²³. Trudnościom finansowym starano się zaradzić poprzez zbieranie datków od ofiarodawców z całego Imperium Rosyjskiego.

Kościół zbudowano w stylu neogotyckim, na planie krzyża łacińskiego z krótkim prezbiterium (il. 4). Część prezbiterialną zamknięto sklepieniem, którego żebra spięto dwoma zwornikami. W części

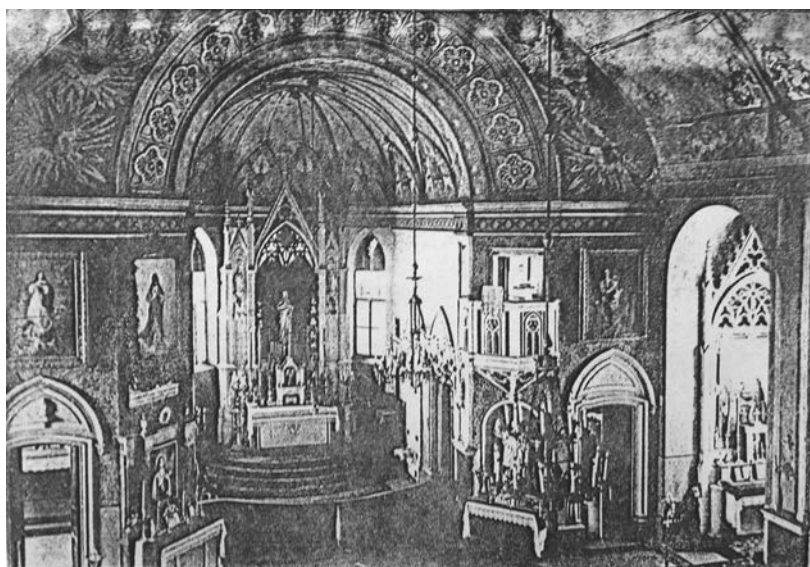
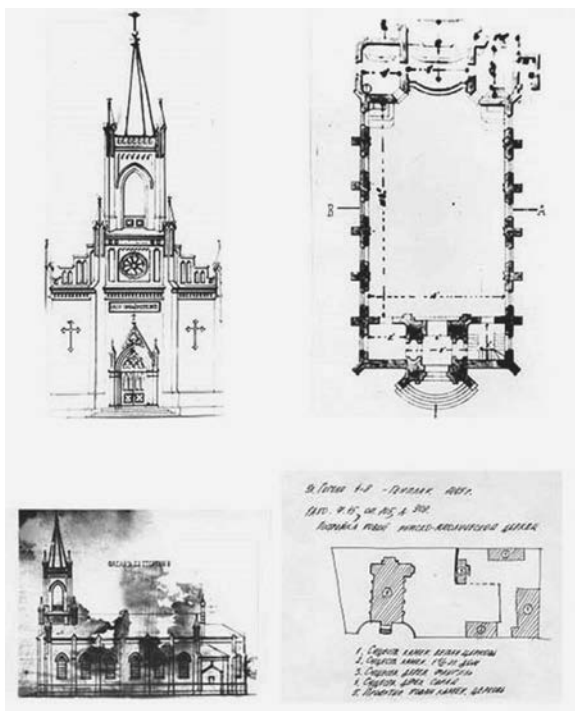
nawowej posłużono się nowoczesnym rozwiązaniem konstrukcyjnym. Nad szeroką, jednoprzestrzenną nawą rozpięto żelazną ramę (kratownicę), na kształt kolebki, której pola wypełniono cegłą, następnie otynkowano i pomalowano. Obecny wystrój kościoła, zwłaszcza w zakresie polichromii ściennych, odbiega od oryginału (il. 5). Wewnątrz nowego kościoła znalazły się trzy ołtarze: główny – Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny i dwa boczne – św. Antoniego z Padwy oraz Ukrzyżowanego Chrystusa z obrazem pędzla Henryka Siemiradzkiego²⁴. Na prawo od ołtarza głównego, w którym umieszczono figurę Matki Bożej (z niebieskiego marmuru włoskiego), znajdowała się neogotycka ambona (obecnie nie istnieje), a pod nią rzeźba św. Piotra. Świątynia była wyposażona w dębowe ławy i dwa konfesjonały (il. 6). Na dzwonnicy zawieszono trzy dzwony. Budowę poświęcił 1 grudnia 1891 roku ks. P. Kiszewski, a konsekrował 26 lipca 1892 roku biskup pomocniczy diecezji mohylewskiej F.A. Simon²⁵.

²³ *Kronika kościelna Krajowa*, „Przegląd Katolicki”, 15 (1889), 11 kwietnia, s. 232.

²⁴ Malarz ten właśnie w Charkowie ukończył studia na Wydziale Matematyczno-Przyrodniczym, a dopiero później podjął studia na Akademii Sztuk Pięknych w Petersburgu. Na rodzinnym domu Siemiradzkich w Charkowie w 2015 roku umieszczono tablicę pamiątkową tego znanego przedstawiciela akademizmu, L. Żwanko, *Tablice pamiątkowe w przestrzeni miejskiej Charkowa: polskie akcenty*, „Studia z Architektury Nowoczesnej”, 8 (2020) s. 113-114.

²⁵ Żwanko, *Kościół katedralny p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny*, s. 129.

II. 4. Projekt kościoła
pw. Wniebowzięcia Najświętszej
Maryi Panny w Charkowie,
rysunek z ok. 1885 roku. Źródło:
<https://www.kuriergalicyski.com/historia/portrety-miast/6129-ostoja-wiary-i-tradycji-rzymskokatolicka-parafia-w-charkowie-do-1917-roku>

II. 5. Wnętrze kościoła pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny
w Charkowie, koniec XIX wieku. Źródło: Archiwum Katedralne w Charkowie

Il. 6. Wnętrze kościoła pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Charkowie w 2021 roku, fot. L. Żwanko

Charakterystyka dokumentów

W zbiorach Archiwum Państwowego Obwodu Charkowskiego przechowywany jest zespół nr 965 Biuro Wikariusza Charkowskiego Kościoła Rzymskokatolickiego, zawierający 39 teczek z lat 1831-1919. Wśród nich można odnaleźć dokumenty m.in. o konsekracji nowo wybudowanego kościoła rzymskokatolickiego w Charkowie w dniu 1 października 1832 roku; dekrety i okólniki Mohylewskiego Rzymskokatolickiego Konsystorza; protokoły posiedzeń rady charkowskiego Kościoła rzymskokatolickiego; materiały dotyczące zbiórki pieniędzy i wnoszenia nowych kościołów rzymskokatolickich oraz kaplic; księgi metrykalne parafian; sprawy o przejściu osób z prawosławia na wyznanie rzymskokatolickie; księgi dochodów i rozchodów charkowskiego Kościoła rzymskokatolickiego; księgi obiektów należących do parafii.

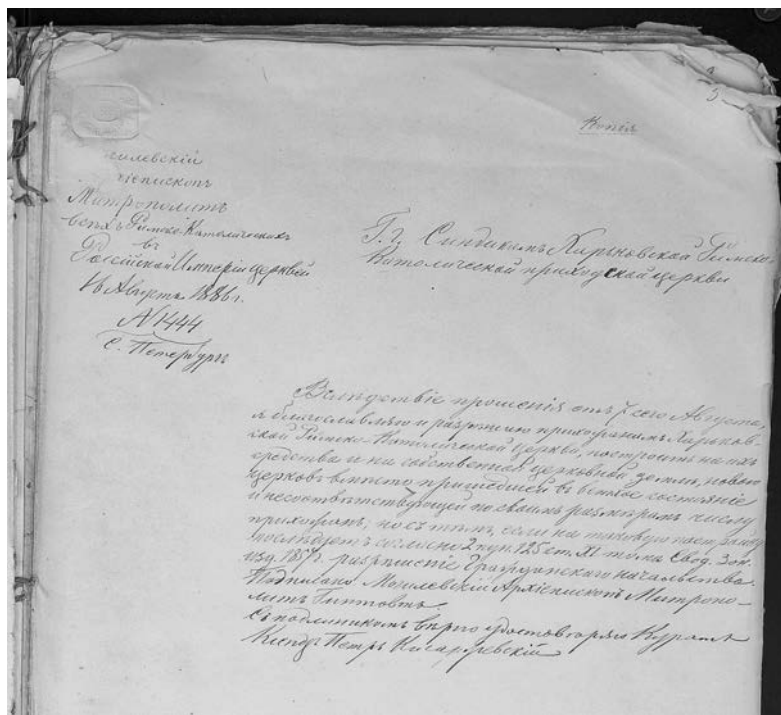
Chcąc zachować obiektywizm w sprawie analizy źródeł, warto odnotować, że według O. Bakoweckiej w Centralnym Archiwum Historycznym w Sankt Petersburgu w zespole 826 „Urząd Metropolity kościołów rzymsko-katolickich w Rosji” Ministerstwa Spraw Wewnętrznych są zachowane niektóre dokumenty dotyczące budowy kościołów, w tym: kościoła w Charkowie z 18 kwietnia 1886 (fond 826, opis 1, delo [teczka] 939, 50 kart); teczka o budowie gmachu, pracach remontowych, mianowaniu i usuwaniu księży oraz wyborze syndyków; plany kościoła z okresu od 27 stycznia 1850 do 10 grudnia 1886 (fond 826, opis 3, delo [teczka] 77, 30 kart)²⁶.

Od 2014 roku, kiedy Federacja Rosyjska zaatakowała Ukrainę i prowadzącą tzw. wojnę hybrydową, okupuje część jej terytorium (Krym, część obwodów

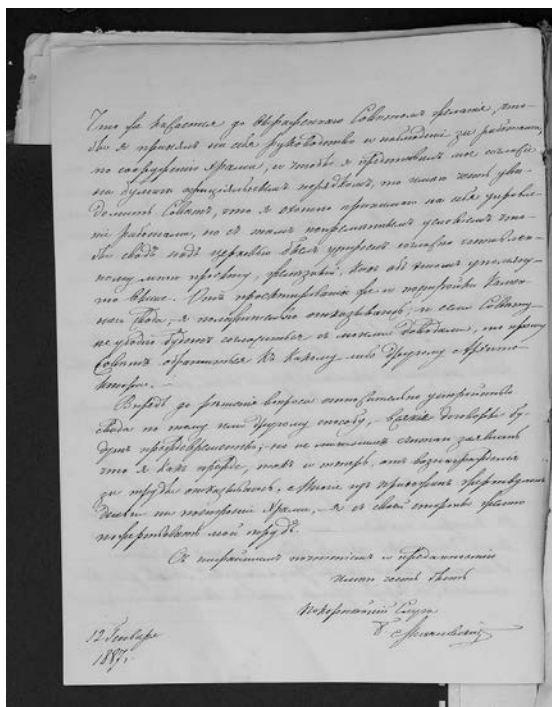
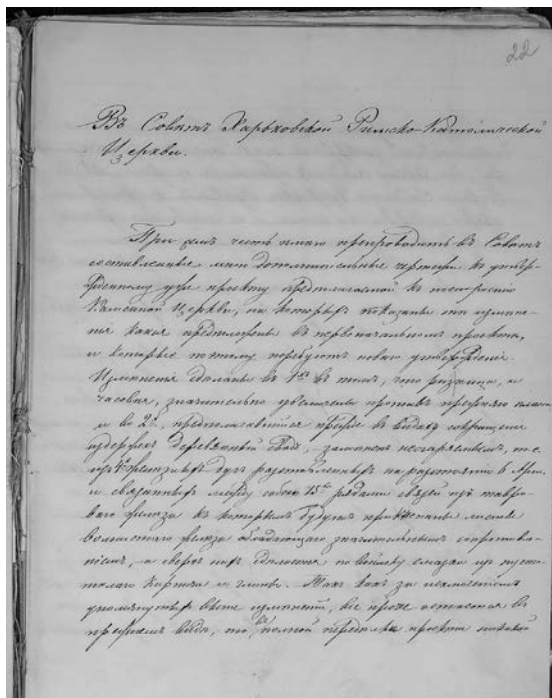
²⁶ Bakowecka, *Rymo-katolycka cerkwa w Ukraini w kinci XVIII-XIX stolitti*, s. 446.

donieckiego i ługańskiego), ukraińscy badacze zostali pozbawieni możliwości jakiegokolwiek pracy naukowej na terenie swojego państwa. Obecnie, w czasie trwania konfliktu militarnego, ale także – jak można przypuszczać – po jego zakończeniu, ze względu na sankcje i izolację państwa agresora, naukowcy nadal nie będą mogli korzystać z dokumentacji historycznej przechowywanej w archiwach rosyjskich. Oznacza to, że dokumenty Archiwum Państwowego Obwodu Charkowskiego mają charakter unikatowy dla historii rzymskokatolickiej parafii w Charkowie.

W aneksie do artykułu zamieszczono wybór dokumentów przechowywanych w teczce nr 6 pt. „O budowie nowego kościoła rzymskokatolickiego w Charkowie w miejscu starego” (O postroyke novoy Khar’kovskoy rimskokatolicheskoy tserkvi vmesto staroy), 1886 rok (karta 103). Wśród dokumentów znajduje się korespondencja ks. P. Kiszarzewskiego w tej sprawie (il. 7) oraz przedstawiciela miejscowej Polonii z architektem B. Michałowskim (il. 8a-8b) w kwestii powierzenia mu pracy nad projektem nowego kościoła, oficjalne zezwolenia władz na budowę nowego kościoła oraz wymiana listów na ten temat z arcybiskupem mohylewskim (il. 9).

Il. 7. List Kuratora kościoła rzymskokatolickiego w Charkowie ks. Piotra Kiszarzewskiego do Arcybiskupa Mohylewskiego i Metropolity wszystkich kościołów rzymskokatolickich w Imperium Rosyjskim w sprawie powołania osób do komitetu ds. budowy nowego kościoła, 27 listopada 1886 roku. Źródło: Archiwum Państwowe Obwodu Charkowskiego, fond 965, opis 1, sprawa 6, ark. 17

II. 8a-8b. Fragmenty listu architekta Bolesława Michałowskiego do Rady Kościoła Rzymskokatolickiego w Charkowie w sprawie jego udziału w budowie nowego kościoła, 17 stycznia 1886 roku. Źródło: Archiwum Państwowe Obwodu Charkowskiego, fond 965, opis 1, sprawa 6, ark. 22-23

Il. 9. Alfred Fedeki, Kościół katolicki w Charkowie, fotografia z albumu dla Leona XIII od młodzieży polskiej z Charkowa, fot. przed 1900, BAV RG Foto fo.51. Źródło: J.S. Pasierb, M. Janocha, *Polonica artystyczne w zbiorach watykańskich*, Warszawa 2000, s. 336

Ze względu na fakt, że dokumenty pisane są w języku rosyjskim według zasad pisowni XIX-wiecznej, autorki uważają za konieczne podać uwagi archeograficzne:

- dokumenty zachowują cechy językowe i stylistyczne oryginału; pewne poprawki dokonywane są tylko w pisowni i interpunkcji i nie naruszają fonetyki, morfologii, intonacji i struktury interpunkcji tekstów;
- litera *i* została zastąpiona przez litery *e*, *i*; litera *ъ* jest zachowana tylko w tych przypadkach, gdy jej użycie odpowiada normom współczesnej rosyjskiej ortografii;
- dopełniacz liczby pojedynczej formy przymiotników rodzaju męskiego został zredukowany według współczesnych zasad;
- dokumenty opatrzone są tytułami, które odpowiadają ich treści.

ANEKS

Dokument nr 1**Złożenie wniosku o zatwierdzenie planu i kosztorysu budowy nowego kościoła w Charkowie do Wydziału Budowlanego Guberni Charkowskiej****1 sierpnia 1886 roku**

Źródło: Archiwum Państwowe Obwodu Charkowskiego, fond 965, opis 1, sprawa 6, ark. 11.

Совет Харьковской римско-католической церкви.
1 августа дня 1886 г. № 336 г. Харьков

В Строительное Отделение Харьковского Губернского Правления

Представляя при сем план и смету на постройку в г. Харькове новой Римско-Католической церкви, вместо пришедшей в ветхое состояние, Совет церкви покорнейше просит по утверждению их вернуть их Совету.

Председатель Совета Курат Ксендз Петр Кисаржевский
Член Совета Подполковник Яворский
Член Совета Флориан Гutowский
Синдик О. Балицкий,
Синдик Харьковской А. Квятковский

Dokument nr 1: tłumaczenie

Rada Rzymskokatolickiego kościoła w Charkowie
1 sierpnia 1886 r. nr 336
Charków

Do Wydziału Budownictwa
Zarządu Guberni Charkowskiej

Представляя в заłączeniu plan i kosztorys budowy nowego kościoła rzymskokatolickiego w Charkowie, w miejscu tego, który popadł w ruinę, Rada Kościoła pokornie prosi o jego zatwierdzenie.

Przewodniczący Rady: ks. kurator Piotr Kiszewski
Członek Rady podpułkownik Jaworski
Członek Rady Florian Gutowski
Syndyk O. Balicki
Syndyk Charkowa A. Kwiatkowski

Dokument nr 2**List Syndyków Kościoła rzymskokatolickiego w Charkowie do Arcybiskupa Mohylewskiego i Metropolity wszystkich kościołów rzymskokatolickich w Imperium Rosyjskim w sprawie otrzymania zezwolenia na budowę nowego kościoła, 7 sierpnia 1886 roku**

Źródło: Archiwum Państwowe Obwodu Charkowskiego, fond 965, opis 1, sprawa 6, ark. 3-4.

Его Высокопревосходительству Могилевскому Архиепископу и Митрополиту всех, в Российской Империи Римо-Католической церкви
Синдиков Харьковской Римско-Католической церкви

Прошение

Здание Харьковской Римско-Католической церкви, вследствие неудовлетворительного состояния связей в верхних его частях неправильно и дурно устроенного фундамента, пришли в такое ветхое состояние что, 1) наружные кирпичные стены вышли из отвесного положения и части их между нижними и верхними окнами, представляют выпуклость, обращенную к наружной стороне, 2) на стенах и над оконными перемычками образовались значительные трещины, по разным направлениям, указывающие на осадку самого фундамента от подошвы его, 3) досчатый пол представляет вдоль и поперек большие отклонения от горизонтальной плоскости и находится вообще в ветхом состоянии, что также указывает на разобщенность стен вследствие разрушающие основания, 4) потолочные балки прогнулись в некоторых частях.

Вследствие этих обстоятельств, здание церкви подвергается постоянной и неравномерной осадки, фундамент, стены и пол разрушаются, а потолок грозит падением.

Кроме того, внутренний размер здания церкви настолько не соответствует числу прихожан, что в большие праздники и в дни Великого поста часть молящихся располагается вне пределов святого храма; при чем от скопления молящихся внутри здания храма имеющего малые размеры, вообще, а в высоту особенно и, следовательно, не заключающего в надлежащем количестве кубического содержания воздуха, последний становится до того душлив, что отправление самого богослужения и благоговения молитвенных возношений нарушается беспрепятственным выходением молящихся из церкви до окончания богослужения.

Ремонт храма составляет непроизводительный расход, так, например несмотря на последний капитальный ремонт в 1880 году, коснувшийся, на сколько было возможно фундамента; при чем даже и стены в верхних частях, были стянуты железными полосами, здание храма все-таки продолжает разрушаться и, в недалеком будущем, предстоит необходимость для предотвращения катастрофы, закрыть храм и прекратить богослужения к великой скорби прихожан, коих числится в приходе более трех тысяч душ разных национальностей да верх того до полутора тысячи воинских чинов.

Под давлением столь печальных обстоятельств в положении прихожан со стороны удовлетворения религиозных потребностей и во внимание к тому, что при настоящем состоянии здания церкви, на исправление которого уже были затрачены значительные суммы, всякий новый расход на этот же предмет будет опять непроизводительным и что при всем этом в ближайшем будущем здание церкви все-таки должно прийти в окончательное разрушение, прихожане Харьковской Римско-Католической церкви выразили искреннейшую готовность на пожертвования для постройки новой церкви

na церковной земле для чего ими уже было пожертвовано почти половина потребной суммы 10606 руб. 1 коп.

В следствие вышеупомянутого и на основании 4-го пункта 125 ст. XI I Книги Св[ода] Законов представляя при сем акт об освидетельствовании здания церкви, почтительнейшее испрашиваем у Вашего Высокопреосвященства благословения – о разрешении прихожанам Харьковской Римско-Католической церкви построить на их средства и на собственной церковной земле новую церковь вместо пришедшей в ветхое состояние и несоответствие, по своим размерам числу прихожан.

Предварительное разрешение Вашего Высокопреосвященства необходимо на предмет устроения плана новой церкви губернским правлением.

Подписано:

Синдик Харьковской Римско-Католической церкви подполковник Яворский,
Синдик Харьковской Римско-Католической церкви дворянин Флориан Клементиевич Гутовский,
Синдик Харьковской Римско-Католической церкви дворянин Онуфрий Михайлович Балицкий,
Синдик Харьковской Римско-Католической церкви Александр Александрович Квятковский

1886 года; Августа 7 дня, г. Харьков

Dokument nr 2: tłumaczenie

Do: Jego Eksceleńcja Arcybiskup Mohylewski i Metropolita wszystkich kościołów rzymskokatolickich w Imperium Rosyjskim

Od: Syndycy kościoła rzymskokatolickiego w Charkowie

Prośba

Budynek kościoła rzymskokatolickiego w Charkowie, ze względu na niezadowalającą stan konstrukcyjny w jego górnych partiach i nieprawidłowo założone fundamenty, popadł w tak zrujnowany stan, że 1) zewnętrzne mury ceglane przesunęły się w pionie, a ich fragmenty pomiędzy dolnym i górnym oknem stanowią wybrzuszenie skierowane na zewnątrz, 2) znaczne pęknięcia powstałe na ścianach i nad nadprożami okien, w różnych kierunkach, wskazują na osiadanie łąw fundamentowych, 3) podłoga z desek wykazuje duże odchylenia wzdłuż i w poprzek płaszczyzny poziomej i jest generalnie w stanie zniszczonym, co również wskazuje na brak statyki ścian z powodu niestabilnych fundamentów, 4) w niektórych belkach stropowych ugięcia.

W wyniku tych okoliczności budynek kościoła podlega ciągłemu i nierównomiernemu osiadananiu, zniszczeniu ulegają fundamenty, ściany i posadzka, strop grozi zawaleniem.

Ponadto wewnętrzna powierzchnia użytkowa budynku kościoła na tyle nie odpowiada liczbie parafian, że w główne święta i w dni Wielkiego Postu część wiernych znajduje się poza świątynią; ponadto nagromadzenie wiernych wewnątrz budynku świątyni, który jest ogólnie niewielki, nie posiada odpowiedniej kubatury dla zapewnienia wystarczającej ilości świeżego powietrza, powoduje, że liturgia i modlitwy są zakłócane poprzez wychodzenie wiernych z kościoła podczas trwania nabożeństwa aż do jego końca.

Remont świątyni stanowi nieuzasadniony wydatek, np. pomimo ostatniego generalnego remontu w 1880 roku, który objął w miarę możliwości fundamenty; co więcej, nawet

ściany w górnych partiach zostały ściągnięte żelaznymi taśmami, budynek świątyni nadal osiada i w niedalekiej przyszłości będzie trzeba zapobiec katastrofie, zamknąć świątynię i zaprzestać sprawowania kultu, co będzie wielką stratą dla parafian, których jest ponad trzy tysiące dusz różnych narodowości, a do tego do półtora tysiąca wojskowych.

Wobec tak smutnych okoliczności, chcąc zaspokoić potrzeby religijne parafian i biorąc pod uwagę fakt obecnego stanu budynku kościoła, na którego remont wydano już spore sumy, uznając, że wszelkie nowe wydatki na ten sam cel będą bezowocne i że i tak w niedalekiej przyszłości budynek może ulec ostatecznemu zniszczeniu, parafianie charkowskiego kościoła rzymskokatolickiego wyrazili szczerą gotowość do darowizn na budowę nowej świątyni, na którą przekazali już prawie połowę wymaganej kwoty 10 606 rubli, 1 kop.

W związku z powyższym oraz na podstawie pkt 4, art. 125, t. XI *Zwodu praw Imperium Rosyjskiego*²⁷, przedstawiając akt oględzin budynku cerkiewnego, z całym szacunkiem prosimy Waszą Eminencję o błogosławieństwo – aby parafianie charkowskiego kościoła rzymskokatolickiego mogli wybudować nową cerkiew własnym kosztem, na ziemi kościelnej w miejscu tej świątyni, która popadła w ruinę oraz o wielkości dostosowanej do liczby parafian.

Zgoda Waszej Eminencji jest niezbędna, aby rząd guberni mógł przygotować plan nowego kościoła.

Podpisano:

Syndyk kościoła rzymskokatolickiego w Charkowie podpułkownik Jaworski,
Syndyk kościoła rzymskokatolickiego w Charkowie Florian Klementijewicz Gutowski,
Syndyk kościoła rzymskokatolickiego w Charkowie Onufry Michajłowicz Balicki,
Syndyk kościoła rzymskokatolickiego w Charkowie Aleksander Aleksandrowicz Kwiatkowski

7 sierpnia 1886 roku, Charków

Dokument nr 3

Odpowiedź Arcybiskupa Mohylewskiego i Metropolity wszystkich kościołów rzymskokatolickich w Imperium Rosyjskim na list Syndyków kościoła rzymskokatolickiego w Charkowie w sprawie otrzymania zezwolenia na budowę nowego kościoła, 16 sierpnia 1886 roku

Źródło: Archiwum Państwowe Obwodu Charkowskiego, fond 965, opis 1, sprawa 6, ark. 5.

Могилевский Архиепископ Митрополит всех Римо-Католических в Российской Империи церквей 16 августа 1886 г. № 1444 С. Петербург
Г.г. Синдикам Харьковской Римско-Католической приходской церкви

Вследствие прошения от 7 сего Августа, я благословляю и разрешаю прихожанам Харьковской Римско-Католической церкви, построить на их церковной земле новую церковь вместо пришедшей в ветхое состояние и несоответствующей по своим размерам числу прихожан, но с тем, если на такую постройку последует согласно

²⁷ *Zwód praw Imperium Rosyjskiego* – zbiór akt obejmujący wszystkie dziedziny prawa w Imperium Rosyjskim, który wszedł w życie 1 stycznia 1835 roku, a znowelizowany został w 1914 roku, K. Sójka-Zielińska, *Historia prawa*, Warszawa 2006.

2 пун. 125 ст. XI тома Свод[а] Зак[онов] изд[анного] 1857 г. разрешение Гражданского начальства.

Подписано: Могилевский Архиепископ Митрополит Гинтович
С подлинником, верно, удостоверяю Курат
Ксендз Петр Кисаржевский

Dokument nr 3: tłumaczenie

Od: Arcybiskup Mohylewski Metropolita wszystkich kościołów rzymskokatolickich w Imperium Rosyjskim

16 sierpnia 1886 r., nr 1444, St. Petersburg

Do Syndyków charkowskiego kościoła parafialnego rzymskokatolickiego

W wyniku petycji z 7 sierpnia błogosławię i pozwalam parafianom kościoła rzymskokatolickiego w Charkowie zbudować nowy kościół na ich terenie kościelnym w miejscu tego, który popadł w ruinę i nie odpowiada rozmiarami liczbie parafian, pod warunkiem przestrzegania przepisów: pkt 2, art. 125, t. XI *Zwodu praw Imperium Rosyjskiego*.

Podpisano:

Arcybiskup mohylewski Metropolita Gintowicz²⁸

Za zgodność z oryginałem poświadczył:

Ksiądz kurator Piotr Kiszewski

Dokument nr 4

List Syndyków kościoła rzymskokatolickiego w Charkowie do gubernatora guberni charkowskiej w sprawie otrzymania zezwolenia na budowę nowego kościoła, 27 września 1886 roku

Źródło: Archiwum Państwowe Obwodu Charkowskiego, fond 965, opis 1, sprawa 6, ark. 7-8.

Его Превосходительству Господину Харьковскому Губернатору
Синдиков Харьковской Римско-Католической церкви

Прошение

Здание Харьковской Римско-Католической церкви, вследствие неудовлетворительного состояния связей в верхних его частях неправильно и дурно устроенного фундамента, пришли в такое ветхое состояние что, 1) наружные кирпичные стены вышли из отвесного положения и части их между нижними и верхними окнами, представляют выпуклость, обращенную к наружной стороне, 2) на стенах и над оконными перемычками образовались значительные трещины, по разным направлениям, указывающие на осадку самого фундамента от подошвы его, 3) досчатый пол представляет вдоль и поперек большие отклонения от горизонтальной плоскости и находится вообще в ветхом состоянии, что также указывает на разобоченность стен вследствие разрушающие основания, и 4) потолочные балки в некоторых частях погнулись.

²⁸ Arcybiskup mohylewski Aleksander Kazimierz Gintowt-Dziewałtowski (1821-1889).

Вследствие этих обстоятельств, здание церкви подвергается постоянной и неравномерной осадке, фундамент, стены и пол разрушаются, а потолок грозит падением.

Кроме того, внутренний размер здания церкви настолько не соответствует числу прихожан, что в большие праздники и в дни Великого поста часть молящихся располагается вне пределов святого храма; при чем от скопления молящихся внутри здания храма имеющего малые размеры, вообще, а в высоту особенно и, следовательно, не заключающего в надлежащем количестве кубического содержания воздуха, последний становится до того удушлив, что отправление самого богослужения и благоговения молитвенных возношений нарушается беспрепятственным выходением молящихся из церкви до окончания богослужения.

Ремонт храма составляет непроизводительный расход, так, например несмотря на последний капитальный ремонт в 1880 году, коснувшийся, на сколько было возможно фундамента; при чем даже и стены в верхних частях, были стянуты железными полосами, здание храма все-таки продолжает разрушаться и, в недалеком будущем, предстоит необходимость для предотвращения катастрофы, закрыть храм и прекратить богослужения к великой скорби прихожан, коих числится в приходе более трех тысяч душ разных национальностей да верх того до полутора тысячи воинских чинов.

Под давлением столь печальных обстоятельств в положении прихожан со стороны удовлетворения религиозных потребностей и во внимание к тому, что при настоящем состоянии здания церкви, на исправление которого уже были затрачены значительные суммы, всякий новый расход на этот же предмет будет опять непроизводительным и что при всем этом в ближайшем будущем здание церкви все-таки должно прийти в окончательное разрушение, прихожане Харьковской Римско-Католической церкви выразили искреннейшую готовность на пожертвования для постройки новой церкви на церковной земле для чего ими уже было пожертвовано одиннадцать тысяч.

В следствие всего вышеупомянутого и на основании 4^{-го} пункта 125 ст. XI Тома Св[ода] Законов Изд[ания] 1857 года, мы обращались к Его Высокопреосвященству Могилевскому Архиепископу и Митрополиту в всех Российской Империи Римо-Католических церквей о разрешении прихожанам Харьковской Римско-Католической церкви построить на их средства и на их собственной церковной земле новую церковь вместо пришедшей в ветхое состояние и несоответствующей по своим размерам числу прихожан.

На наше прошение Его Высокопреосвященство удостоил нас, 16 августа, ответом, который при сем представляем Вашему Превосходительству и имеем честь покорнейше просить разрешения прихожанам Харьковской Римско-Католической церкви построить на их средства и на собственной церковной земле новую церковь вместо пришедшей в ветхое состояние и несоответствующей по своим размерам числу прихожан.

Подписали: подполковник Яворский,
дворяне Гутовский, Балицкий, Квятковский
27 сентября 1886 г. Харьков

Dokument nr 4: tłumaczenie

Do: Jego Ekscelencja Pan Gubernator Charkowa

Od: Syndycy charkowskiego kościoła rzymskokatolickiego

Prośba

Budynek kościoła rzymskokatolickiego w Charkowie, ze względu na niezadowalający stan konstrukcyjny w jego górnych partiach i nieprawidłowo założone fundamenty, popadł w tak zrujnowany stan, że 1) zewnętrzne mury ceglane przesunęły się w pionie, a ich fragmenty pomiędzy dolnym i górnym oknem stanowią wybrzuszenie skierowane na zewnątrz, 2) znaczne pęknięcia powstałe na ścianach i nad nadprożami okien, w różnych kierunkach, wskazują na osiadanie łąw fundamentowych, 3) podłoga z desek wykazuje duże odchylenia wzdłuż i w poprzek płaszczyzny poziomej i jest generalnie w stanie zniszczonym, co również wskazuje na brak statyki ścian z powodu niestabilnych fundamentów, 4) w niektórych belkach stropowych ugięcia.

W wyniku tych okoliczności budynek kościoła podlega ciągłemu i nierównomiernemu osiadaniu, zniszczeniu ulegają fundamenty, ściany i posadzka, strop grozi zawaleniem.

Ponadto wewnętrzna powierzchnia użytkowa budynku kościoła na tyle nie odpowiada liczbie parafian, że w główne święta i w dni Wielkiego Postu część wiernych znajduje się poza świątynią; ponadto nagromadzenie wiernych wewnątrz budynku świątyni, który jest ogólnie niewielki, nie posiada odpowiedniej kubatury dla zapewnienia wystarczającej ilości świeżego powietrza, powoduje, że liturgia i modlitwy są zakłócane poprzez wychodzenie wiernych z kościoła podczas trwania nabożeństwa aż do jego końca.

Remont świątyni stanowi nieuzasadniony wydatek, np. pomimo ostatniego generalnego remontu w 1880 roku, który objął w miarę możliwości fundamenty; co więcej, nawet ściany w górnych partiach zostały ściągnięte żelaznymi taśmami, budynek świątyni nadal osiada i w niedalekiej przyszłości trzeba będzie zapobiec katastrofie, zamknąć świątynię i zaprzestać sprawowania kultu, co będzie wielką stratą dla parafian, których jest ponad trzy tysiące dusz różnych narodowości, a do tego do półtora tysiąca wojskowych.

Wobec tak smutnych okoliczności, chcąc zaspokoić potrzeby religijne parafian i biorąc pod uwagę fakt obecnego stanu budynku kościoła, na którego remont wydano już spore sumy, uznając, że wszelkie nowe wydatki na ten sam cel będą bezowocne i że i tak w niedalekiej przyszłości budynek może ulec ostatecznemu zniszczeniu, parafianie charkowskiego kościoła rzymskokatolickiego wyrazili szczerą gotowość do darowizn na budowę nowej świątyni, na którą przekazali już prawie połowę wymaganej kwoty 10 606 rubli, 1 kop.

W związku z powyższym oraz na podstawie pkt 4, art. 125, t. XI *Zwodu praw Imperium Rosyjskiego* zwróciliśmy się do Jego Eminencji Arcybiskupa Mohylewa i Metropolity wszystkich kościołów rzymskokatolickich w Imperium Rosyjskim o zgodę dla parafian charkowskiego kościoła rzymskokatolickiego na budowę nowego kościoła na ich koszt i na ziemi kościelnej, w miejscu tej świątyni, która popadła w ruinę i nie jest dostosowana do liczby parafian.

Na naszą prośbę Jego Eminencja uhonorował nas 16 sierpnia odpowiedzią, którą przedstawiamy Waszej Ekscelencji i mamy zaszczyt najpokorniej prosić o pozwolenie dla parafian charkowskiego kościoła rzymskokatolickiego na budowę nowego kościoła na ich koszt i na własnej ziemi kościelnej w miejscu świątyni, która popadła w ruinę i nie odpowiada wielkością liczbie parafian.

Podpisano: podpułkownik Jaworski,
Syndyk Gutowski, Balicki, Kwiatkowski
27 września 1886 r., Charków

Dokument nr 5**Pozwolenie na budowę nowego kościoła w Charkowie wydane przez Wydział Budowlany Guberni Charkowskiej z powiadomieniem do Charkowskiego Policmajstra, 3 października 1886 roku**

Źródło: Archiwum Państwowe Obwodu Charkowskiego, fond 965, opis 1, sprawa 6, ark. 10-10.

Копия с предписания Харьковского Губернского Правления Харьковскому Полицмейстеру от 3 октября 1886 года

Губернское правление, согласно сделанной Губернатором резолюции, предписывает Вашему Высокоблагородию объявит синдикам Харьковской Римско-Католической церкви: подполковнику Яворскому, дворянам Балицкому, Гутовскому и Квятковскому на прошение их, поданное губернатору 27 сентября н.г. что к постройке новой церкви на собственной церковной земле, обозначенной на плане, вместо пришедшей в ветхое состояние после надлежащего рассмотрения сего плана в строительном отделе сего правления, и утверждения оногo, препятствий со стороны Губернского Начальства не встречается.

Подлинники подписали: Старший Советник Кузин и Старший Делопроизводитель.

Dokument nr 5: tłumaczenie

Kopia pisma Zarządu Guberni Charkowskiej do Charkowskiego Policmajstra z dnia 3 października 1886 roku

Рząd guberni, zgodnie z uchwałą gubernatora, poleca Waszej Ekscelencji ogłoszenie syndykom charkowskiego kościoła rzymskokatolickiego: ppłk Jaworskiemu, syndykom: Balickiemu, Gutowskiemu i Kwiatkowskiemu, że zgodnie z ich petycją złożoną do gubernatora 27 września tego roku, budowa nowego kościoła na własnym terenie kościelnym, wskazanym na planie, w miejscu poprzedniej świątyni, która popadła w ruinę, po odpowiednim rozpatrzeniu tego planu w dziale budowlanym tego zarządu i jego zatwierdzeniu nie ma przeszkody ze strony władz guberni.

Oryginały zostały podpisane przez starszego radcę prawnego Kuzina i starszego urzędnika.

Dokument nr 6**List Syndyków kościoła rzymskokatolickiego w Charkowie do gubernatora guberni charkowskiej w sprawie otrzymania zezwolenia na organizację zbiórki pieniężnej na budowę nowego kościoła, 5 listopada 1886 roku**

Źródło: Archiwum Państwowe Obwodu Charkowskiego, fond 965, opis 1, sprawa 6, ark. 14.

Его Высокопреосвященству Могилевскому Архиепископу и Митрополиту всех в Российской Империи Римо-Католических церквей
Синдиков Харьковской Римско-Католической церкви

Прошение

Архипастырское благословение Вашего Высокопреосвященства с разрешением постройки нового Католического храма в городе Харькове, вместо пришедшего в ветхое состояние, последовавшее затем разрушение на сей предмет и со стороны гражданского начальства воодушевляют прихожан Харьковской Римско-Католической церкви чувствами глубочайшей признательности к особе Вашего Высокопреосвященства и, вместе с тем, внушают им искреннейшее желание излить таковые горячие, живые чувства перед Вашей особою, с выражением покорной почтительности; причем для увенчания дела предпринятого в имя Христа Спасителя, приемлют смелость просить Ваше Высокопреосвященство разрешения на производство сбора денежных добровольных пожертвований для образования недостающей суммы на эту постройку и о выдачи книги на записку прихода и расхода этих пожертвований.

№ 424

Ноября 5 дня 1886 года

Dokument nr 6: tłumaczenie

Do: Jego Eminencja Arcybiskup i Metropolita Mohylewski wszystkich kościołów rzymskokatolickich w Imperium Rosyjskim

Od: Syndycy kościoła rzymskokatolickiego z Charkowa

Prośba

Arcypasterskie błogosławieństwo Waszej Eminencji z pozwoleniem na budowę nowego kościoła katolickiego w mieście Charków, w miejscu popadającej w ruinę świątyni oraz zgoda władz świeckich budzą wśród parafian charkowskiego kościoła rzymskokatolickiego uczucia głębokiej wdzięczności dla osoby Waszej Eminencji, a jednocześnie potrzeby przekazania wyrazów pokornego szacunku. Ponadto, aby ukoronować dzieło podjęte w imię Chrystusa Zbawiciela, prosimy Waszą Eminencję o pozwolenie na zebranie dobrowolnych darowizn pieniężnych na uzupełnienie brakującej kwoty na tę budowę oraz wydanie księgi, do prowadzenia zapisów o dochodach i wydatkach z tych darowizn.

Nr 424

5 listopada 1886 roku

Dokument nr 7

List Kuratora kościoła rzymskokatolickiego w Charkowie ks. Piotra Kisarzewskiego do Arcybiskupa Mohylewskiego i Metropolity wszystkich kościołów rzymskokatolickich w Imperium Rosyjskim w sprawie powołania osób do Komitetu ds. budowy kościoła, 26 listopada 1886 roku

Źródło: Archiwum Państwowe Obwodu Charkowskiego, fond 965, opis 1, sprawa 6, ark. 17.

Его Высокопреосвященству

Могилевскому Архиепископу и Митрополиту

всех в Российской Империи Римо-Католических церквей.

Курата Харьковской Римско-Католической Церкви Ксендза Петра

Кисаржевского

Рапорт.

Совет Харьковской Римско-Католической церкви, в видах расширения постройки, вместо пришедшей в ветхость, новой церкви в г. Харькове, пригласил прихожан избрать из среды своей несколько компетентных человек в помощь Совету по этому трудному и весьма сложному предмету; вследствие чего, в общем собрании сих прихожан, бывшее 23го сего Ноября месяца, избраны для сего единогласно: 1., Архитектор Иосиф Вишнецкий 2., Отставной рядовой Иван Бочковский 3., Харьковский купец Франц Иванович Микульский 4., Дворянин Юлиан Борткевич 5., Домовладелец г. Харькова Федор Кенпер 6., Старший Статский Советник Юрий Полюта 7., Французский гражданин Евгений Жилон.

Донося об этом и вместе с тем представляя засвидетельствованную мною копию из общей книги протоколов Совета Харьковской Римско-Католической церкви в которой записан протокол общего собрания прихожан об избрании означенных лиц, имею честь покорнейше просить Ваше Высокопреосвященство не отказать в этом благосклонном одобрении выражаемого в этом протоколе постановления прихожан.

Курат Харьковской Римско-Католической Церкви

№ 450

27 ноября 1886 года, Г. Харьков

Dokument nr 7: tłumaczenie

Jego Eminencja

Arcybiskup i metropolita mohylewski

wszystkich kościołów rzymskokatolickich w Imperium Rosyjskim

Ksiądz kurator rzymskokatolickiego kościoła w Charkowie

Raport

Wspólnota charkowskiego kościoła rzymskokatolickiego, powołana do budowy kościoła w Charkowie w miejscu dawnego, który popadł w ruinę, wybrała spośród siebie kilka kompetentnych osób do pomocy wspólnocie w tej trudnej i bardzo złożonej sprawie; w efekcie na walnym zgromadzeniu parafian, w dniu 23 listopada br., zostali wybrani jednogłośnie: 1) architekt Józef Wiśniewski, 2) emerytowany szeregowiec Iwan Bochkowski, 3) kupiec charkowski Franz Iwanowicz Mikulski, 4) szlachcic Julian Bortkiewicz, 5) właściciel domu w Charkowie Fedor Kenper, 6) starszy radca stanu Jurij Poljuta, 7) obywatel francuski Eugeniusz Gilon.

Przedkładając poświadczoną kopię dokumentu z księgi ogólnej parafii charkowskiego kościoła rzymskokatolickiego, w której zapisany jest protokół z walnego zgromadzenia parafian w sprawie wyboru ww. osób, mam zaszczyt pokornie prosić Waszą Eminencję, aby nie odmawiał parafianom przyjęcia tej korzystnej uchwały wyrażonej w niniejszym protokole.

Kurator rzymskokatolickiego kościoła w Charkowie

nr 450

27 listopada 1886 roku, Charków

Dokument nr 8**List Rady Kościoła Rzymskokatolickiego w Charkowie do architekta Bolesława Michałowskiego w sprawie jego powołania do pełnienia nadzoru nad budową nowego kościoła, 9 grudnia 1886 roku**

Źródło: Archiwum Państwowe Obwodu Charkowskiego, fond 965, opis 1, sprawa 6, ark. 18-19.

На бланке от Совета
Декабря 9 дня 1886 г. № 454

Его Высокородию Инженеру-Архитектору
Б.Г. Михаловскому

Милостивый Государь
Болеслав Георгиевич

Совет Харьковской Римско-Католической церкви почтительнейше просит Вас, Милостивый Государь, ускорить исполнение любезно принятого Вами обязательства: исправить план нового храма и исходатайствовать надлежащее утверждение необходимых изменений; причем, необходимость заказа материалов и наем рабочих для предполагаемой постройки, возможны только в зимнее время и немыслимы пока нет плана в окончательно утвержденном виде, и настояния прихожан вынуждают Совет определить 20 число сего Декабря месяца сроком, к которому покорнейше просит передать ему переделанный и окончательно утвержденный план, или же, при несогласии Вашем на это, уведомить теперь, дабы Совет мог принять старания для своевременного получения вполне утвержденного плана.

Кроме того, Совет считает нужным присовокупить, что согласно желанию большинства прихожан, желаемая конструкция свода безусловно отклонена, а проектированная же Вами гонтовая – одобрена только при условии: чтобы она незначительно (не более 10%) увеличила первоначальную смету; на случай же, если эта последняя конструкция окончательно превзойдет предполагаемую ныне стоимость постройки, то покорнейше просим дать предпочтение каменному своду и, применяя к свойству такового, исправить план.

Встречая необходимость иметь при делах Совета официально выраженное Вами, согласие принять на себя техническое управление работами по сооружению нового храма, мы покорнейше просим Вас благоволить выразить нам такое согласие особым отношением, при чем присовокупляем что, принимая с величайшею признательностью великодушную жертву Вашу по безвозмездному составлению плана и обещанному управлению постройкою храма, Совет согласно желанию прихожан, просит Вас не отказать принять при начатии работ в Ваше распоряжение сумму в пятьсот рублей в возмещение расходов на поездки и отвлечение от других занятий.

В ожидании благосклонного ответа,
Имеем честь быть
С искренними уважениями
Подписано всеми

Dokument nr 8: tłumaczenie

Papier firmowy Rady Kościoła
9 grudnia 1886 r., nr 454

Jego Wysokość Inżynier Architekt
B.G. Michałowski

Łaskawy Panie
Bolesławie Georgiewiczu

Rada Kościoła Rzymskokatolickiego w Charkowie z największym szacunkiem prosi Cię, Łaskawy Panie, o życzliwe przyspieszenie wypełnienia przyjętego zobowiązania: poprawienie planu nowej świątyni z uwzględnieniem niezbędnych zmian. Ponadto konieczność zamawiania materiałów i zatrudniania pracowników do projektowanej budowy możliwa jest tylko zimą, jednak nie może być podjęta, dopóki nie będzie planu w ostatecznie zatwierdzonej formie. Naleganie parafian zmusza Radę do ustalenia terminu 20 grudnia br. na przekazanie jej poprawionego i ostatecznie zatwierdzonego planu, o co z pokorą prosimy, lub – jeśli się na to nie zgadzasz – zawiadom niezwłocznie, aby Rada mogła podjąć starania o uzyskanie w pełni zatwierdzonego planu na czas.

Ponadto Rada uważa za konieczne dodać, że zgodnie z wolą większości parafian projekt sklepienia jest bezwarunkowo odrzucany, a projektowany przez Was gont jest akceptowany tylko pod warunkiem, że nieznacznie (nie więcej niż 10%) zwiększy wstępny szacunek, ale w przypadku, gdy ta ostatnia konstrukcja przekroczy ostatecznie szacowane obecnie koszty budowy, pokornie prosimy o pierwszeństwo dla kamiennego sklepienia i wówczas prosimy o poprawienie planu.

W związku z potrzebą posiadania oficjalnie wyrażonej przez Was zgody na przyjęcie kierownictwa technicznego nad pracami przy budowie nowej świątyni, pokornie prosimy Was o wyrażenie nam takiej zgody, ponadto dodajemy, że przyjmując z największą wdzięcznością Waszą hojną ofiarę za nieodpłatne sporządzenie planu i obiecanie kierowanie budową świątyni, Rada, zgodnie z życzeniem parafian, prosi o przyjęcie, na początku pracy, do swojej dyspozycji sumę pięciuset rubli jako rekompensatę za koszty podróży i odwrócenie uwagi od innych zajęć.

Czekamy na pozytywną odpowiedź.
Z wyrazami szacunku
Podpisane przez wszystkich

Dokument nr 9

O przekazaniu dla ks. Piotra Kisarzewskiego Księgi na organizację zbiórki pieniężnej na budowę nowego kościoła, 18 grudnia 1886 roku

Źródło: Archiwum Państwowe Obwodu Charkowskiego, fond 965, opis 1, sprawa 6, ark. 21-21.

Получено 18 декабря 1886 г.

Указ Его Императорского Величества Самодержца Всероссийского, из Могилевской Римо-Католической Духовной Консистерии
Администрация Харьковской Римо-Католической приходской церкви

Консистерия по выслушании прошения синдиков Харьковской Римо-Католической приходской церкви от 9 Ноября сего 1886 года, Его Высокопревосходительством переданного в сию Консистирию к исполнению при надписи от 19 Ноября за № 1966, о выдачи книжки для сбора пожертвований на сооружения костела в Харькове. Приказами Его Высокопреосвященство утвердил: во исполнение таковой резолюции Его Высокопреосвященства и на основании примечания 34 ст. XVI тома устава о предупредж[дении] и пресеч[ениит] преступлений изд[дание] 1876 г. выдать на имя Курата Харьковской Римо-Католической приходской церкви ксендза Петра Кисаржевского деловую книгу с надлежащим засвидетельствованием и шнуроприпечатанием казенной печатью Консистерии как для сбора доброхотных пожертвований на постройку в городе Харькове новой Католической церкви так и вывода на означенную надобность собранного в расход, под расписки подлежащих лиц с тем, чтобы сбор пожертвования на поясненный предмет был производим без отступления от правил примечания выше приведенной 34 ст. XIV тома устава о предупреждении и пресечении преступлений изд. 1876 г., и по истечении года, со дня выдачи сказанной книги, была представлена в Консистирию для посвидетельствования и таковую отослать при указе Администрации Харьковской Римско-Католической приходской церкви с требованиями предоставить ныне же в Консистирию один рубль на пополнение заимообразованного из Канцелярской суммы на оной книги. Декабря 11 дня 1886 года.

Заседатель Прелат Подпись

И.д. секретаря Каменский, Столоначальник Подпись

Dokument nr 9: tłumaczenie

Otrzymano 18 grudnia 1886 r.

Dekret Jego Cesarskiej Mości Autokratora Wszechrosyjskiego z Mogilewa Rzymskokatolickiego Konsystorza Duchownego

Do: Administracja rzymskokatolickiego kościoła parafialnego w Charkowie

Konsystorz po wysłuchaniu petycji syndyków charkowskiej parafii rzymskokatolickiej z dnia 9 listopada 1886 roku, przekazanej temu Konsystorzowi przez Jego Eksceleńcę do wykonania zapisem z dnia 19 listopada, nr 1966, w sprawie wydania księgi do ewidencjonowania datków na budowę kościoła w Charkowie.

Decyzją Jego Eminencji zatwierdzono: na postawie uchwały Jego Eminencji i na podstawie noty 34 art. XVI tomu ustawy o zapobieganiu i zwalczaniu przestępczości z 1876 roku postanawia się wydać księgę wystawioną na ks. Piotra Kiszarzewskiego z odpowiednią certyfikacją i opieczętowaniem oficjalną pieczęcią Konsystorza, zarówno do zbierania dobrowolnych datków na budowę nowego kościoła katolickiego w mieście Charków, jak i do wycofywania na wskazane potrzeby funduszy, za pokwitowaniami osób podległych, tak aby zbieranie darowizn na przedmiotowy cel odbywało się bez odstępstwa od zasad wskazanych w powyższej notce 34 art. XIV tomu ustawy o zapobieganiu i zwalczaniu przestępczości z 1876 roku, a po roku od daty wydania wspomnianej księgi winna być ona przedłożona Konsystorzowi w celu poświęcenia i przesłania na mocy dekretu administracji rzymskokatolickiej parafii w Charkowie, z wymogiem wniesienia opłaty Konsystorzowi w wysokości jednego rubla na pokrycie kosztów administracyjnych wydania księgi. Dnia 11 grudnia 1886 roku.

Podpis prałata asesora

Sekretarz kamieński, podpis kierownika biura

Dokument nr 10**List architekta Bolesława Michałowskiego do Rady Kościoła Rzymskokatolickiego w Charkowie w sprawie jego udziału w budowie nowego kościoła, 12 stycznia 1887 roku**

Źródło: Archiwum Państwowe Obwodu Charkowskiego, fond 965, opis 1, sprawa 6, ark. 22-23.

В совет Харьковской Римско-Католической Церкви.

При сем честь имею препроводить в Совет составленные мною дополнительные чертежи к утверждённому уже проекту предполагаемой к построению Каменной Церкви на которых показаны эти изменения какие предположены в первоначальном проекте, и которые поэтому требуют нового утверждения.

Изменения сделаны во 1^{-х} в том, что ризница, и часовня, значительно увеличены против прежнего плана и во 2^{-х} предполагается прежде в видах сокращения издержки деревянный свод, – заменен несгораемым, т.е. из 4^{-х} железных дуг, размещенных на расстоянии в Аршин²⁹ и связанных между собой 15⁻¹⁰ рядами связей из таврового железа к которым будут приклепаны листы волнистого железа обладающего значительным сопротивлением, а сверх них сделаны по войлоку смазки из пустотелого кирпича и глины. Так как за исключением упомянутых выше изменений, все прочее остается в прежнем виде, то в полной переделке проекта никакой надобности не представляется. Что же касается до исходатайствования утверждения этих дополнительных чертежей, то Совету следует обратиться с прошением в Строит[ельное]. Отделение Губернского Правления, с предложением прежде утвержденного плана и с изложением причин побудивших к изменению некоторых частей плана.

Я же, от себя ходатайствовать не имею права, так как обыкновенно прошения с планами представляют только тем лицам или ведомствам, которые желает возвести здание на свои средства.

Обращаюсь за тем к заявлению выраженному Советом в отношении своему от 9 Дек[абря] за № 454, о том, что будто бы согласно желанию большинства прихожан, железная конструкция свода безусловно отклонена, и что даже предложенная мною конструкция из гонта, одобрена лишь при условии чтобы стоимость оной не превышала 10 % первоначальной стоимости постройки, и чтобы в противном случае проектировать каменный свод, – честь имею заявить следующее:

1) Как скоро деревянного свода строить нельзя, то будет ли таковой устроен из железа, или из гонта или из кирпича, – стоимость постройки увеличится во всяком случае более нежели на 10 %, – приблизительно от 15 % до 17 %. 2) Предложенная мною прежде система покрытия из гончарной кладки, была обусловлена тем, что арки во всяком случае должны быть сделаны из железа и только промежутки между ними следовало заделать гонтами. Ныне же, по наведенным справкам, оказывается, что этот способ не применимый, потому что выделка гонтов на здешних заводах не производится, а заказы на небольшое количество не принимают. 3) Устройство кирпичного свода, поведет к значительному увеличению издержек, так как при расстоянии между опорными стенами в сажень, толщина стены должна быть значительно увеличена. Кроме этого, устройство такого большого свода, сопряжено с значительными затруднениями и с опасностью, тем более что в этом (...) хороших каменщиков не имеется.

²⁹ Arszyń – dawna rosyjska jednostka długości, wahająca się w granicach 71,11-81,5 cm. D. Fenna, *Jednostki miar. Leksykon*, Warszawa 2002, s. 18. W tym przypadku chodziło o rozmieszczenie przęseł kościoła.

Таким образом, единственный исход из предстоящих затруднений, заключается в устройстве железного потолка (свода), сообразно прилагаемого мною чертежу, к которому необходимо еще для большего понятия добавить детальный чертеж свода и расчета прочности. Это есть способ самый рациональный, легкий для выполнения, и не дороже другого способа, выше поименованного.

Что же касается до высказанного Советом желая, чтобы я принял на себя руководство и наблюдение за работами по сооружению храма, и чтобы я представил мое согласие на бумаге официальным порядком, то имею честь уведомить Совет, что я охотно принимаю на себя управление работами, но с тем, непременно условием чтобы свод над церковью был устроен согласно составленного мною проекту, железный, как об этом упомянуто выше. От проектирования же постройки каменного свода, – я положительно отказываюсь; и если Совету неуютно будет согласится с моими доводами, то прошу Совет обратиться к какому-либо другому Архитектору.

Впредь до решения вопроса относительно устройства свода по тому или другому способу, – всякие договоры будут преждевременно, – но нелишние считаю заявить, что я как прежде, так и теперь, от вознаграждения за труды отказываюсь. Многие из прихожан жертвуют деньги на постройку храма, – я со своей стороны желаю пожертвовать свой труд.

С нижайшим почтением и преданностью
Имею честь быть
Покорный Слуга
Б. Михаловский

12 Генваря 1887 г.

Dokument nr 10: tłumaczenie

Do Rady Kościoła Rzymskokatolickiego w Charkowie

Mam zaszczyt przekazać Radzie dodatkowe sporządzone przeze mnie rysunki do już zatwierzonego do budowy projektu kamiennego kościoła, pokazujące te zmiany, które są proponowane w pierwotnym projekcie, a zatem wymagają nowego zatwierdzenia.

W pierwszej kolejności dokonano zmian polegających na znacznym powiększeniu zakrystii i kaplicy w stosunku do poprzedniego planu, a w drugiej zakłada się, że drewniane sklepienie zastąpiono ognioodpornym, tj. wykonanym z 4 żelaznych łuków rozmierzanych w arszynach, połączonych 15 rzędami ściągów żelaznych, do których zostaną przynitowane blachy faliste o znacznej wytrzymałości, a wypełnione będą cegłą pustakową, łączoną zaprawą gliniastą. Ponieważ, za wyjątkiem zmian wymienionych powyżej, wszystko inne pozostaje bez zmian, nie ma potrzeby przeprojektowania całości projektu. W sprawie ubiegania się o zgodę na te dodatkowe rysunki Rada powinna zwrócić się do Wydziału Budownictwa Zarządu Guberni z przedstawieniem wcześniej zatwierzonego projektu i wskazaniem przyczyn, które skłoniły do zmiany niektórych części planu. Ja sam nie mam prawa do złożenia wniosku, ponieważ zazwyczaj wnioski z planami³⁰ składane są tylko przez osoby lub grupy, które chcą wznieść budynek na własny koszt³¹.

³⁰ Wniosek o pozwolenie na budowę.

³¹ Chodzi o osoby lub grupy (w tym przypadku parafian), które finansują budowę.

Odnosząc się zatem do oczekiwań wyrażonych przez Radę w piśmie z dnia 9 grudnia, nr 454, że zgodnie z wolą większości parafian żelazną konstrukcją sklepienia odrzucano bezwarunkowo, a nowa zaproponowana przeze mnie konstrukcja z gontu może być zaaprobowana tylko pod warunkiem, że koszt nie przekroczy 10% pierwotnych kosztów budowy, i chcąc zaprojektować sklepienie kamienne w inny sposób, pragnę oświadczyć, co następuje:

1) Jeżeli nie można zbudować drewnianego sklepienia, to niezależnie od tego, czy będzie ono wykonane z żelaza, gontu³² czy cegły, koszt budowy w każdym przypadku wzrośnie o ponad 10%, w przybliżeniu od 15% do 17%. 2) Zaproponowany przeze mnie wcześniej system pokryć z gontów polegał na tym, że łuki w każdym razie powinny być żelazne, a tylko przestrzenie między nimi miały być pokryte gontem. Teraz, zgodnie z przedstawionym wyjaśnieniem, okazuje się, że to rozwiązanie nie ma zastosowania, ponieważ w miejscowych zakładach nie produkuje się gontów, a zamówienia na małe ilości nie są przyjmowane. 3) Konstrukcja ceglanego sklepienia doprowadzi do znacznego wzrostu kosztów, ponieważ przy takiej odległości między ścianami nośnymi grubość ścian musi zostać znacznie zwiększona. Ponadto budowa tak dużego sklepienia wiąże się ze znacznymi trudnościami i niebezpieczeństwem, zwłaszcza że brakuje dobrych murarzy (...).

W związku z tym jedyne wyjście z tych trudności polega na wykonaniu żelaznego stropu (sklepienia), zgodnie z załączonym przeze mnie rysunkiem, do którego należy dołączyć szczegółowy rysunek sklepienia i obliczenia wytrzymałościowe dla jeszcze lepszego zobrazowania. Jest to metoda najbardziej racjonalna, najłatwiejsza do wdrożenia i nie droższa od pozostałych metod wymienionych powyżej.

W związku z wyrażoną przez Radę wolą przyjęcia przeze mnie kierownictwa i nadzoru nad pracami budowlanymi świątyni oraz wyrażenia zgody na piśmie w sposób urzędowy, mam zaszczyt poinformować Radę, że dobrowolnie przyjmuję kierowanie pracami, ale pod bezwzględnym warunkiem, aby żelazne sklepienie nad kościołem zostało zbudowane według opracowanego przeze mnie projektu, jak wspomniano powyżej. Prowadzenia projektu z kamiennym sklepieniem zdecydowanie odmawiam; a jeśli Rada nie zgadza się z moimi argumentami, proszę Radę o zwrócenie się do innego architekta.

Do czasu rozwiązania kwestii konstrukcji sklepienia w taki czy inny sposób wszelkie umowy będą przedwczesne, ale uważam za uzasadnione oświadczenie, że tak jak poprzednio i teraz odmawiam wynagrodzenia za robociznę. Wielu parafian przekazuje pieniądze na budowę świątyni – ze swojej strony pragnę przekazać swoją pracę.

Z najwyższym szacunkiem i oddaniem
Pokorny sługa
B. Michałowski

12 stycznia 1887 r.

³² Tłumaczenie dosłowne; w tym przypadku nie chodzi o pokrycie gontem, a odeskowanie sklepienia.

Dokument nr 11**List Rady Kościoła Rzymskokatolickiego w Charkowie do charkowskiego policmajstra w sprawie otrzymania zezwolenia na składowanie materiałów budowlanych na ulicy Mała Sumska, 11 lutego 1887 roku**

Źródło: Archiwum Państwowe Obwodu Charkowskiego, fond 965, opis 1, sprawa 6, ark. 28.

Совет Харьковской Римско-Католической Церкви

Г-у Харьковскому Полицмейстеру

11 февраля дня 1887

№ 46

г. Харьков

В Харьковскую Городскую Управу

11 февраля 1887 г.

№ 47

О том же

Совет Харьковской Римско-Католической церкви приступая к заготовлению материалов для постройки в сем году, в г. Харькове новой церкви, вместо пришедшей в ветхое состояние покорнейше просим разрешить складывать материалы на Малой Сумской улице, в протяжении церковной земли.

Председатель Совета Кисаржевский

Dokument 11: tłumaczenie

Do Rady Miejskiej w Charkowie

11 lutego 1887 roku

Nr 47, Charków

Rada Kościoła Rzymskokatolickiego w Charkowie, rozpoczynając w tym roku przygotowanie materiałów do budowy nowego kościoła w Charkowie, w miejscu tego, który popadł w ruinę, pokornie prosi o zezwolenie na składowanie materiałów na ulicy Mała Sumska, na terenie ziemi kościelnej.

Przewodniczący Rady Kiszarzewski

Dokument nr 12

Pozwolenie Działu Technicznego Rady Miejskiej Charkowa dla Rady Kościoła Rzymskokatolickiego w Charkowie w sprawie składowania materiałów budowlanych na ulicy Mała Sumska, 17 lutego 1887 roku

Źródło: Archiwum Państwowe Obwodu Charkowskiego, fond 965, opis 1, sprawa 6, ark. 34.

Г.О.У.

ХАРЬКОВСКАЯ ГОРОДСКАЯ УПРАВА

Отделение Техническое.

Февраля 17 дня 1887 г.

№ 917

Разрешение

Дано от Харьковской Городской Управы Совету Харьковской Римско-Католической церкви на право занять под склад строительных материалов проезд между церковью и запасным магазином до половины его ширины и Мало-Сумской на $\frac{1}{3}$ -е ширины считая от линии владения.

Член Управы Подпись

За Секретаря Подпись

Dokument 12: tłumaczenie

Rada Miejska

Dział Techniczny

17 lutego 1887 r., nr 917

Pozwolenie

Rada Miejska w Charkowie przyznaje Radzie Kościoła Rzymskokatolickiego w Charkowie prawo do zajęcia przejścia między kościołem a magazynem zapasowym do połowy jego szerokości na składowanie materiałów budowlanych oraz ulicy Mała-Sumska na szerokość $\frac{1}{3}$, licząc od linii własności.

Podpis członka Rady

Za podpis sekretarza

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Państwowe Obwodu Charkowskiego
Fond 965, opis 1, sprawa 6.

Opracowania

- Bakowecka Olha, *Rymo-katołycka cerkwa w Ukraini w kinci XVIII-XIX stolitti*, Mykołajiw 2015.
- Czaplicki Bronisław, *Katolicka działalność dobroczynna w Rosji w latach 1860-1918*, Warszawa 2008.
- Fenna Donald, *Jednostki miar. Leksykon*, Warszawa 2002.
- Figura Marek, *Polskie ślady w Charkowie*, „Sprawy Wschodnie”, 2-3 (2004) s. 119-123.
- Kijas Artur, *Polacy na Uniwersytecie Charkowskim 1805-1917*, Poznań 2008.
- Kijas Artur, *Religijna i kulturowa rola parafii katolickiej w życiu polskiej diaspory w Charkowie na przełomie XIX i XX wieku*, w: *Sacrum w mieście: wymiar kulturowy, religijny i społeczny*, t. 2, *Epoka nowożytna i czasy współczesne*, red. D. Quirini-Popławska, Ł. Burkiewicz, Kraków 2016, s. 295-305.
- Kronika kościelna Krajowa*, „Przegląd Katolicki”, 15 (1889), 11 kwietnia, s. 232.
- Lipiński Teodor, *Polacy w Charkowie*, „Znicz. Kalendarz informacyjny z działem literackim za rok zwyczajny”, 1 (1905) s. 71-139.
- Mądzik Marek, Korzeniowski Mariusz, Latawiec Krzysztof, Tarasiuk Dariusz, *Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832-1921*, Lublin 2014.
- Nowak Stanisław, *Z moich wspomnień*, cz. I, *Lata szkolne: 1884-1902*, Częstochowa 1933.
- Sójka-Zielińska Katarzyna, *Historia prawa*, Warszawa 2006.
- Wizyta w Charkowie*, „Przegląd Katolicki”, 4 (1893), 26 stycznia, s. 57-59.
- Wodzianowska Irena, *Rzymskokatolicka akademie w Petersburgu (1842-1918)*, Lublin 2007.
- Żur Michał, *Istoria rimo-katolickeszkoj cerkwi w Char'kowie*, w: *Polńska diaspora u Char'kowi: istorija ta suczasnist'*, red. I. Żurawłowa, Charkiw 2004, s. 8-20.
- Żwanko Lubow, *Kościół rzymskokatolickie na Ukrainie Lewobrzeżnej (XIX-XX wiek). Przegląd retrospektywny*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 113 (2020) s. 485-510.
- Żwanko Lubow, *Kościół katedralny p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny i Polonia w Charkowie: krótki szkic historyczny (XIX w.)*, „Orientalia Christiana Cracoviensia”, 11 (2019) s. 113-139.
- Żwanko Lubow, *Polacy na Ukrainie Lewobrzeżnej: geneza, symbole (XIX – początek XX wieku)*, „Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich”, 8 (2017) s. 21-46.
- Żwanko Lubow, *Polonia Charkowa w XVIII-XIX wieku*, „Wiadomości Historyczne z Wiedzą o Społeczeństwie”, 6 (2016) s. 26-29.
- Żwanko Lubow, *Polscy architekci Charkowa – Bolesław Michałowski i Marian Józef Zdzisław Charmański. szkic o życiu i twórczości*, „Studia z Architektury Nowoczesnej”, 6 (2018) s. 47-69.
- Żwanko Lubow, *Spuścizna architektów Polaków na mapie Charkowa*, w: *Polskie i rosyjskie architektury w XIX i XX wiekach. Polish and Russian architects in 19-th and 20-th centuries*, t. IV, red. J. Malinowski, I. Gawrasz, Warszawa-Toruń 2018, s. 181-196.
- Żwanko Lubow, *Tablice pamiątkowe w przestrzeni miejskiej Charkowa: polskie akcenty*, „Studia z Architektury Nowoczesnej”, 8 (2020) s. 99-121.

Żwanko Lubow, *Wybitni Polacy i Charków: słownik biograficzny (1805-1918)*, Charków 2019.

Netografia

Rosyjskie wojska zniszczyły na Ukrainie już co najmniej 28 obiektów sakralnych, <https://www.ekai.pl/rosyjskie-wojska-zniszczyly-na-ukrainie-juz-co-najmniej-28-obiektow-sakralnych/> (dostęp: 17.09.2022).

Skowyrza Marian, *Ostoja wiary i tradycji – rzymskokatolicka parafia w Charkowie do 1917 roku*, <https://kuriergalicyjski.com/ostoja-wiary-i-tradycji-rzymskokatolicka-parafia-w-charkowie-do-1917-roku/> (dostęp: 17.09.2022).

KOŚCIÓŁ KATEDRALNY PW. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Charkowie (1887-1891) w świetle wybranych źródeł archiwalnych

Streszczenie

W centrum współczesnego Charkowa znajduje się jeden z cenniejszych zabytków architektury sakralnej Ukrainy Lewobrzeżnej – kościół katedralny pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, wybudowany w stylu neogotyckim w końcu XIX wieku. W artykule ukazano dotychczasowy stan badań nad tym zabytkiem i przedstawiono nowe fakty związane z jego powstaniem. Zaprezentowano też unikatowe źródła rękopiśmienne dotyczące początkowego etapu budowy kościoła, pochodzące z zasobu Archiwum Państwowego Obwodu Charkowskiego. Obrazują one proces legislacyjny związany z uzyskaniem pozwolenia na budowę kościoła rzymskokatolickiego, w tym otrzymanie zgody od arcybiskupa mohylewskiego Aleksandra Kazimierza Gintowt-Dziewałtowskiego. Zamieszczono również list wspólnoty katolickiej do architekta Bolesława Michałowskiego z prośbą o wykonanie projektu nowego kościoła oraz objęcie nadzorem jego budowy. Warto podkreślić, że kościół powstał ze składek wiernych, a architekt zrzekł się honorarium za swoją pracę, wnosząc tym samym wkład w budowę świątyni.

Kościół stanął w miejscu wcześniejszego, skromnego budynku parafialnego przy ul. Małej Sumskiej, który w latach 80. XIX wieku był w złym stanie technicznym, a dodatkowo był za mały dla rozrastającej się wspólnoty katolickiej. Na czele komitetu budowy świątyni stanął ks. Piotr Kiszczewski, a istotną rolę w powstaniu kościoła odegrał adwokat Aleksander Kwiatkowski, lider charkowskich Polaków.

Opublikowane w artykule źródła archiwalne mogą stać się przyczynkiem do dalszych badań, prowadzonych w ramach różnych dyscyplin naukowych.

Słowa kluczowe: Charków; Lewobrzeżna Ukraina; Archiwum Państwowe Obwodu Charkowskiego; ks. Piotr Kiszczewski; Aleksander Kwiatkowski; katedra w Charkowie

YURIY DREBOT* – LUBLIN

[Recenzja]: Paweł Przybylski, *Rola duchowieństwa grekokatolickiego w kształtowaniu się opcji narodowych wśród Łemków w latach 1918-1947*, Wydawnictwo Mado, Toruń 2006, ss. 294, ISSN 978-83-8988-659-0

Zmiany społeczno-polityczne po 1989 roku spowodowały możliwość prowadzenia badań nad zagadnieniami, które dotychczas były zakazane przez władze. Jednym z takich tematów jest kwestia Łemkowszczyzny. Problematyką tą zajął się Paweł Przybylski, wykładowca Studium Wojskowego Akademii Morskiej w Gdyni. W kręgu zainteresowań autora od wielu lat pozostaje historia stosunków narodowościowych II Rzeczypospolitej. Dodatkowo domeną jego badań są dzieje polskiej Marynarki Wojennej.

Ramy chronologiczne oraz merytoryczne książki *Rola duchowieństwa grekokatolickiego w kształtowaniu się opcji narodowych wśród Łemków w latach 1918-1947* są czytelne i nie budzą żadnych wątpliwości. Obejmują lata 1918-1947, chociaż opisywane są też wydarzenia sprzed roku 1918, a w zakończeniu podawane są informacje o dalszych losach Łemków i duchowieństwa grekokatolickiego po 1947 roku. Celem publikacji, który postawił sobie autor, jest analiza historycznych uwarunkowań zjawiska dualizmu narodowego Łemków oraz przedstawienie tego konfliktu¹.

* Yuriy Drebot – mgr historii, doktorant w Instytucie Historii, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

e-mail: yurkodrebot@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9178-9729>

¹ Z najnowszych publikacji naukowych dotyczących społeczności Łemków i stosunków polsko-ukraińskich w czasie II wojny światowej należy wymienić: J. Pisuliński, *Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944-1947*, Rzeszów 2009; Г. Щербя, *Розквіт і трагедія Лемківщини*, Львів 2011; В. В'ятрович, *Друга польсько-українська війна. 1942-1947*, Київ 2011; *Łemkowie*, red. B. Machul-Telus, Warszawa 2013; G. Motyka, *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła”*: *Konflikt polsko-ukraiński 1943-1947*, Kraków 2014; M. Koprowski, *Łemkowie: losy zaginionego narodu*, Zakrzewo 2016; С. Липовецький, *Меч „Щербець” та Українські ворота: українсько-польські взаємини від поділів Речі Посполитої й до сьогодні*, Київ 2018; Р. Кабачій, *Вигнані на стети. Депортація українців із Польщі на південь України в 1944-1946 роках*, Київ 2019;

Prezentowana książka została oparta na rozległej kwerendzie archiwalnej. Autor wykonał ją w Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Archiwum Państwowym w Krakowie oraz Archiwum Państwowym w Przemyślu. Historyk skorzystał również z wydawnictw źródłowych, edytowanych przez Romana Drozda², Igora Hałagidę³, Eugeniusza Misiała⁴, dotyczących Ukraińców w Polsce. Sięgał także do czasopism i biuletynów wydawanych we Lwowie, Warszawie, Sanoku, Gorlicach, takich jak: „Diło”, „Nasz Łemko”, „Nowa Zoria”, „Rzeczpospolita”, „Słowo Polskie”, „Wisti Apostolskoji Administraciji Łemkiwsczyny”, „Gazeta Gorlicka”, „Nasze Słowo”, „Przegląd”, „Watra”. Skorzystał również ze wspomnień i relacji, m.in. Jarosława Zwolińskiego⁵, Jarosława Mereny⁶, Stepana Dziubyny⁷. Autor wykonał niezwykle drobiazgową i czasochłonną kwerendę, która zaowocowała solidną bazą bibliograficzną. Pomiął jednak Centralne Archiwum Państwowe we Lwowie, gdzie znajdują się zbiory dotyczące wykorzystanych przez niego czasopism „Nasz Łemko” oraz „Nowa Zoria”, a także zespół Metropolity Lwowskiego Andrzeja Szeptyckiego, gdzie przechowywane są materiały dotyczące Łemkowszczyzny, w tym korespondencja hierarchy z ówczesnym biskupem przemyskim Jozafatem Kocyłowskim.

Książka składa się ze wstępu, pięciu rozdziałów oraz zakończenia, zaopatrzona jest także w bibliografię, wykaz skrótów, wykaz tabel i wykresów, indeks nazwisk oraz załączniki, zawierające mapy, tabele i schematy, listy i pisma, wykazy nazwisk.

We wstępie autor krótko wprowadza w historię Łemków, zaznaczając, że zaczęła się ona blisko 1000 lat temu. Szkoda, że nie ukazał, jak Podkarpacie trafiło pod rusko-prawosławny wpływ. Należało przedstawić rok 981 oraz cytat z latopisu *Powieści minionych lat* o wyprawie Włodzimierza Wielkiego „na Lachów”, a także rok 988 – przyjęcie chrztu przez Ruś Kijowską w obrządku bizantyjskim (wschodnim), będącym od roku 1054 Cerkwią prawosławną. Łemkowie byli wierni Cerkwi prawosławnej aż do 1691 roku, gdy biskup przemyski Innocenty Winnicki przystąpił do unii brzeskiej (1596). Autor nie ukazał, że pomiędzy zawarciem unii a wprowadzeniem jej w życie w eparchii przemyskiej minęło prawie 100 lat. Szkoda, że nie wspomniał o powodach wycofania się biskupa przemyskiego Mi-

A. Wilk, *Łemkowie: między integracją a rozproszeniem (1918-1989)*, Warszawa 2019; *Międzynarodowe aspekty akcji „Wisła”*, red. G. Motyka, T. Stryjek, M. Zajączkowski, Warszawa 2020; P. Дрозд, *Вигонали і забрали: позбавлення українців їхньої малої батьківщини в комуністичній Польщі*, Івано-Франківськ 2020; П. Кралуок, *Українці і поляки: 1000 років (не) порозуміння*, Харків 2021.

² R. Drozd, I. Hałagida, *Ukraińcy w Polsce 1944-1989. Walka o tożsamość (Dokumenty i materiały)*, Warszawa 1999; R. Drozd, *Ukraińska Powstańcza Armia*, Warszawa 1999.

³ I. Hałagida, *Ukraińcy na zachodnich i północnych ziemiach Polski 1947-1957*, Wrocław 1997.

⁴ E. Misiało, *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944-1945. Dokumenty 1946*, t. 2, Warszawa 1999; tenże, *Akcja „Wisła”: dokumenty*, Warszawa 1993.

⁵ J. Zwoliński, *Łemkowie w obronie własnej. Zdarzenia, fakty, tragedie. Wspomnienia z Podkarpacia*, Koszalin 1996; tenże, *Rapsodia dla Łemków*, Koszalin 1994.

⁶ J. Merena, J. Zwoliński, *Na Łemkowszczyźnie. Florynka (nasze село)*, Koszalin 1999.

⁷ S. Dziubyna, *I sverdy dilo ruk naszych*, Warszawa 1995.

chała Kopysteńskiego z porozumienia unijnego. Autor słusznie pisze, że dopiero w połowie XIX wieku etnografowie wyodrębnili kulturę łemkowską⁸.

Historyk twierdzi, że ukraińskość zrodziła się wskutek wydarzeń Wiosny Ludów, a umocniła w końcu XIX wieku. Jednak niektórzy badacze wskazują na początki narodzin identyfikacji ukraińskiej w czasach kozackich, a nawet Rusi Kijowskiej. Idea ukraińskości propagowała jedność wszystkich Rusinów Galicji Wschodniej, w tym Łemków. Jedną z kluczowych ról w kształtowaniu się świadomości ukraińskiej odegrała Cerkiew grekokatolicka. Autor skupił się na powstałym w czasach I wojny światowej konflikcie ukraińsko-łemkowskim: Ukraińców wspierały Austro-Węgry, a niechętnych wobec ukrainizacji Łemków – Rosja. Konflikt ten trwał przez cały okres międzywojenny oraz II wojny światowej. W powojennej Polsce, poprzez operację „Wisła”, przesiedlono Łemków i Ukraińców do północnej oraz zachodniej części kraju. Władze komunistyczne podjęły też starania, aby narody te uległy asymilacji ze społecznością polską. Zakazywano również badań naukowych związanych z mniejszościami narodowymi w kraju⁹. Wspomniane działania zakończyły się niepowodzeniem, a Łemkowie zachowali swoją tożsamość, którą po zmianach polityczno-społecznych 1989 roku na nowo mogli swobodnie pielęgnować.

W pierwszym rozdziale autor szczegółowo informuje o granicach etnograficznych i zaludnieniu Łemkowszczyzny. Akcentuje, że wcześniej Łemków nazywano Rusinami (historyczna nazwa plemion wschodniosłowiańskich), którzy dali początek Ukraińcom, Białorusinom i Rosjanom. Należałoby tutaj, moim zdaniem, rozszerzyć omówienie tej kwestii. Aktualnie w polityce rosyjskiej wykorzystywany jest bowiem ten argument w celu propagowania idei „sławjanskoego jedinstwa w ruskim mirie” oraz zjednoczenia ukraińsko-rosyjsko-białoruskiego „w moskiewskim prawosławiu”. W związku z tym współcześni badacze coraz częściej sięgają do innych teorii pochodzenia narodu rosyjskiego, których autor jednak nie ukazał, np. słowianizacji plemion ugrofińskich, fińsko-turkuskiego pochodzenia, fińsko-słowiańskiego pochodzenia, słowiano-fińsko-turkuskiego pochodzenia oraz multietniczności Rosjan. Autor wspomina również o Bojkach i Hucułach, którzy chociaż posiadają specyficzne tradycje, jednak w większości uważają się za część narodu ukraińskiego. Wiele miejsca P. Przybylski poświęcił wnikliwej analizie geograficznego zasięgu określenia „Łemko”, m.in. zaznaczając, że nie przyjęło się ono wśród Rusinów słowackich, więc za ziemię łemkowską należy uważać jedynie polską część Beskidów, z czym znowu nie zgadza się wielu ukraińskich badaczy (m.in. ks. Bogdan Prach, rektor Ukraińskiego Katolickiego Uniwersytetu, pochodzący z Łemkowszczyzny). Autor słusznie napisał, że kwestia pochodzenia Łemków pozostaje sporna pomiędzy polskimi a ukraińskimi uczonymi. Według polskich badaczy Łemkowie są potomkami wołoskich pasterzy i ruskich osadników, którzy począwszy od XIV wieku, zaczęli wypierać z Beskidów słaby element polski¹⁰. Natomiast według ukraińskich badaczy Łemkowie

⁸ Zob. *Łemkowie i lemkoznawstwo w Polsce*, t. V, Kraków 1997, s. 31.

⁹ Książka *Droga do nikąd* autorstwa A. Szcześniaka i W. Szoty, wydana w 1973 roku przez Ministerstwo Obrony Narodowej, została wycofana z księgarń.

¹⁰ J. Czajkowski, *Studia nad Łemkowszczyzną*, Sanok 1999.

wywodzą się od wschodniosłowiańskich plemion Białych Chorwatów, którzy mieszkali w Karpatach już od VII wieku i zostali przyłączeni do Rusi Kijowskiej w 992 roku. Trzecia wersja głosi, że – powstałe na styku Rusi Kijowskiej i Wielkich Moraw – Księstwo Białych Chorwatów dało początek odrębnemu narodowi Rusinów Karpackich¹¹. We wsi Stilsko (powiat Mikołajów, obwód lwowski) jest zabytek – prawdopodobny białochorwacki gród z VII wieku, o którym autor, pisząc o kwestii Białych Chorwatów, nie wspomniał. Analizując XX wiek, P. Przybylski zaznaczył, że polsko-sowiecką akcją ekspatriacyjną oraz akcją wysiedleńczą „Wisła” poprzedziła wymiana niemiecko-ukraińska w roku 1939 (umowa między III Rzeszą oraz ZSRR), w wyniku której 11 000 Ukraińców wyjechało do Związku Sowieckiego, z czego część powróciła na Łemkowszczyznę. Rozdział kończy się wykazem wydarzeń z przełomu XIX i XX wieku dotyczących kwestii rozwoju idei ukraińskiej, orientacji narodowych Łemków oraz roli w tych procesach duchowieństwa greckokatolickiego.

Drugi rozdział poświęcony jest działalności narodowej duchowieństwa greckokatolickiego w latach 1918-1931. W 1918 roku Łemkowszczyzna bardzo mocno podzieliła się na proukraińską Łemkowszczyznę Wschodnią z centrum w Sanoku oraz staroruską Łemkowszczyznę Zachodnią. W dniu 4 listopada 1918 roku w Wisłoku Niżnym powołano Ukraińską Powiatową Radę Narodową Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej (ZURL) z ks. Pantelejmonem Szpyłką z Wisłoka Wielkiego na czele, oraz Republikę Wschodnio-Łemkowską (zwaną Komańczańską). Po zajęciu Sanoka przez oddziały polskie jej siedziba znajdowała się w Wisłoku Wielkim, a nie Komańczy, jak stwierdza autor. Jedną z najważniejszych decyzji Rady było wprowadzenie języka ukraińskiego do szkół oraz stworzenie oddziałów wojskowych. W dniu 23 stycznia 1919 roku wojsko polskie zajęło Wisłok Wielki, a rankiem 24 stycznia 1919 roku Komańczę, co stanowiło kres istnienia Republiki Wschodnio-Łemkowskiej. W lutym 1919 roku w południowo-wschodniej części Łemkowszczyzny podejmowane były próby powołania wojskowych oddziałów ukraińskich, które kończyły się fiaskiem z inicjatywy samych Łemków, w obawie przed kolejnymi pacyfikacjami ze strony polskiej¹². Należy również zwrócić uwagę, że autor używa frazy „Republika Łemkowska”, chociaż trafniejsza byłaby nazwa Republika Wschodnio-Łemkowska, w odróżnieniu od utworzonej w dniu 5 grudnia 1918 roku na Łemkowszczyźnie Zachodniej Republiki Zachodnio-Łemkowskiej, zwanej też Floryńską (od nazwy wsi). Republika ta, stworzona przez prawosławnych moskalofili, popierała połączenie z Rosją i występowała przeciwko jedności z ZURL czy też z Republiką Wschodnio-Łemkowską. Funkcję prezydenta pełnił Jarosław Kaczmarek. Dopóki manifestowała pozycje antyukraińskie, wprowadzając zamiast języka ukraińskiego język „ruski”, korzystała z neutralności ze strony polskiej. Jednak kiedy przywódcy zauważyli, że niemożliwe jest połączenie z Rosją, zdecydowali o akcesie do Czechosłowacji. W dniu 12 marca 1920 roku oddziały polskie zajęły Republikę, a przywódców aresztowały i postawiły przed

¹¹ E. Michna, *Łemkowie. Grupa etniczna, czy naród?*, Kraków 1995.

¹² B. Horbal, *Działalność polityczna Łemków na Łemkowszczyźnie 1918-1921*, Wrocław 1997, s. 126-130.

sądem¹³. Opisując sytuację polityczną na Łemkowszczyźnie w następnych latach, autor słusznie wskazuje na wzrost nastrojów niepodległościowych wśród Ukraińców oraz rozwój ruchu moskalofili w Galicji, wspieranego przez polski rząd jako przeciwwaga dla ruchu ukraińskiego. W listopadzie 1926 roku, jak zaznacza P. Przybylski, Łemkowie z obozu „ruskiego” podjęli próbę stworzenia swojej partii oraz ruskiej bursy w Gorlicach. Jednak w wyborach parlamentarnych 1928 roku ponieśli porażkę, choć Ukraińcy zdobyli wówczas 46 mandatów do sejmu i 11 mandatów do senatu, tworząc Ukraińską Reprezentację Parlamentarną, co jeszcze bardziej zaostrzyło relacje polsko-ukraińskie, ponieważ organizował się wtedy ukraiński ruch nacjonalistyczny. Miały wówczas miejsce próby angażowania Łemków do ruchu ukraińskiego. Autor ukazał również napięcie w stosunkach prawosławno-greckokatolickich na Łemkowszczyźnie, zwłaszcza na tle zbliżenia polsko-łemkowskiego (z obozu „ruskiego”) w latach 1930-1931.

W trzecim rozdziale P. Przybylski niezwykle wnikliwie opisał proces formowania Apostolskiej Administracji Łemkowszczyzny. Kwestia ta ma ważne znaczenie w badaniach na temat Łemkowszczyzny, dlatego że jest klasycznym przykładem tego, jak decyzja o charakterze religijnym może stać się akcją polityczną. Autor przedstawił działania rządu polskiego aktywnie współpracującego z Łemkami obozu „ruskiego”, uznającymi się za odrębny naród. Niestety mało uwagi poświęcił schizmie tylawskiej (1926-1932), w wyniku której około 40 wsi oraz 17-19 000 wiernych przeszło z grekokatolicyzmu na prawosławie. W 1928 roku nowo utworzone parafie prawosławne otrzymały rejestrację w Ministerstwie Wyznań i Oświecenia Publicznego. W 1929 roku z inicjatywy metropolity Dionizego Waledyńskiego z polskiej Cerkwi prawosławnej założono halicką misję prawosławną dla Łemków, a w 1932 roku został stworzony odrębny samodzielny Komitet Łemkowski (podzielony później na Zachodni i Wschodni). Intrygujący jest fakt, że parafie prawosławne współpracowały z księżmi Cerkwi grekokatolickiej o poglądach moskalofilskich. Inicjatywy oraz pomysły stworzenia odrębnej jednostki kościelnej (które odzwierciedlały się w powstałym w 1933 roku w Sanoku stowarzyszeniu Sojusz-Łemko) zakończyły się podpisaniem przez Stolicę Apostolską oraz polski rząd 9 lutego 1934 roku konwencji, zgodnie z którą od 10 lutego tego roku powstała na terenie eparchii przemyskiej Apostolska Administracja Łemkowszczyzny, bez konsultacji z abp. A. Szeptyckim i bp. J. Kocyłowskim. Administracja obejmowała 9 dekanatów eparchii przemyskiej. Siedzibą pierwszego administratora ks. Wasyla Maściucha był Rymanów k. Krosna. Hierarcha zabronił wykonywania ukraińskich pieśni religijnych, dekorowania cerkwi symboliką ukraińską oraz sprawowania liturgii w języku ukraińskim. Wierni nazywani byli katolikami obrządku ruskiego. Powstanie Apostolskiej Administracji Łemkowszczyzny miało zapobiec masowemu przejściu grekokatolików na prawosławie. Nie zgadzają się z tym podejściem zwolennicy wersji, m.in. autor recenzowanej książki, że Administracja, mimo formalnego podporządkowania Stolicy Apostolskiej, wykorzystywana była w polityce wewnętrznej Polski w celu izolacji Łemkowszczyzny od wpływów Kościoła grekokatolickiego. Jako dowód przytaczany jest fakt, że do Administracji włączono

¹³ Tamże, s. 43-44.

dekanat, gdzie większość parafii nie była łemkowska (np. bukowski), a poza nią pozostawał dekanat łupkowski z 13 000 grekokatolików (s. 78-79).

Pierwsza część rozdziału wzbudza duże wątpliwości. Autor, widząc antagonizm ukraińsko-łemkowskoruski (jako jedną z przyczyn powstania Administracji), w upamiętnianiu ofiar obozu austro-węgierskiego w Talerhofie zapomniał wspomnieć, że oprócz moskalofili więźniami tego obozu internowania byli również patrioci ukraińscy, np. dr Wasyl Makowski, działacz ZURL. Autor nie uściślił również, że zjazd „Ukraińska młodzież Chrystusowi”, który miał miejsce w dniach 6-7 maja 1933 roku we Lwowie, był organizowany z okazji 1900-lecia śmierci i zmartwychwstania Jezusa Chrystusa oraz odbywał się w ramach Akcji Katolickiej, ogólnopolskiej organizacji działającej głównie w Kościele rzymskokatolickim. Wspomniany zjazd, który według P. Przybylskiego był początkiem wzmocnienia działalności narodowej ukraińskich księży, nie był jednak poparty przez Organizację Ukraińskich Nacjonalistów (OUN). Choć autor szczegółowo opisał wspomniane zagadnienia, dociekliwy czytelnik odczuje jednak niedosyt, co daje nadzieję na dalsze szerokie badania i opracowania w tym zakresie.

Czwarty rozdział traktuje o okupacji niemieckiej Łemkowszczyzny podczas II wojny światowej. Autor słusznie rozpoczyna go od omówienia wpływu polityki narodowościowej II RP na stosunki polsko-ukraińsko-łemkowskie w przededniu wybuchu wojny, sięgając jednak do czasów po roku 1918, przedstawiając w szczególności sojusz Piłsudski-Petlura i podpisanie przez stronę polską układu pokojowego z republikami sowieckimi – Rosyjską i Ukraińską w 1921 roku, co pogrzebało nadzieje na trwałe ułożenie stosunków polsko-ukraińskich i federację Polski z Ukrainą. Autor wspomina pacyfikację wsi ukraińskich w 1930 roku jako odpowiedź polskich władz na akcje sabotażowe nacjonalistów ukraińskich oraz pisze o próbach ułożenia przyjaznych stosunków z Ukraińcami w województwie wołyńskim. Jednak należałoby wyodrębnić podrozdział dotyczący obozu w Berezie Kartuskiej. Podobnie też brakuje informacji o wkładzie oddziałów ukraińskich w obronę Zamościa przed bolszewikami w 1920 roku. Autor opisuje również dokładnie krótkotrwałą współpracę polsko-łemkowską w latach 1936-1937, która miała charakter próby polonizacji Łemków, do czego odnosi się bardzo krytycznie. Współpracę z Ukraińcami podjęli również Niemcy, jako element swojej polityki antypolskiej, i w roku 1937 doszło do zawarcia układu o ścisłej współpracy wywiadu Abwehry z OUN. Podczas wojny obronnej we wrześniu 1939 roku starcia polsko-ukraińskie miały miejsce w każdym powiecie Galicji Wschodniej, w czym oprócz nacjonalistów ukraińskich uczestniczyli również komuniści. Należałoby w tym miejscu, moim zdaniem, powołać się na pamiętniki dotyczące wspomnianych wyżej wydarzeń, opublikowane w Polsce i na Ukrainie. Po ustaleniu granicy niemiecko-sowieckiej na rzece San bp J. Kocyłowski dokonał podziału eparchii przemyskiej na dwie części. Administracja Apostolska Łemkowszczyzny znalazła się pod okupacją niemiecką. Strona ukraińska wysunęła szereg żądań w stosunku do władz niemieckich, jednak tylko część z nich, zgodna z polityką okupanta została spełniona, m.in. rozwój szkolnictwa ukraińskiego. Wiosną 1941 roku Ukraińcy zaczęli wymagać od Niemiec wydzielenia terytorium na linii Dukła-Przeworsk oraz wysiedlenia stamtąd Polaków. Aresztowano wówczas Łemków z obozu

„ruskiego” oraz przychylnych komunizmowi. Jednak Niemcy nie mieli zamiaru realizować planu utworzenia przez Ukraińców swojego państwa i po proklamacji we Lwowie 30 czerwca 1941 roku powstania Ukrainy rozpoczęły masowe aresztowania. Autor nie przedstawił szczegółowo aktu proklamacji oraz nie skorzystał z dokumentów, które są dostępne w wersji cyfrowej. Opisał stanowisko Cerkwi greckokatolickiej wobec polityki III Rzeszy. Stwierdził, że Przemyśl i wschodnia część Łemkowszczyzny były w tym czasie „kolebką ukraińskiej myśli narodowej”, a w Administracji Apostolskiej Łemkowszczyzny walczono z ukRAINIZACJĄ, która nasiliła się wraz z powstawaniem nowych placówek zakonnych. Administrator ks. Aleksander Malinowski (1941-1946, mianowany zdaniem autora ze względów politycznych przez nuncjusza w Berlinie abp. Cesarego Orseniego) objął funkcję po rezygnacji poprzednika ks. J. Medweckiego. Zmienił on oblicze Cerkwi z łemkowskoruskiej na ukraińską, językiem wewnętrznym został ukraiński, a w korespondencji z władzami świeckimi używano niemieckiego. Arcybiskup A. Szeptycki widział w III Rzeszy szansę na powstanie państwa ukraińskiego, a bp J. Kocyłowski uczestniczył 10 lipca 1941 roku w wiecu z okazji zajęcia Przemyśla przez wojska niemieckie i odprawił 4 lipca 1943 roku w Przemyślu nabożeństwo dla ukraińskich ochotników 14. Dywizji SS „Galizien”. Z czasem abp A. Szeptycki zawiódł się na polityce Niemiec i w liście do papieża z sierpnia 1943 roku przyznał się, że popełnił omyłkę w ocenie III Rzeszy. Cytując pamiętniki, autor zaznacza, że Niemcy naciskali na duchowieństwo greckokatolickie, m.in. z Administracji Apostolskiej Łemkowszczyzny, aby wstępowało do 14. Dywizji Strzeleckiej SS „Galizien” (s. 156-157). Wiosną 1944 roku ks. A. Malinowski przeniósł do Krynicy tymczasową siedzibę kurii Administracji w związku ze zbliżającym się frontem. Porządku pilnowała najpierw polska policja granatowa, zamieniona wkrótce na ukraińską i niemiecką. Podobnie jak inni funkcjonariusze Roman Hrobelski pseud. Brodycz, późniejszy dowódca pododdziału Ukraińskiej Powstańczej Armii (UPA), podczas służby pomagał Polakom przemycać podziemną prasę. Autor słusznie zaznaczył, że doszło wówczas do wzrostu liczebności ugrupowań lewicowych współpracujących z polskimi komunistami. Pierwszy komitet Polskiej Partii Robotniczej na Podkarpaciu powstał w kwietniu 1942 roku we wsi Kłopotnica na Łemkowszczyźnie, a jej sekretarzem został Łemko Stefan Pejko, u którego, jak podaje autor, podczas okupacji ukrywał się Władysław Gomułka. Na niwie tej współpracy został powołany Łemkowski Komitet Antyhitlerowskiego Ruchu Oporu, a w czerwcu 1941 roku – pierwszy łemkowski oddział partyzancki Borci za svobodu, który do 25 stycznia 1945 roku, współpracując z sowiecką partyzantką i z polskim podziemiem, bronił Łemkowszczyzny przed konfliktami narodowościowymi¹⁴. Mimo prób polityki polonizacji Łemków w końcu lat 30. XX wieku Łemkowie zajmowali wobec Polaków postawę pojednawczą. Należy wspomnieć, że w rozdziale autor prawie nie wspomina o innych narodowościach oraz wyznaniach obecnych na Łemkowszczyźnie.

Ostatni, piąty rozdział *Łemkowszczyzna i Kościół greckokatolicki w latach 1944-1947* autor rozpoczyna od omówienia wyzwolenia Łemkowszczyzny (s. 168-170).

¹⁴ Zwoliński, *Łemkowie w obronie własnej*, s. 48.

Poświęcił tej kwestii tylko dwie strony, a według mnie należałoby bardziej szczegółowo opisać to zagadnienie. Wschodnia Łemkowszczyzna została wyzwolona w trakcie operacji dukielsko-preszowskiej, która miała miejsce od 8 września do 6 października 1944 roku. Tymczasem Łemkowszczyzna Zachodnia została zajęta przez Armię Czerwoną 19 stycznia 1945 roku. Na przełomie stycznia i lutego 1945 roku został utworzony Włościańsko-Robotniczy Komitet Łemkowszczyzny, współpracujący z Polską Partią Robotniczą i opierający na niej swoje struktury. Rozpoczęto agitację w celu wstąpienia Łemków do Armii Czerwonej. Dalej autor zwraca uwagę na umowę pomiędzy Polskim Komitetem Wyzwolenia Narodowego a rządem Ukraińskiej SRR o dobrowolnej ewakuacji Ukraińców, Rosjan, Białorusinów i Rusinów do USRR (s. 171-184). Natomiast OUN-UPA agitowała z dużym sukcesem za nieopuszczaniem rodzinnej ziemi¹⁵. Ponieważ dobrowolna akcja przesiedleńcza nie przyniosła pożądanych skutków, zdecydowano o przymusowej ekspatriacji. W dniu 25 września 1945 roku wyznaczono Łemkom 14 dni na opuszczenie obszaru przygranicznego. W przypadku niewykonania tej decyzji grożono usunięciem „w trybie przymusowym”. Spowodowało to zbliżenie Łemków do sprawy ukraińskiej i do OUN-UPA, w której widzieli jedynego sprzymierzeńca. W ramach akcji OUN-UPA doszło do ataków na komisje przesiedleńcze, niszczenie mostów i torów kolejowych, palenie opuszczonych wsi ukraińskich oraz akcji odwetowych na polskich mieszkańcach. Wspomniane działania były największym błędem, bo odtąd Polacy widzieli w Ukraińcach większe zagrożenie niż we władzach komunistycznych, które z kolei zyskiwały silny argument za przymusowym wysiedleniem Ukraińców. Zostały wówczas sformowane dywizje piechoty Wojska Polskiego, z których część składała się z mieszkańców Wołynia chcących pomścić swoich krewnych zamordowanych przez OUN-UPA w czasie tzw. rzezi wołyńskiej w 1943 roku¹⁶. Spowodowało to nadużycia w akcjach pacyfikacyjnych, np. 25 stycznia 1946 roku we wsi Zawadka Morochowska w okrutny sposób zostało zamordowanych kilkudziesięciu mieszkańców, podejrzanych o sprzyjanie UPA.

W dniu 26 kwietnia 1946 roku władze państwowe wydały rozkaz wysiedlenia do 15 czerwca 1946 roku pozostałych jeszcze na terenie Polski rodzin ukraińskich (100-500 rodzin dziennie na dywizję). Autor stara się udowodnić, że w głównej mierze inspiratorem przymusowych wysiedleń Łemków do USRR była strona sowiecka. Powołuje się w tym celu na pismo Głównego Przedstawiciela Rządu RP do spraw Ewakuacji Ludności Ukraińskiej z Polski Józefa Bednarza do wiceministra administracji publicznej o pozostawienie Łemków w gminie Komańcza (choć wcześniej głosił przeciwstawną opinię¹⁷) oraz na zalecenie wicepremiera Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej W. Gomułki o zaprzestaniu przymusowego przesiedlania Łemków. W wyniku wysiedleń pod koniec 1946 roku na terenie Łemkowszczyzny pozostało ok. 35 000 Łemków.

W kolejnej części rozdziału autor opisuje likwidację struktur Cerkwi greckokatolickiej (s. 184-192). Pod koniec 1944 roku w Moskwie przygotowano plan

¹⁵ Misilo, *Akcja „Wisła”*, s. 15.

¹⁶ Tamże.

¹⁷ R. Drozd, *Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce 1944-1989*, Warszawa 2001, s. 50.

rozbitcia Cerkwi poprzez zorganizowanie w niej grupy inicjatywnej, która miała doprowadzić do zerwania unii z Rzymem oraz połączenie z Cerkwią prawosławną. Jednak autor nie podaje, że przywódcą tej grupy był ks. Gabriel Kostelnik, kiedyś prawa ręka abp. A. Szeptyckiego. W Centralnym Archiwum Państwowym we Lwowie, w zespole A. Szeptyckiego, znajduje się korespondencja ks. G. Kostelnika z hierarchą. W wyniku zastraszania i aresztowań biskupów doprowadzono do zwołania 8 marca 1946 roku „synodu” lwowskiego, podczas którego doszło do samolikwidacji Cerkwi grekokatolickiej, zerwania unii brzeskiej i zjednoczenia z Cerkwią prawosławną. Część duchownych przeszła na prawosławie, inni działali w podziemiu do roku 1989, a niektórzy zrezygnowali z kapłaństwa. Wspomniany „synod” odbył się w niezwykle symbolicznym miejscu: w katedrze grekokatolickiej pw. św. Jura. Autor wspomina o dwukrotnym aresztowaniu bpa J. Kocyłowskiego za odmowę współpracy z władzami komunistycznymi: pierwszy raz w Rzeszowie (wrzesień 1945 – styczeń 1946), drugi – 25 czerwca 1946 roku, kiedy wywieziono go do Związku Sowieckiego, gdzie zmarł 17 listopada 1947 roku w obozie karnym Czapażewka k. Kijowa jako „zdrajca narodu ukraińskiego”, „sojusznik hitlerowców” oraz „szpieg Watykanu”. Również biskup pomocniczy Grzegorz Łakota został aresztowany i wywieziony do ZSRR, gdzie zmarł 12 listopada 1950 roku w obozie Abeż w republice Komi (Rosja). Hierarchowie zostali beatyfikowani przez Jana Pawła II w dniu 27 czerwca 2001 roku we Lwowie, o czym autor nie wspominał, mimo że książka ukazała się kilka lat po tym wydarzeniu. W październiku 2015 roku obydwaj biskupi zostali pośmiertnie rehabilitowani.

Podsumowując, autor zaznacza, że deportacji uniknęli tylko nieliczni Łemkowie i Ukraińcy. Administrator apostolski Łemkowszczyzny ks. A. Malinowski uciekł do strefy kontrolowanej przez Amerykanów. Większość księży grekokatolickich orientacji „ruskiej” pozostała w Polsce, gdzie podjęła pracę duszpasterską w parafiach rzymskokatolickich. Księża grekokatolickiej orientacji ukraińskiej również znaleźli schronienie w Kościele łacińskim, ale dopiero po akcji „Wisła” (1947). Dnia 10 grudnia 1946 roku papież Pius XII mianował kard. Augusta Hlonda, prymasa Polski, specjalnym delegatem Stolicy Apostolskiej dla obrządków wschodnich w Polsce. Ponieważ liczba wysiedlonych do Związku Sowieckiego w latach 1944-1946 była niższa, niż zakładały to władze, zdecydowano o kontynuowaniu deportacji pod kryptonimem „Wisła” (pierwotnie „Wschód” na wzór akcji „Zachód”, w której z zachodniej Ukrainy w głąb Rosji wywieziono ok. 76 000 osób), mającej na celu osiedlenie Ukraińców i Łemków w północnych i zachodnich powiatach Polski (s. 192-206). Akcja „Wisła” rozpoczęła się 28 kwietnia 1947 roku o godz. 4 i była podzielona na trzy etapy według powiatów. Nie wolno było osiedlać się na przestrzeni mniej niż 50 km od granicy, 30 km od morza i miast wojewódzkich, 10 km od zachodniej granicy Polski¹⁸. Ogólnie w ramach akcji „Wisła”, konstatuje autor, wysiedlono 30 000-35 000 Łemków. Głównymi celami przesiedleń była asymilacja w środowisku polskim oraz usunięcie z życia publicznego Cerkwi grekokatolickiej. Zaostrzono wówczas represje wobec członków i sympatyków

¹⁸ Drozd, *Polityka władz wobec ludności ukraińskiej*, s. 72.

UPA¹⁹. W dniu 23 kwietnia 1947 roku otwarto podobóz dla Ukraińców w Centralnym Obozie Pracy Jaworzno, gdzie więziono podejrzanych o współpracę z UPA. Większość przetrzymywanych została zwolniona do lutego 1948 roku, a sam podobóz został zlikwidowany 8 stycznia 1949 roku. Skoro autor poruszył temat obozu Jaworzno, należałoby napisać więcej o warunkach życia więźniów itp. Księża grekokatolicy działali w podziemiu m.in. w Przemyślu, Sanoku i Jarosławiu czy też na Ziemiach Odzyskanych. Część duchownych przechodziła na obrządek łaciński albo porzucała posługę duszpasterską. Bazylianie w Warszawie, będąc birytualistami, sprawowali liturgię w obrządku grekokatolickim. Podobnie też odprawiał nabożeństwa wikariusz generalny eparchii przemyskiej ks. Bazyli Hrynyk od 1950 roku, po uzyskaniu przywileju birytualizmu. W rozdziale autor umieścił tabelę powiatów oraz liczby przesiedlonych w latach 1944-1946 i w ramach akcji „Wisła” oraz liczbę represjonowanych za działalność lub sprzyjanie UPA.

Recenzowana książka autorstwa P. Przybylskiego stanowi interesujące studium o historii Łemkowszczyzny. Po jej lekturze odnosi się wrażenie, że autor największą sympatią darzy Łemków z obozu „ruskiego”, widząc problem w rosnącej tożsamości narodowej wśród Ukraińców z Galicji i Łemków-Ukraińców oraz „prześladowaniach lojalnego do Polski elementu”, nieważne, że orientacji prorosyjskiej. Poczynione w recenzji uwagi nie przysłaniają pozytywnej oceny książki. Praca zawiera wiele szczegółowych i cennych informacji poszerzających wiedzę czytelników na temat dualizmu łemkowskiego. Prezentuje całokształt polskiej polityki wobec działań Ukraińców i Łemków. Stanowi udane oraz wartościowe kompendium o stanowisku Cerkwi grekokatolickiej w odniesieniu do różnych spraw społeczno-politycznych na Łemkowszczyźnie. Publikacja zmusza do pytań i głębszej refleksji nad kwestią deportacji Ukraińców i Łemków z ziemi ojczystej. Jest to inspirująca lektura, a jej niewątpliwą zaletą jest również to, że może po nią sięgnąć zarówno profesjonalista zajmujący się historią, jak i szersze grono czytelników.

Słowa kluczowe: Łemkowie; Łemkowszczyzna; Galicja; akcja „Wisła”; grekokatolicy

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

- Czajkowski Jerzy, *Studia nad Łemkowszczyzną*, Sanok 1999.
 Drozd Roman, *Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce 1944-1989*, Warszawa 2001.
 Drozd Roman, *Ukraińska Powstańcza Armia*, Warszawa 1999.
 Дрозд Роман, *Вигнали і забрали: позбавлення українців їхньої малої батьківщини в комуністичній Польщі*, Івано-Франківськ 2020.
 Drozd Roman, Hałagida Igor, *Ukraińcy w Polsce 1944-1989. Walka o tożsamość (Dokumenty i materiały)*, Warszawa 1999.
 Dziubyna Stepan, *I stverdy dilo ruk naszych*, Warszawa 1995.

¹⁹ Misio, *Akcja „Wisła”*, s. 30.

- Hałagida Igor, *Ukraińcy na zachodnich i północnych ziemiach Polski 1947-1957*, Wrocław 1997.
- Horbal Bogdan, *Działalność polityczna Łemków na Łemkowszczyźnie 1918-1921*, Wrocław 1997.
- Кабачій Роман, *Вигнани на степи. Депортація українців із Польщі на південь України в 1944-1946 роках*, Київ 2019.
- Korowski Marek A., *Łemkowie: losy zaginionego narodu*, Zakrzewo 2016.
- Кралюк Петро, *Українці і поляки: 1000 років (не) порозуміння*, Харків 2021.
- Липовецький Святослав, *Меч „Щербець” та Українські ворота: україно-польські взаємини від поділів Речі Посполитої й до сьогодні*, Київ 2018.
- Łemkowie*, red. B. Machul-Telus, Warszawa 2013.
- Łemkowie i łemkoznawstwo w Polsce*, t. V, Kraków 1997.
- Merena Jarosław, Zwoliński Jarosław, *Na Łemkowszczyźnie. Florynka (nasze село)*, Koszalin 1999.
- Michna Ewa, *Łemkowie. Grupa etniczna, czy naród?*, Kraków 1995.
- Międzynarodowe aspekty akcji „Wisła”*, red. G. Motyka, T. Stryjek, M. Zajączkowski, Warszawa 2020.
- Misiło Eugeniusz, *Akcja „Wisła”: dokumenty*, Warszawa 1993.
- Misiło Eugeniusz, *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944-1945. Dokumenty 1946*, t. 2, Warszawa 1999.
- Motyka Grzegorz, *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła”: Konflikt polsko-ukraiński 1943-1947*, Kraków 2014.
- Pisuliński Jan, *Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944-1947*, Rzeszów 2009.
- Щерба Галина, *Розквіт і трагедія Лемківщини*, Львів 2011.
- Szcześniak Antoni, Szota Wiesław, *Droga do nikąd*, Warszawa 1973.
- В’ятрович Володимир, *Друзя польсько-українська війна. 1942-1947*, Київ 2011.
- Wilk Anna, *Łemkowie: między integracją a rozproszeniem (1918-1989)*, Warszawa 2019.
- Zwoliński Jarosław, *Łemkowie w obronie własnej. Zdarzenia, fakty, tragedie. Wspomnienia z Podkarpacia*, Koszalin 1996.
- Zwoliński Jarosław, *Rapsodia dla Łemków*, Koszalin 1994.

JERZY FLAGA* – LUBLIN

[Recenzja]: *Mikołaj Zebrzydowski (1553-1620), palatinus et capitaneus Cracoviensis, fundator et defensor Ecclesiae. W czterechsetną rocznicę śmierci*, red. Aleksander Krzysztof Sitnik OFM, Wydawnictwo Benedyktynów Tyniec, Kraków 2021, ss. 311, ISBN 978-83-8205-109-4

Książka stanowi pokłosie sympozjum naukowego zorganizowanego pod powyższym tytułem w Kalwarii Zebrzydowskiej z okazji jubileuszu 400-lecia śmierci Mikołaja Zebrzydowskiego. Oprócz tekstu publikacja zawiera także liczne fotografie przyporządkowane do poszczególnych artykułów.

Tekst pierwszy autorstwa Patrycji Gąsiorowskiej jest poświęcony genezie rodu Zebrzydowskich (*Od Jana do Michała. Zarys dziejów rodu Zebrzydowskich*). Autorka śledzi w nim dzieje tego bardzo znanego rodu poprzez ukazanie jego kolejnych pokoleń i ich przedstawicieli z informacją o sprawowanych przez nich mniej lub bardziej ważnych urzędach i funkcjach pełnionych w Rzeczypospolitej. W ten sposób artykuł ukazuje fragment historii Polski i daje wyobrażenie o roli, jaką w niej odgrywały rody magnackie.

Kolejny autor, ks. Tomasz Moskal również spogląda na dzieje całego rodu Zebrzydowskich, jednakże przypatruje się mu przez pryzmat wiadomości zawartych w dziele historycznym znanego jezuitę, wyniesionego na ołtarze kardynała i doktora Kościoła Roberta Bellarmina (1542-1621) (*Zebrzydowscy na kartach polskiego wydania dzieła Roberta Bellarmina „De ascensionem in Deum per scalas rerum creatarum” z 1616 r.*). Autor ukazuje podjęty problem poprzez analizę struktury wymienionego dzieła. Omawia je kolejno w następujących częściach: *Wstęp; Tłumacz dzieła na język polski – Kasper Sawicki SJ; „Piętnaście stopni, po których człowiek, zwłaszcza chrześcijański, upatrując Pana Boga w stworzeniu rozmaitym, przychodzi do wielkiej znajomości jego”*; *Dedykacja* („Następna strona dzieła zawiera dedykację dzieła Annie i Gryzeldzie Zebrzydowskim, córkom Mikołaja Zebrzydowskiego – fundatora Kalwarii Zebrzydowskiej – i Doroty

* Jerzy Flaga – prof. historii, emerytowany pracownik Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II

e-mail: jurek.flaga@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4817-677X>

z d. Herbut [†1610]”); *Odbiorczyni dedykacji; Kasper Sawicki SJ o Familii Zebrzydowskich; Zakończenie*. Jest to bardzo interesujące ujęcie zagadnienia, które poszerza wiadomości o rodzie Zebrzydowskich o dodatkowe kwestie.

Dalszego pogłębienia problematyki związanej z rodem Zebrzydowskich dokonuje redaktor książki o. Aleksander Krzysztof Sitnik OFM. Za przedmiot swoich dość obszernych rozważań wziął zagadnienie fundacji Kalwarii Zebrzydowskiej (*Fundacja wojewody krakowskiego Mikołaja Zebrzydowskiego na rzecz bernardynów w Kalwarii Zebrzydowskiej (1602)*). Dodam, że jest to pierwszy tekst, w którym pojawiają się ilustracje (w postaci fotografii kilku dokumentów) oraz zdjęcie panoramy Kalwarii. Przytoczony jest też tekst dokumentu *Montis Calvariae in Polonia* [z podpisem: G. Braun, *Civitatesorbisterrarum*, t. 6]. Wiadomości o fundacji przeplatają się z tekstami dokumentów (podanych w wersji łacińskiej i polskiej), z których zostały one zaczerpnięte i które tym samym je potwierdzają: „W 1603 roku dokument fundacyjny Zebrzydowskiego potwierdzili osobnymi transumptami biskup krakowski Bernard Maciejowski (21 maja) oraz król polski Zygmunt III Waza (28 czerwca)” (s. 83). Artykuł zawiera też wiadomości o istniejących i funkcjonujących w Kalwarii Zebrzydowskiej bractwach: Męki Pańskiej, Świętego Michała Archanioła, o ruchu pątniczym do Ziemi Świętej, dokąd – jak pisze autor – pielgrzymowali ludzie różnych stanów. Odnosi się też do osoby samego M. Zebrzydowskiego i jego rokoszu: „Na dobrej opinii Zebrzydowskiego zaciążył jego udział w rokoszu przeciw królowi Zygmuntowi III Wazie, nazwanym rokoszem Zebrzydowskiego lub sandomierskim” (s. 74). Autor pisze również wyczerpująco o budowie kaplic, które dały początek przyszłej Kalwarii. Dla ścisłości dopowiem, że przywołany wyżej zestaw wiadomości bynajmniej nie stanowi kompletu. Jest on wystarczający jednak do sformułowania ważnych wniosków czy stwierdzeń natury bardziej ogólnej. Pokazują one, jak szeroka i intensywna była działalność bernardynów. Informują również o wielkim uznaniu, którym cieszył się ten zakon w ówczesnych kręgach magnackich i szlacheckich oraz duchowieństwa hierarchicznego. Te przejawy uznania społecznego czy też różnorodna działalność zakonników miały wpływ na wykreowanie przez Adama Mickiewicza postaci księdza Robaka w *Panu Tadeuszu*.

Kolejny autor, Czesław Gniecki OFM podjął w swoim artykule nowatorski temat z zakresu życia pustelniczego (*Wpływ Braci Bernardynów na Mikołaja Zebrzydowskiego w sferze wizji życia pustelniczego i roli jego eremu w Kalwarii*). Tekst podzielił na osiem zagadnień: *Rozwój kultu Pięciu Braci Męczenników w Polsce; Wkład bernardynów w rozwój i umacnianie kultu Braci Męczenników; Wpływ bernardynów na pobożność i decyzje Mikołaja Zebrzydowskiego; Powstanie pustelni – owoc pobożności i początkowych planów Zebrzydowskiego; Usytuowanie miejsca odosobnienia oraz budowa kaplicy i pustelni w Kalwarii; Wybór patronów kaplicy i pustelni na górze Żar; Wygląd i architektura kaplicy Pięciu Braci Pustelników i pustelni św. Magdaleny; Pustelnia w Kalwarii jako miejsce franciszkańskiego sposobu życia*. Dodam, że również do tego artykułu są dołączone stosowne ilustracje. Pokazano na nich aktualny wygląd kilku obiektów sakralnych. W podsumowaniu autor pisze: „Założona przez Mikołaja pustelnia, istniejąca do dnia dzisiejszego, daje możliwość życia w odosobnieniu i kontemplacji

na sposób franciszkański. Oby tylko nie zabrakło chętnych braci do realizowania tego ważnego aspektu ideału ewangelicznego sposobu życia ukazanego przez św. Franciszka z Asyżu” (s. 163).

Piąty autor, Augustyn Ormanty w swoim krótkim artykule rozpatruje na przykładzie Kalwarii Zebrzydowskiej kwestię laickości i świętości (*Kalwaria Zebrzydowska – cztery stulecia miasta łączącego sacrum i profanum*). W celu przybliżenia definicji i pojęcia tej kwestii podaje krótki rys kształtowania się zewnętrznych form Kalwarii, a następnie ich odbiór przez wybrane osoby. Przytacza np. opinię Stanisław Staszica, który odwiedził Kalwarię 20 czerwca 1789 roku, także protestanckiego duchownego Samuela Bredeczky’ego, podróżującego po Galicji na początku XIX wieku, czy też wypowiedź Stanisława Witkiewicza, jadącego prawie 100 lat później pociągiem do Zakopanego. Przywołuje też i podkreśla fakt wpisania Kalwarii 1 grudnia 1999 roku na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO jako zespołu kulturowo-krajobrazowego. Kończąc, pisze: „400 lat, w czasie których Kalwaria Zebrzydowska zapisała się na karty historii, skłania ku refleksji. W tym miejscu sfera duchowa bezpośrednio graniczy z utożsamianą sferą *profanum* reprezentowaną przez wiele przydomowych warsztatów rzemiosła stolarskiego i obuwniczego. Przez cztery stulecia *sacrum* i *profanum* nieustannie się tu przenikają. Przyglądając się historii tego miejsca, możemy wiele czerpać z doświadczenia pozostawionego nam tu przez przodków, możemy być dumni z tego wyjątkowego miejsca na mapie Małopolski, a także na mapie polskich sanktuariów maryjnych i pasywnych. Powinniśmy wspierać i zachowywać powstałą w tym mieście tradycję. W kolejnych latach, obserwując, jak realizują się nowe przedsięwzięcia, bądźmy świadkami wydarzeń, jakie kreuja Kalwarię Zebrzydowską na miarę miasta XXI w.” (s. 180).

Zbliżoną problematykę prezentuje następną autorka, s. Elżbieta Elena Wróbel. W swoim krótkim studium omawia fundacje Zebrzydowskiego w Zebrzydowicach (*Fundacje Mikołaja Zebrzydowskiego w rodowych Zebrzydowicach*). Analizuje trzy obiekty: wieś i parafię łącznie, Bractwo Żołnierskie św. Michała Archanioła oraz szpital dla inwalidów.

Kolejny autor, Bartłomiej M. Wołyniec poświęcił swój artykuł relacjom M. Zebrzydowskiego z zakonami (*Relacje Mikołaja Zebrzydowskiego z jezuitami, karmelitami i karmelitankami bosymi oraz bernardynkami*). Po omówieniu związków z poszczególnymi wspólnotami zakonnymi podaje w ostatnim paragrafie dane na temat przedstawicieli rodziny Zebrzydowskich w zakonach.

Autorka przedostatniego artykułu, Agata Dworzak opisuje obrazy portretowe Zebrzydowskich (*Galeria portretowa Zebrzydowskich w klasztorze oo. Bernardynów w Kalwarii Zebrzydowskiej*). Omawia 10 portretów rodu Zebrzydowskich i dwa wykonane dla innych rodów magnackich, ilustrując je zdjęciami.

Całość rozważań prezentowanych w książce zamyka artykuł poświęcony „Domkowi Maryi” i ołtarzowi Matki Boskiej Anielskiej („*Domek Maryi*” Pawła Baudartha i ołtarz Matki Boskiej Anielskiej – bernardyńskie zabytki kultu loretańskiego w Kalwarii Zebrzydowskiej) autorstwa o. Cypriana Janusza Moryca OFM, pełniącego obowiązki konserwatora zabytków prowincji oo. bernardynów. Artykuł składa się z części tematycznych: *Święty Domek w Loreto; Polacy w drodze do*

Loreto; Kaplice loretańskie w Polsce; Domek Matki Boskiej na kalwaryjskich „Drózkach”; *Włoskie arcydzieło sztuki złotniczej; Baldachim Najświętszej Maryi Panny z Loreto; Rzym czy Loreto; Porcjunkula – Nazaret Zachodu; Królestwo sarmackie, przedmurze chrześcijaństwa.* Prezentując informacje, autor nie unika wyrażenia swojej opinii jako historyka sztuki odnośnie do omówionych obiektów. Pisze m.in.: „Narzucająca się dynamika i ruchliwość barokowej struktury ołtarza jest zamierzoną i istotną cechą ikonografii loretańskiej, szczególnie dzieł ukazujących cudowną translację Świętego Domku. Złożona struktura kalwaryjskiego ołtarza łączy w sobie zasadnicze typy przedstawień kultu loretańskiego” (s. 272). Tego rodzaju opinia jest nie tylko dodatkową informacją, ale poucza też, jak należy odczytywać i patrzeć na dzieła sztuki.

W podsumowaniu z pełnym przekonaniem stwierdzam, że do współczesnej historiografii dołączyła bardzo wartościowa książka. Publikacja poszerza wiedzę historyczną o magnackim rodzie Zebrzydowskich, o zgromadzonych przez jego przedstawicieli zbiorach sztuki i o działalności pasyjno-maryjnej ufundowanego przez M. Zebrzydowskiego sanktuarium.

Słowa kluczowe: Mikołaj Zebrzydowski; Kalwaria Zebrzydowska; dróżki; bernardyni; pielgrzymki

AGNIESZKA GOŁDA* – KATOWICE

[Recenzja]: Marcin Wrzos OMI, *Misje w polskojęzycznym Internecie. Studium misjologiczno-medioznawcze*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Stefana Kardynała Wyszyńskiego, Warszawa 2020, ss. 505, ISBN 978-83-8090-770-6

W ostatnich latach przedmiot badań medioznawców został wzbogacony o niezwykle popularne portale informacyjne, strony internetowe, serwisy i media społecznościowe, odgrywające coraz większą rolę w procesie informowania i komunikowania społecznego. Media internetowe stanowią obecnie nieodzowny element edukacji (na każdym poziomie kształcenia), nauki, kultury, sztuki, rozrywki, polityki, zarządzania czy biznesu.

Ojciec Marcin Wrzos, autor wydanej w 2020 roku rozprawy o tytule *Misje w polskojęzycznym Internecie. Studium misjologiczno-medioznawcze*, to badacz znany ze swych zainteresowań medioznawczych, absolwent teologii, politologii, filologii polskiej oraz dziennikarstwa i komunikacji społecznej. Spod jego pióra wyszły m.in. takie książki, jak: *Polskie czasopiśmiennictwo misyjne po II wojnie światowej. Studium misjologiczno-prasoznawcze* (Poznań 2013), *Bibliografia polskich czasopism misyjnych. Lata 1945-2013* (Poznań 2014), *Główne idee teologiczne, historia i funkcje oblackiego czasopiśmiennictwa misyjnego w Polsce (1926-2016)* (Poznań 2016). Dał się też poznać jako redaktor portalu misyjne.pl oraz kierownik wydawnictwa Prowincji Misjonarzy Oblatów Maryi Niepokalanej.

Wspomniana monografia stanowi podsumowanie wieloletnich badań o. M. Wrzosa poświęconych miejscu internetu w działalności ewangelizacyjnej Kościoła katolickiego. Tym razem badacz zajął się interdyscyplinarną charakterystyką stron internetowych, portali oraz mediów społecznościowych służących promocji Kościoła katolickiego w Polsce, a przede wszystkim jego misji. To pozwoliło mu na szczegółowe omówienie ich funkcji oraz stworzenie modelu mediów misyjnych w Polsce.

* Agnieszka Gołda – dr hab. w zakresie nauk humanistycznych w dyscyplinie bibliologii i informatologii, prof. UŚ, Instytut Nauk o Kulturze, Uniwersytet Śląski w Katowicach

e-mail: agnieszka.golda@us.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0001-6571-5304>

Rolą mediów w służbie Kościoła zainteresowano się już w XIX wieku, kiedy to „prasa stała się potęgą”¹. Kościół katolicki zaczął wówczas wykorzystywać periodyki jako narzędzia szerzenia oraz pogłębiania wiary. Niemały wpływ na dalszy rozwój czasopiśmiennictwa katolickiego miała encyklika Piusa IX *Nostis et nobiscum* (z 8 grudnia 1849 roku), w której znalazła się krytyka szkodliwych publikacji oraz pochwała tych, które należało użytkować w obronie wiary. Właściwy rozwój czasopiśmiennictwa katolickiego, któremu przypisano zadania ewangelizacyjne, nastąpił podczas pontyfikatu Leona XIII (1878-1903), doceniającego rolę dziennikarzy katolickich oraz samej prasy².

Od tego momentu media katolickie, i nie tylko, przeszły ogromne transformacje. Druga połowa stulecia XX przyniosła ilościowe i jakościowe zmiany form i sposobów wymiany informacji. Czasy dominacji komputerów, a wkrótce później globalnej sieci łączącej urządzenia elektroniczne, spowodowały zainteresowanie zastosowaniem mediów internetowych w życiu społecznym, a co za tym idzie, także w życiu Kościoła. Dowodem na to jest choćby *Orędzie na XXIV Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu „Misja Kościoła w erze komputerów”* Jana Pawła II z 24 stycznia 1990 roku, które zostało poświęcone misji i działalności Kościoła w epoce technologii komputerowych. O elektronicznych systemach komunikacji mówił też dokument *Ewangelizacja kultury i środków społecznego przekazu*, opracowany podczas II Polskiego Synodu Plenarnego w 2001 roku³.

Kościół katolicki w Polsce od połowy lat 90. XX wieku wykorzystywał internet jako instrument szerzenia Dobrej Nowiny, oddziaływania na życie religijne ludzi, przybliżania informacji, angażowania w funkcjonowanie wspólnoty itd. Możliwości ewangelizacyjne Kościoła po rewolucji cyfrowej znacznie się zmieniły i nabrały nowego oblicza. Kościół mógł docierać do szerokich grup odbiorców, zyskiwać innowacyjne formy wyrazu, katechizować, promować projekty edukacyjne itp. Otworzyła się przed nim przestrzeń dodatkowych działań i wyzwań, ale należało ją odpowiednio i umiejętnie zagospodarować. I temu właśnie problemowi, na przykładzie mediów misyjnych, przyjrzał się bliżej o. M. Wrzós.

Wychodząc z oczywistego założenia, że strony internetowe, a ostatnio również profile w mediach społecznościowych, są w posiadaniu diecezji, parafii, księży, szkół wyższych i seminariów duchownych, stowarzyszeń i organizacji katolickich, zakonów, wydawnictw, bibliotek, czasopism, miejsc kultu, wydarzeń, konferencji i sympozjów, czyli obecność wirtualna Kościoła jest czymś naturalnym i nieodzownym (czego dowiodła choćby sytuacja pandemiczna, która spowodowała

¹ J. Urban, *Krakowskie Towarzystwo Popierania Prasy Katolickiej (1912-1916)*, „Analecta Cracoviensia. Studia Philosophico-Theologica Edita a Professoribus Cracoviae”, 36 (2004) s. 525. Por. też K. Pokorna-Ignatowicz, *Kościół w świecie mediów. Historia – dokumenty – dylematy*, Kraków 2002, s. 18-19.

² Pokorna-Ignatowicz, *Kościół w świecie mediów*, s. 21-24.

³ Por. np. D. Kuczwał, *Internet w duszpasterstwie Kościoła katolickiego*, „Perspectiva. Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne”, 9 (2010) nr 1, s. 72, 75-76; P. Sołga, *Kościół katolicki wobec Internetu. Zarys problematyki w ujęciu historycznym*, „Res Gestae. Czasopismo Historyczne”, (2016) nr 2, s. 148-149.

przeniesienie części życia religijnego do przestrzeni internetowej), należało zbadać siłę ich rzeczywistego oddziaływania na użytkowników internetu.

Ojciec M. Wrzos wybrał do analizy pewien wycinek sieci. Znajomość literatury z zakresu mediów, w tym tzw. nowych mediów (o czym świadczy bogata bibliografia załącznikowa), pozwoliła mu profesjonalnie zbadać zjawisko egzystencji zagadnień misyjnych w przestrzeni internetowej. Głównym przedmiotem badań, o czym napisał we *Wstępie*, uczynił „(...) fenomen polskojęzycznych mediów misyjnych komunikujących za pomocą Internetu i ich wykorzystanie w działalności eklezjalnej”⁴. W dalszej części przedmowy szczegółowo objaśnił stojące przed nim rozbudowane zadania badawcze. Postanowił ujawnić stan rozwoju polskojęzycznych mediów misyjnych w internecie, przedstawić poziom znajomości i zadowolenia internautów ze źródeł istniejących w sieci, wreszcie ukazać recepcję nauczania papieskiego w kwestii środków społecznego przekazu w mediach misyjnych, a więc zademonstrować funkcje mediów w działalności pastoralnej Kościoła.

W pierwszej części monografii autor wykorzystał znane z nauk o komunikacji społecznej i mediów metody i narzędzia badawcze, takie jak: sondaż, pomiar ruchu i zasięgu, pomiar zainteresowania marką, analiza treści, analiza sieci społecznych, analiza istniejących danych, wywiad jakościowy, grupowy wywiad zogniskowany, wywiad pogłębiony, synteza wyników badań, analiza założeń teoretycznych środków społecznego przekazu. Te podstawy metodologiczne, charakterystyczne dla podejścia medioznawczego, pozwoliły badaczowi wyszukać i krytycznie opisać źródła internetowe. Analizy statystyczne użytkowników internetu zostały uzupełnione wynikami badań wydawców najpopularniejszych w Polsce portali i serwisów społecznościowych. To obszerne wprowadzenie doprowadziło do wskazania miejsca mediów chrześcijańskich na rynku medialnym. Nie są one znaczącym graczem internetowym, a media misyjne są jeszcze mniej istotne (za wyjątkiem portalu misyjne.pl). Jak stwierdził autor studium:

Być może bardzo małe zainteresowanie tego rodzaju mediami chrześcijańskimi wynika z tego, że użytkownicy mediów komunikujących przez Internet albo uznają informacje związane z chrześcijaństwem za wystarczające w mediach ogólnotematycznych, albo nie mają potrzeby szukania tych informacji, albo też niniejsze media chrześcijańskie nie są dla nich interesujące w obecnej wersji⁵.

Dowodzi to jego zdaniem, że należy starannie przemyśleć sprawę obecności, zawartości i promocji mediów katolickich w sieci. Paralelnie do badań medioznawczych, w których dominowało początkowo podejście ilościowe, autor przeprowadził analizy jakościowe, polegające na poszukiwaniu w popularnych serwisach informacyjno-publicystycznych w Polsce chrześcijańskiego rozumienia terminu „misje”. W wyabstrahowanym materiale odnalazł znaczenia polityczne i dyplomatyczne, wojskowe, rozrywkowe, biznesowe, społeczne, technologiczne i inne, a te chrześcijańskie osiągnęły poziom co najwyżej 17% (2008).

⁴ M. Wrzos, *Misje w polskojęzycznym Internecie. Studium misjologiczno-medioznawcze*, Warszawa 2020, s. 23.

⁵ Tamże, s. 63.

W drugiej części monografii autor, kontynuując analizy jakościowe, zinterpretował wyniki pierwszego etapu badań „(...) w świetle Objawienia zawartego w Piśmie Świętym i poświadczonego przez Tradycję Kościoła, w tym Nauczycielski Urząd Kościoła”⁶. Ze znanstwem przedstawił współczesny obraz polskojęzycznych mediów misyjnych, rozważając ich dzieje, funkcje i zastosowane technologie (od Web 1.0, ten wariant znacząco przeważał, do Web 3.0). Dociekania przeprowadził po uwzględnieniu podziału źródeł na portale internetowe, strony internetowe, media społecznościowe, platformy blogowe, e-galerie, e-encyklopedie i pozostałe źródła (jak aplikacje mobilne). Dalej ocenił ich zawartość i dokonał wstępnej krytyki architektury poszczególnych stron. Badanie dowiodło, że misje nie są dostatecznie popularyzowane na stronach internetowych oraz w mediach społecznościowych (profilu związanych z działalnością misyjną jest zresztą niewiele). Zanalizowane źródła charakteryzują się dużą atomizacją, jednostronnie ukazują problematykę misyjną (głównie treści misjograficzne), niejednokrotnie dublują treści (identyczne na stronach WWW i w mediach społecznościowych), a twórcy/redaktorzy tych mediów rzadko korzystają z możliwości promowania zawartości przez np. influencerów.

To badanie zostało uzupełnione kolejnymi analizami, tym razem o charakterze demograficzno-statystycznym grupy respondentów, by uzyskać odpowiedzi na pytania o autentyczne zainteresowania internetowymi mediami chrześcijańskimi, w tym misyjnymi (przy użyciu narzędzi badawczych znajomości: top-of-mind, spontanicznej i wspomaganej nowych mediów⁷). Media misyjne – czego dowiódł badacz – nie są dobrze znane uczestnikom sieci, nie są także przez nich rozpoznawalne. To skłoniło o. M. Wrzosa do pogłębionych wnioskowań na temat driverów, czyli treści powodujących zainteresowanie pewnymi informacjami. Okazało się, że w przypadku treści misyjnych mogą nimi być opowieści z życia misjonarzy, galerie zdjęć i fotoreportaże, wywiady, a w mniejszym stopniu artykuły misyjne, świadectwa, felietony, transmisje na żywo i inne materiały. Przedstawione, bardzo drobiazgowo wyniki wskazują kierunki działań, które Kościół powinien podjąć, by trafić ze swoimi mediami internetowymi do szerszych grup odbiorców. Przykładowo, warto zainwestować w media społecznościowe, atrakcyjne dla młodych ludzi, prowadzone także przez młodych, przygotowanych do zarządzania tego typu narzędziami. Kolejno uzyskiwane przez o. M. Wrzosa rezultaty analiz skierowały go ku dociekaniom oceniającym polskojęzyczne media misyjne w internecie (wizerunek racjonalny i emocjonalny, kontentowy). Autor studium zbadał też atrakcyjność, wiarygodność, adekwatność treści mediów misyjnych widzianych oczami internautów oraz intencje korzystania z nich przez respondentów.

W ostatniej części książki badacz zamieścił charakterystyki będące efektem zastosowania metody „magisterialno-pastoralnej”, która pozwoliła na wykonanie krytycznych analiz źródeł i dokumentów eklezjalnych. Zwrócił uwagę na treści spenetrowanych źródeł internetowych, poszukując w nich postulatów płynących

⁶ Tamże, s. 25.

⁷ Por. też np. M. Wrzos, *Drivery i bariery w korzystaniu z misyjnych nowych mediów w Polsce. Postulaty misjologiczno-medioznawcze*, „Nurt SVD”, 54 (2020) z. 1, s. 58-74.

z nauczania papieskiego. Badając funkcję fatywną mediów, starał się wykazać ich mocne i słabe strony, opisać ciekawsze kampanie społeczne o charakterze misyjnym, które służyły pomocą w nawiązywaniu i podtrzymywaniu więzi z internautami, oraz wskazać inne formy aktywizowania czytelników mediów misyjnych, będących jednocześnie elementem wzmacniającym wiarygodność Kościoła. Nauczanie papieskie – jak podkreślił autor – jest obecne w treściach oferowanych przez „bardziej rozwinięte dziennikarsko-technologicznie media misyjne”, które prowadzą świadome nauczanie, zgodnie z przyjętą strategią ewangelizacyjno-medialną. Mniejsi, mniej profesjonalnie przygotowani nadawcy mediów realizują nauczanie papieskie bardziej intuicyjnie i przy użyciu ograniczonych środków. Mimo to media misyjne służą udostępnianiu pozytywnych informacji o aktualnych sprawach Kościoła i jego misjach (depesze, komentarze, felietony, fotoreportaże, relacje, filmy, podcasty, zdjęcia i grafiki) oraz ewangelizują (rozważania biblijne, katechezy, komentarze, omówienia dokumentów Kościoła, relacje z misji, świadectwa wolontariuszy, opisy i relacje z codziennego życia powstających i funkcjonujących już ośrodków misyjnych). Tego rodzaju przekazy mogą angażować katolików do podejmowania działań o charakterze wolontaryjnym i charytatywnym. Internetowe strony misyjne są też narzędziem katechizacji, zwłaszcza tej misyjnej, oraz formacji. Zaprezentowane przez o. M. Wrzosa media misyjne wpisują się zatem w strategię medialną i promocyjną Kościoła katolickiego w Polsce.

Te bardzo szczegółowe badania przestrzeni cyfrowej, użytkowników tej przestrzeni oraz dokumentów Kościoła, posłużyły o. M. Wrzosowi do skonstruowania zapowiedzianego we *Wstępie* modelu internetowych mediów misyjnych. W tym celu autor – jako znawca czasopiśmiennictwa misyjnego – pokusił się o historyczną analizę misyjnych tytułów prasowych wydawanych w Rzeczypospolitej od okresu międzywojennego. Projektowany portal informacyjny poświęcony misjom powinien stanowić przede wszystkim narzędzie łączące cechy tradycyjnych czasopism z narzędziami typu Web 3.0. Ma przynosić korzyści ewangelizacji, by przyczynić się „(...) do przemian w postawach ludzi wierzących, którzy pociągnięci przykładem i świadectwem misjonarzy również zdecydują się na włączenie do misji *ad gentes* przez wyjazd i wspieranie ich”⁸. Powinien ponadto zawierać treści atrakcyjne dla młodych odbiorców (w pierwszym rzędzie do tej właśnie grupy mają trafiać działania redaktorów portalu), którzy mogliby angażować się w wydarzenia o charakterze misyjnym. Młodzi odbiorcy zresztą mieliby szanse publikować własne treści na portalu, tym bardziej że w dobie mediów cyfrowych muszą one przybrać formę odpowiadającą użytkownikom. Ten rezultat rozumowania płynący z przeprowadzonych analiz nie jest ani niczym nowym, ani zaskakującym, ale otrzymał postać szczegółowych wskazówek i wniosków pastoralnych opisanych w ostatniej części rozprawy.

Media łatwo dostępne, intuicyjne w obsłudze, wykazujące się responsywnością i dużą interakcją to z pewnością przyszłość strategii medialnej Kościoła katolickiego w Polsce. Internetowe media misyjne są – jak udowodnił autor – słabo znane wśród użytkowników sieci, należy im zatem poświęcić więcej starań, by

⁸ Wrzos, *Misje w polskojęzycznym Internecie*, s. 419.

zamieszczone w nich treści docierały zwłaszcza do młodych, dla których internet jest konwencjonalnym narzędziem poszukiwania informacji, rozrywki, spędzania wolnego czasu czy podnoszenia rozmaitych kompetencji. Projektowany portal misyjny powinien być też wynikiem połączenia dziennikarstwa internetowego i tradycyjnego, dzięki czemu dotrze do większej grupy odbiorców, pełniąc jednocześnie funkcje informacyjne, publicystyczne, formacyjne, ewangelizacyjne, katechetyczne, opinio- i postawotwórcze. Zakładana synergia będzie podstawą budowania mediów misyjnych nowej generacji. Celem Kościoła jest bowiem integracja wiernych, nie może więc dziwić fakt, że wykorzystuje on w tym celu internet, a zwłaszcza media społecznościowe, konsolidujące całe grupy użytkowników globalnej sieci. Mediom katolickim, a tym bardziej misyjnym, daleko do popularności świeckich portali i mediów społecznościowych, ale wskazane przez autora studium zalecenia dotyczące zmian, jakie należałoby zastosować w sposobie prezentowania treści misyjnych, powinny zostać zrealizowane, by nawet jeśli nie zyskać bardzo wielu nowych czytelników (choć to zakłada plan), to zaciekawić i utrzymać tych, którzy już z nich korzystają.

Konkludując, autor studium posłużył się interdyscyplinarnym podejściem badawczym, które pozwoliło mu stworzyć rozprawę imponującej objętości. Wieloaspektowe analizy sprawiły, że udało się skonstruować faktograficzny obraz ilościowy i jakościowy internetowych mediów misyjnych w Polsce. Z uwagi na rozmiar opisywanego dzieła i różnorodność podjętych badań, w recenzji krótko zarysowane zostały tylko najważniejsze dociekania i wnioski przytoczone przez o. M. Wrzosa. Rozprawa przepełniona jest danymi o charakterze statystycznym, których część znalazła się w licznych wykresach uzupełnionych omówieniami. Mimo to momentami można się poczuć nimi przytłoczonym. Autor mógł rozważyć przeniesienie jeszcze większej ilości danych liczbowych do tabel i wykresów. Należało też zwrócić baczniejszą uwagę na powtarzające się w obrębie kolejnych rozdziałów sformułowania i konkluzje. Te drobne niedogodności nie przeszkadzają jednak medioznawcom i misjologom skorzystać w pełni z oryginalnego opracowania.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

- Kuczwał Dorota, *Internet w duszpasterstwie Kościoła katolickiego*, „Perspectiva. Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne”, 9 (2010) nr 1, s. 70-95.
- Pokorna-Ignatowicz Katarzyna, *Kościół w świecie mediów. Historia – dokumenty – dylematy*, Kraków 2002.
- Sołga Przemysław, *Kościół katolicki wobec Internetu. Zarys problematyki w ujęciu historycznym*, „Res Gestae. Czasopismo Historyczne”, (2016) nr 2, s. 145-161.
- Urban Jacek, *Krakowskie Towarzystwo Popierania Prasy Katolickiej (1912-1916)*, „Analecta Cracoviensia. Studia Philosophico-Theologica Edita a Professoribus Cracoviae”, 36 (2004) s. 525-542.
- Wrzosa Marcin, *Drivery i bariery w korzystaniu z misyjnych nowych mediów w Polsce. Postulaty misjologiczno-medioznawcze*, „Nurt SVD”, 54 (2020) z. 1, s. 58-74.

Wrzos Marcin, *Misje w polskojęzycznym Internecie. Studium misjologiczno-medioznawcze*, Warszawa 2020.

Słowa kluczowe: internet; media katolickie; media misyjne; media społecznościowe; medioznawstwo; misje; model mediów; nowe media; Polska; portal internetowy; strategia medialna Kościoła; strona internetowa; źródła internetowe

PIOTR KARDYŚ* – SKARŻYSKO-KAMIENNA

[Recenzja]: *Antiphonarium Kielcense. Antyfonarz kolegiaty kieleckiej (ok. 1372 r.). Wydanie fototypiczne z komentarzem*, red. Krzysztof Bracha, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, Wydawnictwo JEDNOŚĆ, Kielce 2020, ss. 744, ISBN 978-83-7133-780-2 UJK, 978-83-8144-387-6 JEDNOŚĆ

Ambitne założenie edytorskie plus naukowe opracowanie znalazło swój wyraz w postaci wydania fototypicznego być może najślawniejszego¹ „świętokrzyskiego” (w sensie regionu) rękopisu liturgicznego. Słynnego przede wszystkim z faktu zapisu najstarszej zachowanej wersji pieśni hymnicznej *Gaude, Mater Polonia* i tekstu oficjum o św. Stanisławie przypisywanym Wincentemu z Kielczy/Kielc².

W zasadzie już wstęp (s. 11-13) autorstwa redaktora edycji Krzysztofa Brachy uświadamia czytelnikom ciężar gatunkowy rękopisu, będącego „skarbcem” przechowującym najstarszą wersję naszej *carmen patriae*. Z uznaniem należy też podkreślić umiarkowany entuzjazm redaktora woluminu, który zaakcentował, iż publikowane teksty i wersja fototypiczna w dużej mierze powinny posłużyć

* Piotr Kardys – dr historii, Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział w Skarżysku-Kamiennej, Towarzystwo Przyjaciół Archiwum Diecezjalnego im. bł. Wincentego Kadłubka w Kielcach
e-mail: kardys.p@wp.pl

<https://orcid.org/0000-0003-2939-14661>

¹ Uważam, że tryb przypuszczający jest uzasadniony, gdyż w kręgach naukowych mediewistów i historyków Kościoła oczywiście *Antyfonarz kielecki* jest zdecydowanie najbardziej rozpoznawalny ze wszystkich rękopisów liturgicznych przechowywanych na terenie Kielc. Trzeba jednak podkreślić, że nie jest to tego typu pierwsze przedsięwzięcie, bo już od lat 60. XX wieku olbrzymim zainteresowaniem cieszył się *Graduał wiślicki*, który został wydany w postaci zagranicznej edycji naukowej i w szeroko rozumianej kulturze religijnej regionu z pewnością dotychczas był bardziej znany, a nawet doczekał się współczesnych wydań.

² Kwintesencję znaczenia postaci Wincentego wyraził K. Bracha w zdaniu: „W annałach kultury polskiej Wincenty zapisał się przede wszystkim, jako dziejopis, spadkobierca i kontynuator Kroniki Polskiej Wincentego Kadłubka oraz hagiograf, autor *Żywotów św. Stanisława*. Te ostatnie są dziełem o wyjątkowej wartości literackiej i historycznej, którego wartość daleko wykroczyła poza cel dewocyjny (...). W *Żywotach* świętego Wincenty nie ograniczył się jedynie do promocji jego kultu, lecz w *Żywocie* większym sformułował po raz pierwszy uniwersalny polityczny program restauracji Królestwa Polskiego” (s. 37).

w przyszłości „do pogłębionych badań interdyscyplinarnych”, bo „nie wyczerpują one całości zagadnienia, lecz dają asumpt do dalszych badań i dyskusji”.

W części *Komentarze* zamieszczono siedem tekstów. Jerzy Kaliszuk skoncentrował swoją uwagę na analizie kodykologicznej manuskryptu (s. 17-22). To, co współczesna nauka nazywa „archeologią” księgi, to przede wszystkim próba odtworzenia sposobu jej powstania, ustalenie autorstwa, ewentualnych wzorców, materiałów i sposobu jej wykonania, określenie możliwych do ustalenia proveniencji, rozczytanie not etc. Jednak zasadniczą wartością tekstu jest podsumowanie dotychczasowego stanu badań i wysunięcie nowych wniosków. Z prawdopodobieństwem graniczącym z pewnością kodeks powstał w Krakowie, nieco przed 1372 rokiem, jako dar kustosa krakowskiego Mikołaja (syna Goworka) Goworkowica dla kolegiaty kieleckiej, której był kanonikiem. Dużo więcej wątpliwości budzi osoba kopisty – kodeks w zasadniczej części (k. 1r-282r) sporządzony został jedną ręką, teksturą gotycką, uzupełniony tekstami liturgicznymi z notacją muzyczną, pracowało przy nim dwóch iluminatorów. Całość prawdopodobnie powstała w krótkim czasie, chociaż pewne wątpliwości w tym zakresie może budzić fakt, iż jeden z kopistów (starszy?) korzystał z wzorów z XIII wieku, drugi (młodszy?) z wzorów z XIV wieku. Dotychczas przyjmowano, że kopistą był Chwalisław (Falisław) z Nysy, który uwiecznił się na k. 282r, ale J. Kaliszuk zaakcentował fakt, iż treść kolofonu może wskazywać nie na autorstwo Chwalisława jako kopisty, lecz na jego udział w dostarczeniu i przekazaniu antyfonarza kolegiacie kieleckiej (zwrot *apporavit*). Podkreślił także znaczenie antyfonarza dla ujednoczenia liturgii w diecezji, co mogło być odpowiedzią na zalecenia synodalne z XIV wieku.

Ksiądz Michał Olejarczyk podjął się zadania scharakteryzowania oficjów brewiarzowych i interpretacji muzykologicznej notacji chorałowej w *Antyfonarzu kieleckim* (s. 23-34). Autor podkreślił szczególne znaczenie rękopisu jako jednego z najstarszych zabytków krakowskiego chorału gregoriańskiego i głównej księgi „chórowej” kolegiaty kieleckiej w średniowieczu i w okresie wczesnonowożytnym. Według M. Olejarczyka rękopis jest wierny tradycji rzymskiej, czerpie z typu metzeńskiego, który miesza z gotykiem niemieckim, co potwierdza analiza porównawcza głównych neum (*nota rombica*, umieszczona na systemie czteroliniowym), idąca w kierunku manuskryptów wschodnoniemieckich. Zawiera *Proprium de tempore*, *Proprium de sanctis* i *Commune sanctorum*. W swoich ustaleniach autor korzysta przede wszystkim z opracowań Tadeusza Miazgi³ i Hieronima Feichta⁴. Stawia tezę, że rękopis był wykonany intencjonalnie, prezentował w momencie wykonania wysoki poziom artystyczny, cechuje się różnorodnością i bogactwem form, co pośrednio wskazuje na wysoki poziom kieleckiego chóru w drugiej połowie XIV wieku⁵. Ponadto podkreśla, że autor (autorzy) czerpał z bogatej tradycji

³ T. Miazga, *Antyfonarz kielecki z 1372 roku pod względem muzykologicznym*, Graz 1977.

⁴ H. Feicht, *Studia nad muzyką polskiego średniowiecza*, Kraków 1975.

⁵ Uważam, że niekoniecznie świadczy to o wysokim poziomie miejscowego chóru (raczej o poziomie chóru katedralnego), ale w grę mogły także wchodzić ambitne założenia przeszczepienia na grunt prowincjonalnych Kielc i tutejszej kapituły, a zwłaszcza szkoły kolegiackiej, praktyki chórowej katedry krakowskiej, będącej przecież *Mater Ecclesiae* dla kościołów diecezji, a zwłaszcza dla kolegiat.

XII i XIII stulecia. Uważam zatem, że taka konstatacja pozwala po raz kolejny postawić znak zapytania, czy *Antyfonarz* nie powstał wcześniej aniżeli tuż przed 1372 rokiem (w pierwszej połowie XIV wieku?), zatem mogłoby to potwierdzać domysł wyrażony przez J. Kaliszuka, że Falisław (Chwalisław) nie był skryptorem!

Wincentym jako hagiografem św. Stanisława oraz stanem badań nad postacią i twórczością krakowskiego dominikanina (s. 35-57) zajął się K. Bracha. Kompozytor, hagiograf i intelektualista – tych rzeczowników użył w celu scharakteryzowania postaci Wincentego. Autor *Żywotów św. Stanisława*, rymowanego *Oficjum o św. Stanisławie*, zawierającego hymn *Gaude, Mater Polonia*, i dwóch *Sekwencji o św. Stanisławie* jest w polskim środowisku mediewistycznym od dłuższego czasu bohaterem dyskusji koncentrującej się wokół jego znaczenia dla polskiego (czytaj: krakowskiego) środowiska intelektualnego w XIII wieku, chociaż najżywszą dyskusję wzbudza jego pochodzenie. Krzysztof Bracha dokonał przeglądu prac historycznych, filologicznych, muzykologicznych i teologicznych, poczynając od lat 80. XIX wieku. Podkreślił z całą mocą znaczenie postaci Wincentego dla budowy programu odnowienia Królestwa Polskiego, mającego bazować na sukcesach „wielkich” Bolesławów. Niewiele faktów z biografii Wincentego jest potwierdzonych źródłowo, także niewiele można o nich wnioskować z analizy jego utworów i ich kontekstu. Urodził się najprawdopodobniej na przełomie XII i XIII wieku. Po raz pierwszy wystąpił w dokumencie biskupa krakowskiego Iwona Odrowąża jako kapelan dworu biskupa w 1222 roku. W następnych latach pojawiał się w źródłach jako kanonik krakowski. Co ważne, powiązany był również z późniejszym biskupem krakowskim Prandotą, również z rodu Odrowążów. W żywotach św. Stanisława Wincenty realistycznie odtworzył program nauczania krakowskiej szkoły katedralnej, co pozwala przypisać mu edukację w niej w czasach pontyfikatu Wincentego Kadłubka. Zapewne po 1234 roku wstąpił do krakowskiego klasztoru dominikanów, będąc już intelektualnie w pełni ukształtowanym, chociaż nic nie wskazuje na jego uniwersyteckie wykształcenie. Brak jest pewności, czy w 1237 roku uczestniczył w sprowadzeniu zwłok zmarłego w Italii Iwona Odrowąża. Bardziej prawdopodobny jest jego udział w legacji w 1251 roku do Innocentego IV związanej z prośbą o kanonizację św. Stanisława (gdzie wspomniano braci dominikanów), chociaż i tym razem główną rolę odgrywali kanonicy krakowscy i późniejsi prepozyci wiśliccy Jakub ze Skaryszewa i Gerard Gallicus⁶. Dopuszczano nawet możliwość osobistego udziału Wincentego w akcie kanonizacji w Asyżu 8 września 1253 roku. W zasadzie dopiero z 1257 roku mamy jego zapiskę, pozwalającą z dużą dozą pewności założyć, że przebywał w tym czasie w klasztorze krakowskim, gdzie – jak podał – można go było spotkać „przy kolumnie naprzeciw grobu brata Jacka” (Odrowąża, pochowanego w lewej nawie kościoła Świętej Trójcy w 1257 roku). W nekrologu dominikańskim zachowała się data jego śmierci – 2 stycznia; podkreślono też w nim zasługi Wincentego

⁶ Z. Kozłowska-Budkowa, *Gerard*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 7, red. W. Kopczyński, Bielsko-Biała 1990, s. 390-391; Z. Budkowa, *Jakub zwany Weksa*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 10, red. K. Lepszy, Kraków 1990, s. 346-347; L. Poniewozik, *Prałaci i kanonicy wiśliccy w okresie średniowiecza*, Lublin 2004, s. 21, 136-137, 149-150; P. Kardyś, *Wiślica w średniowieczu i w okresie wczesnonowożytnym. Studia z dziejów miasta*, Kielce 2006, s. 80.

w sprowadzeniu zwłok Iwona. Uważa się, że zmarł po 1260 roku. Zamieszanie wywołała zaś notka w dokumencie księcia opolskiego Władysława – wymieniono w niej brata Wincentego, dominikanina w Raciborzu, którego m.in. Tadeusz Wojciechowski i Gerard Labuda powiązali z Wincentym z Kielc/Kielczy. Krzysztof Bracha idzie w swoich domysłach za starszą historiografią i przychyła się do koncepcji, według której Wincenty już w trakcie nauki w szkole katedralnej stykał się z kultem postaci bp. Stanisława, a następnie głosił kazania w Szczepanowie. Możliwe też, że inspirowany był przez biskupów: Iwona, Wincentego i Prandotę. Przypisywane mu są dwie wersje żywotów św. Stanisława – *Vita minor* i *Vita maior* oraz wtórne do dzieł hagiograficznych literackie i liturgiczne *Oficjum rymowane o św. Stanisławie* (zaczynające się od antyfony *Dies adest celebris*), zawierające pieśń *Gaude, Mater Polonia* i sekwencje poświęcone temuż świętemu. Co bardzo ważne i godne szczególnego podkreślenia w tym miejscu, to fakt, że o autorstwie Wincentego wspomniał Jan Długosz, znający bardzo dobrze nie tylko małopolską tradycję annalistyczną, ale będący również kanonikiem kieleckim, i zapewne dobrze obeznany z tradycją miejscowego środowiska kanonickiego. Sporą część swoich rozważań K. Bracha poświęcił pochodzeniu Wincentego, jednoznacznie opowiadając się za małopolskimi Odrowążami jako współrodowcami, a co najmniej za związkiem klientalnym. Wincenty pojawiał się w zasadzie stale w orbicie rodu Odrowążów – najpierw Iwona, później Prandoty, także wśród małopolskich kanoników było wtedy wielu z nich, choćby w Kielcach. Tym samym odrzucił hipotezę o pochodzeniu Wincentego z Kielczy na Śląsku, co przyznać trzeba, od początku wzbudzało olbrzymie kontrowersje. Także popularność kultu św. Stanisława ograniczona początkowo przede wszystkim do Krakowa i północnej Małopolski może wskazywać na zapoznanie się z tym kultem przez Wincentego właśnie w trakcie początków pobierania przez niego nauki – w szkole kolegiackiej w Kielcach lub w szkole katedralnej w Krakowie, a zatem także i w tym przypadku jego pochodzenie mogło wiązać się z Odrowążami. Z kolei analiza różnych wersji zapisów źródłowych nazwy Kielce nie może przynieść jednoznacznej odpowiedzi wobec dystansu czasowego i wielkiej różnorodności, tak typowej dla średniowiecznych skrybów próbujących dokonywać transliteracji polskich nazw miejscowych do łacińskich źródeł. Ostatecznie K. Bracha przychyła się do kieleckiego (ewentualnie małopolskiego) pochodzenia Wincentego (np. określenie *de Kelcze* może oznaczać także pierwszą prebendę), na co wskazują wyraźnie wyeksponowane w jego twórczości związki z biskupami Iwonem i Prandotą z rodu Odrowążów, geografia rozprzestrzeniania się kultu, analiza źródeł kaznodziejskich, tradycja przechowywania twórczości Wincentego w Kielcach i analiza źródeł kaznodziejskich. Wydaje się, że w przyszłości należałoby jeszcze raz pochylić się nad próbą odczytania i interpretacji zapisu *de Kelcze* w dokumencie wydanym przez księcia opolskiego Władysława. Colamr Grünhagen odczytał zapis jako *Vincentius Kueloiensis*, dopiero Waclaw Korta i Gerard Labuda zinterpretowali go jako *Kyelcien*, a drugi z badaczy opowiedział się za pochodzeniem Wincentego ze śląskiej Kielczy. Warto w tym miejscu przypomnieć o jeszcze jednej wątpliwości. Mianowicie uważa się, że zapis w kolofonie mówi o Mikołaju Goworku, synu (?). W starszej literaturze natomiast raczej trzymano się oryginalnego brzmienia zapisu w kolofonie, który

brzmi Golviconis (!), a przecież brzmienie tej lekcji jest bardzo odległe od współczesnej interpretacji! Zresztą możliwości interpretacyjnych dotyczących postaci występujących w kolofonie jest więcej. Chwalisław (Falisław) z Nysy może być także synem niejakiego *Neusy*, bo określenie *natus* może oznaczać tak pochodzenie odmiejscowe, jak i rodzinne⁷.

Stanisława Kuzmową skoncentrowała swoje rozważania na oficjum *Dies adest celebris* jako wymownym świadectwie kultu postaci św. Stanisława w Polsce średniowiecznej (s. 59-68). Podkreśla, że musiało powstać tuż po kanonizacji (ok. 1253 roku) i śpiewane było zarówno przez wspólnoty zakonne, jak i kler diecezjalny. Taką hipotezę pozwala formułować fakt zachowania się oficjum w licznych antyfonarzach i brewiarzach. Atrybucja J. Długosza każe widzieć w Wincentym z Kielczy autora utworu, gdyż zwykle korzystały z *Vita maior* i były przystosowywane przez zrymowanie do wersji możliwej do zastosowania w praktyce liturgii godzin kanonicznych. Autorka podtrzymała także tezę, iż najpopularniejszy hymn *Gaude, Mater Polonia* był przeznaczony do odśpiewania, skonstruowany typowo i zarazem bardzo łatwo przyswajalny. Zaczynał się wezwaniem wiernych, opowiadał o odwadze świętego, męczeństwie, cudownym zrośnięciu ciała, mocy świętego jako orędownika Boga, a kraj personifikował jako matkę. W tym kontekście *Antyfonarz kielecki* jawi się jako jedyny rękopiśmienny zachowany w całości z terenu dawnej diecezji krakowskiej, zawierający zapis pełnych cykli *de tempore* i *de sanctis*. Dlatego z czasem możliwe było wykorzystywanie fragmentów oficjum jako tematów kazań. Autorka zauważa, że w tym przypadku mamy do czynienia z jednością: śpiewać = kazać = przekazywać. Kazanie *Chwalebny dzień nadszedł* prezentuje św. Stanisława jako „naszego patrona” i wyraźnie wiąże się z hymnem *Gaude, Mater Polonia*. Podsumowując, pomimo początkowej elitarności utworu, przeznaczonego dla środowisk kanonicznych i zakonnych, uczniów szkoły katedralnej i szkół kolegiackich, z czasem właśnie dzięki nim został spopularyzowany, a przechowanie *Antyfonarza* w Kielcach zdaje się przekonywać nie tylko o translacji kultu w terenie, ale również o stosunkowo szybkim, udanym naśladownictwie liturgii katedry krakowskiej. Uważam, że olbrzymie znaczenie musiały mieć także stosunki własnościowe – przypomnijmy, że Kielce należały do włości biskupów krakowskich, a ordynariusze mieli w tym mieście swój dwór i często w nim przebywali.

Swego rodzaju „literacki” stan badań nad hymnem *Gaude, Mater Polonia* zreferował Roman Mazurkiewicz (s. 69-101). Napisany dymetrem jambicznym utwór składa się z 11 tzw. ambrozjańskich strof hymnicznych, brak jednak pewności, czy powstał w takiej formie. Analiza kilkudziesięciu zachowanych w rękopisach i drukach przedtrydenckich wersji hymnu przekonuje, że na poziomie egzegetyczno-katechetycznym najważniejsze były wersje średniowieczne; późniejsze mają raczej charakter obszernych objaśnień kompozycji i tekstu. Autor prezentuje także stan badań nad tekstem i melodią utworu oraz – co jest bardzo pożytecznym zabiegiem – publikuje hymn i jego 18 przekładów z XVI-XX wieku.

⁷ Zob. *Elektryczny słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, https://lexicon.scriptorum.pl/pl/lemma/NATUS-2#haslo_prosty (dostęp: 12.11.2020).

Mieczysław Mejer skoncentrował swoje badania na średniowiecznych komentarzach *Gaude, Mater Polonia* (s. 103-121). Zainteresowały go zwłaszcza dwie interpretacje – bł. Izajasza Bonera z Krakowa, przeora klasztoru augustianów i profesora uniwersytetu oraz starszego o pokolenie Michała Falkenera, również profesora uniwersytetu krakowskiego. To ważne zestawienie pokazuje bowiem ewolucję komentarzy następujących po sobie ludzi nauki, obecność kultu św. Stanisława w środowisku uniwersyteckim, atrakcyjność tematyki i ewolucję metodologii objaśniania tekstu *Vita maior s. Stanislai*, od tradycyjnego *ad litteram* poprzez egzegezę, odwołania do ówczesnej współczesności i objaśnienia filologiczne.

Last, but not least (among the other authors) ks. Andrzej Kwaśniewski podjął się przedstawienia problematyki użytkowania i przechowywania rękopisu *Antyfonarza kieleckiego* (s. 123-132). Idąc za tokiem rozważań autora, należy podkreślić, że antyfonarz jest najstarszą zachowaną rękopiśmienną księgą liturgiczną obecnej diecezji kieleckiej i w tym kontekście dotychczasowy brak prób opracowania monograficznego należy skomentować jako niczym nieusprawiedliwione zaniedbanie zarówno ze strony środowiska diecezjalnego, jak i historyków świeckich. Początkowo miejscem przechowywania księgi – co oczywiste – był skarbiec kolegiaty/kapitularz, ale używana na co dzień, w praktyce znajdowała się w zakrystii lub w chórze, a z czasem ulokowana została w szafie w kapitularni, razem z innymi księgami. Obecnie eksponowana jest w specjalnej gablocie w skarbcu bazyliki katedralnej w Kielcach. Długa tradycja liturgiczna diecezji krakowskiej i badania autora nad spisami ksiąg liturgicznych kapitulnych zawartych w inwentarzach w protokołach powizytacyjnych pozwalają z dużym prawdopodobieństwem określić czas wycofania z użytku *Antyfonarza kieleckiego* dopiero na pierwszą połowę XVII wieku.

Reasumując, znany z kilku publikacji muzykologicznych oraz wymieniany w pracach o charakterze pomocy archiwalno-bibliotecznych *Antyfonarz kielecki* zyskał godne swojego znaczenia faksymile wraz z tekstami w dużej mierze podsumowującymi dotychczasowy stan badań, zarówno nad zawartymi w rękopisie pieśniami liturgicznymi, jak i jego autorem. Wzbogacenie całości o liczne edycje filologiczne hymnu *Gaude, Mater Polonia* oraz przedstawienie historii i znaczenia zawartej w rękopisie praktyki liturgicznej diecezji krakowskiej w średniowieczu uważam za niezwykle cenne. Od strony historycznej olbrzymie znaczenie ma podjęta w dwóch tekstach – J. Kaliszuka i K. Brachy próba sformułowania nowych hipotez odnośnie do autora hymnu Wincentego z Kielczy/Kielc oraz kwestia udziału w całości przedsięwzięcia Mikołaja Goworka (?) (Golvikonisa!)⁸ i Chwalisława

⁸ Zapis „Nicolaus Golvikonis” – tak odczytał m.in. ks. Józef Zdanowski, *Iluminowane rękopisy księgozbioru kapitulnara katedralnego i Seminarium Duchownego w Kielcach oraz kościoła parafialnego w Miechowie*, Kielce 1929, s. 5-8 – aktualnie odczytywany jest jako Mikołaj, syn Mikołaja Goworka. Trzeba jednak przyznać, że lekcja Golvikonis = Goworek może i powinna nasmuwać spore wątpliwości. Nie wyklucza to możliwości, że chodzi o tę samą osobę, która oprócz występowania w źródłach jako Mikołaj z Opola Lubelskiego, syn Goworka, z rodu Rawiczów, z linii określanej jako Grotowice, miał też inny przydomek.

z Nysy (lub syna Neussy)⁹. Autorzy pozostałych tekstów poszli raczej za starszą literaturą przedmiotu.

Co istotne, nie można wykluczyć hipotezy, że rękopis powstał pierwotnie dla chóru katedry krakowskiej zdecydowanie wcześniej aniżeli tuż przed 1372 rokiem (!) i dopiero z czasem został przeznaczony dla kolegiaty kieleckiej lub że został skopiowany z „krakowskiego” oryginału intencjonalnie dopiero tuż przed 1372 rokiem, co dobrze mogłoby wytłumaczyć zapisaną w nim starszą tradycję liturgiczną. Tym bardziej że nie należy bagatelizować tradycji łączącej miejsce pochodzenia autora *Gaude, Mater Polonia* z miejscem, do którego rękopis ostatecznie trafił. Wydaje się, że koronnym świadkiem w tej sytuacji powinien być J. Długosz, m.in. kanonik kielecki, który znając z autopsji środowisko kapituły kieleckiej, bez żadnych wątpliwości wskazał Kielce jako miejsce pochodzenia Wincentego. Można dodać w tym miejscu jeszcze jeden argument. Mianowicie w środowisku kancelarii biskupów krakowskich, ale też kapituły kieleckiej jeszcze w 1453 roku w dokumentach zapisywano *Kelcze/Kelcza*¹⁰, zatem Wincenty pochodziłby „de Kelcze”/„de Kelcza”/„Kielcze”/„Kielcza” (il. 1).

Il. 1. Archiwum Diecezjalne w Kielcach, dok. perg. z 1453 roku, lekcja „Kelcze”/„Kelcza”, fot. P. Kardys

Słowa kluczowe: antyfonarz kielecki; Kielce; kolegiata kielecka; rękopis; Wincenty z Kielczy

⁹ W przypadku Chwalisława/Falisława dawniej dopuszczano zarówno możliwość jego pochodzenia z Nysy, jak też, że był synem Neussy. Na taką interpretację pozwala także *Elektroniczny słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, zob. hasło *natus* (https://ellexicon.scriptor.es.pl/pl/lemma/NATUS-2#haslo_prosty, dostęp: 12.11.2020; <https://ellexicon.scriptor.es.pl/pl/disambHomonyms.html?what=natus>, dostęp: 12.11.2020).

¹⁰ (...) *qui Kelcze domum meus*, J. Wiśniewski, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w jędrzejowskiem*, (przerys dokumentu po s. 72); M. Koczerska, *Zbigniew Oleśnicki i kościół krakowski w czasach jego pontyfikatu (1423-1455)*, Warszawa 2004, *Aneks I*, nr 218; P. Kardys, *Wykaz dokumentów ze „Zbioru dokumentów pergaminowych i papierowych Archiwum Diecezjalnego w Kielcach”*, „Studia Muzealno-Historyczne”, 10 (2018) s. 230, nr 13.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

- Budkowa Zofia, *Jakub zwany Weksa*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 10, red. W. Kopyczyński, Kraków 1990, s. 346-347.
- Feicht Hieronim, *Studia nad muzyką polskiego średniowiecza*, Kraków 1975.
- Kardyś Piotr, *Wiślica w średniowieczu i w okresie wczesnonowożytnym. Studia z dziejów miasta*, Kielce 2006.
- Kardyś Piotr, *Wykaz dokumentów ze „Zbioru dokumentów pergaminowych i papierowych Archiwum Diecezjalnego w Kielcach”*, „Studia Muzealno-Historyczne”, 10 (2018) s. 223-273.
- Koczerska Maria, *Zbigniew Oleśnicki i kościół krakowski w czasach jego pontyfikatu (1423-1455)*, Warszawa 2004.
- Kozłowska-Budkowa Zofia, *Gerard*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 7, red. K. Lepszy, Bielsko-Biała 1990, s. 390-391.
- Miazga Tadeusz, *Antyfonarz kielecki z 1372 roku pod względem muzykologicznym*, Graz 1977.
- Poniewozik Leszek, *Pralaci i kanonicy wiśliccy w okresie średniowiecza*, Lublin 2004.
- Wiśniewski Jan, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w jędrzejowskim*, Mariówka Opoczyńska 1930.
- Zdanowski Józef, *Iluminowane rękopisy księgozbioru kapitularza katedralnego i Seminarium Duchownego w Kielcach oraz kościoła parafialnego w Miechowie*, Kielce 1929.

Netografia

- Elektroniczny słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, https://elexicon.scriptoros.pl/pl/lemma/NATUS-2#haslo_prosty (dostęp: 12.11.2020); <https://elexicon.scriptoros.pl/pl/disambHomonyms.html?what=natus> (dostęp: 12.11.2020).

ANNA ŁOSOWSKA* – LUBLIN

[Recenzja]: *Pomiędzy św. Piotrem a Sankt Petersburgiem. Kościół katolicki na Lubelszczyźnie i Podlasiu na przełomie XIX/XX wieku. Materiały z konferencji międzynarodowej, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Lublin, 2 czerwca 2022*, red. ks. Jarosław R. Marczewski, Wydawnictwo Academicon, Lublin 2022, ss. 226, ISBN 978-83-62475-99-5

Literatura pamiętnikarska w ostatnich czasach cieszy się zrozumiałym zainteresowaniem, ale w przeważającej części są to wspomnienia przedstawicieli rodzin ziemiańskich, którzy opisując z nostalgią minione już na zawsze, dawne życie, starają się przywołać ludzi i miejsca oraz zrozumieć procesy, które wywołały te zmiany. Dzieje Kościoła katolickiego na ziemiach Rzeczypospolitej, jak chyba w żadnym kraju w XIX wieku, były związane z historią narodową. Pozostawiając na uboczu bogatą literaturę naukową, uwzględniającą rolę i działalność poszczególnych kapłanów w podtrzymywaniu ducha polskości mimo braku państwa, należy z satysfakcją powitać nowe zjawisko, którym jest publikacja pamiętników osób duchownych. Póki co nie ma ich za wiele¹, ale podobną sytuację można było zaobserwować w przypadku wspomnień przedstawicieli ziemian polskich, kiedy to zapoczątkowane przez Janinę Leskiewiczową badania nad tą grupą społeczną zaowocowały edycjami pamiętników, ukrywanych dotąd w prywatnych archiwach domowych. Nic więc dziwnego, że obszernie pamiętniki ks. Karola Dębińskiego, które wydobył z archiwów i opracował z niezwykłą pieczołowitością ks. dr hab. Jarosław Marczewski, wzbudziły wielkie zainteresowanie.

Pamiętniki ks. K. Dębińskiego, obejmujące lata 1867-1915, są niezwykle cennym przedsięwzięciem wydawniczym. Autor, urodzony w 1858 roku w powiecie łukowskim, po ukończeniu szkoły początkowej w Stoczku Łukowskim kontynuował naukę w Rządowym Męskim Gimnazjum Klasycznym w Siedlcach,

* Anna Łosowska – dr hab. historii, emeritus Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
e-mail: anlosowska@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-5994-1794>

¹ Wypada wskazać D. Ścisłały *Pamiętnik kapelana wojskowego i inne zapiski z lat 1914-1945*, wstęp i oprac. S. Kowalik, Warszawa-Lublin 2020, i Z. Zielińskiego *Powroty minionego czasu zagnieżdżone w pamięci*, wstęp i oprac. R. Łatka, Warszawa 2020.

po czym wstąpił do seminarium duchownego w Lublinie. Po czterech latach nauki został skierowany do Rzymskokatolickiej Akademii Duchownej w Petersburgu i tam uzyskał święcenia niższe, a w roku 1884 otrzymał święcenia kapłańskie z rąk biskupa lubelskiego Kazimierza Wnorowskiego. Pracował w parafiach lubelskich, a po reaktywowaniu diecezji podlaskiej podjął decyzję o pracy w tworzącej się administracji diecezjalnej. Był proboszczem i dziekanem łukowskim, prałatem podlaskiej kapituły katedralnej, oficjałem oraz wikariuszem generalnym, a także wykładowcą w podlaskim seminarium.

W wydanych pamiętnikach autor zamieścił wątki osobiste, ale zaopatrzone w szeroki kontekst dziejów lokalnych i ogólnych. Nie stronił od kontrowersyjnych opinii dotyczących osób z otoczenia, opisał lata swojej posługi duszpasterskiej, uwzględniając osobiste spojrzenie na stosunki panujące ówczesnie w społeczeństwie. Przedstawił napięcia narodowościowe, relacje międzywyznaniowe, przemiany mentalne, jednocześnie ukazał życie religijne wiernych, metody duszpasterzowania, działalność lubelskiej administracji kościelnej, politykę personalną kurii, sylwetki duchownych.

Szeroki zakres spraw i wydarzeń przedstawionych przeciw subiektywnie przez ks. K. Dębińskiego oraz liczne postulaty czytelników sprawiły, że pojawiła się potrzeba naukowego przedstawienia płaszczyzny, na której rozgrywały się zapisane przez duchownego zjawiska. Tego zadania podjął się wydawca pamiętników, ks. dr hab. J.R. Marczewski, rektor Metropolitalnego Seminarium Duchownego w Lublinie oraz dyrektor Archiwum Archidiecezjalnego Lubelskiego, wytrawny badacz dziejów lubelskiego Kościoła od średniowiecza po czasy najnowsze. Zorganizowana przez niego, z konieczności w formie zdalnej, konferencja zgromadziła ponad 80 uczestników, a prelegenci, wybitni specjaliści w zakresie historii Polski, Rosji i Stolicy Apostolskiej w XIX i XX wieku, wyczerpująco omówili problemy, z którymi musiał zmierzyć się Kościół katolicki w pozostającym pod zaborem rosyjskim Królestwie Polskim. Niniejsza edycja jest pokłosiem konferencji, a zamieszczone artykuły można podzielić na dwie grupy. Część tekstów stanowi tło ogólne, które stymulowało wydarzenia obecne we wspomnieniach duchownego. Druga zaś jest związana bezpośrednio z fenomenem ks. K. Dębińskiego i w sposób pogłębiony omawia zagadnienia poruszane w jego pamiętnikach.

W tekście ks. prof. Marka Ingłota SJ, członka Papieskiego Komitetu Nauk Historycznych oraz wykładowcy Papieskiego Uniwersytetu Gregoriańskiego w Rzymie, zostały przedstawione początki oficjalnych stosunków dyplomatycznych pomiędzy Stolicą Apostolską a carską Rosją w XIX wieku (*Stolica św. Piotra i Sankt Petersburg – początki oficjalnych relacji dyplomatycznych między dwoma państwami w XIX wieku*). Autor z dużą swobodą erudycyjną przedstawił zabiegi przedstawicieli obu stron o nawiązanie względnie poprawnych stosunków. Opisał m.in. misję specjalnego wysłannika carycy Katarzyny do Rzymu w 1783 roku, Jana Benisławskiego, byłego jezuitę i kanonika w Dynenburgu, koadiutora arcybiskupa mohylewskiego. W tym samym roku w Petersburgu pojawił się nuncjusz papieski Andrea Archetti ze specjalnymi poruczeniami, a w następnych latach nuncjusze Lorenzo Litta i Tommaso Arezzo. Jakkolwiek w omawianym okresie starania o nawiązanie stosunków dyplomatycznych nie przyniosły spodziewanych

rezultatów, bo do otwarcia stałego przedstawicielstwa Cesarstwa Rosyjskiego w Rzymie doszło dopiero w 1817 roku, to wpłynęły one na politykę wyznaniową Aleksandra I, a w efekcie na rozwój w Rosji myśli religijno-politycznej przychylniej katolicyzmowi.

Nieznane, poza wąskim gronem specjalistów, tajne misje jezuitów na Podlasiu w latach 1878-1904 opracował ks. dr Robert Danieluk SJ z Papieskiego Instytutu Studiów Kościelnych w Rzymie. W artykule *Tajna misja jezuitów wśród unitów podlaskich w latach 1878-1904* przedstawił sytuację po wydarzeniach w roku 1874, czyli zamordowaniu 13 obrońców kościoła w Pratulinie. Wskazał, że niektórzy księża katolicycy przeciwstawiali się zakazowi nałożonemu przez władze rosyjskie i jeździli na Podlasie, aby wspierać unitów przez sprawowanie Mszy św. i udzielanie im sakramentów. Wśród takich kapłanów było kilku jezuitów, którzy w przebraniu przedostali się na Podlasie, ale niektórzy z nich przepłacili swoją posługę aresztowaniem lub zsyłką w głąb Rosji.

Znawca XIX-wiecznej kancelarii rosyjskiej dr hab. Artur Górak z Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie odnalazł, przetłumaczył i omówił *Tajne memorandum o sprawach wyznania rzymsko-katolickiego w Królestwie Polskim* autorstwa Aleksandra Siergiejewicza Muchanowa, kierownika Urzędu Spraw Duchownych Obcych Wyznań w Królestwie Polskim. Dokument tyleż nieznany, ile niezrealizowany. Władzom rosyjskim nie zależało bowiem na współpracy z Kościołem katolickim, ale na jego całkowitym podporządkowaniu na wzór Cerkwi prawosławnej.

W zagadnienie problemów, przed którymi stali proboszczowie parafii, wprowadził ks. J.R. Marczewski w tekście *O wyzwaniach w administrowaniu parafią pod rosyjskim zaborem – na podstawie pamiętników ks. Karola Dębińskiego*. Jakże były to wyzwania? Przede wszystkim troska o stan życia moralnego i wiedzę religijną, podstawową oświatę, podniesienie poziomu życia gospodarczego parafian, infrastrukturę parafialną, ale też przeciwstawianie się wpływowi prawosławia, widocznego zwłaszcza na terenie byłej diecezji podlaskiej i Chełmszczyzny. Jakkolwiek przytoczone przykłady zostały zaczerpnięte z doświadczeń ks. K. Dębińskiego, to uzasadnione wydaje się stwierdzenie, że były obrazem codziennego trudu większości zarządców innych parafii.

Losy unitów na bazie cytowanych pamiętników przedstawił ks. dr hab. Krzysztof Grzesiak (*Sprawa unicka na kartach pamiętników ks. Karola Dębińskiego*), skupiając się na kadrze siedleckiego gimnazjum oraz lubelskiego seminarium duchownego. Szczegółowy opis prześladowania duchowieństwa katolickiego, a zwłaszcza grekokatolickiego, rozszerza niłą i ogólnikową dotąd, nie licząc specjalistów, wiedzę o problemach Kościoła katolickiego na obszarach zamieszkałych przez ludność wyznaniowo mieszaną.

Książd dr Andrzej Kwaśniewski w artykule *Pamiętniki ks. Karola Dębińskiego jako świadectwo kultury umysłowej duchowieństwa* zajął się fenomenem poziomu intelektualnego duchowieństwa katolickiego w skomplikowanych realiach życia pod zaborami. Generalnie jednak zagadnieniem zasadniczym jego tekstu jest analiza dorobku piśmienniczego ks. K. Dębińskiego i jego starań o organizację instytucji kulturalnych (biblioteki, czytelnie, muzea). Wnioski wskazują także, że nie był

to styl pracy i życia większości szeregowego kleru parafialnego. Trzeba było nie lada umiejętności i wytrwałości, a przede wszystkim walorów intelektualnych, ażeby zmagać się z codziennością. Poziom wykształcenia, zajmowane stanowiska, a zwłaszcza praca w kręgu bp. Franciszka Jaczewskiego pozwoliły mu osiągnąć poziom niedostępny większości duchownych.

W podobnej konwencji utrzymany jest tekst ks. dr. Jacka Wojdy *Powstanie pamiętników ks. Dębińskiego i zawartej w nich narracji o seminarium*, w którym autor starał się prześledzić proces powstawania wspomnień, odnaleźć inspiratorów niektórych wydarzeń w nich opisanych oraz odpowiedzieć na pytanie, w jakim stopniu uwiecznione relacje pokrywały się z rzeczywistością.

Omawiana publikacja wraz ze wspomnieniami ks. K. Dębińskiego *Z przeżytych chwil... Pamiętniki ks. Karola Dębińskiego z lat 1867-1915* jest kapitalnym materiałem poszerzającym wiedzę o sytuacji na ziemiach Lubelszczyzny i Podlasia na przełomie XIX i XX wieku. Zostały w niej przedstawione przemiany mentalne, napięcia narodowościowe, relacje międzywyznaniowe wraz z rozwojem sekt religijnych, pojawiające się nowe ideologie. Nie brakuje również informacji o metodach ówczesnego duszpasterstwa, działalności lubelskiej i podlaskiej administracji kościelnej oraz polityce personalnej kurii.

Księdzu prof. J.R. Marczewskiemu za trud przygotowania obu publikacji należą się słowa uznania i wielkiej wdzięczności.

Słowa kluczowe: ks. Karol Dębiński; pamiętniki; diecezja lubelska; Kościół katolicki; Lubelszczyzna; Podlasie

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

- Ścisła Dominik, *Pamiętnik kapelana wojskowego i inne zapiski z lat 1914-1945*, wstęp i oprac. S. Kowalik, Warszawa-Lublin 2020.
- Zieliński Zygmunt, *Powroty minionego czasu zagnieżdżone w pamięci*, wstęp i oprac. R. Łatka, Warszawa 2020.

KS. MIECZYŚLAW RÓŻAŃSKI* – OLSZTYN

[Recenzja]: Mateusz Żmudziński, *Archiwum Akt Dawnych Diecezji Toruńskiej i jego zasób*, Toruńskie Wydawnictwo Diecezjalne, Toruń 2020, ss. 213, ISBN 987-83-60053-91-1

Ostatnie lata zaowocowały wydaniem kilku inwentarzy i monografii archiwów kościelnych Kościoła katolickiego w Polsce zarówno szczebla diecezjalnego¹, jak i parafialnego², a także inwentarzy archiwów klasztornych³. Ta działalność wydaw-

* Ks. Mieczysław Różański – dr hab. nauk humanistycznych, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
e-mail: mieczyslaw.rozanski@uwm.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0003-3345-1740>

¹ M.in. *Archiwum Archidiecezjalne Lubelskie: dzieje, zasób, inwentarz*, oprac. J.R. Marczewski, Lublin 2015; *Archiwum Diecezjalne w Tarnowie: historia i zasób*, red. S. Tokarski, J. Słowik, M. Podgórski, A. Sołtys, Tarnów 2015; *Archiwum Diecezjalne w Zielonej Górze 2003-2013*, red. R.R. Kufel, Zielona Góra 2013; *Inwentarz Archiwum Diecezji Łuckiej*, oprac. M. Dębowska, A. Hamrysyczak, Kraków 2018; *Inwentarz Rękopisów Archiwum Kapituły Kolegiackiej i Katedralnej w Sandomierzu*, t. II, XII-XX wiek, oprac. F. Kiryk, M. Szczerb, Kraków 2020; *Inwentarz archiwalny Kurii Administracji Apostolskiej w Gorzowie Wlkp. z lat 1945-1972*, oprac. i red. R. Kufel, T. Dzwonkowski, Zielona Góra 2008.

² M.in. A. Nadolny, *Archiwum parafii lubawskiej: inwentarz*, „Teologia i Człowiek”, (2008) nr 11, s. 27-56; T. Ceynowa, *Archiwum Parafii pw. Wniebowzięcia NMP w Skrzatuszu: inwentarz*, „Rocznik Skrzatuski”, 8 (2020) s. 125-145; A. Nadolny, *Archiwum parafii św. Marcina w Borzyszkowach: inwentarz*, „Studia Pelplińskie”, 44 (2011) s. 383-410; T. Dywan, *Archiwum parafii rzymskokatolickiej w Klimontowie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 102 (2014) s. 5-43; K.S. Gruczyński, *Zbiory archiwalno-muzealne Krakowskiego Kościoła Garnizonowego św. Agnieszki*, Kraków 1995; M.G. Zieliński, *Archiwum Fary Chełmińskiej*, Bydgoszcz 2019.

³ M.in. *Inwentarz archiwum opactwa benedyktynek w Krzeszowie na Śląsku: archiwalia z okresu niemieckiego*, oprac. U. Ososko, R. Sachs, Wrocław 2016; *Inwentarz Archiwum Benedyktyn w Staniątkach*, oprac. W. Kolak, J. Marecki, S. Radoń, Kraków 2003; *Inwentarz archiwum konwentu bonifratrów w Cieszynie*, oprac. M. Kuśka, J. Marecki, Cieszyn 2012; *Inwentarz archiwum konwentu bonifratrów w Prudniku*, oprac. M. Kuśka, P. Kurzeja, Prudnik, 2016; *Inwentarz archiwum Konwentu Bonifratrów w Zebrzydowicach*, oprac. M. Kuśka, J. Marecki, Zebrzydowice 2017; *Inwentarz Archiwum Zgromadzenia Sióstr Służebniczek Najświętszej Maryi Panny*

nicza świadczy o zintensyfikowaniu prac porządkowych w archiwach kościelnych oraz o rozwoju prac naukowych dotyczących archiwistyki kościelnej. W ten ogólny nurt wydawniczej działalności archiwów wpisuje się publikacja dotycząca jednego z najmłodszych kościelnych archiwów historycznych szczebla diecezjalnego – Archiwum Akt Dawnych Diecezji Toruńskiej, które powstało w 2001 roku. Podstawą tej publikacji był doktorat jej autora Mateusza Żmudzińskiego, obroniony na Wydziale Nauk Historycznych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.

Publikacja składa się z wstępu, czterech rozdziałów merytorycznych, zakończenia, aneksów, bibliografii, wykazów fotografii, schematów i wykresów oraz indeksu osobowego. We wstępie (s. 9-16) autor zarysował cele, które stawia sobie w publikacji. Określa je bardzo precyzyjnie. Mają nimi być: „(...) odtworzenie dziejów i funkcjonowania toruńskiego archiwum diecezjalnego oraz charakterystyka zgromadzonego zasobu” (s. 10). Równocześnie zapoznaje czytelnika z zagadnieniami szczegółowymi, które zamierza podjąć. Są nimi: organizacja, zasób, działalność w zakresie kształtowania i gromadzenia zasobu, jego przechowywania, opracowanie i udostępnianie, działalność publiczna archiwum. Gdy przyjrzymy się tym celom szczegółowym, to można zauważyć, że mieszczą się w nich w zasadzie wszystkie obszary działania archiwum historycznego. Stwierdzić należy, że przyjęta przez autora koncepcja jest słuszna i dotyczy wszystkich płaszczyzn funkcjonowania archiwum. Na tym etapie autor przyjął jeszcze jedno założenie, że zasady opracowania i funkcjonowanie opisywanego archiwum należy rozpatrywać w odniesieniu do Archiwum Diecezjalnego w Pelplinie. Diecezja toruńska powstała w większości z diecezji pelplińskiej, a wspomniane archiwum było jednym z najważniejszych darczyńców materiałów archiwalnych, które weszły w skład Archiwum Akt Dawnych Diecezji Toruńskiej. To założenie jest słuszne, bo odnosi się do ciągłości akt.

Rozdział I o tytule *Powstanie, dzieje i ustroj diecezji toruńskiej* (s. 17-64) ma charakter wstępny i zapoznaje czytelnika z zagadnieniami dotyczącymi powstania i funkcjonowania toruńskiego Kościoła partykularnego. Jest to ważne zagadnienie, gdyż bez znajomości struktury i zasad funkcjonowania urzędów kościelnych w diecezji nie można zrozumieć materiałów archiwalnych, które te urzędy wytwarzają, a stanowią one tzw. przedpole archiwalne. Dobra znajomość zasad organizacji, struktury i ustroju diecezji daje podstawy do właściwego kształtowania zasobu archiwalnego. Autor przedstawił najpierw dzieje diecezji chełmińskiej, która była poprzedniczką diecezji toruńskiej, a następnie dokonał szczegółowej analizy ustroju władz kościelnych diecezji toruńskiej. Ta część pracy oparta została na przepisach zawartych w Kodeksie Prawa Kanonicznego, statutach I Synodu Diecezji Toruńskiej, wewnętrznych przepisach instytucji kościelnych oraz dekretach i zarządzeniach biskupa toruńskiego.

Rozdział II *Dzieje i organizacja Archiwum Akt Dawnych Diecezji Toruńskiej* (s. 65-90) zaczyna się od zarysu historii archiwów diecezjalnych w Polsce oraz omówienia historii i zasobu Archiwum Diecezjalnego w Pelplinie. Ukazanie

szczegółowe tego archiwum ma w założeniu autora stanowić punkt wyjścia do zrozumienia historii archiwum historycznego diecezji toruńskiej. Najważniejszą treścią tego rozdziału jest omówienie powstania i organizacji Archiwum Akt Dawnych Diecezji Toruńskiej. Autor czyni to, opierając się na aktach normatywnych i materiałach kancelaryjnych znajdujących się w archiwum, a będących wytworem jego działalności, oraz przedstawia sylwetki dyrektorów archiwum.

Trzecia część monografii to *Zasób archiwum* (s. 91-124). Został on poświęcony materiałom archiwalnym, które są przechowywane w Archiwum Akt Dawnych Diecezji Toruńskiej. Szczegółowa analiza przeprowadzona przez autora ukazuje strukturę zasobu z podziałem na podstawowe zespoły archiwalne. Zostały w nim szczegółowo scharakteryzowane zespoły akt parafialnych i dekanalnych, a następnie klasztoru cysterek-benedyktynek w Toruniu i świeckiego Instytutu Miłosierdzia Bożego. Charakterystyka poszczególnych zespołów przeprowadzona została na bazie obecnie obowiązujących zaleceń metodologicznych. Autor najbardziej skupił się na opisie zespołu akt parafialnych, gdyż tych zespołów w zasobie archiwum jest najwięcej.

Ostatni rozdział pracy *Działalność toruńskiego archiwum diecezjalnego* (s. 125-170) przedstawia podstawowe funkcje działania archiwum: gromadzenie, przechowywanie, opracowanie i udostępnianie materiałów archiwalnych. Napisany został nie tylko na podstawie materiałów źródłowych wytworzonych w czasie działania archiwum, ale także w na podstawie własnych doświadczeń i spostrzeżeń autora – pracownika tejże instytucji. Jednocześnie zauważyć należy, że zastosowany opis i charakterystyka działalności archiwum wskazują na ciągłe udoskonalanie stosowanych w nim zasad pracy. Autor artykułu przedstawił opracowanie zasobu archiwalnego, problemy w zakresie porządkowania opisu materiałów archiwalnych oraz metody ich rozwiązania. Język opisu jest poprawny oraz wskazuje na znajomość i praktykę stosowania tych metod.

Do publikacji dołączone zostały aneksy, które mają pomóc w zrozumieniu procesów archiwistycznych w diecezji toruńskiej. Zawierają one nazwiska uczestników prac synodalnych I Synodu Diecezji Toruńskiej i urzędników diecezjalnych w latach 1992-2017, spisy kopii cyfrowych ksiąg przechowywanych w parafiach diecezji toruńskiej, projekt statutu Archiwum Akt Dawnych Diecezji Toruńskiej. Do publikacji dodany został także indeks osobowy.

Oceniając monografię, należy wskazać, że zawiera ona wszystkie podstawowe formy działania archiwum historycznego. Opisana została historia jego powstania, wskazane zasady opracowywania, przechowywania i odpowiedniego zabezpieczenia materiałów archiwalnych, a także ich udostępniania użytkownikom. Wszystkie cele wskazane we wstępie udało się autorowi zrealizować. Jednocześnie warto zauważyć, że tak podjęte badania nad poszczególnymi archiwami historycznymi dają możliwość pokazania rzeczywistego obrazu funkcjonowania tego typu archiwów, a ich znajomość umożliwi wypracowanie wspólnych rozwiązań modelowych, które staną się wzorcem w metodyce archiwistyki kościelnej. Należałoby sobie życzyć, aby powstawało więcej tego typu monografii, bo ukazują one żywotność i pola rozwoju archiwistyki kościelnej.

Słowa kluczowe: Archiwum Akt Dawnych Diecezji Toruńskiej; diecezja toruńska; Toruń; archiwum kościelne; diecezja pelplińska

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

- Archiwum Archidiecezjalne Lubelskie: dzieje, zasób, inwentarz*, oprac. J.R. Marczewski, Lublin 2015.
- Archiwum Diecezjalne w Tarnowie: historia i zasób*, red. S. Tokarski, J. Słowik, M. Podgórski, A. Sołtys, Tarnów 2015.
- Archiwum Diecezjalne w Zielonej Górze 2003-2013*, red. R.R. Kufel, Zielona Góra 2013.
- Ceynowa Tadeusz, *Archiwum Parafii pw. Wniebowzięcia NMP w Skrzatuszu: inwentarz*, „Rocznik Skrzatuski”, 8 (2020) s. 125-145.
- Dywan Tomasz, *Archiwum parafii rzymskokatolickiej w Klimontowie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 102 (2014) s. 5-43.
- Gruczyński Krzysztof Saturnin, *Zbiory archiwalno-muzealne Krakowskiego Kościoła Garnizonowego św. Agnieszki*, Kraków 1995.
- Inwentarz archiwalny Kurii Administracji Apostolskiej w Gorzowie Wlkp. z lat 1945-1972*, oprac. i red. R. Kufel, T. Dzwonkowski, Zielona Góra 2008.
- Inwentarz Archiwum Benedyktyn w Staniątkach*, oprac. W. Kolak, J. Marecki, S. Radoń, Kraków 2003.
- Inwentarz Archiwum Diecezji Łuckiej*, oprac. M. Dębowska, A. Hamryszczak, Kraków 2018.
- Inwentarz archiwum konwentu bonifratrów w Cieszynie*, oprac. M. Kuśka, J. Marecki, Cieszyn 2012.
- Inwentarz archiwum konwentu bonifratrów w Prudniku*, oprac. M. Kuśka, P. Kurzeja, Prudnik 2016.
- Inwentarz archiwum Konwentu Bonifratrów w Zebrzydowicach*, oprac. M. Kuśka, J. Marecki, Zebrzydowice 2017.
- Inwentarz archiwum opactwa benedyktyn w Krzeszowie na Śląsku: archiwalia z okresu niemieckiego*, oprac. U. Ososko, R. Sachs, Wrocław 2016.
- Inwentarz Archiwum Zgromadzenia Sióstr Służebniczek Najświętszej Maryi Panny Niepokalanie Poczętej, Stara Wieś*, oprac. T. Kudryk, Lublin 1985.
- Inwentarz rękopisów Archiwum Kapituły Kolegiackiej i Katedralnej w Sandomierzu*, t. II, XII-XX wiek, oprac. F. Kiryk, M. Szczerb, Kraków 2020.
- Merecki Józef, *Inwentarz archiwum klasztoru Kapucynów w Krośnie*, „Nasza Przeszłość”, 133 (2020) s. 259-314.
- Nadolny Anastazy, *Archiwum parafii lubawskiej: inwentarz*, „Teologia i Człowiek”, (2008) nr 11, s. 27-56.
- Nadolny Anastazy, *Archiwum parafii św. Marcina w Borzyszkowach: inwentarz*, „Studia Pelplińskie”, 44 (2011) s. 383-410.
- Zieliński Marek Grzegorz, *Archiwum Fary Chelmińskiej*, Bydgoszcz 2019.

EDGAR SUKIENNIK* – WARSZAWA

[Recenzja]: Ks. Józef Mandziuk, *Męskie wspólnoty zakonne w (archi)diecezji wrocławskiej*, Fundacja „Honor i Ojczyzna” im. Majora Władysława Raginisa, Wrocław 2021, ss. 740, ISBN 978-83-9530-542-9

Trudno wyobrazić sobie urokliwą ziemię śląską bez wspólnot życia konsekrowanego, które odegrały nieocenioną rolę w rozwoju życia religijnego jej mieszkańców w 1000-letnich dziejach chrześcijaństwa nad Odrą. Niemal w każdym mieście i miasteczku śląskim osiedliła się przynajmniej jedna wspólnota zakonna, lecz są też miejscowości, w których było ich kilka. Zakony były mocną podporą Kościoła śląskiego, wspierając jego działalność na niwie liturgicznej, społeczno-dobroczynnej, naukowej i wychowawczej. Niektóre wspólnoty łączyły charyzmat życia zakonnego z czynną praktyką duszpasterską poprzez prowadzenie parafii i zaangażowanie w różne dzieła duszpasterskie. (Archi)diecezja wrocławska miała i ma nadal wielkie szczęście, że zarówno w jej dawnych, jak i obecnych granicach istniało wiele znamienitych i zasłużonych wspólnot męskiego życia konsekrowanego, które stały się chlubą katolicyzmu na Śląsku. Ich losy w ciągu 1000-letnich dziejów biskupstwa nadodrzańskiego postanowił omówić ks. prof. dr hab. Józef Mandziuk – historyk Kościoła katolickiego na Śląsku, emerytowany wykładowca trzech wyższych uczelni: Papieskiego Wydziału Teologicznego we Wrocławiu, Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie i Politechniki Rzeszowskiej. Wśród ponad 1400 publikacji autor ma w swoim dorobku również monografie i artykuły poświęcone męskim zakonom na Śląsku. Kluczowa w temacie jest monumentalna monografia milenijna Kościoła wrocławskiego pt. *Historia Kościoła katolickiego na Śląsku*, która ukazała się w dwóch wydaniach – akademickim (12 tomów) i bibliofilskim (8 tomów). W każdym woluminie historyk zaprezentował losy poszczególnych wspólnot życia konsekrowanego w konkretnym

* Edgar Sukiennik – dr nauk humanistycznych w zakresie historii, pracownik merytoryczny Muzeum Jana Pawła II i Prymasa Wyszyńskiego w Warszawie
e-mail: edgar.sukiennik@wp.pl
<https://orcid.org/0000-0002-7294-9894>

przedziale czasowym. Odrębne opracowania poświęcił m.in. benedyktynom¹, kanonikom regularnym laterańskim², jezuitom³ i franciszkanom⁴.

Gdybyśmy pokazali życie zakonne na Śląsku za pomocą wykresu, otrzymalibyśmy pełną dynamiki sinusoidę wzlotów i upadków, znaczonych czynnikami politycznymi, społecznymi, ekonomicznymi oraz wewnętrzną kondycją Kościoła na ziemi śląskiej. Ową zależność dostrzegł również autor publikacji, który prowadzi czytelnika przez dzieje męskiego życia zakonnego od X wieku aż do drugiej dekady XXI wieku. Losy poszczególnych wspólnot osadza na tle dziejów samego regionu, pokazując ich różnoraki wpływ na rozwój bądź kryzys śląskiego życia konsekrowanego. Opowieść rozpoczyna od zakonów, które pojawiły się tutaj w okresie wczesnego i dojrzalego średniowiecza, a więc wspólnot mniszych, kanonickich, rycerskich i mendykanckich. W pierwszej grupie umieścił benedyktyków, którzy początkowo byli misjonarzami i uczestniczyli w tworzeniu pierwocin organizacyjnych Kościoła w Polsce wczesnopiastowskiej, jak również cystersów, którzy przynieśli Śląskowi wiele korzyści gospodarczych, aktywnie włączając się w działalność kolonizacyjną, rolniczą i rzemieślniczą. Następnie omówił wspólnoty kanonickie, czyli kanoników regularnych laterańskich oraz premonstratensów, zwanych też norbertanami. Pierwsi wzniesli potężne opactwo na wrocławskim Piasku, drudzy zaś osiedlili się na sąsiednim Ołbinie, gdzie przetrwali do początku XVI wieku. Oba opactwa odegrały doniosłą rolę w dziejach biskupstwa wrocławskiego na niwie ewangelizacyjnej, kulturalnej i gospodarczej. W trzeciej grupie znalazły się zakony rycerskie, uformowane na kanwie wypraw krzyżowych do Ziemi Świętej (templariusze, joannici, bożogrobcy i krzyżowcy z czerwoną gwiazdą). Zupełnie inny charyzmat rozwijały zakony mendykanckie, czyli dominikanie, franciszkanie, augustianie i karmelici. Ich działalność w miastach okazała się atrakcyjną alternatywą dla duszpasterstwa parafialnego, które często stało na niskim poziomie. Na ziemi śląskiej nie zabrakło zakonów łączących eremityzm z życiem wspólnotowym, co autor pokazuje na przykładzie paulinów i kartuzów. Okres ich bujnego rozkwitu zakończył się wraz z wojnami husyckimi na Śląsku, które doprowadziły do upadku złotego biskupstwa wrocławskiego. Z pierwszego rozdziału książki wyłania się barwna panorama życia zakonnego w pierwszym 500-leciu chrześcijaństwa nad Odrą, lecz już na tym etapie lektury nasuwają się pewne wątpliwości i zastrzeżenia dotyczące jego tytułu oraz używania słowa „monastycyzm” w odniesieniu do wszystkich wspólnot życia konsekrowanego. Otóż o monastycyzmie mówimy jedynie w odniesieniu do wspólnot mniszych, a więc benedyktyków i cystersów. Nie są mnichami dominikanie, franciszkanie czy karmelici, którzy udzielali się duszpastersko jako kaznodzieje, spowiednicy czy powiernicy duchowi. Być może jest to skrót myślowy autora, lecz brak tutaj wyraźnego doprecyzowania powyższej zależności.

¹ Zob. J. Mandziuk, *Benedyktyni na Śląsku*, w: *Kapłan i Rektor UKSW Ks. Stanisław Dziekoński*, red. J. Sokołowski, Warszawa-Łomża 2012, s. 237-256.

² Zob. tenże, *Dzieje kanoników regularnych św. Augustyna na Śląsku*, „Saeculum Christianum”, 14 (2007) nr 2, s. 55-85.

³ Zob. tenże, *Jezuici we Wrocławiu*, „Studia Włocławskie”, 16 (2014) s. 199-220.

⁴ Zob. tenże, *Franciszkanie konwentualni we Wrocławiu*, Wrocław 1997.

Zakony nie zdążyły otrząsnąć się po ciosach zadanych im przez husytów, a już stały w obliczu kolejnej poważnej próby, czyli reformacji protestanckiej, która zebrała obfite żniwo na Śląsku. Część zakonników uległa nowinkom głoszonym przez Marcina Lutera. Idąc za jego przykładem, zrzucali masowo habity, wstępowali w związki małżeńskie oraz dołączali do grona zagorzałych kontestatorów katolickiego życia religijnego. Wiele klasztorów zostało zlikwidowanych albo zamienionych na obiekty świeckie. Niekorzystny dla Kościoła katolickiego trend udało się odwrócić w XVII wieku, gdy dzięki reformom Soboru Trydenckiego dokonana się rekatolizacja Śląska, w której istotną rolę odegrały odnowione zakony męskie z wszechstronnymi jezuitami na czele. Autor publikacji ukazuje dynamikę tych procesów w rozdziale zatytułowanym *Zakony męskie w biskupstwie wrocławskim w czasach wczesnonowożytnych (1520-1742)*, czyli od pojawienia się luteranizmu na Śląsku aż do zdobycia regionu przez Prusy w czasie I wojny śląskiej. Rozpoczyna od prezentacji tych wspólnot, które zostały zniesione w okresie dominacji protestantyzmu, a więc m.in. benedyktynów i krzyżowców z czerwoną gwiazdą. Następnie omawia zagadnienie reformy Kościoła dzięki dekretem i uchwałom Soboru Trydenckiego, które legły u podstaw odnowy katolicyzmu. Właśnie na tym tle pokazuje działalność zakonów ocalałych z niszczycielskiej fali. Aby ułatwić czytelnikowi poruszanie się w gąszczu materiału faktograficznego, historyk podzielił go na trzy wyodrębnione okresy. Pierwszy obejmuje półwiecze po Soborze Trydenckim i pokazuje wzrost sił witalnych Kościoła i wspólnot życia konsekrowanego dzięki reformie trydenckiej. Zakony odnowione wewnętrznie nie tylko odbudowały swój stan posiadania, lecz także przyczyniły się do rekatolizacji Śląska, o czym przypomina autor w kolejnym podrozdziale. Słusznie zauważa tutaj rolę nowych wspólnot zakonnych, takich jak: jezuita, kapucyni i reformaci. Ze szczególną dokładnością ukazuje pracę jezuitów, bez których – jak sam często twierdzi – „nic albo niewiele działo się w nowożytnym Kościele”. W ostatnim podrozdziale omawia sytuację zakonów w dobie dominacji katolicyzmu w latach 1680-1740, kiedy dostrzega niepodważalną rolę zakonników, którzy w warunkach względnego spokoju i wyciszenia się burzliwych konfliktów religijnych rozwinęli owocną działalność na niwie budowlanej, wychowawczej i charytatywnej. Rozkwit życia zakonnego w tamtym czasie poświadczają czytelne tabele na stronach 226 i 229, z których wynika, że w pierwszej połowie XVIII wieku na ziemi śląskiej funkcjonowało aż 89 konwentów, prepozytur, komandorii lub kolegiów, a liczba konsekrowanych mężczyzn dochodziła do 1550 osób, z czego 855 (ponad 50%) stanowili mendykanci.

Najobszerniejszy w publikacji jest rozdział trzeci, prezentujący *Męskie wspólnoty zakonne w (archi)diecezji wrocławskiej w czasach nowożytnych (1742-1945)*, a więc od przejścia Śląska przez Prusy do końca II wojny światowej i wcielenia go do Polski w jej nowych granicach. To ponad 300 lat naprzemiennych wzlotów i upadków Kościoła śląskiego i jego zakonów. Jest rzeczą zrozumiałą, że autor książki musiał dokonać logicznej periodyzacji dziejów, aby opanować obszerny materiał badawczy. Z tego zadania wywiązał się bardzo dobrze. Wyodrębnił dwie wielkie fale prześladowań zakonów, które doprowadziły do kryzysu życia kościelnego w okresie przynależności ziemi śląskiej do Królestwa Prus. Pierwsza przyszła

w 1810 roku wraz z edyktem sekularyzacyjnym króla Fryderyka Wilhelma III. Kasata objęła m.in. najbardziej znane i zasobne opactwa cystersów w Lubiążu oraz kanoników regularnych na wrocławskim Piasku. Druga fala nastąpiła wskutek radykalnych ustaw kulturkampfu w latach 60. i 70. XIX wieku. Skasowano wówczas wszystkie klasztory, z wyjątkiem tych, które poświęciły się opiece nad chorymi. W ten sposób z zakonów męskich ocalili jedynie bonifratrzy. Majątek zniesionych wspólnot zakonnych przeszedł na własność państwa. Osobnym problemem badawczym jest kasata zakonu jezuitów, który zniknął z mapy Prus w 1776 roku, a więc na długo przed wspomnianymi restrykcjami w odniesieniu do wspólnot życia konsekrowanego. Pomimo iż zniesienie wielu klasztorów przyczyniło się do pogłębienia kryzysu Kościoła na Śląsku, to nie zniszczyło go całkowicie. Po każdym kryzysie życie zakonne odradzało się z dużą mocą, stając się wymowną manifestacją trwania i piękna. Ową rzeczywistość przypominają podrozdziały poświęcone odrodzeniu zakonów w diecezji wrocławskiej w połowie XIX wieku, a później ich rozkwitowi w okresie rządów kardynałów – Jerzego Koppa (1888-1914) i Adolfa Bertrama (1914-1945). Czytelnik ma okazję poznać wspólnoty zakonne, które zadebiutowały w biskupstwie nadodrzańskim (zmartwychwstańcy, pijarzy, redemptoryści, werbiści, michalicy, pallotyni i klaretyni). Całości dopełnia krótkie omówienie pracy edukacyjnej braci szkolnych św. Jana Chrzciciela de la Salle, którzy mimo krótkiej egzystencji na omawianym obszarze zdołali utworzyć placówki w Dobroszycach i Małej Nowej Wsi. Konstatacja autora jest słuszna, choć nie pierwsza w literaturze przedmiotu, że śląski monastycyzm przeżywał w latach rządów pruskich najtrudniejszy okres w swych 1000-letnich dziejach.

Ostatni rozdział, zatytułowany *Polski monastycyzm męski w archidiecezji wrocławskiej w czasach najnowszych (1945-2020)*, dotyczy losów wspólnot zakonnych od końca II wojny światowej aż do roku 2020, czyli w okresie ponownej przynależności Śląska do Polski. I tu daje się odczuć brak choćby krótkiego podrozdziału pokazującego tragiczne losy osób konsekrowanych w ostatnim półroczu straszliwej wojny, gdy na ziemię śląską weszła Armia Czerwona, dopuszczająca się wielu straszliwych zbrodni na duchowieństwie i cywilach z zemsty za agresję Niemiec hitlerowskich na Związek Sowiecki. Autor odniósł się do tamtych chwil w kilku zdaniach zamykających poprzedni rozdział oraz w krótkim wprowadzeniu do czasów najnowszych. Nawet pobieżne przedstawienie tamtych jakże tragicznych dla Kościoła śląskiego miesięcy dałoby czytelnikom pełniejszy obraz tego, co się działo z zakonami i klasztorami, zanim na ich zgłiszczach pojawili się polscy ojcowie i bracia, którzy włączyli się w trud odbudowy zniszczonego kraju i organizowali życie zakonne w nowej rzeczywistości polityczno-społecznej. Autor rozpoczyna rozdział od prezentacji męskich wspólnot życia konsekrowanego na terytorium administracji apostolskiej Dolnego Śląska w latach 1945-1956. Ta część pracy zdominowana jest przez zagadnienie trudności życia zakonnego w czasach stalinowskich, które dotknęły członków wszystkich wspólnot. Następnie omawia ich sytuację w okresie rządów biskupich kard. Bolesława Kominka (1956-1974). Nastąpił wówczas czas odwilży politycznej, która otworzyła zakonnikom możliwości działania, lecz nie zniosła całkowicie wszystkich restrykcji. Na porządku dziennym była m.in. inwigilacja zakonników przez państwowy resort bezpieczeństwa. Nie

mniej bolesnym ciosem okazały się rozporządzenia władz państwowych, zakazujące zakonnikom pełnienia funkcji katechetów, co uderzyło mocno w wolność nauczania religii. Bardziej syntetyczny charakter ma ostatnie zagadnienie, będące panoramą współczesnego życia zakonnego w latach 1974-2020, a więc w okresie rządów czterech arcybiskupów wrocławskich: Wincentego Urbana (1974-1976), Henryka Gulbinowicza (1976-2004), Mariana Gołębiewskiego (2004-2013) i Józefa Kupnego (od 2013). Autor słusznie wprowadził tu klasyfikację na okresy: przed podziałem i po podziale archidiecezji wrocławskiej w 1992 roku oraz po kolejnym podziale w roku 2004, gdy z terenu prastarego biskupstwa nadodrzańskiego wydzielono zupełnie nowe diecezje, do których przeszły liczne domy zakonne. Obraz statystyczny śląskiego monastycyzmu w czasach najnowszych jest zatem bardzo zróżnicowany, lecz autor pomaga czytelnikom w łatwiejszym zrozumieniu zmian strukturalnych i ich wpływu na liczebność poszczególnych wspólnot życia konsekrowanego poprzez tabele pokazujące ich stan posiadania na Dolnym Śląsku. Całość zamyka przegląd zgromadzeń na przełomie XX i XXI wieku, ukazujący stare zakony, które otwierały nowe placówki duszpasterskie, edukacyjne i charytatywne, oraz nowe grupy, które zadebiutowały w archidiecezji wrocławskiej, a więc paulinów (Wrocław), Zgromadzenie Braci Poczestycieli z Getsemani (Pęcice) czy Zgromadzenie Braci Serca Jezusowego (Wrocław).

Duże uznanie budzi obszerna bibliografia, która świadczy o pogłębionych studiach autora publikacji. Skorzystał on nie tylko z zasobów oczywistych dla tego typu opracowań, a więc Archiwum Archidiecezjalnego we Wrocławiu, Archiwum Kurii Biskupiej w Legnicy, Archiwum Państwowego we Wrocławiu czy Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, lecz sięgnął również do archiwów poszczególnych wspólnot zakonnych, nie pomijając mniejszych archiwów parafialnych. W publikacji znajdziemy zatem cytowania z materiałów archiwalnych parafii wrocławskich św. Ignacego Loyoli, św. Karola Boromeusza i św. Macieja, jak również mniejszych ośrodków parafialnych w Lwówku Śląskim i Szklarskiej Porębie. Liczną grupę źródeł rękopiśmiennych stanowią materiały pochodzące z archiwów zakonnych, m.in. franciszkanów konwentualnych w Krakowie, salwatorianów w Krakowie i redemptorystów w Warszawie. Nieco mniej jest źródeł drukowanych, które obejmują przede wszystkim katalogi, schematyzmy i edycje źródeł historycznych. Największą grupę stanowi literatura przedmiotu (opracowania), których zestawienie liczy aż 34 strony. Warto podkreślić, że autor nie tylko zawarł tam monografie, artykuły i przyczynki, lecz także prace doktorskie i magisterskie, które jeszcze nie ukazały się drukiem, ale zyskały uznanie w jego oczach jako nośniki wartościowych informacji na temat śląskiego życia konsekrowanego. Jedyne drobne zastrzeżenie budzi stosowanie skrótów imion autorów publikacji – wprowadzenie ich pełnego zapisu w bibliografii ułatwiłoby czytelnikom poszukiwanie innych tekstów poszczególnych twórców.

Publikacja trafi z pewnością w najbardziej wymagające gusta pasjonatów kościelnych dziejów Śląska i archidiecezji wrocławskiej w jej starych i obecnych granicach. Jest to bowiem wartościowe kompendium panoramy męskiego życia konsekrowanego na ziemi śląskiej, które może okazać się przydatne badaczom prowincji i klasztorów należących do różnych wspólnot zakonnych. Sięgnięcie do

niego da im nie tylko obraz funkcjonowania zakonów na Śląsku w konkretnym przedziale czasowym, lecz także pomoże osadzić losy interesującej ich wspólnoty na tle całokształtu katolickiego życia religijnego nad Odrą. Samym zaś zakonnikom publikacja powinna przypomnieć, że są integralną częścią niezwykle interesującej historii 1000-letniego życia konsekrowanego na ziemi śląskiej oraz spadkobiercami pięknych i szlachetnych tradycji. Dlatego warto, aby ta książka zagościła na półkach wszystkich bibliotek zakonnych na terenie (archi)diecezji wrocławskiej, zwłaszcza w siedzibach tych prowincji zakonnych, które sprawują władzę zwierzchnią nad domami zakonnymi na Dolnym Śląsku.

Słowa kluczowe: archidiecezja wrocławska; Wrocław; Dolny Śląsk; zakony męskie; klasztory męskie; życie konsekrowane

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

- Mandziuk Józef, *Benedyktyni na Śląsku*, w: *Kapłan i Rektor UKSW Ks. Stanisław Dziekoński*, red. J. Sokołowski, Warszawa-Łomża 2012, s. 237-256.
- Mandziuk Józef, *Dzieje kanoników regularnych św. Augustyna na Śląsku*, „Saeculum Christianum”, 14 (2007) nr 2, s. 55-85.
- Mandziuk Józef, *Franciszkanie konwentualni we Wrocławiu*, Wrocław 1997.
- Mandziuk Józef, *Jezuici we Wrocławiu*, „Studia Włocławskie”, 16 (2014) s. 199-220.

ARTUR HAMRYSZCZAK* – LUBLIN

O. MARIAN BRUDZISZ CSSR (1930-2022)

Marian Brudzisz urodził się 8 września 1930 roku we wsi Rożnowice, w powiecie gorlickim, gminie Biecz, w diecezji tarnowskiej. Pochodził z wielodzietnej rodziny chłopskiej. Jego rodzice Wojciech i Maria z domu Róż posiadali gospodarstwo rolne o areale 7,99 ha. Do szkoły podstawowej M. Brudzisz uczęszczał w rodzinnej wsi w latach 1937-1944. Po jej ukończeniu, pomimo trwającej okupacji niemieckiej, za namową kierownika szkoły i pod jego kierunkiem przerobił lekcje z zakresu pierwszej i częściowo drugiej klasy gimnazjum. W lutym 1945 roku zapisał się więc do drugiej klasy w prywatnym gimnazjum w Ołpinach k. Bieczy. W marcu tego roku przeniósł się jednak do gimnazjum w Bieczu. W drugim półroczu czwartej klasy, w 1947 roku, zgłosił się do małego seminarium Zgromadzenia Najświętszego Odkupiciela (redemptorystów)

Fot. redemptor.pl

w Krakowie, gdzie ukończył naukę gimnazjalną. Od 1 lipca 1947 do 2 sierpnia 1948 roku odbył roczny nowicjat w zgromadzeniu redemptorystów, zwieńczony pierwszymi ślubami zakonnymi. Naukę szkolną kontynuował w latach 1948-1950 w liceum macierzystego zgromadzenia w Toruniu. W związku z tym, że nie miało ono praw państwowych, M. Brudzisz zdał egzamin maturalny dopiero w 1958 roku w korespondencyjnym liceum ogólnokształcącym w Lublinie, będąc już studentem

* Artur Hamryszczak – dr historii, adiunkt, Ośrodek Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

e-mail: artur.hamryszczak@kul.pl

<https://orcid.org/0000-0002-2578-9971>

teologii KUL. W latach 1950-1956 studiował teologię i filozofię w Wyższym Seminarium Duchownym Redemptorystów w Tuchowie. W dniu 19 czerwca 1955 roku przyjął święcenia kapłańskie z rąk abp. Włodzimierza Jasińskiego.

Po ukończeniu seminarium duchownego został skierowany przez władze zakonne na studia w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim od roku akademickiego 1956/1957. Nie mając matury, początkowo studiował jako wolny słuchacz. Po zdaniu obowiązujących egzaminów I roku studiów z wynikiem bardzo dobrym i uzyskaniu świadectwa dojrzałości władze Wydziału Teologii KUL 23 czerwca 1958 roku zaliczyły mu rok studiów i wpisały na listę studentów odbywających naukę w trybie stacjonarnym. W dniu 16 lutego 1960 roku o. M. Brudzisz uzyskał licencjat z teologii w zakresie historii Kościoła z wynikiem dobrym, na podstawie egzaminu i pracy *Seminarium św. Jana Chrzciciela w Warszawie w pierwszym okresie swojego istnienia (1682-1758)*, napisanej pod kierunkiem ks. prof. Mariana Rechowicza, rektora KUL. A 16 marca 1960 roku otrzymał magisterium z teologii z wynikiem dobrym, na podstawie zaliczonej pracy licencjackiej i zdanych egzaminów. Podczas studiów ukończył również kurs w zakresie archiwistyki kościelnej, zorganizowany przez Ośrodek Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych.

Pomimo podjęcia studiów doktoranckich w KUL władze zakonne skierowały go do pracy w klasztorze w Zamościu (1960-1962). Pełnił wówczas funkcję kapelana miejscowego szpitala i prefekta szkół. W latach 1962-1965 przebywał w klasztorze w Braniewie, gdzie pomagał mistrzowi nowicjatu zakonnego i miejscowym duszpasterzom oraz pełnił funkcję kapelana ss. katarzynek. Dodatkowo był nauczycielem historii, geografii, nauki o Polsce i świecie współczesnym oraz biologii w tajnym juwenacie redemptorystów w Braniewie i Łomnicy-Zdroju (1962-1965), a potem także w seminarium zakonnym w Tuchowie (1965-1966). Od 1965 roku jego głównym zajęciem była praca wykładowcy i bibliotekarza w seminarium duchownym w Tuchowie.

Wspomniane zadania w zakonie łączył o. M. Brudzisz z prowadzonymi kwerendami naukowymi do przygotowywanej wówczas pracy doktorskiej pod kierunkiem ks. prof. M. Rechowicza. W dniu 13 marca 1967 roku Rada Wydziału Teologii KUL nadała mu tytuł naukowy doktora teologii w zakresie historii Kościoła na podstawie przedstawionej dysertacji *Dzieje Seminarium Duchownego w Janowie Podlaskim pod zarządem Księża Komunistów (1687-1792)*¹. Recenzentami pracy byli ks. prof. Aleksy Petrani z KUL i prof. Mirosława Chamcówna z Uniwersytetu Wrocławskiego.

Po uzyskaniu doktoratu o. M. Brudzisz podjął wykłady z historii Kościoła w Wyższym Seminarium Duchownym Redemptorystów w Tuchowie. Pracę dydaktyczną łączył z pełnieniem funkcji dyrektora biblioteki seminaryjnej (1967-1985), którą uporządkował i zreorganizował, nadając jej formę naukowej ksiąźnicy. Dzięki znajomości księgozbioru i możliwościom zakupu wielu publikacji nielegalnie przekazywał książki teologiczne duchownym i świeckim w Czechosłowacji w latach 1970-1980. Jego wkładem w nielegalne funkcjonowanie Kościoła katolickiego

¹ Pokłosem pracy był artykuł o zgromadzonych do dysertacji źródłach archiwalnych. Zob. M. Brudzisz, *Źródła do dziejów Instytutu Księża Komunistów w Polsce znajdujące się w Archiwum Parafialnym w Węgrowie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 21 (1970) s. 211-228.

u południowego sąsiada Polski był również udział w tajnym przygotowaniu kandydatów do kapłaństwa i organizowanie im święceń.

Bardzo dobra znajomość języków obcych przez o. M. Brudzisza predysponowała go do pracy naukowej i duszpasterskiej poza granicami Polski. Wykazywał biegłość w posługiwaniu się językiem łacińskim, znał również język niemiecki, francuski, włoski i rosyjski. Od połowy lat 70. XX wieku wyjeżdżał więc do pracy w Archiwum Generalnym Zgromadzenia Redemptorystów w Rzymie, gdzie uporządkował zespół Polskiej Prowincji Redemptorystów. Od 1987 roku przebywał na stałe w Rzymie – do 1989 roku pracował w Archiwum Generalnym w Rzymie, a następnie w Bibliotece Akademii Alfonsjańskiej, w której pełnił funkcję dyrektora do 2001 roku. W tym czasie zreorganizował księżnicę i wprowadził komputerowe systemy biblioteczne. Po przejściu na emeryturę w 2002 roku powrócił do klasztoru w Krakowie, jednak nadal realizował swoje prace badawcze. Kontynuował współpracę z Instytutem Historii Zgromadzenia Redemptorystów w Rzymie oraz z Katolickim Uniwersytetem Lubelskim.

W 2014 roku ukończył opracowanie Archiwum Polskiej Misji Katolickiej we Francji, co zaowocowało publikacją *Archiwum Polskiej Misji Katolickiej we Francji: założenie Misji i przewodnik po zespolach*². Na łamach rocznika „Studia Polonijne” opublikował również liczne prace dotyczące emigracji i duszpasterstwa polonijnego. Wyrazem uznania dla jego pracy naukowej w tym obszarze była, przyznana mu w 2016 roku przez Ośrodek Badań nad Polonią i Duszpasterstwem Polonijnym, Nagroda Naukowa im. Ireny i Franciszka Skowyrów³.

Ojciec M. Brudzisz współpracował również z Ośrodkiem Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych. W 2007 roku podczas konferencji naukowej „Organizacja i praca w archiwach kościelnych” wygłosił referat *Zasoby archiwalne polskich misji katolickich we Francji i w Niemczech oraz Kongregacji do Nadzwyczajnych Spraw Kościoła*⁴. Na łamach półrocznika „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” opublikował również artykuł odnoszący się do przeszłości jego rodzinnej miejscowości Rożnowice⁵.

Dorobek naukowy o. M. Brudzisza obejmuje hasła w *Encyklopedii katolickiej*, *Polskim słowniku biograficznym* i *Słowniku polskich teologów katolickich*, dotyczące redemptorystów oraz polskiej emigracji. Zagadnieniom tym poświęcone były też jego monografie: *W diasporze i w tajnym klasztorze w Piotrkowicach: 1808-1834 (1841): [karta z dziejów redemptorystów-benonitów w Polsce]*⁶, *Redemptoryści*

² Tenże, *Archiwum Polskiej Misji Katolickiej we Francji: założenie Misji i przewodnik po zespolach*, Kraków 2015.

³ S. Zych, *Kronika Ośrodka Badań nad Polonią i Duszpasterstwem Polonijnym KUL za rok 2016*, „Studia Polonijne”, 38 (2017) s. 194.

⁴ M. Brudzisz, *Zasoby archiwalne polskich misji katolickich we Francji i w Niemczech oraz Kongregacji do Nadzwyczajnych Spraw Kościoła*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 89 (2008) s. 5-18.

⁵ Tenże, *Z Sitnicy przez Nemsyno, Rosumberk, Rozembark do Rożnowic*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 109 (2018) s. 19-38.

⁶ Tenże, *W diasporze i w tajnym klasztorze w Piotrkowicach: 1808-1834 (1841): [karta z dziejów redemptorystów-benonitów w Polsce]*, Kraków 1994.

w Krakowie 1903-2003⁷ oraz *Udział redemptorystów polskich w odrodzeniu Kościoła rzymskokatolickiego na Białorusi*⁸.

Ojciec Marian Brudzisz CSsR zmarł 6 kwietnia 2022 roku w Tuchowie, w wieku 91 lat. W zgromadzeniu redemptorystów przeżył 74 lata, w kapłaństwie 67 lat. Msza św. pogrzebowa, której przewodniczył bp Leszek Leszkiewicz, została odprawiona 9 kwietnia 2022 roku w sanktuarium Matki Bożej w Tuchowie. Zmarły spoczął w grobowcu redemptorystów na miejscowym cmentarzu.

Życie i działalność duszpastersko-naukową o. M. Brudzisza najlepiej oddają słowa wypowiedziane podczas uroczystości pogrzebowej przez prowincjała o. Janusza Soka CSsR: „Żegnamy żarliwego kapłana, pełnego pogody ducha człowieka, ale też zakonnika żywo interesującego się życiem i historią Kościoła i Zgromadzenia, zatroskanego o jego kondycję”⁹.

Słowa kluczowe: Marian Brudzisz; redemptoryści; Tuchów; Nagroda Skowyrów; duszpasterstwo polonijne

⁷ Tenże, *Redemptoryści w Krakowie 1903-2003*, Kraków 2004.

⁸ Tenże, *Udział redemptorystów polskich w odrodzeniu Kościoła rzymskokatolickiego na Białorusi*, Lublin-Kraków 2019.

⁹ P. Czechowicz CSsR, *Zmarł o. Marian Brudzisz CSsR*, <https://wsd.redemptor.pl/zmarl-o-marian-brudzisz-cssr/> (dostęp: 31.10.2022).

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II
Teczka osobowa o. Mariana Brudziszsa CSsR (1956-1967).

Zych Sławomir, *Kronika Ośrodka Badań nad Polonią i Duszpasterstwem Polonijnym KUL za rok 2016*, „Studia Polonijne”, 38 (2017) s. 191-196.

Publikacje o. Mariana Brudziszsa

Brudzisz Marian, *Archiwum Polskiej Misji Katolickiej we Francji: założenie Misji i przewodnik po zespołach*, Kraków 2015.

Brudzisz Marian, *Redemptoryści w Krakowie 1903-2003*, Kraków 2004.

Brudzisz Marian, *Udział redemptorystów polskich w odrodzeniu Kościoła rzymskokatolickiego na Białorusi*, Lublin-Kraków 2019.

Brudzisz Marian, *W diasporze i w tajnym klasztorze w Piotrkowicach: 1808-1834 (1841): [karta z dziejów redemptorystów-benonitów w Polsce]*, Kraków 1994.

Brudzisz Marian, *Z Sitnicy przez Nemsyno, Rosumberk, Rozembark do Roźnowic*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 109 (2018) s. 19-38.

Brudzisz Marian, *Zasoby archiwalne polskich misji katolickich we Francji i w Niemczech oraz Kongregacji do Nadzwyczajnych Spraw Kościoła*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 89 (2008) s. 5-18.

Brudzisz Marian, *Źródła do dziejów Instytutu Księży Komunistów w Polsce znajdujące się w Archiwum Parafialnym w Węgrowie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 21 (1970) s. 211-228.

Netografia

Czechowicz Piotr CSsR, *Zmarł o. Marian Brudzisz CSsR*, <https://wsd.redemptor.pl/zmarlo-marian-brudzisz-cssr/> (dostęp: 31.10.2022).

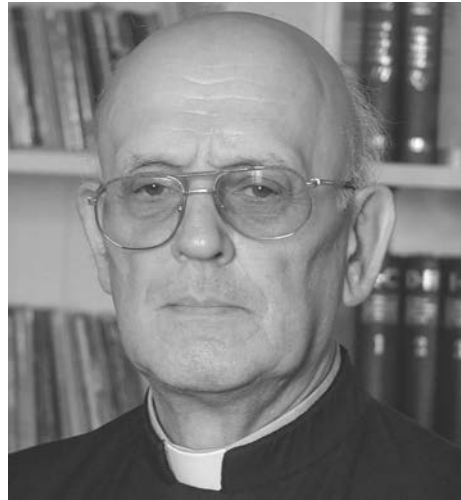

BEATA SKRZYDLEWSKA* – WARSZAWA

KSIĄDZ WŁADYSŁAW SZCZEBAK (1929-2022)

Dnia 7 września 2022 roku w wieku 93 lat zmarł ks. dr Władysław Szczebak, wieloletni dyrektor Muzeum Diecezjalnego w Tarnowie, a także historyk sztuki, poeta, autor pieśni religijnych.

Władysław Szczebak urodził się dnia 16 września 1929 roku w Smęgorzewie, jako syn Józefa i Marii (z domu Dryzno)¹. W 1949 roku po zakończeniu nauki w szkole średniej i zdaniu egzaminu dojrzałości wstąpił do Wyższego Seminarium Duchownego w Tarnowie. Po jego ukończeniu przyjął dnia 9 maja 1954 roku święcenia kapłańskie z rąk bp. Karola Pękali. Pracę duszpasterską rozpoczął 23 września 1954 roku w parafii św. Mikołaja w Bochni. Następnie od 20 lipca 1959 roku do 30 września

Fot. Muzeum Diecezjalne w Tarnowie

1962 roku pracował w parafii Narodzenia Najświętszej Maryi Panny w Gorlicach.

Zainteresowania młodego wikariusza związane ze sztuką, historią i ikonografią zwróciły uwagę przełożonych już znacznie wcześniej, bo podczas studiów filozoficzno-teologicznych. Dzięki aprobachie biskupa w latach 1962-1968 studiował na Uniwersytecie Jagiellońskim, na kierunku historia sztuki. Mimo wielu obowiązków systematycznie pracował naukowo i w 1995 roku w Instytucie Sztuki

* Beata Skrzydlewska – dr historii sztuki, adiunkt, Instytut Nauk o Kulturze i Religii, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, zastępca dyrektora Muzeum Narodowego w Lublinie
e-mail: b.skrzydleska@uksw.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0002-9326-8916>

¹ <https://tarnow.gosc.pl/doc/7814059.Zmarl-ks-Wladyslaw-Szczebak> (dostęp: 4.10.2022).

Polskiej Akademii Nauk na podstawie pracy *Muzeum Diecezjalne w Tarnowie na tle dziejów muzealnictwa kościelnego w Polsce* otrzymał tytuł doktora².

Po powrocie do Tarnowa pełnił wiele funkcji. W latach 1968-1980 był prefektem w seminarium diecezjalnym w Tarnowie, gdzie od roku 1968 aż do 2004 wykładał historię sztuki sakralnej. Wykłady z historii sztuki miał także na Wydziale Teologicznym Sekcja w Tarnowie. Szerszemu gronu był jednak znany przede wszystkim jako wieloletni dyrektor najstarszego muzeum religijnego w Polsce – Muzeum Diecezjalnego w Tarnowie (1968-1997). Temu miejscu poświęcił wiele zaangażowania i odcisnął na nim wyraźne piętno. Za jego kadencji powstało wiele placówek filialnych, pozyskano nowe zbiory, prowadzono działalność naukową i wystawienniczą.

Ksiądz dyrektor współpracował czynnie z Ośrodkiem Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych. Uczestniczył również w dwóch konferencjach zorganizowanych przez Ośrodek ABMK. W 1987 roku podczas sesji *Aktualne problemy muzealnictwa kościelnego w Polsce* przedstawił dwa referaty – *Muzeum Diecezjalne w Tarnowie: ludzie i zabytki*³ oraz *Muzea i zabytki kościelne na szlakach turystycznych południowej Polski*⁴. Na konferencji *Muzea kościelne w 100-lecie działalności*, która odbyła się w 2006 roku, wygłosił referat *Muzea parafialne i klasztorne na przykładzie diecezji tarnowskiej*⁵. Publikował również na łamach półrocznika „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” artykuły dotyczące muzeów diecezji tarnowskiej⁶.

Ponadto był członkiem Komisji Episkopatu Polski ds. Sztuki Sakralnej, przewodniczącym diecezjalnej Komisji Sztuki Kościelnej, diecezjalnym konserwatorem zabytków, prosynodalnym sędzią Sądu Diecezjalnego w Tarnowie⁷.

Za swoją pracę został wielokrotnie nagrodzony. Dnia 11 października 1968 roku za gorliwą posługę kapłańską otrzymał diecezjalne odznaczenie Expositorium Canonicale, 29 grudnia 1971 roku dostał diecezjalny przywilej Rochetto et Mantoletto, a 8 listopada 1992 roku został obdarzony godnością Kapelana Jego Świątobliwości.

² W. Szczebak, *Muzeum Diecezjalne w Tarnowie na tle dziejów muzealnictwa kościelnego w Polsce*, Tarnów 2003.

³ Tenże, *Muzeum Diecezjalne w Tarnowie: ludzie i zabytki*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” (dalej: ABMK), 54 (1987) s. 132-139.

⁴ Tenże, *Muzea i zabytki kościelne na szlakach turystycznych południowej Polski*, ABMK, 54 (1987) s. 71-77.

⁵ Tenże, *Muzea parafialne i klasztorne na przykładzie diecezji tarnowskiej*, ABMK, 85 (2006) s. 77-88.

⁶ Tenże, *Uroczystość stulecia Muzeum Diecezjalnego w Tarnowie*, ABMK, 57 (1988) s. 102-108; tenże, *Muzeum Diecezjalne w Tarnowie wobec celów i zadań muzealnictwa kościelnego*, ABMK, 67 (1997) s. 99-140.

⁷ <https://sadeczanin.info/kultura-edukacja-religia/nie-zyje-ks-dr-wladyslaw-szczebak-mial-93-lata-był-bardzo-zasluzonym> (dostęp: 4.10.2022); <https://www.se.pl/tarnow/nie-zyje-ks-wladyslaw-szczebak-przez-prawie-30-lat-kierowal-muzeum-diecezjalnym-aa-5GeC-wLTM-uQaX.html> (dostęp: 4.10.2022); <https://diecezja.rzeszow.pl/nekrologi/zmarl-sp-ks-dr-wladyslaw-szczebak-emerytowany-profesor-wyzszego-seminarium-duchownego-w-tarnowie/> (dostęp: 4.10.2022).

W 2017 roku powrócił do swojej rodzinnej miejscowości i zamieszkał w tamtejszej parafii jako rezydent. Dnia 10 września 2022 roku został pochowany na miejscowym cmentarzu.

WYBRANA BIBLIOGRAFIA PRAC KS. WŁADYSŁAWA SZCZEBAKA

- Bazylika katedralna w Tarnowie: przewodnik*, Tarnów 1973.
- Co nowego w Tarnowskim Muzeum Diecezjalnym?*, „Czas Krakowski”, 35 (1993) [21 kwietnia 1993].
- Czy wiem, o czym śpiewam w Godzinkach ku czci Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny?*, Tarnów 2014.
- Dąbrowa Tarnowska: parafia, kościoły, kaplice, domy parafialne*, Dąbrowa Tarnowska 1993.
- Dwa tarnowskie muzea pod kościelną dyrekcją (1931-1945)*, „Tarnowskie Studia Teologiczne”, 15 (1997) s. 259-274.
- Dzieje ekspozycji zbiorów Tarnowskiego Muzeum Diecezjalnego*, „Currenda”, 138 (1988) nr 7-9, s. 560-579.
- Galeria gotyckiej sztuki małopolskiej w Muzeum Diecezjalnym w Tarnowie*, „Plastyka i Wychowanie”, (1999) nr 4, s. 7-16.
- Jak powstało Muzeum Diecezjalne w Tarnowie*, „Currenda”, 136 (1986) nr 10-12, s. 379-385.
- Jak powstawały zbiory sztuki Muzeum Diecezjalnego w Tarnowie*, „Currenda”, 138 (1988) nr 7-9, s. 304-316.
- Kościół diecezji tarnowskiej – dawne i współczesne*, „Currenda”, 136 (1986) nr 10-12, 417-422.
- Ks. Józef Bąba i jego dzieło w opinii współczesnych*, „Currenda”, 138 (1988) nr 1-3, s. 89-94.
- Ks. Józef Bąba – wikariusz w Wojniczu*, „Zeszyty Wojnickie”, (1996) nr 7-8, s. 1-2.
- Ks. Józef Gacek (1926-2005) czyli kapłańska wierność Chrystusowi do końca*, Smęgorzów 2006.
- Motywy ikonograficzne postaci św. Stanisława Szczepanowskiego na podstawie zabytków z terenu diecezji tarnowskiej*, „Tarnowskie Studia Teologiczne”, 7 (1979) s. 205-231.
- Muzea i zabytki kościelne na szlakach turystycznych południowej Polski*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 54 (1987) s. 71-77.
- Muzeum diecezjalne w Tarnowie. Ludzie i zabytki*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 54 (1987) s. 132-139.
- Muzeum Diecezjalne w Tarnowie na tle dziejów muzealnictwa kościelnego w Polsce*, Tarnów 2003.
- Muzeum diecezjalne w Tarnowie wobec celów i zadań muzealnictwa kościelnego*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 67 (1997) s. 71-77.
- Muzeum im. Księdza Edwarda Nitki*, „Gość Niedzielny”, (1994) nr 40 [1 X 1994, wydanie tarnowskie].
- Na 100-lecie obrazu Pana Jezusa Ukrzyżowanego w kaplicy Seminarium Duchownego w Tarnowie (1890-1990)*, „Currenda”, 138 (1988) nr 4-6, s. 246-253.
- Na szkle malowane*, „Słowo – Dziennik Katolicki”, (1993) nr 133 [30 VII – 1 VIII 1993].

- Obraz Bolesnego Oblicza Chrystusa słynącego łaskami w Rzezawie k/Bochni: w świetle badań z zakresu historii, sztuki i Biblii*, Rzezawa-Tuchów 2015.
- Obrazy na szkle Eweliny Pęksowej w Tarnowskim Muzeum Diecezjalnym*, „Gość Niedzielny”, (1993) nr 35 [29 VIII 1993].
- Pęksowa w Muzeum Diecezjalnym*, „Czas Krakowski”, (1993) nr 165 [10 VII 1993].
- Początki Muzeum Diecezjalnego w Tarnowie*, „Rocznik Tarnowski”, (1995/96) s. 17-38.
- Polak i tarnowianin z wyboru*, „Gość Niedzielny”, (1996) nr 29 [21 VII 1996, wydanie tarnowskie, wspomnienie o śp. Norbercie Lippóczy].
- Przewodnik po bazylice katedralnej w Tarnowie*, Tarnów 1996 [folder wystawy].
- Przewodnik po sanktuarium Matki Boskiej Bolesnej w Czarnym Potoku*, Czarny Potok 2003.
- Przewodnik śladami błogosławionej Karoliny Kózkówny*, Tarnów 2001.
- Sacrum i Pejzaż*, Tarnów 1995 [folder wystawy].
- Sanktuarium Matki Bolesnej w Czarnym Potoku: studium historyczno-ikonograficzne*, Tarnów 1999.
- Śladami błogosławionej Karoliny Kózkówny: przewodnik*, Tarnów 2002.
- Śladami błogosławionej Karoliny Kózkówny: przewodnik dla pielgrzymów*, Tarnów 1998. [współautor Stanisław Sojka].
- Trzej pionierzy tarnowskiej muzeologii kościelnej*, „Currenda”, 138 (1988) nr 4-6, s. 210-220.
- Twórczość ks. Tadeusza Furdyny*, „Słowo – Dziennik Katolicki”, (1994) nr 8 [12 I 1994].
- Uroczystość stulecia Muzeum Diecezjalnego w Tarnowie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 57 (1988) s. 102-108.
- Wystawa artystycznej twórczości ks. T. Furdyny, listopad 1993 – marzec 1994*, Muzeum Diecezjalne i Instytut Teologiczny w Tarnowie, Tarnów 1993.
- Wystawa Jubileuszowa malarstwa na szkle Eweliny Pęksowej z Zakopanego, lipiec – sierpień – wrzesień 1993*, Tarnów 1993 [folder wystawy w MDT].
- Wystawa Jubileuszowa w Seminarium Duchownym*, „Currenda”, 122 (1972) nr 1-6, s. 63-66.
- Wystawa malarstwa ks. Stanisława Nowaka w Muzeum Diecezjalnym w Tarnowie, lipiec-wrzesień 1973*, Tarnów 1973 [folder].
- Wystawa poświęcona postaci św. Stanisława B. M. w Szczepanowie*, „Currenda”, 128 (1978) nr 9-12, s. 306-309.
- Wystawa twórczości ks. Tadeusza Furdyny*, „Gość Niedzielny”, (1993) nr 49 [5 XII 1993].
- Zaproszenie do bazyliki katedralnej w Tarnowie: przewodnik*, Tarnów 2010 [współautor Robert Moździerz].
- „Złożenie Chrystusa do Grobu” – włoska kopia obrazu Caravaggia w Muzeum Diecezjalnym w Tarnowie. Wystawa jednego obrazu: 17 XI-31 XII 1996*, Tarnów 1996 [folder wystawy].

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

- Szczebak Władysław, *Muzea i zabytki kościelne na szlakach turystycznych południowej Polski*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 54 (1987) s. 71-77.
- Szczebak Władysław, *Muzea parafialne i klasztorne na przykładzie diecezji tarnowskiej*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 85 (2006) s. 77-88.
- Szczebak Władysław, *Muzeum Diecezjalne w Tarnowie: ludzie i zabytki*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 54 (1987) s. 132-139.
- Szczebak Władysław, *Muzeum Diecezjalne w Tarnowie na tle dziejów muzealnictwa kościelnego w Polsce*, Tarnów 2003.
- Szczebak Władysław, *Muzeum Diecezjalne w Tarnowie wobec celów i zadań muzealnictwa kościelnego*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 67 (1997) s. 99-140.
- Szczebak Władysław, *Uroczystość stulecia Muzeum Diecezjalnego w Tarnowie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 57 (1988) s. 102-108.

Netografia

- <https://sadeczanin.info/kultura-edukacja-religia/nie-zyje-ks-dr-wladyslaw-szczebak-mial-93-lata-byl-bardzo-zasluzonym> (dostęp: 4.10.2022).
- <https://tarnow.gosc.pl/doc/7814059.Zmarl-ks-Wladyslaw-Szczebak> (dostęp: 4.10.2022).
- <https://www.se.pl/tarnow/nie-zyje-ks-wladyslaw-szczebak-przez-prawie-30-lat-kierowal-muzeum-diecezjalnym-aa-5GeC-wLTM-uQaX.html> (dostęp: 4.10.2022).

Słowa kluczowe: Muzeum Diecezjalne w Tarnowie; Władysław Szczebak; muzea kościelne; Tarnów; diecezja tarnowska

EWA GRIN-PISZCZEK* – PRZEMYŚL

KONFERENCJA NAUKOWA „KRONIKI PARAFIALNE JAKO ŹRÓDŁA HISTORYCZNE”, PRZEMYŚL, 14 CZERWCA 2022 ROKU

Kroniki parafialne stanowią jedno z najważniejszych źródeł do historii parafii, miejscowości oraz lokalnej społeczności, stosunków społecznych, gospodarczych i kulturowych. Problematyce ich wartości oraz znaczenia w warsztacie badawczym historyka była poświęcona konferencja naukowa pt. „Kroniki parafialne jako źródła historyczne”, która odbyła się w dniu 14 czerwca 2022 roku w siedzibie Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu, przy ul. T. Kościuszki 7. Konferencja została zorganizowana przez Stowarzyszenie Archiwistów Polskich (SAP) Oddział w Przemyślu, Stowarzyszenie Archiwistów Polskich Oddział w Rzeszowie oraz Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu (TPN). Partnerami wydarzenia były archiwa – Archiwum Państwowe w Przemyślu oraz Archiwum Państwowe w Rzeszowie. Patronat medialny objęły miesięcznik „Nasz Przemyśl” i Rozgłośnia Archidiecezji Przemyskiej „Radio Fara”.

W imieniu organizatorów licznie przybyłych uczestników powitali prezes Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu mgr inż. Waldemar Wiglusz i wiceprezes dr Ewa Grin-Piszczek.

Moderatorem pierwszej sesji był dr hab. Jan Pisuliński, prof. Uniwersytetu Rzeszowskiego. Doktor Arkadiusz Więch (il. 1) (Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego) przedstawił temat *Kroniki parafialne jako źródło do badań społeczności lokalnych na obszarze Galicji*, obrazując go przykładami kronik parafii rzymskokatolickich w Starym Żmigrodzie oraz Rzochowie. Zostały one opracowane naukowo i wydane (*Kronika parafii Rzochów 1837-1971*, wyd. K. Haptaś, Kolbuszowa 2014; *Kronika kościoła parafialnego w Starym Żmigrodzie*, oprac. i wstęp D. Nowak, Krosno 2018). Następnie E. Grin-Piszczek (Archiwum Państwowe w Przemyślu, SAP Oddział w Przemyślu) omówiła kroniki parafialne parafii rzymskokatolickich oraz greckokatolickich znajdujące się w zasobie Archiwum

* Ewa Grin-Piszczek – dr historii, kustosz, Archiwum Państwowe w Przemyślu
e-mail: egrin@przemysl.ap.gov.pl
<https://orcid.org/0000-0002-2239-7796>

Państwowego w Przemyślu. Są to kroniki parafii w Tartakowie i Wojniłowice (obrzędek łaciński), parafii w Grabiu, Dębnie w powiecie leżajskim oraz Smolniku koło Lutowisk (obrzędek grecki). Prelegentka zaznaczyła, że są to kroniki parafii obecnie niefunkcjonujących. Ich bogata treść i dokumentacja fotograficzna (w przypadku kroniki parafii w Grabiu) sprawia, że mają one bardzo dużą wartość jako źródła historyczne.

Il. 1. Dr Arkadiusz Więch (z lewej) i dr hab. Jan Pisuliński, prof. UR, fot. K. Zarański

Następnie dr Grzegorz Klebowicz (Państwowa Wyższa Szkoła Wschodnioeuropejska, TPN) zapoznał słuchaczy z zagadnieniem przedstawiania dziejów parafii na stronach www oraz profilach społecznościowych parafii rzymskokatolickich archidiecezji przemyskiej. Prelegent na konkretnych przykładach pokazał, w jaki sposób parafie prezentują swoją historię oraz pozostałe dane w sieci. Z podanych przykładów wynika, że zawartość i treść stron www parafii archidiecezji przemyskiej zależy przede wszystkim od zaangażowania i chęci osób tworzących lub administrujących strony. Ponadto dr G. Klebowicz porównał strony www archidiecezji przemyskiej z usystematyzowaną strukturą podstron na stronie internetowej diecezji zamojsko-lubaczowskiej.

Drugą sesję poprowadził dr hab. Szczepan Kozak, prof. Uniwersytetu Rzeszowskiego. Ksiądz dr Marcin Kapłon (Archiwum Archidiecezjalne w Przemyślu, TPN) (il. 2) omówił temat *Kroniki parafialne w Archidiecezji Przemyskiej o.l. na przykładzie parafii dekanatu Przemyśl III*. Następnie mgr Łukasz Podolak (SAP Oddział w Przemyślu) dokonał porównania obrazu powojennej administracji lokalnej w kronikach parafialnych ks. Józefa Mroczkowskiego z Oleszyc oraz ks. Romana Penca, proboszcza w Przeworsku. Te kroniki także doczekały się

wydania (*Obserwator. Pogranicze polsko-ukraińskie w krwawych latach 1939-1947. Pożogi, ucieczki, przesiedlenia, echa Wołynia*, Warszawa 2013; „*Kronika*” ks. Romana Pencza proboszcza w Przeworsku (lata 1944-1951), wybór i oprac. S. Kozak, Przeworsk 2020).

Il. 2. Ksiądz dr Marcin Kapłon (z lewej) i prowadzący sesję dr hab. Szczepan Kozak, prof. UR, fot. K. Zarański

Kolejna sesja była moderowana przez dr. G. Klebowicza. Podczas jej trwania prelegenci przedstawili przykłady zapisów o charakterze kronikarskim. Dr Adam Szczupak (Muzeum Inżynierii i Techniki w Krakowie) omówił temat „*Zapiski ważniejszych wydarzeń w przemyskiej kapitule i Kościele greckokatolickim*” ks. Mirona Podolińskiego jako źródło do dziejów parafii greckokatolickiej w Przemyślu i eparchii przemyskiej. Wspomniane *Zapiski* to rzadko wykorzystywany przez badaczy rękopis, znajdujący się w zbiorach Archiwum Państwowego w Przemyślu. Ich autor, kanonik przemyskiej kapituły katedralnej ks. Miron Podoliński odmawiał życie parafii greckokatolickiej w Przemyślu, jak też wydarzenia w eparchii przemyskiej w latach 1891-1907. Szczególną uwagę zwrócił na działalność dwóch jej ordynariuszy – bp. Juliana Pełesza i bp. Konstantyna Czechowicza. Jego relacja rzuca zupełnie nowe światło na szereg aspektów dziejów Kościoła greckokatolickiego i relacji polsko-ukraińskich w Galicji przełomu XIX i XX wieku.

Magister Krzysztof Łyko (SAP Oddział w Rzeszowie, Archiwum Państwowe w Rzeszowie) zapoznał słuchaczy z zapisami kronikarskimi sporządzonymi przez ks. Jana Kiełbusiewicza w księdze rozporządzeń parafii rzymskokatolickiej w Trzcianie k. Rzeszowa, pochodzącymi z lat 1831, 1836-1837, 1848, dotyczącymi przebiegu epidemii cholery. Księga ta jest przechowywana w zasobie Archiwum Państwowego w Rzeszowie, w zespole nr 1123 Akta stanu cywilnego

Parafii Rzymskokatolickiej w Trzcianie. Jak wynika z informacji publikowanych w „Schematyzmach Diecezji Przemyskiej”, w latach 1831-1846 liczba ludności parafii Trzciana zmniejszyła się z 1564 do 1231 dusz, zatem o ponad 20%.

Ożywiona dyskusja, będąca podsumowaniem konferencji, oraz obecność przedstawicieli instytucji naukowych z terenu Podkarpacia i gości, m.in. z Sandomierza, potwierdziły, że temat kronik parafialnych jest niezwykle ciekawym zagadnieniem badawczym.

Drukowane wersje wystąpień ukażą się w „Roczniku Przemyskim Historia” (czasopismo punktowane, 20 pkt), wydawanym przez TPN.

Słowa kluczowe: kronika parafialna; archiwum parafialne; Przemysł; diecezja przemyska; Galicja

ARTUR HAMRYSZCZAK* – LUBLIN

**WARSZTATY DLA ARCHIWISTÓW KOŚCIELNYCH
„OPRACOWANIE, DIGITALIZACJA I PRZECHOWYWANIE
MATERIAŁÓW FOTOGRAFICZNYCH
ORAZ NAGRAŃ DŹWIĘKOWYCH”.
18-19 X 2022 ROKU, WARSZAWA**

W dniach 18-19 października 2022 roku w siedzibie Narodowego Archiwum Cyfrowego (NAC) odbyło się szkolenie dla pracowników archiwów kościelnych, dotyczące opracowania, digitalizacji oraz przechowywania zdjęć i nagrań dźwiękowych. Współorganizatorem kursu był Ośrodek Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych KUL. Warsztaty stanowiły praktyczne uzupełnienie konferencji Ośrodka ABMK „Fotografie w archiwach kościelnych. Zasób – opracowanie – udostępnianie”, zorganizowanej 5-6 października 2021 roku w Lublinie¹.

W szkoleniu uczestniczyło 12 pracowników archiwów kościelnych, podzielonych na dwie grupy. Mała liczba kursantów wynikała z faktu, że uczestniczyli oni w zajęciach w pracowniach NAC, pod okiem pracujących tam archiwistów, dzięki czemu mogli lepiej nauczyć się praktycznych umiejętności opracowywania zasobu fotograficznego i dźwiękowego.

Warsztaty obejmowały dwa bloki tematyczne. W ramach modułu „Opracowanie i zabezpieczenie fotografii oraz nagrań dźwiękowych” uczestnicy poznawali metodykę ewidencjonowania i inwentaryzowania fotografii oraz dokumentacji dźwiękowej na podstawie m.in. zarządzeń Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych. Zostały omówione również zasady działania Zintegrowanego Systemu Informacji Archiwalnej (ZoSIA) dla różnych rodzajów dokumentacji. Pracownicy NAC przybliżyli również uczestnikom problem wartościowania fotografii archiwalnej na podstawie własnych doświadczeń zawodowych. Zajęcia praktyczne

* Artur Hamryszczak – dr historii, adiunkt, Ośrodek Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
e-mail: artur.hamryszczak@kul.pl
<https://orcid.org/0000-0002-2578-9971>

¹ Wybrane referaty, po przeredagowaniu i uzyskaniu pozytywnych recenzji wydawniczych, ukazały się na łamach tomu 117 (2021) specjalnego „Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych”.

obejmowały inwentaryzację przygotowanego przez NAC zestawu materiałów archiwalnych (fotografii, opisów, nagrań audio) za pomocą programu ZoSIA. Ich uzupełnieniem było zapoznanie uczestników szkolenia z wieloma rodzajami bezpiecznych opakowań dla różnego typu nośników obrazu i dźwięku, uzależnionych od ich wielkości i rodzaju. Na koniec archiwści NAC przedstawili metody przeprowadzenia drobnych napraw zniszczonych fotografii.

Drugi moduł tematyczny „Digitalizacja materiałów fotograficznych i dźwiękowych” poświęcony był zajęciom praktycznym cyfryzacji zasobu. Uczestnicy kursu zostali zaznajomieni z podstawowymi zagadnieniami digitalizacji i jej standardami oraz wymogami technicznymi sprzętu do cyfryzacji. Szczególną uwagę zwrócono na specjalne aparaty fotograficzne, które aktualnie zastępują w NAC skanery wykorzystywane do tej pory do cyfryzacji. Kolejnym etapem było poznanie specyfiki digitalizacji materiałów fotograficznych negatywowych i pozytywowych, obróbki kopii cyfrowych przy wykorzystaniu różnych programów graficznych oraz kontrola ich jakości. Ostatnim zagadnieniem, które poznali kursanci, była specyfika zbiorów nagrań dźwiękowych oraz procesu ich digitalizacji.

Uczestnicy warsztatów po zakończeniu szkolenia otrzymali stosowne certyfikaty, które wręczył im Piotr Zawilski, dyrektor Narodowego Archiwum Cyfrowego.

Ze względu na duże zainteresowanie archiwistów kościelnych tą tematyką planowana jest kolejna edycja warsztatów w 2023 roku.

Słowa kluczowe: Narodowe Archiwum Cyfrowe; Ośrodek ABMK; archiwści kościelni; digitalizacja; fotografie

II. 1. Opracowywanie fotografii w programie ZoSIA, fot. Ł. Karolewski/NAC

II. 2. Zajęcia w pracowni digitalizacji, fot. A. Brzozowska/NAC

Il. 3. Zajęcia w pracowni nagrań dźwiękowych, fot. A. Brzozowska/NAC

Il. 4. Uczestnicy warsztatów przed siedzibą NAC, fot. A. Brzozowska/NAC

KS. ANDRZEJ KWAŚNIEWSKI* – LUBLIN

SPRAWOZDANIE Z DZIAŁALNOŚCI TOWARZYSTWA PRZYJACIÓŁ ARCHIWUM DIECEZJALNEGO IM. BŁ. WINCENTEGO KADŁUBKA W KIELCACH ZA ROK 2021

Towarzystwo Przyjaciół Archiwum Diecezjalnego im. bł. Wincentego Kadłubka w Kielcach jest stowarzyszeniem katolickim, działającym od 2012 roku. W czasopiśmie „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” oraz „Świętokrzyskie Studia Archiwalno-Historyczne” corocznie zamieszczane są sprawozdania z prac podejmowanych zgodnie z misją towarzystwa, określoną w statucie. Ostatnie opublikowane sprawozdania dotyczyły roku 2020 (tam informacje bibliograficzne o wcześniejszej literaturze)¹. Prezentowane tu sprawozdanie dotyczy roku 2021, opiera się na literaturze i dokumentacji kancelaryjnej stowarzyszenia². Obok bieżącej dokumentacji istnieje obszerny zbiór protokołów, który stanowi corocznie zamkniętą jednostkę kancelaryjną w postaci pliku pdf³. Źródłem do działalności towarzystwa są też informacje zamieszczane na jego Facebooku⁴.

* Ks. Andrzej Kwaśniewski – dr nauk humanistycznych w zakresie historii, adiunkt, Ośrodek Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, prezes Towarzystwa Przyjaciół Archiwum Diecezjalnego im. bł. Wincentego Kadłubka w Kielcach

e-mail: andrzej.kwasniewski@kul.pl

<https://orcid.org/0000-0001-7174-2122>

¹ A. Kwaśniewski, *Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Przyjaciół Archiwum Diecezjalnego im. bł. Wincentego Kadłubka w Kielcach za rok 2020*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” (dalej: ABMK), 117 (2021) s. 197-213; L. Frączek, *Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Przyjaciół Archiwum Diecezjalnego im. bł. Wincentego Kadłubka w Kielcach za rok 2020*, „Świętokrzyskie Studia Archiwalno-Historyczne” (dalej: ŚSAH), (2021) s. 317-321.

² Towarzystwo Przyjaciół Archiwum Diecezjalnego im. bł. Wincentego Kadłubka w Kielcach (dalej: TPADWKK), Dokumentacja kancelaryjna.

³ TPADWKK, *[Protokoły]. Wideokonferencje od numeru I do XX odbyte w 2021 r.*, oprac. M. Obara, ss. 471.

⁴ <https://www.facebook.com/towarzystwoprzyjaciolarchiwumdiecezjalnego> (dostęp: 1.10.2022); <https://www.facebook.com/groups/1655306088077804> (dostęp: 1.10.2022); <https://www.facebook.com/oratoriumswietychdiecezjiekieleckiej> (dostęp: 1.10.2022); <https://www.facebook.com/>

Prace naukowe towarzystwa podjęto w ramach programu „Rola Kościoła jako wychowawcy i stróża kultury narodowej”, zainicjowanego w 2013 roku, mającego na celu badania nad kościelnymi dobrami kultury, głównie archiwaliami i zbiorami bibliotek historycznych. Formą prezentowania wyników badań były referaty wygłoszone w siedzibie stowarzyszenia, znajdującej się w Kurii Diecezjalnej w Kielcach na ul. Jana Pawła II nr 3. Partnerami merytorycznymi programu było Archiwum Diecezjalne w Kielcach, Wyższe Seminarium Duchowne w Kielcach i Wydawnictwo Jedność. Patronat medialny należał do gazety „Niedziela Kielecka”, Tygodnika eM oraz Radia eM Kielce. Każdy referat był zapowiadany ogłoszeniem w postaci cyfrowego plakatu upowszechnianego w internecie oraz drukowanego w wersji papierowej. Kolportaż ponad 30 plakatów do instytucji Kielc i okolic należał do prac wykonywanych przez Marię Splawę-Neyman.

W ramach programu w dniu 11 maja 2021 roku ks. dr Andrzej Kwaśniewski (Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie) przedstawił referat pt. *Ks. Adam Tomasz Paszkowicz (1784-1834). Organizator Archiwum Konsystorza Generalnego w Kielcach*. Spotkanie poprowadziła dyrektor Archiwum Państwowego w Kielcach Wiesława Rutkowska. Wystąpienie było podstawą do opublikowania biogramu postaci, która wniosła wkład w kielecką archiwistykę kościelną⁵. Wartość spotkania i przeprowadzonych badań polega na uzyskaniu wiedzy na temat administratora części diecezji krakowskiej na terenie dawnego Królestwa Polskiego. Działalność tego światłego urzędnika kancelarii konsystorskiej, posiadającego duże doświadczenie zdobyte w konsystorzach krakowskim i warszawskim, stanowi ważny etap w kształtowaniu się zespołu archiwalnego o nazwie Konsystorz Generalny w Kielcach.

W dniu 9 czerwca 2021 roku (Międzynarodowy Dzień Archiwów) referat pt. *Księgozbiór krakowskiego mieszczanina Wawrzyńca Korcza (zm. 1568)* zaprezentował prof. dr hab. Waldemar Kowalski (Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach). Spotkanie poprowadził prof. dr hab. Krzysztof Bracha (Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach). Wystąpienie prof. W. Kowalskiego związane było z jego pracami nad zawartością bibliotek prywatnych, oparte zostało na zapisie archiwalnym – spisie księgozbioru. Omawianie poszczególnych dzieł i profilu biblioteki prowadzi do lepszego rozpoznania kultury intelektualnej nowożytnej Polski. Zbiory biblioteczne obok zasobów archiwalnych to dwa podstawowe przedmioty zainteresowań stowarzyszenia.

Zainicjowany w 2020 roku (w warunkach covidowych) nurt działalności polegający na organizowaniu wideokonferencji twórczo rozwijał się również w 2021 roku. Obszerny zbiór protokołów obejmuje 20 spotkań⁶. Liczba wideokonferencji w 2021 roku była identyczna jak w roku 2020. Odbываły się dwa spotkania w miesiącu. Każde złożone jest zwykle z trzech referatów, trwa około trzech godzin i gromadzi kilkanaście osób. Referaty przygotowują członkowie i sympatycy

groups/194700014201450 (dostęp: 1.10.2022); <https://www.facebook.com/events/306145083723848/> (dostęp: 1.10.2022).

⁵ A. Kwaśniewski, *Ks. Adam Tomasz Paszkowicz (1784-1834) – organizator Archiwum Konsystorza Generalnego w Kielcach*, ŚSAH, 10 (2021) s. 291-297.

⁶ TPADWKK, [Protokoły].

towarzystwa. Godziny wieczorne we wtorki (od godz. 19.30) sprzyjają frekwencji osób pracujących i studiujących. Za sprawy techniczne odpowiada Maciej Terek, dokumentację w postaci protokołów sporządza Marian Obara.

Obszerna tematyka była prezentowana na spotkaniach, podczas których m.in. przybliżono życiorysy postaci historycznych – Jana Łaskiego Młodszeo i Pawła Popiela, omówiono wkład w dzieje regionu rodzin Dembińskich i Pusłowskich. Sporo miejsca poświęcono tematyce dziejów rodziny Wielopolskich, wykorzystując opublikowane *Wspomnienia z Chrobrza z lat 1938-1948* autorstwa Janusza Kucharskiego. Problemowo potraktowano tematy: Tadeusz Kościuszko w Winiarach, powstanie styczniowe na Ziemi Miechowskiej, bitwa korczyńska i cmentarz w Czarkowach oraz Pomnik Legionowy. Omówiono działalność księży: Józefa Zdanowskiego, Grzegorza Augustynika, Edwarda Gielniewskiego oraz Wincentego Bogackiego, twórcy czasopisma „Maryawita” (następnie „Jutrzenka”). W ramach tematyki biograficznej szczególnie miejsce poświęcono prześledzeniu i omówieniu itinerariów króla Władysława Łokietka oraz królowej Jadwigi. Cyklicznie (zgodnie z datami wspomnień w kalendarzu) przybliżane były życiorysy świętych, błogosławionych i sług Bożych działających na terenie obecnej diecezji kieleckiej: św. Andrzeja Świerada, św. Alberta Chmielowskiego, św. Jacka, św. Kingi, św. Królowej Jadwigi Andegaweńskiej, św. Jana Pawła II, bł. Wincentego Kadłubka, bł. Bronisławy, bł. Ludwika Rocha Gietyngiera, bł. Józefa Pawłowskiego, bł. Zofii z Maciejowskich Czeskiej, bł. Iwo Odrowąża, bł. Stefana Wyszyńskiego, ks. Piotra Skargi, ks. Mariana Łuczyka. Omówiono dzieje parafii: Mieronice, Stary Korczyn, Miechów, Pilica i Rokitno oraz dzieje klasztoru benedyktynów na Świętym Krzyżu. Podjęto tematykę polskiej kultury religijnej i przybliżono m.in. genezę i znaczenie nabożeństwa gorzkich żali. Z dziedziny historii sztuki omówiono gotycką kaplicę św. Marii Magdaleny w Miechowie, Hodegetrie krakowskie występujące na terenie diecezji kieleckiej oraz barokowe malarstwo Andrzeja Radwańskiego i Macieja Reichana (Rejchana) zachowane w Jędrzejowie, Nowym Korczynie i na Świętym Krzyżu. Z tematyki archiwów i bibliotek udało się przybliżyć kwestię inkunabułów i starodruków biblioteki benedyktynów świętokrzyskich. Największe zainteresowanie słuchaczy widoczne było przy omawianiu kwestii źródłowych związanych z księgami prestacyjnymi zachowanymi w Archiwum Państwowym w Kielcach. Inspiracje do podjęcia powyższej tematyki pochodziły często z indywidualnych zainteresowań uczestników forum, wiązały się z ich wyjazdami, zwiedzaniem czy udziałem w kulcie religijnym w sanktuariach diecezji⁷.

W misję towarzystwa wpisują się prace naukowe prowadzone przez inne podmioty i innych autorów. W drugim tomie słownika archiwistów kościelnych ukazały się dwa biogramy osób związanych z kielecką kancelarią konsystorską oraz archiwum⁸. Tematyka zdjęć w zasobie Archiwum Diecezjalnego w Kielcach

⁷ Por. K. Dobrowolska, *Czule spojrzenie Matki*, „Niedziela”, 63 (2021) nr 18 (wkładka kielecka), s. IV-V.

⁸ T. Gocel, *Mazurek Franciszek*, w: *Słownik biograficzny polskich archiwistów kościelnych* (dalej: SBPAK), t. 2, red. J. Marecki, Kraków 2021, s. 136-139; E. Hapak, *Storz Wawrzyniec*, SBPAK, t. 2, s. 177-179.

została zaprezentowana na ogólnopolskiej konferencji naukowej. Wystąpienie zaowocowało artykułem⁹.

Maria Dębowska (emerytowany pracownik Ośrodka Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych) wydała kolejne tomy kronik imbramowskich¹⁰. Ich edycja krytyczna jest kontynuacją dotychczasowych prac, które dotyczyły okresu staropolskiego. Kolejne tomy dotyczą epoki rozbiorów i niewoli narodowej. Za sprawą systematycznej pracy edytorskiej archiwalia norbertańskie z terenu obecnej diecezji kieleckiej (jednocześnie podległego Archiwum Diecezjalnemu w Kielcach) są udostępniane szerokiemu gronu odbiorców.

W związku z misją towarzystwa pozostają dwa artykuły na temat źródeł z epoki staropolskiej. Ksiądz Jan Szczepaniak opublikował tekst na temat osiemnastowiecznych rubrycel diecezji krakowskiej i dołączył do niego obszerny katalog¹¹. Praca ta stanowi m.in. omówienie ważnego etapu kształtowania się elenchusa diecezji krakowskiej, który wpłynął na analogiczne wydawnictwo późniejszej diecezji kieleckiej. Artykuł Marcina Janakowskiego rzuca nieco światła na temat kancelarii kościelnych i pierwocin archiwistyki w Kielcach w epoce staropolskiej¹².

Na szczególną uwagę zasługuje artykuł ks. Michała Olejarczyka¹³. Dobra analiza muzykologiczna dotyczy źródeł fizycznie nieznanych, które zostały odnalezione przy okazji remontu. Zachowane obiekty są świadectwem poziomu kultury muzycznej kolegiaty kieleckiej w okresie baroku. Obszerny artykuł Piotra Kardysia przynosi wiedzę na temat ważnej jednostki archiwalnej z zespołu kolegiaty kurzelowskiej¹⁴. W niniejszym przeglądzie należy zauważyć pracę Waldemara Kowalskiego na temat prepozytury kieleckiej u progu reformy Soboru Trydenckiego¹⁵. Źródłowy charakter tego obszernego artykułu stanowi ważne odniesienie dla badań i refleksji na temat archiwaliów dotyczących przeszłości kościelnej Kielc i regionu.

⁹ A. Kwaśniewski, *Fotografie w Archiwum Diecezjalnym w Kielcach*, ABMK, 117 (2021) s. 405-412.

¹⁰ *Kronika klasztoru norbertanek w Imbramowicach 1779-1785*, oprac. M. Dębowska, Kraków 2021; *Kronika klasztoru norbertanek w Imbramowicach 1785-1797*, oprac. M. Dębowska, Kraków 2021; *Kronika klasztoru norbertanek w Imbramowicach 1797-1804*, oprac. M. Dębowska, Kraków 2021; *Kronika klasztoru norbertanek w Imbramowicach 1804-1824*, oprac. M. Dębowska, Kraków 2021.

¹¹ J. Szczepaniak, *Zawartość i katalog rubrycel diecezji krakowskiej z lat 1735-1811 znajdujących się w księgozbiornym podręcznym Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie*, ABMK, 115 (2021) s. 471-502.

¹² M. Janakowski, *Compendium archivi Kielcensis – kilka uwag nad kieleckim archiwum i kancelarią zadworną biskupa krakowskiego Kajetana Sołtyka*, ABMK, 115 (2021) s. 131-147.

¹³ M. Olejarczyk, *Analiza muzykologiczno-historyczna XVIII-wiecznych partytur chóralnych i orkiestrowych znalezionych w bazylice katedralnej w Kielcach*, w: *850 lat katedry pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Kielcach*, red. T. Gocel, B. Wojciechowska, S. Konarska-Zimmicka, Kielce 2021, s. 145-164.

¹⁴ P. Kardys, *Kopiarz kolegiaty kurzelowskiej z zespołu akt kolegiaty kurzelowskiej przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym w Kielcach*, „Kieleckie Studia Teologiczne”, 20 (2021) s. 41-73.

¹⁵ W. Kowalski, *Prepozytura kielecka w XVI stuleciu. Wierni i ich duszpasterze*, ABMK, 115 (2021) s. 197-251.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Towarzystwo Przyjaciół Archiwum Diecezjalnego im. bł. Wincentego Kadłubka w Kielcach
Dokumentacja kancelaryjna.
[*Protokoły.*] *Wideokonferencje od numeru I do XX odbyte w 2021 r.*, oprac. M. Obara, ss. 471.

Opracowania

- Dobrowolska Katarzyna, *Czule spojrzenie Matki*, „Niedziela”, 63 (2021) nr 18, (wkładka kielecka), s. IV-V.
- Frączek Lech, *Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Przyjaciół Archiwum Diecezjalnego im. bł. Wincentego Kadłubka w Kielcach za rok 2020*, „Świętokrzyskie Studia Archiwalno-Historyczne”, (2021) s. 317-321.
- Gocel Tomasz, *Mazurek Franciszek*, w: *Słownik biograficzny polskich archiwistów kościelnych*, t. 2, red. J. Marecki, Kraków 2021, s. 136-139.
- Hapak Emil, *Storz Wawrzyniec*, w: *Słownik biograficzny polskich archiwistów kościelnych*, t. 2, red. J. Marecki, Kraków 2021, s. 177-179.
- Janakowski Marcin, *Compendium archivi Kielcensis – kilka uwag nad kieleckim archiwum i kancelarią zadworną biskupa krakowskiego Kajetana Sołtyka*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 115 (2021) s. 131-147.
- Kardyś Piotr, *Kopiarz kolegiaty kurzelowskiej z zespołu akt kolegiaty kurzelowskiej przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym w Kielcach*, „Kieleckie Studia Teologiczne”, 20 (2021) s. 41-73.
- Kowalski Waldemar, *Prepozytura kielecka w XVI stuleciu. Wierni i ich duszpasterze*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 115 (2021) s. 197-251.
- Kronika klasztoru norbertanek w Imbramowicach 1779-1785*, oprac. M. Dębowska, Kraków 2021.
- Kronika klasztoru norbertanek w Imbramowicach 1785-1797*, oprac. M. Dębowska, Kraków 2021.
- Kronika klasztoru norbertanek w Imbramowicach 1797-1804*, oprac. M. Dębowska, Kraków 2021.
- Kronika klasztoru norbertanek w Imbramowicach 1804-1824*, oprac. M. Dębowska, Kraków 2021.
- Kwaśniewski Andrzej, *Fotografie w Archiwum Diecezjalnym w Kielcach*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 117 (2021) s. 405-412.
- Kwaśniewski Andrzej, *Ks. Adam Tomasz Paszkowicz (1784-1834) – organizator Archiwum Konsystorza Generalnego w Kielcach*, „Świętokrzyskie Studia Archiwalno-Historyczne”, 10 (2021) s. 291-297.
- Kwaśniewski Andrzej, *Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Przyjaciół Archiwum Diecezjalnego im. bł. Wincentego Kadłubka w Kielcach za rok 2020*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 117 (2021) s. 197-213.
- Olejarczyk Michał, *Analiza muzykologiczno-historyczna XVIII-wiecznych partytur chóralnych i orkiestrowych znalezionych w bazylice katedralnej w Kielcach*, w: *850 lat katedry pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Kielcach*, red. T. Gocel, B. Wojciechowska, S. Konarska-Zimmicka, Kielce 2021, s. 145-164.

Szczepaniak Jan, *Zawartość i katalog rubrycel diecezji krakowskiej z lat 1735-1811 znajdujących się w księgozbiorze podręcznym Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 115 (2021) s. 471-502.

Netografia

<https://www.facebook.com/events/306145083723848/> (dostęp: 1.10.2022).

<https://www.facebook.com/groups/1655306088077804> (dostęp: 1.10.2022).

<https://www.facebook.com/groups/194700014201450> (dostęp: 1.10.2022).

<https://www.facebook.com/oratoriumswietychdiecezjikielckiej> (dostęp: 1.10.2022).

<https://www.facebook.com/towarzystwoprzyjaciolarchiwumdiecezjalnego> (dostęp: 1.10.2022).

Słowa kluczowe: Archiwum Diecezjalne w Kielcach; kościelne dobra kultury; program naukowy „Rola Kościoła jako wychowawcy i stróża kultury narodowej”; środowisko naukowe

SPIS TREŚCI CONTENS

STUDIA I MATERIAŁY STUDIES AND MATERIALS

- Agnieszka Bangrowska: Konserwatorska ocena stanu zachowania
wybranych kazań kościelnych z lat 1541-1597 pochodzących
z Biblioteki Fundacji Wiktora hr. Baworowskiego we Lwowie 5
Assessment of the state of preservation of selected sermons from
the years 1541–1597 from the Library
of the Count Wiktor Baworowski Foundation in Lviv
<https://doi.org/10.31743/abmk.14360>
- Agnieszka Bender: Polskie ślady w Sanktuarium Matki Bożej Łaskawej
na Mentorelli 29
Polish traces at the Shrine of Our Lady of Grace of Mentorella
<https://doi.org/10.31743/abmk.13646>
- Edyta Chomentowska: Schematyzmy karmelitów prowincji galicyjskiej 51
Directories of the carmelites of the galician province
<https://doi.org/10.31743/abmk.12319>
- Ks. Mariusz Drygier: Troska pasterska Stefana Wyszyńskiego
o administrację apostolską Śląska Opolskiego w latach 1949-1967 65
Stefan Wyszyński's pastoral concern for the apostolic
administration of Opolian Silesia in 1949–1967
<https://doi.org/10.31743/abmk.13650>
- Halina Dudała: Inwentarz zespołu akt klasztoru
pw. św. Marcina sióstr Karmelitanek Bosych w Krakowie 81
Inventory of the records of the St Martin's monastery
of the disalced Carmelite Nuns in Kraków
<https://doi.org/10.31743/abmk.13467>
- Ks. Michał Kłakus: „Nie sędzę, żeby posądzanie mnie o wrogość
do Kościoła było słuszne”. Związki Czesława Miłosza
z Seminarium Polskim w Paryżu 131
'I do not agree it is right to suspect me of hostility towards the Church.'
Czeslaw Milosz's relationship with the Polish Seminary in Paris
<https://doi.org/10.31743/abmk.12758>

- Ks. Łukasz Krucki, Justyna Mizerka: Inwentarz zespołu „Wyższe Seminarium Duchowne w Gnieźnie” z zasobu Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie 143
 Inventory of the ‘Ecclesiastical Seminary in Gniezno’ fond from the resources of the Archdiocesan Archive in Gniezno
<https://doi.org/10.31743/abmk.12579>
- Tomasz Krzyżowski: Biblioteka arcybiskupa ormiańskiego Józefa Teodorowicza: jej losy w czasie II wojny światowej i w latach powojennych 179
 Library of armenian archbishop Józef Teodorowicz: its fate during world war II and in the postwar years
<https://doi.org/10.31743/abmk.13737>
- Rafał Łatka, ks. Józef Wołczański: „Postawa nasza musi być jasna i czytelna dla narodu”. Biskup Ignacy Tokarczuk jako członek Episkopatu Polski w okresie prymasostwa kard. Stefana Wyszyńskiego (1965-1981) 207
 ‘Our attitude must be sound and clear to the nation.’ Bishop Ignacy Tokarczuk as a member of the Polish Episcopate during the primacy of cardinal Stefan Wyszyński (1965–1981)
<https://doi.org/10.31743/abmk.13259>
- Alicja Matczuk: *Bibliografia historii Kościoła w Polsce* za lata 1944-1984 oraz rys historyczno-metodyczny od XVII wieku 257
 Bibliography of the History of the Church in Poland (1944–1984) and historical and methodological outline since the 17th century
<https://doi.org/10.31743/abmk.13028>
- Antoni Mironowicz: O początkach żyrowickiego sanktuarium 281
 The origins of the zhyrovichy monastery
<https://doi.org/10.31743/abmk.12411>
- Karol Nabiałek: Początki parafii i najstarszy kościół w mieście Olsztynku (Olsztynie) 313
 The origins of the parish and the oldest church in the town of Olsztynek (Olsztyn)
<https://doi.org/10.31743/abmk.12636>
- Leszek Poniewozik: Meszne w uposażeniu plebańskim parafii diecezji krakowskiej w świetle tzw. *Liber Retaxationum* z 1529 roku 347
 Meszne in the emolument of the parishes of the Diocese of Kraków in light of *Liber Retaxationum* of 1529
<https://doi.org/10.31743/abmk.13536>

- Katarzyna Ponińska: przyczynek do twórczości Jacka Chylickiego,
czyli nowe ustalenia na temat wybranych obrazów
z cyklu namalowanego do kościoła Franciszkanów w Zamościu 367
A contribution to the artistic output of Jacek Chylicki,
or new findings on selected paintings from the series
painted for the Franciscan church in Zamość
<https://doi.org/10.31743/abmk.13244>
- Ks. Grzegorz Sokołowski, Paweł Lubiewski, Bernard Wiśniewski,
Tomasz Zwęgliński: Wybrane problemy bezpieczeństwa archiwów
kościelnych 395
Selected issues of the security of church archives
<https://doi.org/10.31743/abmk.12460>
- Marian Surdacki: Posługa opiekuńcza duchaków i kapucynów
w Szpitalu Świętego Ducha w Rzymie w XVII-XVIII wieku 417
Care ministry of the hospitallers of the holy spirit and capuchins
at the Hospital of the Holy Spirit in Rome in the 17th-18th centuries
<https://doi.org/10.31743/abmk.13480>
- Ks. Jacek Urban: Ks. Ignacy Polkowski (1833-1888) w świetle jego
spuścizny przechowywanej w Archiwum Kapitulnym na Wawelu 437
Rev. Ignacy Polkowski (1833–1888) in the light of his
legacy stored in the Wawel Chapter Archives
<https://doi.org/10.31743/abmk.12924>
- Raisa Zianiuk: Archiwum kościoła św. Michała Archanioła
w Michalishkach (Białoruś) – los kolekcji na tle wydarzeń
historycznych 459
Archives of St Michael the Archangel's church in Mikhalishki (Belarus) –
the fate of the collection against the background of historical events
<https://doi.org/10.31743/abmk.12968>
- Lubow Żwanko, Joanna Kucharzewska: Kościół katedralny
pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny
w Charkowie (1887-1891) w świetle wybranych źródeł archiwalnych ... 485
The cathedral of the assumption of the Blessed Virgin Mary in
Kharkiv (1887–1891) in the light of selected archival sources
<https://doi.org/10.31743/abmk.14542>

RECENZJE I OMÓWIENIA REVIEWS AND DISCUSS

- Yuriy Drobot [Recenzja]: Paweł Przybylski, *Rola duchowieństwa greckokatolickiego w kształtowaniu się opcji narodowych wśród Łemków w latach 1918-1947*, Wydawnictwo Mado, Toruń 2006, ss. 294, ISSN 978-83-8988-659-0 517
<https://doi.org/10.31743/abmk.12928>
- Jerzy Flaga [Recenzja]: *Mikołaj Zebrzydowski (1553-1620), palatinus et capitaneus Cracoviensis, fundator et defensor Ecclesiae. W czterechsetną rocznicę śmierci*, red. Aleksander Krzysztof Sitnik OFM, Wydawnictwo Benedyktynów Tyniec, Kraków 2021, ss. 311, ISBN 978-83-8205-109-4 529
<https://doi.org/10.31743/abmk.14435>
- Agnieszka Gołda [Recenzja]: Marcin Wrzos OMI, *Misje w polskojęzycznym Internecie. Studium misjologiczno-medioznawcze*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2020, ss. 505, ISBN 978-83-8090-770-6 533
<https://doi.org/10.31743/abmk.12889>
- Piotr Kardyś [Recenzja]: *Antiphonarium Kielcense. Antyfonarz kolegiaty kieleckiej (ok. 1372 r.). Wydanie fototypiczne z komentarzem*, red. Krzysztof Bracha, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, Wydawnictwo JEDNOŚĆ, Kielce 2020, ss. 744, ISBN 978-83-7133-780-2 UJK, 978-83-8144-387-6 JEDNOŚĆ 541
<https://doi.org/10.31743/abmk.11412>
- Anna Łosowska [Recenzja]: *Pomiędzy św. Piotrem a Sankt Petersburgiem. Kościół katolicki na Lubelszczyźnie i Podlasiu na przełomie XIX/XX wieku. Materiały z konferencji międzynarodowej, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Lublin, 2 czerwca 2022*, red. ks. Jarosław R. Marczewski, Wydawnictwo Academicon, ss. 226, ISBN 978-83-62475-99-5 549
<https://doi.org/10.31743/abmk.14668>
- Ks. Mieczysław Różański [Recenzja]: Mateusz Żmudziński, *Archiwum Akt Dawnych Diecezji Toruńskiej i jego zasób*, Toruńskie Wydawnictwo Diecezjalne, Toruń 2020, ss. 213, ISBN 987-83-60053-91-1 553
<https://doi.org/10.31743/abmk.13974>
- Edgar Sukiennik [Recenzja]: Ks. Józef Mandziuk, *Męskie wspólnoty zakonne w (archi)diecezji wrocławskiej*, Fundacja „Honor i Ojczyzna” im. Majora Władysława Raginisa, Wrocław 2021, ss. 740, ISBN 978-83-9530-542-9 557
<https://doi.org/10.31743/abmk.13983>

**INFORMACJE I SPRAWOZDANIA
INFORMATION AND REPORTS**

- Artur Hamryszczak: O. Marian Brudzisz CSsR (1930-2022) 563
<https://doi.org/10.31743/abmk.14679>
- Beata Skrzydlewska: Ksiądz Władysław Szczebak (1929-2022) 569
<https://doi.org/10.31743/abmk.14588>
- Ewa Grin-Piszczek: Konferencja naukowa „Kroniki parafialne jako źródła historyczne”, Przemyśl, 14 czerwca 2022 roku 575
<https://doi.org/10.31743/abmk.14528>
- Artur Hamryszczak: Warsztaty dla archiwistów kościelnych „Opracowanie, digitalizacja i przechowywanie materiałów fotograficznych oraz nagrań dźwiękowych”. 18-19 X 2022 roku, Warszawa 579
<https://doi.org/10.31743/abmk.14698>
- Ks. Andrzej Kwaśniewski: Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Przyjaciół Archiwum Diecezjalnego im. bł. Wincentego Kadłubka w Kielcach za rok 2021 583
<https://doi.org/10.31743/abmk.14576>

ZASADY PRZYGOTOWYWANIA TEKSTÓW PRZEZNACZONYCH DO DRUKU W PÓLROCZNIKU „ARCHIWA BIBLIOTEKI I MUZEA KOŚCIELNE”

Ogólne

1. Artykuł złożony do półrocznika „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” nie może być wcześniej nigdzie opublikowany, ani być w tym samym czasie złożony w redakcjach innych czasopism. Nie powinien on również być opublikowany online w tym samym czy innym języku. Tylko jeden artykuł może zostać przyjęty do jednego numeru czasopisma.
2. Redakcja ABMK przyjmuje artykuły do druku w języku polskim i w językach kongresowych.
3. Cały proces składania artykułu do czasopisma, proces recenzji oraz redakcji odbywa się online poprzez konto autora założone na stronie czasopisma.
4. Autor, rejestrując się na stronie czasopisma, powinien podać możliwie wszystkie wymagane dane: imię i nazwisko, adres e-mail, afiliacja, adres instytucji, adres korespondencyjny, jeśli inny niż instytucji. Obowiązkowo należy podać swój indywidualny numer ORCID.
5. Autor tekstu zobowiązany jest do złożenia (w wersji elektronicznej /skan/) deklaracji: Zgłoszenie artykułu do redakcji półrocznika „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” wraz z oświadczeniem dotyczącym wkładu poszczególnych autorów i źródeł finansowania badań. Formularz deklaracji umieszczony jest na stronie internetowej półrocznika „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”.
6. Struktura artykułu powinna składać się z następujących elementów: a) tytuł w języku polskim i angielskim; b) streszczenie ze słowami kluczowymi w języku polskim i angielskim; c) przedstawienie problemu badawczego wraz z omówieniem dotychczasowego piśmiennictwa naukowego; d) propozycja rozwiązania problemu badawczego oraz stosowane metody badań; e) dyskusja uwzględniająca literaturę naukową; f) wnioski; g). bibliografia.
7. Tekst artykułu należy zapisać w formacie RTF (*.rtf) – Rich Text Format.
8. Wszystkie ilustracje, które mają być zamieszczone w tekście (grafiki, wykresy, mapy, fotografie itp.), należy dostarczyć w oddzielnych plikach graficznych w formacie TIFF (*.tiff) – Tagged Image File Format w rozdzielczości 300 dpi.
9. Odpowiedzialność wynikającą z praw wydawniczych i praw autorskich (cytowanie, przedruk ilustracji, tabel i wykresów z innych źródeł) ponosi autor.
10. Wydania krytyczne źródeł łacińskich lub staropolskich należy przygotować w oparciu o odpowiednie instrukcje wydawnicze.
11. W artykułach **należy stosować alfabet łaciński**, a w przypadku tekstów pochodzących z języków posługujących się innym alfabetem (np. cyrylicą) używać transliteracji.
12. W przypadku recenzji należy podać pełny opis bibliograficzny recenzowanej publikacji, zawierający także informację o wydawcy, liczbie stron liczbowanych i nieliczbowanych oraz liczbie ilustracji.
13. Nieodesłanie przez autora w terminie korekty autorskiej oznacza zgodę na publikację tekstu w dotychczasowej postaci.
14. Redakcja zastrzega sobie prawo do odmowy przyjęcia artykułu do publikacji bez podania przyczyny.
15. Redakcja nie zwraca autorom nadesłanych materiałów.

16. Kopię przekazanych materiałów należy przechowywać na nośniku elektronicznym do czasu ukazania się publikacji drukiem.
17. Prawa wydawnicze przechodzą na wydawcę.
18. Autorzy nie ponoszą żadnych opłat i kosztów publikacji na łamach półrocznika „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”.

Tekst główny

1. Formatowanie należy ograniczyć do minimum – wystarczy wyróżnić tytuły, podtytuły oraz akapity.
2. Wszystkie cytaty należy pisać w cudzysłowie czcionką prostą – nie kursywą.
3. Cytaty wewnątrz cytatów zaznaczamy cudzysłowem podwójnym « ».
4. Wszystkie tytuły publikacji w tekście głównym – kursywą bez cudzysłowów.
5. Terminy definiowane lub omawiane w tekście – kursywą bez cudzysłowów.
6. Zwroty użyte w sensie przenośnym – czcionką prostą bez cudzysłowów.
7. Nie należy stosować spacji dla uzyskania efektu rozstrzelonego druku dla wyróżnień w tekście.
8. Określenia czasu piszemy bez skrótów. Stulecia podajemy cyfrą rzymską (XIX wiek). Nazwy miesięcy powinny znajdować się w pełnym brzmieniu (11 listopada 1918 r.).
9. W tekście używamy myślników (półpauzy) „—”. Dywizów (krótkich znaków) bez spacji: „-” używamy tylko między cyframi (liczbami) w oznaczeniu stron (s. 2-5) lub dat (2005-2010).

Przypisy

1. W przypisach należy stosować alfabet łańcowski, a w przypadku tekstów pochodzących z języków posługujących się innym alfabetem (np. cyrylicą) używać transliteracji.
2. W tekstach należy stosować przypisy dolne, umieszczając odnośnik w tekście przed znakiem interpunkcyjnym.
3. Należy stosować skrócony zapis bibliograficzny, przy użyciu tzw. metody przecinkowej: nie podaje się nazwy wydawnictwa, nazwisk tłumaczy, ilości dotychczasowych wydań (z wyjątkiem przypadku, gdy w tym samym roku dzieło miało więcej niż jedno wydanie), a poszczególne elementy opisu bibliograficznego oddziela się przecinkiem:
 - a) **publikacje książkowe:** inicjały imion i nazwisko autora, tytuł książki [kursywą], miejsce i rok wydania, strony
np. A. Weiss, *Biskupstwa bezpośrednio zależne od Stolicy Apostolskiej w średnio-wiecznej Europie*, Lublin 1992, s. 145-176.
 - b) **artykuły w dziełach zbiorowych:** inicjały imion i nazwisko autora, tytuł artykułu [kursywą], w: tytuł dzieła zbiorowego [kursywą], inicjały imion i nazwiska redaktorów, miejsce i rok wydania, strony
np. A. Weiss, *Dokument lokacyjny króla Jana III Sobieskiego dla Obry-Bernardowa*, w: *Historia świadectwem czasów*, red. W. Bielak, S. Tylus, Lublin 2006, s. 493-516.
 - c) **artykuły w czasopismach:** inicjały imion i nazwisko autora, tytuł artykułu [kursywą], „tytuł czasopisma” [w cudzysłowie czcionka prosta], rocznik lub tom (rok wydania) nr lub zeszyt, strony [przed tytułem czasopisma nie umieszcza się w:]

np. A. Weiss, *Rejestr ekspedycji ks. biskupa Jana Albertrandiego wikariusza i oficjale generalnego archidiakonatu warszawskiego z lat 1795-1797*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne”, 92 (2009) s. 247-298.

- d) hasła z encyklopedii:** inicjały imion i nazwisko autora, tytuł hasła [kursywą], w: tytuł encyklopedii [kursywą], tom, inicjał imienia i nazwiska redaktorów, miejsce i rok wydania, strony
np. F. Lenort, *Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 1, red. F. Gryglewicz, Lublin 1985, kol. 877.
- e) archiwalia:** nazwa archiwum, sygnatura, tytuł, strony lub karty [wszystko czcionka prosta]
np. AAL, sygn. Dz IV 22, *Życiorys ks. Stanisława Brajczewskiego*, k. 46.
Uwaga: przy pierwszym użyciu należy podać pełną nazwę archiwum, a po niej, w nawiasie okrągłym, skrót nazwy, np.: Archiwum Archidiecezji Lubelskiej (AAL). Podobnie w przypadku wszystkich skrótów odnoszących się do nazw instytucji i organizacji [także w tekście głównym].
- f) adresy stron internetowych:** na końcu, w nawiasie tylko data dostępu, bez odstępów po kropkach
np. Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, <http://www.kul.pl/> (dostęp: 15.04.2016)
- g) dokumenty elektroniczne:** tytuł hasła bądź artykułu, na końcu data dostępu bez odstępów po kropkach
np. *Ośrodek Archiwów Bibliotek i Muzeów Kościelnych*, <http://www.kul.pl/osrodek-archiwow-bibliotek-i-muzeow-kościelnych,123.html> (dostęp: 15.04.2016)
4. Przy kolejnym cytowaniu tej samej publikacji zawsze podajemy: nazwisko autora [z wyjątkiem przypadku, gdy występują różni autorzy o tym samym nazwisku – wtedy podaje się również inicjały imion], początek tytułu [kursywą, bez wielokropka], strony. Nie należy używać: dz. cyt., art. cyt. itp.
np. Weiss, *Rejestr ekspedycji*, s. 250-251.

Bibliografia załącznikowa

- W bibliografii należy stosować alfabet łaciński, a w przypadku tekstów pochodzących z języków posługujących się innym alfabetem (np. cyrylicą) używać transliteracji/transkrypcji.
- a) publikacje książkowe:** nazwisko i imię autora [nie inicjał!], tytuł książki [kursywą], miejsce i rok wydania, strony
np. Weiss Anzelm, *Biskupstwa bezpośrednio zależne od Stolicy Apostolskiej w średniowiecznej Europie*, Lublin 1992.
- b) artykuły w dziełach zbiorowych:** nazwisko i imię autora [nie inicjał!], tytuł artykułu [kursywą], w: tytuł dzieła zbiorowego [kursywa], inicjały imion i nazwiska redaktorów, miejsce i rok wydania, strony

np. Weiss Anzelm, *Dokument lokacyjny króla Jana III Sobieskiego dla Obry – Bernardowa*, w: *Historia świadectwem czasów*, red. W. Bielak, S. Tylus, Lublin 2006, s. 493-516.

- c) artykuły w czasopismach:** nazwisko i imię autora [nie inicjał!], tytuł artykułu [kursywa], „tytuł czasopisma” [w cudzysłowie czcionka prosta], rocznik lub tom (rok wydania) nr lub zeszyt, strony [przed tytułem czasopisma nie umieszcza się w:]
np. Weiss Anzelm, *Rejestr ekspedycji ks. biskupa Jana Albertrandiego wikariusza i oficjała generalnego archidiaconatu warszawskiego z lat 1795-1797*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 92 (2009) s. 247-298.
- d) hasła z encyklopedii:** nazwisko i imię autora [nie inicjał!], tytuł hasła [kursywa], w: tytuł encyklopedii [kursywa], tom, inicjał imienia i nazwiska redaktorów, miejsce i rok wydania, strony
np. Lenort Feliks, *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 1, red. F. Gryglewicz, Lublin 1985, kol. 877.
- d) archiwalia:** nazwa archiwum, sygnatura, tytuł, strony lub karty [wszystko czcionka prosta]
np. AAL, sygn. Dz IV 22, *Życiorys ks. Stanisława Brajczewskiego*, k. 46.
Uwaga: należy podać pełną nazwę archiwum, a po niej, w nawiasie okrągłym, skrót nazwy, np.: Archiwum Archidiecezji Lubelskiej (AAL).
- e) adresy stron internetowych:** na końcu, w nawiasie tylko data dostępu, bez odstępów po kropkach
np. Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, <http://www.kul.pl/> (dostęp: 15.04.2016)
- f) dokumenty elektroniczne:** tytuł hasła bądź artykułu, na końcu data dostępu bez odstępów po kropkach
np. *Ośrodek Archiwów Bibliotek i Muzeów Kościelnych*, <http://www.kul.pl/osrodek-archiwow-bibliotek-i-muzeow-koscielnych,123.html> (dostęp: 15.04.2016)

Egzemplarz autorski

Autor, który chce otrzymać bezpłatnie egzemplarz ABMK, w którym znajduje się jego artykuł, musi wcześniej zadeklarować chęć otrzymania pisma lub swojego artykułu w postaci pliku PDF.

Ponieważ otrzymanie tomu autorskiego wiąże się z koniecznością opłaty podatku, Autor musi podać następujące dane niezbędne do deklaracji podatkowej:

1. Pesel lub NIP (tylko osoby prowadzące działalność gospodarczą).
2. Urząd Skarbowy, pod który podlega rozliczający się podatnik.
3. Adres stałego zameldowania oraz korespondencyjny, jeżeli jest różny od stałego zamieszkania.

PROCEDURA RECENZOWANIA ARTYKUŁÓW NAUKOWYCH W CZASOPISMIE „ARCHIWA, BIBLIOTEKI I MUZEA KOŚCIELNE”

1. Procedura recenzowania artykułów jest zgodna z zasadami recenzowania zawartymi w Komunikacie Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 29 maja 2013 r.
2. Autorzy, przysyłając pracę do publikacji w czasopiśmie, wyrażają zgodę na proces recenzji.
3. Nadesłane publikacje są poddane ocenie w pierwszej kolejności przez Redakcję.
4. Następnie publikacje są recenzowane przez dwóch rzetelnych recenzentów, posiadających co najmniej stopień doktora.
5. Nadesłane prace nie będą wysyłane do recenzentów z tej samej placówki, z której pochodzą Autorzy oraz do osób mogących pozostawać z Autorem w konflikcie interesów.
6. Prace recenzowane są poufnie i anonimowo (*double blind review process*).
7. Pracy nadawany jest numer redakcyjny, identyfikujący ją na dalszych etapach procesu wydawniczego.
8. Recenzentom nie wolno wykorzystywać wiedzy na temat pracy przed jej publikacją.
9. Recenzent przekazuje sporządzoną recenzję w postaci elektronicznej na adres mailowy Redakcji podany na formularzu recenzji oraz w formie papierowej z odręcznym podpisem, która przechowywana jest w Redakcji przez okres 5 lat.
10. Pisemna recenzja zawiera jednoznaczny wniosek recenzenta dotyczący warunków dopuszczenia artykułu naukowego do publikacji lub jego odrzucenia.
11. Ostateczną kwalifikację do druku podejmuje Redaktor Naczelny na podstawie analizy uwag zawartych w recenzji i ostatecznej wersji artykułu dostarczonej przez Autora.
12. Raz w roku Redakcja zamieszcza na stronie internetowej uaktualnioną pełną listę Recenzentów, z którymi współpracuje.

GUIDELINES FOR PREPARING THE TEXTS FOR PUBLICATION IN THE SEMI-ANNUAL JOURNAL ‘ARCHIWA, BIBLIOTEKI I MUZEA KOŚCIELNE’

General

1. Articles submitted to the semi-annual journal ‘Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne’(ABMK) should not have been published before or cannot be submitted to the editors of any other journal at the same time. It should not have been published online in the same or another language either. Only one article can be accepted into one issue of the journal. **The author of this text is obliged to present (in an electronic/scanned/paper version) the declaration: Submitting an article to the editorial office of the semi-annual journal ‘Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne’** together with the statement regarding the contribution of the individual authors and the sources of research funding. The form of the declaration is on the website of the semi-annual journal ‘Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne’: www.abmk.kul.pl
2. Articles intended for publication in the pages of the semi-annual journal ‘Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne’ can be sent by traditional mail on a CD or by email as an attachment.
3. Articles should be accompanied by a short abstract (min. 200- max. 250 words), keywords and a bibliography. Brief communications, reviews and reports should only be accompanied by a bibliography.

4. The text of the article should be written in RTF format (*.rtf) – Rich Text Format.
5. All kinds of illustrations intended for the text (graphics, charts, maps, photos, etc.) need to be provided in separate graphic files in TIFF format (*.tiff) – Tagged Image File Format in 300 dpi resolution.
6. The author bears the responsibility arising from publishing rights and copyrights (quotations, reprints of illustrations, tables and graphs from other sources).
7. Critical editions of the Latin sources and the ones from the Old Polish period need to be based on the appropriate publishing instructions.
8. **Articles should be written in the Latin alphabet** and the texts which are written in the languages using a different alphabet (e.g. Cyrillic) should be transcribed/transliterated.
9. Reviews should be accompanied by a full bibliographic description of the reviewed publication, including information about the publisher, the number of numbered and unnumbered pages, as well as the number of illustrations.
10. Information about the authors included in ABMK together with their articles should contain the following data: author's name, a degree and an academic title, affiliation (Institute, Department, etc.), an email address.
11. If the author fails to send his revision on time, it means that he agrees to have the text published in its current form.
12. The editors reserve the right to reject an article for publication without giving a reason.
13. The submitted materials are not returned to authors.
14. A copy of the materials intended for publication should be stored on an electronic medium until the paper appears in print.
15. Publishing rights are assigned to the publisher.
16. Authors do not pay any fees or bear any costs for publishing in the semi-annual journal 'Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne'.

The main text

1. Formatting should be kept to a minimum – it is enough to highlight titles, subtitles and opening lines of paragraphs.
2. Quotations that run on in the text should be enclosed in quotation marks; quotations that are broken off from the text (called displayed quotations) should be written without quotation marks.
3. Quotations within quotations should be placed within double quotation marks “”.
4. In the main text, the titles of a free-standing publication are set in italics while the titles of an item within a publication are set in regular type within single quotation marks.
5. Terms defined and discussed in the text – in italics without quotation marks.
6. Phrases used in a figurative sense – in regular type without quotation marks.
7. Do not use a space to achieve the effect of sparse print for highlights in the text.
8. Dates are written without abbreviations. Arabic numerals are used to write centuries (19th century). The names of the months should be in full wording (11 November 1918).
9. We use en dash ‘–’ in the text. Hyphens (short marks) without a space either side: ‘-’ are used only between the numbers when giving the pages (pp. 2-50) or dates (2005-2010).

Footnotes

1. Footnotes should be written in the Latin alphabet and the texts which are written in the languages using a different alphabet (e.g. Cyrillic) should be transcribed/transliterated.
2. Authors should use footnotes with the reference number in the text inserted before the punctuation (except in the case of abbreviations ending the sentence e.g. B.C. [Before Christ]).
3. Authors ought to use a shortened bibliographic description, in which the following details should not be included: the name of the publisher, the names of the translators, the number of the previous editions (except when the work had more than one editions in the same year). The elements of a bibliographic description are separated by commas
 - a) **books:** the initials of the first and middle names of the author, author's surname, the title (in italics), the place and year of publication, pages
Example: A. Weiss, *Biskupstwa bezpośrednio zależne od Stolicy Apostolskiej w średniowiecznej Europie*, Lublin 1992, pp. 145-176.
 - b) **articles in joint publications:** the initials of the first and middle names of the author, author's surname, the title (in italics), in: the title of a joint publication (in italics), the initials of the first and middle names of the editors, the place and year of publication, pages
Example: A. Weiss, *Dokument lokacyjny króla Jana III Sobieskiego dla Obry – Bernardowa*, in: *Historia świadectwem czasów*, ed. W. Bielak, S. Tylus, Lublin 2006, pp. 493-516.
 - c) **journal articles:** the initials of the first and middle names of the author, author's surname, the title of the article (in italics), 'the title of the journal' (set in regular type within quotation marks), the year or the volume (the year of publication) an issue number, pages (in: is not inserted before the title of the journal)
Example: A. Weiss, *Rejestr ekspedycji ks. biskupa Jana Albertrandiego wikariusza i oficjale generalnego archidiaconatu warszawskiego z lat 1795-1797*, 'Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne', 92 (2009) pp. 247-298.
 - d) **encyclopedic entries:** the initials of the first and middle names of the author, author's surname, the title of the entry (in italics), in: the title of the encyclopedia (in italics), the volume, the initials of the first and middle names of the editors, editors' surnames, the place and year of publication, pages
Example: F. Lenort, *Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne*, in: *Encyklopedia katolicka*, vol. 1, ed. F. Gryglewicz, Lublin 1985, column 877.
 - e) **archival materials:** the name of the archive, the reference number, the title, pages or cards (everything in regular type)
Example: AAL, ref. Dz IV 22, Życiorys ks. Stanisława Brajczewskiego, card 46.
Note: it is necessary to give the full name of the archive the first time a source is cited. Then it should be followed by an abbreviated name in parentheses, e.g. Archiwum Archidiecezji Lubelskiej (AAL). Similarly for all abbreviations referring to the names of institutions and organizations (also in the main text).
 - f) **website addresses:** at the end – only the access date in brackets, without a space after dots
Example: Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, <http://www.kul.pl/> (space: 15.04.2016).
 - g) **electronic documents:** the title of the entry or the article, at the end – the access date, without a space after dots

Example: Ośrodek Archiwów Bibliotek i Muzeów Kościelnych, <http://www.kul.pl/osrodek-archiwow-bibliotek-i-muzeow-koscielnych,123.html> (space: 15.04.2016).

4. If citing the same source again, use: author's surname (except when there are different authors with the same surname – then the initials of the first and middle names are also included), the beginning of the title (in italics, without ellipsis), pages. Do not use op.cit

Example: Weiss, *Rejestr ekspedycji*, pp. 250-251.

Bibliography

The bibliography should be written in the Latin alphabet and the texts which are written in the languages using a different alphabet (e.g. Cyrillic) should be transcribed/transliterated.

- a) **books:** author's name and surname (not initials!), the title of the book (in italics), the place and year of publication, pages

Example: Weiss Anzelm, *Biskupstwa bezpośrednio zależne od Stolicy Apostolskiej w średniowiecznej Europie*, Lublin 1992.

- b) **articles in joint publications:** author's name and surname (not initials!), the title of the article [in italics], in: the title of a joint publication (in italics), the initials of the first and middle names of the editors and their surnames, the place and year of publication, pages

Example: Weiss Anzelm, *Dokument lokacyjny króla Jana III Sobieskiego dla Obry - Bernardowa*, in: *Historia świadectwem czasów*, ed. W. Bielak, S. Tylus, Lublin 2006, pp. 493-516.

- c) **journal articles:** author's name and surname (not initials!), the title of the article (in italics), 'the title of the journal' [set in regular type within quotation marks], the year or the volume (the year of publication), an issue number, pages (in: is not inserted before the title of the journal)

Example: Weiss Anzelm, *Rejestr ekspedycji ks. biskupa Jana Albertrandiego wikariusza i oficjła generalnego archidiakonatu warszawskiego z lat 1795-1797*, 'Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne', 92 (2009) pp. 247-298.

- d) **encyclopedic entries:** author's name and surname (not initials!), the title of the entry (in italics), in: the title of the encyclopedia (in italics), the volume, the initials of the first and middle names of the editors and their surnames, the place and year of publication, pages

Example: Lenort Feliks, *Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne*, in: *Encyklopedia katolicka*, vol. 1, ed. F. Grylewicz, Lublin 1985, column 877.

- e) **archival materials:** the name of the archive, the reference number, the title, pages or cards (everything in regular type)

Example: AAL, ref. Dz IV 22, Życiorys ks. Stanisława Brajczewskiego, card 46.

Note: It is necessary to give the full name of the archive followed by an abbreviated name in parentheses, e.g. Archiwum Archidiecezji Lubelskiej (AAL).

- f) **website addresses:** at the end – only the access date in brackets, without space after dots
Example: Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, <http://www.kul.pl/> (space: 15.04.2016)

- g) **electronic documents:** the title of the entry or the article, at the end – only the access date, without space after dots

Example: Ośrodek Archiwów Bibliotek i Muzeów Kościelnych, <http://www.kul.pl/osrodek-archiwow-bibliotek-i-muzeow-koscielnych,123.html> (space: 15.04.2016).

Author's copy

The author who would like to receive a free copy of ABMK in which his article is included must first declare that he wants to receive the issue of the journal or his article in the form of a PDF file.

Since the receiving of author's copy requires payment of a tax, the author has to provide the following data necessary for a tax return:

1. ID number or TIN (only people running a business).
2. Tax Office to which the taxpayer is responsible.
3. Address of permanent residence and for correspondence, if different from permanent residence.

THE PROCEDURE FOR REVIEWING SCHOLARLY ARTICLES IN THE JOURNAL

'ARCHIWA, BIBLIOTEKI I MUZEA KOŚCIELNE'

1. The procedure for reviewing articles is consistent with the review principles included in the Announcement of the Minister of Science and Higher Education of 29 May 2013 and 2 June 2015 on the criteria and procedure for evaluation of scholarly journals.
2. Submitting a paper for publication in the journal, authors agree to the review process.
3. Submitted publications are evaluated first by the editors.
4. Then the publications are reviewed by two reliable reviewers with at least a doctoral degree.
5. The submitted papers will not be sent to the reviewers from the same institution the author comes and to those who may be in conflict of interest with the author.
6. The papers undergo a double-blind review process.
7. An editorial number is assigned to the paper so that the work can be identified at further stages of the publishing process.
8. The reviewers are not allowed to use any information about the paper before its publication.
9. The reviewer sends the review in an electronic form to the email address of the editorial office and in paper with a handwritten signature. The email address is provided in the review form. The review is stored in the editorial office for a period of five years.
10. The written review contains a clear conclusion of the reviewer explaining the reasons for the admission of a scholarly article for publication or its rejection.
11. The final decision on whether or not to accept the paper for publishing is made by the editor-in-chief on the basis of the analysis of the comments included in the review and the final version of the article provided by the author.
12. Once a year the editors publish online the updated list of the reviewers with whom they cooperate.

